

**АДАБИЁТ ЯШАСА —
МИЛЛАТ ЯШАР**

Чўлпон

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2004

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

Ижодни

англаш

бахши

“ШАРҚ” нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
бош таҳририяти
Тошкент – 2004

Масъул муҳаррир:

Умарали Норматов,
Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, профессор

Тақризчилар:

Абдулла Орипов, *Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси,
Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири*

Баҳодир Карим, *Ўзбекистон Миллий университети ўзбек
филологияси факультети декани, филология фанлари доктори*

Ушбу китоб Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва
Технологиялар Маркази гранти асосида Ўзбекистон Миллий
университетида тайёрланди.

Озод Шарафиддинов

Ижодни англаш бахти. — Т.: «Шарқ», 2004. — 640 б.

Азиз ўқувчи!

Қўлингиздаги китоб Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли адабиётшунос олим ва адиб Озод Шарафиддиновнинг мустақиллик йилларида яратган мақола, эссе ва адабий суҳбатларидан ташкил топган. Улар янгиланаётган замонавий миллий адабий тафаккурнинг — XX аср ўзбек адабиёти тарихини янгича қайта идрок этиш, қолаверса, бадий ижодни, ижодкор шахсини шўро даврининг қарашларидан фарқли ўлароқ, умумбашарий мезонларда англашнинг ёрқин намуналаридир. Замондош адиблар, илм-фан, маърифат, жамоат арбоблари ҳақидаги эссе-бадиалар бу жанрнинг ҳозирги жаҳон адабиётидаги энг яхши намуналари билан бир қаторда тура олади.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2004.

СЎЗ БОШИ ЎРНИДА

Ижод ва шижоат

Дунёда мукофоту унвонларнинг тури кўп. Аммо бутун бошли мустақил мамлакатнинг, озод халқнинг қаҳрамони деган номга сазовор бўлиш буюк шараф. Озод Шарафиддинов адабиётшунос — танқидчилар, умуман, олим-зиёлилар орасида биринчи бўлиб Республика-мизнинг энг олий мукофоти — Ўзбекистон Қаҳрамони унвони билан тақдирланди. Президентимизнинг бу ҳақдаги фармони эълон этилганда бутун илмий-адабий жамоатчилик Озод акани бу қутлуғ мукофот билан чин дилдан қутладилар, яқдиллик билан у Қаҳрамон деган унвонга ҳар жиҳатдан муносиб деган гапни айтдилар.

1999 йили «Университет» нашриёти Озод Шарафиддинов ҳақидаги замондошларининг дил сўзларидан иборат тўплам чоп этган эди. Китоб «Матонат ва муҳаббат» деб номланган. Мана шу икки сўзда устоз Озод Шарафиддиновнинг асосий хислатлари мужассам бўлган. Дарҳақиқат, Аллоҳ берган беназир истеъдод соҳиби бўлмиш бу одам Қодирий ибораси билан айтганда «шахси бутун» зот, матонатли, шижоатли, мард, довюрак инсондир. Қалби ҳаётга, одамларга, эл-юртга, дўсту биродарларига, шогирдларига, китобга, сўз санъатига бу қадар меҳр билан ёнган саховатли инсон кам топилади. Унинг онгли умр йўли, ярим асрдан ошиқ ижтимоий, ижодий фаолияти улкан муҳаббат билан йўғрилган матонат ва шижоатлар силсиласидан иборат.

Озод Шарафиддинов адабиёт, адабий танқид майдонига ўтган аср 50-йилларининг ўрталарида, мамлакатда мустабид тузум адабий сиёсати қисман юмшаган, эркинлик шабадалари эса бошлаган бир пайтда кириб келди. Ўша кезлари адабий ҳаётда, танқидчилик ривожидан янги бир тўлқин бошланди. Озод ака ана шу тўлқиннинг олдинги сафида борди, сўз санъатидаги соғлом кучлар, умидбахш тамойилларнинг, навқирон истеъдодларнинг ихтирочиси ва ҳимоячиси сифатида танилди. Унинг «Лирика ҳақида мулоҳазалар», «Замон — қалб — поэзия», «Ниҳоллар» мақолалари шеърятни, умуман, адабий жараённи янгича англаш, идрок ва

талқин этишнинг ёрқин намуналари эди. Мунаққид адабиётимиз осмонида митти юлдузлар — Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар пайдо бўлганида — бу истиқболи порлоқ чин истеъдодларни танқидчиликда илк бор кашф этди, уларни янги ижодий парвозларга руҳлантирди. Устоз ва сафдошлари — Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Шухрат, Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров каби даврнинг пешқадам адиблари қалами остидан чиққан деярли ҳар бир янги асар Озод ака нигоҳидан ўтиб, сўнг дунё юзини кўрар, матбуотда бу синчков мунаққиднинг одилона баҳосини олар эди. Айни пайтда мунаққид устози Абдулла Қаҳҳордан руҳланиб адабиётдаги ҳалтурага, ўртамиёначиликка қарши мардона кураш олиб борди. 40—50-йилларда кенг тарқалган ўта сиёсатлашган, нуқул мустабид тузум мафкураси тарғиботига қаратилган, қуруқ риторика, ваъзхонликдан иборат «шеъроят»нинг авра-астарини очиб ташлади, улардан кўплаб намуналар келтириб, «Шеърми шу асарлар, поэзия борми уларда?» деган кескин саволни қўяди ва теран илмий таҳлил, рад этиш мумкин бўлмаган далил ва мантиқ асосида «Йўқ!» дея жавоб бера олди. 50-йиллар шароитида бундай фикрни айтиш мислсиз жасорат эди. Чунки кескин танқид остига олинган «шеърлар» муаллифлари унча-мунча ҳаваскор қаламкаш эмас, даврнинг донгдор шоирлари эдилар, бунинг устига уларнинг танқид остига олинган нашрлари «ғоявий» жиҳатдан сиёсатга тўла мос эди.

Озод Шарафиддиновнинг XX аср янги ўзбек адабиётининг мустабид адабий сиёсат тазйиқи ва таҳдидлари туфайли топталган тарихини тиклаш, қатағон қилинган адиблар меросини халққа қайтариш йўлидаги жонбозликлари айни илмий-ижодий жасоратнинг чин намунасидир. Мустабид тузум шароитида бундай кураш ва шижоатлар қанчалар қимматга тушганлигини эҳтимол ҳозирги ёш авлод яхши билмас. Мунаққид «Тобутдан товуш» комедияси ҳақидаги илҳом ва эҳтирос билан ёзилган мақоласи, мафкуравий-сиёсий жиҳатдан «номақбул» шеърлар муаллифлари Э. Воҳидов, А. Ориповларга устозлик қилгани учун таъна-дашномларга учради, у муҳаррирлик қилган «Тирик сатрлар» тўплами, А. Қаҳҳорнинг «Ёшлар билан суҳбат» китоби

катагонга учради; Чўлпон шеърляти, замонавий адабий жараён, қатор назарий масалаларга оид илмий мулоҳазалари, адабий анжуманлардаги дадил чиқишлари жиддий «сиёсий хато»ликда айбланиб, мунаққиднинг қутлуғ номи бадном этилди... Мен шу каби сон-саноксиз нохуш воқеа-ҳодисаларнинг, таъқибу таҳдидларнинг барчасига бевосита шоҳидман. Бу хил кетма-кет зарбалар унинг дилини қанчалар байрон қилганлигини кўриб ўзим ҳам эзилганман. Агар мундоқроқ одам бўлганида бир-икки зарбадан сўнг аллақачон адабиёт, фан майдонидан этак силкиб кетган бўлар эди. Бироқ устоз танидаги, руҳидаги мислсиз матонат, чексиз ҳаётсеварлик туфайли бу хўрликларни енга олди, аҳдидан, танлаган йўлидан қайтмай шижоат билан илмий-ижодий, педагогик фаолиятини давом эттирди.

Ниҳоят, истиқлол кунлари келди. Озод Шарафиддинов сингари заҳматкашлар елкасига ҳам офтоб тегди. Унинг янги босқичдаги илк машғулотини — ўттиз йиллик орзу-армони Чўлпонни юзага чиқаришдан бошланди. «Кеча ва кундуз» романи мунаққид сўзбошиси билан қайта дунё юзини кўрди. Унинг раҳбарлигида Чўлпоннинг аввал бир жиллик, сўнг уч жиллик асарлари нашрга тайёрланди, «Адабиёт надири» тўплами чоп этилди. Чўлпон ижоди тадқиқига бағишланган илк диссертацияларга раҳбарлик қилди; Чўлпон адабий меросига оид кўплаб мақолалар, иккита рисола яратди. Айниқса, «Чўлпонни англаш» асари маънавий-маданий ҳаётимизда муҳим ҳодиса бўлди. Бу эссе мустабид тузум шароитида қадр топмаган беназир истеъдод, XX аср шеърлятининг ёрқин юлдузи тўғрисидаги ижодий зиёлиларнинг ўзига хос қалб нидоси, армон, афсус-надоматлари ифодасидир. Устоз иштирокида яратилган «XX аср ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги (1999) янги миллий адабиётимизнинг истиқлол руҳи билан йўғрилган илк илмий тарихи сифатида қадрлидир.

Озод Шарафиддинов жисмонан ва руҳан ҳар қанча соғлом, матонатли бўлмасин, узоқ йиллик мунтазам таъйиқ, таҳдид, камситишлар барибир ўз асоратини кўрсатди: 90-йиллар ўрталарига келиб у оғир дардга чалинди, икки бор жарроҳлик амалиётини бошдан ўтказди, оёғидан ажралди, бунинг устига бошқа хасталиклар қўшилди. Уша оғир дамларда Юртбошимиз

унинг ҳолидан хабар олиб, унга ҳар жиҳатдан далда бериб турди, «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирлади. Мунаққиднинг 70 ёшлик юбилеи муносиб бир тарзда ўтди. Айниқса, Президентимиз ташаббуси билан «Жаҳон адабиёти» журналининг ташкил этилиши ва журналга О. Шарафиддиновнинг бош муҳаррир этиб тайинланиши бу аллома фаолиятида янги саҳифа очди.

Улкан эҳтиром, ишонч-эътибордан руҳ олиб, кексалиги ва хасталигига қарамай бу аллома мислсиз ғайрат-шижоат билан ижодий ишга киришди. Аввало, журнал бош муҳаррири сифатида моҳир ташкилотчи эканини намойиш этди. Қаранг, 1997 йилдан буён у бошқараётган қалин журнал йилига 12 марта мунтазам чиқиб турибди, журнал миллат фарзандларини жаҳон билан, жаҳон адабиёти дурдоналари билан таништириш бобида қанчалар савоб ишлар қилаётгани адабий жамоатчиликка аён. Шуниси муҳимки, журналнинг деярли ҳар бир сониди Озод аканинг ё роман, ё қисса, ё драма, ё публицистик, адабий-танқидий мақолалар таржимаси билан танишасиз. Мутаржим шу йиллар давомида бир улкан таржимон умр бўйи адо этиши мумкин бўлган ишни аъло даражада бажариб қўйди. Бугина эмас, шу давр мобайнида устознинг жамоатчи, публицист сифатида истеъдодининг янги қирралари очилди. Бу алломанинг турли анжуманлардаги, радио ва телевидениедаги мунтазам чиқишларида, газета ва журналлардаги публицистик мақолаларида замоннинг ўткир долзарб муаммолари нақадар дадил, ҳалол ва билимдонлик билан ўртага қўйилаётганлигига ҳаммамиз бевосита гувоҳимиз. Бундай чиқишлар неча бор муносиб тақдирланди ҳам.

Устознинг янги босқичдаги ижтимоий, ижодий фаолияти нақадар хилма-хил бўлмасин, биринчи галда у мунаққид, адабиётшунос адиб сифатида ўзининг янги сўзини айтди, айтмоқда. Мунаққиднинг кейинги ўн йил давомида чоп этилган рисола, мақола, эссе ва адабий суҳбатлари янгиланаётган замонавий миллий адабий тафаккурнинг ёрқин намуналаридир. Уларнинг аксарияти сарҳисоб, ҳасби ҳол характерида эга. Мустабид тузум адабий сиёсатининг тафаккурдаги асоратларидан дадил воз кечиб, XX аср янги ўзбек адабиёти

тарихини янгича қайта идрок этиш, таҳлил ва талқин қилиш, қолаверса умуман, бадиий ижодни, ижодкор шахсини, инсон зотини шўро даврида шаклланган андозалардан ҳоли, умумбашарий мезонларда туриб, чин инсоний, илмий англаш — О. Шарафиддиновнинг янги босқичдаги адабий-танқидий ишларига хос энг муҳим хислатлардир. Босиб ўтилган йўлни, адабиётимиз тарихи ва адибларимиз ижодини тубдан қайта баҳолаш, янгича талқин этишга чоғланар экан, мунаққид нукул кимларнидир қоралаш, ўзгаларга маломат тошларини ёғдириш йўлидан бормаиди; табиийки, мутаассиб, жоҳил кимсаларнинг қатағонлар замонидаги қора ишларини, кечириб бўлмас гуноҳларини асло унутмайди; айна пайтда мунаққид бизни чин истеъдодлар қисмати, ижодидаги машъум замона асоратлари билан боғлиқ ҳолатларни тушунишга, уларни чин дилдан тўғри англашга ундайди.

Адабиётшунос олимнинг қирқ йиллик фаолияти шўро замонида кечди. Гарчи ўша йиллари ҳам мунаққид, боя айтилганидек, ҳақиқат ва адолат йўлида мардона кураш олиб борган бўлса-да, барибир чархи кажрафторининг турфа ўйинларида озми-кўпми иштирок этган. Ижодкор одам учун ўз айбини тан олиш, ўзининг умр ва ижод йўлини мардона туриб тафтиш ва таҳлил этиш, ундан ибратли сабоқлар чиқариш ҳам савоб иш. Аслида ўзликни англаш ҳам улкан бахт! Ўзини англамай туриб ўзгаларни англаш мумкин эмас. Бу болада ҳам О. Шарафиддинов ҳамкасб тенгдошларига ибрат бўларли жасорат кўрсата олди.

Устоз асарларига хос яна бир муҳим фазилат шуки, у бирор адибнинг ижодий тақдири ёки алоҳида асари ҳақида баҳс юритар экан, муаллифнинг фикр-мулоҳазалари фақат шу адиб, шу асарларгагина оид бўлиб қолмасдан, давр адабий жараёнига дахлдор бўлиб чиқади, миллий адабиёт ривожига муҳим, жиддий ҳодиса — тамойиллар моҳиятини очишга қаратилади. Чунончи, «Чўлпонни англаш» рисоласидаги бу беназир истеъдод, у қолдирган ноёб адабий мероснинг етмиш йиллик машаққатли қисмати, шоир шаънининг топталиши бутун бир даврнинг, тузумнинг иллоти, фожиаси, миллатнинг кўргилиги тарзида талқин этилади. Ҳамза ҳақидаги тадқиқотда эса, бу улкан адибнинг сохта

усуллар билан улуғланиши — бир хилдаги қизил ранглар билан чулғаб, бирёқлама талқин этилиши аслида унга нисбатан ҳурмат эмас, ҳақорат, бўҳтон эканлиги очиб берилади. Мустабид адабий сиёсатнинг қабиҳлиги шундаки, у чин истеъдодларни қоралаш, шаънини топташ бобида эмас, «улуғлаш» ишида ҳам жиноят йўлидан борган. Тадқиқотда мана шу шафқатсиз ҳақиқат бутун даҳшати билан кўрсатилади. Фитратга оид мақолада бу улуғ мутафаккирнинг биргина асари «Ҳинд сайёҳи» таҳлили орқали адибнинг миллат, тарих олдидagi буюк хизмати устида гап боради; мазкур асар ўз даврида жадидчилик ҳаракатининг дастури — манифести бўлганлиги таъкидланади.

Мунаққиднинг замонавий адабий жараён, мустақиллик даври адабиётига бағишланган адабий ўй, суҳбатларида ўткир баҳсли муаммолар кўтарилади, одатдагидек бу масалалар хусусида ҳам фақат устоз айтиши мумкин бўлган дадил гаплар айтилади. Бугунги адабиётнинг қаҳрамони давр авзойига қараб тadbиркор бўлиши керак деган даъволар ўртага қўйилаётган бир пайтда, олим сўз санъати учун қаҳрамоннинг ҳаётдаги мавқеи, касб-кори эмас, биринчи навбатда шахс жумбоғи, моҳияти, бадиий талқини, бу борадаги ижодкорнинг янги гапи муҳимлигини таъкидлайди. Шўро ҳокимияти йилларида ягона соцреализмдан бошқа ижодий оқимлар, жумладан, модернизм кескин рад этилган эди. Истиқлол туфайли бизда ҳам хилма-хил адабий мактаблар ривожини учун шароит ҳозирланди, модернистик тамойиллар адабий ҳодиса тусини ола бошлади. Адабий танқидчиликда бу ҳодисага ўта маҳлиё бўлиб кетиш, ўринли-ўринсиз уни ҳимоя этиш, ёки аксинча, ақидапарастларча уни миллий заминга ёт, зарарли ҳодиса сифатида кескин рад этиш ҳолларига дуч келдик. Адабиётшунос олим модернизм XX аср миллий адабиётимиз учун бегона эмаслигини, бугунга келиб унинг етакчи тамойилларидан бирига айланиши замон тақозоси, табиий ҳол эканини таъкидлаш билан баробар, уни жўн талқин этишдан бизни огоҳлантиради, бу жараённи бутун мураккаблиги, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан бор ҳолича холисона таҳлил ва талқин этишга ундайди.

Озод Шарафиддинов сўнгги йилларда хотира-эссе-навис сифатида танилди. Сўз санъати дарғалари, устоз адиблар, қаламкаш дўстлари, шогирдлари, шунингдек, илм-фан, маърифат аҳли, жамоат арбоблари ҳақида бири биридан гўзал бадиалар яратди. Уларни бемалол бу жанрнинг замонавий жаҳон адабиётидаги энг яхши намуналари қаторига қўйиш мумкин. Эсселар қаҳрамони муаллифга шахсан таниш, дилига яқин одамлар бўлгани, айтиш мумкин, ўша шахсий дахлдорлик, ёрқин хотиралар асарларга ажиб самимият бахш этади, бу асарлар саҳифаларидан замондош алломаларнинг сиймоси бор бисоти, бутун жозибаси билан кўз олдингизда гавдаланади, улар худди бадиий асар каби шавқ билан ўқилади. Дарвоқе, уларда устоздаги илмий танқидий тафаккур билан бадиий истеъдод ўзига хос тарзда тутшиб кетган. Муаллиф эссе қаҳрамонлари ижодини, асарларини батафсил талқин ва таҳлил этишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Улар илмийликка, «адабий портрет»ликка даъво қилмайди. Биринчи навбатда муаллифни асар қаҳрамонларининг шахсияти, қанақа одамлиги қизиқтиради, Ойбек ибораси билан айтганда, «гапи қанақа», «юриши қанақа», «қилиғи қанақа» — шуларни қаламга олади. Айтиш мумкин, улар ижодига, асарларига хос нозик, бетакрор кузатишларни ҳам йўл-йўлакай изҳор этади. Чунончи, «Фафур Фуломнинг кулгиси» бадиасида буюк шоир табиатига хос ҳазилкашлик, қувноқлик, сўз ўйинлари, топқирлик каби хислатларини таърифлар экан, шу билан баробар ҳазилмутоиба — юмор аллома адиб учун ўша тоталитар режим замонида қалтис вазиятлардан эсон-омон чиқиб кетиш воситаси бўлганлигини эслатади. Абдулла Қаҳҳорга бағишланган эсселарида эса адиб табиатига хос юксак маданият, жиддийлик, қатъият, оилада, тор давраларда ҳам, минбарда, кенг жамоатчилик олдида ҳам фақат ҳақиқатни айтиш одатига урғу беради. Зулфияга бағишланган асарда шоира табиатидаги зукколик, нафосат туйғуси, умумжаҳон миқёсида фикр-мулоҳаза юритиш хислатлари очилади. Кибриё опа табиатида Шарқ, хусусан, форс мумтоз адабиётининг улкан билимдони, жамоатчи бўлган бу аёлнинг оилада чинакам бека, Абдулла Қаҳҳордек адибнинг садоқатли умр йўлдоши, «эр изнидан чиқмайдиган» малика, тенги

йўқ пазандалиги кўплаб ҳаётий далиллар орқали кўрсатилади. «Муашшаҳ»да олим Абдулла Орипов билан илк танишувдан тортиб ҳозирги кунга қадар қирқ йиллик мулоқотларини, сафардаги кузатишларини бирма-бир ҳикоя қилади. Айниқса, шоирнинг Япония сафари таассуротлари, Ориф бобо ва Турди момо ҳақидаги дил сўзлари, оддий китобхон Мансурхўжа ҳикояси эссега ўзгача файз бахш этади.

Эсселардаги ижодкор шахсига, умуман, инсон зотига ёндашув усули, тарзи замонавий адабиёт учун принципиал аҳамиятга эга. Шахсга ижтимоий ёндашув устивор бўлган кезларда асарда персонажнинг ижтимоий мавқеи, ҳодисаларнинг социал моҳияти ҳал қилувчи аҳамият касб этар эди. Жаҳон тараққийпарвар адабиёти тажрибаси шахс социал ҳодиса бўлиши билан баробар сирли, сеҳрли хилқат, унинг табиати, ҳаёти ҳеч қанақа қолипларга сиғмайдиган ажиб бир жумбоқ эканини бот-бот исбот қилмоқда. Устоз бадиаларида қаламга олинган ижодкорларнинг ҳар бири шахс сифатида жумбоқ; муаллиф мана шу жумбоқни ўзича англаш, тушуниш, ўзгаларга тушунтириш йўлидан боради. Биргина мисол. Кибриё опанинг ота-оналари, улар оиласининг гаройиб тарихи ҳақидаги ҳикояни эсланг. Улар оила қуришганда куёв 52, келин эса 16 ёшда бўлган. Шўро даври тасаввури бўйича, шу фактнинг ўзиёқ кескин қораланишга лойиқ; бу феодал одат, тенгсиз никоҳ, оилавий фожианинг айни ўзгинаси. Қизиқ, мана шу «феодалларча тенгсиз никоҳ» асосига қурилган оилада узоқ йиллар тотув ҳаёт давом этган, ажойиб маданий-маърифий руҳ барқарор бўлган, бири-биридан гўзал, етук фарзандлар, жумладан, Кибриё опадек Шарқ ва Ғарб маданиятини ўзида мужассамлаштирган баркамол аёл етишиб чиққан.

Устознинг «Нутқ» эссеси бу жанрнинг биздаги энг жиддий ютуғи дейиш мумкин. Ҳар қандай танқидчи — эссенавис бутун ижодий фаолияти давомида лоақал битта шундай асар яратишни орзу қилиши табиий. Эссе Одил Ёқубовнинг собиқ шўролар даврида Халқ депутатлари қурултойида сўзлаган машҳур нутқи, улкан жасорати таҳдилига бағишланган. Гап шундаки, бадида бор-йўғи 8—10 минутлик нутқнинг моҳияти, XX аср миллий-ижтимоий тафаккур тарихидаги ўрни, маъно-

миқёси, таъсир кучи теран таҳлил этиб берилган. Эссени ўқиб унда келтирилган ёзувчининг «Мен бутун ижодимни тарозининг бир палласига қўйсам, иккинчи палласига ана шу нутқимни қўйган бўлардим» деган сўзлари асло муболаға эмаслигига амин бўласиз. Ёзувчи бу нутқида халқ дардини ёниб изҳор этган Чўлпон, Қодирий, А. Қаҳҳор, Ҳ. Абдуллаев сингари халқимизнинг жасур ўғлонлари анъаналарини давом эттириб, янги босқичга — юксак минбарга олиб чиқди, ўзбек ижодий зиёлилари ичида ҳам жасур, ҳақгўй, адолатпарвар, юксак даражада тафаккур қила оладиган сиймолар борлигини кенг жамоатчилик олдида намоён этди. Энг муҳими, бу нутқ ёзувчининг ҳаётда оқ-қорани танигандан буён кўксига тош бўлиб чўкиб ётган, қалбини ўртаган, неча ўнлаб асарлари бағрига кўчиб ўтган эл-юрт, миллат ғами ҳақидаги ўй-мушоҳадаларининг ўзига хос мужассами, минбарда кўксидан отилиб чиққан ёлқини эди. Бу нутққа у гўё бутун умри давомида тайёргарлик кўрган эди.

Маълумки, эссе — эркин, субъектив, андозаларни тан олмайдиган публицистик жанр. Руҳ эркинлиги, фикр эркинлиги, ижод эркинлиги мавжуд бўлгандагина у ўзлигини тўла намоён эта олади. Озод ака табиатан ижодкор сифатида гўё эссе учун туғилган. Унинг сўнгги йиллардаги жўшқин ижоди, ноёб истеъдоди айна шу жанрда ёрқинроқ ва тўлароқ намоён бўлаётгани тасодифий эмас. Айниқса, асар учун олинган мавзу — асос билан ижодкор шахсияти, дили, кўнгил рози, орзу-армонлари бир-бирига мос тушган ўринларда бадидаги публицистик талқин бамисоли қўшиқдай янграйди, асар санъат даражасига кўтарилади. «Нутқ» — бунинг ёрқин бир исботи.

Юқоридаги айрим кузатиш, мулоҳазалар Озод Шарафиддиновнинг сўнгги йилларда яратган адабий-танқидий асарлари, суҳбат ва бадиалари мустақиллик даври миллий адабиётимизда, маънавий ҳаётимизда жиддий ҳодиса бўлди, дейиш учун тўла асос беради. Улар истиқлол бахш этган жўшқин илҳом, эркин ижод имкониятлари самарасидир.

Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори

- I -

*Истиқлол
нурларида эврилаётган
адабиёт*

Чўлпонни англаш

Айтишларича, олим бирор оламшумул кашфиёт яратса, уни халққа англашмоқ учун бу кашфиётни тафаккур юксакликларидан кундалик турмуш заминига олиб тушмоғи, мавҳум ва мураккаб формулалар тилидан жўн, кўникилган тушунчалар, оддий тасаввурлар тилига кўчирмоғи лозим. Санъатда эса бунинг акси. Шоир ҳам оламшумул кашфиётлар қилади — бетакрор рангларга, мафтункор жилоларга, сеҳрли маъноларга, дурдона ҳикматларга тўла гўзал дунё яратади. Бироқ бу дунёни англамоқ ва англашмоқ учун жўнлаштириб, оддий маиший тилга кўчириб бўлмайди. Жўнлаштиришимиз биланоқ гўзаллик ғойиб бўлади, асарнинг сеҳру жодуси йўқолади, ҳозиргина сизни ларзага солиб турган поэтик мисралар бетаъсир сўз тизмаларига айланади... Шоир яратган кашфиётни англамоқ учун одам, албатта, ўша кашфиёт юксаклигига кўтарилмоғи шарт. Одамнинг юраги шоир юраги билан бир маромда тепсагина, одамнинг юраги ҳам шоир юрагидаги нафосатга ташна бўлсагина, муаллиф юрагидек гўзалликка

эшикларини ланг очиб кўйсагина инкишоф этган олий гўзалликни идрок этмоғи мумкин. Бу эса ғоят мураккаб иш.

Албатта, ҳамма ҳам шоир кўтарилган юксакликларга кўтарилиш бахтига муяссар бўлавермайди. Ахир, “халқ” деган тушунча тез-тез тилга олинаиб турилсада, ҳеч қачон ҳар жиҳатдан тенг, яхлит бир кучни англамайди. Ҳамиша халқ бор, оломон бор, авом бор, орифлар бор... Одатда, қалби уйғоқ, ҳақиқатга ва гўзалликка ташна орифларгина шоир яратган нафосат оламини идрок қиладилар ва ғофилларни унинг гўзалликларидан огоҳ этадилар. Шу тариқа шоирлар яратган гўзаллик халқ мулкига айланади ва унинг маънавий дунёсининг юксалишига хизмат қилади. Афсуски, юқорида айтилганидек, бу жараён сира-сира осон кечмайди — ўзининг англанилмаганидан зорланган, қадрсизлигидан шикоятлар қилган, замондошларининг меҳрсизлигидан изтироб чекиб ўтган шоирлар озмунчами?! Ҳатто, Пушкиндай шоир ҳам қатор шеърларида гўзаллик кўчасига яқин юролмайдиганларни “авом” (“чернь”) деб атаб, уларга нафратини изҳор қилган эди. Ўз вақтида Пушкинни “буюк халқ шоири” деб атаган “марксист” адабиётшунослар эса шоирнинг бундай “шаккоклигини”, “халққа нисбатан мутакаббирлиги”ни “синфийлик” қолипларига сиғдиrolмай роса хуноб бўлган эдилар. Ҳолбуки, буни изоҳлаш қийин эмас эди — бунинг учун “гўзалликнинг илоҳий даргоҳларига кўтарилиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди” деган ҳақиқатни эътироф этиш кифоя эди.

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ҳам ўзига хос бетакрор шеърят оламини яратишга қодир бўлган ва яратган улуғ шоирлар сирасидандир. У ижодини 1914 йилдан бошлади, бироқ унинг парвози 20-йилларга тўғри келди. Айниқса, 1920—1927 йиллар мобайнида Чўлпон илҳоми жўшқин булоқдай қайнаб-тошди, пўртанадай қирғоқларга сиғмай кўпириб жўш урди — у учта шеърый тўпламидан ташқари, кўплаб шеърлар, ҳикоялар, мақола ва очерклар яратди, ўнлаб драматик асарлар ёзиб, адабиётимиз хазинасини қатор баркамол таржималар билан ҳам бойитди. Ана шу асарлари уни фавқуллодда юксак баҳолашга асос бўлди. Айниқса, хо-

риждаги баъзи бир адабиётшунослар шоир ижодининг моҳиятини холислик билан тўғри белгилашга ҳаракат қилишди.

Улар Чўлпонни ҳароратли, айна пайтда ниҳоятда ҳассос, қалби нозик ва шу боисдан бўлса ажаб эмаски, қўрқмас санъаткор эди деб баҳолашди. Уларнинг фикрича, Чўлпон ўзини халқдан айри ҳолда, шеърый илҳом булоғи бўлиб хизмат қилган замондошларининг ҳаёти, маънавий дунёсидан ташқарида деб тасаввур ҳам эта олмайди. Чўлпон лирикасининг бутун оҳанглари ана шу ҳолатдан келиб чиқади. Энди ана шу буюк шоирнинг тақдирига бир назар ташлайлик. Дунёдаги истаган адабиётнинг ифтихори бўлишга арзийдиган, ҳар қандай маданиятли жамиятда Худо ато этган буюк истеъдод эгаси тарзида қабул қилинадиган, “устоз”, “муаллим” сифатида эъзозланиши мумкин бўлган Чўлпоннинг қисмати қандай бўлди? Маълумки, “ўзини халқдан айри ҳолда, замондошларининг ҳаёти, маънавий дунёсидан ташқарида деб тасаввур ҳам қилолмайдиган” бу шоир деярли етмиш йил давомида қораланиб келинди. Бу давр мобайнида шоир шаънига айтилмаган бўҳтон қолмади; уни қоралаш, таҳқирлаш бобида ким ўзар мусобақалар авж олди. Юзлаб мақола-ларда, китобларда, маърузаларда унга “буржуа шоири”, “жадид”, “мафкураси бузуқ”, “босмачилар куйчиси”, “миллатчи”, “аксиллинқилобчи”, “Октябрь инқилобини тушунмаган овсар”, “ёшлар онгини заҳарловчи ёт унсур”, “халқ душмани” ва яна алланима балолар деган тавқи лаънат ёпиштирилди. Бир йил эмас, ўн йил эмас, салкам етмиш йил давомида-я! Савол туғилади: наҳотки, шунча йил мобайнида ўзбек халқидай кўп сонли халқ ичидан Чўлпонни англай оладиган, унинг чинакам улуғ шоир эканини идрок этган ва бу ҳақиқатни айтишдан чўчимайдиган биронта ҳам ориф одам топилмади? Наҳотки, бизнинг халқимиз ўз олдидан оққан сувнинг қадрига етмайдиган бу қадар ношукр халқ? Наҳотки, бизнинг одамларимиз гўзаллик қаршисида шунчалар сўқир ва кар? Ғоят қийин ва мураккаб савол. Негаки, совет замонасида биз халқ тўғрисида кўпинча умумий, тумтароқ, баландпарвоз гаплар гапириб ўрганиб қолганмиз — халқ доно, халқ улуғ, халқ бағри кенг, халқ яратувчи, халқ ижодкор ва

ҳоказо... Аммо халқнинг тафаккури чекланган, маданий савияси чатоқроқ, халқ ўзининг асл фарзандларини унча эъзозламайдиган эканини айтиб бўлмасди ёки айтилмасди. Бунақа гаплар ҳақми, ноҳақми эканидан қатъи назар — халққа ҳурматсизлик, унинг шаънига туҳмат, деб ҳисобланарди. Ҳолбуки, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носир, Ҳабиб Абдулла... (яна қанчадан қанча умри фожиалар ичида кечган буюклар номини эслаш мумкин) уларнинг ҳаёти, фожиаси халқнинг кўз ўнгида кечди-ку! Бироқ халқ оғзига талқон солиб олгандек чурқ этмай сукут сақларди, оддий томошабин бўлиб турарди, турардигина эмас, кези келганда, масаланинг моҳиятига етмай, билиб-билмай, чапаклар чалиб, “миллатчиларга ўлим!” дея бўғила-бўғила ҳайқириб кўярди. Ҳа-ҳа, кўзлари ғазабдан қонга тўлиб, оғизларидан тупуклар сачратиб, жазавага тушиб ҳайқирарди. Афсуски, шунда “Ҳай, биродарлар! Нима қиляпсизлар? Булар, ахир, миллатнинг гули-ку! Булар миллат йўлида жон фидо қилувчи қаҳрамонлар-ку!” дея овозини кўтарган биронта азамат чиқмади. Ҳа, бу — факт, бу кўз юмиб бўлмайдиган ҳақиқат. Бироқ, ана шу аччиқ ҳақиқатга қарамай, “етмиш йил давомида халқимиз ичидан Чўлпонни англашга қурби етадиган одамлар мутлақо чиқмади” деган гапни айтишга ҳам тил бормади. Негаки, жуда кам бўлса-да, бундай азаматлар бор эди. Юқорида мақоласидан парча келтирганимиз Боймирза Ҳайит билан бир қаторда татар-бошқирд маданиятининг йирик арбоби Закий Валидий, ўзбек муҳожирларининг раҳнамоларидан бири Вали Қажумхон, 20-йилларда Берлинга ўқишга бориб, ўша ёқларда қолиб кетган доктор Иброҳим Ёрқин ва бошқалар Чўлпон ҳақида жуда юқори фикр билдиришган. Уни XX асрнинг энг истеъдодли санъаткорларидан бири деб аташган. Аммо шуниси борки, уларнинг ҳаммаси ўз фикрларини хорижда туриб айтишган ва бизнинг социалистик Ватан билан хориж ўртасидаги ғоят баланд, ғоят юксак темир девор туфайли уларнинг фикрлари бизгача етиб келган эмас. Хўш, биздечи? Ўзимизда Чўлпон тўғрисида бирон-бир холис фикр, бирон-бир илиқ гап айтилганми? Ҳа, ўзимизда ҳам айтилган бундай фикрлар. Шундай замонлар ҳам бўлганки, Чўлпон асарлари танқидчилик томонидан илиқ

кутиб олинган, уларга ижобий муносабат билдирилган.

Чўлпон ҳақида матбуотда биринчи бўлиб илиқ фикр билдирган олим Зариф Башарий бўлган эди. Бу одам асли Татаристондан бўлиб, 20-йилларда Ўзбекистонда яшаган, ўзбек тилида кўплаб мақолалар ёзган, ҳикоялар эълон қилган, табдиллар қилган, ўша давр мунозараларида фаол қатнашган, ҳатто замонавий ўзбек адабиётидан мажмуа тузиб, уни 1929 йилда Қозонда бостириб ҳам чиқарган эди. Зариф Башарий 1923 йилнинг 4 май куни “Туркистон” газетасида Чўлпоннинг биринчи тўплами “Уйғониш”га тақриз эълон қилади. У тақризнинг бошидаёқ “Чўлпон ўртоқ кейинги даврдаги ўзбек шоирларидан энг олдингиси ва чин маъноси билан шоир деб аталишга лойиқ бўлганидан унинг шеърларини чин адабиёт ва шеър кўзи билан кўриб, текшириш ва танқид қилишга ярайдир” дейди ва шундан сўнг “Чўлпон ўртоқнинг чин юрак ва ҳис шоири”, яъни ҳассос лириклигини айтиб, бу фикрни тасдиқловчи мисоллар келтиради. Мунаққид таҳлил ёрдамида Чўлпон шеърларидаги тасвирийликни, туйғулар теранлигини, сўз қўллаш маҳоратининг юксаклигини кўрсатади.

Бошқа бир мунаққид Вадуд Маҳмуд ҳам “Булоқлар” тўпламига ёзган тақризида “бугунги ўзбек адабиётига янги бир тўн кийгизилди” дейди ва бу “тўнни кийгизган” одам Чўлпон эканини маълум қилиб, “Булоқлар” тўпламининг бадиий сифатлари ҳақида мулоҳаза юритади. Мунаққид “Амалнинг ўлими” деган шеърдан парча келтириб, унда “қанча шеърият, қанча оҳанг уйғоқ” эканини тасдиқлайдида, шу билан бирга юртнинг дардини, қўлларнинг инграган жонлар бўлишини, кўнглида йиғлаган маллақларнинг шарқ оналари, жувонларидан иборат эканини қанча очиқ, муассир ижод билан тасвир этадир” деган фикрни билдиради. Бу парчада Вадуд Маҳмуд жиндай баёнчиликка йўл қўяётган эса-да, у Чўлпон шеъриятининг моҳиятига анча кириб борган дейиш мумкин.

1924 йилда “Зарафшон” газетасининг икки сониди “Ўзбек ёш шоирлари”, “Чўлпон” деган мақола босилди. Унинг муаллифи Абдураҳмон Саъдий Чўлпон ижо-

дини анча батафсил текширади ва шоирни жуда “қисқа бир таъриф билан” “у ёнадур ҳам ёндирадур” деб таърифлайди. Мақолада Чўлпоннинг “чин маъноси билан романтик бир юрак шоири (лирик)” экани ҳам далиллар билан очиб берилган.

Худди шунингдек, жуда ихчам шаклда бўлса ҳам Абдулла Қодирий Чўлпоннинг “Тонг сирлари” китобига ёзган шاپалоқдеккина сўзбошисида матбуотда Чўлпон шаънига айтилган “Чўлпон йиғлоқи шоирдир” деган таъна-дашномларни рад этади, шоир шеърларида кўз ёши кўп учраса-да, Чўлпон “улардан чечаклар ундирмоқчи эканини” айтади.

Чўлпон ҳақидаги илк мақолаларнинг яна бир муштарак хусусиятлари шундаки, уларнинг муаллифлари шоир шеърляти ҳақида батамом ҳолис фикр юритишга интиладилар. Шунинг учун тақризларда Чўлпоннинг кучли томонлари билан бирга нуқсонлари, заифликлари ҳақида ҳам фикр юритилади. Бу вазифалар ҳар хил, аммо икки мақолада бир нуқсон таъкидланадики, кейинчалик айни шу “нуқсон” Чўлпон шеърлятини бутунлай қоралаш учун асосий далиллардан бўлди.

Зариф Баширий ёзади: “Чўлпон ўртоқ “эл” ва “халқ” сўзларини қанча кўп ёзса ва сўзласа ҳам, ул халқ шоири эмас. Халққа яқин бўлган зиёлилар шоирдир. Унинг услуб ва руҳида халқчиллик жуда оз”.

Орадан бир йил ўтказиб мақола эълон қилган Абдураҳмон Саъдий ёзади: “Чўлпон омма-халқ шоири эмас, ўқимишлилар, зиёлилар шоирдир. Уни омма-жалпи халқ тез англайди. Лекин шунинг баробаринда, у халқ қайғуси билан (фақат ҳеч бир синфга айирмасдан) ёзғувчи “халқчи” (народник) бир шоирдир. Чўлпонда асл кўзга қаттиғ берилиб турғон туб хусусият ҳам шундадир”.

Бу ўринда шуни айтмоқ жоизки, бу гаплар ёзилган вақтда, яъни 1923 ва 1924 йилларда ҳали “халқ шоири эмас, зиёлилар шоири” деган тасдиқ сиёсий айбдай қабул қилинмас эди. Шунинг учун бу “айблар” унча катта акс садо бермай ўтиб кетган У кейинчалик эса “халқ шоири эмас, зиёлилар шоири” бўлиш шоирни гап-сўзсиз ўлим чоҳининг лабига олиб борадиган даҳшатли сиёсий айбга айланган. Бу тўғрида ўз ўрнида батафсил гаплашамиз. Ҳозир эса, Чўлпон

ҳақидаги илк тақризлар муносабати билан юритган мулоҳазаларимизга яқун ясайлик — бу тақризлар ҳар қанча холисона ёзилган бўлмасин, уларнинг ҳаммасидан ҳам янги чиққан ёш шоирга нисбатан меҳр ва эътибор ҳар қанча барқ уриб турмасин, уларни биз Чўлпонни англаш йўлидаги бирон-бир жиддий ютуқлар деб атай олмаймиз. Улар жуда ёрлақанда Чўлпон юксаклигига олиб борувчи улкан зинанинг биринчи пиллапоялари эди, холос. Эҳтимол, муайян шароит бўлса, жамиятнинг манфаатдорлиги сезилиб турса, балки бу пиллапоялардан кўтарилиб бориб, Чўлпон яратган оламнинг баъзи бир жиддий қирраларини кашф этиш ҳам мумкин бўларди. Аммо бундай бўлмади, аксинча бўлди. Чўлпонни англаш йўлида қўйилган илк қадамлар қўйиб улгирилмай, шу он бўғилди. Чўлпонни англаш учун унинг юксаклигига кўтарила олган шеърят шайдоси, юраги том маънода гўзаллик ва нафосат иштиёқида ёнган оташин ориф одам яна топилмади. Нега? Йўлимизда яна кўндаланг бўлаётган бу қонуний саволга жавобни кейинга қолдирайликда, Чўлпон теварагида ўша кезларда юз берган фароийб воқеаларга юз ўгирайлик.

* * *

“Тонг сирлари”да Абдулла Қодирийнинг муқаддими эълон қилингандан кейин бир йил ўтар-ўтмас, 1927 йилнинг 14 февраль куни “Қизил Ўзбекистон” газетасида Айн имзоси билан “Ўзбек шоирлари, Чўлпон” деган мақола босилди. Мақола сўнггида илова тарзида босилган изоҳда таҳририят шу мақола билан Чўлпон ҳақида баҳс бошлаганини маълум қилган ва “барча қизиққан ўртоқлар”нинг баҳсда иштирок этишга даъват этган эди. Бундай “ўртоқлар” кўп зориқтирмай топила қолди — орадан кўп ўтмай, газета саҳифаларида 22 ёшли Ойбек “Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?!” деган мақола билан чиқди. Ундан кейин эса Усмонхон баҳсга аралашди — у “Мунаққиднинг мунаққиди” деган мақоласида Ойбекнинг қарашларини кескин танқид остига олди. Ойбек мунозарада яна бир марта сўз олишга мажбур бўлади — у газетанинг 1927 йил 29 август сониди “Мунаққиднинг мунаққиди” мақоласининг эгасига” деган мақола билан чи-

қиб, ўз қарашларини ҳимоя қилди. Шу мақола билан баҳс тўхтайди — унга яқунни ўша йили октябрь ойининг 4—5 кунларида Самарқандда ўтган Ўзбекистон маданият ходимларининг II қурултойида маъруза қилган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби Акмал Икромов ясайди.

Мен қатъий аминманки, фақат Чўлпон тақдиридагина эмас, балки бутун ёш ўзбек адабиётининг кейинги ривожини белгилашда, шунингдек, адабиётшунослик ва адабий танқидчиликдаги йўналишларни маълум изларга солиб юборишда бу баҳснинг роли бениҳоя катта бўлади. Шунинг учун унинг мазмуни ҳақида, қандай масалалар атрофида баҳс кетгани тўғрисида, қандай хулосаларга келингани ва адабиётга кириб келаётган ёш ижодкорларга қандай йўл-йўриқлар берилгани борасида батафсилроқ мулоҳаза юритсак фойдадан холи бўлмас. Чунки ўзбек адабиётининг социалистик реализм адабиёти сифатида орттирган анча-мунча “фазилатлари”нинг томири худди шу мунозарага бориб тақалади.

Юқорида айтганимиздек, газета саҳифаларидаги мунозара Айннинг мақоласи билан бошланди. “Айн” — адабиётшунос ва мунаққид Олим Шарафиддиновнинг тахаллуси эди. Шуниси муҳимки, Олим Шарафиддинов адабиёт оламига шахсий манфаатларини ўйлаб кириб қолган тасодифий одам эмас эди. Кейинчалик у ўзининг кўпгина тадқиқотларида адабиёт тарихини чуқур билишини, адабиётнинг моҳияти ҳақида анча маънодор ва ибратли мулоҳазалар юрита олишини исбот қилган. Айниқса, унинг 1940 йилда нашр қилинган ва кейинчалик бир неча марта чоп этилган “Алишер Навоий” деган танқидий биографик очерки ўша давр адабиётида катта воқеа бўлди. Бу китоб ҳозир самарали ижод қилаётган кўпгина адабиётшунослар учун жуда яхши қўлланма бўлган эди. Шунинг учун 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси тузилганда, адабиётшунослар ичида биринчилардан бўлиб, Олим Шарафиддиновнинг мухбир аъзоликка сайланиши ҳеч кимни ажаблантиргани йўқ. Бу одам кўнгилли равишда фронтга кетади ва жанг майдонларида ҳалок бўлади. Бу факт ҳам Олим Шарафиддиновнинг шахсиятига беихтиёр эҳтиром уйғотади. Лекин “Афлотун, сен менинг

дўстимсан, бироқ ҳақиқат мен учун қадрлироқ” деган гап бор. Факт фактлигича қолади — уни турлича шарҳ-ласа бўлади, бироқ ўзгартириб бўлмайди. Факт эса шундан иборатки, олис 1927 йилда Олим Шарафиддинов адабиётни ҳукмрон мафкуранинг хизматкорига айлан-тиришдек номуносиб ишни бошлаб берган эди.

Олим Шарафиддинов мазкур мақоласида ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб марксча ме-тодология принципларига амал қилган, яъни у адаби-ётга тўлалигича синфийлик назарияси нуқтаи назари-дан ёндашиб, унинг пролетар идеологиясининг қуро-ли бўлиши зарурлиги ҳақидаги қарашни олға суради: “Ёш шоирларимиз йўқсулларнинг синфий тилаклари-ни, манфаатларини, мафкурасини жозибадор бир йўсинда тасвирлашга, жонлантиришга бошлади”, деб ёзади Олим Шарафиддинов мамнуният билан.

Албатта, Олим Шарафиддинов мақолада иложи бо-рича ўзини холис қилиб кўрсатишга уринади, шунинг учун у шоирнинг баъзи бир ижобий сифатларидан кўз юммайди. У Чўлпоннинг “энг кўп ёзувчи”, “адабиётда айрим ўрин тутгувчи шоир” эканини эътироф этади. Олим бу фактни таъкидлаш билан чекланмай, бу “ай-рим ўрин”нинг моҳиятини ҳам очади: «эски класси-цизмнинг тор рамкасини бузиб, парчалаб, унинг (клас-сицизмнинг) ифода йўсинини, оммага англашилмай-дирган тилини содалаштириб, оммага яқин кўйиш учун уринадир. Ҳам яна шул содда ифода йўсинда содда тилда амалий намуналар билан бизни таъмин этадир”.

Чўлпоннинг тили ҳақида гап кетганда, айниқса, Олим Шарафиддинов ўзини тўхтатолмайди, у шоирни ёйилиб-ёйилиб мақтайди, унга жуда юксак таърифлар беради: “Бу кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир. Бутун адабий ёшлик унинг тилини ўрناق та-нийдир. Унга тақлид қилади”.

Бироқ Олим Шарафиддинов синфийлик кўзойна-гини тутиб олиши биланоқ ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетади — энди Чўлпоннинг шеърларидаги қуюш-қондан жиндай чиқиб кетган жойлар жуда хавфли айб-дай, совет ҳокимиятининг тагига сув қуядиган гуноҳ-дай кўрина бошлайди.

“Синфийлик” принципи тадқиқотчидан бир савол-га аниқ жавоб беришни талаб қилади — хўш, бу шоир

ёхуд бу адиб қайси синфнинг вакили? Унинг асарлари қайси синф манфаатларига хизмат қилади? Унинг ижодида қайси синфнинг қарашлари ўз ифодасини топган. Совет адабиётшунослари етмиш йил мобайнида ҳар бир ёзувчи, наинки, ёзувчи, балки ҳар бир асар тўғрисида мушоҳада юритганда ана шу саволларга жавоб беришга уриниб, адабиётни жуда хароб қилиб юборишди. Негаки, анчаинки жўндай кўринган бу саволларга жавоб бериш ғоят қийин эди. Негаки, ёзувчи ёки муайян асарини соқит қилиб, умуман олиб гапирганда адабиётнинг синфийлиги ҳақидаги гап тўғридай туюларди, аммо орага конкрет шахс аралashiши биланоқ масалани тўғри ҳал қилиш амри маҳол бўлиб қоларди. Дарҳақиқат, Пушкинни қайси синфнинг вакили деса бўлади? Деҳқонлар синфиними? Дворянлар вакилими? Ёхуд шаҳарда яшовчи ҳунарманд-косиблар шоирими? Алишер Навоий-чи? У кимнинг вакили бўлади? Хукмрон эксплуататорлар манфаатини кўзлаганми? Ё бошқа бирон синф вакилими? Кўриниб турибдики, масалани бу тарзда кўядиган бўлсак, адабиётнинг моҳиятини бузувчи, шоирни масҳара қилишдан бошқага ярамайдиган хулосаларга келинади. Бироқ, марксча принципнинг талаби қатъий. Хўш, бу шоир қайси синфнинг вакили? Талаб қатъий бўлгач, олим жавоб беришга мажбур — фактлар унга хизмат қилмаса, у фактларнинг қулоғидан чўзиб, ўзига бўйсунмишга мажбур қилади. Шунинг учун Олим Шарафиддинов “Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас, у миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир. Унинг мафкураси шуларнинг мафкурасидир. У шу мафкура йўлида уринадир, талпинадир. Уни қайнатган, илҳом берган нарсалар шулардир”, деб ёзади.

Эътибор беринг-а, бу фикр Зариф Башир ва Абдурахмон Саъдий томонидан айтилган эди. Улар ҳам Чўлпон зиёлилар шоиридир, деб даъво қилишган эди. Олим Шарафиддинов уларнинг фикрига жиндай аниқлик киритади, холос, яъни у зиёлиларга “миллатчи, ватанпараст, бадбин” деган сифатларни тақади. Қараб-сизки, ана шу жиндай аниқлик билан “Чўлпон йўқсул халқ шоири эмас” деган жўнгина гап даҳшатли айбномага айланади. Синфийлик принципи шунақа ғаройиб фокуслар қилишга ва шу йўл билан томошабиннинг

кўзини (ёхуд китобхоннинг ақлини) боғлашга имкон беради. Бу гапларни қўяйлик-да, масалага бошқа томондан ёндашайлик. Майли, фараз қилайлик — Чўлпон зиёлилар шоири. Аммо ким, қачон, қаерда исбот қилганки, зиёлилар шоири халқ шоири бўлаолмайди?

Мақоланинг давомидан аён бўладики, муаллиф Чўлпонни эркини қўмсагани учун, юртини озод ва обод кўрмоқни истагани учун, баданларда қонли излар қолдирувчи кишанлардан нафратлагани учун, “кишан кийма, бўйин эгма!” деб хўрланган одамларни ғурурга чақиргани учун зиёлилар шоири, деб атаяпти. Бироқ савол туғилади — наҳотки, эрк туйғуси, озод яшаш истаги, бошда дўппи билан ҳар жойда мағрур юришни ишташ фақат ва фақат зиёлиларга хос бўлса? Наҳотки, “йўқсул халқ” чоризм даврида ҳам, совет империяси даврида ҳам мустамлака зулмини тўла қабул қилиб, эрка лоқайд бўлиб яшаган бўлса? Аксинча, Чўлпон 20-йилларнинг биринчи ярмидаги шеърларида бутун юртнинг дарди-аламини ёрқин ифодалагани учунгина бутун халқнинг муҳаббатини қозонмадими? Унинг шеърларининг умрбоқийлигини таъминлаган биринчи омил худди шу эмасми?

Марксча принципнинг яна бир ажойиб “фазилати” шундаки, у ҳар қандай илмий тафаккурнинг заминиди ётадиган энг оддий мантиқни ҳам таън олмаслиги мумкин. Олим Шарафиддинов ҳам худди шу йўлдан борди — у мақола давомида “Чўлпон халқ шоири эмас, зиёлилар шоири” деган бемаъни, тутуриқсиз даъвони нима қилиб бўлса-да, “исботлаш”га уринади. Бу аснода борган сари мантиқ талабларидан узоқлашиб бораётганини ўзи сезмай қолади. У ёзади: “Чўлпон хаёлпарастдир. Чунки миллатчилар, зиёлилар ва шу мафкура ни қабул қилганлар учун хаёлдан ширин, хаёлдан лаззатли нарса йўк”.

Қизиқ, нега энди хаёлпараст фақат “миллатчилар, зиёлилар” маҳрига тушар экан? Нега энди бошқа тоифалар учун “хаёлдан ширин, хаёлдан лаззатли” нарсаларга берилиш имкони йўқ? Кўриниб туриптики, “хаёлпарастлик” негадир иллат, айб сифатида қаралаяпти ва ундан Чўлпонни қоралаш учун фойдаланилаяпти. Буларнинг бари зўрма-зўраки, сунъий равишда қилинади. Шоир ҳақида, асар тўғрисида мулоҳаза юри-

тадиган мунаққид учун бир зарурий қонуният бор — у биринчи навбатда асар матнига таяниши керак, унинг учун бадиий асар матни ҳар нарсадан муқаддас, ҳар нарсадан мўътабар манба бўлмоғи керак. Аммо Олим Шарафиддиновнинг мақоласида марксча принципга сиғиниш оқибатида кейинчалик совет адабиётшунослиги ва танқидчилигида жуда кенг илдиз отган бир ёмон иллатга дуч келамиз — бу асар матнига беписандлик билан қарашдир. Шоир шеърда бир гапни айтади, аммо мунаққид бу гапни англашга интилиш ўрнига, бу гапга асосланиш ва унга таяниш ўрнига, унга бутунлай эътибор бермайди-да, адабий фактларни ўзининг аввалдан белгилаб қўйилган мақсадига бўйсундиради. Масалан, Чўлпон жуда кўп шеърларида ўзининг “ер шоири” эканини, доимий излаган нарсаси, кўнглига яқин нарсаси “ер юлдузи — ер қизи” эканини, оддий бир барғни кўк малакларидан ортиқ кўришини айтган. Аммо мунаққид бу ҳақда ўйлаб ҳам ўтирмай, ўзининг “синфий” хулосаларини чиқараверади: “Кўкларда “жинниларча ҳовлиқиб” юришда баъзан чарчайди, фақат ерга тушгиси келмайди, ундан лаззат олмайди. Мабодо, қайтиб ерга тушгудек бўлса, ўзини ҳақоратлар, сафолатлар, тубанликлар ичида ҳис қилади, кўнглининг кишанлар билан боғланганини кўради”.

Мунаққид эҳтимол ерда чиндан ҳам “ҳақоратлар, сафолатлар, тубанликлар кўпдир, шоир шундан изтироб чекса, унда нима айб?” деб ҳам ўйлаб кўрмайди, чунки, “синфийлик принципи” унинг учун жавобни тайёрлаб қўйган — шоир миллатчи, шунинг учун ердаги ҳақоратларни шеърга салади:

“Ерга тушган онларида жуда қаттиқ миллатчи бўлиб кетади. Чунки бу тубанликка, сафолатга сабаб бўлувчи ажнабийларни кўради. Улар руслардан иборат. Русларни ҳеч қандай гуруҳга, қавмга ажратмайдилар. Бутун руслар унинг назарида мустамлакачилардир”.

Бу ўринда ҳам мунаққид ноҳақ — Чўлпон ҳамиша русларни “гуруҳга, қавмга” ажратиб қараган, ҳеч қачон барча русларни мустамлакачи, деб ҳисоблаган эмас. Буни далиллайдиган фактлар анча-мунча. Бу ҳақда баҳслашмай қўяқолайлик-да, бир масалада мунаққиднинг чиндан ҳам ҳақлигини эътироф этайлик Чўлпон кўп

шеърларида юрт дардини куйлаган. У ўз ўлкасини мустамлака кишанлари остида эзилаётганидан қаттиқ изтироб чеккан ва буни турли-туман шаклларда, турли-туман поэтик образларда кўп ифодалаган. Савол туғилади, хўш, Чўлпон аксилмустамлакачилик руҳидаги шеърларида ёлғон гапирганми? Йўқ ердаги нарсаларни тўқиб чиқарганми? Ҳар хил афандиларга, келгиндиларга туҳмат қилганми? Ўйлайманки, бу саволга ҳатто Олим Шарафиддинов ҳам “ҳа, шундай” деб жавоб бера олмас эди. Чўлпоннинг ҳақиқатни куйлаганига шубҳа йўқ. Шундоқ экан, “ерга тушганда ўзини ҳақоратлар, сафолатлар, тубанликлар ичида кўради” деган таънанинг маъноси нима? Бу ўринда мунаққид шоирни ердаги “ҳақоратлардан” кўз юмишга чақиряпти, бошқача айтганда, очиқдан-очиқ ёлғон гапиришга, воқелик ҳақидаги ёлғон-яшиқ ривоятларни куйлашга чақиряпти. Бу чақирик ҳозирча паст оҳангларда, олазарак бўлиб, эҳтиёткорлик билан айтиляпти, лекин биз биламизки, орадан ҳеч қанча ўтмай, ёлғонга сифиниш социалистик реализм адабиётининг бош принципига айланади — ёзувчи ҳаётни “келгуси воқелик” нуқтаи назаридан тасвирлашга чақирилади.

Олим Шарафиддинов ана шундай мулоҳазалардан сўнг хулоса чиқаради — бу хулоса илмий хулоса эмас — кўпроқ жиноятчи устидан чиқарилган суд ҳукмига ўхшайди:

“Халқни ҳеч қандай қатламга ажратмасдан, “халқ учун ёнаман” дейиш “мен миллатчиман” дейишдан иборатдир. Чўлпон бойлар, миллатчи зиёлиларнинг мафкурачисидир, шуларнинг шоиридир. Шуларни иштаҳасини келтирадиган руҳий озуқ беради. Асарлари шуларнинг қарашларини, мафкурасини, манфаатларини акс эттирган ойнадир”.

Мақола сўнгида Олим Шарафиддинов бундан кейин Чўлпонга нисбатан қандай иш тутиш кераклиги ҳақида кўрсатмалар беради: “Чўлпоннинг асарлари бостирилар экан, уни қаттиқ таҳлил қилиб, кучли цензурадан ўтказиб, мувофиқларини босиш керак”.

Бу мақола жамоатчилик ўртасида катта шов-шувга сабаб бўлди. Албатта, ўша шароитда Олим Шарафиддиновни қўллаб-қувватловчилар, худди унга ўхшаб фикрлайдиганлар оз эмасди. Шу билан бирга унинг

фикрлари ижод эркинлигини чеклашини, адабиётни “ғоявийлик” ботқоғига ботириб, боши берк кўчага киритиб қўйишини ва бора-бора адабиётнинг санъатлигига путур етказишини тушунганлар ҳам етарли эди. Уларнинг қарашларини 22 яшар Ойбек “Чўлпон, шоирни қандай текшириш керак?” деган мақоласида ифодалади. Тўғри, айрим масалаларда Ойбек Олим Шарафиддиновдан кўп-да узоқ кетмаган. У ҳам адабиёт “даврнинг мафкуравий кўринишидир”, “адабиёт — синфий, синфларнинг рангини қабул қилади” деб ҳисоблайди. Бу гапни айтгандан кейин яна “ундоқ бўладиган бўлса, Чўлпон қайси синфнинг шоири?!» деган саволга жавоб бериш керак. Ойбек жавоб беради: “Чўлпон пролетар шоири эмас”, У “пролетар шоири бўлмайди” ҳам. Негаки, “шоирларнинг қулоқларидан чўзиб юриб, “йўқсуллар шоири бўл” дейиш мумкин эмас”. Ана шундай чалкашликларга қарамай, мақоланинг қимматли томони ҳам бор эди. Ойбек адабиёт ҳақида ҳукмрон мафкура қолипларидан келиб чиқиб эмас, санъат қонуниятлари асосида мулоҳаза юритишга чақиради. Ойбек русларнинг Пушкинга илиқ муносабатини мисол қилиб келтиради-да, шу асосда “биз ҳам Чўлпондан қўл тортолмаймиз” дейди. Негаки, Чўлпоннинг адабиётдаги хизматлари катта: “Чўлпон янги адабиётда янги нарса яратди. Мувашшах адабиёти ўрнига бу куннинг бадиий завқига яраша ёқимли (бадиий) гўзал шеърларни ўртага чиқарди. Бу кунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади”.

Шундан сўнг баҳсга Усмонхон аралашади. Усмонхон — андижонлик тажрибакор журналистлардан бўлиб, бир вақтлар “Қизил Ўзбекистон” газетасига муҳаррирлик ҳам қилган ва Чўлпон билан бирга ишлаган одам. Кейин — партия ходими бўлган. Комил Яшин “Ёднома” китобида бу кишининг қобилятига, ишчанлигига, савиясининг кенглигига юксак баҳо беради. Кейинчалик Усмонхон ҳам бошқа кўп истеъдодли зиёлилар каби Сталин қатағонининг қурбони бўлган. Аммо, афсуски, 1927 йилдаги баҳсда Усмонхон билимини ҳам, савиясини ҳам намойиш эта олган эмас. У “Мунаққиднинг мунаққиди” мақоласида Ойбекни кескин танқид қилади, унинг фикрларига қўшилмайди. Лекин гап бун-

да эмас — баҳс бўлгандан кейин бир-бири билан тортишади, бир-бирини танқид қилади. Гап шундаки, Усмонхон мақоласида ҳам кейинчалик совет танқидчилигида “гуллаб-яшнаб” кетган яна бир иллат кўзга ташланади. У “Чўлпон ва унинг “тузғон” “чўлпонизми” ёшлар учун ғоятда зарарли” деган фикрни ўртага ташлар экан, “Чўлпонда саботлик, мустақил дунёга қараш йўқ”, “У у шохдан бу шохга қўниб юради”, “Чўлпон ўзининг шоирлик вазифасини тўғри тушунмайди”, “Чўлпон тараққиёпарвар рассом эмас, таназзулпарвар хаёлпарастдир” деганга ўхшаш ҳақоратомуз ибораларни қўллайди. Ҳолбуки, бу мақола ёзилган кезларда Чўлпон учта шеърлар тўплами эълон қилган, ўнлаб драматик асари саҳналаштирилган, юзлаб мақолалари босилган, кўпгина асарларни таржима қилган, жамоатчилик томонидан истеъдодли ижодкор сифатида тан олинган эди. Наҳотки, жиндай ўйлаб ўтирмай, жиндай андишага бормай, шундай одамни “тушунмайди”, “дунёқарашини йўқ”, “беқарор”, “бетайин”, “таназзулпарвар” деб ҳақоратлаш мумкин бўлса?! Ҳа, мумкин эди — марксча адабиётшунослик, совет танқидчилиги ана шу беандишалиги билан ҳам машҳур бўлди. Кейинчалик яратилган минглаб мақолалар ва китобларда танқидчи ва адабиётшунослар истеъдод эгаларига мутлақо беписанд қарайдилар, шоир ва адибларни менсимайдилар, улар билан прокурорча оҳангда гаплашадилар, ўзлари айтаётган гапни энг баркамол, бекамукўст ҳақиқат деб ҳисоблайдилар. Ҳар ҳолда, ижодкор ҳақида, асар тўғрисида мулоҳаза юритишдан кўра, таҳлил ва тадқиқ қилишдан кўра, унинг ҳақида ҳукм чиқаришни афзал кўрган совет адабиётшунослари ва мунаққидларининг анчаси бутун дунёда энг бетакаллуф, энг беандиша, энг кўпол ва энг дағал одамлар бўлишса керак. Шундай қусурларига қарамай 1927 йилдаги баҳсдан муайян ижобий хулосалар чиқарса ҳам бўлар эди. Жумладан, Ойбекнинг мақолаларида шундай ўринлар бор эдики, улар адабиётшуносликдаги ақидапарастлик ва вульгар социологизмга қарши курашда, ижодкорларни беҳуда калтаклардан, ўринсиз зуғумлардан асраб қолиш учун дурустгина замин бўлиши мумкин эди. Аммо бундай бўлмади. Афсуски, расмий доиралар Олим Шарафиддинов билан Усмонхон қарашларини ҳимоя қил-

дилар. 1927 йилнинг 4 октябрида Самарқандда Ўзбекистон маданият ходимларининг II курултойи бўлди. Унда маъруза қилган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби Акмал Икромов Чўлпон ҳақидаги мунозарага ҳам яқун ясаб, шундай дейди: “Бизда Айннинг Чўлпон ижоди ҳақидаги мақоласи баҳонасида қатор мунозаралар бўлиб ўтди. Айн Чўлпон ижодининг ғоявий тугуриқсизлигини тўғри таъкидлади. Бу тақризнинг адабиётшунослик жиҳатидан қандай қимматга эгаллиги ҳақида гапиришга журъат этмайман. Фақат шуни такрор айтаманки, мафкура соҳасида шундай соғлом танқид бўлиши зарурлиги шак-шубҳасиздир”.

Шу тарзда “маданият ходимлари”нинг фатвоси билан Чўлпоннинг юзига қора тортилди. У йўқсул халқдан узоқ миллатчи зиёлилар шоири деб эълон қилинди, ижоди мафкуравий жиҳатдан зарарли деб топилди. Чўлпон устидан биринчи маънавий қатлиом шу тарзда содир бўлган эди. Тақдирнинг ғалати ўйинини қарангки, орадан роппа-роса ўн бир йил ўтгач, айти 4 октябрь куни уни отиб ташлайдилар. 5 октябрь куни эса ўлимга ҳукм қиладилар.

Умуман, социалистик жамиятдаги жорий тартиблар ғоятда ғалати эди, бирон адиб ёхуд шоир мафкуравий жиҳатдан ишончдан қолса, унинг бўйнига ташланган сиртмоқ то бўғилиб, жони узилгунча қисилиб борилаверарди. Бу ишда мафкурачиларга дарров маъмуриятчилар ёрдамга етиб келишар ва ҳайрон қоладиган даражада ҳамжиҳатлик билан жазолаш жараёнини охирига етказардилар.

1932 йилнинг 5 майидан 17 июлигача Ўзбекистон Олий судининг прокурори Шамси Бадриддиновнинг “жиноий” иши кўрилган. Табиийки, бу одам халқ душмани сифатида отувга ҳукм қилинган. Шу судда Катанян деган одам айблов нутқи сўзлаган ва ҳар нима қилиб бўлса-да, Бадриддинов ишига сиёсий тус беришга уринган. Шу мақсадда йўлида мафкура раси “бузуқ” шоирларнинг номини айтмай бўлса-да, ишга аралаштиришга ҳаракат қилган. Катанян дейди: “Шу билан бир вақтда бунда 1927—29 йилларда мана шу йиғинда “қандайдир” шоирлар ўзларининг Фарғонага бағишланган хаёлий шеърларини ўқиб, декло-

мация қилиб берадилар. Бу шеърларда гўзал Фарғона водийсида гуллар очилишдан тўхтагани, булбулнинг овози кесилгани, одамлар хазин бўлганликлари сўзланади. Бу ҳазинлик чиндан ҳам хон-помешчиклар замонасини ҳаёллаган кишиларнинг далилларини, яширин, қочиб ишлашга кетган, уйқусида қора реакциянинг қайтганини кўрган кишиларнинг юрагини тўлдирғон эди”¹.

1927 йилдаги мунозара ва ундан кейинги воқеалар ҳақида бунчалик батафсил тўхтаётганимизнинг боиси бор, албатта. Гап шундаки, салкам етмиш йил аввал бўлиб ўтган ва ҳозир деярлик унутилиб кетган воқеалардан адабиётшунослик учунгина эмас, умуман, маънавий ҳаётимиз учун фавқуллода муҳим бир хулоса чиқариш мумкин. Эсингизда бўлса, мақоламизнинг бошида халқимиз ичидан Чўлпон яратган поэтик юксакликларга кўтарила оладиган орифлар чиқмагани ҳақида мулоҳаза юритган эдик. Маълум бўладики, гап халқнинг маданий-маънавий савияси пастлигида, Чўлпон кашф этган олам гўзалликларини идрок этишга қодир одамларнинг йўқлигида эмас экан. Гап ҳукмрон мафқуранинг шиддатли йўл-йўригида, қолаверса, ҳокимият тепасидаги кучларнинг, биринчи навбатда, коммунистик партия арбобларининг санъатга, адабиётга душманлигида, ҳар бир фикрлайдиган ақлли одамдан, ҳар бир мустақил истеъдод эгасидан кўрқишида экан. Фикрлайдиган одам янги ҳокимиятнинг, улар барпо этаётган янги тузумнинг чинакам янги башарасини дарров пайқаб олиши ва ҳаммага ошкор қилмоғи мумкин-да. Шунинг учун уларнинг боридан йўғи яхши.

Эътибор берган бўлсангиз, 1927 йил баҳсидаги мақолалар ҳам, Акмал Икромовнинг нутқи ҳам, Катанянинг таҳдидлари ҳам бир муштарак хусусиятга эга — улар “қизим, сенга айтаман, келиним сен эшит” қабиллидаги гаплар. Албатта, улар биринчи навбатда Чўлпонга қаратилган, уни фош қилишга, шахдини қайтаришга, “ўзимиз қатори” шоирга айлантиришга қаратилган. Айни чоғда, уларда Чўлпон баҳонасида бош-

¹ Катанян, Бадриддинов судидаги айблов нутқидан. «Қизил Ўзбекистон». 1932 йил, 16 июн.

қа одамларга аталган ботиний мурожаат ҳам бор: Эй биродар, кўзингга қараб юр, чизган чизигимиздан чиқма, буюрган ишни қил, буюрган гапни гапир, ҳаётинг кечаётган сассиқ ҳовузни зинҳор-базинҳор сассиқ дея кўрма. Акс ҳолда, Чўлпоннинг куни сенинг ҳам бошингга тушади. Бир зумда синфий душман бўлиб қолганингни ўзинг ҳам билмай қоласан.

Бундай таҳдидлар ҳаётда ҳар қадамда амалга ошиб турган бир шароитда қўрқув салтанати вужудга келади. Одамлар юрагида қўрқув туйғуси ҳукмрон бўладиган бўлса, ундай одамларнинг руҳий ҳаёти карахтланади, гўзалликка эҳтиёж ўтмаслашади. Ҳатто энг зўр орифлар ҳам ҳолсизланиб, гўзаллик самовиятларига кўтарила олмай қоладилар. Даҳо санъаткорлар яратган гўзалликни англаш, унинг моҳиятини идрок эта билиш, сирларини кашф этиб, бу гўзалликни қалб мулкига айлантириш учун, биринчи навбатда, санъаткорга қассобдек, прокурордек, жаллоддек бўлиб эмас, унга муҳаббат ва хайрихоҳлик билан муносабатда бўлмоқ керак. Санъаткор инкишоф этган оламнинг калити “Сим-сим оч эшикни!” деган афсонавий хитобда эмас, жамиятнинг санъаткорга эҳтиромида, хайрихоҳлигида, муҳаббатидадир! Бунинг учун эса жамият эркинлик салтанати яратмоғи лозим. Токи ҳар бир одам туйғуларини намоён этишда, фикрларини баён қилишда бунинг оқибатидан, таъқиб-тазийқларга учрашдан, жазога мустаҳиқ бўлишидан қўрқмасин!

* * *

“Адабиётшунослик ва танқиднинг манқуртга айланиши” деган кўп йиллик ва кўп пардалик фожианинг биринчи пардаси шундай бўлганди. Савол туғилади: нега энди бу фожианинг биринчи пардаси келиб-келиб 1927 йилда, яъни большевиклар ҳокимият бошига келгандан кейин 10 йил ўтгач ўйналинди? Мен “Чўлпон” деган рисоламда бу саволга жавоб беришга уриниб кўргандим. Рисолада бу тўғрида шундай дейилган: “1925 йилнинг 18 июнида РКП(б) Марказий Комитетининг “Партиянинг бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида” деган резолюцияси қабул қилинди. Унда амалда ўша кезларда турли-туман адабий гуруҳлар ва оқимлар мавжудлиги айtilган ва улар ўртасида проле-

тар адабиётининг гегемонлигини таъминлаш асосий мафкуравий вазифа қилиб қўйилганди. Тўғри, резолюцияда бу гегемонликка “эркин ижодий мусобақалар” орқали эришиш кераклиги уқдирилади. Аммо қарор чиққандан кейин бир зумда “эркин ижодий мусобақа” ҳақидаги гаплар паққос унутилади-ю, зўравонлик билан, ёзувчиларни ур-калтак қилиш билан, ҳақорату хўрлашлар билан “пролетар адабиётининг гегемонлиги” таъминлана бошланади. Инқилобнинг илк йилларида бир неча муддат мобайнида мавжуд бўлган ижод эркинлиги барҳам топа бошлайди. “Йўқсулларнинг ҳаётини, мафкурасини, бошидан ўтказган аччиқ-чучук ҳолларини сувратлантириш... шуни тараннум этиш” адабиётнинг бирдан-бир мақсади деб тарғиб қилинди. Хуллас, шу тарзда адабиётни янги тузумнинг маддоҳига айланттириш учун, уни сиёсатнинг муте бир оқсочи қилиш учун кураш бошланди”. Ўз рисоламдан узунгина парча келтирганим учун узр. Рисола чиққандан сўнг юқоридаги парчани ўқиган айрим ўртоқлар: “Ия, қизиқ-ку? Наҳотки, мафкура соҳасидаги ур-йиқитнинг илдизи фақат 1925 йилга бориб тақалса? Наҳотки, большевиклар ҳокимияти 1917 йилдан то 1925 йилгача мафкура соҳасида, адабиёт соҳасида эркинликка йўл қўйиб қўйган бўлса?” дея таажжуб билдира бошладилар. Дарҳақиқат, 1927 йилда биринчи пардаси саҳнага қўйилган фожианинг муқаддимаси 1925 йилга эмас, тўғридан-тўғри 1917 йилга бориб тақалади. Большевиклар ҳокимият тепасига келишлари биланоқ мафкура жилловларини қўлга олишга ҳаракат қилдилар. Улар сўз эркинлигини тан олган бўлсалар-да, амалда ҳамма нарсани таъқиқлаш, ман этиш, тазийқ остига олиш йўлидан бордилар. Лениннинг инқилобнинг илк йилларида ҳар хил муносабатлар билан сўзлаган нутқларини олинг. Уларда “улуғ доҳий” зўр бериб совет ҳокимиятининг қаттиққўллигини, террор сиёсатини оқлайди — унингча кўпчилик номидан қилинган зўравонлик, меҳнаткаш халқ манфаати йўлида амалга оширилган террор ҳақиқий эркинлик намуналари бўлар эмиш. Аслида эса, совет ҳокимияти, айниқса, зиёлиларга нисбатан ашаддий душманлик сиёсатини олиб борди. Ўша кезларда миллионлаб зиёлилар қамоққа олинди, мол-мулки мусодара қилинди, бир қисми отилди, бир қисми хо-

рижга бадарға қилинди. Большевиклар жамиятни зиё-лиларга нафрат ва ишончсизлик руҳида тарбиялай бошладилар. Бу ҳол фақат марказда, Россия ё Украинадагина содир бўлмай, жойларда, жумладан, Туркистонда ҳам кенг кўламда амалга оширилди. Большевиклар илк қадамлариданоқ маҳаллий зиёлиларни қаттиқ таъқиб остига олдилар, уларнинг бемалол фаолият кўрсатишларига йўл қўймадилар. Бу ўринда атоқли адабиётшунос олим Абдурауф Фитратнинг 1928 йилда эълон қилинган “Ёпишмаган гажаклар” деган мақола-сида тилга олган бир фактни эслайлик. Олим 1919 йилда “Чигатой гурунги” тўғарагининг илмий мажлислари қуроли қизил гвардиячиларнинг назорати остида ўтганини эслайди. Шўрлик зиёлилар — пешонасига милтиқ тираб турган ҳолда қандай гурунглашдилар экан?

Большевиклар маҳаллий зиёлиларни чеклаш ва таъқиб қилиш борасида энг қабиҳ ва энг тубан усуллардан ҳам қайтишган эмас — улар дўстларинигина эмас, оила аъзоларини ҳам бир-бирига душманга айлантириб, бир-бирига айғоқчилик қилишга мажбур этганлар. Инқилоб йилларида йирик сиёсий арбоб ва жамоатчи сифатида танилган атоқли олим Закий Валидий хотираларида жуда характерли бир воқеани ҳикоя қилади. 1920 йилда у бир неча муддат Бухорода истиқомат қилган, лекин бухоролик зиёлилар билан эркин мулоқотда бўлишга чўчиган, негаки, шўроларнинг маъмурий идоралари таъқиб остидаги зиёлининг ҳузурига келадиган ҳар қандай одамдан айғоқчи ёки чақимчи сифатида фойдаланишга уринган. Адабиёт ва санъат масаласига келсак, бу соҳада ҳам шўро ҳукумати 20-йиллардаёқ “қаттиқ цензура” ўрнатиб улгурган эди — бу борада Олим Шарафиддиновнинг маслаҳати кечикиб қолганди.

Шундай қилиб, шўролар ҳукумати ўзининг илк қадамлариданоқ ижод эркинлигини чеклаш, зиёлилар фаолиятига тўсиқлар қўйиш, меҳнаткаш халқни уларга нисбатан ишончсизлик руҳида тарбиялаш сиёсатига амал қилдилар. Улар бу сиёсатни етарли даражада фаоллик билан амалга оширдилар. Лекин шундоқ бўлсада, конкрет шоирлар ёхуд адибларга нисбатан маънавий қатлиом 1925 йилдан кейин, РКП(б) Марказий Комитетининг резолюциясидан сўнг амалга оширила

бошлади. Чўлпон шу қатлиомнинг биринчи қурбонларидан бўлди. Чўлпонни қоралаган “маданият ходимлари” эҳтимол, ўша кезларда партия манфаатига, халқ манфаатига хизмат қиляпмиз деб ўйлагандир, лекин аслида улар мафкура жабҳасида, адабиёт ва санъат соҳасида Сталин истибдодининг қарор топишига хизмат қилишган эди. Улар Чўлпонни қоралаб чапак чалганларида аслида, ижод эркинлигини кўмиб, унинг гўри устида мотам маршини чалишганди. Шу тарзда энди қанот ёзиб келаётган янги навқирон ўзбек адабиётининг қанотлари қайрилди ва у 60 йиллик муддатга парвоз имконидан маҳрум этилди.

Орадан кўп ўтмай мафкура соҳасидаги большевиклар сиёсати “янги самаралар” бера бошлади. Бу аснода шу сиёсатни амалга оширишнинг асосий воситаси бўлган марксча адабиётшунослик ва танқидчиликнинг яна бир хислати намоён бўлди — адабиётшунослик ва танқидчилик ҳарбий санъатнинг анча-мунча усуллари ўзлаштириб олиб, ўз фаолиятида қўллай бошлади: темирни қизигида босишга уринди, биринчи зарбадан кейин додираб қолган, саросимага тушган “душман”ларини ўзига келишига йўл қўймай, узил-кесил тор-мор қилишга ҳаракат қилди ва бунинг учун бутун мафкура fronti бўйлаб, ялпи хужумни кучайтирди. Бунинг оқибатида биргина Чўлпон эмас, кўзга кўринган ўзбек адибларининг ҳаммаси том маънода қақшатқич зарбага учрадилар. 1929 йилда Сотти Ҳусайн “Ўткан кунлар” ва ўткан кунлар” деган узундан-узоқ мақола ёзиб, аллақачон халқ ўртасида жуда катта обрў орттирган Абдулла Қодирийни дунёқараши чекланган, мафкураси бузуқ, ўз йўлини тополмаган, майда буржуа таъсирига берилган миллатчи, худбин, йўқсулларга ёт бир одамга чиқарди. Абдурауф Фитрат муттасил равишда танқиднинг тиғи-парронига дучор қилинди. Кейин Боту қораланди ва ҳатто қамоққа олинди. Ўша кезларда энди адабиётга кириб келаётган Абдулла Қаҳҳор ва Миртемирлар ҳам қамоқ жазосидан бенасиб қолмадилар. Адабиёт қаддини ростлаб олмаслиги керак эди. У доимо ҳукмрон мафкура қаршисида таъзим қилиб туриши, унинг истаган хоҳишини бажо келтиришга тайёр турмоғи лозим эди. Бунга эришмоқ учун эса қатлиом гулхани ўчиб қолмаслиги, доим гуриллаб ёниб турмоғи, унга муттасил ўтин қалаб

туриш талаб қилинарди. Бизнинг 30-йиллардаги олимларимиз ва танқидчиларимизнинг анча-мунчаси бу қора ишни мамнуният билан ва хатто ифтихор билан ўринлатиб бажаришди.

1927 йилги қурултойда қоралангандан сўнг 30 ёшлик Чўлпон ҳаётининг фожиаларга, драмаларга тўла қора кунлари бошланди. Булар оз эмас, кўп эмас, ўн йил давом этди. Ўн йил мислсиз руҳий изтироблар шоир жисмини кемирди, асабларини қақшатди. Унинг асарларини босмай қўйишди, номлари қора рўйхатларга тушди, ҳатто ёру дўстлари кўришиб қолганда кўчанинг нариги бетига ўтиб кетадиган бўлишди. На совет ёзувчиси деб тан олинган, на буржуа ёзувчиси деб узил-кесил қораланган Чўлпон аросатда қолди. Аммо бу йиллар мобайнида Чўлпонни қораловчи мақолалар босилишдан тўхтагани йўқ. Албатта, қудратли истеъдод эгаси бўлган Чўлпон 1927 йилдан кейин ҳам асар ёзишдан тўхтагани йўқ, бироқ у қайси жанрда қандай асар ёзмасин, уларнинг ҳаммаси беистисно “ғоявий зарарли, миллатчилик руҳидаги асар” сифатида баҳолана бошлади, ҳатто унинг таржималаридан ҳам миллатчилик унсурларини кўплаб топа бошладилар.

Мақолаларда “чўлпончилик” деган атама борган сари тез-тез учрай бошлади. Замон эса ҳамон оғирлашиб бормоқда эди. Қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш сиёсати икки-уч йил ичида бутун қишлоқни абгор қилди — бу жараёнда миллионлаб асл деҳқонларнинг ёстиғи қуриши билан бирга, умуман, қишлоқ ишлаб чиқариши том маънода дабдала қилинди. Натижада, бутун мамлакатда даҳшатли очлик бошланди. Бу эса умумхалқ норозилигини туғдирди. Бундай шароитда халқнинг қаҳр-ғазабини бошқа томонга буриб юбориш керак эди. Яна эски синалган йўл қўл келди — ҳамма муваффақиятсизликлар “ниқобланган синфий душманлар” зиммасига, зимдан иш кўраётган аксилинқилобий кучлар устига қўйилди. Бу душманлар эса, албатта, зиёлилар эдилар. Шу тарзда “социализм ривожланган сари синфий кураш кучайиб боради” деган машъум назария вужудга келди. Бу шунчаки оддий назария эмас, йиртқич, қонхўр назария эди. У амалга кирса, унинг “тасдиғи” учун миллионлаб янги қур-

бонлар зарур бўлар эди. Шундай бўлиб чиқди ҳам, 30-йиллардан бошлаб бутун мамлакатда янги қатагонлар тўлқини кўтарилди. Ўзбекистон ҳам бундан мустасно қолгани йўқ. Бунинг энг фожиали намуналари сифатида Ўзбекистонда 30-йилларнинг бошида Маннон Рамзий, Боту ва Ўзбекистон Олий Судининг раиси Саъдулла Қосимов устидан бўлиб ўтган суд жараёнини айтиш мумкин. Суд мажлислари атайин халқни кўрқувга солишга, айниқса, биринчи навбатда, шаккок зиёлиларни тийиб қўйишга қаратилган эди. Табиийки, бундай шароитда Чўлпон бошидаги булутлар жуда қуюқлашиб қолади — уни сўкиб-қарғашлар, “миллатчи”дан олиб, “миллатчи”га, “синфий душман”га солишлар жамоатчилик фикрини тайёрлаб бориб, уни қамоққа олиш учун замин яратиши керак эди. Шунда Чўлпон Файзулла Хўжаевнинг маслаҳати билан Тошкентни тарк этади ва Москвага кўчиб бориб, ССР Иттифоқи Марказий Ижроия Комитети аппаратида таржимон бўлиб ишлайди. Эҳтимол, шу факт унинг қамоққа олинишини бир неча йил кечиктирган бўлиши мумкин. Аммо, Чўлпоннинг қамалиши орқага сурилган бўлса-да, унинг теварагидаги “жинлар базми” тўхтамаган эди. Яна уни таҳқирловчи, камситувчи, ёлғон-яшиқ ва бўҳтонларга тўла мақолалар оқими матбуотда давом этди.

Расмий доиралар Чўлпондан шу даража кўрққанларки, унинг ижодини жуда-жуда синчиклаб кузатиб борганлар. 30-йилларнинг бошларида Тошкентда ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўрта Осиё бюроси иш олиб борарди. Ўша кезларда унинг тепасида Зеленский деган одам турган. Баъзи маълумотларга қараганда Чўлпоннинг матбуотда босилган ва ҳатто босилмаган ҳар бир асари рус тилига таржима қилиниб, Зеленскийнинг қўлига етказилар экан. Шундай шароитда Чўлпон теварагидаги ҳақоратлар оқими жиндай сусаийиб қолса, расмий доираларга яқин бирор одам йўл кўрсатувчи бирон мақола билан чиқар эди-да, бу урйиқит ўйинини янгидан авж олдиришга фатво бўларди. Фикримнинг далили учун битта мисол кетираман. 1931 йилнинг 15 январь куни “Правда Востока” газетасида М.И.Шевердиннинг “Ўзбек йўқсул адабиётининг илк катта асари” деган мақоласи эълон қилинади. Қизиғи шундаки, ўзбек тилини билмайдиган, ўзбек ада-

биётидан йироқ турадиган бу одам ўзбеклардан чиққан ҳақиқий истеъдод эгаларини қоралаб, ерга уриб, уларга истеъдодсиз адибларни қарама-қарши қўйишни, уларнинг хом-хатала, тутуриқсиз асарларини кўкларга кўтаришни касб қилиб олган эди. У 1927 йилда Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романини ёмонотлиққа чиқарди. Энди эса Умаржон Исмоиловнинг “Пахта шумғиялари” деган ўта бўш асарини “ўзбек йўқсул адабиётининг илк катта асари” деб кўкларга кўтарар экан, йўл-йўлакай Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийларни бир тепиб ўтишни ўзи учун ҳам қарз, ҳам фарз билади:

“Буржуй ёзувчилари Фитрат (“Арслон”), Чўлпон (“Ёрқиной”), Қодирий (“Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”), Элбек Муҳаммаджонов (“Турмуш уринишлари”) ва бошқалар ўзбек адабиётининг ўта ўнг қанотини эгаллаб келишаётир. Бу ерда Фитратнинг қатор асарларидаги туркпарастлик ҳақида, Чўлпон ижодидаги босмачилик кайфиятлари тўғрисида, Жулкунбой-Қодирийнинг савдо буржуазияси ва феодализмни мадҳ этгани хусусида, Муҳаммаджоновнинг шовинизми борасида гапириб ўтиришнинг ўрни эмас”. (Услубнинг гажакдорлигига қаранг — айтадиганини айтиб бўлиб, “гапириб ўтиришнинг ўрни эмас” дейди-да, ювошгина бир чеккага чиқиб қараб тураверади). Матбуотда эълон қилинган бунақа гаплар, айниқса, Михаил Иванович Швердиндек “мўтабар зот”нинг оғизларидан чиққани учун кўпгина ўзбек адабиётчилари томонидан дастуриламал ўрнида қабул қилинарди. Шунақа пўписалардан кейин Чўлпонга яқин одамлар ҳам бутунлай қарашларини ўзгартириб, ҳукмрон мафкура хизматига бел боғлар эдилар. Юқорида Абдураҳмон Саъдийнинг 1924 йилда Чўлпонга, умуман, илиқ муносабат билдириб мақола эълон қилганини айтгандик. Афсуски, домланинг эътиқоди унчалик мустаҳкам эмас эканми ёки бошқа бирон сабаб биланми, 30-йилларда энди Чўлпонни аямай дўппослай бошлайди. Жумладан, “Ҳозирги пролетар адабиётида синфий кураш” деган мақоласида ёки “Ўзбек буржуа адабиёти” деган дарслигида Абдураҳмон Саъдий Чўлпонни муттасил “жадид, буржуа ёзувчиси, ашаддий миллатчи” деб таъкидлайди. Яна бир мисол. 30-йилларнинг бошида жуда қобилиятли

марксист олим сифатида шуҳрат қозонган ва ижтимоий фанлар ривожига анча катта ҳисса қўшган Отажон Ҳошим Чўлпонни жуда яхши кўрган, чин юракдан ҳурмат қилган ва ҳатто яқин қариндош-уруғларига Чўлпон шеърларидан ўқиб бериб турган ҳамда уларни ёд олишни тавсия қилган. Отажон Ҳошим Москвада ўқиб юрган кезларидаёқ Чўлпон билан яқиндан танишиб, дўстона муносабатлар ўрнатган. Бироқ, мақоаларида эса у ҳам Чўлпонни қоралашга мажбур бўлган. Хуллас, 30-йилларнинг биринчи ярмида зўр эҳтирос билан, жазавага тушиб Чўлпонни фош этган мақоалар жуда кўпайиб кетган. Албатта, уларнинг ҳаммаси тўғрисида тўхталишнинг иложи йўқ. Шунинг учун бу ўринда ҳам бир-икки мисол билан чекланаман.

Чўлпонни “чуқур назарий асослар”да қаттиқ қоралаганлардан бири Миёнбузрук Солиҳов бўлган. Қизиғи шундаки, бу одам ўзбек адабиётшунослари ичида энг билимдонларидан бири бўлган. У ўнлаб китоблар ва мақоалар муаллифи — унинг ўзбек театри тарихига оид монографияси ҳозирга қадар материалга бойлиги билан тадқиқотчилар эътиборини жалб қилиб келмоқда. У нафақат Туркистон мадрасаларида, балки Истамбул дорилфунунида таҳсил кўрган, Қобулда дипломатик вазифаларда ишлаган одам эди. Аммо афсуски, шундай юксак маданиятли, пухта билимли одам ҳам Чўлпонга тош отишда фаол қатнашган. Афтидан, у ҳам оёғи остидаги замин нураб бораётганини сезгану, ҳукмрон мафкурага садоқат кўрсатиб жон сақлаб қолмоқчи бўлган. Шу мақсадда 1933 йилда “Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари” деган китоб эълон қилган, лекин бу садоқати уни қатагон бўронидан сақлаб қола олмаган. Айтиш керакки, Миёнбузрукнинг бу китоби ҳам материалга бой, аммо у нима қилиб бўлсада, Чўлпон билан Фитратни миллатчига чиқаришни мақсад қилиб олади ва бу йўлда адабий матнларни бузиб талқин қилишдан ҳам қочмайди. Масалан, у “Уйғониш” тўплами ҳақида ёзади:

“Бундаги баъзи шеърлар худди уришиб турган аскарни руҳлантириш учун сўзланган нутқларни хотирлатади”. Шундан кейин “Халқ” шеъридан парча келтирилади-да, унинг ғоявий зарарли асар экани ҳақида шундай дейилади:

“Табиий, бундаги халқни пролетар оммаси деб ўйлашга имкон йўқ. Бу халқ миллий демократчиларнинг ўйлаганларича бой, руҳоний ва босмачи, муштумзўрларни ўз ичига олган бир халқдир”.

Қизиқ, мунаққид шоирдан нимани талаб қиляпти ўзи? Наҳотки, шоир ҳар гал шеърда “халқ” сўзини ишлатса, “шунинг ичида босмачи ва муштумзўр йўқ” дея изоҳ бериши керак бўлса?!

“Тонг сирлари” ҳақида Миёнбузрук “бу тўпلام ўз эгасининг лириклик ва санъат жиҳатидан анча ўсганини кўрсатадир” деб тан олади-да, шу ўриндаёқ “лекин”-ни айтишни ҳам унутмайди: “... бу тўпلامда шоирнинг мафкуравий жиҳатдан шўролар тарафига қараб ўсув кўрсатгани ҳеч кўринмайдир”.

Миёнбузрук талқинида Чўлпоннинг шеърини китобларигина эмас, ҳатто драматик асарлари ҳам миллатчилик оғуси билан захарланган. Масалан, “Ёрқиной” драмасида Чўлпон ошқора тарзда буржуа тузумини тарғиб қилади: бу пьеса «мамлакатда ўлиб, сўниб бормоқда бўлган босмачилик ҳаракатини идеаллаштиради. Бунинг натижасида миллий демократизм асосида бўлган маршрутали-конституцияли, яъни мажлиси мабусанга эга бўлган бир хонлик бўла олишини кўрсатмоқчи бўлади”.

“Ёрқиной” пьесасини холисона ўқиб чиққан ҳар қандай одам амин бўладики, пьесада Миёнбузрук айтётган “босмачилик ҳаракатини идеаллаштиришдан” асар ҳам йўқ, унда “мажлиси мабусанга эга бўлган бир хонлик” тўғрисида ҳам лом-мим дейилмайди. Наҳотки, Миёнбузрук асар қаҳрамони Пўлатнинг адолат ва ҳақиқат талаб қилиб, зулмга қарши курашмоқ учун саройни тарк этиб, тоғу тошларга чиқиб кетганини “босмачилик”ни идеаллаштириш деб тушунган бўлса? Наҳотки, Пўлатнинг “Тоғу тахт... салтанат... сизнинг юклар қўйган юкингиш... Уни мен ҳар қанча оғир бўлса ҳам кўтариб олиб боришим керак... Тоғу тахтнинг орқасида юрт бор, эл бор, халқ бор... Уни ўйлаш керак. Унинг гамини ейиш керак... Сиз менга тоғу тахтни бурунги хонлардай эмиб-сўриб ётиш учун олиб берган бўлсангиз, ўзингизга қайтариб берман. Менга ундай тоғу тахтнинг кераги йўқ! Сиз олиб берган тоғу тахт юртнинг дардига даво бўлмаса, йўқ...” деган сўзлари-

ни “конституцияли” монархизмни тарғиб қилиш” деб тушуниш мумкин? Ундай бўлса, маърифатли подшо, адолатли шоҳ ғояларини куйлаган ўнлаб мумтоз шоирларимиз, ҳатто буюк Алишер Навоий ҳам “мажлиси мабусанга эга бўлган бир хонлик” тарғиботчилари бўлиб чиқмайдими? Шу мантиққа асосланиб, уларга ҳам “буржуа мафкурасининг тарғиботчилари” деган ёрликни ёпиштириш мумкин эмасми? Мунаққид матнни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, хаёлдаги нарсани ёзувчига ёпиштирса-да, кейин бундан ўзига керакли “мафкуравий” хулосаларни чиқариб олса бу, албатта, илм бўлмайди. Бу йўл билан истаган шоирга истаган айбни қўйиш мумкин.

Миёнбузрукнинг бундай хуружлари ўша пайтдаги бошқа мақолалардан кўпроқ хавфлироқ эди — чунки мақолаларнинг кўпчилиги енгил-елпи ёзилган, уларда далил ўрнига шаллақи одамлар қўллайдиган усул “дифоним-дифон” қабилида иш тутиш устивор эди. Миёнбузрукнинг китоби эса ҳар ҳолда китоб эди ва унда “илмийнамо” далиллар бордай туюларди. Бу эса жамоатчиликни чалғитиб, “Чўлпон чиндан ҳам аксилинқилобчи унсур бўлган экан-да”, деган тўхтама олиб келиши мумкин эди.

Миёнбузрукнинг китоби муносабати билан яна бир муҳим гапни айтиш керак — 1927 йилдан бошлаб ўзбек танқидчилигида ҳам “марксча методология”ни қўллаш, “синфийлик принципи”га амал қилиш, социалистик реализм йўлларига ўта бошлаш туфайли вульгар социологизм илллати билан жуда кенг қўламда заҳарлангандир. Вульгар социологизм шу даражада хавfli касаллик эдики, у билан оғриган вужуднинг шифо топиб кетиши жуда амримаҳол эди. Адабиётшунослик ва танқидчиликда ҳам шу ҳол юз берди — биз бу иллатдан ҳозирга қадар ҳам буткул қутилганимиз йўқ — шунақа яшовчан нарса эканки, эшикдан қувласанг, тешикдан киради, бир қур мажақлаб, йўқ қилиб ташласанг, иккинчи қур башарасини ўзгартириб, янгироқ қиёфага кириб, яна ишшайиб тураверади. Хўш, қаердан пайдо бўлди бу иллат? Унинг моҳияти нимада? Вульгар социологизмнинг илдизи “адабиёт ижтимоий ҳодиса, ундаги ҳар бир ҳаракат, ҳар бир ўзгариш, ҳар бир сифат ижтимоий ҳаёт билан, биринчи навбатда, синфий ку-

рaш билан белгиланади” деган таълимотга бoриб тақaлади. Бу ақидага қатъий амал қилган совет олимлари секин-аста адабиётнинг санъат ҳодисаси эканини унутдилар, унинг бадиий табиатини мутлақо инобатга олмай қўйдилар. Натижада асар фақат мавзулар, ғоялар йиғиндиси тарзида қаралди, қаҳрамонлар ҳақида ҳам фақат уларнинг синфий мансублигига қараб фикр юрита бошладилар. Бу ахир пировардида адабиётни санъат сифатида тугатишга олиб келди, “талант, истеъдод” деган нарсага эҳтиёж қолмади, гениал санъаткор билан оддий назмбоз ўртасида ёки “ёз-ёз” касалига учраган бирор руҳий шикаста одам ўртасида ҳеч қандай фарқ қолмади. Адабиётшунос ҳам ўз навбатида осон йўлга ўтиб олди — энди у матнни таҳлил қилмайди, бадиий тафаккур қонуниятларини аниқламайди, балки бирда чечанлик билан, бирда нўноққина қилиб, асарнинг мазмунини айтиб қўя қолади. Унинг ғояларини ёки ғоявий проблематикасини аниқлаб, ўша асосда ўзининг мулоҳазаларини айта беради. Бундай “методология”га амал қилганда, бадиий асар матнини эътибордан соқит қилиб иш тутганда, ҳар қандай ёзувчини асоссиз равишда мақтаб кўкларга кўтариш мумкин бўлганидек, ёмонотлиқ қилиб, “уриб” ерга киргизиб юбориш ҳам мумкин.

Шундай қилиб, 30-йиллар собиқ СССР таркибига кирувчи бошқа миллий адабиётлар қаторида ўзбек адабиёти учун ҳам жуда оғир кечди. 20-йилларнинг иккинчи ярмида пролетар адабиёти гегемонлигини ўрнатиш учун бошланган ҳаракат 30-йилларда адабиёт адрларига социалистик реализм байроқларини тикиш учун ялпи ҳужумга айланди. Бошқача қилиб айтганда, Чўлпон ва у билан бирга яна Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носир ва яна бошқа ўнлаб ижодкорлар шафқатсиз равишда мафкура тўпига тутилди. Адабиётшунослик ва танқидчилик каби адабиётни ҳам манқуртга айлантириш жараёни давом этмоқда эди. Хукмрон мафкурага ҳамиша ҳест бериб турадиган қул адабиёт, ҳаётдаги ҳамма нарсани маъқуллаб борадиган маддоҳ адабиёт керак эди. Бу мафкура, айниқса, ҳар нарсани синчиклаб тагига етишга уринадиган, ўринсиз ва илмоқли саволлар бериб, жонга тегадиган, мустақил фикрли, истеъдодли ёзувчилардан бе-

зор эди. Шунинг учун айни шу йилларда “талант” буржуа олимлари ўйлаб чиқарган нарса” деган гаплар чиқди, “станокдан адабиётга” деган шиорлар ташла-ниб, илғор ишчилардан ёзувчилар ясала бошланди. 30-йилларнинг бошларида ана шундай ясама ёзувчилар-нинг асарларини ўз ичига олган “Бизнинг довруқ” деган мажмуа чиқарилган эди. Унга юзга яқин муал-лифнинг шеърлари, ҳикоя ва очерклари киритилган. Қизиғи шундаки, оламга довруқ солиб адабиётга ки-риб келган шу юз ёзувчидан лоақал биттаси кейинча-лик адабиётда яшаб қолмади. Шунга қарамай, ҳукм-рон мафкура йўқсуллардан чиққан қўлбола ёзувчиларни қўллаб-қувватлашда давом этди. Бу ишда унга ман-қуртликни мукаммал эгаллаган, бичилган танқид ёр-дам берди. Адабиётдаги давомли маънавий ва жисмо-ний террор, биринчи навбатда ёзувчиларнинг, зиёли-ларнинг иродасини синдиришга, уни эгиб олишга, ундаги инсоний ғурурни таг-томири билан суғуриб ташлашга қаратилган эди. Айтиш керакки, анча-мун-ча ҳолларда ҳукмрон мафкура бу қора ниятига эриш-ди ҳам. Биргина мисол: 30-йилларда матбуот саҳифа-ларида Анқабой Худойбахтов деган ном тез-тез учраб туради. Бахмалдан чиққан бу йигит журналист бўлган. Кейин партия ходими ҳам бўлган ва ёзувчиларнинг ишларига ҳам бот-бот аралашиб турган. 1930 йилда Боту қамалиб, отишга ҳукм қилингандан сўнг, Анқа-бой 1931 йилнинг 3 февраль куни “Қизил Ўзбекис-тон” газетасида “Йиртилган ниқоб” деган мақола эълон қилади-ю, Ботунинг “чала қолган ниқобини” йиртади — уни йўқсулларнинг ёвуз душмани деб атай-ди. Шу билан у мафкуравий жиҳатдан соғломлигини намойиш этиб, ҳукмрон мафкурага содиқ фуқарочи-лик туйғуларини кўз-кўз қилади. Аммо орадан роппа-роса бир йил ўтгач, 1932 йилнинг 4 февраль куни яна ўша “Қизил Ўзбекистон” газетасида Х.Бурлақ билан Р.Чўрағулнинг “Зарарли икки китоб” деган икки мақоласи чиқади. Унда Анқабойнинг китобидаги сиё-сий хатолар фош қилинади. Бироқ масаланинг энг таажжубли томони шундаки, газетанинг айни шу со-нида Анқабойнинг танқидга жавоби ҳам босилган. Дунё тарихи ҳали бунақа тезкорликни кўрмаган бўлса ке-рак. “Бошқармага хат”да Анқабой танқидни “больше-

викларча” мардлик билан тан олади: “... биринчи китобим зарарли, уни қатъиян қўлга олмаслик керак... биринчи китобим жуда катта зарарларни келтирган-лигини большевикларча масъулиятимга олиб, биринчи китобимнинг фойдаланишдан тўхталишини талаб этаман”. Баайни Гоголь асаридаги унтер офицернинг ўз-ўзини калтаклаган хотини! Албатта, ҳар қандай одам қилмишлари учун матбуот орқали узр сўраши — тавба-тазарру қилиши мумкин — бунинг ҳеч қанақа айби йўқ, лекин китобини “қатъиян қўлга олмасликни” ва “фойдаланишдан тўхтатилишини талаб этмоғи” учун одам ҳар қандай гурурдан маҳрум бўлмоғи керак. Айтганча, бундай ялтоқланиб қилинган тавба-тазаррулар ҳам фойда бергани йўқ — кейинчалик Анқабой қамоққа олиниб, бошқа “халқ душманлари” қаторида 1938 йил 4 октябрда отиб ташланди.

30-йиллардаги ижодий муҳит ана шундай даҳшатли эди. Аммо муҳит ҳар қанча даҳшатли бўлмасин, айрим ёзувчилар унинг қутқусига учиб, эътиқодларига хиёнат қилганлари, иймондан воз кечганлари йўқ. Улар орасида Чўлпон ҳам бор эди. Албатта, “вазият Чўлпонга сира ҳам таъсир қилгани йўқ” десак, унча тўғри бўлмайди. Чўлпоннинг айрим шеърларида замонасозлик майллари кўринади. Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ — замон унга боқмагандан кейин, у замонга боқишга мажбур-да. Лекин Чўлпонда бундай асарлар кўп эмас. Умуман, энг таажжубли жойи шундаки, шароит ҳар қанча оғир бўлмасин, Чўлпон ижод қилишдан тўхтагани йўқ. 1937 йилда ёзувчилар уюшмасида ўтган бир йиғинда сўзлаган нутқида Чўлпон қилган ишларини санаб беради: “Менинг Москвадан қайтганимга икки йил бўлди. Шу вақт мобайнида Горькийнинг “Она” романини, “Егор Буличев” пьесасини, Пушкиннинг “Дубровский” ва “Борис Годунов”ини, яна 25 та шеърини, Лоҳутийнинг “Европа сафари”ни таржима қилдим. Яна бошқа майда ишлар ҳам бўлди. Булардан ташқари, 1935-1937 йиллар мобайнида “Кеча ва кундуз” романи, “Соз” деган шеърлар тўплами босилиб чиқди. “Жўр” деган шеърлар тўплами тайёрланиб, нашриётга топширилди”.

Энди ўзингиз тасаввур қилинг — бутун мамлакат бўйлаб, биринчи навбатда, зиёлиларнинг, ёзувчилар-

нинг шўрини қуритаётган қатағон бўрони кутириб турган, тузукроқ ёзувчилар бирин-кетин ўз-ўзидан “ғойиб” бўлаётган, матбуотда оқ калтак — қора калтак кампанияси давом этаётган, на дурустроқ ўйлаш, на ўтириб ёзишнинг имкони қолган бўлса-ю, шундай шароитда ҳам шунчалик иш қилинган бўлса?! Бундай одамни нима деб баҳолаш керак? Менимча, бу фақат бир нарсадан далолат беради — Чўлпон нафақат темир иродали одам бўлган, унинг истеъдоди ҳам фавқулодда қудратга эга бўлган. Ер бағридаги булоқ ҳеч қандай тўсиқларни тан олмай, юзага ёриб чиққани каби, Чўлпоннинг истеъдоди ҳам теварак-атрофдаги булутлар ҳар қанча қуюқлашиб, даҳшатли тус олмасин, зулматни ёриб чиқиб, Чўлпонни ижод қилишга мажбур этган. Бу Чўлпон шахсиятининг муҳим қиррасидир.

Адабиётшунослик ва танқидчилик холис бўлса, чинакам илмий асосларга таянса, ҳукмрон мафқуранинг малайи эмас, ҳақиқатга хизмат қилишни муқаддас деб билган соҳа бўлса, Чўлпон асарларини таҳлил қилиш билан бирга, шахсиятидаги ана шу фавқулодда жиҳатларни ҳам ўрганган бўларди. Афсуски, у пайтдаги танқидчилик бунга қодир эмасди. Тўғри, танқидчилик Чўлпонни сира-сира эътиборсиз қолдиргани йўқ, лекин эндиги эътибор аввалгиларидан янада даҳшатлироқ эди.

30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Чўлпонни қораловчи мақолалар оқими янада кучайди. Табиийки, уларда Чўлпонни англашга интилишдан асар ҳам йўқ эди. Аксинча, машғум 37-йил яқинлашгани сари бундай мақолалардан ҳар қандай андиша ва инсонийлик йўқолади. Мақолалар гўё муайян ташкилотнинг буюртмаси билан ёзилгандай бир-бирига жуда ўхшарди. Уларда фактлардан кўз юмилиб, шеърини парчалар ағдар-тўнтар қилиниб, бирорта далил-исбот келтирмаган ҳолда яна ўша эски айб — “Чўлпон — миллатчи” деган айб қайта-қайта такрорланаверарди. Аҳвол шу даражага етдики, Чўлпоннинг эълон қилинмаган китоблари ҳақида ҳам тақризлар босила бошлади. Шундай тақризлардан бири Туйғуннинг қаламига мансуб бўлиб, Чўлпоннинг ҳибсга олиниши арафасида, яъни 1937 йил 22 май куни “Ёш ленинчи” газетасида босилган. Туйғун 20-йилларнинг охирида адабиётга кириб келган. 30-йиллар бошида 4—5 та шеърини китоблар эълон қил-

ган, кейинчалик драмалар ҳам ёзиб кўрган ўртамиёна ижодкор эди. Аммо, қалам билан адабиётдан тузукроқ ўрин эгаллай олмагач, ўзини содиқ фуқаро қилиб кўрсатиш йўли билан обрў орттирмоқчи бўлди. Бу йўлда у қаламкаш дўстлари устидан ошкора чақувлар ёзишгача бориб етди, чунки юқоридаги мақолани мақола деб эмас, балки органлар қулоғига айтилган чақув десак тўғрироқ бўлади. Бу тақриз Чўлпоннинг нашриётга топширилган, лекин дунё юзини кўрмай қолиб кетган ва шу кўйи йўқолган “Жўр” деган шеърини тўплами ҳақида. Туйғун, афтидан, буни аввал ички тақриз сифатида ёзган-у, кейин ҳеч қанлай андишага бормамай матбуотда эълон қилган. Мақоладаги таҳлил йўли жуда жўн — муаллиф бирон шеърини парчани кўчиради-да, ундан баъзи ибораларни юлиб олиб, шулар асосида ўзича “чуқур” хулосалар чиқаради. Масалан, шоирнинг “Кузак” деган шеърини кўйидаги парча олинган:

*Мевалар шохлардан таппа-тап тушди,
Сўниқ чехра билан ерга уюшди.
Муздай тупроқлар шимтирашдилар,
Етимдай сарғайиб тентирашдилар.*

Сўнг бу парча ҳақда мулоҳаза юритилади: “Бу сатрлардаги “сўниқ чехра”, “муздай тупроқлар”, “етимдай сарғайиб тентирашди” каби ифодаларда Чўлпоннинг ўша миллатчи буржуазия руҳида ёзган шеърларидаги кайфият сингиб туради”. Ана шундай мулоҳазалар асосида мақола муаллифи Чўлпоннинг ҳанузгача “ўзининг миллатчи буржуазия идеяларига” содиқ қолаётганини тасдиқлайди. Бу ўринда тақризчининг “маҳорати”га тан бериш керак. “Большевиклар ололмайдиган бирон кўрғон йўқ” деганларидек Туйғун буржуа миллатчилигининг таъсирини қидириб тополмайдиган бирон шеър, бирон мисра йўқ — у истаган маънодаги ибораларни ўзи истаган томонга буриб юбора олади. Масалан, у тўпламга кирган “Бу ўлканинг кўклами” деган шеърдан парча келтиради:

*Бу ўлканинг кўклами жуда ҳам намгарчилик,
Куёш булутлар билан ўйнашади, шекиллик
Қачон кўрсам яширинган ўйинқароқ боладай,
Мени энтиқтирмоқчи ўйнашиб алдай-алдай.*

Оддий бир кўклам манзараси. Аммо Туйғун шу оддий манзара тагидан кир қидириб топади:

“Мана, равшандирки, Чўлпон 1936 йилда ҳали эски куйларини чуқурлаштиради. Ҳамон кўкламда кўкламни кўрмайди, ўзини булутлар қоплаган ҳолда кўради. “Куёш” унга бевафо. Қачон қараса, уни яширинган ҳолда кўради, кўнгли зориқади, энтикиб қолади...”

Юқоридаги парчадан шунақа “сиёсий” хулосалар чиқармоқ учун юмшоқ қилиб айтганда, одам ноинсоф бўлмоғи керак. Шуниси эътиборга лойиқки, Туйғун Чўлпонни “фош қилиш”да жуда катта жонбозлик кўрсатган одамлардан бири — у биргина 37-йилнинг ўзида газета ва журналларда ўзбек ва рус тилларида Чўлпонга ҳамда бошқа “халқ душманлари”га қарши бештадан ортиқ мақола эълон қилган. Шунинг учун ўша кезларда ўзбек ёзувчилари ичида энг сиёсий ҳуш-ёри бўлган дейиш мумкин. У Чўлпонни жазавага тушиб душманга чиқарган-у, аммо дурустроқ далил-исбот келтиришга ожизлик қилиб қолган. Бироқ шуниси ҳам борки, у замонларда бировни “миллатчи” ёхуд “халқ душмани” десанг, бунинг учун тузукроқ далил-исбот келтириш талаб қилинмас эди.

Туйғуннинг мақоласи эълон қилингандан сўнг Чўлпон қамоққи олинди. Мен бу ўринда “Чўлпоннинг қамалишига Туйғун ёлғиз сабаб бўлган” демоқчи эмасман. Ўша кезларда Чўлпонга қарши Туйғунникидан бошқа анча-мунча мақолалар эълон қилинган. Ўйлайманки, бундай мақолалар пайдо бўлмаган тақдирда ҳам маъмурий органлар Чўлпонни соғ қўймаган бўларди — чунки, биринчидан, йигирма йилдан бери Чўлпон устидан йиғиб келинган материаллар шоирни бир ёқлик қилишни тақозо этарди. Иккинчидан, 37 йилга келганда қатлиом машинасининг парраклари бутун мамлакат бўйлаб мисли кўрилмаган шиддат билан айлана бошлаган эди. Бироқ шунга қарамай, Туйғун ва уникага ўхшаш мақолаларни мутлақо беозор, қатлиомга дахлсиз мақолалар деб бўлмайди. Ҳеч шубҳа йўқки, бундай мақолалар халқнинг онгига адиблар ва шоирлар ҳақидаги тухмат ва бўҳтонларни, ёлғон-яшиқ гапларни сингдириб, қатағон тегирмонига сув қуйди. Сталин жаллодларининг ишини осонлаштирди.

Шундай қилиб, 1937 йилнинг ёзида Чўлпон қамоққа олинди, бир йиллик даҳшатли қийноқлардан кейин 1938 йилнинг 4 октябрь куни отиб ташланди.

Муаллифи ва режиссёри шўро ҳукумати ҳамда большевиклар партияси бўлган, ижрочилари маъмурий жазо органлари, маҳаллий адабиётшунос ва мунаққидлар бўлган кўп йиллик ва кўп пардалик даҳшатли фожианинг иккинчи пардаси шундай кечди ва бу гал Чўлпонни жисмонан маҳв қилиш билан якунланди.

* * *

Чўлпон отилди. Чўлпон билан бирга яна юзлаб, балки минглаб миллатнинг энг асл фарзандлари — адиблар, шоирлар, олимлар, давлат арбоблари, саркардалар, хўжалик ходимлари, ишнинг кўзини биладиган деҳқонлар отилди. Лекин бу билан ҳам қоронғи кечаларнинг тонги отмади — халқ бошига тушган даҳшатли фожиа тугамади — ҳали унинг кейинги пардалари ўйналиши керак эди. Бу орада фашистлар мамлакатга бостириб кирди-ю, тарихдаги энг қонли, энг шафқатсиз, энг қирғинли уруш бошланди. Шу туфайли Сталин қирғинлари бироз сусайгандек бўлди, аниқроғи, сусайди, бошқачарок тус олди. Ниҳоят, 1945 йилда уруш ғалабамиз билан якунланди. 1945 йил баҳори халққа янги умидлар бахш этди — голиб халқ энди жиндай бўлса-да, тузукроқ яшашдан, лоақал бир парча бахтга муяссар бўлишдан умидвор эди. Ғалаба учун совет халқига таъзим қилган, унга миннатдорчилик билдирган генераллиссимус энди зулмни бўшаштиради, одамларга енгиллик беради, яшаш энди чиндан ҳам масрур ва қувноқ бўлиб қолади! Кўпчилик шундай бўлишига астойдил ишонган эди. Одамзод ҳайрон қоладиган даражада ғалати махлуқ — унинг ландавурлигини ҳам, донолигини ҳам ажратиб бўлмайди. Одам ўзи истаган вақтда кўр ва кар бўлиб ола билади — у кўришни истамаган нарсасини кўрмайди, билишни истамаган нарсасини билишга уринмайди ҳам. Шундай бўлмаганда, у босиб ўтилган ўттиз йиллик тарихдан хулосалар чиқармасмиди? Чеккан мислсиз азобларидан, тортган жафоларидан, адоқсиз хўрликлардан сабоқ олмасмиди? Йўқ, ундай бўлмади? Бу гал ҳам “халқлар отаси”нинг уч-тўртта баландпарвоз нутқиға, тум-тароқ ваъдасига

учди-қўйди ва белидаги камарини янада таранг тортиб, енгини шимариб, “порлоқ келажак” сари шаҳдам юриб кетди. Ҳа, ҳукмрон коммунистик мафкура жуда маккор ва жуда гадбиркор мафкура эди — у адабиёт ва санъатдан фойдаланиб, оммавий ахборот воситаларини ишга солиб, халқ онгини заҳарлаб улгурган эди. Халқ “Правда” газетасининг бош мақоласига қараб фикрлайдиган бўлиб қолган ва шунинг учун уни лақиллатиш жуда осон эди. Урушдан кейин ҳам шундай бўлди — халқ ўзининг “бахтиёр” ҳаёти учун “улуғ доҳий”га миннатдорчилик билдириб, саждалар қилар экан, “улуғ доҳий” янги қатағонлар тўлқинини бошлаб юборди. 1949—1950 йилларда Сталиннинг оғир гурзиси биринчи навбатда яна ёзувчилар бошига тушди. Бу гал Шухрат, Шайхзода, Саид Аҳмад, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон ва яна бошқа кўпгина ўзбек адиблари ва шоирлари қамалди. Бундай шароитда, албатта, Чўлпонни англаш эмас, унинг номини тилга олиш ҳам мумкин эмас эди. Дарсликларда ҳатто “Чўлпон — миллатчи” деган иборалар ҳам йўқолиб, уларнинг ўрнига анча мавҳум ва мужмал бир ибора — “бир гуруҳ буржуа миллатчилари” деган ибора қўллана бошлади.

1953 йилнинг март ойида Сталин вафот этди. Ўша йили март ойи бошидан охиригача мотам ойи бўлди — бутун халқ — миллатидан, ёшидан, жинсидан қатъи назар Сталин учун аза тутди. Ҳар корхонада, ҳар хонадонда, майдонларда, кўчаларда аза, йиғи-сиғи! Газеталарда қора рамкаларда дунёнинг ҳамма гўшаларидан келган таъзия телеграммалари... Ўшанда камдан-кам одам халқ бошига тушган бу мотамсаро қора кунлардан кейин кўп ўтмай ёруғ кунлар бошланишини кўз олдига келтирган бўлса керак. Партиянинг XX съездида Никита Хрушчев жуда катта жасорат билан Сталин ҳақдаги ҳақиқатни тўкиб солди, унинг шафқатсизлигини, мустабид бўлганини, миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритганини очиқ айтди. Ўшанда чиндан ҳам қуёш чақнаб турган осмонда тўсатдан момақалдироқ гумбурлагандек бўлганди. Бу гапдан кимлардир эсанкираб, довдираб қолди — чунки улар неча йиллардан бери сиғиниб келган идеалларидан маҳрум бўлгандилар. Кимлардир эса бу гапларни хушнудлик билан кутиб олишди. Зиёлилар, айниқса, ёзувчиларнинг катта

гуруҳи ҳаётга яна умидбахш нигоҳ билан қарай бошлади. Кўп йиллар мобайнида уларнинг кўксига биринчи марта илиқ шабада теккан эди. Бу илиқ нафас кетидан батамом янгича шароит, янгича ҳаёт, янгича ижод келиши керак эди. Кейинги уч-тўрт йил ичида чиндан ҳам адабиётда эркин руҳ билан яратилган турли асарлар пайдо бўла бошлади. Адиблар ва шоирлар, драматурглар ва публицистлар, ҳатто, адабиётшунослар ва танқидчилар ҳам борган сари ўткирроқ ва дадилроқ тарзда совет ҳукмронлиги йилларида тоғ-тоғ бўлиб йиғилиб қолган иллатларни фош қила бошладилар. Лекин адабиёт бу масалаларда чуқурлашган сари бир қатор саволлар кўндаланг бўла бошлади: шу пайтгача мақталиб келган социалистик жамиятда бу қадар қонунсизликларга йўл қўйилган экан, миллионлаб одамлар мутлақо гуноҳсиз бўла туриб, ҳибсга олинган, бадарға қилинган, отилган экан, биз қурган жамият чиндан ҳам “ёвузлик салтанати” экан-да? Агар шундай бўлса, бунга ким айбдор? Сталинми? Сталин айбдор бўлса, унинг ёнидаги Сиёсий бюро қаерда эди? Жонажон партиямизнинг мияси ҳисобланган Марказий Комитет қаёққа қараб турганди: Гап фақат бир шахсдами? Ёки, умуман, социалистик тузумда шахсга сиғинишни ўз-ўзидан туғдираверадиган хислат борми? Кўряпсизки, кавлаган сари масала чуқурлашиб, энг нозик сирлар ҳам очилиб қоладиганга ўхшайди. Шундоқ бўлгач, дарҳол чора кўриш керак. Шундай қилиб, орадан кўп ўтмай, илиқ шабадаларнинг йўли тўсилди, жиндай янги ҳаво кириб турган тешиклар беркитилди, чала-чулпа берилган эркинликлар бекор қилинди, оёғи тагидаги замин қимирлаб қолган мафкура бир силкиниб яна аввалги қудратини касб этди, яна таъқиқлашлар, ман этишлар, қолипга солишлар, таъқиб остига олишлар бошланди. Яна ғоявий душманлар қидирила бошланди. Н.С.Хрушчев Сталиннинг “социализм ривожланган сари синфий кураш кучаяди” деган “назария” сани дабдаба билан танқид қилган эди. Энди “социалистик лагер билан капиталистик лагер тинч-тотув яшаши мумкин, лекин улар ўртасидаги мафкуравий кураш бир лаҳза ҳам тўхтамайди, аксинча, кучайгандан кучая боради” деган “назария” чиқди. Бу — “биров билан дўст бўлсанг, ёнингда ойболтанг бўлсин” деганга ўхшаш

бир гап эди. Хуллас, раҳбарларнинг кўрган тадбирлари туфайли яна “эски ҳаммом, эски тослигича” қолди. Тўғри, бир марта бир лаҳза бўлса-да, эркин ҳаволардан нафас олган одамнинг яна қайтиб қафасга кириши қийин, аммо бутун мамлакат битта яхлит қафас бўлса, иложи қанча!

Бу гапларнинг ҳаммаси, албатта, Чўлпоннинг тақдирига ҳам бевосита алоқадор — шундай шароитда Чўлпон фожиасининг учинчи пардаси ўйналди.

Чўлпон отилгандан кейин ҳам ҳукмрон мафкура муҳиблари унинг номидан ўтдан кўрққандек кўрқишда давом этишди. Шунинг учун улар Чўлпоннинг номини адабиёт тарихидан бутунлай йўқ қилиб юбориш ҳаракатига тушдилар. Кутубхоналарда унинг китоблари ҳибсга олинди — уларни темир эшикли махсус хоналарда сақлашар, улардан фойдаланиш ман қилинган эди. Журналларда бир замонлар чоп этилган Чўлпон сувратларига қора сиёҳ чаплашди, китоблар ва мақолаларда унинг исмлари ўчирилди. Уни фақат “ватан хоини, миллатчи, жосус, халқ душмани” дебгина тилга олиш мумкин эди. Шунда ҳам унинг душманлигини далиллаш мақсадида шеърларидан парча келтирилса, бу “танқид ниқоби остида Чўлпон ижодини тарғиб қилиш” деб баҳоланиши мумкин эди. Табиийки, унинг китобларини ўқиш қатъиян ман қилинган эди. Аммо қуёш нуруни ҳеч нарса билан тўсиб бўлмайди. Ҳақиқат йўлида айтилган оташин Сўз мангу яшайди. Бу Сўзнинг одамлар юрагига бориш йўлига ҳеч нарса гов бўлолмайди. Ўша шароитларда ҳам Чўлпон ва Абдулла Қодирий асарларини яшириб ўқиган одамлар бўлган. Шахсан мен “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз”ни уруш йилларида — мактабда ўқиб юрган кезларимда ўқиган эдим. Бир ўзим эмас, бутун синф ўқиган эдик. Ҳозир бу китобларни қаердан топганимиз эсимда йўқ. Шуниси эсимдаки, ҳар қайси китоб бир болага бекитиқча фақат бир кечага бериларди — эрталабгача ўқиб тугатиб, қайтариб бериш керак эди. Шуниси қизиқки, ҳаммамиз шунга улгурардик — кечқурун ўқишга бошлагандан кейин тун билан аллақанча нашъали ҳисларни ва изтиробларни кечириб, тонг сажарлаб сўнгги саҳифани ёпардик. Биз, албатта, Қодирийнинг, Чўлпоннинг ҳам “миллатчи” эканини эшит-

гандик. Уларнинг “заҳарли ғоялари”га берилмаслик кераклигини ҳам билардик. Аммо мурғак онгимиз билан бу “заҳарли ғоялар” нимада эканини англаёлмас эдик. Романларни ўқий бошлаш билан уларнинг сеҳрига маст бўлиб, муаллифларнинг “миллатчи”лигини унутиб кўярдик. Шу тарзда юракда уларнинг асарларидан олинган илиқ ва ёрқин таассуротлар билан, онгда эса “улар душман, ватан хоини” деган ақида билан 1956 йилгача яшадик.

Ўша йилдан бошлаб отувлардан омон қолиб, сургунларда, лагерларда умр кечириётган гуноҳсиз қурбонлар қайтиб кела бошлади. Ўзбек зиёлиларининг қурултойида ўша пайтдаги Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Биринчи котиби Нуриддин Акрамович Муҳиддинов бутун залнинг тик туриб чалган гулдирос қарсақлари остида улуг ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг оқланганини эълон қилди. Ўша кезларда залда Абдулла Қодирийни кўрган, эҳтимолки, у билан шахсан мулоқотда бўлган одамлар анча-мунча эди. Кўплар ўшанда ошқора йиғлаган эди. Орадан бироз вақт ўтгач, Чўлпон ҳам оқланди. Ёзувчилар уюшмаси ҳайрон қоладиган даражада чаққонлик билан бошқа қатағон қилинганлар қатори Чўлпоннинг ҳам меросини ўрганувчи комиссия тузди. Комиссия раиси Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтдаги биринчи котиби Баҳром Раҳмонов, аъзолари эса Уйғун, Мирзакалон Исмоилий, Фулом Каримов ва мен эдим. Албатта, мен “Чўлпон ижоди энди объектив ўрганилади, холис баҳоланади, унинг ғоявий кемтиклари, миллатчилиги аниқланади-ю, ижодининг соғлом қисми халққа қайта тақдим этилади” деган ўйлар билан мерос комиссиясига кирганимдан хурсанд бўлдим. Лекин аҳвол тез орада мен кутганчалик бўлавермади — комиссия негадир иш бошлашга ошиқмади. Кейин Баҳром Раҳмонов дунёдан ўтиб қолди-ю, иш яна орқага чўзилди-кетди. Шундан кейин мен Ёзувчилар уюшмасига бир-икки мурожаат қилдим. Ўртоқлар менга ошиқмасликни маслаҳат беришди. Мен-ку ошиқмай юраверишим ҳам мумкин эди, бироқ бир кун эмас, бир кун жамоатчилик мендан “қани, биродар, комиссия аъзоси бўлиб нима иш қилдингиз, деб сўраб қолади-ку! Нима деб жавоб бераман? Шу ўй билан ўзимча Чўлпоннинг баъзи асарларини топиб ўргана бошладим.

Қарасам, Чўлпон бинойидек шоир, ҳатто ўша кезларда керилиб юрган анча-мунча шоирлардан зўрроқ. Унинг асарлари ичиди “миллатчилик” руҳидагилар ҳам бор, албатта, лекин бугун ҳам (яъни, бугун 60-йилларнинг бошларида) ўқувчиларга ҳеч иккиланмай тақдим қилса бўладиганлари кўп. Шу тўхтама келгандан кейин мен Ёзувчилар уюшмасидаги йиғинларда бу фикрни айта бошладим. Мен айтган асосий фикр бундай эди: “Чўлпон мураккаб шоир. Унинг 20-йиллардаги шеърлятида миллатчилик бор, ғоявий жиҳатдан бизга ёт асарлар учрайди. Лекин совет воқелиги ривожланган сари у Чўлпонга ҳам ижобий таъсир кўрсатган ва у 20-йилларнинг охири-ларида келиб, совет позициясига ўтган. Уни совет шоири деб аташ мумкин. Шундай зўр шоирни, яхши адибни совет адабиёти доирасидан чиқариб ташлаш тўғри бўлмайди”. Бугунги кунда бу фикрнинг нотўғрилиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Бу анча чала ва анча думбул гап, муросаи мадорага бориб айтилган гап. Ҳали унда ҳукмрон мафкура томонидан онгимизга қўйилган заҳарнинг қўланса ҳиди мана ман деб сезилиб турибди. Лекин буни қарангки, ҳатто шундоқ юмшоқ фикр ҳам баъзи бир ўртоқларни ва, айниқса, мафкура бошлиқларимизни ғазабга келтирди. Кейин билсам, улар бир томондан, “ўзбек совет адабиётининг асосчиси, буюк классигимиз Ҳамза Ҳакимзоданинг” обрўйига путур етказмаслик учун, иккинчи томондан эса, 37-йилдаги қинғир ишларни кавлаштириб, Чўлпон фожиасининг асл сабабларини ошқора қилиб қўймаслик учун Чўлпонни тирилтириб, сафга қайтаришга тиш-тирноқлари билан қарши эканлар. Раҳбарларимиз менга тушунтиришди: “Сиз, биродар, кўп ҳовлиқаверманг. Тўғри, биз Чўлпонни оқлаганмиз, лекин уни граждандан сифатида оқлаганмиз. Чўлпонни шоир сифатида оқлаган эмасмиз ва оқламаймиз ҳам”.

Ўшанда баъзи бир рутбалик ўртоқлар шундай катта кетишдики, ҳатто кўкракларига уриб, “Чўлпонни фақат мени ўлдириб оқлайсан!” деб ўшқаришди. Мен мафкура бошлиқларимизнинг изоҳига сира тушунолмадим. Очиғини айтсам, ҳозиргача ҳам тушуна олганим йўқ. Ахир, шоирлиги билан граждандлигини қандай қилиб ажратиб бўлади? Улар ўртасидаги чегара қаердан ўтади? Белдан ўтармикан? Унда қайси қисми

шоиру, қайси қисми граждандан? Ахир, ҳар қайси шоирнинг граждандлиги шеърда намоён бўлади-ку?! Ва, аксинча, шоирлиги граждандлигида ифодаланари. Хуллас, менинг бу саволларимга ҳеч ким тузукроқ жавоб бергани йўқ. Шунинг учун мен ҳам фикримдан қайтганим йўқ. Билъакс, бу қарашларимни 1967 йилда эълон қилинган “Йиллар ва йўллар” деган мақоламда анча батафсил баён қилдим. Иш шу билан тугадими, мен совет адабиётининг асосига, ғоявийлигига, партиявийлигига болта кўтараётган ишончсиз бир одам деган таъриф олдим. “Чўлпоннинг тарғиботчиси”, бинобарин, миллатчиликка майли бор одам сифатида қора рўйхатларга тиркалдим.

Менга яна бир бор “ғоявий” зарба 1969 йилда берилди. Бу “Тирик сатрлар” китоби атрофидаги воқеалар эди. Мен бу воқеалар ҳақида “Тирик сатрлар”нинг қийин тақдири” деган мақолада батафсил ёзган эдим. Шунинг учун бу ерда жуда қисқа гапириб кўя қоламан. “Тирик сатрлар”га Чўлпоннинг 23 та шеъри киритилган эди. Адашмасам, 1967 йилда “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида Чўлпоннинг 3—4 та шеъри билан “Шўро ҳукумати ва саноеъ нафиса” деган мақоласи эълон қилинганди. Чўлпон қоралангандан кейин 30 йил ўтгач, бу журналда унинг асарлари биринчи марта дунё юзини кўрди. “Тирик сатрлар”да эса унинг шеърлари нисбатан кенг берилган эди — бу китобнинг нашр этилиши моҳият эътибори билан Чўлпонни шоир сифатида ҳам оқланганини билдирарди. Албатта, 23 та шеърнинг ҳаммаси цензуранинг синчков назаридан ўтган эди. Фақат цензура эмас, ўша даврнинг таомилига кўра, Марказий Комитетнинг Мафкура бўлими ҳам китоб билан икки марта синчиклаб танишиб чиққач, уни босишга рухсат берган эди. Китобнинг тиражи босилди, кейин унинг тарқалишига қўл кўйилди. Бироқ китоб савдо тармоқларига етиб боришга улгурмади — у Шароф Рашидовнинг қаҳру газабига учради ва ман этилди. Китобнинг тарқалган нусхалари битталаб йиғиб олинди ва кейинроқ бутун тираж маҳв этилди. Ҳа, 1967 йилга келиб бизнинг жамиятимиз мафкура соҳасида 1937 йилдан анча илгарилаб кетди, жонажон партиямиз адабиёт соҳасида таъқибу ман этишларга барҳам бериб, янгича сиёсат юрита бошлади дейиш

учун асос йўқлиги очиқ кўриниб турипти. Ҳамон ҳамма нарсани бир киши — энг юқори мансабни эгаллаб турган одам ҳал қилади, қолган ақли норасолар фақат унга бўйсунуши, қўлини кўксига қўйиб, унинг гапини маъқуллаб туриши керак. Ижод эркинлиги ҳақидаги гаплар эса ҳамон бир афсона, холос.

“Тирик сатрлар”нинг тақиқланиши Чўлпон асарларини қайта босиш ишини номаълум муддатга кечиктириб юборди. Бу ишларнинг яна бир таажжубли томони шунда эдики, Россияда ҳам, Украина ва Белоруссияда ҳам, шунингдек, бизга қўшни Озорбайжон, Қозоғистон ва Қирғизистон каби республикаларда эндиликда оқланган “собиқ миллатчи” ёзувчиларнинг асарларини нашр этиш қатъий режалар асосида тезкорлик билан амалга оширилмоқда эди. Фақат биздагина бу масалада ҳамон сусткашлик ва қатъиятсизлик ҳукм сураар эди. Бу, эҳтимол, ортиқ даражада содиқ фуқарочилик касалига чалинганимиздан ёхуд “бир балоси бўлма-са, шудгорда қуйруқ на қилур?” деган гапга қаттиқ ишонганимиздандир.

Мен бу даврга келиб, мафкуравий ишимизнинг баъзи бир сиру асрорларига фаҳмим етиб қолганди — мафкурани айлантирадиган машина жуда бесўнақай ва жуда баҳайбат бўлса-да, жуда қудратли эди, унинг параклари орасига тушиб қолган одам мажақ бўлиши аниқ эди, шунинг учун унга қарши ёлғиз курашиб ҳеч нарсага эришиб бўлмас эди. “Беҳуда уриниш белни синдирар” дейдилар. Мафкура машинаси ҳеч кимни аяб ўтирмас ва, умуман, раҳм-шафқатни билмас эди. Шунинг учун Чўлпонни ҳам “йўқлайдиган яхши замонлар” келишига умид боғлаб, сабр қилишдан ўзга илож йўқ эди. Аммо мен бир нарсани сира тушуна олмайман — кўпни кўрган, қилни қирқ ёрадиган, ҳақиқатга хизмат қилиши лозим бўлган баъзи бир адабиётшунос олимларимизга нима бўлган? Нега улар ҳам Чўлпоннинг ярми гражданин, ярми шоир экани ҳақидаги танқиддан тубан турадиган бемаъни гапга чиппачин ишониб қолдилар? Биламан, олимлар ҳам одам, уларга ҳам жон ширин, улар ҳам тириклик қилмоқлари керак. Тириклик йўлида эса муросаи мадора деган гап бор. Ҳукмрон мафкура “Чўлпон миллатчи, душман” деб турса, бунга ошкора қарши чиқишга ҳамма-

нинг ҳам журъати етавермайди. Аммо нима учун олим одам “Рим папасидан ҳам ортиқроқ художўй бўлишга” уриниши керак? Нима учун ҳақиқатга хиёнат қилиб, виждонини ютиб, Чўлпоннинг “душманлигини” ёлғон-яшиқ далиллар билан “исботламоғи” керак? Мен бу ўринда баъзи бир нопок одамларнинг ўз манфаатлари йўлида илмга ҳам, одамгарчиликка ҳам тупуриб, ҳеч қандай тухмат ва бўҳтонлардан қайтмай ёзиб ташлаган мақолалари ёки ҳимоя қилган диссертацияларини назарда тутаётганим йўқ. Бунақа мунаққидлар ёхуд “олимлар” ногорачининг бачасига ўхшайди — ҳали ногоранинг так-туми эшитилмасдан, ногорачи чўпини қўлига олиши биланоқ муқом қилиб йўргалай бошлайди. Мен жиддий олимлардан — уларнинг ноҳолисликларидан, эринчоқликларидан, ўзлари ўрганаётган, балки бир вақтлар ҳамнафас, ҳамқадам бўлган, эҳтимол бирга улфатчилик қилишган ёки баҳс-мунозара қилиб талашиб-тортишган шоирнинг тақдирига лоқайд қаровчи олимлардан нолиб гапиряпман. 1965 йилда Маҳмудали Юнусовнинг “Традиция ва новаторлик проблемалари” деб аталган китоби чиқди. Китобда 20-йиллар ўзбек поэзияси материаллари асосида традиция ва новаторлик проблемалари ҳақида мушоҳада юритилади. Муаллиф ўша йилларнинг даврий матбуотида эълон қилинган мақолаларни, айрим китобларни кунт билан синчиклаб ўрганган. Албатта, тадқиқотда анча-мунча ўринли мулоҳазалар, кузатишлар бор. Бироқ, айни чоқда, китобнинг энг заиф жойи шундаки, у бой фактик материаллар таҳлилидан илмий хулосалар чиқариш йўлидан бормайди, балки ҳамма материалларни аввалдан белгилаб қўйилган хулосаларга мослаштириш йўлидан боради. Бу эса ўз навбатида ҳукмрон мафкуранинг 20-йиллар воқелиги ҳақидаги маълум концепциясини тасдиқлашга хизмат қилади. Тадқиқотнинг бир боби “Поэзияда буржуа миллатчилик йўналиши ва унинг инқирози” деб аталадики, шунинг ўзи муаллифнинг масалага тайёр қолиплар асосида ёндашганини кўрсатади. Тадқиқотчи ўша давр воқелигининг мураккаблиги ёхуд ижодкор йўлининг ҳамиша зиддиятли бўлиши ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмайди — унинг учун Чўлпон, Фитрат, Элбек ва Ботуларнинг миллатчилиги сира ҳам шубҳа туғдирмайдиган факт. Шунинг учун у Чўлпон-

нинг “ғоявий эволюцияси” ҳақида ўйлаб ўтиришга ўрин қолдирмайдиган қатъият билан шундай деб ёзади:

“Ўтмишни қайтадан тиклашга қанчалик уринмасин, барибир, “қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботган” бу шоир асарларини кўздан кечирганда, ундаги ўзига хос “эволюцияси”, тўғрироғи, буржуа миллатчилик қарашларидаги ўзгариш босқичларини пайқаб олиш қийин эмас. Бу босқичлар дастлаб агрессивиянинг кучлилиги, аксилинқилобий ҳаракатга ташвиқ қилишдир, кейин ўз уринишлари беҳуда эканини сезиб, ноиложликдан қайғуга чўмгани ва “кўзида сўнгги ёши қолиб, амалга етмак истагани”да, охирида эса унинг кўнглида “на исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт” қолиб, фақат кўзида “оғир бир таслим нури бор” лигида равшан кўринади”.

1967 йилда А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти уч жилдлик “Ўзбек совет адабиёти тарихи”ни босмадан чиқарди. Табиийки, бу китобда ҳам, ундан кейин 1970 йилда Москвада рус тилида нашр этилган “История узбекской советской литературы” китобида ҳам 20-йиллардаги адабий жараён ҳукмрон мафкура қолипига солиниб тақдим этилган, яъни Октябрь инқилоби инсоният тарихида янги давр очди, буржуа миллатчилари инқилобни қабул қилмади, улар билан ёш шўровий кучлар ўртасида кураш кетди ва бу курашда шўро мафкураси ғалаба қозонди. 20-йиллар воқелигидан олинган ҳар қандай ҳодиса ёхуд ҳар қандай факт ана шу қолип асосида талқин қилинади. Агар ҳодиса ёхуд факт ҳадеганда бу қолипга тушавермаса, унинг қулоғидан чўзиб, тортиб унга солинади.

Даъвомиз қуруқ бўлмасин учун мисол келтирамиз.

Китобнинг биринчи жилдида Чўлпоннинг миллатчилиги, совет тузумини кўролмагани ҳақида кўп марта талаб гапирилади-да, кейин бу фикрни далиллашга ҳаракат қилинади. Шу мақсадда шоирнинг “Баҳорни соғиндим” деган шеърини парча берилади:

*Тала-туз
Экин-текин
Сўла бошлади.
Сарғайиб япроқ.
Бўяниб тупроқ
Ўла бошлади, ўла бошлади.*

Бу парча куйидагича шарҳланади: “У далани туз, аччиқ, заҳар деб ҳаётда фақат йўқолишни кўради”.

Бунини ўқиб кулишингни ҳам, йиғлашингни ҳам билмайсан киши. Муаллифнинг “фош қилиш жазаваси” шу қадар жўш уриб кетганки, шеърдаги “туз” овқатга ишлатиладиган “намак” эмас, “яланглик, кенглик” деган маънода эканини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Борингки, “туз” улар айтгандек, “намак” ҳам бўлақолсин. Нега энди овқатга таъм киритадиган намак “аччиқ” ёхуд “заҳар”ни англатиши керак?

Иккинчидан, муаллифлар шу шеърнинг давомини ўқишдан эринмасалар амин бўлардиларки, шоир “ҳаётда фақат йўқолишни кўраётгани” йўқ. Мана, ўша шеърнинг давоми:

*Йўқ... ўлим йўқдир!
Ёлғиз бир ўчиб, бир сўниш бордир.
Бир ўчиб... сўниб, яна ёниш бор
Яна баҳорлар,
Яна лолалар.
Яна сиз, ой... эркин тилаклар!*

Кўринадики, муаллифлар ё шеърни, умуман, туншунмаган ёхуд ундан ўзларининг мақсадларига мос келадиган бир бўлакни ажратиб олишгану, “шеърнинг қолганини бошқалар ҳеч қачон ўқимайди” деган ишонч билан юқоридаги игвони тўқиганлар”.

Шунга ўхшаш мисолларга дуч келганда хаёлимга бир фикр келади — одатда, коммунистик мафкура даргалари ўта шафқатсиз ва қаттиққўл бўлган деб нолишади. Чиндан ҳам шундай. Улар йўлларида кўндаланг бўлган ҳар қандай тўсиқни аёвсиз супуриб ташлаганлар. Улар на халқни, на ижодкорларни менсимай улар билан мутлақо ҳисоблашмай ҳукмронлик қилганлар. Бироқ улар нима сабабдан шу даражада сурбет ва беандиша бўлишган? Уларнинг бундай бўлишига, қисман бўлса-да, олимларимизнинг мутелиги, мустаҳкам этиқодларининг йўқлиги, мабодо бор бўлса, уларни қаттиқ туриб ҳимоя қилишга журъатлари етишмаслиги, талаб қилинганда ҳар қандай одамни ҳам оёқ-қўлини боғлаб, ўша даргалар оёғи остига ташлаб беришга тайёр турганлари сабаб бўлмаганми?

80-йилларнинг ўрталарида собиқ СССРда қайта қуриш бошланди: ошкоралик, демократия деган гаплар оралаб қолди. Тарихимизнинг кўп саҳифаларини шу жумладан, кўпгина маънавий қадриятларимизни, анча-мунча бадиий асарларни қайта баҳолаш зарурлиги аён бўлиб қолди. Шу жумладан, шу пайтгача адабий мероси ўрганилмай ташлаб қўйилган адибу шоирларнинг ижодига қизиқиш кучайди. Россияда, шунингдек, собиқ қардош республикаларнинг деярли ҳаммасида яқин-яқингача энг ашаддий аксилинқилобчи, совет ҳокимиятининг баттол душмани деб ҳисобланган ёзувчиларнинг ҳам асарлари босилиб чиқди. Матбуотда социализмни, коммунистик партияни, унинг собиқ доҳийларини, ҳатто Ленинни ҳам танқид қилувчи мақолалар пайдо бўлди. Улар шу даражада ошкора ва шу даражада кескин эдики, кўп йиллар мобайнида коммунистик мафкура оғулари билан заҳарланган биздай одамлар уларни кўрқа-кўрқа ўқидик. Бу мақолалар ҳар қандай мудроқ орифни ҳам уйғотишга, ўз аҳволини ўйлаб кўришга ундашга қодир эди. Замон бутунлай ўзгарди — янги амаллар, янги ҳаракатлар даври етиб келди. Фақат биздагина ҳамон аҳвол эскича эди. Баъзи бир янгича руҳдаги мақолалар пайдо бўлган эди — кўп ўтмай уларнинг дамани қирқишди. Теварак-атрофда жимжитлик — гўристон сукунати. Қатағон қилинган ёзувчиларнинг ижоди ҳам сусткашлик билан ўрганилди. Аммо Чўлпон масаласининг жойидан жилишидан дарак йўқ эди. Негаки, қайта қуриш кўп соҳаларнинг мағиз-мағизига кириб борган бўлса-да, ҳали партия ҳукмронлиги, коммунистик мафкура ҳукмронлиги амалда эди. Зиёлилар ҳамон мустақил фикр билдириш имконига эга эмасдилар; улар ҳамон марксизмнинг оғзига қараб туришга мажбур эдилар. Марксизм эса ўзининг мафкуравий истеҳкомларидан бир қаричини ҳам беришга сира-сира мойил эмасди. Марказкомнинг мавқеи борган сари ҳаёт талабларига зид кела бошлади. 80-йилларнинг бошларида рус тилида “Ўзбек совет адабиёти тарихи” деган беш жилдлик китоб нашр этиладиган бўлди. Китобни Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти тайёрлаган ва унга москвалик адабиётшунос Кедрина муҳаррирлик қилган эди. Китоб тайёр бўлди-ю, барибир, уни нашрга топширишнинг иложи бўлмади. Негаки,

бир қатор масалалар ҳал қилинмаган эди. Китобда жадид адабиёти, миллатчилик адабиёти, айрим ёзувчиларнинг адабиётдаги ўрни каби масалаларга замон руҳидан келиб чиқиб, янгича баҳо бермоқ лозим эди. Буни ҳеч ким ўзича ҳал қилолмасди, совет замонида қарор топган анъанага кўра бу масалани фақат партия ҳал қилиб бериши мумкин эди. Олимлар яна Марказкомга мурожаат қилишди. Ниҳоят, 1987 йилнинг 7 февраль куни Марказком котибаси Раъно Абдуллаева 32 та одамни ҳузурига чақирди. Ёзувчилардан Комил Яшин, Эркин Воҳидовлар, адабиётшунослардан Иззат Султон, Сарвар Азимов, Матёқуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов ва бошқалар таклиф қилинган эди. Раъно Абдуллаева мажлисни очар экан, адабиётшунослар олдида турган долзарб вазифаларни тушунтирди: адабиётшунослик илми ҳаёт талабларидан ортда қоляпти, ўзбек совет адабиётининг янги тарихини яратиш керак, бу тарих изчил синфий нуқтаи назардан ёритилиши керак, унинг ҳар саҳифасидан чуқур партиявийлик руҳи уфуриб турмоғи керак. Олимлар, биринчи навбатда, ўзбек адабиёти ривожда Ленин таълимотининг ҳаётбахш таъсирини очиб бермоғи даркор ва ҳ.к. Бугун бу талабларнинг бари кулгили кўринади. Бироқ ўшанда залда ўтирганларнинг ҳаммаси бу кўрсатмаларни, гарчи улар ғоятда мавҳум ва умумий бўлса-да, жонажон партияизмининг адабиётга кўрсатган навбатдаги гамхўрлиги тарзида қабул қилиб, мўм тишлаб ўтириб эшитишди. Бироқ умумий шиорлар билан чекланадиган замон эмас эди. Конкрет масалаларга конкрет жавоб керак эди. Шундай қилиб мажлисда “Чўлпон ва Фитрат ижодига қандай қараш керак, ҳамон уларни советларнинг душмани деб ҳисоблашда давом этамизми ёки асарларига ҳолисона баҳо бериб, уларни адабиёт сафига қайтарамизми?” деган масала кўндаланг бўлди. Сўзга чиққанларнинг кўпчилиги уларнинг асарларини босиб чиқариш зарурлигини, ўзларини эса адабиёт сафига қайтариш кераклигини ишончли далиллар билан исбот қилишди. Фақат Юсуф Султонов, Ҳафиз Абдусаматов ва Комил Яшингина уларнинг асарларини босиб чиқариб бўлмаслигини, бундай қилсак ғоявий душманларимиз тегирмонларига сув куйишимизни, бу аксилпартиявий иш бўлишини айтдилар. Булар ичида айниқса, Комил

Яшиннинг гаплари мени таажжубга солди. Чунки Комил Яшин билан бу масалада илгарилар ҳам бир-икки суҳбатлашган эдим. Яшин, айниқса Чўлпон ижодини жуда чуқур билар эди. У Чўлпон шеърларининг кўпини ёд билар ва фикрини далиллаш учун уларни бемалол келтираверарди. Гарчи у оғзидан “Чўлпон шеърларининг мухлисман” деган гапни айтмаган бўлса-да, бу шеърларга хайрихоҳлиги шундоққина сезилиб турарди. 60-йилларнинг бошидаги суҳбатда Чўлпон шеърларини босиш масаласига ўта эҳтиёткорлик билан қараганини тушуниш мумкин. Ҳар қалай, унда замон бошқа эди. Аммо энди-чи? 1987 йилда-чи? Наҳотки, ҳамон ҳадиклар, қўрқувлар замони бўлса? Нима бўлганда ҳам ўша куни Комил Яшин Чўлпон ва Фитратларни қайтаришга қарши овоз берди. Аввалги замонлар бўлганида, албатта, бу қараш устун келган бўларди. Лекин 1987 йилда ҳатто Марказком котиби ҳам кўпчиликнинг фикри билан ҳисоблашишга мажбур бўлиб қолган эди. Шундай қилиб, ўша кенгашда Чўлпон ва Фитрат асарларини нашр этиш ва ижодларини янгича баҳолаш тўғрисида бир қарорга келинди. Лекин шундан кейин ҳам яна анча вақтгача бу борада сира ўзгариш бўлгани йўқ. Тўғри, газета ва журналларда Чўлпоннинг асарларидан намуналар ва унинг тўғрисида баъзи бир маълумотлар кўрина бошлади, лекин бу иш ҳануз тасодифийроқ характерда эди. Унинг йирикроқ асарини эълон қилиш эса ҳамон қандайдир ички қаршиликларга учрар эди. Жумладан, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романининг эълон қилиниши шундай бўлди — роман “Шарқ юлдузи” журналида териб қўйилган ҳолда бир неча марта тўхтатиб қўйилди ва ниҳоят, юқориларга маъқул келадиган сўзбоши билангина босишга рухсат берилди. Бу сўзбошида албатта, “Чўлпон миллатчи бўлган, ғоявий хатолари кўп, кейин совет воқелиги таъсирида ўзгарган” деган фикр олдинга сурилиши керак эди. Сўзбошини ёзиш менга топширилди. Бир вақтлар мен юқоридаги фикрлар тарафдори эдим, лекин энди — 1988 йилга келганда бу фикрларим ўзгарган эди. Шундай бўлса-да, ромanning эълон қилинишини истаганимдан ўша фикрни марказга қўйиб, сўзбоши ёздим. Шу тарзда 1988 йилда роман эълон қилинди. 1991 йилда эса “Яна олдим созимни” эълон қилинди.

Аммо Чўлпонни англаш йўлидаги дадил қадамлар моҳият эътибори билан 1991 йилдан кейин — республикамиз мустақил тараққиёт йўлига киргандан кейин қўйилди. Республикамизнинг биринчи Президенти И. А. Каримов қатор нутқларида ўзбек халқининг кўнглидаги туйғуларни ифодалаб, Чўлпонга жуда катта баҳо берди ва унинг шеърларидан парчалар келтириб, бу шоирнинг бугунги кун билан ҳамнафаслигини таъкидлади.

Республикамизда янги таъсис этилган Алишер Навоий номидаги Давлат мукофотининг Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат билан бирга Чўлпонга ҳам берилиши жуда теран рамзий маънога эга.

Ҳар йили республикамизда шоирнинг туғилган юрти Андижонда Чўлпон кунларининг ўтказилиши ҳам халқимизнинг бу улуғ ижодкорга ихлосидан нишона. “Ҳазина” ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси Чўлпоннинг уч жилдлик “Асарлар”ини ва “Чўлпон дунёси” деган тадқиқотлар китобини нашр қилишга тайёрлади. Чўлпон номидаги нашриётда эса шоирнинг “Адабиёт надур?” деган китоби босмадан чиқди. Буларнинг бари Чўлпоннинг сафимизга қайтаётгани чин эканидан далолат беради. Булар яхши, албатта, лекин бу ишлар ҳар қанча яхши бўлмасин, ҳали улар Чўлпонни англаб етганимизни билдирмайди. Чунки Чўлпонни англаш, уни мақтаб кўкларга кўтариш эмас, уни идеаллаштириш эмас, унинг номига кўчалару санъат қошоналари қўйиш эмас, Чўлпонни англаш сўз санъатининг ботиний қонуниятларини теран англаш, уларнинг шоир ижодида қандай зоҳир топишини англашдир. Чўлпонни англаш унинг буюк умумбашарий ғояларини, унинг юксак инсоний туйғуларини юракка сингдириб олишдир. Чўлпонни англаш — Ватанни, кўҳна Туркистонимизни Чўлпон кўзи билан кўриб, Чўлпон юраги билан сева билмоқдир. Бир сўз билан айтганда, Чўлпон ҳар бир адабиёт мухлисининг юрак мулкига айланмоғи шарт. Бунинг учун эса Чўлпон меросини янги тафаккур асосида бағрикенглик билан тадқиқ этмоқ лозим. Шуни қувонч билан таъкидлашни истайманки, бугун бизнинг орамизда ана шу тадқиқотни амалга оширишга қодир, шу ишга маънавий ҳаққи бор, зукко олимларимиз бор. Бу борада Наим Каримов, Салоҳиддин Мамажонов, Умарали Норма-

тов, Сирожиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев каби тажрибали олимларимиз анча иш қилиб қўйишди. Аммо мени келажакка умид билан қарашга ундайдиган нарса шундаки, бугунги чўлпоншунослар қаторида Замира Эшонова, Дилмурод Қуронов, Улуғбек Султонов, Нормамат Йўлдошев сингари қобилиятли ёшлар бор. Уларнинг тафаккури бизнинг мияларимизни заҳарлаган мафкуравий огулардан холи, уларнинг адабиётга ёндашиши, адабиётни тушуниши бизнинг авлодга хос бўлган қолиплардан ташқарида. Энг муҳими эса, уларнинг кўнглида қўрқув туйғуси йўқ. Улар ўз асарлари билан кимларгадир хушомад қилиш, кимларнингдир кўнглини олишни ўйламайди. Эҳтимол, шунинг учунмикин, мен уларнинг адабиётшуносликни ўзининг асл изига солиб юборишларига ишонаман. Ва яна ишонаманки, улар Чўлпонни англашда чинакам жонбозлик кўрсатдилар ва ҳаммамизни Чўлпон юксакликларига элтувчи кўприкларни бунёд этадилар.

1994

“Адабиёт яшаса — миллат яшар”

Ҳар қандай чинакам истеъдод соҳиби каби Абдулҳамид Чўлпон ҳам ижоднинг деярли ҳамма соҳаларида самарали фаолият кўрсатган. У ҳам шоир, ҳам носир, ҳам драматург, ҳам таржимон, ҳам публицист бўлиши билан бирга, баркамол мунаққид, моҳир адабиётшунос, ўзига хос тарзда фикрлайдиган санъатшунос ҳам бўлган. Унинг бадиий асарлари халқ маънавиятини шакллантиришда қанча муҳим роль ўйнаган бўлса, адабий-танқидий мақолалари ҳам шунчалик катта қимматга эга. Аммо истибод замонида Чўлпон ижодини ўрганиш у ёқда турсин, номини тилга олиш тақиқлангани учун кенг жамоатчиликки эмас, ҳатто адабиётшунос мутахассислар ҳам Чўлпон ижодининг бу қирраси тўғрисида ғоят мавҳум ва туманли тасаввурга эга эдилар. Фақат сўнгги йиллардагина Ш.Турдиев, Н.Каримов, Б.Дўстқораев, М.Олимов, У.Долимов, З.Эшонова, Д.Қуронов, У.Султонов каби адабиётшуносларнинг ҳаракати билан Чўлпоннинг инқилобдан олдин ва кейин чоп этилган, ҳозир эса топилиши амри-ма-

ҳол бўлиб қолган, журналлар ва газеталарда сочилиб ётган адабий-танқидий асарлари илмий муомалага кира бошлади. Сурхондарёлик ёш чўлпоншунос Н.Йўлдошев эса Чўлпон ҳаёти ва ижодига доир библиография эълон қилиб, унда биринчи марта Чўлпон мақолаларининг рўйхатини аниқлади. Библиографияда кўрсатилишича, шоирнинг 1914—1937 йиллар мобайнида чоп этилган адабий-танқидий мақолалари ҳозирча 63 та экан. Изланишлар давом эттирилса, бу рақамнинг кўпайиши турган гап.

Мақолалар билан танишиш натижасида шундай хулосага келиш мумкинки, Чўлпон ўзини профессионал мунаққид ёки муайян академик қоидалар асосида иш юритувчи адабиётшунос олим деб ҳисоблаган эмас. Чўлпон эстетика бобида, санъат назариясида янги сарҳида очган эмас, жаҳон санъатини ва санъатшунослигини батамом янги йўлларга буриб юборадиган тугал таълимот ҳам яратмаган. Шунга қарамай, янги ўзбек адабиёти тарихини Чўлпоннинг адабий-танқидий фаолиятисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Янги ўзбек адабиётини шакллантиришда, 20—30-йиллардаги ғоят мураккаб ижодий курашлар муҳитида унда изчил реалистик услубнинг устиворлигини таъминлашда Чўлпоннинг адабий-танқидий қарашларининг аҳамиятини камситиш мумкин эмас. Чўлпон мунаққид сифатида. Биринчи навбатда, адабиёт ва санъатнинг амалий масалалари билан шуғулланган, янада аниқроқ айтганда, маънавий уйғониш ва маданий ривожланиш асосида адабий жараён давомида кўндаланг бўлган долзарб муаммоларга жавоб топишга интиланган, шу тарзда адабиётни ўз даврининг илғор ғоялари билан бойитишга, Шарқ ва Ғарбнинг бебаҳо тажрибасини янги ўзбек адабиётига олиб киришга ҳаракат қилган.

Чўлпон адабий-танқидий меросининг аҳамияти фақат шу билан чекланмайди. Юқорида айтганимиздек, Чўлпон танқидий фаолияти билан эстетика соҳасида янги бир таълимот яратишни мақсад қилиб қўймаган бўлса-да, унинг мақолаларини ички яхлитликдан маҳрум, ҳар хил йилларда ҳар хил муносабатлар билан ёзилиб, ҳар хил нарсалар тўғрисида баҳс юритувчи пароканда асарлар йиғиндисидан иборат деб қараш мумкин эмас. Аксинча, ҳар бир мақоланинг югурик мисра-

лари ортидан Чўлпоннинг ўзи қараб тургандай бўлади. Ҳар бир мақолада Чўлпон шахсиятининг аниқ муҳри борки, худди шу нарса уларни бир яхлит ҳолга келтириб туради. Чўлпоннинг адабий-танқидий мероси бу улғу адиб шахсиятининг турли қирраларини, маданий савиясини, эътиқоди ва дунёқарашини ўрганишда, ижтимоий ҳаётнинг муҳим жиҳатларига унинг муносабатини аниқлашда, ижодий биографиясининг баъзи нуқталарини тўлароқ ёритишда ҳам ғоят аҳамиятлидир. Биз бу меросни муайян тартибда ўрганиш натижасида Чўлпоннинг ғоявий-эстетик эволюцияси қандай кечгани ҳақида тасаввурга эга бўламиз, ҳатто “ижтимоий тузум ва истеъдод” деган муаммони кўйиб, совет воқелиги Чўлпоннинг санъаткор сифатида ўсишига қандай салбий таъсир этганини, бир санъаткор тақдири мисолида тоталитар тузумнинг чинакам истеъдодга қанчалик душман эканини тўлароқ тасаввур этишимиз мумкин.

Чўлпоннинг биринчи танқидий асари “Адабиёт надур?” деган мақола бўлиб, “Садои Туркистон” газетасида 1914 йил 4 июн куни эълон қилинган. Бу мақола, умуман, Чўлпоннинг матбуот юзини кўрган илк асарларидан биридир. Чўлпон уни 16 ёшида ёзган. Мақола шаклан жуда ихчам бўлса-да, мазмунан ғоят теран. Ундаги фикрлар ва мулоҳазалар шу қадар пишиқки, 16 яшар ўсмирнинг шунчалик тийраклик билан қалам тебратганига қойил қолмай иложингиз йўқ. Фақат фавкуллодда иқтидорга эга одамгина 16 ёшида тафаккурнинг бунчалик юқори поғоналарига кўтарилиши мумкин. Сарлавҳанинг ўзиданоқ аён кўриниб туриптики, мақола жуда муҳим масалага бағишланган. Адабиёт адабиёт бўлгандан бери Шарқда ҳам, ғарбда ҳам не-не буюк истеъдод соҳиблари “Адабиёт, санъат надур? Унинг кимга кераги бор? Санъаткор ким? У жамият олдида бурчдорми? Бурчдор бўлса, бу бурч нималардан иборат? Бурчдорлик билан ижод эркинлиги ўзаро қандай чиқишади?” каби муаммоларга рўпара келишган. Кўриниб туриптики, булар ижоднинг ҳаёт-мамот масалалари, ижодкор уларни лоақал ўзи учун ҳал қилмай туриб, эътиқод қилиб олса арзийдиган эстетик принципларни аниқламай туриб самарали ижод қилолмайди. Лекин шунга қарамай, ҳануз адабиёт ва санъатнинг етакчи хоссаларини қамраб оладиган, ҳамма даврлар

учун баравар маъқул бўладиган универсал таъриф, мукаммал жавоб топилгани йўқ. Буюк санъаткорларнинг жавобларида ҳам масаланинг айрим жиҳатларигина, адабиёт ва санъатнинг айрим хислатлари, айрим фазилятларигина ифодаланadi.

Табийки, Чўлпон ҳам адабиёт оламига қадам қўйиши биланоқ шу муаммога рўпара келди ва унга жавоб излашга мажбур бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, Чўлпон ўз изланишларида ёлғиз эмас эди. Худди шу даврда бошқа ўзбек зиёлилари ҳам “адабиёт надур?” деган муаммога жавоб излаб анча уринишган. Масалан, кўқонлик машҳур маърифатпарвар “Ашъори нисвон” деган мажмуанинг муаллифи Иброҳим Даврон 1909 йилдаёқ “Туркистон вилояти газетаси”да “Шоир надур?” деган мақола эълон қилади. Ёки адабиётшунос олим Бегали Қосимовнинг таъкидлашича, 1914 йилда Мирмуҳсин Шермуҳаммад билан Саидахмад Васлий ўртасида адабиётнинг моҳияти, вазифалари ва жамият олдидаги бурчи тўғрисида баҳс-мунозара бўлган. Қолаверса, бундай изланиш фақат туркистонлик зиёлилар ўртасидагина содир бўлган эмас. Худди шу йилларда кўшни Қозоғистонда ҳам, Озарбайжон ёхуд татарлар юртларида ҳам адабиётнинг моҳиятини излаш, унинг жамият ҳаётидаги, миллат равнақидаги аҳамиятини аниқлаш ҳаракати анча авж олган эди. Натижада, “адабиёт надур?” деган мангу саволга турли минтақаларда бир-бирига яқин жавоблар пайдо бўла бошлаган эди. Озарбайжон адиблари Жалил Мамадқулизода ёхуд Абдурахим Ҳақвердиевларнинг, татар ёзувчилари Абдулла Тўқай ёхуд Олимжон Иброҳимовларнинг XX аср бошларида чоп этилган адабиёт ҳақидаги мақолалари фикримизнинг далили бўла олади. Ўз изланишлари оқибатида улар нақадар бир-бирига яқин хулосаларга келганини кўрсатиш учун бир конкрет мисолга мурожаат қиламан: таниқли қозоқ журналисти, маърифатпарвар ва демократ М.Сералин ўзи муҳаррирлик қилган “Айқап” журнаlining 1922 йилдаги I-сонида ёзади: “Тил ва адабиёт халқнинг қалби ва руҳидир... адабиётсиз халқ забонсиз боладай гап. Бундай бола бошқаларга ўзининг дарду қувончларини гапириб беролмайди. Халқларни бир-бирига яқинлаштирадиган энг кучли восита тил ва адабиётдир. Ўз адабиётининг

ҳақиқий қадр-қимматини билган халқларнинг фарзандларигина ўз тилини чинакам ардоқлай олади. Қозоқ халқининг ўз тили ва ўз адабиёти бор... бизнинг бурчимиз унутилиб ётган улкан хазиналарни юзага олиб чиқиш ва ҳамманинг мулкига айлантиришидир”¹.

Энди Чўлпонга мурожаат қилайлик. “Ёш мунаққид “Адабиёт надур?” мақоласида, биринчи навбатда, адабиётнинг ижтимоий моҳияти тўғрисида фикр юритади. Унинг фикрича адабиёт миллатни тараққий эттириш воситаси, унинг маънавиятини таъминлайдиган омил, Чўлпон бу хулосанинг чинлигига шу қадар ишонганки, мақолада ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайдиган тарзда “адабиёт яшаса — миллат яшар” дея тасдиқлайди:

“Ҳа, тўхтамасдан ҳаракат қилиб турғон вужудимизга, танимизга сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, машишат йўлида ҳар хил қора кирлар билан кирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса — миллат яшар. Адабиёти ўлмаган ва адабиётининг тараққиётига чолишмаган ва адиблар етиштирмаган миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолиб секин-секин инқироз бўлур”.

Бири Туркистонда, бири Қозоғистонда туриб, бири-биридан беҳабар ҳолда икки муаллиф деярли бир хил тарзда адабиётнинг моҳияти, жамият ҳаётидаги, миллат равнақидаги аҳамияти тўғрисида фикр юритмоқда. Бундаги муштараклик тасодиф эмас албатта. Бу шу билан изоҳланадигани, XX аср бошларида Туркистонда ҳам, Қозоғистонда ҳам улуг Уйғониш шабадалари эса бошлаган эди. Туркистонда шу кезларда тарих майдонига кириб келган, кейинчалик “жадидлар” деб ном олган фикри очиқ, тараққийпарвар зиёлилар бу уйғонишни таъминлаган асосий куч бўлди. Улар мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон забун аҳволга тушиб қолганини, халқ жаҳолат ва нодонлик қўйнида, эркисизлик бўйинтуруғи остида иккиёқлама зулм исканжалари остида қаттиқ эзилиб ётганини чуқур англадилар ва бундай ҳаётни ўзгартиш, янгилаш зарурлиги ҳақидаги ғояларни олға сурдилар. Улар халқни маъ-

¹ Бу матн парчаси «Дала вилоятининг газети» деган китобдан олинди. Олма-Ота: «Илм» нашриёти, 1990 й. 17-бет.

рифатли қилишни, савиясини кўтариб, оқ-қорани танийдиган қилишни янгиланишнинг бирламчи шарти деб билдилар ва шу олижаноб ниятни амалга ошириш учун фидойилик билан ишга киришдилар. Улар ҳар хил таъқиб ва тақиқларга қарамай, моддий қийинчиликларни енгиб мактаблар очдилар, дарсликлар яратдилар, газеталар чиқардилар, нашриётлар очиб китоблар чоп этдилар, турли маданий-маърифий тўғарақлар очдилар... Хуллас, қисқа муддат ичида жадидлар миллатнинг садоқатли ва фидокор фарзандлари сифатида танилди.

Чўлпон шу улуғ маърифатпарварлик ҳаракатининг қанотларида ижод майдонига кириб келди. У мустақил ўқиб ўрганиш оқибатида ғоят юксак маданий савияга эга эди. Шарқ классиклари, айниқса, турк ва ҳинд ёзувчиларининг асарлари билан, шунингдек, Оврўпа ва рус адабиёти билан пухта таниш эди. Шунинг учун 15—16 ёшларидаёқ маърифатпарварлик ғояларини қабул қилишга ҳар жиҳатдан тайёр эди. Шунинг учун Чўлпон ёшлигига қарамай, Туркистоннинг тақдири тўғрисида, миллатнинг истиқболи ҳақида чуқур қайғуриш билан ўйлай бошлади. У ҳам жадидларга эргашиб, халқни жаҳолат ва нодонлик, эркисизлик ва қашшоқлик ботқоғидан қутқариб олишнинг бирдан-бир йўли маърифат деган эътиқодга келди. Миллатни равнақ топтириш учун, биринчи навбатда, уни мустамлака асоратидан халос этиш керак, бунинг учун эса халқ ўзини ўзи таниган бўлмоғи, ҳаммани бирлаштирадиган, яқдил қиладиган миллий ифтихор туйғусига эга бўлмоғи керак. Чўлпон халқни шу даражага етказишга ёрдам берадиган имкониятлар, чора-тадбирлар излайди ва адабиёт уларнинг энг самаралисидир деган тўхтамага келади. Шунинг учун ҳам ёш мунаққид комил ишонч билан ҳатто миллатнинг яшабини адабиётнинг яшашига боғлиқ қилиб қўйди. Эҳтимол, Чўлпон бу ўринда бироз эҳтиросга берилгандир, бир оз муболағага йўл қўйгандир, лекин ҳеч шубҳа йўқки, XX аср бошларидаги Туркистон шароитида “адабиёт яшаса — миллат яшар” деган формула тўғри ва самарали формула эди. Муҳими шундаки, адабиётга бундай қараш, уни халқ ҳаётини янгиланишнинг муҳим воситаси деб ҳисоблаш Чўлпон ижодида шунчаки йўл-йўлакай айтилган бир

фикр сифатида қолиб кетгани йўқ, балки унинг кейинги ижоди давомида доимий равишда раҳнамолик қилувчи дастуриламал бўлди. Чўлпон шу эътиқоддан келиб чиқиб, 20-йилларда янги ниқобга кириб олган мустамлакачиликни фош этди, халқ учун кишан ясовчи турли-туман тўралар ва афандиларни қоралади, хурликни, эркинликни улуғловчи оташин шеърлар яратди. Кейинчалик эса халқ ҳаётининг турли қатламларини ҳаққоний акс эттирувчи роман ва драмалар яратиб, халқнинг маънавий улғайишига катта ҳисса қўшди.

“Адабиёт надур?” мақоласининг кишини лол қолдирадиган яна бир жуда муҳим томони шундаки, 16 ёшлик мунаққид адабиётнинг ижтимоий вазифасини таъкидлаш билан чекланмайди, балки унинг ўзига хос хусусиятига, яъни образли табиатига алоҳида урғу беради. Ёш мунаққид учун адабиёт қуруқ ғоялар мажмуаси эмас, балки, биринчи навбатда, инсон руҳияти билан боғлиқ бўлган ҳодисадир. У одамларнинг шууригагина эмас, ҳис-туйғуларига ҳам таъсир этиши, уларни қувонтириб ёхуд маҳзун аҳволга солиб, шу орқали ижтимоий бурчини ўташи зарур. Чўлпон бу фикрларни ўзига хос образларда бундай ифодалаган:

“Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган қаралган, ўчган, мажруҳ ярадор кўнгилга руҳ бермак учун, фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингишган қора балчиқларни тозалайдурган, ўткир юрак кирларини ювадурган тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равшан қиладурган, чанг ва тупроқлар тўлган кўзларимизни артуб тозалайдурган булоқ суви бўлганликдан бизга ғоят керакдур”.

Қадим-қадимлардан бери маълумки, бадиий асар чинакам санъат даражасига кўтарилмоғи учун унда ғоявийлик билан бадиийлик чамбарчас бирикиб кетган бўлмоғи керак. Бадииятсиз ғоявийлик адабиётни муқаррар ўлимга маҳкум этадиган рақ касалига ўхшайди. Адабиёт фақат бадиияти орқалигина, яъни теран ҳаётий мазмунни, муҳим ҳаёт ҳақиқатини одамларни ҳаяжонлантирадиган, тўлқинлантирадиган бадиий шаклларда ифодалаганидагина жамият эҳтиёжини қондира оладиган қудрат касб этади. Бунга яхши англаган Чўлпон бадииятнинг моҳиятини ўзига хос тарзда шундай уқдиради:

“... баъзи вақтда фалак бир одамни қайғуга солар, ул ўзи тушуниб, ўйлаб туриб, оқ тортиб йиғлар. Бу ҳасратларни ўз ичига сиғдиролмас. Бировга айтса, “вой, бечора” дермукин деб, албатта, ўз қайғусини бировга айтмакка тилар. Туб тўғри айтганда ул қадар таъсир қилмас. Адабиёт ила айтганда, албатта таъсир қилар. Менинг бир ошнамнинг ўлдиги хабари келар. Мен ҳеч хафаланмайман. Бир вақтда мактуб келар, мактубда аларнинг кўрган кунлари адабиёт ила бундай ёзилур:

*Гуллар била пок қайғули маҳзун боқурди,
Кўз ёшларимиз тўхтамай тун-кун оқурди.*

Мана шуни ўқиб албатта, бир таъсир ила аларнинг қайғусига қўшилурмиз”.

Чўлпон адабиётнинг янги ғоявий мазмуни учунгина эмас, айти чокда унинг юксак бадиияти учун ҳам курашганида, албатта, ўша даврдаги адабий жараённинг хусусиятларига таянган. Маълумки, жадидлар ХХ аср бошларида маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган янги мазмундаги адабиёт яратдилар, аммо турли сабабларга кўра бу адабиёт ҳамма вақт ҳам юксак бадиият билан омухта бўлавермас эди. Шунинг учун бўлса керак, Чўлпон адабиётни санъатга яқинлаштириш имконларини излади ва бунга эришишнинг энг тўғри йўли ҳаққонийликда деган хулосага келди. Ҳаққонийликнинг илдизлари эса халқчилликда. Адиб ёхуд шоир халқ ҳаётининг ичида бўлмоғи керак ва бу ҳаётнинг ҳамма замзамаларини акс эттиришга интилиши керак. Эҳтимол, ёш Чўлпон бундай қарашларга стихияли тарзда келгандир, лекин нима бўлганда ҳам, у “қалам аҳллари”ни халқ ҳаётига яқинроқ “аралашиб” юришга ундайди. “Адабиёт надур?”дан кейин ёзилган ва “Садои Туркистон” газетасининг 1915 йил 6 февраль сонидида чоп этилган “Муҳтарам ёзғувчиларимизга” деган муурожаатномада Чўлпон шундай хитоб қилади:

“Муҳтарам қалам аҳллари миллий маишатни ёмон деб безмай, зоҳирда бўлса ҳам тўйларда, гапхоналарда, баччабозлар мажлисида, базмларда ва шунга ўхшаш миллатнинг энг танқид қиладурган ўринларида бирга аралашиб юрмаклари керакдурки, токи комил ўша одатларни китоб саҳифаларида чиройлироқ қилиб ёзғундай бўлсун-

лар. Миллий маишатдан безган билан безилиб, кўмилиб кетаберадилар. Онда аралашиб юрулса, ондаги сўзларни, одатларни ўрганмоққа бўладурки, китоб бетларига кўчуриб ёзмоққа материалларнинг энг асллари халқ орасидан олинур”.

Чўлпон инқилобдан кейин ҳам ўзининг эстетик принципларини шакллантириб борди. У кўпгина мақолаларида конкрет ижодкорлар мисолида ёки муайян асарлар таҳлили орқали реализмнинг турли-туман масалаларини ўртага қўйди. Жумладан, унинг мақолаларида талант ва ижодий меҳнат, ҳаётийлик ва ҳаққонийлик, самимият ва сунъийлик, матн устида ишлаш, бадиий тасвирнинг чинлиги ва рангдорлиги, табиат манзаралари ва психологизм каби масалалар қаламга олинган ва улар тўғрисида бугун ҳам аҳамиятини йўқотмаган қимматли фикрлар айтилган. Масалан, Чўлпон мақолаларидан бирида адабиётнинг “тугалланиши”, яъни такомиллашишига катта эътибор бериб, бунга “адабиётга кира олмаган нарсаларни шафқатсиз суратда майдондан ҳайдаш” билан ва бадиий асар тилини соддалаштириш орқали эришилар деб ҳисоблайди. Чўлпон “Чиғатой гурунги”га мансуб одамлар худди шу йўлда фаолият кўрсатганини айтади. Маълумки, бизнинг “совет” адабиётшунослигимизда бу ташкилот ҳамиша пантуркистик ташкилот сифатида аксилинқилобий ғояларни олдинга сурган гуруҳ сифатида қораланиб келинди. Бунинг натижасида биз бугун “Чиғатой гурунги” ҳақида деярли ҳеч нарса билмаймиз. Бугунга келиб билганимиз шу бўлдики, “Чиғатой гурунги” ҳақида айтилган гапларнинг бари бўҳтон экан. Шунинг учун Чўлпон мақоласидан олинган қуйидаги парча шоирнинг чин адабиёт учун курашини кўрсатиш билан бирга, ўша тўғарак ҳақида қисман бўлса-да, маълумот беради: “...у жамиятга мансуб кишилар тилни соддалаштирмак мақсадини асос қилиб ушлаганлари ҳолда ўзбек адабиётининг тугалланишига ҳам катта аҳамият бердилар. Тугалланадурғон адабиёт чин адабиёт бўлмоғи керак. Шунинг учун улар адабий асарларга ҳақиқий қийматини бериб, адабиётга кираолмаган нарсаларни шафқатсиз сувратда майдондан ҳайдай бошладилар... “Чиғатой гурунги” асосини маҳкам қурғонлиғи ва чинакам тўғри чизғонлиғи учун ўзи йўқ, кетса ҳам, ўзбекнинг янги ада-

биётида янги, порлоқ, шарафли саҳифалар очди ва очмоқда давом этадир”.

1918 йилда Чўлпоннинг ўзи ҳам “Чигатой гурунги” тўтарагининг фаол аъзоси бўлганини айтсак, “чин адабиёт” учун курашда унинг хизматлари аён бўлади.

Албатта, бизнинг мақоламизда Чўлпоннинг ҳамма адабий-танқидий мақолаларини тилга олиб, уларда кўтарилган масалаларни батафсил шарҳлаб чиқиш имкони йўқ. Бироқ янги ўзбек адабиёти учун унинг изчил кураши ҳақида гап борар экан, бир мақолани сира ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Бу “Улуғ ҳинди” деган мақола бўлиб, унда олға сурилган фикрлар ғоят принципиал қимматга эга.

“Маориф ва ўқиғувчи” журналининг 1925 йил 7—8 кўшма сонидида чоп этилган бу мақола бир қарашда жузъий масалага — буюк ҳинд шоири ва мутафаккири Рабиндранат Тагор сиймосини тарғиб қилишга бағишлангандай кўринади. Бироқ аслида эса Чўлпон Тагор баҳонасида ўзбек адабиётининг ривожини қай йўлдан бориши кераклиги ҳақидаги мулоҳазаларини баён қилади. Мақолада Тагор асарлари идеал даражасига кўтарилган чинакам санъат намуналари сифатида талқин қилинган. Хўш, Чўлпон Тагор ижодини қай жиҳатдан идеал ижод деб билади? Шуниси муҳимки, Чўлпон бу тўғрида фикр билдирар экан, фақат ўзбек адабиёти ёхуд ўзбек ёзувчиларининг назарда тутмайди, балки, умуман, янги адабиётнинг XX аср бошларида адабиётга кириб келган Шарқ ёшларини назарда тутди. Чўлпоннинг назарида бу ёшлар “йўлсизлик” касалига чалинган. Қолаверса, Чўлпоннинг ўзи ҳам “йўлсизлик” дардидан кўп азият чекади. Нима учун? “Йўлсизлик” деганини қандай тушунмоқ керак? Чўлпон ёзади: “Эски адабиёт билан янги адабиётнинг ўртасида қолгон шарқлик ёш чинакам чучмал бир вазиятдадир. Эски адабиёт бир ширин: янгиси яна ширин: гарбники тагин яна ширин. Қайси биттасига кўпроқ берилсин?”

Афсуски, Чўлпон бу ўринда эски ва янги адабиётнинг “ширинлиги” нималарда ифодаланишини айтмайди, фақат мақола давомида ёшларнинг йўлсизлиги, “бошлаб ўзи йўлсиз” эканини айтиб, унинг моҳиятини нимадалигига ишора қилади:

“Ўзимнинг йўлсизлигимдан бироз сўзлаб ўтайин: Навой, Лутфий, Бойқаро, Машираб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқийман: бир хил, бир хил, бир хил... Кўнгил бошқа нарса қидирадир. Боту, Ғайратий, Олтой, Ойбек, Жулқунбойларни ўқийман: қувонтирадир, холос! Улар менинг учун ёнғон чироқлар бўлса ҳам, менинг эртан учун! Авлоний, Тавалло, Сиддиқий ва Ҳакимзодаларни ўқимайман, ўқимайман. Мана шу ҳолга солган ўшалар!..”

Бу парчада Чўлпон ўзбек намояндаларининг номларини тилга оляпти, уларнинг ижодида бир хиллик борлигидан, баъзиларида эса бундан ҳам жиддийроқ нуқсонлар борлигидан зорланыпти. Шу парчага қараб туриб Чўлпоннинг ўзбек классикларига салбий муносабати ёхуд менсимай қарагани ҳақида гапириш мумкинми? Афсуски, мен Чўлпон ҳақидаги рисоламда шунга яқинроқ гапни айтганман ва классикларимизни ўзимча Чўлпондан ҳимоя қилмоқчи, Чўлпоннинг ўзини ҳам ўз мақоласидан ҳимоя қилмоқчи бўлганман. Мана ўша парча:

“Ўйлайманки, бугун Чўлпоннинг бу хулосаси билан унчалик келишиб бўлмайди — классикларимизнинг ҳар қайсиси ўзига хос қиёфага, бир-бириникидан фарқ қилувчи услубга эга экан, оламни идрок этишлари ва олам ҳақидаги қарашлари билан ҳам, эстетик принциплари жиҳатидан ҳам бир-бирларини такрорламасликлари исбот қилинади. Лекин Чўлпон уларни “бир хил, бир хил, бир хил!” деб баҳолаётган экан, бунда Шарқ шеърятининг ўзига хос баъзи сифатларини назарда тутаётган бўлиши мумкин”.

Гап шундаки, Чўлпон бу мақолада фақат ўзбек адабиёти ҳақидагина мулоҳаза юритаётгани йўқ, балки у Шарқ адабиётидан ҳам, Ғарб адабиётидан ҳам кўнгли унча тўлмаслигини айтяпти, бу адабиётлар ё “ортиқча шарқлилиги” ёхуд “ортиқча ғарблилиги” билан таасуф туғдиришини изҳор қиляпти. “Тўқайдан тортиб Қави Нажмийгача — татар адабиётини, Ҳодидан тортиб Ҳ.Жаводгача — озарбайжон адабиётини (Ҳусайн Жовидни ажратиб олиб қолдим!), Номик Камолдан Али Сайфига довур усмонли адабиётини ўқийман: ё ортиқча янгилик, ғарблилик ё ортиқча шарқлилик, фақат усмонличадан Ризо Тавфиқнинг баъзи бир янги

шакл билан эски руҳда айтган сўфийларча шеърларини ўқийман, шуларга дурустгина қонаман. Ундан кейин Яҳё Камолнинг “Сайдобод” руҳида баъзи нарса-лари. Фақат улар шу қадар озки...”

Савол туғилади: нима учун Чўлпон бир варакайига ҳам ўзбек, ҳам татар, ҳам озарбайжон, ҳам турк адабиётларининг намуналаридан қониқмаслик туйғуларини изҳор этипти? Менимча, бунинг бирдан-бир сабаби шундаки, Чўлпон Уйғониш даврининг одами бўлгани учун адабиётнинг ҳам янгича бўлишини хоҳлаган. Янги адабиёт Уйғониш даврининг моҳиятига мос келадиган, халқ ҳаётига яқинроқ турадиган адабиёт бўлмоғи керак. Ортиқча “шарқлиликка” ёки ортиқча “ғарблиликка” берилган адабиёт эса бу талабларга жавоб беролмайди. Хўш, нима қилмоқ керак? Адабиётни, “ширинликдан”, “бир хилликдан” қутултиришнинг йўли қанақа бўлади? Чўлпон бу саволларнинг жавобини Тагор ижодидан излайди. Мунаққид Тагор асарларини ўқиб, “улардан қонганини” маълум қилар экан, бунинг асосий боиси деб Тагорнинг “Шарқ ва Ғарб ўртасиданги олтин кўприк” эканини айтади. Дарҳақиқат, Тагор ижоди тўлалигича Ҳиндистон заминида ўсиб-улғайган бўлса-да, бетакрор миллий рангларга эга бўлса-да, бу ижод миллий маҳдудликдан узоқ. У ўз ижодида ҳам миллий, ҳам Шарқ, ҳам Ғарб анъаналарини бирлаштирди. Унинг шеърлятида ва романларида Шарққа хос шартлилик, кўтаринкилик, донишмандлик ҳам, Ғарбга хос психологизм, характерлар мантиғига амал қилиш, далиллаш ҳам бор. Бунинг оқибатида у ҳинд халқининг ҳаётини шундай тасвирладики, бу тасвир бутун жаҳон китобхонига — унинг миллати ва яшаш жойидан қатъи назар — барабар таъсир қиладиган кучга эга бўлди. Юксак бадиият билан таҳлил қилинган умумбашарий муаммолар Тагор асарларига алоҳида теранлик ва ўзига хос фалсафийлик бахш этдики, худди шу сифатлар уларни Чўлпон учун бағоят жозибадор қилди.

“Улуғ ҳинди” мақоласида Чўлпон Тагордан олинган сабоқ сифатида яна бир масалани қўйди. Шу муносабат билан юқорида мақоладан келтирилган матн парчасидаги бир нуқтага диққатни жалб қилмоқчиман. Чўлпон бошқаларга қараганда Авлоний, Тавалло, Сид-

диқий ва Ҳамза Ҳакимзода шаънига кескинроқ оҳанг-да гапиради, “мени шу ҳолга солган”, “яъни “йўлсизликка”, “мубтало қилганлар “ўшалар” деб, бир марта эмас. икки марта уларни “ўқимайман, ўқимайман” деб таъкидлайди.

Афсуски, бизнинг ўзбек “совет” адабиётшунослиги-да Чўлпоннинг бу мулоҳазаси ҳам илмий асосда ҳолисона таҳлил қилиниш ўрнига унга сиёсий айблар тақаш учун яна бир баҳона бўлди. Ҳатто, “жиддий адабиётшунослардан бири” сифатида танилган Иззат Султон ҳам шу “далил” асосида Чўлпонни айблашдан тийина олмайди. *“Бу ерда совет воқелигини сўзсиз ва изчил қабул қилган шоирларга салбий баҳо берганлиги (афтидан, Ҳамза ва Авлоний назарда тугилипти, шекилли. Унда Тавалло билан Сиддиқий нима бўлади? — О.Ш.). Чўлпон “йўлсизлиги”нинг мазносини очиб беради: у ҳали шоир сифатида янги воқеликни тушунишга ва мадҳ этишга тайёр эмас”.*

Чўлпоннинг адабиётдаги “йўлсизликдан” қутулиш йўллари излагани тўсатдан каттакон сиёсий айбга айланиб қолган. Ҳолбуки, Чўлпоннинг мақоласида на совет воқелиги, на инқилоб ҳақида гап кетаётпти, айрим шоирлар ҳақида кескинроқ руҳда гапирилаётган экан, буни Чўлпон уларнинг инқилобни “сўзсиз” қабул қилганлари учун эмас, бошқа сабаблар туфайли қил-япти. Маълумки, жадидлар адабиётдан жамиятни янгилаш жараёнида муҳим қурол сифатида фойдаланишган. Аммо айрим жадид ёзувчиларининг ижодида гоёлар тарғиботига кўпроқ эътибор берилиб, бадиият масалалари кейинги ўринларга тушиб қолган эди. Натижада санъатнинг энг муҳим шартларидан бири бўлмиш мазмун билан шакл бирлигига путур етабошлаган, гоёвийлик бадиият ҳисобига устивор ўрин эгаллай бошлаган эди. Бу нуқсон нафақат Ҳамза, Сиддиқий ёхуд Авлоний асарларида, ҳатто жадидчилик ҳаракатининг энг йирик сиймоси Маҳмудхўжа Бехбудий ижодида ҳам кўзга ташланади. Афтидан, Чўлпон бу ҳодисани жуда чуқур ҳис қилган, унинг хавфини жуда аниқ англаган ва мақолаларида бунга қарши огоҳлантирган. Унинг айрим асарларни “ўқимайман” деб зорланишининг асосий сабаби ҳам шунда — бу асарларда гоёга урғу берилган-у, бадиият оқсаб қолган.

Шундай қилиб, Чўлпоннинг 20-йиллардаги бир қанча мақолаларида тилга олинган ва “Улуғ ҳинди” мақоласида анча тўлиқ ифодаланган масала — янги ўзбек адабиётини яратиш масаласи эди. Чўлпоннинг назарида бу вазифани муваффақиятли ҳал қилиш учун Тагордек буюк санъаткорлар тажрибасидан келиб чиқиб, Шарқ ва Ғарб санъатларини синтез қилмоқ ва мазмун билан шаклнинг уйғунлигига эришмоқ керак, зинҳор-базинҳор санъатни қуруқ ғоялар мажмуасига айланиб қолишига йўл қўймаслик зарур.

Афсуски, 20-йилларда ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам Чўлпоннинг бу хитоби ҳеч кимнинг қулоғига етиб боргани йўқ. Чунки совет ҳокимияти йилларида амалга оширилган адабий сиёсат — чинакам санъат намуналарини яратишдан кўра ёзувчиларни ҳукмрон мафқуранинг содиқ солдатларига айлантиришга қаратилган эди. Ёзувчи ўз “ёғига ўзи қоврилиб, минг хил ижод изтиробларини кечириб, матн устида жон куйдириб ишлаб ўтириши шарт бўлмай қолганди — у “долзарб” мавзунини танласа, илғор ишчи ё сadoқатли коммунистни қаҳрамон қилиб олса, халқлар дўстлигини улуғлаб, улуғ оғамизга мадҳиялар ўқиса, “ҳаётимиз фаровон, келажагимиз порлоқ, партиёга минг раҳмат!” деган гапларни айтса кифоя эди. Бундай асар, бадиий савиясидан қатъи назар, ҳақиқий адабиёт деб баҳоланар, ортиқча тўсиқларсиз чоп этилар, бошқа тилларга таржима қилинар, ҳар хил мукофотлар-у унвонлар билан рағбатлантирилар эди. Бу сиёсат муқаррар равишда адабиётда “схематизм” деган даҳшатли иллатни туғдирди, ҳақиқий истеъдод эгаларини қадрсизлантирди, ўртамиёначиликка кенг йўл очди, санъат бобида талантсиз, лекин иғволарга, фисқу фасодларга, хушомад ва лаганбардорликка, замонага мослашишга устаси фаранглар, нафси учун виждонини сотишга тайёр одамлар сув бетидаги кўпикдек қалқиб юришига имкон яратди. Афсуски, бу ғайритабиий, тескари ҳодисанинг оқавалари ҳозирги кунга қадар ҳам сирқиб ётипти. Чўлпоннинг зорланишларига ва огоҳлантиришларига эътибор бериб, ўша маҳалдаёқ бу ҳодисанинг олди олинганда, эҳтимол, аҳвол бошқача бўлиши мумкин эди, ўзбек ёзувчиларининг асарлари ҳам ҳозиргидан кўпроқ даражада жаҳон миқ-

ёсида тан олинган ва танилган бўлармиди? Нима бўлганда ҳам, бизни гоят қувонтирадиган жойи шундаки, шоир ва драматург, носир ва публицист Чўлпон танқидчилик билан ҳам жиддий шуғулланиб, бугун ҳам қимматини йўқитмаган асарлар мерос қолдирган. Унинг мақолалари бу улуғ инсоннинг чинакам халқ фарзанди бўлганини, миллат равнақи йўлида астойдил қайғуриб чолишганини, ўзбек адабиётининг том маънодаги юксак адабиёт бўлиши учун қимматли фикрлар баён қилганини кўрсатади. Чўлпон бу фикрларни баён қилиш билан, янги адабиёт яратиш йўлидаги мулоҳазаларини ўртага ташлаш билан чеклангани йўқ, балки ўзининг амалий ижодида бу эътиқодларга амал қилиб, ўзи ҳам “Фарб ва Шарқ ўртасида олтин кўприк” бўладиган асарлар яратди.

* * *

Юқорида айтганимиздек, Чўлпон совет ҳокимияти йилларида фаоллик билан адабий-танқидий асарлар яратишда давом этди. Унинг мақолаларининг аксарияти 20-йилларда чоп этилган. Албатта, бу мақолаларнинг ҳаммаси ҳам вақт синовига дош беролган эмас. Уларнинг бир қисми бугун аҳамиятини йўқотган. Лекин бу бизга Чўлпонга менсимай қарашга, унинг танқидий меросини назар-писанд қилмасликка заррача ҳам асос бермайди. Афсуски, бугун баъзи бир ўртоқлар Чўлпонга ёндашишда яна ўша эски даврдаги хатоларга, бир томонламаликка йўл қўймоқдалар. Авваллари Чўлпон фақат қораланиб келган бўлса, эндиликда уни салкам фаришта сифатида кўрсатишга интилмоқдалар. Бу йўл мутлақо хато ва ўта зарарлидир. Чўлпон буюк шоир, лекин у на авлиё, на фаришта, у жонли одам бўлган ва фавқулудда истеъдодига қарамай, жонли одамга хос заифликлардан ҳам холи бўлган эмас. Шунинг учун унинг айрим мақолалари жуда теран бўлса, айримлари мундоқроқ бўлиши мумкин, баъзи мақолаларда адабий ҳодисалар мукамал ва холис баҳоланган бўлса, айримларида субъективликка йўл қўйилган бўлиши мумкин. Лекин уларнинг ҳаммаси бемустасно — қандайлигидан қатъи назар биз учун жуда қимматлидир. Биз меросимизга, тарихий шахсларимизга, улуғ аж-

додларимизга холис муносабатда бўлмоқни, яъни уларга беҳуда қора чапламаслик билан бирга илоҳийлаштирмасликни ҳам одат қилиб олмоғимиз лозим. Чўлпоннинг танқидий меросидаги “мундоқроқ” мақолалар бугун биз учун лоақал шуниси билан ардоқлики, уларнинг ҳар бирида Чўлпон сиймосининг бирор қирраси жиололанган. Бу мақолалардан биз Чўлпон характерини ҳам, унинг бадиий дидини ҳам, ижодий биографиясининг айрим томонларини ҳам ва ҳатто ғоявий қарашларини ҳам аниқлаб олишда фойдаланишимиз мумкин. Шунингдек, бу мақолалар Чўлпоннинг шўролар ҳукуматининг амалдаги адабий сиёсатига қандай муносабатда бўлганини тўлароқ тасаввур қилишимизда ҳам ғоят қимматли манба бўлади.

Фикримизни далиллаш учун мисолларга мурожаат қилайлик:

1927 йилда “Ер юзи” журналининг 6-сонида Чўлпоннинг “Яна уйланаман” деган мақоласи босилган. Сира кутилмаганда, бу мақола Чўлпоннинг ижодий биографиясидаги бир қоронғи нуқтани ёритишга ёрдам берди. Тадқиқотчилар баъзи манбалардаги маълумотларга таяниб, Чўлпоннинг шу номда пьесаси бўлганидан хабар топишган эдилар-у, аммо асарнинг матни бўлмагани учун пьеса ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас эдилар. Мен Чўлпон ҳақидаги рисоламда “бу пьеса ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ” деб ёзишга мажбур бўлгандим. Чўлпон ҳақда анча самарали тадқиқотлар олиб бораётган Наим Каримов ҳам “Чўлпон” деган китобчасида бу пьеса ҳақида умумий гаплар айтиш билан чекланади. Афтидан, Наим Каримов ҳам менга ўхшаб китобни ёзиш жараёнида ҳали Чўлпоннинг мақоласи билан танишиб улгурмаган кўринади. Мақолада пьеса тўғрисида анча муфассал маълумот бор экан:

“Юсуфжон акамнинг ҳар қаерда неча йиллардан бери айтиб келган бир ҳикояси бор. Унда бир имом-домланинг намоз вақтида ғалати ҳийла қилиб маҳалладан икки йиллик ҳақини ундириб олгани айтилади. Юсуфжон аканинг сўзлашида бир неча оғиздан ошмаган бу ҳикоя мазмун ва мавзу жиҳатидан қизиқ ва бойдир. Режани яхши чизиб, уни бир адабий ҳикояга айлантирганда гўзал нарса чиқар эди. Мен шундай қиларман, деб ўйлаб юрардим.

...Свердлин бир мустақил асар қўймоқчи бўлди ва студиянинг кўрсатиши бўйича менга йўлиқди. Мен унга Юсуфжон акам ҳикоясининг қисқагина мазмунини айтиб бердим. Маъқул бўлди ва боши-кетига кўринишлар қўйиб, тезлик билан ёзиб беришни буюрди. Ана шу билан “Яна уйланаман” деган 3 парда 7 кўринишли асар майдонга келди”.

Бу асар Москвадаги ўзбек драмтеатр студиясида ўқиётган артистлар томонидан саҳналаштирилган ва 1926 йилда жамоатчиликка намоёиш қилинган экан. Яна шуниси эътиборга лойиқки, бу спектакль ҳақида “Правда” газетасининг 1926 йилдаги 92-сониди шу газетанинг театршунос муҳаррири Февральскийнинг тақризи ҳам босилган. Чўлпон мақоласида бу тақриздан парча келтиради. Мақола охирида эса “бу асарнинг мирзоси” сифатида “Юсуф акага, Свердлинга, чолғи раҳбари Мироновга” миннатдорчилик билдиради. Кўринадикки, бир қарашда жўнгинадай туюлган мақола Чўлпоннинг драматурглик фаолияти ҳақидаги тасаввуримизни тўлатиш билан бирга, “Яна уйланаман”нинг ижодий тарихи, Чўлпоннинг рус санъаткорлари билан ҳамкорлиги тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар беради.

Чўлпон мақолалари билан танишганимизда уларнинг муаллифи кўз ўнгимизда қизиқиш доираси ниҳоятда кенг, савияси юксак, гоёт кўп ўқийдиган ва кўп нарса биладиган жуда маърифатли, фавқулудда маданиятли одам сифатида гавдаланади. Албатта, Чўлпон ҳақида ёзган тадқиқотчиларнинг ҳаммаси унинг форс, араб, турк, озар, татар, ҳинд адабиётлари билан бир қаторда Оврўпа ва рус адабиётини мукамал билганини таъкидлашади. Шулардан хабардор одам Чўлпоннинг китобхонлиги ёхуд савиясининг юксаклиги ҳақидаги унча-мунча гапга ҳайрон қолмаслиги керак. Шундоқ бўлса-да, айрим мақолаларида Чўлпоннинг маданий, маърифий қиёфаси шунақа қирралари билан намоён бўладики, бунга лол қолмасдан илож йўқ. Юқорида Чўлпоннинг “Улуғ ҳинди” деган мақоласини тилга олдик. Ўша йили, яъни 1925 йилда “Маориф ва ўқитувчи” журналининг 11—12-сониди Тагор ҳақида унинг яна бир мақоласи босилган. Табиийки бу мақолаларни ёзиш учун муаллиф Тагор ижоди билан танишиб, унинг

тўғрисидаги мақолалар ёхуд китоблардан ҳам хабардор бўлмоғи керак. Чўлпон бу талабга амал қилган, албатта, лекин бу билан чекланмай, том маънода илмий тадқиқот ишларини олиб борган, мақолаларни бири-бирига таққослаган, ҳатто бирор муаллифнинг мақоласи бир неча жойда босилган бўлса уларнинг матнлари ўртасидаги фарқни ҳижжалаб аниқлаб чиққан. Қуйидаги парчани ўқисангиз, бунга ўзингиз амин бўласиз:

“1925 йилда Москвада босилган қимматбаҳо ва жуда яхши бир китоб бор, исми “Ҳиндистон истиқлоли учун кураш йўлида”. У китоб мақолалар мажмуасидан иборат бир нарса бўлиб, Полович, Горко-Крашин ва Вальтман каби шарқийёт олимлари аралашқонлар. Ўшанда Вальтманнинг “Тагор ва Ҳиндистон” деган 23 саҳифалик катта бир мақоласи бор. Худди ўша мақоланинг ўзи бош-оёғи бироз қирқилган ҳолда мундан бир ярим икки ойлар олдин “30 кун” (“30 дней”) деган ойлик бир мажмуада ҳам ўртоғимиз Вальтманнинг имзоси билан “Ҳинд тасвирлари” (“Индийские силуэты») сарлавҳаси остида босилиб чиқди. Агар янглишмасам, ўша мазмун ва ўша мафҳум бундан бир йилча бурун “Янги Шарқ” (“Новый Восток”) мажмуасида ҳам яна ўша имзо билан ўтиб эди”.

Кўряпсизми, биргина китоб билан чекланиш мумкин бўлган ҳолда Чўлпон бундай қилмайди, балки ҳар мақоланинг қаерда неча марта эълон қилинганигача айтяпти. Буни айтиш учун билиш керак, матбуотни мунтазам кузатиб бориш керак. Бунга эса ҳам вақт керак, ҳам қунт керак, ҳам китобхон олдида чуқур масъулият ҳиссига эга бўлмоқ даркор. Қани энди Чўлпондаги шу пухталиқ, кузатиш ва мулоҳазаларни обдан пишитилган пойдеворга қуриш хусусияти бугунги танқидчиларимиз учун бир ўрناق бўлса!

Чўлпоннинг пухталиғи ва билимдонлиғи яна бошқа кўпгина мақолаларда мана ман деб кўриниб туради. “Маликаи Турандот” мақоласини олайлик. Чўлпон итальян драматурги Карло Гоццининг бу машҳур асари итальян халқ комедияси анъаналари асосига қурилганини таъкидлайди-да, кейин шу анъаналар нималарда кўриниши тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритади. Шу аснода Чўлпон Италияда оддий халқ ўртасида Панта-

лоне, Труффальдино, Бирикалла каби қизиқчилар бўлганини, улар яратган анъаналар гоят самарали эканини маълум қилиб, бу қизиқчилар образлари янги сифатлар билан бойитилган ҳолда Гоцци асарига кўчгани ҳақида мулоҳаза юритади. Чўлпон бу билан қанотланмайди. Мақолада “Маликаи Турандот”ни зўр маҳорат билан саҳналаштирган, оламдан бевақт кўз юмган Вахтанговнинг ижоди тўғрисида, унинг режиссёрлик талқинлари хусусида, умуман, бу атоқли санъаткорнинг режиссура соҳасига қўшган ҳиссаси ҳақида батафсил фикр юритилган. Бу мақола қаторида Чўлпоннинг Меерхольд ҳақидаги мақоласини ҳам эсласак, унинг 20-йилларда жаҳон театр санъатида содир бўлаётган жараёнлардан яхши хабардор экани, ундаги турли-туман йўналишлар, хилма-хил услубий принциплар тўғрисида тугал тасаввурга эга бўлгани аён бўлади.

Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг кўпгина мақола ва тақризларида ўша давр адабиёти ҳақида билдирган мулоҳазалари, айрим асарларга берган баҳолари, таҳлил ва талқинлари алоҳида салмоқ касб этади.

Чўлпоннинг адабий-танқидий мероси бугун яна бир жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Маълумки, совет ҳокимияти йилларида 1927 йилдан бошлаб роппа-роса 50 йил мобайнида ҳукмрон мафкура муҳиблари Чўлпонни ашаддий миллатчиликда айблаб келдилар. Гўё унинг бутун ижоди миллатчилик оғуси билан заҳарланган, гўё у ҳамиша рус халқига, унинг маданияти ва адабиётига қарши чиққан, халқларнинг ўзаро ҳамкорлигини, дўстона алоқаларда бўлишини кўролмаган, гўёки у ўзбек халқини бошқа халқлардан ажралган ҳолда ўз қобиғига ўралиб олиб яшашга ундаган ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Чўлпон ижоди билан танишганда, хусусан, унинг мақолаларини ўқиганда буларнинг бари беҳаёларча туҳматдан, ашаддий бўҳтондан бошқа нарса эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз. Аксинча, Чўлпоннинг бутун ижоди каби адабий-танқидий мақолалари ҳам шундан далолат берадики, шоир ҳамма халқларни бирдай ҳурмат қилдиган, уларнинг маданий бойликларини қадрлайдиган, анъаналарини эъзозлайдиган чинакам байналмилалчи инсон бўлган. У мақолаларида турли халқларнинг адабиётдаги ютуқларини, санъатдаги муваффақиятларини

кувониб, яйраб тарғиб қилган. Чўлпон турк ва ҳиндилар, озарлар ва татарлар, форслар ва тожиклар ҳақида қандай эҳтиром билан қалам тебратса, руслар ҳақида ҳам, итальян, француз, инглиз, хитой адабиётининг намояндалари ва намуналари тўғрисида ҳам шундай тўлқинланиб, ҳаяжонланиб, тўлиб-тошиб ёзган. У фақат Пушкин ёхуд Толстой каби классиклар, ёки Меерхольд ва Вахтангов каби улуғ режиссёрлар тўғрисидагина эмас, Горький, Леонид Андреев, Лидия Сайфуллина каби адиблар ҳақида ҳам мароқ билан қалам тебратган. Шундай экан, турли халқларга, уларнинг маданиятига, ўзининг ҳурмат-эҳтиромини намоён этаётган одамни миллатчи деб бўладими? Йўқ, албатта.

Энг муҳими шундаки, Чўлпон ўзбек адабиётининг истиқболи ҳақида қайғурар экан, уни дунёнинг илғор адабиётлари қаторига кўтариш йўлларини ўйлар экан, бу йўлни фақат бир нарсада — ҳам Фарб, ҳам Шарқ адабиётидаги етакчи анъаналарни ижодий ўзлаштиришда, уларнинг бой тажрибаларига таяниб иш юритишда деб билади. Чўлпон бу ғояларини 20-йиллардаги мақолаларида бир эмас, бир неча марта изчил баён этган. Масалан, “Ота-бола санъаткорлар” деган мақолада Матёқуб ва Матюсуф Харратовлар ижоди ҳақида гапирди-ю, йўл-йўлакай Оврўпа музикасидан ўрганиш масалаларини ҳам кўяди. Бу ўринда ҳам Чўлпон ўзига хос теранлик билан иш тутди — у Оврўпа музикасидан шунчаки хўжа кўрсинга ўрганишни рад этиб, масаланинг нозик томонларини ҳам ёритади: “Бизга Оврўпа музика билими ҳам керак”, — деб ёзади Чўлпон. Фақат, “Оврўпа музика билими бошланғич назариядан (нота ўрганишдан) иборат эмас, унинг гармония (оҳанг илми), контрпункт сингари жуда муҳим, лекин оғир поғоналари бор. Оврўпа музика билими зинасининг биринчи поғонасига қадам қўйганлар нариги поғоналарга ҳам тирмашиб чиқмасалар чала билим билан музика соҳасида кўп нарса қилолмайдилар”.

Айни чоқда, Чўлпон ижод соҳасида, театр санъати соҳасида Шарқ ҳам бениҳоя бой, ранг-баранг тажрибага эга эканини таъкидлаб, ундан баҳраманд бўлиш, уни ижодий ўзлаштириш энг зарур вазифалардан эканини кўрсатади. “Мей Лан Фон” деган мақолада Чўлпон Хитой классик санъатининг биз учун иб-

ратли томонларини ажратиб кўрсатади: “Мей Лан Фоннинг театри жуда зиёли театр. Унинг директори билан директор ўринбосари профессор даражасига эга бўлган санъат олимлари. Мей Лан Фоннинг ўзини ҳам доктор деб атайдилар. Бу — минг йилларнинг театри, бу — анъана театри, бу — юксак санъат театри. Биз эса ҳали шакл жиҳатидан ёшмиз. 15 йиллигимизни энди ўтказдик”.

Бошқа халқларнинг адабиёт ва санъатидан ўрганишга даъват этувчи, уларга нисбатан эҳтиром туйғуларини уйғотишга қаратилган бундай парчаларни Чўлпон ижодидан кўплаб келтириш мумкин. Буларнинг бари Чўлпоннинг миллатчилиги ҳақидаги сафсаталарни рад этувчи далиллардир.

Ҳа, Чўлпон ҳақиқий байналмилалчи эди. Аини чоқда байналмилалчилик унга буюк миллатпараст бўлишга халақит берган эмас. Аксинча. Чўлпон табиатидаги бу икки жиҳат бир-бирини тақозо этган, бир-бирига таянган, бир-бирини тўлдирган. Чўлпон ўз халқини жуда севар эди, чунки унинг бугунини ҳам, ўтмишини ҳам жуда яхши биларди. Чўлпон дунёдаги биронта халқни камситмаган ҳолда ўзбек халқини бой тарих яратган, дунёга буюк санъаткорлар, шоирлар, олимлар, мутафаккирлар етказиб берган халқ деб биларди. Баъзи бир оврўпалик калтафаҳм ва бефаросат одамлар ўзбекларни “осиёлик” деб таҳқирлаган, уларни ярим ёввойи тарзда ҳаёт кечирадиган маданиятсиз нодонлар деб чуввос солган, “майда миллат” деб пастга урган бир шароитда Чўлпон бу халқнинг мислсиз маданияти, жуда бой руҳияти, букилмас эътиқоди ва пок имони, мазмундор тарихи учун ифтихор қилди ва бу ифтихорни кўпгина асарларида, шу жумладан, танқидий мақоаларида баралла айтишдан чўчимасди. Табиийки, Чўлпоннинг оташин миллатпарварлиги уни миллат истиқболи учун қайғуришга ундарди, шунинг учун у миллат баданидаги ҳали ўчмаган кишан излари ҳақида фиғон қилар, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка бошига кўланка ташлаб турган қора булутлардан нафратланар, на оҳи, на фарёди бор, сустлашган юракларни эрк учун, инсоний қадр-қиммат учун курашга чорларди. Бир замонлар Пушкин ўз сози билан одамлар қалбида эзгулик туйғуларини уйғотганидек Чўлпон ҳам эзил-

ганлар ва таҳқирланганлар юрагида эркака иштиёқ туйгуларини уйғотди. У мақолаларида ҳам халқ қалбида миллий ифтихор туйгуларини уйғотишга алоҳида эътибор берди, бу йўлда ҳар бир имкониятдан фойдаланишга ҳаракат қилди. Негаки, миллий ифтихор туйғусидан маҳрум одам ўзлигини танишга интилмайдди, ўзлигини танимаган одам эса инсоний қадр-қиммат учун курашмайди.

Чўлпон 1924 йилда ёзилган “500 йил” мақоласида ўзбек адабиётчилари ичида биринчи бўлиб Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш масаласини қўйди ва биринчи марта ўлароқ Алишер Навоийнинг даҳо санъаткор экани тўғрисида мулоҳаза юритади. Чўлпон ўзбек халқининг Алишер Навоий тимсолида жаҳон маданияти хазинасига жуда катта ҳисса қўшганини таъкидлайди ва фикрини далиллаш учун машҳур турк ёзувчиси Шамсиддин Самибекнинг асарларига мурожаат қилади. Шамсиддин Самибек Алишер Навоийни “усмонли адабиётнинг энг улуғ вакили бўлган Фузулийдан” юқори қўйган экан. Ўз адабларига 5—6 асрлик бир тарих яшата олган халқлар унча кўп эмаслар” деб таъкидлайди Чўлпон. Аини чоқда, ўзи ифтихор қилиш билан чекланмай бугун халқни ҳам ғурурланишга ундайди, ўзининг буюк сиймоларини эъзозлашга чақиради ва бу борада бошқа халқлардан ўрнак олишга даъват этади: “Ватандошларимиз руслар Пушкиннинг ҳар беш йили учун катта байрамлар ясайдилар, Фарбда эса бундай байрамлар жуда катта тантаналар билан ўтказилади”.

Бундай миллатпарастлик руҳи билан суғорилган даъватлар Чўлпоннинг бошқа мақолаларида ҳам кўп учрайди. Масалан, “Мирзо Улуғбек” деган мақоласида тубжой халқи бундай улуғ сиймоларни етарли ардоқламаслиги тўғрисида таассуф билан ёзади-да, уларни муносиб тақдирлаш масаласини қўяди: *“Туркистон халқи, айниқса, биз тубжой халқ ўзимизнинг шу олим кишиларимизни сира эсга олмаймиз. Унинг номига биргина, кичкина бўлса ҳам хотира, нишона йўқ. Шаҳарларда очилган мактаблар билангина у улуғ олимни тақдир қилдик деб айта олмаймиз. Сира, сира айта олмаймиз”*.

Чўлпоннинг ҳасрат тўла бу сўзлари бугун ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. Биз бугун ҳам бой маданий

меросимизни қадрлашни, авайлаб асрашни, у билан ич-ичдан ифтихор қилишни ўрганиб олганимиз йўқ. Сўнгги йилларга қадар ҳам бир буюк олимни подшо деб, иккинчисини ҳукмдор деб, яна бирини диний-мистик деб, тўртинчисини реакцион деб чиқитга чиқариб келдик. Ҳолбуки, уларнинг ҳар бири истаган халқнинг маданиятига ҳусн бўла оладиган сиймолар эди. 1992 йилнинг охирида Маданий ёдгорликларни сақлаш жамиятининг съезди бўлиб ўтди. Съездда қилинган маърузаларда ҳар қандай одамни ҳам ларзага соладиган бир факт таъкидланади — сўнгги йиллар мобайнида ҳар хил сабабларга кўра минглаб ёдгорликларимиз бутунлай йўқ бўлиб кетипти. Демак, ҳали ҳам маданий меросимиз миллатнинг мулки, халқ бойлиги экани ҳақидаги фикр бутун вужудимизга сингиб, эътиқодимизга айланиб кетганича йўқ.

Чўлпонда миллий ифтихор туйғуси шу қадар ўткирки, у бирон ўринда миллат шаънига айтилган таҳқирли гапларни назардан қочирмайди. Биринчи қарашда, бундай таъналар ёхуд пичинглар ҳар қанча арзимас кўринмасин, Чўлпон улар ҳақида ўз мулоҳазаларини айтади ва яранинг газак олишининг олдини олгандай бўлади. Бир мисол келтирайлик. Чўлпоннинг 1924 йилда ёзилган ва “Фарғона” газетасида босилган бир мақоласи бор. “Қаламнинг тойилиши” деб аталган бу мақола адабий-танқидий мақола эмас, бироқ у Чўлпоннинг ўз халқининг миллий туйғуларини, шаънини нечоғли сезгирлик ва ҳушёрлик билан ҳимоя қилганини яхши кўрсатади. Мақоланинг ёзилишига сабаб бўлган воқеа шуки, Москвада Главхлопком деган ташкилот пахта ҳақида бир китоб чиқарипти-да, унда “русский хлопок” деган ибора қўллапти. Тошкентда чиқадиган “Туркестанская паврда” газетаси эса бир мақолада “Русский Памир” деб ишлатипти. Шунга ўхшаш биринчи қарашда ғайримантиқий кўринган, аслида эса баъзи бир шовинистларнинг ўзбек халқига менсимай қарashi, Туркистонга отасидан қолган мулкидай муносабатда бўлишини ифодаловчи иборалар Чўлпонни қаттиқ газаблантиради. “Русский хлопок” дейиш мумкин бўлса, нима учун “русский Туркистан” дейиш мумкин бўлмасин?” дея истехзо билан сўрайди Чўлпон ва мақола давомида рус чоризмининг мустамлакачилик сиё-

сатини оқлашга уринувчиларни қаттиқ фош қилади. Чўлпон ўз мақоласида Туркистон иқтисодий шўроси чиқарган “Статистический ежегодник”дан қуйидаги парчани келтиради: “Туркистонни олган рус подшолари уни мустамлака қилмоқ учун муайян режа билан иқтисодий зарурат орқасида олгонлари йўқ. Халқи Россияга чегарадош бўлгон қабилалар рус савдо карвонларини талаб, ҳадеб бесаранжом қила бергандан кейин, шуларни босамиз деб айланишиб келиб қолгон”. Чўлпон чоризмнинг бунақа ҳимоячиларини фош қилар экан, Туркистоннинг мустамлака бўлганини Октябрь идеологлари ҳам тан олганини эслатиб ўтади.

Чўлпон бошқа масалаларда ҳам, жумладан, маданият борасида ҳам халққа ўринсиз таъналар қилувчи, асосиз равишда унинг “нодон”лиги ёки “маданиятсизлиги”ни пеш қилувчи одамларни ҳам танқид қилади. Бунда ҳам Чўлпон учун арзимайдиган гап йўқ, у йўл-йўлакай айтилган гап-сўзларга жавоб беришни ҳам бурчи деб билади. 20-йилларда ҳам баъзи спектаклларга томошабин кам қатнаган кўринади. Шу сабабдан бўлса керак, “халқ театрга юрмайди” деган гап тарқалиб, айбни маданий савиянинг пастлигига қўймоқчи бўладилар. Чўлпон бунга кескин жавоб беради: “Халқ театрга юрмайдир” деган гап тўғри эмас. Халқ юрадир. Лекин театр-томоша исмида бўлатурғон кўғирчоқ ўйинларига, ўз руҳига ёт бўлган, унга англашилмайтурган таржималик “ғарбий” асарларга юрмаса ҳақи бордир. Йўқ эса, ўзини қизиқтирадиган заминларда ёзилган ва яхши ўйналатурғон томошаларга халқ юрадир”.

Чўлпоннинг миллатпарастлиги, миллий ифтихор туйғусининг ўткирлиги унга маданият, санъат, адабиёт ходимларини объектив баҳолашга халақит берган эмас. Керак ўринларда Чўлпон маданий сиёсат бобидаги нуқсонларни кескин танқид ҳам қилган, халқ турмушидаги, урф-одатларидаги, дидидаги кемтикларни очиқ айтишдан ҳам сира тортинган эмас. Демак, Чўлпоннинг 20-йиллардаги мақолаларида намоён бўладиган миллатпарастлиги шунчаки ғайришуурий, стихияли, “биологик” туйғу бўлган эмас. Ундаги миллий ифтихор туйғуси реал замин асосида шаклланган туйғу ва у ўз навбатида Чўлпоннинг байналмилалчилигига қанот бўлган.

* * *

1935 йилда “Гулистон” журналида Чўлпоннинг “Ашулага ишқибоз” деган мақоласи босилди. Бу мақола истеъдодли ёш хонанда Ҳалима Носировага бағишланган эди. Чўлпон Ҳалимахоннинг қўшиқчилик санъати ҳақида теран бир самимият билан завқланиб ҳикоя қилар экан, уни порлоқ истиқбол кутаётганини башорат қилади. Чиндан ҳам Чўлпоннинг башорати тўла амалга ошди — кейинчалик Ҳалима Носирова ўзбек санъатининг энг порлоқ юлдузларидан бири бўлиб қолди. Аммо гап ҳозир бу тўғрида эмас. Мақолани ўқиётган бугунги китобхон бир нуқтага етади-ю, равон йўлда беҳосдан қоқилиб кетган одамдай сапчиб тушади: “Инқилобнинг файзли қўллари тегмаса бугун кўриб турганимиз таланти Ҳалима бошқа кўп ноёб талантларимиз сингари тўрт девор орасида қолиб, забун бўларди”.

Фалати гап-ку? “Инқилобнинг файзли қўллари” нима дегани? Наҳотки Чўлпон ҳам истеъдоднинг рўёбга чиқиш-чиқмаслигини инқилоб самарасига боғлаб қўйса? “Ҳаётда нимаики ижобий нарса бўлса ҳаммасига Октябрь шарофати билан эришдик”, деган гап совет ҳокимияти йилларида кенг сингдирилган бир афсона-ку?” Наҳотки Чўлпондай одам ҳам шу афсонага лаққа тушган бўлса, наҳотки у ҳам ўз эътиқодларига хиёнат қилиб, Шўронинг дўмбирасига ўйнаган бўлса? Ёки бундай муросасозлик Чўлпон мақолаларида фақат бир марта учрайдиган тасодифмикан? Ундай десак, бунга ўхшаш мулоҳазалар бошқа мақолаларда ҳам учраб қолади. Масалан, “Эпизодик роллар устаси” (1934) деган мақолада Чўлпон “яхши театрлар ёлғиз “катта” ролларда ўйновчи актёрлар билангина яшамайди”, деган тўғри мулоҳазани айтади-да, сира кутилмаганда ва бирон-бир ички заруриятсиз давом этади: “Айниқса, бизнинг буюк элимизда!.. ғарбда санъаткор тақдир этилмак учун мутлақо “юлдуз” бўлмоғи керак ё гўзал хотин! Бизда эса ҳар кимнинг қуввати ва қудрати истеъдод ва ҳунарига яраша жой ва ҳурмат таъмин этилган!”

Бундай таққослар совет ҳокимияти йилларида жуда кенг тарқалган бўлиб, “кеча ва бугун”, “бизда ва уларда” деган шаклларда қилинар ва ҳар гал “кеча ёмон эди, бугун яхши”, “уларда ёмон, бизда зўр” деган

мазмунга эга бўларди. Бу ҳам ҳукмрон мафкура томонидан совет турмуш тарзининг “улуғлиги”ни тасдиқлашга хизмат қилувчи сохта ривоятлардан бири эди. Хўш, буни қандай тушуниш керак? Демак, Чўлпон ҳам ҳукмрон мафкуранинг хизматини қила бошлаган экан-да?!

Албатта, юқоридагига ўхшаш парчалар бугун бизга эриш туюлади, бизнинг Чўлпон ҳақидаги бугунги тасаввуримизга тўғри келмайди. Лекин бунда бевосита Чўлпоннинг айби йўқ. Бунга кўпроқ биз — адабиётшунослар айбдормиз: Чўлпонга нисбатан ўтмишда йўл қўйилган адолатсизликлар ва жабр-зулмни биров бўлса-да ўртадан кўтариш учун бугунги адабиётшунослар Чўлпонга алоҳида меҳр-муҳаббат билан иш юритмоқдалар. Бу муҳаббат мутлақо қонуний ва ўринлидир. Бироқ айрим ўринларда муҳаббат зўрайиб кетиб, объективликка путур етказиб қўяётганга ҳам ўхшайди. Биз баъзан фактлардан ҳам кўз юмиб, Чўлпонни идеаллаштиришга, ўзи яшаган заминдан узиб олиб, замонавийлаштиришга ҳаракат қиляпмиз. Бунинг оқибатида бугун бизда Чўлпон ҳақида муайян тасаввур шаклланиб қолди. Унга кўра Чўлпон ҳеч қачон совет воқелигини қабул қилмаган, ҳеч қачон ҳукмрон мафкура таъсирига берилмаган, замонасозлик қилмаган, тузум билан муросаи мадорага бормаган. У яккаш миллатпараст бўлган, яккаш исёнчи бўлган ва совет тузумини ағдаришга чақириб ўтган. Менимча, Чўлпонни бундай қиёфада кўрсатиш уни сохталаштиришдан, пардозлаб, жонли одам қиёфасидан маҳрум қилишдан бошқа нарса эмас. 70 йил мобайнида ҳукмрон мафкурага сидқидилдан хизмат қилган адабиётшунослик “илми” адабиётимиз тарихини етарли даражада сохталаштириб келди. Шоирлар ва адиблар сийратини эса пардозлаб, авлиёсифат қилиб тасвирлади. Бунинг натижасида адабий жараён ҳақида ҳам, ёзувчи ва шоирлар тўғрисида ҳам бир томонлама, нотўғри ва ҳатто сохта тасаввурлар шаклланди. Сўнгги йиллардагина бу илмда ҳаққонийлик ва холислик принципларига амал қилиш имконига эга бўлди. Шундоқ экан, бугун эски хатоларни такрорламаслик керак, ҳатто яхши ният билан бўлса-да, Чўлпон ва унга ўхшаш санъаткорларни идеаллаштирмаслигимиз зарур.

Ҳақиқий истеъдод эгаси ҳеч қачон жўнгина формулага тушадиган юзаки одам бўлмайди. Унинг ҳаёти ҳамиша ошкора ва пинҳона курашга, кашфиётларга ва йўқотишларга, драмалар ва фожеаларга тўла бўлади. Чинакам истеъдод эгаси мунтазам изланишда бўлгани учун, ҳамиша ҳақиқат қидириб яшагани учун бирда инсоннинг улуглиги олдида боши кўкка етгунча гурурланиб кеккайса, бирда инсоннинг разолати ва тубанлиги қаршисида ҳафсаласи пир бўлиб, умидсизликка тушмоғи мумкин. Ҳақиқий адабиётшунослик эса санъаткор шахсиятидаги ана шу мураккабликни, силжишларни, кўтарилиш ва тушишларни, фазилатлар ва қусурларни топиб кўрсата билмоғи лозим. Одамларга санъаткорнинг юзида холи бўлганми-йўқми, неча марта уйланган, маишатни яхши кўрганми-кўрмаганми каби тафсилотларнинг унча қизиғи йўқ, аммо замон тегирмони санъаткорни эзиб юбордими ёхуд санъаткор ундан устун келдими, у инсон ҳақида қандай изланди ва изланишлари жараёнида қандай изтиробланди, унинг маънавияти қандай босқичларни бошидан кечирди — мана бу масалалар ҳамма учун ибратли. Шунинг учун Чўлпонни ҳам реал шахс сифатида, инсонга хос фазилату нуқсонлардан холи бўлмаган одам сифатида қабул қилмоғимиз керак. Муайян замонада, муайян жамият қўйнида яшаган ва табиийки, бу жамиятдан ташқарига чиқиб кетолган эмас. Чўлпонга объектив ёндашиш, унинг шахсиятини, ижодини холисанлилло баҳолаш уни мутлақо камситмайди, балки бизнинг юракларга яқинроқ қилади. Шундоқ экан, Чўлпоннинг бадиий ижодидаги ёхуд адабий-танқидий мақолаларидаги ҳукмрон мафкура ғояларига ён берилган ўринларни, Чўлпон ижодининг бошқа саҳифаларига зидроқ келадиган парчаларни кўрганда бир сапчиб тушиб, унинг номига маломат тошларини отишга шошилмаслик керак. Билъакс, уни тушунмоққа ҳаракат қилайлик. Бу мулоҳазалар фақат Чўлпонга эмас, балки Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир каби кўп йиллар мобайнида адабиётимизнинг чинорлари ҳисобланиб келган, кейинги йилларда эса ўринли-ўринсиз таъна-дашномларга рўпара келаётган одамларга ҳам тааллуқли.

Чўлпон ҳам бошқа кўпгина истеъдод соҳиблари каби совет ҳокимияти йилларида тўрга илинган балиқдай ҳукмрон мафкура домига илиниб, ундан қутулиш илинжида таҳликада типирчилаб яшашга мажбур бўлган. Айниқса, большевиклар тузуми мурватларни қаттиқроқ бураганда, тизгинлар қаттиқ тортилганда чўлпонлар омон қолмоқ учун замона зайлига қараб иш юритишга мажбур бўлган. Агар 20-йилларнинг бошларида ҳали адабиёт ва санъат соҳасида нисбатан жиндай эркинлик мавжуд бўлган бўлса, ҳали адабиётда бир-биридан фарқ қилувчи оқимлар яшаётган ва улар бир-биридан фарқ қилувчи ғояларни олға сураётган бўлса, 20-йилларнинг иккинчи ярмида жиндай-жиндай тоза ҳаво кириб турган тешиклар батамом ёпиб ташланади. Айниқса РКП(б) Марказий Комитетининг 1925 йил 18 июн қароридан кейин “пролетар адабиётининг гегемонлиги” учун кураш жуда қизғин тус олди. Бунинг оқибатида ижодда ҳар қандай эркинликка чек қўйилди. Янги пайдо бўлган РАПП ташкилоти ҳам ўзининг вульгар социологик қарашлари билан ҳукмрон мафкуранинг тегирмонига сув қуйди. “Мафкуравий соғломлик учун”, “Ёт мафкураларга қарши кураш” шиори остида адабиётдаги ва санъатдаги ҳар бир мустақил куч, ҳар бир йилт этган истеъдод эгаси шафқатсиз тазйиқ остига олина бошлади. Бунга бўй бермаган, бўлар-бўлмас ривоятларни, ёлғон-яшиқ афсоналарни қабул қилмаган адабиётчилар боши устида эса ҳеч муболагасиз ўлим хавфи қанот ёза бошлади. Ҳукмрон мафкура ўз ақидаларини НКВД-ю, ГПУлар орқали зўрлик билан, қурол кучи билан ўтказа бошлади. Бундай шароитда ҳар қандай ижодкор ҳам табиий равишда жонини сақлаб қолиш йўллари қидира бошлайди. Баъзилар кўпроқ, баъзилар камроқ даражада замонасозлик йўлига ўтади. Шулар қаторида Чўлпон ҳам бор эди. Хўш, бунинг учун Чўлпонни қоралаш мумкинми? Нега у мардона равишда ўзини ўққа тутиб бермади? — дея унга таъна қилиш мумкинми? Менимча, йўқ. Чунки ўз-ўзини сақлаш инстинкти — инсоният табиатида, қонида, шуурининг аллақайси пинҳона пучмоқларида бор. Ҳар қандай одам ҳам хатарга, ўлим хавфига дуч келганда, ҳатто истамаса ҳам, ҳимояланиш, ўзини асраш йўлига ўтади. Ижодкор одам ҳам бундан мустасно

эмас. Буни ўз эътиқодидан чекиниш деб қараш керак эмас. Чўлпон эътиқодидан чекингани йўқ. Аввало, шуни айтиш керакки, мустабидлик тузуми авж олиб, ҳукмрон мафкуранинг хуружлари кучайган сари, айниқса 30-йилларнинг бошидан бошлаб, адабиётда “Совет воқелигини мадҳ этиш, партиянинг раҳбарлик ролини улуглаш, доҳий образини яратиш” деганга ўхшаган ҳодисалар жуда кенг қулоч ёйди. Бу йўлга кирмаган шоиру ёзувчилар очикдан-очик аксилинқилобчи, миллатчи шоирлар сифатида қараларди. Буни қарангки, Чўлпон бутун ижоди давомида биронта шеърда Сталиннинг номини тилга олмади, ҳатто бир неча йил қантаргач, созини яна қўлга олиб, яъни “Совет позициясига” ўтиб ёзган шеърларида ҳам бундай қилмади. Тўғри, “Соз” тўпламига кирган шеърлар ичида “ғоявий” шеърлар ҳам бор — уларнинг айримлари инқилобга, партия қурултойига, янги ҳаётга бағишланган. Бироқ улар бадий жихатдан Чўлпоннинг асл шеърларидан заифроқ бўлсалар-да, ошкора хушомаддан ёхуд ҳамду санодан узоқ шеърлар. Афтидан, Чўлпон битта яхши шеърини яратиш учун ўша шароитда ҳукмрон мафкурага жиндай ён бериб, икки-учта “ғоявий” шеърлар битган кўринади. Унинг адабий-танқидий мақолалари ҳам шунақа. Фақат баъзи мақолаларидагина, юқорида кўрганмиздек у ҳукмрон мафкуранинг баъзи бир “қўшиқлари”ни куйлаган бўлса эҳтимол. Бунинг учун Чўлпонни қоралаш, унинг меросининг айрим қисмидан воз кечиш мумкин эмас.

Баъзи мақолаларда эса Чўлпон “бисмилло” ўрнида айтилиши лозим бўлган ривоят ва афсоналарни ата-йин четлаб ўтгани шундоққина сезилиб туради. Масалан, Чўлпоннинг Горький ҳақидаги икки мақоласини олиб кўрайлик. Буларнинг бири 1936 йилда ёзилган “Катта мактаб эгаси” деган мақола, иккинчиси эса 1937 йил 18 июн куни — Чўлпон қамоққа олинишидан бир оз аввал “Қизил Ўзбекистон” газетасида босилган “Устоднинг хислатлари” деган мақола. Тўғри, бу мақолаларда бир-икки оғиздан Ленин ва Сталин шаънига мақтов айтилган — бу билан Чўлпон боши устида қуюқлашиб бораётган қора булутларни жиндай бўлса-да тарқатмоқни ўйлагандир. Аммо мақолаларни тўлиқ ўқиб чиқсак, Чўлпоннинг ўз эътиқодларига со-

диқ қолганини, “ғоявийлик” ва “партиявийлик” деган иллатлардан юқори турганини кўрамиз. Гап шундаки, 1934 йилдан кейин ҳукмрон мафкура Горькийни “пролетар адабиётининг доҳийси”, “социалистик реализм методининг асосчиси”, “энг яхши совет ёзувчиси”, “партиясиз большевик адиб” сифатида кўкларга кўтара бошлади. Бу йилларда ёзилган ҳар бир мақолада Горькийнинг бу сифатлари такрор-такрор тилга олиниши ва шу йўл билан унинг садоқатли партиявий адиб экани ҳақидаги афсонага ҳаққонийлик шаҳодатномасини бермоқ керак эди. Чўлпон ҳар иккала мақолада ҳам бирон ўринда на “социалистик реализм” деган иборани ишлатади, на Горькийнинг пролетар адабиётининг асосчиси тарзидаги сифатларини тилга олади, на унинг инқилобчи қаҳрамонлари шаънига ҳамд-санолар айтади. Аксинча, мақолада биринчи ўринга Горькийнинг санъаткорлиги, бадиий маҳорати қўйилган. “... наср тилини тарашлашни мен бошлаб Горькийдан ўргандим, — деб ёзади Чўлпон биринчи мақолада. — У, менимча, ўзи ишлатадиган тилни жуда яхши кўради, уни ҳар қандай қийинчиликдан озода ҳолда кўрмак истади. “Она”нинг тили мана шундай бир тил. “Она” мен учун катта бир мактаб бўлди. Ўзимнинг “Кеча ва кундуз” романимда мен ҳам шу буюк услубчининг унумли таъсирини доим сезиб турдим”.

Орадан бир йил ўтиб ёзилган мақолада эса Горькийнинг санъаткорлиги янада чуқурроқ очилади.

“Горький — шоир. Унинг асарларида фақат бир насрчи (романчи) кўринмайди, ҳар ер-ҳар ердан нозик кўнгилли, гўзаллик севгучи ва табиат мафтунни бир шоир келиб чиқади.

Мен ўзим ҳар қандай насрли асарда (роман, ҳикоя) гўзал ташбеҳлар ва табиат тасвирларини яхши кўраман. Горькийда бу нарса кўп эмас, оз: унинг ширинлиги ҳам шундан. Улар жуда кўп бўлиб кетса рассомнинг санъат асари қолмайди-да, бўёқчи (сирчи)нинг андозасиз ва санъатдан маҳрум чизма чизиги қолади”.

Мақола давомида Горькийнинг табиат манзарасига қандай қилиб жон ато қилиши тўғрисида батафсил фикр юритилади. Кўринадики, Чўлпон ҳаётининг энг оғир дақиқаларида ҳам, адабий ҳаётда мафкуравий зугум чекдан ошган пайтларда ҳам умумий оқимга ту-

шиб қолмасликка, манқуртлик тақдирини бўйнига олмасликка интилган. Ҳукмрон мафкура тўхтовсиз ҳамла қилиб, Чўлпондай буюк истеъдод соҳибининг “ўжарлигини” ҳар қанча синдиришга уринмасин, унинг шуури ва қалбини афсунлар асоратига олишга тиришмасин, шоир айрим ўринларда унга жиндай ён бергандай бўлиб, аслида ўзининг ўзлигини, руҳиятининг дахлсизлигини сақлаб қола билди.

Шу ўринда баъзи ўртоқлар “ие, шошманг, ахир, Чўлпоннинг шўро ҳукуматини олқишлаган, унинг адабий сиёсатини кўкларга кўтарган мақоласи ҳам бор-ку! Унга нима дейсиз?” дея эътироз билдиришлари мумкин. Бу ўртоқлар “Шўро ҳокимияти ва саное нафиса” мақоласини назарда тутсалар керак, албатта.

Чиндан ҳам бу мақола атрофлича мулоҳаза юриштишни ва жиддий шарҳлашни талаб қилади.

Бу мақола адабиётшуносларимизга анчадан бери маълум. У ҳатто 60-йилларнинг ўрталарида “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида эълон ҳам қилинган. Адабиётшуносларимиз шу пайтга қадар мақола ҳақида турли фикрлар айтиб келишган. Мен ўзим ҳам мақола ҳақида бир неча марта ёзганман. Гарчи уни мукамал таҳлил қилмаган бўлсам-да, бу мақолани Чўлпоннинг Октябрь инқилобини ижобий кутиб олганининг далили деб баҳолаганман ва ҳатто мақола бевосита Лениннинг айрим асарлари таъсирида ёзилган деган тахминни ҳам айтганман. Мақолага бундай муносабатда бўлишликнинг боиси бор, албатта. Маълумки, кўп йиллар мобайнида совет адабиётшунослиги ёзувчини баҳолашда унинг Октябрь инқилобига муносабатини асосий мезон қилиб олганди. Бу ақидага кўра қайси шоир “Яша шўро!” деган бўлса у яхши, қайси шоир ё адиб индамаган бўлса у ёмон, душман деб ҳисобланарди. Чўлпон ҳам кўп йиллардан бери “ёмонлар” қаторига киритиб қўйилганди. У инқилобни қабул қилмаган, уни қоралаган, унга қарши курашган дейиларди; унинг пешонасига “аксилинқилобчи” деган тавқи лаънат ёпиштирилган эдики, ўша кезларда уни бу маломатдан қутултиришнинг иложи йўқдай кўринарди. Мен эса Чўлпоннинг совет шоирлари қаторида бўлишини жуда-жуда истардим. Негаки, ўша пайтда ҳам, ундан кейин ҳам

кўп йиллар мобайнида “совет” дегани “энг яхши, энг аъло, энг тўғри, энг покиза” дегани эканига ишониб келган эдик-да! Чўлпоннинг мен билган шеърлари эса чиндан ҳам яхши шеърлар эди. Шундай шароитда кўлимга “Шўро ҳукумати ва саное нафиса” мақоласи тушиб қолди. Ўқидим-у, жуда хурсанд бўлиб кетдим. Чунки менинг ўша пайтдаги тасаввуримга кўра, мақолада шўро ҳукумати мазлум халқ ҳокимияти деб таърифланган, унинг сиёсати кўллаб-қувватланган, бинобарин, Чўлпон Октябрга ижобий муносабатда бўлган эди. Мақоланинг 1920 йилда 7 ноябр куни, яъни октябрь инқилобининг 3 йиллиги нишонланган куни “Иштирокиюн” газетасида босилгани ҳам шундан далолат берарди. Чўлпоннинг мақоласида “Шўро ҳокимияти саное нафисани халқники қилди, энди санъат эзилган меҳнаткашларга хизмат қилиб, уларнинг кўнглини олади” деганга ўхшаш гап бор. Шу гапга қараб тахмин қилиш мумкинки, Чўлпон мақолада Лениннинг айрим фикрларига таянган. Эсингизда бўлса Ленин 1920 йилнинг 2 октябрида комсомолнинг III съездида “Ёшлар союзининг вазифалари” мавзуида доклад қилади ва докладда пролетар адабиёти мутахассисларнинг калласида туғилган эмас, балки меҳнаткаш халқ омаси яратган маданиятнинг қонуний давоми эканини айтади. Албатта, бу доклад ўша кезларда матбуотда эълон қилинган ва кенг кўламда тарғиб қилинган. Афтидан, Чўлпон у билан яхши таниш бўлган-у, мақоласида Ленин ғояларига ҳам асосланган. Хуллас, бу мақола Чўлпоннинг 1920 йилдаёқ узил-кесил совет позициясига ўтганидан далолат берувчи муҳим ҳужжат эди.

Кейинги йилларда кўпгина янги материаллар билан танишиш натижасида бу масалага қарашим ўзгарди ва Чўлпоннинг ижодий эволюциясини ҳам, миллатпарастлигини ҳам, инқилобга муносабатини ҳам, бадий ва адабий-танқидий асарларини ҳам бошқача баҳолай бошладим. Шу жумладан, “Шўро ҳокимияти ва саное нафиса”ни ҳам бугун Чўлпоннинг совет позициясига ўтганини кўрсатувчи мақола деб билмайман. Тўғри, юқорида айтганимиздек, мақолада шўро ҳукумати шаънига айтилган мақтовлар йўқ эмас: Чўлпон

шўро ҳокимиятини эзилган ишчи-деҳқонлар ҳукумати деб ҳисоблайди, мамлакатни чулғаб олган қонли фуқаролар урушини эзилганларнинг “ўз эгалиklarини куриш” учун олиб бораётган кураши деб билади. Кўри-ниб туриптики, инқилобнинг биринчи кунлариданоқ Октябрь тўнтариши ва янги ҳокимият ҳақида большевиклар томонидан тарқатила бошланган ёлғон-яшиқ гаплар ҳатто Чўлпондай одамни ҳам ўз асоратига ола бошлаган, лекин у ҳали тўлалигича асир бўлиб улгургани ҳам йўқ.

Афтидан, мақола газетанинг топшириғи билан муайян тазйиқ ва талаблар асосида эзилган бўлиши мумкин. 1918—1919 йилларда шўро ҳукумати нафақат марказда, балки чекка ўлкаларда ҳам зиёлиларга қаттиқ тазйиқ ўтказга бошлагани, уларга қарши ҳам жисмоний, ҳам маънавий террорлар уюштиргани бугун яхши маълум. Айрим ҳолларда эса янги ҳокимият зиёлиларнинг фикрлаш тарзига таъсир ўтказиш учун қурол ишлатишдан ҳам сира ийманмаган. Жумладан, Фитрат 1929 йилда ёзган “Ёпишмаган гажаклар” мақоласида “Чигатой гурунги”нинг баъзи мажлислари қуролли қизил гвардиячиларнинг кузатувида ўтганини ёзади. Бундай йиғинларда Чўлпон ҳам иштирок этган. Эҳтимол, шуларнинг таъсиридадир, мақолада Чўлпон Лениннинг ёшлар съездидаги гапини маъқуллаб, санъат шўролар замонида халқники бўлиб қолганини айтади. Лекин менинг назаримда бу мақолада Чўлпон жиндай “қувлик” қилган. Мақоланинг кўпгина жойи киноявий оҳангга эга, гўё муаллиф ўша пайтларда марказий матбуотда кўплаб босила бошлаган “совет руҳидаги” ташвиқий мақолаларга пародия ёзгандек. Чўлпон, айниқса, санъатнинг “синфийлиги” ҳақидаги таълимот устидан ошкора кулаётганга ўхшайди. Мана, ўзингиз кўринг:

“Бутун умрини ишламай, бекор ўтказатурғон бойлар, бойбаччалар, тўра болалари, хонзодалар бекорчиликдан зерикмас учун саное нафисага берилар: чалғи чалар, ўйинга тушалар, севги шеърлари тўқийлар, ўқийлар эди. Буларнинг устига қатта шаҳарларда 5—6 та бизнинг “Колизей”дай театрлари бўлар, шуларда пул билан, олтун билан санъатни сотиб олиб, завқланар эди”.

Парчани ўқиганда ундаги юзакиликка таажжублан-маслик мумкин эмас. Наҳотки, ўтмишда санъатнинг ўрни оқсуякларнинг зерикмаслигига хизмат қилиш билан ўлчанади деб жиддий ўйлаш мумкин бўлса?! Наҳотки, санъат ялписига “олтунга” сотилган бўлса?! Хўп, бунга ҳам кўна қолайлик. Мана, инқилоб бўлди, мана, шўролар ҳукмронлигида уч йил ўтди. Хўш, нима бўлди? Эндиликда санъатнинг аҳволи қанақа? Унинг ўрни қандай?

“Саҳна бу дунёда юқори синфларнинг тумтароқли турмушларини кўрсатмайди эмас. Кўрсатадир, бироқ шу турмушнинг аччиғ ва жиркантирадурғон ҳидини томошачиларга ҳидлатмак учун кўрсатади. Чалғининг қиллари яна боягидай чертиб турур, бироқ бойлар кайф учун ўйнаганга йиғлаб эмас, чарчағон халқнинг кўнглини очқони учун севиниб, эзилган халққа эзилув даврларини эслатмоқ учун йиғлаб чертилур”.

Хўш, бу парча сизга бирон нарсани эслатадими? Менимча ундан, айниқса, 1920 йилда юқори пардаларда “хониш қилган” ортодоксал пролеткультичиларнинг нафаси яққол сезилиб турипти. Бир лаҳза ўйлаб кўрайлик — наҳотки 16 ёшдаёқ “Адабиёт надур?”ни ёзган Чўлпон орадан олти йил ўтгач, олти йил мобайнида ҳаёт қозонида обдан пишиб, янада кўпроқ нарсаларнинг сиру асрорини идрок этадиган даражага етгач, шу тарзда юзаки ва схематик фикрласа? Наҳотки, “Гўзал”дек дурдона шеърни ёзиб қўйган даҳо шоир адабиётнинг вазифасини юқоридагидек примитив тарзда изоҳлаб берса? Бу — ҳеч қандай мантиққа тўғри келмайди. Ниҳоят, унинг шу йилда ёзилган ва шу йилнинг ўзида эълон қилинган “Марҳум Тавфиқ Фикрат” ва “Чин севиш” каби мақолаларини эслайлик. Буларнинг иккови ҳам жуда юқори савияда ёзилган бўлиб, ҳеч қайсисида юқоридагига ўхшаш мулоҳазалардан асар ҳам йўқ. Адабиётнинг “синфийлиги” ҳақидаги бундай бадбуруш тасаввурни Чўлпон 20-йилларда ёзган мақолаларида ҳам давом эттирган эмас. Шунинг учун ҳам бу мақолани киноявий оҳангда ёзилган пародия деб қараш мумкин. Албатта, менинг бу фикрим баҳсли бўлиши мумкин. Лекин мен Чўлпон ижодини ва шахсиятини чуқурроқ ўрганганимдан кейин, аввалги қарашимдан кечиб, шундай хулосага келдим.

* * *

Чўлпоннинг адабий-танқидий мероси эндигина ўрганила бошланди. Ҳозирча шу нарса аён бўлдики, бу мероснинг жуда зўр фазилатлари ҳам, ўзига яраша қусурлари ҳам бор. Уларда Чўлпон босиб ўтган мураккаб йўл муҳрланиб қолган. Бу мерос ўзининг жамики фазилатлари ва қусурлари билан адабий тафаккуримиз тарихининг қимматли саҳифасини ташкил қилади.

Абдурауф Фитрат ва унинг “Ҳинд сайёҳи” асари

XX асрда Ўрта Осиёда етишиб чиққан ижодкорлар орасида энг сараларидан бири, энг мумтози Абдурауф Фитратдир десам хато бўлмаса керак. Шоир, адиб, драматург, муаррих, мунаққид, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос, мутаржим, мутафаккир-файласуф, жамоат арбоби, сиёсатчи, педагог — бир ўзида шунча сифатларни жам этган Фитрат маданиятимиз ривожда ўчмас из қолдирди. Бироқ гап ижодкор билимларининг қомусийлиги-ю, шахсиятининг серқирралигида эмас. Муҳими шундаки, Фитрат Ватанини улуғ бир муҳаббат билан севарди ва шу муҳаббат унинг бутун фаолиятини ёрқин нур билан ёритиб турарди. Фитрат ҳам Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Қодирий, Чўлпонлар каби Ватанини эркин ва мустақил кўрмоқни истар, халқининг ўз тақдирига ўзи хўжайин бўлган ҳолда ҳар қандай кишанлар ва бўйинтуруқлардан халос бўлиб яшамоғини орзу қиларди. Шунинг учун у ҳеч нарсадан ҳайиқмай мустамлакачиларга нафратини ҳайқириб айтди. Золимларни лаънатлади, халқни уйғонишга ундади, жаҳолат ва нодонлик, бидъат ва хурофот исканжаларидан қутулиб, очик кўз, ҳур фикр билан яшашга, ўзлигини танишга чақирди. Шу эрксеварлиги, зулматга душманлиги, зиёга интилиши, элу юрт тақдирини яхшилаш имкониятларини тинмай излагани Фитратни маданиятимизнинг энг ёрқин сиймоларидан бирига айлантирди, унинг шуҳратини қатор Шарқ ва Ғарб мамлакатларига таратди. Бироқ айни шу сифатлари туфайли Фитрат бизнинг “бахтли” замонамизга сиғмади. Сталин барпо

этган қизил империяга мустақил фикрлайдиган эрксевар исёнкорлар эмас, ҳамма нарсани “маъқул” деб қарсак чаладиган маддоҳлар, билганини билмасликка, кўрганини кўрмасликка оладиган хушомадгўйлар керак эди. Куюшқондан чиққанлар, ҳукмрон мафкура ақидаларига шак келтирадиганлар шафқатсиз жазоланарди. Уни ҳам халқимизнинг кўпгина асл фарзандлари каби аввал “миллатчи” деб таҳқирлашди, “халқ душмани”га чиқаришди, кейин эса судсиз, ҳукмсиз отиб ташлашди. Қизил империянинг содиқ саллотлари бу билан кифояланмай, унинг асарларини ўқишни, ҳатто номини тилга олишни тақиқладилар. Улар бошқа “халқ душманлари” қатори Фитратни ҳам тарих саҳифаларидан буткул чиқариб ташламоқчи бўлдилар. Бироқ бу разил ният амалга ошмади. Кечикиб бўлса-да ҳақиқат юзага чиқди, адолат қарор топди. Бугун Фитрат маданиятимиз тарихида шу пайтгача бўш қолиб келган ўрнига қайтди. 1991 йилда Абдулла Қодирий ва Чўлпон билан бирга Абдурауф Фитратга ҳам жумҳуриятимизнинг олий мукофоти — Алишер Навоий номидаги Давлат мукофоти берилди.

* * *

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухорода туғилган. Отаси Абдурахим савдогар бўлган. Манбаларда унинг ўқимишли художўй одам бўлгани айтилади. Абдурауфдан ташқари унинг яна Абдурахмон деган ўғли ва Маҳбуба деган қизи ҳам бўлган. Ҳар бир бандаи мўмин сингари у фарзандлари олдидаги бурчини ўтаган — уларга тоат-ибодатни ўргатган, ибтидоий мактабга бериб, хат-саводини чиқарган, ўғилларининг қўлини ҳалоллаган. Фитратнинг онаси Мустаф биби зодагонлар оиласидан бўлиб, яхши тарбия кўрган, тавфиқли, ўқимишли, донишманд аёл бўлган. У болаларини ҳам ўқимишли қилишга интиланган, уларга адабиёт ва санъатга ҳавас уйғотишда катта роль ўйнаган. Шундан бўлса керак, Фитратгина эмас унинг синглиси ҳам шоира бўлиб етишган. Ҳар ҳолда, 20-йилларда Маҳбуба Раҳим қизининг шеърлари матбуотда бот-бот кўриниб турган. Абдурахим ака касбининг тақозоси билан ҳар хил узоқ-яқин шаҳарларга тез-тез сафар қилиб турган.

Шу туфайлими ёхуд бошқа бирон жиддийроқ сабаб бўлганми, ҳар ҳолда, бу хонадонда оилавий ришталар унча мустаҳкам бўлмаган кўринади. 1903 йилда Абдурахим ака узоқ муддатга — 15 йилга Қашқарга кетади. Фитратнинг ўғай қизи Севара Кароматиллахўжаеванинг эслашича, 30-йилларда Фитрат отаси ҳақида гапиришни унча ёқтирмаган. Унинг онаси Мустаф биби ҳам эрининг номини тилга олишни хушламаган.

Биз ҳозирча Фитратнинг болалик ва ёшлик йиллари ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг ўзи 1929 йилда босилган “Ёпишмаган гажаклар” деган мақола-сида қаерда, қандай ўқигани ҳақида шундай ёзади: *“Биринчи тарбияни эски усулдаги диний бир мактабда олдим, мактабдан чиққач, диний бир мадрасага кириб, дарс олдим, намоз ўқидим, мутаассиб бир мусулмон эдим”*.

Бу парчада тилга олинган “эски усулдаги диний бир мактаб” кимнинг мактаби экани, шаҳарнинг қайси жойида жойлашгани ҳозирча аниқланган эмас. Бироқ “мадраса” Мирараб мадрасаси экани маълум. Мирараб мадрасасининг биноси яхши сақланиб қолган, ҳозир ҳам у ерда диний ўқув юрти жойлашган. Гарчи Фитрат уни “диний” мадраса деб атаб, у ерда мутаассиблик кучли бўлганига ишора қилса-да, баъзи манбаларга таяниб, ундаги вазият бироз бўлса-да бошқача бўлганини тахмин қилиш мумкин. Садриддин Айний “Эсдаликлар”ида Мирараб мадрасаси ҳақида анча батафсил маълумот берар экан, ўтган асрнинг 90-йилларида бу ердаги талабалар Аҳмад Донишнинг “Наводир ул-вақое” асари билан таниш бўлганини, панапаналарда унинг тўғрисида баҳслашиб туришганини, мадрасада муайян адабий иқлим яратишда ноёб истеъдод эгаси, ҳаётдан жуда эрта кўз юмган шоир Ҳайрат катта роль ўйнаганини ёзади. Мирараб Бухоро мадрасалари орасида энг яхшиларидан бири бўлгани учун Фитрат бу ерда форс ва араб тилларини мукамал ўзлаштирган, Шарқ тарихи ва адабиётини, айниқса, ислом тарихи ва фалсафасини чуқур ўрганган деб тахмин қилиш мумкин. Бу ҳақда шунинг учун ҳам анча ишонч билан гапириш мумкинки, Садриддин Айний ҳам, Файзулла Хўжаев ҳам Бухоро инқилобига бағишланган асарларида ёзишларича, Фитрат мадрасада ўқиб юрган кезларидаёқ зўр қобилият эгаси экани аён бўлган. У

талабалар ўртасида билимга ташналиги, ҳар нарсанинг тагига етишга интилиши, фаҳм-фаросати ўткирлиги билан ажралиб турган. Фитратнинг бу йиллардаги ҳаёти тўғрисидаги маълумотларимиз шу билан чекланади.

Афсуски, биз ҳатто унинг мадрасада қайси йиллар давомида ўқигани, уни битиргач нима иш қилганини ҳам аниқ билмаймиз. Фитрат неча ёшларидан ижод қила бошлагани ҳақида ҳам аниқ бир маълумот йўқ, борлари эса кишини унча ишонтирмайди. Масалан, айрим тадқиқотчилар Фитрат ижоди 1909 йилда Истамбулда бошланган деган мулоҳазани айтишади. Аммо 1908 йилда Фитрат 22 ёшда бўлганини эсласак, бу мулоҳазага нисбатан бироз шубҳа уйғонади. Бундан ташқари Салимий 1914 йилда Тошкентда чоп этилган “Тазкират ул-асҳоб” деган китобида Фитратнинг аввалги тахаллуси Мижмар бўлганини, шу тахаллус билан анчагина ишқий шеърлар ёзганини айтади. Эҳтимол, қидирилса, бирор манбада бу шеърларнинг изи чиқиб қолар, эҳтимол, улар XX аср бошларида Бухорода кўплаб пайдо бўлган тазкира ва мажмуаларнинг баъзиларига киритилгандир.

Фитрат биографиясида қўшимча тадқиқотлар олиб боришни тақозо этадиган яна бир масала унинг чет элга сафари масаласидир. Ҳозирча Фитрат ҳақидаги мақолаларнинг ҳаммасида унинг 1908 йилда (Садриддин Айнийда — 1910 йилнинг баҳорида) Туркияга ўқишга кетгани яқдиллик билан қайд қилинади, лекин Фитрат Туркияга қандай боргани, у ерда қайси ўқув юртида ўқигани ва, умуман, Туркиядан бошқа яна қаерларда бўлгани ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Ҳолбуки, баъзи ҳужжатларга суяниб, Фитратнинг анчагина мамлакатларда бўлганини тахмин қилиш мумкин. Жумладан, юқорида зикр этилган Салимийнинг китобида унинг отаси билан Маккага сафар қилгани айтилади. Профессор Б.Қосимов Фитрат ҳақидаги мақоласида Б.А. Пестовскийнинг 1922 йилда “Инқилоб” журналида босилган мақоласини тилга олади. Унда Фитрат “18 ёшларига қадар Бухорода таҳсил кўриб, Шарқда Туркия, Ҳиндистон, Арабистон каби ерларда, Марказий Россиянинг Масков, Петербург каби шаҳарларига саёҳат этган”лиги айтилган. Севара Кароматиллахўжаева ҳам Фитратнинг Ҳиндистон ва Эронда бўлганини комил

ишонч билан эслайди. Унинг айтишича, оилавий суҳбатларда Фитрат Ҳиндистон ва Эрон ҳаётига доир жонли тафсилотлар, хотираларни кўп келтирар экан. Садриддин Айний ҳам унинг Туркияга Эрон орқали борганини таъкидлайди. Табиийки, бу масалаларга аниқлик киритилса Фитрат шахсияти ва дунёқарашининг шаклланиши, ижодидаги ўсиш, ўзгаришлар, у ёки бу асарининг ёзилиш тарихи ҳақидаги талқинларимиз тўла-роқ ва ҳаққонийроқ бўлади. Ҳозирча эса шуни комил ишонч билан тасдиқлаш мумкинки, Туркияда кечган бир неча йиллик ҳаёт Фитрат ҳаётида том маънода катта бурилиш ясади — Туркияга “мутаассиб бир мусулмон” тарзида келган бўлса, бу ердан қайтиб Бухорога келганида у дунёқараши шаклланган, жамият ҳаётини демократик тарзда қайта қуриш ғояларини чуқир сингдирган, жаҳолат ва нодонликка қарши астойдил курашмоққа тайёр бир одам эди. Унинг “Сайҳа”, “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи»” каби асарлари шундан далолат беради. Бу асарлар туфайли Фитрат Бухорога қайтгач, нафақат Бухородаги, балки бутун Туркистондаги очиқ фикрли, илғор зиёлиларнинг пешқадамларидан бири сифатида танилди. Шунинг учун Фитратнинг Туркиядаги ҳаёти тўғрисида бироз батафсилроқ тўхтасак фойдадан холи бўлмас.

Фитрат 1908 йилда, яъни 22 яшар чоғида хайрия жамияти бўлмиш “Бухорои шариф” ширкатининг маблағига Истамбулга жўнаб кетади. Ширкат Фитрат билан бирга яна бир неча кишини Туркияга жўнатган. Бу иш 1908 йилдан кейин ҳам давом этиб турган. Шундай қилиб, 1909—1910 йиллар мобайнида Истамбулда бухоролик ва туркистонликлар анчагина кўпайиб қолган. Улар ўзаро учрашиб туришган, кўп масалаларни бирга муҳокама қилишган ва ҳатто “Бухоро таълими маориф жамияти”ни тузишган. Фитрат Истамбулда анча фақир ҳаёт кечирган — бўш вақтларида бир ошпазнинг хизматини қилиб ёхуд шаҳар бозорларида тилимлаб қовун сотиб, тирикчилик қилган. Лекин моддий қийинчиликларга қарамай, билим олишдаги ғайратини бир лаҳза ҳам сусайтirmайди ва баъзи бир асарларини ўз ҳисобидан нашр қилишга муваффақ ҳам бўлади.

Бу даврда Туркиядаги ижтимоий ҳаёт жуда зўр шиддат билан кечмоқда эди. Тараққийпарвар турк зиё-

диларининг султон Абдул Ҳамиднинг ҳадсиз зулмига қарши кўпдан бери олиб борган кураши айни 1908 йилда ғалаба қозонганди. Бунинг натижасида мамлакат ҳаётининг кўпгина соҳаларида инқилобий руҳ устувор бўлди. “Сарвати фунун” каби илғор журналлар, “Ганж қаламлар” каби адабий уюшмалар халқнинг онгини уйғотишда яна олдинги марраларга чиқдилар. Айни шу йилларда Номиқ Камол, Абдулҳақ Ҳамид, Тавфиқ Фикрат, Рашид Нури Гунтекин, Яҳё Камол, Зиё Гёкалп каби шоирлар ва адиблар, жаҳолат ва зулм дунёсини кескин қораловчи, ватан истиқлоли учун курашга чорловчи оташин асарлар яратдилар. Синчков ақл эгаси, янги ва илғор ғояларни қабул қилишга тайёр турган Фитрат учун буларнинг ҳеч қайсиси изсиз ўтиб кетмайди. Унинг Истамбулда ёзган ва шу ерда нашр эттирган, кейинроқ Бухоро ва Туркистонда ҳам тарқаган асарлари бу фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Булар “Сайҳа” деган шеърлар тўплами, “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳи” деб номланган насрий асарлардир. Улар босилиб чиқиши биланоқ бухоролик тараққийпарвар зиёлилар ўртасида жуда қизғин кутиб олинди. “Сайҳа”га кирган шеърларда Бухоронинг озодлиги ва истиқлоли биринчи дафъа ўлароқ баралла куйланган эди. “Мунозара” ҳам ғоятда зўр эҳтирос билан ёзилган бўлиб, унда Бухорони босиб-эзиб ётган жаҳолат ва нодонлик балосига қарши ўт очилган эди. Шунинг учун бу асарлар ҳукмрон доираларнинг таъқибига учради ва уларни мутолаа қилувчи одамлар ҳам шубҳа остига олинди. Бу асарлар ҳар қанча қимматли бўлмасин, “Ҳинд сайёҳи” асари алоҳида ўрин тутди. Бу асар том маънода юксак бадиий фазилатларга эга бўлиб, ўзининг фавқулодда зўр таъсир кучи билан ажралиб турар эди. У Бухорода ҳам, Туркистонда ҳам ижтимоий фикрни уйғотишда жуда катта роль ўйнади. Чунки унда ўша даврдаги Бухоро ҳаётининг энг чирсиллаб турган, кескин ижтимоий муаммолари қаламга олинган бўлиб, ҳаётда теран ва изчил ислохотлар ўтказиш зарурияти таъкидланган эди. Кўпгина тадқиқотчилар ўз вақтида Фитратнинг бу асарига жуда юқори баҳо беришган. Масалан, Садриддин Айний ўзининг илк бор 1926 йилда эълон қилинган “На-

мунаҳои адабиёти тожик” деган асариди “Ҳинд сайёҳи” ҳақида ёзади: “Асарда Бухоронинг илмий, сиёсий, иқтисодий аҳволи шафқатсиз, баъзи ўринларда ҳажв тарзида танқид қилинган эди. Бу асар ҳам тазйиқ балосига учраб, бир қисми йўқолди. Бухорога етиб келган қисми эса “Мунозара”дан ҳам кучли ва яхши таъсир қилди”.

Бухорода ХХ аср бошидаги ижтимоий фикр тарихи ҳақида анча батафсил ва чуқур тадқиқот яратган Файзулла Хўжаев ҳам Фитратнинг бу китобига алоҳида урғу беришни лозим кўрган. У ёзади: “Мен бу ўринда Фитратнинг “Ҳинд сайёҳи” деган китоби, айниқса, катта аҳамиятга эга бўлганини қайд этмай ўтолмайман. Бу китоб Бухородагина эмас, ундан ташқарида ҳам кўпчиликнинг эътиборини жалб қилди. Кейинроқ бу китоб рус тилига таржима қилинди”.

Дарҳақиқат, “Ҳинд сайёҳи” икки-уч йил мобайнида Бухоро ва Туркистон жадидлари учун ҳақиқий дастуриламал бўлиб қолди ва бу ҳаракатнинг янада уюшганроқ бўлишини таъминлади. Қисса ёрдамида жадидчилик ҳаракатининг мақсадлари янада аёнроқ бўлиб қолди, жадидчилик эса тор кўламдаги маърифатчилик ҳаракатидан жамият ҳаётини тубдан қайта қуришни кўзлаган кенг қамровли ижтимоий-сиёсий ҳаракатга айлана бошлади.

“Ҳинд сайёҳи”нинг батафсилроқ таҳлили бу фикрни яққол исбот қилади.

Гапни бу асарнинг жанрини аниқлашдан бошлайлик. Илмий жамоатчилик орасида бу асарни роман деб аташга мойиллар ҳам бор. Бу фикрни биринчи марта Садриддин Айний юқорида зикр қилинган асариди айтган эди. Лекин ўйлайманки, Садриддин Айний бу фикрни чуқур таҳлиллар асосида эмас, асардан олинган эмоционал таъсир оқибатида, унинг юксак бадиий фазилатларини таъкидлаш мақсадида айтган бўлса керак. Аслида эса “Ҳинд сайёҳи” роман эмас, ҳатто қисса ҳам эмас, балки ижтимоий-сиёсий ва бадиий публицистик асар.

“Ҳинд сайёҳи” асарнинг бошидан охиригача давом этадиган, ўз ибтидосига, ривожига, кульминациясига эга бўлган яхлит воқеа асосига қурилган эмас, балки диалог шаклида ёзилгандир. Унда Ҳиндистондан кел-

ган бир очиқ фикрли, тараққийпарвар зиёли одам “неча ой давомида Бухоро шаҳри ва бухороликларнинг аҳволини ўрганади ҳамда уларнинг қарийб барча ишларидан хабардор бўлади”. Шу ўрганиш давомида у Бухоронинг ҳар хил ижтимоий табақаларга мансуб одамлари билан учрашади ва уларнинг орасида Бухоро ҳаётининг турли соҳалари ва турли муаммолари ҳақида суҳбатлар бўлиб ўтади. Шу суҳбатлар асарнинг мазмунини ташкил қилади. Диалог — XX аср бошида ўзбек ва тожик адабиётлари учун янги шакл бўлган эди. Аммо аслини олганда бу шакл жаҳон адабиётидаги энг қадимий бадиий шакллардан биридир. Унинг қачон пайдо бўлганини аниқ айтиб бериш қийин бўлса-да, узил-кесил шу факт маълумки, антик юнон адабиётида мелоддан аввалги VII асрлардан бошлабоқ бу шакл кенг қўлланган. Бу шакл, айниқса, юнон файласуфлари ўртасида энг маъқул шакллардан ҳисобланган — Афлотун, Арасту, Диоген каби буюк олимларнинг анча-мунча асари диалог шаклида ёзилган. Диалог — Уйғониш даврида ҳам, маърифатпарварлар ижодида ҳам, янги даврларда ҳам кўпгина ижодкорлар томонидан самарали фойдаланилган шаклдир.

Фитрат “Ҳинд сайёҳи”ни яратишда жаҳон адабиётининг бой тажрибасига мурожаат қилгани ва ундан озиқланганини кўрсатувчи бошқа далиллар ҳам бор. Масалан, жаҳон адабиётида бирор мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида мулоҳаза юритиш, танқидий фикрлар айтиш учун бу мамлакат турмушига бошқа бирор мамлакат фуқаросининг кўзи билан қаралган. Ёхуд бирон мамлакатнинг аҳволи кўпроқ тараққий этган бошқа бир мамлакат аҳволи билан таққосланган. Бу ўринда буни француз маърифатпарвари Шарль Монтескьенинг “Француз мактублари” деган асарини эслаш ўринлидир. Унда Эронда истиқомат қиладиган Ўзбек деган йигитнинг мактублари орқали ҳам Эрон, ҳам француз воқелигидаги жаҳолат, нодонлик қораланади. Бундай усуллар кейинчалик адабиётда жуда кенг қўлланди. Жумладан, буюк озарбайжон классиги Мирза Фатали Охундов ҳам “Ҳинд шаҳзодаси Камол уд-давланинг Эрон шаҳзодаси Жалол уд-давллага уч мактуби ва унинг ҳинд шаҳзодасига жавоблари” деган бадиий-публицистик асар

ёзиб, унда моҳият эътибори билан диалогдан фойдаланади. Диққатга сазовор жойи шундаки, бу асарда ҳам ҳинд шаҳзодаси илғор фикрли тараққийпарвар сиймо сифатида кўринади. У мустабидлик тузумини, зулмни, жаҳолат ва нодонликни, инсон эркининг оёқости қилинишини қаттиқ қоралайди. Албатта, бизнинг ихтиёримизда Фитратнинг бу асарларни ўқиганини тасдиқлайдиган аниқ фактлар, ҳужжатлар йўқ. Аммо унинг билимга чанқоқлигини ҳисобга олиб, Туркияда яшаган кезларида бутун Шарқ бўйлаб улуғ фикрий Уйғониш жараёни кенг қанот ёза бошлаганини назарда тутиб, Фитратнинг бу жараёндан четда қолмаган бўлишини, Оврупа ва Шарқ адабиётида олдинга сурилган эрксеварлик ғояларидан анча-мунча баҳраманд бўлганини тахмин қилиш мумкин. Шу тарзда айтиш мумкинки, “Ҳинд сайёҳи” қуруқ ерда ҳаводан тушган эмас, балки жаҳон адабиётининг ёрқин гуманистик анъаналари заминиди пайдо бўлган.

Энди “Ҳинд сайёҳи”нинг мазмуни, ғоявий йўналиши масаласига келадиган бўлсак, асарнинг кўзга яққол ташланиб турадиган биринчи фазилати шундаки, у Бухорога нисбатан жуда катта муҳаббат билан ёзилган. Муаллиф Бухоронинг қадимий диёр эканини, бу юртдан кўпдан-кўп улуғ одамлар етишиб чиққанини, улар бутун инсоният тарихига сезиларли таъсир кўрсатганини ҳаяжон билан тўлқинланиб ёзади. Фитрат ўз юртини юрак-юракдан яхши кўради, ундан фахрланади ва бу туйғуларини ёрқин ифодалайдиган далил-исботлар келтиради.

“Маълумки, Бухоро қадимда ўз доно ва зукко фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган, — деб ёзади Фитрат асарнинг бош қисмида. — Ҳар куни бир Абу Али, Форобий ва бошқаларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа ўзининг шарафли доврўғини дунё халқларининг қулоғига зирак этиб таққан”.

Асарнинг бошқа бир жойида Фитрат янада кучлироқ ифтихор билан Бухорода илм юксак кадрланганини, Бухоро мадрасалари ва кутубхоналари том маънода зиё маскани бўлганини ҳикоя қилади: “Бизнинг оталаримиз... илм олишнинг аҳамияти ва даражасини тушуниб етиб, икки юз мадраса, ҳар мадрасада эса ўнтадан ўн бештагача ҳужралар қурганлар. Мударрис ва

шогирдларнинг кундалик ҳаражатларини инобатга олган ҳолда йилига тўрт миллион тангадан ошиқ вақф пули ажратганлар. Бу билан ҳам кифояланмай, талабаларнинг ўқишларини тўла таъминлаш учун ўн битта кутубхона қуриб, ўз даврларининг жамики китобларини шу ерда тўплаганлар”.

Шу тариқа Бухоро дунёга тўрт юз нафардан ортиқ олимни тухфа этган ва дунё ҳам, ўз навбатида, Бухоронинг хизматларини тан олиб, ундан кўп нарса ўрганган. Фитрат бу фикрини исботлаш учун жуда муҳим ва жуда ноёб тарихий ҳужжатлар келтиради. “Фарангистон дорилфунунининг Шарль Санивос номли муаллими қуйидагиларни қайд этган: “Ўн биринчи асрда Оврупо ва Ислом олами бутунлай бир-бирларига қарши эдилар. Оврупо шаҳарлари кичик ва оддий, қишлоқлари вайрон кулбалардан иборат эди. Йўлда ўлдиришларидан қўрқиб, ҳеч ким ўз уйидан ўн фарсаҳ узоққа боролмас эди. Ислом олами эса Бағдод, Шом, Миср, Андалус сингари бутунлай озод ва кўркам шаҳарлар, мрамар билан безалган саройлар, мукаммал корхоналар, ҳашаматли мадрасалар ва мактаблар, муайян ва озода бозорларга эга эдилар. Далаларнинг ҳар қадамдаги сўлим гўшалари-ю, хирмон-хирмон ҳосилини кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо қарвонлари бемалол бориб келарди. Овруполиклар мусулмонлар тараққиётини холис ният билан қабул қилиб, касб ва илм ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрар эдилар. Оврупо мусулмонлар билан муносабат ва алоқада бўлиш орқали тараққий этган”.

Шунинг учун ҳам Бухоро бутун дунёга шунчаки бир кўҳна шаҳар сифатида эмас, Бухорои шариф сифатида танилган. Муаллиф ўтмишда Бухоронинг ҳам бошқа мусулмон шаҳарлари каби илм-фанда, маданият ва маънавият бобида жаҳоннинг йирик марказларидан бири бўлганидан шу қадар фахрланадики, бу ҳақда ўтмишда яшаб ўтган фарангистон олимининг гувоҳлигини келтириш билан кифояланмай, овруполикларнинг катта ғайрат ва қунт билан мусулмон шаҳарларида ўқигани, уларнинг ўқишларига ҳар хил кучлар тўсиқ бўлгани, аммо бу тўсиқлар толиби илмларнинг шаҳтини қайтара олмаганини ҳаяжон билан ёзади:

“Овруполиклар ислом оламидаги ҳайратга солувчи муваффақиятларини кўрганларидан кейин, уларнинг мафтунни бўлиб, протестантлар таклифи ва далолати билан Бағдод, Миср, Андалус мадрасаларига бориб, мусулмон мударрисларидан турли илмлар бўйича таҳсил ола бошладилар, попларнинг бу йўлга монe бўлишларига эътибор бермадилар”.

Ўтмишдаги шон-шухрат, муваффақият ва парвозлар яхши нарса, албатта! Аммо улар шунақа нарсаки, ҳар бир янги авлод бу шухратга шухрат кўшиб турмаса, эски ютуқлар қаторини янгилари билан бойитиб бормаса, миллатнинг қаноти қайрилиб, парвози сусайиб қолади. Афсуски, Бухорои шарифда ва, умуман, Туркистонда шундай бўлди — ҳар хил сабаблар билан ривожланиш сусайди, жамият ҳаётида чуқур таназзул бошланди. Жамиятни таназзулдан қутқармоғи шарт бўлган пешқадам кучлар ё лоқайдлик ботқоғига ботдилар, ғафлат уйқусига берилдилар, ёхуд маишат тўрига илиниб, ўзларининг ҳузур-ҳаловатларидан бошқа нарсани ўйлаёлмай қолдилар, фаол тадбирлар кўриб, жамият ривожини тўғри йўлга солиб юбора олмадилар.

Афсуски, XX аср бошларига келганда Бухоро ҳам, Туркистон ҳам жуда ғариб ва аянчли аҳволга тушиб қолган эди. Улар қай бир сабабларга кўра жаҳон тараққиётининг катта йўлларидан сурилиб, четга чиқиб қолдилар ва ўз қобикларига ўралиб олдилар, натижада иқтисодий ривожланиш жуда сусайди, аввалги эришилган маънавий юксакликлар бой берилди, олижаноб маданий анъаналар унутила бошланди. Ҳаётнинг ҳамма соҳаларида примитив муносабатлар, бош-бошдоқлик, зўравонлик ҳукм сура бошлади. Ривожланишнинг сусайиши жаҳолат ва нодонликни авж олдириди. Оддий халқ бошида зулм тегирмони аёвсиз айлана бошлади. Ўзлигини билмайдиган, ўз ҳуқуқларини танимайдиган халқ борган сари оғир аҳволга туша борди. Халқнинг оғир аҳволи Бухорода XIX аср ўрталаридаёқ илғор фикрли зиёлиларнинг эътиборини жалб қила бошлаган эди. Масалан, буюк маърифатпарвар Аҳмад Дониш “Наводир-ул воқое” деган китоб ёзиб, унда халқ аҳволини ҳаққоний кўрсатган, ҳаётдаги адолатсизлик ва зулмга қарши кескин норозилик билдирган ва улардан қуту-

лиш йўллари ҳақида мулоҳаза юритган эди. XX аср бошларида унинг анъаналарига амал қилган зиёлилар Бухородаги таназзул ҳақида янада жиддий ўйлай бошладилар ва ундан қутулиш йўлларини астойдил излашга киришдилар. Абдурауф Фитрат қиссасида Бухоронинг ўтмиши ҳақидаги гурур тўла мулоҳазаларини баён қилганидан кейин Бухоронинг бугунги аҳволини тасвирлашга ўтади. Бухоронинг шон-шухрати ҳақида кўп гаплар эшитган, унинг гўзалликларини ўз кўзи билан кўриш иштиёқида сафарга отланган ҳинд сайёҳи бу ўлка тупроғига қўйган биринчи қадамиданоқ кўп фаройиб воқеаларга дуч кела бошлайди. Мана, у аравада қош қорайганда Бухоро дарвозаси ёнига келади. Аммо таомилга кўра, куёш ботгани учун шаҳар дарвозаси ёпилган экан. На чора? Ҳамма жойда бу одат бор — кечқурунлари шаҳар дарвозалари беркитиб қўйилган. Аммо Бухородаги тартиблар бошқача экан — орадан бир оз ўтгач, “икки-уч аравада арманилар” келади — дарвозабон уларни ичкарига киритиб юборади. Буни кўрган ҳинд сайёҳининг ҳайрати босилмай, бир неча арава тўла яҳудийлар пайдо бўлади ва улар ҳам ортиқча қийин-қистовсиз шаҳарга кириб кетадилар. Муҳаммад умматлари эса туни билан шаҳар ташқарисида қолиб кетадилар. Нега? Нега дарвоза кимлар учундир очиқ, кимлар учундир ёпиқ?.. Бу саволга жавоб йўқ, чунки бу ерда тартиб-интизом йўқ. Бу ерда бирдан бир ҳоким — дарвозабон — ўзи хон, кўланкаси майдон, хоҳласа дарвозани очади, хоҳласа ёпиб қўяди. Унга “нега бундай қиялпсан?” дейдиган одам йўқ.

Кўп ўтмай амин бўламизки, бундай ўзбошимчаликлар ва тартибсизликлар шаҳарнинг ҳар кўчаси, ҳар гузари, ҳар майдонида мавжуд. Бухоро ўрта асрлар шаҳари, шунинг учун унинг кўчалари тор, эгри-бугри. Иккита арава бир-бирига дуч келиб қолса, ўтиб кетолмайди. Бу кўпинча аравакашлар ўртасида фақат даҳанаки жанг эмас, ростакам муштлашишларга олиб келади. Бу машмашаларни кўрган ҳинд сайёҳи сўрайди: “Ҳокимнинг одамлари йўқмикин, буларни ажратса?” Бу табиий савол бухороликда фақат таажжуб уйғотади: “Ҳоким одамларининг булар билан нима иши бор?”. Муштлашиш давом этади ва анчадан кейин томонлардан бирининг енгилиши билан тугайди. Шундан кейин

енгилган томон аравасини тисариб, бирор чорраҳада тўхтайти ва иккинчи арава ўтиб кетади. Савол туғилади — наҳотки бу борада бирон тартиб ўрнатиб бўл-маса?

Ҳинд сайёҳи шаҳарнинг хушманзара жойларини томоша қилади ва у ерларда ҳам жуда нохуш воқеаларнинг гувоҳи бўлади — одамлар шу даражада қолоқ ва онгсизки, сира ўйланиб ўтирмай, ўз манфаатларига, ўз саломатликларига зид ишларни ҳам қилаверадилар. Ҳавзи Девонбеги обод гузар. Ҳовуз теварагида сартарошлик дўконлари, чойхоналар, ҳовузнинг қибла томонида катта масжид. Номозхонларнинг ҳаммаси шу ҳовузда таҳорат қилишади ва шу ҳовузнинг сувидан ичишади.

Ҳинд сайёҳи бухоролик мулла билан мунозарага киришиб, унга ҳовуз теварагидаги машмашалардан норозилигини айтади:

“Бир қаранг, кўплаб одамлар ҳовузда таҳорат қилдилар, оғиз чайқайдилар, бурунларини ювиб ташлайдилар, лой оёқларини тозалайдилар. Агар бу сартарошлик, сомовархоналар, калла ва балиқ пиширувчиларнинг чиқиндиларини ҳам ҳисобласак, ҳар куни тахминан ярим ман кир бу ҳовузга ташланади”. Ҳолбуки, “бу сув ичиш учундир”. Табиийки, мулла ҳинд сайёҳининг ҳақли таънасига ҳеч нарса деб жавоб беролмайди.

Ҳинд сайёҳи Бухоронинг маиший ҳаётида бундай ҳодисаларга яна кўплаб рўпара келади. Қиссада улар жуда ихчам тарзда ифодалангани, аммо бу ихчамлик ўша ҳодисаларнинг салбий моҳиятини очишга монелик қилмаган. Ҳинд сайёҳини таажжублантирган ва ғазбини кўзгаган омиллар шундаки, у ҳар қадамда “шарофатли жаннат ёнида жаҳаннам дарвозалари” очилганини кўради: “Бу муқаддас мазорнинг ёнида Лут қавмининг разолати пайдо бўлибдур! Одамлар чойхоналарнинг ўртасида беш кишилик — ўн кишилик давра тузиб, давранинг ўртасида биттадан ёш ўғил болани ўтқазибди. У маъсумлик ва уятчанлик билан икки-уч ёдлаган байтини айтиб берар эди. Атрофдагиларнинг ҳар бири, худди шайтондек, унинг атрофини ўраб олишган, ўзларининг шаҳват тўла нигоҳларини бечорага қадаган эдилар!!! Ушбу ваҳимали ва куфрли томошадан бутун вужудини титроқ босди”.

Бироқ энг даҳшатлиси шундаки, у чойхонада “куфр-ли иш” билан оддий одамлар машгул бўлсалар, бошқа жойларда бундай разолатларга йўл қўймаслиги керак бўлган, “Куръоннинг обрў-эътиборига путур етказишга” йўл қўймаслиги керак бўлган мударрису муфтийлар ҳам бесоқолбозлик дардига чалинган. “Бунда кишининг нафратини қўзғовчи ишлар ҳам содир бўлиб турадир. Бу бемазагарчиликларнинг энг каттаси — бесоқолбозликдир. Кундузлари ҳавзи девонбеги атрофида. Раста-ю бозорларда муллабаччалар бир бесоқол ўспиринни ўртага солиб, шўру ғавфо кўтариб, оламга ғулгула соладилар... Энг ажиб жойи шундаки, Бухоро уламолари ўзларининг шогирдларини бу ғайри шаръий, ифлос йўлдан қайтармас эдилар, балки ўзлари ҳам бевосита шу иш билан шуғулланар эдилар. Шунга айтиш мумкинки, бугун Бухоронинг ҳар бир мударриси ва муфтийси ўзининг чиройли бир шогирди билан ишқибозлик қилади”.

Ҳаётда бундай разолат кенг тарқаган бўлса, унинг олдини олиши керак бўлган уламолар бошдан-оёқ риёкорлик ботқоғига ботган бўлса, яъни балиқ бошидан сасиган бўлса, бундай жамият чириб-ириб кетган жамиятдир. Бинобарин, уни даволаш, диёнат йўлига қайтармоқ учун кескин чоралар керак. Шубҳа йўқки, “Ҳинд сайёҳи” да аёвсиз фош қилинган бундай воқеалар асарни ўқиган одамлар онгида зулмат ва зулмга қарши нафрат уйғотган ва тезлик билан самарали ислохотлар ўтказиш зарурлигига яна бир қарра ишонтирган.

“Ҳинд сайёҳи”нинг жуда муҳим жиҳати шундаки, муаллиф биргина Бухородаги аҳволни тасвирлаш билан чекланмайди, аксинча, у Бухородаги нохушликлар, адолатсизликлар, шариатга хилоф ишлар амирликнинг бошқа жойларида ҳам бисёр эканини ёрқин ҳаётий манзараларда очиб беради. Бунинг учун ҳинд сайёҳи амирлик бўйлаб саёҳатга чиқади. Дастлаб у Қаршига боради. “Қарши Бухоронинг катта шаҳарларидандир. Бир вақтлар бу шаҳарнинг тижорати Бухородагичалик экан. Бироқ темир йўл бўлмагани сабабли савдо анча орқада қолибди. Илм ва маориф ҳам анқонинг уруғи. Кўпчилик ҳатто хат-саводдан ҳам маҳрум”. Шундай мухтасар тавсифдан кейин муаллиф Қарши ҳаёти-

нинг аниқ манзараларини тасвирлаб беради. Шуниси муҳимки, энди турли-туман маиший ҳодисалар ёхуд салбий расм-русумлар эмас, иқтисодий муаммолар, ишлаб чиқаришдаги таназзул ва ривожланиш масалалари қаламга олинади. Бу масалаларда муаллифнинг ва таҳлиллари билан танишар экансиз, унинг йирик бир мутахассис иқтисодчидай фикр юритганини, маҳаллий саноат аҳволини беш қўлдай билишини кўрасиз. Муаллиф бу борадаги мулоҳазаларини алача тўқиш мисолида баён қилади. Бунинг боиси шундаки, ўша пайтларда Қаршида алача тўқиш анча ривожланган ва Қарши алачасининг сифати жуда юқори бўлган экан. Муаллиф қиссанинг қизиқарлироқ бўлишига эришмоқ учун бир воқеани ҳикоя қилиб беради. Бухоро ҳожиларидан бири бировга ҳадя қилиш учун бир кийимлик алача олиб Ҳажга борипти, бироқ уни совға қилолмай қайтариб олиб келипти. Одессада рус божхонасининг ходимлари ундан алача учун бож ҳақи талаб қилишипти. Ҳожи “бу алача Қаршида тўқилган. Унга бож олишга ҳақларинг йўқ” деса-да, божхона ходимлари “ҳали Бухорода бу даражадаги молни тўқийдиган фабрика қурилган эмас. Бу Фарангистон молидир. Сен уни Истамбулдан олиб келяпсан” деб туриб олганлар. Алача тўқиш Қаршида ана шундай юксак даражада бўлган. Бироқ энг ачинарлиси шунда бўлдики, Қаршида ҳам, Бухорода ҳам ҳеч ким бу соҳанинг келажагини ўйламайди. Элик-юз йилдан кейин аҳвол қандай бўлиши мумкинлиги ҳақида бош қотирмайди ёхуд алача тўқишнинг иқтисодий негизларини яхшилаш тўғрисида ташвиш чекмайди. Муаллиф масаланинг бу томонларини ёритар экан, биздаги ишлаб чиқариш билан овруполликлар ишлаб чиқаришини таққослайди ва маҳаллий одамлар психологиясига оид жиддий нуқсонлар ҳақида гапирди. Ҳинд сайёҳи Қаршидаги алача тўқувчи устадан сўрайди: “Оврупо халқлари агар бирон ишга қўл урсалар, шу ишларининг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар... Шу ҳунарларингизнинг келгуси тақдирини ҳеч ўйлайсизларми?” Бу муҳим саволга қаршилик уста ҳақиқий мусулмонга хос беғамлик билан жавоб беради: “Ишимиз ҳозир ҳам ёмон эмас. Бироқ келгусида нима бўлишини худо билади”. Уста келажакни ўйла-

майди, негаки “эртани ўйлаш олам ободлигининг босиси эканини” ҳаёлига ҳам келтирмайди, у ўзини эртаги куннинг ижодкори сифатида тасаввур қилолмайди, чунки унинг характеридаги етакчи сифат мутеликдир. У тақдирнинг қули, бутун иродасини оқимнинг ихтиёрига бериб қўйган. Шунинг учун улар оғизларидагини овруполикларга олдириб, қараб ўтираверадилар. Ҳолбуки, ишлаб чиқараётган алачаларининг таннархини арзон қилишни ўйлашса, бунинг учун қўл меҳнатини камайтириб, замонавий фабрикалар очишса, машиналардан кенг фойдаланса, бошқача айтганда, бозорда овруполиклар билан чинакам рақобатга киришишса, ривожланишнинг катта йўлига чиқиб олган бўлардилар. Ҳинд сайёҳи бу масалада ўзининг узил-кесил ҳукмини шундай баён қилади: “Мен шундай хулосага келдимки, агар туркистонлик ҳунармандлар овруполиклар сингари қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди”.

Мазкур сўзлар ёзилганига тўқсон йилдан ошди. Шу муддат мобайнида ҳаёт уларнинг тўғрилигини неча марта тасдиқлади. Қиссада башорат қилиб айтилган бундай мулоҳазалар анча-мунча.

Фитрат ҳинд сайёҳининг Қарши сафари ҳақида ёзар экан, яна бир муҳим масалага — деҳқончилик масаласига ҳам тўхтайди. Ҳинд сайёҳи Қаршининг “экин-полизи ҳам яхши” эканига, айниқса, “тамоку, бугдой ва арпаси бисёр” эканига ишонч ҳосил қилади, аммо Қарши халқининг “ерларининг имкониятларича ҳосил ололмасликлари” уни ўйлантиради. Ҳинд сайёҳи “бу халқнинг деҳқончиликка рағбатсизлиги” сабабларини ўйлайди ва бу борада ҳам ижтимоий адолатсизликнинг, ўзбошимчалик ва бош-бошдоқликнинг илдишларини фош қилувчи муҳим мулоҳазаларни ўртага ташлайди. Унинг фикрича, бу рағбатсизликнинг сабаби учтадир:

Биринчидан, ҳукумат одамлари бўлмиш амлоқдорлар деҳқонлардан солиқ йиғар эканлар, бирон қонунга, аввалдан белгилаб қўйилган тартибга асосланмайдилар, балки ўзларича, кўнгилларига сиққанича иш юритадилар. Улар нафақат солиқни, балки ўзларининг

бутун харж-масрафларини деҳқон ҳисобидан ундирадилар ва ўзбошимчалик қилганлари учун ҳеч қачон ҳеч қандай жазога мустаҳиқ қилинмайдилар.

Иккинчидан, деҳқончилик асбоблари ва экин-тикин усуллари “Одам Атонинг деҳқончилигидан фарқ қилмайди. Бу масалада ҳам ҳинд сайёҳи Оврупо деҳқончилигини ибрат қилиб кўрсатишдан тортинмайди ва улар “йирик шаҳарларда деҳқончиликка оид мактаблар очганини”, деҳқон меҳнатини энгиллатадиган машиналардан фойдаланишларини таъкидлайди. Улар хўжалик юритишда шунчалар олға кетгани ҳолда Бухоро халқи ҳамон бир жойда депсиниб турганини ҳинд сайёҳи чуқур бир таассуф билан қайд этади: “Бухоро деҳқонлари эса энг аввало иккита ҳўкизни сотиб оладилар, кейин йил бўйи ем учун кунига ўн тангадан сарфлаб асрайдилар ва баҳор кунларининг бошида катта машаққат билан бир таноб ерни кўклаб шудгор қиладилар”.

Учинчи сабаб — қозиларнинг хатти-ҳаракатидир. Улар асл вазифалари шариат ҳукмини жорий этиш бўлса-да, бутун рўзгорларини халқ ҳисобидан тебратадилар. Порахўрлик, халқни талаш уларнинг касби. Ҳинд сайёҳи бир қози билан мунозарага киришиб, “бизнинг шариатимиз барча мусулмонларни бир-бирига биродар этиб, бир мусулмон молига иккинчи мусулмоннинг ноҳақ эғалик қилишини ҳаром деб уқтиради” дейди. Қози эса унинг бу сўзларидан қаттиқ аччиқланади ва ҳеч нарса деб жавоб бермайди. Муаллиф қозихонадаги адолатсизликни жуда ёрқин воқеа орқали тасвирлаган: бир аёл нон ёпади. Битта нонни узиб супрага қўяди. Шу пайт боласи йиғлаб қолади-ю, аёл ундан хабар олгани ичкарига югуради. У қайтиб чиққанча, супра устидаги нонни мушук олиб қочади. Буни кўриб, эри хотинни калтаклайди. Хотин қозига арз қилади. Қози эрни қаттиқ уришиб, қамаб қўяди. Бир-икки кун ўтгач, хотин эрсиз кун кечиролмаслигини билиб, қозининг ҳузурига келиб, эрига даъвосидан кечганини айтади ва уни қўйиб юборишни илтимос қилади. Шунда қози “Ундай бўлса, сен эрингга тўхмат қилибсан, бунинг учун 75 дарра ейсан” деб таҳдид қилади. Иш катта кўчадиган бўлади, унга қишлоқ оқсоқоллари аралашади. Лекин улар ҳам ҳеч нарса қилолмайди. Фақат “ша-

риатпаноҳ қози жанобларига икки минг танга”, “қози мулозимлари, раис ва ҳокимнинг кишилари ва ўша икки оқсоқолга бир ярим минг танга” ҳада қилингандан кейингина, қози жаҳлидан тушади ва эр-хотиннинг гуноҳидан ўтади. Шундай қилиб, битта нон устида чиққан арзимас можаро эру хотинга уч ярим минг тангага тушади. Буни эшитган ҳинд сайёҳи қозидан “бу хотин ва унинг эри пулни қаердан топишди экан?” деб сўрайди. Қози эса бу саволга пинагини ҳам бузмай “биз пул олишни биламиз, бошқасига ишимиз йўқ” деб жавоб беради.

Албатта, бундай тартиблар ҳукмрон бўлган жойда халқнинг аҳволи аянчли бўлади.

Ҳинд сайёҳи амирлик бўйлаб саёҳатини давом эттириб, Шаҳрисабзга келади. Шаҳрисабз сайёҳга бошқа жойларга қараганда кўпроқ маъқул бўлади, негаки “Бухоронинг йирик вилоятларидан бўлмиш” Шаҳрисабз “номига муносиб кўм-кўк. Кенг ва фаровон далаларга эга. Айниқса, гуручни кўп етиштиришади. Енгил санотидан Китобнинг алачаси ва ироқидўзлиги жуда машҳурдир”. Аммо ана шундай гўзал маскан ҳам тараққиётнинг катта йўлидан четда қолган. Бу ерда хўжалик юритиш “ҳамон эски усулда давом этмоқда ва шунинг учун ҳам бугунги кунда таназулга юз тутмоқда”.

Қиссада Шаҳрисабзга бағишланган саҳифалар унчалик кўп эмас, лекин шундай бўлса-да, муаллиф мухтасар бир шаклда Бухоро истиқболи учун, қолаверса, бутун Туркистон ривожини учун муҳим бўлган фикрларини шу ерда айтган.

Ҳинд сайёҳи Шаҳрисабзда ҳам қозининг уйига тушади ва уларнинг ўзаро суҳбатларида вилоятнинг умумий аҳволи намоён бўлади. Ҳинд сайёҳининг бахтига бу ернинг қозиси “донишманд ва оламдаги аҳволдан хабардор бир киши экан”, шунинг учун энг муҳим масалаларда уларнинг фикрлари бир жойдан чиқади. Масалан, сайёҳ қозининг олдида кескин саволлар қўяди — у Шаҳрисабзнинг Самарқанддан кам жой бўлмагани ҳолда ободончилик бобида ундан анча ортда эканини таъкидлаб, бунинг сабабларини суриштиради. Фақат Шаҳрисабз ва Бухоро эмас, бошқа кўпгина мусулмон олами фалокат томон кетмоқда. Нега шундай? “Муҳаммад умматлари нега фақир ва нодон экан-

лар? Ислом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор бўлиб қолишлари керак?” Сайёҳ бу мулоҳазаларини баъзи бир хорижий мамлакатлардаги аҳвол билан таққослайди ва яна бир қатор муҳим ижтимоий иллатларни ўртага ташлайди: “Қарши ва Китобнинг бирон бир алача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан-оёқ зар-зеварларга ботар эди. Бу бечораларнинг эса еярга нони йўқ. Агар шу Шаҳрисабз ерлари Ёпон элида бўлганида эди, зар экиб, зар ундирар эдилар. Бу ерлар нега шўразорга айланган?”

“Донишманд ва оламдаги аҳволдан хабардор” қози Сайёҳнинг қўйган саволларига жавоб беради — у “биз мусулмонлар ҳеч вақт мамлакат ободлиги ҳақида бош қотирмаймиз” деб тан олганидан кейин бу ҳодисанинг туб сабабларини очиб беришга интилади. Қози дейди: “Халқимизнинг фикр доираси тараққий этмаган, улар бу ишларнинг моҳиятини тушунмайдилар. Тафаккури юксак бўлмаган кишилар қўйларга ўхшайдилар, ҳар хусусда чўпонга тобедурлар ва ўз буюмларининг пай-ровидирлар”.

Қозининг бундан кейинги мулоҳазаларида ижтимоий ривожланишга йўл қўймаётган сабаблардан бири очиб берилади. Қози бу сабабни мамлакатни бошқариш тартибларининг номукамаллигида кўради. Унинг фикрича, халқни бошқарувчи ҳокимлар ўз умрларининг “ақалли бир дақиқасини халқимиз осойишталиги ва саодати йўлида сарф этганимизча йўқ. Халқнинг тинчлиги, мамлакатнинг ободлиги каби масалалар биронтамизнинг хаёлимизга келган эмас”. Қози “ҳокимият” деган нарса “ватан ва миллат вужудлиги” билан боғлиқ эканини таъкидлайди ва элу юрт бўлмаса “бизнинг ҳокимлигимиз худди ғўристонга қози бўлишдек маъносиз ва кулгили бўлишини” тасдиқлайди. Шундай экан, бирор юртга, бирон вилоятга ҳоким этиб тайинланган одам эрта-ю кеч шу юрт, шу вилоятнинг ободлигини, ижтимоий ва иқтисодий ривожини ўйламоғи, ҳаётнинг ҳар бир соҳасида ижтимоий адолатни таъминламоғи керак. Афсуски, Бухорода бунинг аксини кузатиш мумкин. Қозининг фикрича, “биз бухороликлар бир шаҳарда ҳоким бўлдик дегунча, мамлакат ва халқ ҳуқуқини бутунлай эсдан чиқарамиз. Ҳатто худони ҳам унутамиз. Вақтимизни подшони шод қилиш йўлида сарф этамиз”. Ҳокимларнинг

бунақа худбинлиги ва ўзбошимчалиги оқибатида бутун мамлакатнинг аҳволи фақат бир киши — подшога боғлиқ бўлиб қолади. Аммо подшо ҳар қанча доно бўлмасин, ҳар қанча одил бўлмасин, барибир бир киши-да! Қози шу ўринда яна бир муҳим ҳақиқатни ўртага ташлайди: “Бир кишининг донишмандлиги ва адолатпарварлиги тўрт миллион кишилиқ элга таъсир этиши қийин. Тўғри, амиримиз одиллар, бироқ хизматчиларининг кўпчилиги адолат кўчасидан ўтмаган. Шунинг учун мамлакатимиз ҳалигача обод бўлмайди ва аминмизки, агар шу ҳол давом этса, бир умр обод бўлмайди”.

Шаҳрисабз қозисининг бу мулоҳазалари жуда муҳим ва жуда керак. Чиндан ҳам давлатни бошқариш тизими энг биринчи поғонадан, биринчи ҳалқадан бошлаб энг олий халқагача мукамал бўлмас экан, унда тез суръатлар билан ривожланиш мумкин эмас. Бошқариш тизими фақат бир кишининг хоҳиш-иродасига, савиясига, кайфиятига боғлиқ бўлиб қолиши мумкин эмас. Бир одам ҳар қанча юксак фазилатларга эга бўлмасин, барибир, — у — бир одам. Ҳар соат, ҳар дақиқада мамлакатнинг ҳамма жойидаги аҳволдан хабардор бўлиб туришга, ундаги воқеаларнинг керакли йўлларида, керакли суръатлар билан содир бўлишини таъминлашга, элу юртнинг эртасини ўйлаб, истиқболнинг заминларини яратиб беришга битта одамнинг қурби ҳам, имконияти ҳам етмайди. Чунки рус мақолида айтилганидек, кучоқ етмас нарсани кучоқлаб бўлмайди.

Хўш, нима қилмоқ керак? Бундай ноҳуш аҳволдан қутулишнинг қандай иложи бор? Бундан қутулишнинг бирдан-бир йўли шундаки, давлатни бошқарув тизимининг ҳамма ҳалқаларида муқаррар тарзда қонуннинг устивор бўлмоғига эришмоқ керак. Энг катта ҳоким ҳам, энг кичик амалдор ҳам ўзининг кундалиқ фаолиятида шахсий туйғуларига, кўнгил майлларига, хоҳиш-истакларига қараб эмас, фақат қонун кўрсатмаларига қараб иш тутмоғи шарт. Нафақат амалдор, балки ҳар бир фуқаро учун қонун чизиб берган йўлдан бир қадам ҳам четга чиқмаслик — энг муқаддас қонун бўлмоғи керак. Албатта, Фитратнинг қиссасида бу гаплар очиқ-ойдин айтилган эмас, лекин унинг юқоридаги мулоҳазаларини таҳлил қилиб кўрилса, мантиқан шундай хулосаларга келиш мумкин.

Бу масалаларда Фитратнинг қарашлари нақадар тегаран эканлиги яна шунда кўринадики, у Шаҳрисабз қозисининг тилидан айтилган ҳокимлар фаолиятсизлигини мамлакат таназзулининг бирдан-бир сабаби деб билмайди. Унинг фикрича, жамият — тирик организмга ўхшайди. Унинг тузилиши анча мураккаб. Ҳоким бу организмнинг боши, аммо ҳар қандай организмнинг бемалол яшаб, бемалол ҳаракат қилмоғи учун нафақат боши, балки танаси ҳам соғлом бўлмоғи керак. Агар “жамият” деб аталган организмнинг танасини “фуқаро” ёхуд “раият” деб ҳисобласак, муаллиф ҳинд сайёҳининг тилидан унинг зиммасига ҳам жуда катта масъулият юклайди. Ҳинд сайёҳи кўп масалаларда Шаҳрисабз қозисининг фикрларига кўшилган ҳолда, бир масалада унга кескин қарши чиқади — у халқни қўйга ўхшатишни сира маъқуллай олмайди, чунки қўйда ювош бўлиш, қўйда фақат қўйчивоннинг паноҳига сифиниб яшаш, лоқайд ва беҳаракат яшаш “инсон учун ҳусн эмас, балки нуқсондир”. Ҳинд сайёҳи шарият нуқтаи назаридан ҳам инсон фаол бўлмоғи, ўз хатти-ҳаракати билан ўз бахтининг пойдеворини яратмоғи керак эканини уқтиради: “Инсон Қуръоннинг ҳукми билан ҳам олий маҳлуқотдир, у еру осмонга амр берувчидир. Агар тоғу осмону темиру мумнинг инсоннинг иқтидорли панжасининг остида фарқи йўқ бўлса, у нега қўйга ўхшар экан? “Лайса лил — инсани илла ма саёт”, яъни инсон ҳар нима топмасин, ўзининг интилишидан топади, интилмас экансиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз”.

Ҳинд сайёҳи бу мулоҳазаларидан жуда муҳим хулоса чиқаради: “Бизнинг эътиборлигимиз ва устунлигимиз — билимимизнинг эътибори ва иқтидоримизга боғлиқ. Агар биз ўзимизнинг билимимиз ва иқтидоримиздан фойдаланмасак, наинки эътиборли, устун, балки энг ёмон ва паст маҳлуқлардан ҳам пастроқ ва ёмонроқ бўлиб қолишимиз аниқдир”.

Ҳинд сайёҳи амирлик бўйлаб саёҳатини давом эттиради — энди унинг қадами “Хатирчи мулки”га етиб келади. Бу шаҳарнинг аҳволи ҳам Шаҳрисабз ва Қаршиникига ўхшаш, балки у шаҳарларникидан баттарроқдир. Фитрат Хатирчи манзараларини тасвирлар экан,

яна деҳқонларнинг аҳволини кўрсатиб беришга алоҳида эътибор қаратади. Энг муҳими шундаки, Фитрат энди иқтисодий зулмнинг янги шакллари кенг таҳлил қилади. Ҳаётдаги тартиблар шунақа номукамал ва носозки, унда ҳар бир амал эгаси истаган ҳодисадан фойдаланиб, фуқаронинг қонини зулукдек сўради. Фитрат буни конкрет одамлар тақдири орқали жонли тасвирларда кўрсатади: Сафар деган деҳқоннинг кўшнисини билмасдан унинг бир қоп гўнгини ишлатиб қўяди. Кўшнилари ўртасида жанжал чиқади. Орадан кўп ўтмай, жанжал катта можарога айланади. Қози “икки юз танга муҳрона, юз танга иш ҳақи” олиб, жанжални ажрим қилиб беради. Раисга ҳам юз танга тўланади. Ҳоким одамлари ҳам бу иш юзасидан икки юз танга ундиришади. Миршабга юз танга тегади. Шундай қилиб, бир қоп ўғит можароси туфайли шўринг қурғур Сафар олти юз танга тўлашга мажбур бўлади. Албатта, унинг шунга тўлайдиган пули йўқ, у судхўрдан қарз олишга мажбур — бу қарз эса уни бир йил — икки йил ичида бутунлай хонавайрон қилади — у ерини ҳам, уловини ҳам сотиб, қарзини тўлайди, ўзи эса буткул қашшоқ бир қул ҳолига тушади. Бундай аҳволни кўрган ҳинд сайёҳининг “худонинг бандалари бундай зулмга маҳкум бўлган мамлакатга оллоҳнинг раҳмати соя ҳам ташламас” дея чуқур таассуф билан хитоб қилишдан бошқа иложи қолмайди.

“Ҳинд сайёҳи”нинг сўнгги қисми яна ўта муҳим масалага бағишланган. Энди қисса воқеалари вагон купесига кўчади — ҳинд сайёҳи Хатирчидан Бухорога кетиб бормоқда. Унинг купедаги ҳамроҳлари домулла ва икки тужжор. Улар ўртасидаги суҳбатда мамлакатнинг ривожини учун тужжорлик, яъни савдо-сотиқ ишлари нечоғлик зарур экани ҳақида гап боради. Аммо бу масалага ўтишдан аввал ҳар бир мусулмоннинг ўз фаровонлиги ҳақида ўйлаши, бойликка интилиши, тўқчилик ва мўлчилик ичида турмуш кечириши Аллоҳга хуш келадиган нарса экани таъкидланади. Худди шу саҳифаларда Фитратнинг яна бир марта ўта довуорақлик билан қалам тебратганининг, том маънода жасорат кўрсатганининг гувоҳи бўламиз. Гап шундаки, Бухоро диндорлари ҳамма вақт ҳам китоб сўзига амал қилавермаганлар. Уларнинг муайян табақалари ўрта-

сида саводсизлик ва жаҳолат ҳукм сурган. Бундай уламолар кўпинча ўзлари тўқиб-бичган ёлғон-яшиқни шаррият номидан халққа сингдирмоқчи бўлганлар. Шундай афсоналардан бири қашшоқлик ва бойлик масаласига муносабатга бориб тақалади. Маълумки, Бухоро амирлигида фуқаронинг кўп қисми жуда ночор, қашшоқлик ва фақирлик ичида ҳаёт кечирар эди. Уламолар халқни чалғитиш мақсадида “фақирлик яхши нарса, ҳатто пайғамбаримиз ҳам шундай яшаганлар ва бу билан фахр қилганлар” деган гапларни кенг тарқатганлар. Фитрат қиссасида ана шу сафсатага қарши чиқади, бунинг учун Бухоро уламоларининг қаҳру ғазабига учраши мумкин эканини билса-да, улардан чўчимай, масалани бутунлай бошқача кўяди. “Пайғамбар ҳазратлари ифтихор қилган нарса фақирлик Оллоҳ розилиги билан нафсни тийишдир” — деб таъкидлайди сайёҳ. Шундан сўнг “нафсни тийиш” нима экани очилади — бу оч-юпун юриш эмас, балки ичкиликбозлик, фоҳишабозлик, қимор ва шунга ўхшаш нобакорликлардан тийилишдир. Бу масала шунинг учун муҳимки, “мен расулуллоҳнинг умматиман” деб қашшоқликка кўниш, бойиш йўлида ҳаракат қилмаслик, тужжорлардан бири айтгандек, “тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллатимиз дилидан сидириб ташламоқ” элу юртнинг ривожини йўлида жиддий тўғаноқ бўлади. Сайёҳнинг кўрсатишича, мусулмончиликда “ўз ризқини бошқалардан умид қилишдан кўра” ёмонроқ нарса йўқдир. Фаолиятсизлик — ўз юртини обод ва фаровон қилиш йўлида қайғурмаслик, “берсанг ейман, урсанг ўламан” қабилида ҳаёт кечириш мусулмонликка бутунлай ётдир.

Қиссининг бундан кейинги саҳифаларида ислом динининг тижорат ва давлатдорлик масаласига ижобий муносабати яна бир қарра жуда қатъий ибораларда таъкидланади. Ҳинд сайёҳи бу ҳодисанинг асл сабабини очишга ҳам алоҳида эътибор беради. “Хўш, нега ислом дини тижоратни қўллаган?” деган масалани кўяди сайёҳ ва ўзи бунга жавоб беради: “Чунки тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир”. Шундан сўнг сайёҳ Бухоро тужжорларининг аҳволини таҳлил қилишга ўтади. Унинг фикрича, бухороликлар ёхуд туркистонликларнинг бугунги тижоратлари “пайғамбаримиз

амр қилган тарздаги тижорат эмас”. Сайёҳ бу борала бухороликларни яна бир бор Овруро тажрибасини ўрганишга чақиради ва бу масалада ҳар хил ирқий, миллий ёхуд диний тўсиқлардан устун бўлишга ундайди: “Пайғамбаримиз бизга амр этган тижорат бугунги овруполикларнинг тижоратидир”.

Ҳинд сайёҳи жамият ривожини учун зарур тижорат ғоясини олға сураётган экан, унинг ғоялари замирида жуда текин ватанпарварлик ётганини кўрмаслик мумкин эмас. Унинг назарида, жуда текин кўламдаги мақсадларга қаратилган, нафсоний ҳаваслар йўлида қилинадиган тижоратдан элу юртга катта фойда йўқ — бу фақат айрим кимсаларнинг манфаатигагина хизмат қилади. “Сизларнинг савдогарларингизнинг аксарияти, — дейди Сайёҳ, — бугунгача фақатгина фойда кўриш учун эмас, балки ўзларининг нафсоний ҳаваслари туфайлигина бу иш билан шуғулланганлар. Масалан, Бухорода фалон бой олтимиш минг тери олади. Нега? Чунки бошқа бир бой ҳам шунчалик тери олган. Бу йил фалон бой тижорат учун Америкага боради. Нега? Чунки кўнгли саёҳатни тилабдир. Бу ишларни тижорат демайду. Ана шу ўйинларни тижорат деб қабул қиладиган ҳар бир қавм махв ва нобуд бўлиши муқаррардир”.

“Ҳинд сайёҳи”да тижорат йўли билан элу юртни фаровон ва обод қилиш йўллари ҳақида куйиб-ёниб айтилган мулоҳазалар анча сероб. Бу шундан далолат берадики, қисса муаллифи Фитрат иқтисодиёт масаласида ҳам чуқур замонавий билимга эга бўлган ва масалани ҳар томонлама ўрганган ҳолда унинг моҳиятини очиб берадиган жуда фойдали хулосалар чиқарган. Муаллифнинг маслаҳатлари тўғридан-тўғри Бухоро ва Туркистон ўлкаларининг истиқболини таъминлашга қаратилган. Масалан, у қиссада ҳинд сайёҳи тилидан бухоролик савдогарларнинг “кўп зарар кўрганлари” туфайли пахта савдоси билан шуғулланмай қўйганини, эндиликда пахта савдоси бегона савдогарлар қўлига ўтиб кетаётганини айтиб, бу ҳодисанинг илдизларини аниқлашга ҳаракат қилади. Дарҳақиқат, ҳинд сайёҳи айтганидек “Бухоро тужжорлари бухоролик бўлатуриб, ўз шаҳарларининг пасту баландларини бегоналардан яхшироқ билсалар-да, нега пахта савдосидан зарар кўрмоқдалар? Бегоналар бегоналигига қарамасдан, Бу-

хоронинг йўл-йўриғини билмай, қандай қилиб фойда олибдилар?”

Ана шу табиий саволга жавоб излаш жараёнида бутун миллатнинг психологиясига тегишли, бутун халқ тараққиётига тўсиқ бўлаётган иллатлар ҳақида гап кетади. Бу иллатларнинг илдизлари ўтмиш тарихимизга бориб тақалганидек, улар бугун ҳам буткул йўқолиб кетганлари йўқ. Ҳинд сайёҳининг хулосасига кўра бухороликларнинг равнақиға йўл қўймаётган сабаблар куйидагича:

“1. Бегоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучига эға. Бухороликларда эса нифоқ ва бегоналик бор.

2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, бухороликларда йўқ.

3. Бегоналар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқиганлар ва биладилар, бухороликлар билмайдилар”.

Аммо бу мулоҳазани айтган сайёҳ яхши билдики, “бугун Бухорода сармояси ҳам фабрика қуриб, ҳам тужжорлик қилишға етадиган киши йўқ”, шунинг учун бу маслаҳатини қандай амалға ошириш йўлларини ҳам айтиб беради:

“Агар ўнта бухоролик сармоядорнинг пули бир жойға тўпланса, тўртта фабрикаға эға бўлмоқ мумкин ва бу сармоя эгалари муваффақият билан савдо ишини юрита олади”.

Ҳинд сайёҳи тилидан гапираётган муаллифнинг бош мақсади элу юртни чуқур таназзул ботқоғидан тортиб олиб, фаровонлик ва ободлик томон элтувчи йўлларни аниқлашдир. У қиссанинг сўнггида “сарват орттириш”, яъни фаровонликка эришишнинг йўли фақатгина тижорат эмас эканини таъкидлаб, бошқа йўллар ҳақида ҳам ғоят ибратли ва фойдали мулоҳазалар айтади. “Бошқа йўл “ихрож санъати”, яъни ер ости бойликларини чиқариб олиш ва “амал санъати”, яъни ускуналар (завод ва фабрикаларни) яратишдир... Бухороға тегишли ерларда тилла, мис, темир, кўмир, лампа мойи ва бошқалар кўпдир. Сиз бухороликлар улардан баҳраманд бўлмаганларингдан кейин, бу бойликлардан нима фойда?” Фитратнинг бу маслаҳати нақадар тўғри ва муҳим эканиға ҳеч кимда шубҳа туғилмаса керак. Шу ўринда муаллифнинг тафаккури ўз замонасидан нақадар илга-

рилаб кетганини кўрсатувчи бир нуқтага эътиборингизни жалб қиламан. Фитрат ер ости бойликларидан фабрика ва заводлар ёрдамида фойдаланиш зарурлигини айтар экан, бир муҳим масалани ўртага қўяди: “Аммо бу бойликлар, рудалардан фабрика ва машиналар ёрдами билан тоза ва озода ҳолда фойдаланиш лозим”. Буни қаранг-а, салкам тўқсон йил аввал ҳали экологик муаммолар кун тартибига чиқиш у ёқда турсин, ҳеч кимнинг ҳам хаёлига келмаган бир паллада Фитрат ўз замондошларини бу масалада ҳам огоҳлантириб қўйишни лозим деб ҳисоблаган. Ҳа, биз мутафаккирларимиз, адибларимиз, асарларимизни қадрлаймиз, уларнинг шаънига олқишлар ёғдирамиз-у, лекин уларнинг маслаҳатларига унча амал қилмаймиз. Афсуски, бу насиҳатлар ва маслаҳатлар қулоғимизга кирмай, ёнимиздан елдай ўтиб кетаверади.

“Ҳинд сайёҳи”да ёритилган ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-диний, илмий-фалсафий масалалар доираси фақат юқоридагилар билан чекланмайди. Унинг гоят қимматли жиҳати шундаки, қиссада жамият ҳаётининг бошқа муҳим жиҳатлари ҳам жуда юксак бир илмий савияда қаламга олинади. Фитрат уларни ёритар экан, ҳар гал масаланинг тарихига ҳам назар ташлашни унутмайди, бугунги аҳволи ҳақида теран танқидий мулоҳазалар айтишдан тортинмайди ва унинг истиқболи ҳақида қимматли маслаҳатлар беради.

Шундай масалалардан бири соғлиқни сақлаш масаласидир. Муаллиф бу масалада ҳам воқеани сайёҳ бошига тушган ҳодиса тасвиридан бошлайди. Ҳинд сайёҳи кунларнинг бирида бетоб бўлиб қолади ва табибга мурожаат қилади. Табиб унинг томирини ушлаб кўриб, “бир оз мушк шарбати, косон арағи ва райҳон уруғидан” беради. Бунақа жўн муомалани кўриб, сайёҳ бетоблиги нимада эканини суриштира бошлайди. Табиб эса, унинг касалини аниқ айтиш ўрнига “қўрқманг, тезда тузалиб қоласиз” дея тасалли беришга уринади. Бемор бунга қаноат қилмай яна суриштиравергач, “сизни совуқ олган” деб қутулмоқчи бўлади. Бунга ҳинд сайёҳи ўринли эътироз билдиради:

“... биринчидан, мени совуқ ургани йўқ, кейин совуқ урганнинг даъвоси сиз берган дори эмас. Бу дорилар икки юз йил аввал ҳам ишлатилган”. Шундан сўнг

ҳинд сайёҳи кўп мамлакатларда тиб илми юксалиб кетганини айтиб, табибни бундан беҳабарликда, яъни чаламуллаликда айблайди. Табиб мулзам бўлиб чиқиб кетади. Сайёҳ иккинчи табибга мурожаат қилади. У эса “сиз бир оз кўрқибсиз” дейди-да, шунга яраша дори буюради. Бу ҳол ҳам сайёҳни у билан мунозарага киришишга мажбур қилади. У табибнинг кимлигини, қайси мадрасада ўқиганини суриштиради. Маълум бўладики, бу табиб Бухоронинг бош табиби бўлиб, ҳар йили Доруш-шифо мадрасасидан ўн икки минг танга моҳиёна олиб турар экан. Лекин у тиб илмини бирор мадрасада ўрганган эмас экан. Унинг раҳматли отаси катта табиб ўтган экан, шу кишидан кўп китоб қолган экан, бизнинг табибимиз шу китобларни ўқиб юриб, шу ҳунарни ўрганиб олган экан. Сайёҳ махсус тиббиёт мактабларида беш-олти йил таҳсил кўрмасдан табиб бўлиш мумкин эмас деб ҳисоблайди ва иккинчи табибнинг ҳам чаламуллалигини исбот қилади. Бухорода соғлиқни сақлаш ишлари мана шундай ғариб аҳволда. Ҳолбуки, бу ерда аҳолининг иккитадан биттаси бирон жиддий дардга чалинган ва малакали тиббий ёрдамга муҳтож. Хўш, нима қилмоқ керак? Қандай қилиб, аҳволни тuzатса бўлади? Нима қилиб одамларни турли-туман касалликлар ҳуружидан сақлаб қолиш мумкин? Ҳинд сайёҳи бу борада ҳам жуда қимматли маслаҳатлар беради. Энг муҳими шундаки, унинг маслаҳатлари шунчаки яхши тилаклар оқибатида туғилган ҳавойи гаплар эмас, балки жуда аниқ ҳисоб-китоблар асосига қурилган муайян режалардан иборатдир. Ҳинд сайёҳи, биринчи навбатда, Бухоронинг чаламулла табиблари фаолиятини қоралар экан, уларга “ўрис дўхтур”ни қарши кўяди. “ўрис дўхтур” кўп нарсани биладиган, илми зўр одам. Унинг дориси билан ҳинд сайёҳи икки кунда тuzалади.

Аслида “ўрис дўхтур”ни Бухоро аҳлига хизмат қилишга юборганлар, аммо бу эзгу ниятни рўёбга чиқаришга ҳалақит берувчи тўсиқлар кўп. Бу тўсиқлар ичида энг жиддийси — жаҳолат ва диний мутаассибликдир: “Бухорода жуда кўп одамлар борки, “ўрис дўхтир” ўтган кўчадан ҳеч ҳам ўтмайдилар, улар “кофир дўхтур” мусулмон касалларни ўша заҳотиёқ ўлдирди”, деб ишонишади. Шундан сўнг ҳинд сайёҳи би-

лан “ўрис дўхтур” ўртасида аҳволни тузатиш йўллари тўғрисида суҳбат бўлади. “Ўрис дўхтур” бу борада Оврупо халқлари ўртасидаги ишларни гапириб беради. У чизган манзара шу қадар ақлга мувофиқ ва жозибадорки, ундан ҳар қанча ўрганса арзийди: “Оврупо ҳукуматлари ўз халқларининг соғлиғини сақлаш учун пул сарфлайдилар. Кўчаларини бу шаҳар хонадонларидан кўра покизароқ тутадилар, қўйни шаҳар ичида сўймайдилар, ўликни шаҳар ичида кўймайдилар, ҳайвонот ахлатини йўл усти ва ёқаларида қолдирмайдилар. Бизнинг шаҳарларимизда ҳам тиб мактаблари мавжуд бўлиб, ҳар йили гуруҳ-гуруҳ табибларни етиштириб, атрофга юборадилар. Доручилар мактабини битирмагунча дору сотишга йўл қўймайдилар. Мактаб болаларига соғлиқни сақлаш мавзуида дарс ўтилади, донишманд дўхтирлар ҳар куни бу мавзуларда газеталарда ёзиб, саломатлик қоидаларини элга тушунтирадилар. Шунинг учун Оврупо аҳолиси тиббиётнинг айрим қоидаларини бир табиб қатори биладилар”.

Афсуски, Бухорода аҳвол бунинг тескариси — амир кўчаларни супуришни амр этганда, аҳоли жоҳиллик билан “Бу кофир кўча супуришни расм этиб, Бухородан хайр-баракани кўтаради” деб норози бўладилар.

Ҳинд сайёҳи аҳоли саломатлигини қайси йўллар билан ҳимоя қилиш маъқуллигини сўрайди — “ўрус дўхтур” унинг саволига жавоб бериб, бу иш ҳамма ўйлаганидек унча мураккаб эмас эканини, ҳатто давлат хазинасидан алоҳида пул ажратмай ҳам амалга оширса бўладиган иш эканини айтади. Бунинг учун энг аввало Бухорода дўхтурлар сонини кўпайтириш керак. Йирик мадрасалардан бирини тиббия мадрасасига айлантирмоқ ва унга Петербург ҳамда Фарангистоннинг йирик шаҳарларидан донишманд муаллимларни таклиф этмоқ зарур. Уларни таклиф қилиш ва Бухоронинг иқтидорли ёшларини Фарангистонга юбориб ўқитмоқ учун маблағни Бухоро ҳукуматидан эмас, бошқа манбадан олиш мумкин. Масалан, Дор-уш-шифо мадрасасининг бир йиллик вақфи қирқ минг тангача, яъни саккиз минг сўмга тенг. Шундан беш минг сўми ўнта талабани ўқитишга кифоя қилади. Шу йўл билан қисқа муддатда анчагина шифокорларни тарбиялаб етказиш мумкин. Яхши мулоҳазалар, тўғри таклифлар, лекин

амалга ошмайдиган гаплар. Негаки, Бухорода “бу гапларни эшитадиган қулоқ қани, эътибор билан қаровчи кўз қани?” Уламолар ҳам, уларга эргашиб фуқаро ҳам кофирлардан илм ўрганишни куфур деб билади, эски расм-русумлардан, урф-одатлардан чекинишни шариатга зид деб ҳисоблайди. Бинобарин, бу масалада ҳам жамиятнинг олға силжишига, илғор мамлакатлар эришган даражаларга етиб олишга жаҳолат ва хурофот ҳалақит бермоқда.

Асар бошида муаллиф бухороликларнинг маиший ҳаётларидан бир қатор воқеаларни келтириб, аҳвол бениҳоя носоз эканини, халқ ақлга номувофиқ тартиб-қоидалар ичида, сунъий яратилган қийинчиликлар орасида эзилиб, қийналиб яшаётганини кўрсатади-да, ҳинд сайёҳи тилидан “Муҳаммад умматларининг бундай ҳаёт кечиришларига сабаб нимада?” дея хитоб қилади. Бу хитобга бухоролик ўқимишли бир йигит “жаҳолат” деб жавоб беради. Кейин қисса давомида мамлакат ҳаётидаги кўпгина ижтимоий ва маънавий иллатларнинг асосий сабабчиси жаҳолат экани очиб берилади. Табиий савол туғилади — қиссада кўрсатилганидек, Бухоро ўз шонли тарихига эга, кўп асрлар мобайнида бу ер илм-маърифат маскани бўлган.

Бухорои шариф дунёга тўрт юзта буюк аллома ва олимларни етиштириб берган. Шундай экан, қандай қилиб бу буюк шаҳар жаҳолат ботқоғига ботди? Қандай қилиб у хурофот ва бидъат уясига айланди, қандай қилиб, бу ерда ривожланиш сустлашиб, ўз қобиғига биқиниб олган бир салтанат пайдо бўлди? Қиссада бу саволларга батафсил жавоб берилган.

Муаллиф асарнинг кириш қисмида Бухоро аҳолисини уч тоифага бўлади. Булар уламо, умаро ва фуқаро бўлиб, улар орасида энг нуфузлилари ва катта таъсир кучига эга бўлганлари уламодир. Аммо сўнгги икки аср мобайнида Бухоро уламози бошқа кўпгина Шарқ мамлакатларининг уламози каби “лафз-сўзлар маъносини тадқиқ этишдек фойдасиз ишга берилиб, адашдилар”. Улар фуқаро ўртасида дини исломнинг улуғ ҳақиқатларини тарғиб қилиш ва кенг ёйиш ўрнига шариатга хилоф бўлган кўпгина ишларни расм қилдилар. Бу ишлар дин номидан, диний расм-русумлар сифатида тақдим этилди. Бухоро уламолари халқнинг кўзини очиш,

фикрини уйғотиш ўрнига уни мутаассибликка бошладилар. Бунинг асосий сабаби шундаки, Бухоро уламоларининг “энг мўътабар мақомга эга бўлган бир жамоа кишилар бугунги илмдан мутлақо хабарсиздирлар. Йигирма йил таҳсил олиб, яна йигирма йил дарс бериб, ундан кейин муфтийлик мансабига эришиб, яна араб китобларини ўқишда қийналадилар, ўзларининг форс тилидаги фикр китобларини афзал билиб, оятларни қандай истасалар шундай шарҳлайдилар”. Шундан кейин қиссада ҳинд сайёҳи тилидан айрим диний расм-русумларнинг бемаънилиги фош қилинади. Аввало ҳинд сайёҳи Бухорони сайр қилиб, шундай манзараларни кўрадики, бу манзаралар ҳар бир очиқ фикрли одамнинг кўзига ўта бемаъни ва кулгили кўринади.

“Масжид майдонини босиб ўтиб, зиёратгоҳ эшигидан кирдик. Кўрдик: кенг жой, мақбара бўлиб, одамлар уни бот-бот зиёрат этар, таъзим қилар эдилар... Қабрнинг ҳар жой-ҳар жойига икки-учта қўй шохини қадаганлар, бошқа икки-уч жойда эса от думининг қилларидан йўғон катта туғлар ясаб, осиб қўйган эдилар. Хўжалар қишлоқлардан келган зиёратчиларнинг ёқаларидан ушлаб, “пиримнинг шохини зиёрат қил”, дея ўша шохларни ўптирар ва шу баҳона улардан пул ундирар эдилар. ... Қабрнинг зиёратидан қайтган ҳар бир киши бошини мазорнинг байроғи кўтарилган чўпга қўйиб, уни ўпиб кўзларига сурар ва йиғлаганча чўпдан бошини олмас, гўё ана шу қуруқ чўпга ўзининг паришон рўзғоридан шикоят этиб, неча йиллардан бери тўплашган ҳожатларини чиқараётгандай эдилар”.

Кейин ҳинд сайёҳи билан баъзи бир бухоролик дин пешволари ўртасида бу масалада баҳс бўлиб ўтади. Унда ҳинд сайёҳи кўпгина диний ақидаларни далил қилиб келтиради, турли ривоятларни эслайди, Куръони Каримга мурожаат қилади ва шулар асосида турли-туман сағаналарга, қабрларга ва ҳатто азиз-авлиёларга сиғиниш бутпарастлик замонидан қолган нарсаларга сиғинишнинг қолдиқлари эканини исбот қилиб беради. “Қабрларни зиёрат қилиш ўликлар ва қиёматни эслаш учун бўлса, яхшиликдир” деб ҳисоблайди ҳинд сайёҳи, лекин бу зиёратни бутпарастлик даражасига етказиш тўғри эмас. Баҳовуддинни ҳурмат қилиш керак, бироқ, ҳурмат одамни шариатдан чекиниб, баҳовуддинпараст

қилиб қўймаслиги керак. Дини ислом оламда фақат Аллоҳга сажда қилишнигина буюради.

Асарда ана шундай маънисиз расм-русумлар билан бир қаторда оддий одамнинг онгини заҳарлашга қаратилган турли-туман ривоятлар ва ҳикоятлар ҳам қораланади. Маълумки, ўтмишда Бухорода ҳам Туркистонда ҳам маддоҳлар тоифаси кенг тарқалган бўлиб, улар бозор кунлари одамлар гавжум жойларда ҳар хил жангномалар ва пандномаларни ўқишар, уларни дин номидан тарғиб қилишар ва бунинг эвазига мўмайгина даромад қилишарди. Бироқ бу ҳикоятлар бирон бир китобда йўқ, пуч, ёлгон, бошдан-оёқ тўқиб чиқарилган сафсата.

“Ҳазрат Али бир наъра тортишда ўн олти фарсаҳ ерни ларзага келтириб, гумроҳ ювуқсизнинг белбоғидан олиб, осмонга қараб улоқтирган эдилар, халойиқ кўз ўнгидан бутунлай йўқолди. Бир соатдан кейин осмондан лапанглаб туша бошлади. Яна қўл узатиб, белбоғидан олиб, боши узра айлантириб, ерга қараб урган эдилар, сурма сингари уқаланиб кетди”.

“Ҳинд сайёҳи” асарида XX аср бошларидаги Бухоро ҳаётининг яна бир муҳим томони атрофлича ёритилади. Бу — халқ таълими, ўқиш, ўқитиш ишлари билан боғлиқ масалалардир. Абдурауф Фитрат ҳар қандай миллатнинг тараққиёти учун илм асосий сабаб эканини яхши билади. Шунинг учун ҳам бу соҳадаги ишларни тубдан яхшилаш зарурлиги ҳақидаги ғояни асарнинг марказий ғояларидан бири сифатида кўрсатади. Тўғри, биринчи қарашда Бухорода таълим-тарбия ва ўқиш-ўқитиш ишлари жойидагидек кўринади. Бироқ масалага чуқурроқ кўз ташлаш биланоқ аҳволнинг анча ночорлиги маълум бўлади.

Бухорода икки юзта мадраса бор — Бухородек шаҳар учун бу жуда кўп. Аммо бу мадрасаларни мударрислар ва пулдорлар эгаллаб олган. Мадрасалар катта вақфга эга. Бироқ унинг ярми “ҳаққил тадрис” номи билан дарс берувчиларнинг чўнтагига, иккинчи ярми эса ҳужраларга бўлинган. Ҳужраларни эса мударрислар, муфтийлар ва бошқа давлатманд уламолар сотиб олиб, ўзларининг мулкларига айлантирганлар, мадраса талабалари уларнинг қош-қовоғига қарашга, ўқишдан кўра кўпроқ уларнинг кўнглини олишга мажбурдирлар.

Бухорода кутубхоналар бор, аммо китоб йўқ. Барча китобларни уламолар уйларига элтиб, ўз мулкларига айлантирганлар. Китоблардан бўшаган кутубхона хоналарини эса саводсиз одамларга, улар кутубхоналарнинг вақфини ўзлаштириб, тирикчилик қиладилар, Бухоро анча-мунча қорихонага эга, аммо бутун Бухорода “Аллоҳ” деган буюк сўзни дил-дилидан айтоладиган одам кам топилади. Чунки бу қорихоналарда ҳам масъулият ҳиссидан бутунлай маҳрум бўлган уламолар талабаларга телба-тескари дарс берадилар. Масалан, қуйидагига ўхшаш сафсаталар дини исломнинг асосий талаблари сифатида толибларнинг қулоғига сингдирилади: “ҳар ким таҳорат пайтида ўзининг чап қўли билан оғзини чайқаса ёки оёғини ўнг томондан бошлаб ювмаса, етмиш минг йил дўзах оловида ёнади. Ҳар ким илм аҳлига икки марта салом бермаса, кофир бўлади. Ҳар ким олим одамнинг оёғи теккан кўчадан юрса, ҳисобсиз ва азобсиз жаннатга йўл олади. Осмоннинг тўртинчи қаватида етмиш минг бошли, ҳар бошида етмиш минг оғиз, ҳар оғзида етмиш минг тил ва тилининг ҳар бири етмиш минг луғат билан сўзлашувчи малоика мавжуд”.

Динга мутлақо алоқаси йўқ Шунақа сафсаталарнинг маъносизлигига чидаёлмаган ҳинд сайёҳи чуқур истеҳзо билан хитоб қилади: “Худобеҳабар! Сен Бухорода туриб Самарқанддаги аҳволдан беҳабарсан, тўртинчи осмондан қандай хабар берурсан?”

Мадрасалар, қорихоналар ва кутубхоналардаги аҳвол ана шундай. Аммо ибтидоий мактабларда бундан ҳам оғирроқ вазият ҳукм суради. Бухорода уч юзга яқин ибтидоий мактаб бор, бироқ уларнинг бари “бесавод муаллимларнинг разолатхонасига айланган”. Бутун дунёда маблағи бор одамлар эзгу ниятлар билан мактаблар очиб, болаларга билим берадилар, уларни хуш хулқли одамлар қилиб етиштиришга уринадилар. Бухорода эса “уч юзга яқин мактаб бўлатуриб, болаларимиз ўғирлик, бадаҳлоқлик, разолат ва бечораликка маҳқум”.

Бундай аҳвол ўқиш-ўқитиш соҳасида жуда теран ислоҳотларни амалга оширишни ҳаётий зарурият даражасига кўтаради.

“Ҳинд сайёҳи”нинг энг муҳим ва жозибадор томонларидан бири шундаки, у бир томонлама фикрлашдан,

юзаки кузатишлардан, енгил-елпи таққослардан маҳрум асар. Муаллиф миллатнинг истиқболи ҳақида ўйлар экан, ривожланишни таъминлайдиган ҳамма омиллар ҳақида гапиради, ҳамма зарур шартларни тилга олиб, улар тўғрисида батафсил фикр айтишга тортинмайди. Муаллиф яхши биладики, жамиятни ислоҳ қилиш ҳеч қачон осонликча амалга ошган эмас. У қисса давомида жамият ҳаётини яхшилашга қаратилган хилма-хил омилларни таклиф қилса-да, бу омилларнинг ҳеч қайсисини ёлғиз амалга ошириш йўли билан ҳеч нарсани тубдан ўзгартириб бўлмайди. Аниқ самараларга эришмоқ учун ҳамма соҳаларни ўзгартиришга хизмат қиладиган кўпгина тадбирлар тизимини рўёбга чиқармоқ зарур. Бунинг учун маблағ зарур, фуқаронинг ижтимоий фаоллиги зарур ва фуқарога бош бўлган умаронинг саъй-ҳаракати зарур. Муаллиф бу масалага қиссада алоҳида эътибор беради. Аҳволни тузатиш учун энг зарур шартлардан бири шундаки, “бир одил, тўғри фикрловчи амир ва тадбиркор, худодан кўрқадиган вазир керак”, аммо афсуски, ҳаётда бундай эмас. Ҳаётда “барча хайр жойлар, ҳисобсиз маблағлар халқ мулкани таловчи бир тўда разолатпеша худобехабарларнинг разолат уйига айланиб, икки-учта ўз қорнини ўйлайдиган инсофсиз кимсаларнинг фасод тўла қозонини қайнатишдан бошқа нарсага ярамай” қолган. Ҳолбуки, умаро, яъни халқни бошқарадиган, юртнинг бугуни ва эртасини ўйлаши керак бўлган одамлар зиммасида жуда улуғ масъулият бор. Бухорода “бу “азизлар” мактаб кўрмаганлар, ҳукмронлик қонунларини эшитмаганлар, маъмурий идоранинг одоб ва қоидаларини билмайдилар. Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг хазинаси қандай тўлади каби масалалар хаёлларига ҳам келмайди. “Маълум бир мансабдор ҳокимнинг халқ олдидаги вазифаси нимадан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқининг даражаси қанчалик” каби фикрларни ҳеч қачон эшитмаганлар”.

“Ҳинд сайёҳи”да олдинга сурилган бундай фикрлар тўғридан-тўғри мустабидлик тузумининг бадбашара моҳиятини очиб беради ва демократик характердаги бошқарувни жорий қилишни тарғиб этади.

“Ҳинд сайёҳи” ҳақидаги мулоҳазаларимизга яқун ясасак, қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин бўлади:

Биринчидан, “Ҳинд сайёҳи” қамровининг кенглиги, ижтимоий моҳиятининг теранлиги, долзарб ҳаётий муаммоларни дадил кўтариб чиққани билан XX аср бошларида фақат ўзбек адабиётида эмас, балки бутун Марказий Осиё халқларининг адабиётида ҳам жуда катта ҳодиса бўлди.

Иккинчидан, бу асар Абдурауф Фитратнинг ҳар жиҳатдан камолга етганини кўрсатади. Қиссанинг ҳар саҳифасида биз муаллифни ҳам тарих, ҳам адабиёт, ҳам ислом фалсафаси, ҳам ижтимоият, ҳам иқтисодиёт бобида жуда чуқур билим эгаси тарзида, чинакамига қомусий билимлар эгаси сифатида кўраемиз. Яна муҳим жиҳати шундаки, Абдурауф Фитрат диний мутаассибликдан ва миллий маҳдудликдан бутунлай ҳоли. У Бухоро ёхуд кенгроқ маънода бутун Туркистон ҳаётидан қандай ҳодисани қаламга олмасин, унинг қай бир жиҳатини таҳлилга тортмасин, ҳар гал уларни жаҳондаги илғор, тараққий этган халқлар тарозуси билан ўлчайди, ҳамма соҳада Оврупо халқларидан ўрناق олишга ундайди. Қиссанинг кўпгина саҳифалари Абдурауф Фитратни на фақат Шарқ ҳаётинигина эмас, балки Оврупо халқларининг бугуни ва ўтмишини ҳам чуқур билган аллома деб танишга имкон беради.

Учинчидан, “Ҳинд сайёҳи” теранлиги ва ҳаётийлиги билан Марказий Осиёда бутун жадидчилик ҳаракати учун дастуриламал бўлди. Жадидлар турли ижтимоий ва тарихий сабабларга кўра асар олдинга сурилган илғор ғояларни тўла рўёбга чиқара олмаган бўлсаларда, шу олижаноб мақсад йўлида курашдилар ва халқни уйғотишда катта муваффақиятларга эришдилар. Бундан ташқари, Фитратнинг қиссаси жадидчилик масаласида кўпдан бери мавжуд бир баҳсли фикрга аниқлик киритишга ёрдам беради. Маълумки, баъзи бир тадқиқотчилар кўп йиллар мобайнида жадидчилик ҳаракатини ўз олдига тор мақсадлар қўйган, таълим-тарбия ва мактаб соҳасини ислоҳ қилиш ғоялари доирасидан чиқа олмаган маърифатпарварлик ҳаракати сифатида таърифлаб келдилар. Шўро мафкураси бундай қарашларга таяниб бу ҳаракатни бирон-бир ижтимоий қимматга эга бўлмаган, халқ ҳаётидан узоқ турувчи, синфий кураш ғоясини тан олмаган, шунинг учун халқни зулмдан озод қилишнинг ҳақиқий инқилобий ролини тар-

ғиб қилганликда айблади. Ҳолбуки, жадидчилик ҳаракатини бундай камситиш унинг моҳиятини онгли равишда бузиб талқин қилишдан бошқа нарса эмас эди. Фитратнинг қиссаси жадидчилик ҳаракати том маънода ижтимоий характерга эга эканини кўрсатади. Жадидлар ҳаётнинг бир соҳасини эмас, бутун ҳаётни, уни тебратиб турган ижтимоий тузумни ўзгартиришни, тубдан янгилашни мақсад қилиб қўйган эдилар. Фақат бу мақсадга жамият ҳаётини тубдан алғов-далғов қилиш билан эришмоқни улар рад қилганлар. Улар биродаркушлик йўлини, жамият бошига мислсиз фожиалар олиб келувчи қирғин-барот йўлини қабул қилган эмаслар. Жадидлар ақлга таяниб иш юритишни маъқул кўрганлар. Шунинг учун улар ислохотлар йўлини, босиқлик билан амалга ошириладиган тадрижий ривожланиш йўлини танлаганлар. Тарих бу йўлнинг бирдан-бир тўғри йўл эканлигини исботлаб берди. Абдурауф Фитратнинг “Ҳинд сайёҳи” асари олдинга сурган ғояларининг характерига кўра жадидлар ҳаракатини Марказий Осиёдаги миллий-озодлик ҳаракати деб таърифлаш тўғрироқ бўлар эди.

Тўртинчидан, “Ҳинд сайёҳи” бадиий жиҳатдан ҳам катта фазилатларга эга. У роман ёки қисса эмас, балки бадиий публицистик асардир ва шундай асар сифатида жаҳон адабиётининг энг яхши анъаналарига амал қилиниб ёзилган. Асар бугун ҳам катта қизиқиш билан ўқилади ва китобхонга муайян эстетик завқ бағишлайди. Демак, у бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Абдурауф Фитратнинг бу асари XX аср бошида янги ўзбек насрининг тугилиши ва ривожда ҳам катта роль ўйнади. Чўлпондай улкан истеъдод эгаси бежиз Фитратни ўзининг устози деб айтган эмас.

Шундай қилиб, кўрамизки, Абдурауф Фитрат “Ҳинд сайёҳи” туфайли XX аср бошидаёқ янги ўзбек адабиётининг йирик сиймолари қаторидан ўрин олган эди.

1990

Истибдод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзбек маданиятининг йирик намояндаларидан бўлиб, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Авлоний, Боту, Гулом Зафарий каби атоқли санъаткорлар билан бир сафда туришга муносиб ижодкор. Ҳамза ҳам улар каби халқнинг миллий уйғонишида, янги ўзбек адабиётини барпо этишда катта жонбозлик кўрсатган ва улар каби мустабид тузумнинг қурбони бўлган. Тўғри, унга “миллатчи”, “пантуркист”, “халқ душмани”, “буржуа мафкурачиси” деган тавқи лаънатлар ёпиштирилгани йўқ; уни маъмурий идораларга чақириб сўроқ қилмадилар, таҳқирлаб, қийноқларга дучор қилиб, дўзах азобини бошига солмадилар. Ҳамма энг сара зиёлилар қатори сургун қилингани ёки НКВД ертўлаларида отиб ташлангани йўқ. Аксинча, 1929 йилда Шоҳимардонда кўзи қонга тўлган ваҳший оломон қўлида ҳалок бўлганидан кейин кўп ўтмай Ҳамза йирик шўро ёзувчиси сифатида улуғлана бошлади. Ҳаётлигида етти ухлаб тушига кирмаган иззат-икромни у ўлганидан кейин кўрди. Эллик йил мобайнида унинг шаънига айтилмаган мақтов қолмади. Бу ҳамдусаноларга қараб ҳукм қилса, Ҳамзанинг малоикалар сафидан ўрин олишига бир баҳя қолганди — бунинг учун унинг икки кураги устига бир жуфт қанот кўндириб қўйса кифоя эди. Мабодо мўъжиза рўй бериб, Ҳамза тирилиб қолса, театр саҳналарида, кино экранларида, бадий асарлар саҳифаларида ўзини кўриб, “илмий” тадқиқотлар, китоблар, мақолалардаги баланд-парвоз гапларни ўқиб, ўзини таниёлмай қолиши муқаррар эди. Шу зайлда шўро мафкураси Ҳамзани оқ кигизга ўтказиб, эгасиз қолган адабиёт тахтига чиқариб қўйди. Хўш, нега энди Хумо қуши келиб-келиб айни Ҳамзанинг бошига кўнди? Бунинг сабабини англамоқ унча қийин эмас. Большевиклар ҳокимият тепасига келгач, зиёлиларга нисбатан алмисоқдан қолган “қамчи ва ширин кулча” сиёсатини қўллади. Бу сиёсатга кўра зиёлиларнинг бир қисми қувғинга учради, зиндонларга ташланди. Оммавий қатлиом қилинди, мамлакатдан қувилди, иккинчи қисмининг эса пешонаси силанди, турли-

туман рағбатларга, шўровий имтиёзларга кўмилди. Биронтаси бехосдан “Қирол яланғоч-ку!” деб юбормаслиги учун шўро ҳукумати уларни алдаб-сулдаб, қўйнини пуч ёнғоққа тўлдиришга мажбур эди.

30-йилларнинг ўрталарида Октябрь инқилобининг 20 йиллигини нишонлашга тайёргарлик бошланди. Бироқ маълум бўлдики, мафкура соҳасида зудлик билан бартараф қилмаса бўлмайдиган ўпқонлар бор экан.” Инқилоб ҳамма миллатларга янги ҳаёт олиб келди, уларнинг адабиёти, санъатини яшнатди” деб жар солинади. Албатта, ўзбеклар ҳам бундан бенасіб қолгани йўқ. Аммо қани ўша гуллаб-яшнаган янги адабиёт? Қани уни барпо этаётган удабо-ю шуаро? Держинский шоввозлари енг шимариб ишга киришмасин экан — азаматлар қизишиб кетиб, вазифаларини юз чандон ошириб бажаришипти: бошқа халқларники каби ўзбек адабиётида ҳам уч-тўртта ёш-ялангни айтмаса, ёзувчи зоти қирилиб кетипти. Ахир, инсоният тарихида янги саҳифа очган Октябрь инқилоби ғалаба қилган бўлса-ю, биронта ўзбек шоири уни қувонч билан қарши олиб, олқишламаган бўлса, шўролар шаънига икки оғиз илиқ гап айтмаган бўлса? Буни қандай изоҳлаш мумкин? Ҳолбуки, ҳар бир миллий адабиётда халқ номидан Октябрни қутлаган **ИНҚИЛОБ КУЙЧИСИ** бўлмоғи керак. Бунақа куйчи бўлмаса, уни янгидан ясаш керак... Хуллас, ўша йилларда бу ролга Ҳамзадан муносиброқ одам топилмади. Шундай қилиб, шоирни ўзлигидан маҳрум қилиб, оддий бир кўғирчоққи айлантириш жараёни бошланди. Бошқача айтганда, ўз вақтида омади келиб, шўроларнинг қатли омидан омон қолган Ҳамза кейинчалик ҳукмрон мафкура манфаатлари йўлида қурбон қилинди.

* * *

30-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ҳамза ҳақида кўплаб китоблар ёзилди, юзлаб мақолалар пайдо бўлди, беҳисоб маърузалар ўқилди, нутқлар ирод этилди. Албатта, уларнинг теранлиги, савияси ҳар хил эди, лекин уларни бир-бирига яқинлаштирадиган муштарак томони ҳам бор эди: уларнинг ҳаммасида Ҳамза шаънига айтилган мақтовлар муттасил кўтарилиб борарди. Аммо таассуфли томони шунда эдики, мақтовлар-

нинг аксарияти реал заминга эга эмас эди. Албатта, эллик йил мобайнида ҳамзашунослар шоир ижодини ўрганишда муайян самараларга эришди — Ҳамза биографияси батафсил ўрганилди, архиви тавсиф этилди, мероси аниқланди, йўқолган ҳисобланган баъзи асарлари топилди. Аммо шу билан бирга Ҳамза ҳақида кўплаб мифлар, ҳақиқатдан узоқ афсоналар, ёлғон-яшиқ гаплар ҳам тўқилдики, уларда Ҳамзанинг асл қиёфаси батамом бузиб кўрсатилди. Табиийки, бу ёлғоннинг энг каттаси шоирнинг Октябрь инқилобига муносабати масаласида тўқилган эди. “Бир ёлғонда қирқ ёлғон” деганларидек, Ҳамза тўғрисидаги бошқа ёлғонлар шундан бошланган. Турли шаклларда, турлича эҳтирос ва жўшқинлик билан олға сурилган қарашларга кўра Ҳамза инқилобдан олдиноқ коммунистик дунёқараш тугал шаклланиб етган изчил марксист бўлган, большевиклар сиёсатини чуқур англаб, уни ўз эътиқодига айлантирган. Аммо Ҳамза ҳақидаги асарларнинг ҳеч қайсисида шоирнинг марксистик дунёқарашини моҳиятан нималарда намоён бўлиши ва қайси манбалар асосида шаклланиши ҳақида лом-мим дейилмайди. Дарҳақиқат, инқилобдан олдин (ва ҳатто инқилобдан кейин ҳам) Ҳамза Маркс асарларини мутолаа қилганми? Мутолаа қилган бўлса, қайси тилда? Уларни қаердан олган? Ленин асарларини-чи? Ёки шоирдаги коммунистик эътиқод кўча намоишларида, митингларда айтилган хитоб ва шиорлар таъсирида шаклланиши? Бундай дейилса, Ҳамзанинг инқилобдан олдин биронта намоиш ёки митингга қатнашгани ҳақида бирон бир материал йўқ. Савол кўп, лекин тадқиқотчиларнинг ҳеч қайсиси бунга саволларга жавоб беришга уринган ҳам эмас. Улар учун Ҳамзанинг инқилобдан олдиноқ изчил марксист бўлиб етилгани шубҳа туғдирмайдиган факт. Шундоқ бўлгач, Ҳамза, албатта, Октябрни биринчи қадамлариданоқ зўр шодиёна билан кутиб олади-да! Тадқиқотчилар бу билангина чекланмайди. Уларнинг таъкидлашича, Ҳамза умрининг охиригача шўро шоири сифатида садоқат билан ижод қилган ва ҳатто ўзбек адабиётида биринчи бўлиб социалистик реализмни жорий этган. Шўро адабиётшунослигида бу қараш шу қадар илдиз отиб кетган эдики, ҳатто ошкоралик ва қайта қуриш йилларида коммунистик мафкура остин-устун бўлиб

кетган шароитда ҳам сира ўзгаргани йўқ. Ҳамза таваллу-дининг юз йиллиги муносабати билан тайёрланган ва 1988 йилда чоп этилган “Ҳамза Ҳакимзода ижоди проб-лемалари” деган китобда шундай дейилади:

Ҳамза “ижтимоий фаолияти ҳам бадиий ижоди би-лан социалистик революцияни олқишлаган янги тип санъаткор ва шу характери билан совет ёзувчиси қанақа бўлиши кераклигини ёрқин намойиш қилувчи ажойиб шахс эди”.

Муаллиф давом этиб, фикрини чуқурлаштиради:

“Коммунистик партия сиёсатини Октябрь инқилоби арафасидаёқ ўзининг ижтимоий эътиқоди деб қабул қил-ган шоир умрининг охиригача унга содиқ қолди ва бутун қобилиятини Ленин партиясининг адолатли ишига ба-ғишлади”¹.

Ҳамза ҳақидаги бундай қарашда илмдан кўра сиё-сат кучли, мантиқдан кўра эҳтирос ва ҳаяжон устун. Бу қараш илмий умумлашмадан кўра минбардан туриб кўлни паҳса қилиб айтиладиган шиорга ўхшайди. Ас-лида ҳам шундай — у юқоридан туширилган партия-вий кўрсатмадан ўзга нарса эмас, бинобарин, унга шак келтириб бўлмайди, уни таҳлил қилиш эмас, балки қимматли дастуриламал сифатида қабул қилиш керак. Шунинг учун ўзбек адабиётшунослари бу кўрсатмани бемустанасно ҳамзашуносликнинг “бисмилло”сига ай-лантириб олдилар, яъни уни Ҳамза ижоди билан бог-лиқ ҳамма муаммоларни ҳал қилиб берадиган методо-логик калит қилиб бўйнига осиб олганлар. Улар Ҳамза ижодининг қай муаммоси ҳақида мулоҳаза юритма-син, бутун таҳлилни шу тезисга мослаштиришга ҳара-кат қилишарди. “Ҳамза — инқилоб куйчиси” деган гап ярим аср давомида такрорлана-такрорлана бадан-ба-данларимизга шу қадар сингиб кетдики, “Ҳамза инқи-лобчи шоир бўлган эмас” деган гапни эшитиш била-

¹ Мен муаллифнинг номини атайин тилга олмадим. Ҳозир бунинг унча аҳамияти йўқ. Чунки бунақа ёлгон-яшиқларни ўқишда иштирок этмаган би-рорга ўзбек адабиётшуноси қолган эмас. Мазкур сатрлар муаллифи ҳам турли масалаларга бағишланган мақоаларида бу номарғуб ишга баҳоли қудрат «ҳисса» қўшган. Бугун бу борада қай биримиз кўпроқ «хизмат» кўрсатганимизни аниқ-лаб, бир-биримизга таъна-дашномалар ёғдирганимиздан кўра, эски хатолар-ни таҳлил қилиб, улардан тегишли хулосалар чиқарганимиз, фанимизни сиё-сатбозлик иллатидан тезроқ фориг қилишга ҳаракат қилганимиз маъқул.

ноқ ич-ичимизда унга қарши алланечук норозилик уйғонади, ҳар қандай мантиқий далиллардан кўз юма-миз-да, ўзимиз учун ардоқли бўлган эски ақидаларимизни ҳимоя қилиш йўлларини излай бошлаймиз. Аммо ҳаётий фактлар асосида объектив фикр юритадиган бўлсак, ўша даврдаги ҳақиқий вазиятдан келиб чиқиб ҳукм қиладиган бўлсак, бир қатор сабабларга кўра Ҳамза Ҳакимзода ва нафақат Ҳамза, балки ўша йилларда қоматини тиклаб олган бошқа кўпгина ўзбек зиёлилари ҳам Октябрь инқилобининг “оламшумул” аҳамиятини, меҳнаткаш омма тақдирида ўйнаган “ижобий” ролини англаб етиши мумкин эмас эди. Шундоқ экан, ўзбек зиёлилари Октябрь инқилобини биринчи қадамлариданоқ чексиз шод-хуррамлик билан кутиб олиб, унинг шаънига олам-олам ҳамду санолар ўқиши, мадҳиялар ёғдириши мумкин эмас эди. Мен бу билан ўзбек зиёлиларини камситмоқчи, ижтимоий фаолиятларини ерга уриб, иқтидорларини, ақл-заковатларини шубҳа остига олмоқчи эмасман. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Убайдулла-хўжа Асадиллахўжаев, Сидқий Хондайлиқий каби зиёлилар ўзларининг теран ва илғор фикрли одамлар эканини, ижтимоий ҳаётдаги тамойиллар ва йўналишларни тўғри идрок этабилишларини неча марталаб исбот қилишган. Масалан, Мунаввар қори 1905 йилдаёқ матбуотда эълон қилинган мақолаларида социал-демократларнинг синфий кураш ҳақидаги қарашларини кескин қоралаб чиққан ва бу назария фақат биродаркушликка олиб бориб, жамиятни боши берк кўчага киритиб қўйишини таъкидлаган эди. Ёки Сидқий Хондайлиқий 1917 йилда “Русия инқилоби” деган дoston ёзиб, унда чоризм тузумини чуқур таназзулга олиб борган ижтимоий сабабларни очиб берган, турли тоифалар ўртасидаги сиёсий кураш манзараларини ҳаққоний чизиб берганди. Шуларга қарамай, Мен ўша даврда ўзбек зиёлилари “большевиклар ғояларини қабул қила олмас ва Октябрни қабул қилаолмас эди” деяётган эканман, бунинг боиси бор, албатта.

Авалло бир саволга жавоб берайлик, хўш, большевиклар партияси инқилоб арафаларида ва бевосита инқилоб кунларида халқ ўртасида кенг шуҳрат қозонган, омма томонидан, яъни “эзилган меҳнаткашлар” томо-

нидан қўллаб-қувватланган партия эдими? У турли ижтимоий табақалар ўртасида обрў қозониб, бирон салмоқли мавқега эга бўлганми? Бу савол айрим одамларга ғайритабиий туйилиши мумкин — ахир, шу ҳам савол бўлдими? Большевиклар биринчи қадамданоқ халқ манфаатлари учун курашган, шунинг учун бутун Россия империясида кенг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватлангани ҳаммага маълум-ку! Уларнинг шуҳрати зўр бўлганига шубҳа қилиш керак эмас. Бироқ бундай қараш шўро замонида ҳамманинг қулогига мажбурлаб қуйилган гапларнинг оқовасидан, эскича фикр юритиш оқибатидан ўзга нарса эмас. Маълумки, 1938 йилдан бошлаб ёшу қари барча совет халқи тарихни “ВКП(б) тарихи. Қисқа курс” деган китоб бўйича ўқиб ўзлаштиришга мажбур эди. Китоб Сталиннинг кўрсатмаси билан ёзилган ва унинг таҳрири остида чоп этирилган бўлиб, унда партия тарихи очиқдан-очиқ сохталаштирилган эди. Аммо бу ҳақиқат ошқоралик даврида — 80 йиллар ўртасидагина аён бўлди. 60 йилларга қадар эса бу китоб шўроларнинг муқаддас китобига айланган, одамлар унга сажда қилишга мажбур этилган эди. Унинг ҳар бир жумласи мутлақ ҳақиқат ҳисобланарди. Ҳукмрон мафкура фақат бу китоб эмас, бошқа воситаларни ҳам ишга солиб, одамларда большевиклар партиясининг улуғлиги ҳақидаги тасаввурни сусайтирмасликка ҳаракат қиларди. “Ленин Октябрда”, “Ленин 1918 йилда” каби фильмлар ва яна бошқа юзлаб бошқа жанрдаги асарлар шу мақсадга хизмат қилган. Ана шундай ашаддий ва узлуксиз ташвиқот тазйиқида фикри шаклланган одамлар большевиклар партияси инқилобдан аввал ҳам, инқилоб йилларида ҳам, ундан кейин ҳам умумхалқ муҳаббатини қозонган, катта обрў-эътиборга эга бўлган деб ўйлашган. Ҳолбуки, кейинги 15 йил ичида эълон қилинган тарихий ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, кенг халқ оммаси 1917 йилнинг 25 октябрига қадар большевиклар партияси тўғрисида деярли ҳеч нарса эшитган эмас, уларни қўллаб-қувватлашни эса етти ухлаб тушларида ҳам кўрган эмас. Бу фикрни тасдиқловчи ўнлаб далиллар келтириш мумкин. Биргина мисол билан чекланаман.

“Адабиёт қомуси”нинг биринчи нашрига Бош муҳаррир бўлган, ҳозиргача илмий-марифий қимма-

тини йўқотмаган ўнлаб тадқиқотлар муаллифи, кейинчалик НКВД ертўлаларида маҳв этилган йирик адабиётшунос В.П.Полонский 1929 йилда чоп этилган “Инқилобий давр адабиёти очерклари (1917—1927)” деган китобида ёзишича. 1917 йил июнь ойида Советларнинг Биринчи қурултойида Ленин нутқ сўзлаб, “ҳозирги пайтда ёлғиз большевиклар партиясигина давлат ҳокимиятини қўлга олишга қурби етади” деганида бутун зал қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборган экан. Мажлисни бошқараётган Ф.А.Керенский анчагача зални тинчитолмагач, Лениннинг гапига “бунақа партия йўқ” деб изоҳ берган экан. Тўғри, орадан беш ой ўтар-ўтмас кўпчиликка унча таниш бўлмаган бу партия қуроли тўнтариш оқибатида ҳокимият тепасига келади. Аммо бу ҳол ўша пайтда большевиклар партияси жамиятда катта нуфузга эга бўлганидан эмас, балки Вақтли ҳукуматнинг уқувсизлиги, журъатсизлиги ва беқарорлигидан далолат беради, холос. Энди ўзингиз ўйлаб кўринг — инқилобдан 4—5 ойгина олдин империя пойтахтида яъни Санкт-Петербургда кўпчиликка яхши таниш бўлмаган бир партияни Россиянинг авлоқ ўлкаси ҳисобланмиш Туркистонда шоирлар билиб, ғояларини ўзлаштириб, қуроли тўнтаришини шоду хуррамлик билан кутиб олиши мумкинмиди? Юқорида номи зикр этилган Сидқий Хондайлиқий “Русия инқилоби” деган достонида инқилобни келтириб чиқарган сабаблар, уни амалга оширган ижтимоий кучларни кенг кўрсатган. Шоир, айниқса Русия империясидаги 1916—1917 йиллардаги вазиятни батафсил тасвирлайди, ҳатто рус давлатини бутун Европа назарида шармандаи шармсор қилган Григорий Раступиннинг кирдикорларини ҳам четда қолдирмайди. Аммо жамиятдаги ҳар бир салмоқли ҳаракатни сезгирлик билан илғаб олган бу синчков шоир достонида большевиклар ҳаракати тўғрисида тузукроқ маълумот бермайди. Шу фактнинг ўзиёқ большевикларнинг “шуҳрати” қандоқ бўлганини яққол кўрсатиб турипти. Шунинг учун Ҳамза ва бошқа ўзбек зиёлилари “инқилобдан олдиноқ унинг ғояларини қабул қилган ва инқилобни зўр мамнуният билан кутиб олган” деган фикрда ҳақиқатдан кўра муболаға кучли. Умуман, Ҳамза Ҳакимзоданинг 1917 йил мобайнида большевиклар томонида туриб, инқилоб ғалабаси учун

кураш олиб борганини тасаввур қилиш анча қийин. Тўғри, бундай қараш тарафдорлари Ҳамзанинг 1917 йил сентябрь ойида ўтган Таъсис мажлисига сайловда фаол қатнашганини ва унда тўртинчи рўйхатга овоз беришга тарғиб қилганини айтишади. Маълумки, ўша сайловда большевиклар тўртинчи рўйхат орқали ўтишган. Бироқ айтиш шунки, рўйхатда большевиклар билан бирга мусулмон меҳнаткашлар иттифоқи ҳам қатнашган эди. Хўш, ўшанда Ҳамза тўртинчи рўйхатдаги большевиклар номзодини қўллаганими ёки мусулмон меҳнаткашлар иттифоқи учун овоз беришга даъват этганими? Бу саволга аниқ жавоб йўқ.

Шу ўринда яна бир нарсага эътиборни жалб қиламан — ҳадемай содир бўладиган Октябрь инқилобидани “шоду хуррамлик билан” кутиб олиши керак бўлган Ҳамза 1917 йилнинг октябрь ойида инқилобий фаолият майдонини тарк этади ва алғов-далғовлардан анча нарида бўлган Туркистон шаҳарига кетади. Тадқиқотчи Ф.Мўминовнинг аниқлашича, Ҳамза Туркистонда 1918 йил март ойининг охиригача хусусий муаллимлик билан шуғулланади. Албатта, ҳаётдаги бирор ҳодисага муносабат билдириш учун, уни қувватлаш ёхуд рад этиш учун одам бу воқеалар жараёнида шахсан иштирок этиши шарт эмас. Ҳамза ҳам олисдан туриб, Октябрь инқилобидани “шоду хуррамлик билан” кутиб олиши мумкин эди. Аммо Ҳамза архивида сақланиб қолган ҳужжатларда ва бошқа материалларда буни исбот қиладиган ишончли далилни учратмаймиз.

Маълумки, большевиклар Тошкентда ҳокимият тепасига 1917 йил 31 октябрь куни келган. Бироқ совет ҳокимияти учун курашда Ҳамза Ҳакимзода бевоқиф иштирок этмаганидек, бошқа ўзбек зиёлилари ҳам қатнашган эмас. Кейинчалик большевиклар шуни рўқач қилиб, бир неча муддат мобайнида маҳаллий миллат вакиллари давлатни бошқаришга яқин йўлатишган эмас.

Хуллас, большевиклар қуролли тўнтаришда ғолиб чиққан бўлсалар-да, бу уларнинг довуруғига довуруғ қўшгани йўқ — ўзининг тирикчилиги билан андармон бўлган халқ оммаси яна анча вақтгача уларга нисбатан лоқайд ва бефарқ қолаверади.

Шунинг учун “ўзбек шоирлари ва биринчи навбатда, албатта, Ҳамза Ҳакимзода биринчи кунданоқ инқилобни севинч билан кутиб олди ва зўр кўтаринкилик билан унинг ғояларини тараннум этди” деган гапни кейинчалик ҳукмрон мафкура тазйиқида тўқиб чиқарилган афсона деб қараш керак.

Шу ўринда китобхонда жиддий эътироз туғилиши мумкин — ахир, Ҳамзани “инқилоб куйчиси” деб атайдиган адабиётшуносларнинг ҳаммаси ўз фикрини исботловчи далил сифатида шоирнинг маълум ва машҳур инқилобий шеърларини келтиради-ку? Ахир, Ҳамзанинг ўзи ўз оғзи билан “Яша Шўро!”, “Битсин золим бойлар!”, “Курамыз янги турмушни жаҳон ичра” дея ҳайқирган-ку? Унинг чиндан ҳам инқилоб шоири бўлганига бундан ортиқ яна қандай далил керак? Дарҳақиқат, бу эътироз ғоят асослидай, ҳеч нарса билан рад қилиб бўлмайдигандай кўринади. “Яша Шўро”, “Ҳой, ишчилар”, “Ишчилар, уйғон!”, “Биз ишчимиз”, “Ҳой, ҳой отамиз” каби шеърларда муайян инқилобий руҳ бор — шоир чиндан-да “эзилган меҳнатчилар”нинг ёруғликка чиқишини истайди. Бунинг учун уларга ўз эркини қўлга олишга, “қонхўр қорин бойлар”га қарши курашга чақиради. Бундай чақириқлар инқилоб хитобларига ҳамоҳанг. Хўш, шундоқ экан, бу шеърларни ҳеч иккиланмасдан Ҳамзанинг большевикларга муҳаббати ва янги тузумга садоқатининг рамзи деб қараш мумкин эмасми?

Бир қарашда бу саволга ижобий жавоб бериш мумкиндай кўринади. Бироқ масалага Ҳамзанинг ғоявий эволюцияси нуқтаи назаридан қаралса, “инқилобий шеърлари”ни алоҳида ажратиб олмай, лоақал уч-тўрт йиллик ижоди бағрида текшириладиган бўлса, аён бўладики, юқоридаги саволга дабдурустдан ижобий жавоб бериш қийин.

Гап шундаки, халқнинг оғир қисматини ўйлаш, унинг эркин ва фаровон келажагини қўмсаш, шу олижаноб ниятни амалга ошириш йўллариини излаш Ҳамза ижодида инқилоб йилларида эмас, анча олдин намоён бўлган. Қолаверса, бундай ғоявий йўналиш биргина Ҳамза эмас, балки жамики жадид шоирларининг ижоди учун ҳам характерли эди. Улар, айниқса, халқни мислсиз асоратга солган, жаҳолат ва нодонлик зулма-

тида тутиб турган чор амалдорларидан қаттиқ нафратланар эдилар. Шунинг учун тараққийпарвар ўзбек зиёлиларининг ҳаммаси оқ подшони тахтдан воз кечишга мажбур қилган феврал инқилобини халққа чинакам хуррият олиб келган инқилоб деб ўйладилар. Аммо уларнинг умидлари рўёбга чиқмади — Керенский бошлиқ Муваққат ҳукумат даврида моҳиятан ҳеч нарса ўзгармади — халқнинг кўкрагига шабада тегмади. Зиёлилар яхши кунларни кутишда давом этдилар. Ниҳоят, 1917 йил 25 октябрда большевиклар ҳокимиятни қўлга олди. Улар даври-даврон сурган кезларда халқ кўзидан яшириб келган ғаройиб хислатлари бор экан — ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш йўлида большевиклар ҳеч қандай фирибгарликдан, ҳар қандай виждонсизликдан қайтмас экан. Улар ҳеч қанча хижолат чекмай, ўзларини меҳнаткаш халқнинг якка-ю ягона ҳомийси ва ҳимоячиси деб атадилар, биронта халқ вакили билан маслаҳат қилмай, уларнинг хоҳишлари-ю қарашларини назар писанд қилмай, ҳамма ишларини халқ номидан қилдилар, шўро ҳокимиятининг бирдан-бир мақсади халққа бахт-саодат келтириш, уни тўқ ва фаровон қилиш деб эълон қилдилар. Ҳатто бу йўлда дастлабки паллаларда одамларнинг орзу-истакларига мос келадиган декретлар ҳам эълон қилдилар. “Ер — деҳқонларга! Завод, фабрикалар ишчиларга! Халқларга — тинчлик! Мазлумларга — озодлик!” Нақадар жозибадор гаплар! Ҳаётини ана шу олижаноб идеалларга бағишлаб келган, бу йўлда қанчадан-қанча таъқибларга учраб, муҳтожликлар кўрган зиёлилар учун бу декретлар айни муддао эмасмиди? Айни шу ниятлар билан ижодини нурлантириб келган Ҳамза нечук “Яша шўро!” демасин? Нечук ишчиларни уйғотишга, ўз эрки учун курашга чақирмасин? Шуни ҳам айтиш керакки, бу хитоблар сеҳрига учраган биргина Ҳамза эмас эди. Ҳатто Чўлпон ҳам ўша йилларда ишчиларнинг қонидан қизарган қизил байроқни алқаб оташин шеърлар яратди. Ҳа, шоирлар ҳам одам — улар ҳар қанча зийрак, ҳар қанча зеҳни ўткир, зукко бўлмасин, баъзан алданадилар, устомонлик билан қурилган макр тузоғига илинадилар. Ўйлайманки, кўп йиллар давомида бизга “инқилобий шеърият” тарзида тақдим этиб келганлари аслида Ҳамзанинг ана шундай мудҳиш алданиши оқибат-

тида туғилган эди. Ҳамзанинг олижаноб идеаллари, миллатнинг истиқболи ҳақидаги ўйлари 1917 йилда большевикларнинг шиорларига, баландпарвоз хитобларига мос келиб қолди ва шу туфайли шоир бир даста “инқилобий” шеърларини яратди. Албатта, улар ҳали сўз санъатининг ноёб намуналари даражасига кўтарилган эмас эди, аммо муайян даражада юракдан чиққани, яъни самимият билан ёзилгани учун таъсир кучидан ҳам маҳрум эмасди.

“Ҳамза ва инқилоб” муаммосида шўро адабиётшунослиги олға сурган қарашларда эътироз туғдирадиган яна бир жиҳат бор. Бу шундаки, гўё Ҳамза “Октябрни севинч билан қарши олгандан сўнг” умрининг охиригача унга содиқ қолган ва унинг ғалабаларини мустаҳкамлаш учун фидокорлик билан курашган эмиш. Бу фикрга ҳам қўшилиб бўлмайди. Бу қараш ҳам ҳар нима қилиб бўлса-да, Ҳамзадан намунали шўро шоири яшаш учун тўқилган ва шоирни ўзлигидан маҳрум қилишга қаратилган.

Далилларга мурожаат қилайлик.

Большевиклар давлат тепасига келгач, халқ оммасини ўз ҳокимиятини тан олишга мажбур қила бошладилар. Бунинг учун улар зўравонликни ишга солдилар, халқни кўрқитиб, иродасини синдириш учун оммавий қирғин йўлидан бордилар. Большевиклар авж олдирган “қизил” террор зиёлиларнинг кескин норозилигига сабаб бўлди. А.М.Горький, Г.В.Короленко, И.Н.Бунин каби дунёга танилган адиблар большевиклар сиёсатини қаттиқ қораладилар. Рус зиёлиларининг аксарияти норозилигини билдириш ва қонли қирғиндан сақланиш учун тарки ватан қилиб хорижга қочди. Туркистонда ҳам шу аҳвол юз берди — большевиклар ҳокимият тепасига келгандан кейин икки-уч ой ўтмасданоқ уларнинг ҳақиқий башараси фош бўлди — улар тилидан бол, қамчисидан қон томадиган, ҳокимиятни қўлдан чиқармаслик учун ҳеч қанақа ёвузликдан, ҳатто жиноятдан қайтмайдиган одамлар экани кўриниб қилди. Масалан, инқилобнинг биринчи кунларида Лениннинг тили билан Туркистон халқларига озодлик ва мустақиллик ваъда қилган большевиклар 1918 йилнинг бошидаёқ Туркистон мухториятини ваҳшиёна тор-мор келтирди, уч кун давомида

Кўқонда мислсиз қирғин ясаб, тинч аҳолидан ўн минг кишининг ёстуғини қуритди, кейин бошланиб кетган фуқаролар урушида Фарғона кўчаларида халқ қони дарё бўлиб оқди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бундай ваҳшийликларни кўрган шоирлар шундан кейин ҳам большевиклар шаънига мадҳия ўқиб, олқишлар ёғдириши мумкинмиди? Халқнинг аҳволи чоризм давридагига қараганда мутлақо ўзгармаганини, Туркистон ҳамон тутқинлик ва эркисизлик асоратида эканини, большевиклар маҳаллий аҳолини назар писанд қилмай, унга паст назар билан қараб, шовинистик сиёсат юргизаётганини кўриб, кўпгина адиблар ва шоирлар аксилинқилобий мазмунда асарлар ёза бошладилар. Ҳамза Ҳакимзода ҳам бу тамойилдан бутунлай четда қолмади.

1918 йил 11 январь куни, яъни инқилоб ғалабасидан икки ярим ой ўтар-ўтмас “Улуғ Туркистон” газетасида Ҳамзанинг “Туркистон мухториятина” деган шеъри босилиб чиқди. Қирқ беш мисрадан иборат бу шеър мухаммас шаклида ёзилган бўлиб, ҳар бандининг сўнггида

*Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ислом миллати!*

деган хитоб нақорат тарзида такрорланиб келади. Шеърнинг бирон жойида Октябрь инқилоби, Шўро ҳукумати ёки большевиклар партияси ҳақида бирон оғиз гап йўқ. Аксинча, Туркистон мухторияти “кўнгилларни дилшод” қилгани, энди “вайроналар обод бўлиши”, “Темурдек шоҳлар арвоҳи” турк ўғлини курашга чорлаётгани кўтаринки руҳда айтилади ва “ислом давлати”ни бир санжоқ остида бирлашишга даъват этилади:

*Келинг энди бирлашинг ислом миллати!
Кетсин сунний, шиалик, нифоқ иллати!
Бир санжаққа тўплансун, ислом давлати!
Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ислом миллати!*

Инқилобий ғоялар чинакамига шоир этиқодига айланиб улгурган бўлса, социалистик идеални аллақачун

чон ўзи учун дастуриламал қилиб олган бўлса, ҳар бир қадамини инқилоб қаричи билан ўлчаб қўяётган бўлса, Ҳамза Ҳақимзода она юрти Туркистоннинг ўтмишдаги шону-шавқатини тиклашга ундовчи, буюк соҳибқирон амир Темур руҳига тавалло қилувчи шеър ёзармиди?

Эҳтимол, бу шеър Ҳамза ижодида тасодифан пайдо бўлгандир? Эҳтимол, у Ҳамзанинг “ношўровий” мазмундаги якка-ю ягона асаридир? Балки Ҳамза қай бир сабаб билан ўткинчи кайфият таъсирида бу шеърни ёзиб қўйиб, кейин пушаймон еб, бунақа “куфрона” шеърлар ёзишни йиғиштириб қўйгандир? Йўқ, бу фарзимиш ҳам тўғри эмас. 1919 йил 21 май куни “Иштирокиюн” газетасида Ҳамзанинг “Ким йиғлар?” деган 14 мисралик ғазали эълон қилинган. Бу шеъри мазмунига кўра Чўлпоннинг бир-икки йил кейин яратилган “Гўзал Фарғона, сенга не бўлди?” деб бошланадиган машҳур шеърини эслатади, чунки ҳар икки шеърда ҳам Фарғона бошига тушган шўришлардан алам чеккан юракнинг изтироблари, унда қайнаб-тошган ғазабнок туйғулар ифодаланган:

*Эй мардуми Фарғона, аҳволингга ким йиғлар?
Бадбахтлига юз тутган иқболингга ким йиғлар?
Ифбат ила номусинг кимлар қўлида барбод?
Қурбон ўлан маъсумлар, аҳволингга ким йиғлар?
Қон йиғлатса афлокни отингни хаёлотини.
Дарвоқе шу фурсатда аъмолингга ким йиғлар?*

Ҳамза Ҳақимзода “намунали шўро шоири” бўлмаганига ишонч ҳосил қилиш учун шу икки мисол кифоя эмасми? Кифоя бўлмаса. Ҳамзанинг 20-йиллар бошида яратган тўрт қисмли “Фарғона фожиалари” деган драматик асарини эсланг — унинг номидан ҳам кўриниб турибдики, асарда Фарғона халқининг улуф инқилоб неъматларини шодонлик билан кутиб олган эмас, балки фуқаролар уруши туфайли Фарғонанинг бошидан кечган қонли воқеалар тасвирланган. Бу асарнинг бизгача етиб келмай йўқолиб кетгани бежиз бўлмаса керак. Уни “йўқолиб кетган” эмас, “йўқотиб юборилган” деса, эҳтимол, тўғрироқ бўлар. Баъзи бир ҳамзашунос тадқиқотчилар бу асарнинг мазмуни унча-

лик “шўровий” эмаслигига, унда “ғоявий хатолар” мавжуд эканига ишора қилишган. Асарнинг матни етиб келмаган бўлса-да, ўша пайтларда эълон қилинган тақрирларда мазмуни қисқача баён этилган “Қаҳрамон Ўғиз” пьесаси ҳам Ҳамзанинг “намунали шўро ёзувчиси” бўлишдан йироқлигини кўрсатувчи асарлар сира-сидандир. Умуман, Ҳамза 1920 йилдан кейин “шўровий” руҳда асар ёзишдан тўхтайтиди деса ҳам бўлади. Тўғри, у маҳаллий сайловлар, ер-сув ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги каби “шўровий” мавзуларда бир қатор шеърлар, манзумалар, сахна асарлари ёзган, бироқ улар тор-ташвиқий мақсадларни кўзлаган, бадииятдан маҳрум, умри қисқа асарлар эди. Бундан ташқари, уларнинг аксарияти ҳажвий характерда бўлиб, шўро тузумини улуғлашдан, большевиклар сиёсатини кўкларга кўтаришдан узоқ туради. Албатта, Ҳамзанинг 20-йиллардаги ижоди ва, айниқса, драматургияси анча рангбаранг ва теран ҳаётий мазмунга эга. Уларнинг ҳаммасини ҳамзашунослар сира иккиланмасдан шўро адабиётининг юксак намуналари деб ҳисоблашган ва ҳатто социалистик реализм методи асосида ёзилган деб баҳолашган. Ҳолбуки, “Майсаранинг иши” ёхуд “Паранжи сирлари” каби драматик асарларда ҳам “мана, ман” деб кўриниб турадиган шўровий мазмун йўқ. Биз мақоламиз давомида Ҳамзанинг 20-йиллардаги ижодига яна тўхтайтмиз, ҳозирча эса бир фикрни таъкидлаш билан чекланамиз? 1917—1918 йиллар давомида бир даста “инқилобий” шеърлар ёзиб, “совет шоири қандай бўлиши кераклигини” гўё кўрсатган Ҳамза Ҳакимзода 20-йилларда бу мартабасини бирон бир салмоқли асар билан тасдиқлашга уринмади ҳам.

Сезиб турибман — китобхон мулоҳазаларимни ўқияпти-ю, лекин кўнглида алланечук эътироз ғимирлаб, тинчлик бермаяпти. У менга қараб: “Бу ёғи қандоқ бўлди? Сиз Ҳамзани “шўро шоири эмас” деб даъво қиляпсиз. Ҳолбуки, унинг шўро одами бўлгани, инқилоб йилларидан бошлаб умрининг охиригача маориф ва маданият соҳасида турли шўро идораларида ишлагани маълум-ку!” деяётган бўлиши муқаррар. Ҳа, бу эътироз тўғри. Мен Ҳамзани шўро шоири бўлган эмас деяётган эканман, бундан у “аксилшўровий унсур бўлган, шўроларга қарши курашган, уни ағдариб

ташлашга чақирган” деган маъно келиб чиқмайди. Биз бу масалада ҳам жўнроқ, юзакироқ фикр юритишга ўрганиб қолганмиз. Назаримизда шундайки, бирон ижтимоий тузум муҳитида яшаб ижод этган одам, албатта, шу тузумнинг муҳиби бўлади ва уни, албатта, шу тузумнинг куйчиси деб аташ керак. Бундай қарашни адабий жараённинг умумий қонунияти даражасига кўтарсак ва адабий ҳодисаларни шу қонун асосида баҳолайдиган бўлсак, кўпгина ғайри табиий ва сохта ҳулосаларга келамиз. Маълумки, шўро замонида социалистик реализм шўро адабиётининг асосий ижодий методи деб ҳисобланарди. Бунга кўра шўро замонида яшаб ижод этган ижодкорлар социалистик реализм адабиётининг вакиллари ҳисобланарди. Аммо ҳаёт деган нарса ўжар бўлар экан — у одамлар тўқиб-бичган қолипларга тушавермас экан. Ҳатто шўро даврида ҳам кўпгина шоир ва адиблар бор эдики, сиз ҳар қанча тиришиб-тортишманг, уларнинг асарлари социалистик реализм қолипига сира тўғри келмас эди. Масалан, рус адабиётида М.А.Булгаков, Б.П.Пастернак, А.А.Ахматова, М.Цветаева каби ёзувчи ва шоирлар шулар жумласидан. Ўзбек адабиётида эса Абдулла Қодирий ижоди, унинг машҳур “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларигина эмас, ҳатто “Обид кетмон” қиссаси ҳам социалистик реализм қолипига сира тушмади. Хўш, нима қилиш керак? Бу ижодкорларнинг ҳаммаси дунёга танилган, адабиётда мактаб яратган ижодкорлар — шунинг учун улардан юз ўтириб, воз кечиб бўлмайди. Хўш, нима қилиш керак? Шунда коммунистик мафкура дарғалари шўро «шариати»дан йўл топиб, шундай фатво беришди: “совет адабиёти” деган тушунча “социалистик реализм” тушунчасидан кенг. Бу гап, умуман, тўғри эди, лекин етарли эмас эди. Унинг мутлақо тўғри бўлишини таъминлаш учун жиндайгина ўзгартириб, “адабиёт” деган тушунча “совет адабиёти” деган тушунчадан кенг бўлади” демоқ лозим эди. Дарҳақиқат, биз 20-йилларда рус адабиётида ҳам, бошқа миллий адабиётларда ҳам, ўзбек адабиётида ҳам кўпгина ёзувчиларни кўрамизки, улар шўро ҳудудида истиқомат қилган, шўро паспортига эга бўлган, шўро идораларида ишлаган бўлсалар-да, роман ва қиссалар, ҳикоя ва дostonлар, шеърлар ва

драмалар ёзган бўлсалар-да, “шўро ёзувчиси” ёхуд “шўро шоири” бўлган эмаслар. Бунинг энг ёрқин мисоли сифатида Сергей Есенинни кўрсатиш мумкин. У, албатта, шўро фуқароси эди, лекин уни “шўро шоири” деб атасак анча-мунча сунъийликка йўл қўйган бўламиз. Негаки, у шўро ҳудудида яшагани билан шўро воқелиги унинг учун ижодий материалга айланган эмас, қолаверса, у ҳали шўровий тафаккур малакаларини эгаллагани йўқ, шўровий дунёқараш ҳам унинг онгига сингиб кетган, унинг яшаш тарзида янгича иқлимни вужудга келтирган эмас. Шу аҳволни Ҳамза масаласида ҳам аниқ кўриш мумкин — ҳеч шубҳасиз, у шўро фуқароси бўлган, шўро идораларида ишлаган, уларнинг турли топшириқларини бажарган, сайёр драма труппалари тузган, улар билан бирга фуқаролар уруши фронтларига борган, кейин эса турли вилоятларда бўлиб, халқ онгини ёритишга ҳаракат қилган, журофот ва бидъатга қарши курашган, янги ҳаётни жорий қилишга уринган. Ҳамза шўро мафкурасининг қай бир жиҳатларига хайрихоҳ ҳам бўлган бўлиши мумкин. 20-йилларнинг бошида унинг партияга аъзо бўлиб кирганини шу билан изоҳласа бўлади. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси ҳали Ҳамзани “шўро шоири” деб таърифлашга асос бўла олмайди. Нега? Гап шундаки, ҳали революцион воқелик ва революцион мафкура Ҳамза учун ижодий воқеликка, ижод фактига айланиб улгурган эмас. Албатта, ҳаётдаги воқеаларнинг акс-садоси сифатида майдонга келган уч-тўртта шеър ҳали “шоир учун бутун инқилобий воқелик ижод фактига айланди” деб хулоса чиқариш учун етарли эмас. Бошқача айтганда, инқилобий воқелик, инқилобий дунёқараш шоир онгига чуқур сингиб, унинг вужудини қамраб олиб, унинг учун ҳаёт-мамот масаласига айланиб, ижодининг моҳиятини ташкил қиладиган даражага етгани йўқ. Шунинг учун Ҳамза шўро фуқароси сифатида яшашда ва фаолият кўрсатишда давом этган ҳолда ҳали шўро шоирига ёхуд шўро адабига айланиб улгурмаган эди. Бутун 20-йиллар давомида Ҳамзаниннг ижодида ҳам худди Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон ижодида бўлгани каби жадидчилик руҳи устувор бўлиб қолган.

* * *

Жадидчилик зиёлилар ўртасида XX аср бошларида авж ола бошлаган ижтимоий-сиёсий ва маърифий-маданий ҳаракат бўлиб, умумтуркий характерга эга эди ва ўз олдига туркий халқларни ижтимоий ривожланишнинг янги, замонавий, самарали йўллариغا олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган эди. Жадидчилик, аynиқса, Туркистонда миллий уйғониш жараёнининг бошланишига қудратли туртки бўлди. Бу жараён миллатнинг бир ёқадан бош чиқаришини, аҳил бўлишини, яхлит бўлиб бирлашишини тақозо қилади. Жадидлар ўз асарларида “Ватан”, “миллат” тушунчаларини олдинга сурдиларки, бу тушунчалар ўша шароитда кишиларни, фикрловчи унсурларни жипслаштиришга қодир омил бўлди. Жадидчилик ҳаракати XX аср бошларида Туркистонда том маънодаги инқилобий ҳаракат бўлган эди, фақат унинг инқилобийлиги зўравонлик йўли билан қон тўкиб, қирғинлар ясаб ижтимоий тартибларни ўзгартиришга йўналтирилмаган, балки маориф-маданият тарқатиш йўли билан халқнинг онгини уйғотиб, кўзини очиб, тинч-тотув тарзда ҳаётни янгилаш мақсадига қаратилган эди. Жадидлар учун қуролли тўнтарувлар эмас, тинч ислоҳотлар муҳим эди. Лекин шундай бўлса-да, бу ҳаракат майдонга келиши биланок чор ҳукуматининг таъқибига учради. Большевиклар ҳокимият тепасига келгандан сўнг улар ҳам авваленг ичида, кейин эса очиқдан-очиқ жадидларга қарши кураш бошлаб юбордилар. Ҳукмрон мафкура жадидчиликка муносабатда ғалати босқичларни бошидан кечирди. Шўро даврида 20-йилларнинг ўрталаридан бошлабоқ Мунаввар қори, Тиллахон Салимхонов, Убайдулла хўжа Асадуллахўжаев, Саид Аҳрорий каби зиёлилар ҳибсга олиниб, маъмурий қamoқ жазоларига мустаҳиқ қилинган бўлсалар-да, баъзи бир илмий асарларда ҳали жадидларнинг тарихдаги ижобий роли ҳақида гапириш мумкин эди. 30-йилларнинг ўрталарига келиб эса улар “буржуа мафкурачилари” деб эълон қилинди. Шунга кўра “жадид” деган кимса бирон жиҳатдан ижобий бўлиши мумкин бўлмаган сиймога айланди. Ойбек “Қутлуғ қон” романини битириб, биринчи марта муҳокамага қўйганда, айрим нотиклар Абдишукур обра-

зида жадидларнинг реакцион моҳияти “етарли” фош қилинмаганини таъкидлашди. Адиб уларнинг танқидини инобатга олишга мажбур бўлди. Аммо биз хоҳлаймизми-йўқми, жадидлар ичида миллатнинг равнақи йўлида чинакамига жонбозлик кўрсатиб, ўз ёнидан мактаблар қурган, дарсликлар ёзган, халқ болаларини бепул ўқитган, босмаҳоналар қуриб газета-журналлар чиқарган, китоблар чоп этган, турли тўғарақлар ташкил этиб, маърифат тарқатган фидойи одамлар кўп эди. Шунинг учун баъзан-баъзан йиғилишларда ёхуд айрим мақолаларда “жадидлар орасида тараққийпарварлари ҳам бўлган” деган маънодаги гаплар айланиб қоларди. Аммо бунақа гаплар қўллаб-қувватланмас, деворга айтилгандай беоқибат қолиб кетар эди. Журъат қилиб бу гапни ошқора айтганлар эса расмий доираларнинг кўзига хунук кўриниб қоларди. Ниҳоят, бу масала 60-йилларнинг охирига келганда узил-кесил “ҳал” қилинди. Ўша пайтларда Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг Биринчи котиби бўлиб ишлаган Шароф Рашидов ҳузурда бўлган кичикроқ йиғилишлардан бирида қаҳр билан столни бир муштлаган-у, “жадидлар босмачиларнинг мафкурачиси бўлган, бу ҳақда бошқа гап бўлиши мумкин эмас” деб чўрт кесган. Шундан кейин “жадидларнинг тузуклари бор” дейдиганларнинг дами ичига тушиб кетган ва ижодини инқилоб йилларида бошлаган ўзбек ёзувчиларининг ҳаммаси жадидлардан бутунлай айириб олинган. Ҳамза Ҳакимзода ижодини баҳолашда, унинг гоявий-ижтимоий эволюциясини белгилашда ҳам адабиётшунослик ана шу қинғир кўчаларга кириб чиқишга мажбур бўлди. 30-йилларнинг биринчи ярмида ҳеч ким ҳеч қанча тортинмай, Ҳамзанинг инқилобдан аввал жадид бўлгани ҳақида гапираверар эди. Ҳатто ўша пайтда чиққан баъзи дарсликларда Ҳамза жадид адабиётининг вакили сифатида талқин қилинган. Кейинчалик бу гаплар барҳам топди-ю, унинг ўрнига “Ҳамза ижодига жадидларнинг таъсири” тўғрисида гапира бошланди. Ниҳоят, шундай замонлар ҳам келдики, Ҳамзани жадидлардан бутунлай айириб олдилар. Бу қийин масала эди, бунинг учун бақрайиб туриб оқни қора демоқ керак эди. Айрим адабиётшунослар ҳар қандай тарихий фактлардан кўз юмиб, ўзларининг кулгили аҳволга тушиб қолганлари-

га парво қилмай, бу борада роса “жонбозлик” кўрсатдилар. Масалан, улар Ҳамзанинг инқилобдан аввал ёзган маърифатпарварлик руҳидаги асарларини жадидларникидан ажратиб олиш учун ўта бемаъни сафсата-ларни олға сурдилар — эмишки, жадидлар болаларни китоб ўқишга чақирганда бой-бадавлат одамларнинг фарзандларини кўзда тутган, Ҳамза Ҳакимзода эса улардан фарқ қилароқ, камбағал, қашшоқ, меҳнаткаш халқ фарзандларини илм олишга даъват этган эмиш. Хуллас, Ҳамзани “намунали совет шоири”га айлантириш жараёни уни жадидчилик ҳаракатидан ажратиб олиш билан қўшилиб кетди. Аммо Ҳамзанинг ким эканини унинг асарлари яққол айтиб беради-ку! Шунинг учун айрим ҳамзашунослар бу борада ҳам шоир ижодини қалбакилаштириш, Ҳамза ҳақидаги ҳақиқатни кенг китобхонлар оммасидан яшириш йўлидан борди. Бир мисол келтирай:

Урушдан кейинги йилларда Ҳамза Ҳакимзоданинг танланган асарлари бир неча марта нашр этилди. Бироқ уларнинг ҳаммаси таркибига кўра бир-бирдан деярилик фарқ қилмас ва Ҳамзанинг ҳақиқий ижодий қиёфаси тўғрисида тугал тасаввур бермас эди. Бу китобларга Ҳамзанинг оқ подшога таъзим билан “содиқ фуқарочилик” руҳида ёзган айрим шеърлари ёхуд инқилобдан кейин, юмшатиб айтганда, ғайри инқилобий руҳда ёзилган баъзи бир асарларигина эмас, ҳатто “Заҳарли ҳаёт” ҳам киритилган эмас.

1957 йилда Октябрь инқилобининг 40 йиллиги муносабати билан Ҳамза Ҳакимзоданинг танланган асарлари ҳам нашр қилинадиган бўлди. Ўшанда мен бир неча муддат Адабиёт ва санъат нашриётида бўлим мудири бўлиб ишлаган эдим. Табиийки, китобни нашр этиш масъулияти менга юклатилган эди. Мен янги нашрнинг аввалгиларидан жиндай бўлса-да фарқ қилишини истардим, шунинг учун китобни тўпловчи Юсуф Султоновга “Заҳарли ҳаёт” драмасини киритишни таклиф қилдим. “Бу асар 30-йилларда ҳам адабиёт хрестоматияларида нашр қилинган. Ҳамза ҳақидаги ҳар бир мақолада унинг тўғрисида илиқ гаплар айтилган; ҳозир бу асар ўқув дастурларига ҳам киритилган, аммо ўқувчилар ва талабалар асар матнини тополмай кўп қийналишяпти” деганга ўхшаш

далилларни қалаштириб ташладим. Назаримда, бу далилларга эътироз билдириш амри маҳол эди. Бундан ташқари республикада ҳамзашуносликнинг пешволаридан ҳисобланган Юсуф Султоновнинг ўзи Ҳамза асарларини кенгроқ тарғиб қилишдан манфаатдор бўлмоғи керак эди.

Домланинг қовоғи уюлди. Қошлари чимирилиб, пешонасидаги ажинлар қуюқлашди. Бироз сукутдан кейин у комил ишонч билан худди ҳукм ўқиётган судядек шартта-шартта кесиб гапирди:

— Ҳамза бизнинг ифтихоримиз, у фақат янги ўзбек адабиётининг яловбардори эмас, бутун совет адабиётининг асосчиларидан бири. Кўп миллатли драматургиямизга бағишланган, Москвада рус тилида нашр этилган ўн жилдлик мажмуа “Бой ила хизматчи” драмаси билан очилган. Шундоқ бўлгандан кейин биз жуда эҳтиёт бўлмоғимиз керак. Ҳамзанинг шаънига доғ туширадиган иш қилиш ярамайди. Ҳамзага қарши пичоғини қайраб турган ғоявий душманларимизга баҳона бериб қуймайлик. Бу ишда сиёсий хушёрлик керак.

Бу гапларни эшитиб ҳайрон бўлдим — Ҳамзанинг ўзи ёзган тузуккина асар эълон қилинса, бу қандай қилиб унинг шаънига доғ тушириши мумкин? Нима учун Ҳамзани Ҳамзанинг ўзидан ҳимоя қилиш керак? Нега энди Юсуф Султон Ҳамзага оқловчи бўлиш вазифасини ихтиёрий равишда бўйинларига олиб, уни қандай тарғиб қилиш борасида фармонбардорлик қилишни жоиз деб биладилар? Мен бу гапларни айтиб, домлага эътироз билдиришим мумкин эди, лекин айтмадим, андиша қилдим, тўғрироғи, ўзбекчилик қилдим. Чунки у пайтларда “сиёсий хушёрлик” масаласи ўртага тушиши биланоқ ювошгина бўлиб, бошни қуйи солиб, қўлни кўкракка қўйиб таъзим бажо келтиришдан ўзга илож қолмасди.

Ҳамзанинг асарлари китобхон қўлига тўлароқ етиб бормоғи учун яна ўттиз йилдан ортиқ вақт керак бўлди. Шунда ҳам қайта қуриш бўронларида коммунистик мафкуранинг шарти кетиб, парти қолмагунча бу ишни амалга ошириб бўлмади.

Ниҳоят, коммунистик устунлар қулади, Ўзбекистон мустақил ривожланиш йўлига қадам қўйди. За-

моннинг ўзгариши бошқа соҳалар каби адабиётшунослар олдига ҳам янги вазифалар қўйди — шўролар замонида ҳукмрон мафкура қолипига мослаб ёзилган кўпгина бадиий ва илмий асарларимизни қайта кўриб чиқиш зарурати туғилди. Айниқса, қатлиом қилинган, асоссиз қораланган ёхуд асоссиз мақталиб кўкларга кўтарилган ижодкорларнинг ҳақиқий қиёфасини холисона очиб бермоқ зарур эди. Албатта, бу ишни биринчи бўлиб ҳамзашуносларимиз бошлаб беришса яхши бўларди. Улар ҳукмрон мафкура тазйиқида қанақа ғайри илмий йўллар тутишганини, Ҳамзани ўзлигидан маҳрум қилиш учун қандай сафсаталарни, ёлғон-яшиқларни қалаштирганларини эл-юрт олдида очиқ айтиб, Ҳамза аслида ким-у, қандай ижодкор бўлганини кўрсатиб берсалар, фойдадан холи бўлмас эди. Аммо, афсуски, ҳали ҳеч ким бу ишга қўл урганича йўқ. Нима ҳам дейиш мумкин — ҳеч кимни мажбурлаб тавба-тазарру қилдириб бўлмайди, бу иш ҳар кимнинг виждонига ҳавола. Лекин масаланинг нохуш томони шундаки, айрим ҳамзашунослар холислик ва илмийлик йўлини тутиш ўрнига яна Ҳамзани янги шароитларга мослаштиришга ҳаракат қилишмоқда. Мен яқинда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигида Ҳамза тўғрисида бир мақола ўқидим. Унда Ҳамзани ислом динининг изчил тарғиботчиси сифатида кўрсатишга уриниш бор. Менимча, Ҳамза ижодига бундай ёндашиш ҳам бир томонламаликдан бошқа нарса эмас. Тўғри, Ҳамза эътиқодли мусулмон бўлган, ислом динини яхши билган, ҳаж қилган одам. Шеърларида ҳам, албатта, унинг диний эътиқоди қай бир даражада ўз ифодасини топган. Лекин шунга қараб, уни динга муккасидан кетган, ашаддий художўй одам сифатида ёки исломнинг фидойи тарғиботчиси сифатида таърифлаб бўлмаса керак. Мен Ҳамзанинг ҳаёти ва ижоди ҳақида билганларим асосида қатъий ишонч билан айта оламанки, у шўролар пайтида айтилганидек, динга қарши фаол курашган атеист ҳам эмас ва ҳозир айрим ҳамзашунослар эълон қилаётгандек Хувайдо ва ёки Ҳазиний каби диний шоир ҳам бўлмаган. У ижодининг биринчи қадамлариданоқ жадид бўлган, унинг ижодий эволюцияси ҳам жа-

дидчилик мафкураси ҳудудида содир бўлган. Бироқ бу — унинг ижоди ҳар қандай қусурлар ва адашишлардан холи бўлган деган маънони билдирмайди. У изланган, адашган, хато қилган ва шу изланишлари билан бирга қимматлидир. У жаҳид сифатида нафақат китобни, янги мактабни, янгича маданият ва янги психологияни тарғиб қилган, айтиб чоғда у ватанининг истиқболини ҳам ўйлаган, унинг ривожига, миллат равнақига ҳисса қўшишга ҳаракат қилган. Унинг жаҳидлиги 1917—1918 йилларда энг юксак нуқтага кўтарилди, лекин кейинги йилларда ҳам йўқ бўлиб кетгани йўқ. Табиийки, бу мулоҳазалар ҳали атрофлича тадқиқотни талаб қилади.

Энг муҳими эса шундаки, бугунги мустақиллик мафкураси кечаги кунда эришган маънавий ютуқларимиздан механик тарзда кўз юмишни тақозо этмайди, кечаги маданият ва адабиёт намояндаларидан юз ўғришни талаб қилмайди, аксинча, маънавий-маданий меросимиздаги ҳар қандай бойликни авайлаб-асрамоғимиз, ҳар қандай ёрқин сиймони эҳтиёт қилмоғимизни талаб қилади. Шу сиймолар қаторида аслида Ватан равнақи учун курашган, кейин ўзи беҳабар ҳолда шўро адабиётининг яловбардорига айлантирилган Ҳамза Ҳакимзода ҳам бор.

2000

20—30-йилларда жаҳид адабиёти

1956 йилда шахсга сиғиниш фош қилинган, қатагон қилинган кўпгина одамлар оқланди. Улар қаторида атоқли адиб Абдулла Қодирий ҳам бор эди. Орадан кўп ўтмай, унинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари қайта нашр қилинди. Кейин одатдагидек романларга тақризлар битилди, адиб тўғрисида мақолалар эълон қилинди, китоблар ёзилди, диссертациялар ҳимоя қилинди. Ишлар бир маромда кетаётганида бир масала кўндаланг бўлди-ю, унинг атрофида қизгин баҳс кўзғолди — Абдулла Қодирий романлари қайси ижодий метод асосида ёзилган? Уларни социалистик реализм методига мансуб деб бўладими? Савол қалтис

эди — чунки “йўқ” деб жавоб берса, яқиндагина оқла-ниб, душманлик белгиларидан халос бўлиб келаётган адибни тўлақонли совет ёзувчилари қаторига киритиб бўлмай қоларди. “Ҳа” деб жавоб берса, романларда социалистик реализм белгиларини топиш амри маҳол. Ўшанда айрим адабиётшунослар тузукроқ далил-исбот-сиз Абдулла Қодирий асарларини социалистик ре-ализм намунаси деб эълон қилдилар-да, шу билан баҳсга чек қўйилди. Чек қўйилди-ю, лекин, барибир масала ҳал бўлмай қолаверди. Бу, албатта, зўрма-зўраки ҳукм эди — ўшандан кейин бирорта адабиётшунос бу муам-мони қайта кўзгагани йўқ.

Аслида эса, тузукроқ ўйлаб кўрилса, “Ўткан кун-лар” ҳам, “Меҳробдан чаён” ҳам ва ҳатто “Обид кетмон” ҳам жадид адабиётига мансуб асарлар деган хулосага келиш мумкин эди. Аммо шўро замонида бундай хулосага келинса ҳам уни ошкора айтиб бўлмас эди, ошкора айтган одам балога қолар эди, чунки бундай хулоса ҳукмрон мафкура ақидаларига мутлақо зид бўларди, бинобарин, унинг яшашга ҳақи йўқ эди.

Маълумки, шўролар замонида ҳамма нарсага ком-мунистик мафкура кўзи билан қараларди. Ижтимоий фанлар ҳам шу мафкура чилдирмасига ўйнашга маж-бур эдилар — бу соҳадаги тадқиқотлар холислик ва ҳаққонийликдан маҳрум бўлиб, ҳукмрон мафкура “про-летар манфаатидан келиб чиқиб” яратган қолипларни тасдиқлашга хизмат қилмоғи лозим эди.

Жадидлар масаласида ҳам ана шундай ғайри илмий ва ўта субъектив концепция мавжуд эди. Унга кўра жадидлар миллий буржуазия манфаатларига хизмат қилган реакцион оқим бўлган. Инқилобдан кейин улар уч гуруҳга бўлиниб кетган. Большевикларнинг марказий органи бўлмиш “Коммунист” журналида (1928 йил 10-сон) “Октябрь ҳам жадидлар” деган мақола эълон қилган М.Ғиёсов бу гуруҳларни қуйидагича белгилай-ди: “1) тугал аксил ҳаракатчилик лагерида қолувчи-лар; 2) эски маслақларидан қайтиб, фирқа ва шўро-ларга кириб ишлаб кетувчи сўллар; 3) бетараф қолув-чилар — буларнинг кўплари эски жадид муаллимлари бўлиб, булар шўролар ҳукуматининг мустаҳкамланган-нини кўрган сари унга яқинлашадирилар”.

Бу таснифдан кўриниб турибдики, Шўро ҳокимияти йилларида, айниқса, 20-йилларда маориф ва маданият соҳасида жадидлар фаолият кўрсатишда давом этганлар. Аммо бу гал ҳам ўзларининг ақидаларига содиқ қолганлар, яъни уларнинг гапи бошқа, иши бошқа — бир-бирига зид бўлган. Большевиклар айрим жадидларнинг шўролар томонига ўтганини оғизда тан олсалар-да, амалда уларнинг ҳаммасига ашаддий душман сифатида муносабатда бўлганлар. Натижада 20-йилларнинг бошиданоқ уларни кескин қоралай бошлаганлар. “Синфий кураш” ҳадини олган большевиклар уларга қарши “даҳанаки” жанг билан чекланмай, 20-йилларнинг ўрталаридан жадидларга қарши репрессив тадбирларни қўллашга киришганлар. Бу кураш 30-йилларда ҳам шундай шиддат билан давом этди ва 40-йилларга келиб жадидларнинг деярли ҳаммасини жисмонан маҳв этиш билан якунланди. Аммо бундан кейин ҳам жадидлар ҳақида илиқ гап айтиш имкони бўлмади. Аксинча, авваллари бирда-ярим мақолаларда жадидларнинг маърифатпарварлик соҳасида жиндай ижобий роль ўйнагани ҳақида ўқиш мумкин эди. 60-йиллардан кейин эса улар фақат қора бўёқларда тилга олинди.

Шундай қилиб ҳукмрон мафкура ўзбек совет адабиётининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисидаги концепцияни ишлаб чиқди. Бу концепцияга кўра янги адабиёт Октябрь инқилоби билан бирга туғилган; у биринчи қадамлариданоқ “Яша, Шўро!” деб ҳайқирган, большевикларнинг ҳамма ишини қўллаб-қувватлаган, коммунизм ишига сидқидилдан хизмат қилган. Бу адабиёт, табиийки, мафкуравий соғлом бўлган, ҳар қандай ёт мафкураларга қарши курашган ва шак-шубҳасиз биринчи қадамлариданоқ социалистик реализм адабиёти сифатида кўринган. Албатта, бундай адабиёт сафида жадидларга ҳам, жадидчилик гояларига ҳам ўрин йўқ эди.

Афсуски, биз ўзбек адабиётшунослари кўп йиллар мобайнида шу ёлғон “ҳақиқат”га ишониб яшадик. Ишондиккина эмас, уни фаол тарғиб қилиб, халқни ҳам шунга ишонтиришга уриндик. Ҳолбуки, ҳақиқий аҳвол бутунлай бошқача эди. Аслини олганда, “совет адабиёти” деб аталмиш адабиёт Октябрь тўнтариши-

нинг эртасигаёқ ёки дастлабки ойлардаёқ бирдан пайдо бўлиб қолган эмас — бунинг учун ҳаётда реал асос ёхуд бирор ишончли замин йўқ эди. Тўғри, айрим тадқиқотчилар Ўзбекистонда 1905 йилдан кейиноқ инқилобий адабиёт шакллана бошлаганини таъкидлашади, бироқ бу фикрнинг исботи учун келтириладиган фактлар моҳият эътибори билан жадид адабиётининг намуналаридир. Аслини олганда эса ўзбек совет адабиёти 20-йилларнинг ўрталаридангина — Файратий, Фафур Фулом, Ойбек, Боту, Миртемир, Шокир Сулаймон каби ижодкорларнинг майдонга чиқиши билан боғлиқ тарзда шакллана бошлаган. Тўғри, ундан аввал Октябрни қутлаган, шўроларни мадҳ этган айрим шеърлар, маршлар, ғазаллар ёхуд бошқа жанрлардаги айрим асарлар бўлган. Бироқ улар бадиий савияси ғоятда ночор бўлиши билан бирга сон жиҳатдан ҳам кам бўлган. Шунинг учун улар бирлашиб, яхлит бир адабиётни ташкил этадиган қувватга эга бўлган эмас.

Амалда эса 20-йилларда жадид адабиёти яхлит адабиёт сифатида фаолият кўрсатган. Қолаверса, бу адабиёт ўзининг аср бошидаги 20 йиллик ривожланиш тажрибасига таянган ҳолда тараққиётининг янги босқичига кўтарилган, ҳам шаклан, ҳам мазмунан баркамоллик касб этган ва миллатнинг маънавий ҳаётида жуда чуқур из қолдирган. Бинобарин, кейинчалик, яъни 30-йилларда айрим “марксист” адабиётшуносларнинг “жадидлар бирор салмоққа эга бўлган адабиётларини ярата олмай тарих саҳнидан ғойиб бўлдилар” деган даъволари ҳам мутлақо асоссиз бўлиб чиқади. Куйроқда бунинг биз конкрет далиллар билан исботлашга ҳаракат қиламиз.

Ҳозир эса шуни таъкидлаш жоизки, Октябрь тўнтарилишидан кейинги дастлабки кунлариданоқ Мунаввар қори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Сидқий Ажзий, Сидқий Хондайлиқий, Тавалло ва бошқа кўплаб атоқли жадидлар Октябрь инқилобига қандай муносабатда эканликларидан қатъи назар маданият ва маориф соҳасидаги самарали фаолиятларини давом эттирганлар. 20-йилларнинг биринчи ярмида улар ўнлаб янги мактаблар очадилар, бу мактаблар учун турли-туман

қўлланмалар ва дарсликлар яратадилар, нашриётлар ташкил қиладилар, газета ва журналлар нашр этадилар, театр санъатини ривожлантириш борасида жонбозлик кўрсатадилар, турли-туман маърифий-маданий тўғараклар уюштирадилар. Албатта, зиёлиларнинг бундай фаолияти мутлақо большевикларнинг рағбатига сазовор бўлган эмас, аксинча, улар жадидларнинг ҳар бир қадамини синчиклаб кузатишган, тўғараклар ва жамиятлар ишини таъқиб остига олишган, нашр ишлари устидан қаттиқ назорат ўрнатишган. Абдурауф Фитрат “Чигатой гурунги”нинг айрим мажлислари қуролли қизил гвардиячиларнинг назорати остида ўтганини ёзади. Ёхуд Заки Валиди хотираларида 20-йилларнинг бошида зиёлилар устидан қаттиқ назорат ўрнатилгани важдан Бухорода Чўлпон билан учраша олмаганини эслайди. Аммо бундай таъқиб ва тазйиқлар жадидларни фаолиятдан тўхтата олмайди — улар матонат билан ишларини давом эттириб, 20-йиллардаёқ маориф ва маданият соҳасида анча салмоқли ютуқларга эришганлар.

Энди бевосита жадид адабиётига ўтадиган бўлсак, унинг кўзга яққол ташланадиган биринчи хусусияти шундаки, у инқилобдан кейин бирданига кўп жанрли адабиёт тарзида ривожлана бошлади — жадид ёзувчилари шеъриятида ҳам, драматургияда ҳам, насрда ҳам, публицистикада ҳам бирдай муваффақият билан қалам тебратди. Мана, масалан, публицистикани олайлик. Айтиш керакки, публицистика умуман ўзбек адабиёти учун батамом янги жанр бўлиб, унинг илк намуналари ўзбек матбуотида 1900 йилдан кейингина пайдо бўлган эди. Лекин бу соҳадаги тажрибаларнинг ғоят камбағаллигига қарамай, янги ўзбек публицистикаси 20-йилларнинг бошида ўз ривожининг энг юксак чўққиларига кўтарилди. Бу даврий публицистиканинг ўсиши, биринчи навбатда, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон номлари билан боғлиқ. Улар вақтли матбуотда ўнлаб мақолалар эълон қилдилар ва уларда бениҳоя ўткир эҳтирос билан, сўнмас бир жўшқинлик билан миллат ҳаётининг энг муҳим масалаларини кўтариб чиқдилар. Бу масала, албатта, биринчи навбатда миллий озодлик масаласи эди. Фитрат кўп мақолаларида халқнинг миллий онгини уйғотишни истади,

унга ўзлигини танитмоқни орзу қилади. Шу ниятда у бевосита миллатга мурожаат қилади, унинг ўтмиши буюклиги ҳақида гапиради ва бу миллий қадриятлардан ифтихор қилиш лозимлигини уқтиради. Буларнинг бари 18—19 йилларда ёзилганини, яъни ҳали Кўқон жароҳатлари эскимай туриб, унинг фожиалари хира тортмай туриб ёзилганини ҳисобга олсак уларнинг қиммати янада ортади. Бунга амин бўлмоқ учун биргина кичик парча келтиришнинг ўзи kifоя. Фитрат 1917 йилда “Хуррият” газетасида 5 декабрда эълон қилинган “Мухторият” деган мақоласида ёзади:

“Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қонланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурилди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тўзимлик турдик, сабр этдик, кучга таянган ҳар бир буйруққа бўйсундик, бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, ялентирдик, имонларимизни авайлаб сақладик:

“Туркистон мухторияти!”

Нақадар эҳтиросли, оташин мисралар! Унда ярим асрлик мустамлака даврининг тарихи ҳам, бу даврда тортилган алам-изтироблар ҳам, халқ қудратига ишонч ҳам мана ман деб кўриниб турибди!

Жадид публицистикасининг ривожини яна шу факт билан тасдиқлаш мумкинки, инқилобдан аввал унда кўтарилган масалалар фақат миллатнинг ички ҳаёти билангина чегараланиб қолганди, энди эса тематика кенгайди, мазмун чуқурлашади, муаллифлар дадиллик билан халқаро сиёсий ҳаёт ҳодисаларига мурожаат қила бошлайдилар. Бироқ бунда ҳам улар ўзларининг бош мақсадларини унутмайдилар — “улуғ” давлатларнинг шовинистик сиёсатларини фош қилиб, мустамлакачиликни кескин рад қилиш йўлидан борадилар. Бу жиҳатдан яна Фитрат фаолияти диққатга сазовор — у бу йилларда “Инглиз ўйинлари” (“Хуррият”, 1918 йил 64-сон), “Инглиз ва Туркистон” (“Хуррият”, 1918 йил 82-сон), “Афғонистон ишлари” (“Иштирокиюн, 1919 йил 30 апрель), “Афғон ва инглиз сулҳи” (“Иштирокиюн”, 1919 йил 23 сентябрь), “Шарқ сиёсати” (“Иштирокиюн” 1919 йил 25—26 сентябрь) каби ма-

қолаларини эълон қилдики, уларда империалистик кучларнинг мустамлакачилик сиёсатларини кескин фош қилди. Масалан, “Шарқ сиёсати” мақоласида ёзади:

“Уларнинг тилаклари бизга маданият бериб, бизда маориф тарқатиш, бизни тараққий эттириш эмас, турли фоҳишахоналар, майхоналар очиб, бизнинг ахлоқимизни бузмоқ, бизнинг соғлиғимизни хароб этмоқ ва уруғимизни қуритиб, бизни ишдан чиқармоқ ва қўлларига муҳтож қилиб қўймоқдир. Улар шарқ халқини бутун йўқ қилиб, Шарқни ўзларига моя қилмоқчи эрурлар”.

Бу парча ҳеч қандай изоҳга муҳтож эмас — унинг салмоғи ва теранлиги бугун ҳам яққол кўриниб турибди.

Чўлпон ҳам ўзининг 20-йиллардаги публицистикасида ички муаммолар ҳақида ёзиш билан бирга, халқаро долзарб сиёсий мавзуларда ҳам қалам тебратиб, мустамлакачилик сиёсатини фош қилишга катта ҳисса қўшди. Фақат унинг ўзига хослиги шунда эдики, у Фитратга ўхшаб умуман Шарқ ҳақида эмас, балки муайян мамлакатлар, муайян халқларнинг кураши ҳақида ёзди, жумладан, унинг 20-йиллардаги анча-мунча мақоласи бевосита турк халқининг миллий озодлик ҳаракатига бағишланган. Чўлпон туркларнинг чет эллик босқинчиларга қарши кураши ҳақида ёзар экан, унинг “истиқлол эрларига” самимий муҳаббати ҳар бир сатрдан мана ман деб кўриниб туради.

Жадидларнинг ана шу ва шуларга ўхшаш яна бошқа ўнлаб публицистик асарлари ўша кезларда ўзбек халқининг миллий онгини уйғотишда катта роль ўйнади ва унинг қалбида миллий ифтихор туйғуларини жўш урдирди.

20-йиллар бошидаги жадид публицистикасининг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у жадид адабиётининг мазмуни янгиланиб бораётганидан далолат беради. Масалан, аввалги даврларда асарлар мавзуининг торлиги сезиларди, кўп ҳолларда бевосита тасвир ўрнини дидактизм, қуруқ насиҳат эгалларди, айтилмоқчи бўлган фикрни китобхоннинг оғзига чайнаб солиб қўйишга интилиш кучли эди. Энди бўлса, улар камаяди, бадиият кучаяди ва мазмундаги ҳаётийлик янги босқичга кўтарилади.

Бу хусусият нафақат публицистикада, айниқса янги жадид шеъриятида ҳам яққол кўзга ташланади. Тўғри, 20-йилларда ҳам айрим шеърларда асрий уйқудан уйғонишга, янги тонг ҳаволаридан тўйиб нафас олишга чақириқ мавжуд. Масалан, Садриддин Айний шеърларида биз шу ҳолни кўришимиз мумкин:

*Баҳор келди, ётма, тур,
Эшит, бу саслари надир!
Баҳор қумлари ўқир
Баҳорнинг ҳаволари.*

(“Меҳнаткашлар товуши”, 1919, 22 март)

Ёхуд шу 1919 йилда ёзилган “Турон марши” шеърларида шоирнинг анъанавий тарзда Туронни уйғонишга чорлаганини кўрамиз:

*Уйғон! Турон эли, уйғон!
Тўлқинланди бутун жаҳон!
Бошқалашди бутун даврон,
Бошқа даврон, бошқа замон!
Ухлама, юр, сайра жаҳон!
Ётасанми, жоҳил, нодон?*

(“Меҳнаткашлар товуши”, 1919, 1 октябрь)

Шўро замонида баъзи бир адабиётшунослар бу шеърларни совет поэзиясининг намунаси сифатида талқин қилиб келдилар. Бироқ унинг мазмунидан кўриниб турибдики, унда шўровий белгилар эмас, жадидлар қарашларига яқин масалалар, яъни жаҳолат ва нодонликни рад этиш, асрий уйқудан уйғониб, “бошқа даврон, бошқа замон”да жавлон уришга чақириқ мавжуд.

Янги шеърятда бадиий шакл соҳасида ҳам жиддий изланишлар давом этган. Унда анъанавий шакллар — ғазал, мурабба, мухаммаслардан кенг фойдаланилган бўлса-да, улар билан бир қаторда бармоқ вазнидаги жанрларга ҳам кенг мурожаат қилинган. Айни чоғда айрим шоирлар аруз имкониятларини кенгайтириш йўллари ҳам излаганлар. Бунда улар шеърга ярим мутойиба оҳанглари ҳам олиб кирганлар. Бу ўринда шоир Таваллонинг бир тажрибаси диққатни жалб қилади. Тавалло — инқилобдан аввал маданий-

маиший ҳаётни тубдан янгилаш тарафдори сифатида кўринган ва “Равнақ уд-ислом” каби бақувват шеърӣ тўпламларнинг муаллифи тарзида танилган эди. Инқилобдан кейин у янги матбуот органларида хизмат қилди, лекин ижодининг моҳиятига кўра жадидлик мавқеини сақлаб қолди. У кўпроқ ҳажвий характердаги шеърлар битди, айрим шеърларида эса жуда зўр муваффақият билан янги тасвирий имкониятлар излади. Масалан, классик адабиётда ширу шакар деган жанр мавжуд. Бунда шеър бир вақтнинг ўзида икки тилда — кўпинча форсча ва ўзбекча ёзилади. Тавалло Ҳамза тажрибасини давом эттириб ғазални ўзбек ва рус тилида ёзади. Бунинг қийинлиги шундаки, рус тили ўзининг фонетик хусусиятларига кўра аруз қонунларига бўйсунмайдиган тиллардан. Аммо Тавалло бу қийинчиликнинг уддасидан чиқа олган. Таваллонинг “Вот шеър” деб аталган ҳазил шеъри “Муштум” журнаliga мурожаат шаклида ёзилган бўлиб, шу журналнинг 1928 йил 3-сонида босилган:

*“Муштум” чирогим, сўйлачи: как ты поживаешь?
 Ҳар кимни сўкиб сам себе душман наживаешь.
 Текканга тегиб, тегмаса шутишь, почему так?
 Хуллас, жим ўтир, мунча всегда задеваешь.
 Если попадет сенга биров мулла қилурсан,
 Ҳар қандай асов бўлса-да узда надеваешь.
 Бир кун чиқасан черный кийиб, эртага бошқа,
 Откуда чопон ҳафтада турли надеваешь?
 Ҳеч бир сожалеть этма, ёзиб тур нима кўрсанг,
 Иначе бугун вақти ғаниматни теряешь.
 Майли, хорошо, разний қилиқларни ёзиб тур,
 Бизлар биламиз, везде, всюду бываешь.
 Вот энди бугун ман ёзаман, сан смотри,
 Сен дела мани “Мағзава” тездан забываешь.*

Албатта, бундай шеърлар адабиёт ривожининг катта йўлига унча дахлдор бўлмаса-да, адабиёт ранглари-ни турфа хил қилиши, жилоларини кўпайтириши, жозибасини ошириши билан характерлидир.

Жадид поэзиясининг 20-йиллардаги равнақи, албатта, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон номи билан боғлиқдир. 20-йилларда у “Уйғониш”, “Булоқлар”, “Тонг сирлари” деган китобларини эълон қилди. Унинг кўпги-

на шеърлари “Ўзбек ёш шоирлари” тўпламида, “Адабий парчалар”, “Гўзал ёзгичлар” каби китобларда чоп этилди ва улар ўзбек шеъриятининг гултожи бўлиб қолди. Лекин бу шеърлар совет руҳидан мутлақо узоқ эди, аксинча, улар жуда ошқора тарзда аксилшўравий оҳанглар билан суғорилган шеърлар эди. Чўлпоннинг 20-йилларда яратган шеърлари инқилобдан аввалги жаҳид шеъриятдан тубдан фарқ қилади. Бу шеърият қуруқ насихатдан, яланғоч дидактикадан бутунлай узоқ, энди унда инсон ҳаётининг энг асосий муаммолари — ҳаётмамот масалалари кўтарилади. 20-йиллардаги Чўлпон шеъриятининг бош масаласи — инсон эрки, миллатнинг озодлиги масаласидир. Шоир эҳтиросли ёниқ қалб билан мустамлака кишанларига қарши бош кўтаради, инсонни таҳқирловчи, оёқ остида кўрувчи “афандиларни” қоралайди. Унинг шеърларида жуда зўр ғурурга эга бўлган, қамчилар ва кишанлар зулми остида иродасини, эркак ташналигини йўқотмаган инсоннинг қалби уриб туради. Шоир кишанлар билан дўстлашган ва шунинг учун султлашган юракка мурожаат қилади, уни мағрур бўлишга, кишан киймасликка, бўйин эгмасликка чақиради, чунки шоир ҳар қандай инсонийликнинг бирламчи шарти деб эркинликни билади:

*Бўйин эгма, кишан кийма!
Ки, сен ҳур тугилгансен.*

Чўлпоннинг 20-йиллардаги шеърияти том маънода озодлик кўшиқлари даражасига кўтарилди — бу кўшиқлар миллат қалбида милтираб ётган эркинлик чўғларини алангалантирди. Миллатнинг бўйининг анча ўсишига, қадди-қоматини ростлашига ёрдам берди. Шунинг учун ҳам шўролар ҳукумати бу шоирни кўра олмади, унинг атрофида мафкуравий ур-йиқитлар уюштириб, овозини ўчиришга ҳаракат қилди. Шу тарзда 20-йилларда Чўлпон яратган шеъриятни ҳеч иккиланмай янги босқичдаги жаҳид шеърияти деб атаса бўлади.

20-йилларда жаҳид драматургияси ҳам жуда самарали тарзда дадил қадамлар билан ривожланди. Янги пайдо бўлган ўнлаб драматик асарлар миллий театрнинг мислсиз ривожини вужудга келтирди ва бу икки ҳолат бирлашиб, 20-йиллардаги маънавий ҳаётнинг узвий қисмига айланди.

20-йилларда жадид драматургиясининг энг фаол, энг атоқли намояндалари Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон ва Ҳамза Ҳакимзодалар бўлган эди.

Абдурауф Фитрат қисқа муддат ичида “Темур сағанаси”, “Абулфайзхон”, “Чин севиш”, “Ҳинд ихтилочилари”, “Арслон”, “Зоҳоки морон” каби фожиа ва драмалар яратди. Буларнинг ҳаммаси ўша йилларда ўзбек сахнасида муваффақият билан қўйилди. Табиийки, бу асарлар ҳам Фитратнинг публицистикаси каби, биринчи навбатда, аксил мустамлакачилик руҳи билан суғорилган эди. Фитрат ўтмишга мурожаат қилади, буюк соҳибқирон Амир Темур образини яратади, уни ўз юртининг фаровонлиги, мустақиллиги, яхлитлиги учун курашган, маданият ва маънавиятни юксалтиришга, адабиёт ва санъат ривожига катта аҳамият берган давлат арбоби сифатида кўрсатади.

20-йилларнинг бошидаёқ сахнага қўйилган “Чин севиш” драмасида ва кескинроқ яратилган “Ҳинд ихтилочилари” драмасида қўшни ҳинд халқининг тақдири тимсолида мустамлака сиёсатининг даҳшатини очади ва эрк учун, мустақиллик учун курашган одамларни том маънода идеал қаҳрамонлар тарзида кўрсатади. Фитратнинг бу асарлари айрим бадиий қусурлардан холи бўлмаса-да, миллат тақдири учун куйиб-ёниб ёзилган асарлар сифатида донг қозонди. Худди шу сифатлари учун бу асарларни шўро мафкураси қабул қилмади ва биринчи қадамларданок уларни муттасил қоралаш билан шуғулланди.

Жадид драматургиясининг ривожига Чўлпон ҳам салмоқли ҳисса қўшди. Бу жиҳатдан, айниқса, унинг 20-йиллардаёқ сахнага қўйилган “Ёрқиной” драмаси диққатга сазовор. Бунда ҳам Чўлпон ўзининг шу йиллардаги эътиқодидан келиб чиқади — у инсон ҳаётининг моҳияти ҳақида ўйлар экан, инсон учун энг ардоқли қадрият сифатида, ҳатто муҳаббатдан ҳам юқори турадиган омил сифатида эрк ва адолатни тасдиқлайди. Драма қаҳрамони Пўлат вазирнинг қизи Ёрқинойни севади, лекин зарур бўлса адолат учун кураш йўлида у ҳузур-ҳаловатидан, фароғатидан, муҳаббатидан ҳам воз кечади. Ҳаётдаги адолатсизликка, зулмга қарши ку-

раш, адолат, инсоф ва диёнатни тасдиқлаш Пўлат учун энг улуғ аъмолдир. “Ёрқиной” драмаси саҳнага кўйилган кезларда Туркистонда, Фарғона водийсида ва ўлкамизнинг яна бошқа кўпгина жойларида фуқаролар уруши давом этмоқда эди ва бу жараёнда ҳар қадамда, ҳар сонияда юзлаб, минглаб зўравонликлар, адолатсизликлар, қатлиомлар содир бўлмоқда эди. Бошқача айтганда, зулм олови гувиллаб ёнмоқда эди. Шундай шароитда “Ёрқиной” драмаси катта аҳамиятга эга бўлди.

20-йилларда Ҳамза ҳам жадидона руҳдаги драмалар яратди. Булар “Қаҳрамон ўғиз”, “Фарғона фожиалари”, “Мухторият” каби асарлардир. Улар мазмунан шўро адабиётининг қолипларига тўғри келмайди, шунинг учун шўро адабиётшунослиги бу асарларга кам аҳамият берди, уларни ғоявий чалкашликда, ўтмишни идеаллаштиришда айблаб, шу билан таҳлилни мухтасар қилиб кетаверди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, негаки объектив таҳлил давом эттирилса, Ҳамзанинг совет адабиётининг асосчиси тарзидаги образига доғ тушиб қоларди.

Бу ўринда яна шуни таъкидлаш керакки, Ҳамзанинг “Тухматчилар жазоси”, “Ким тўғри?”, “Майсаранинг иши”, “Холисхон” каби машҳур асарларини ҳам совет драматургиясининг эмас, жадид драматургиясининг намуналари деб қараган маъқул, чунки уларда ҳам социалистик реализмни ташкил қилувчи бирон белгини кўрмаймиз — драматург ҳаёт ҳодисаларини холислик билан атрофлича тасвирлайди, зўрма-зўраки ва сунъий характерлар яратмайди, инсонни инсоний жозибадан маҳрум қилувчи синфий сифатларга ва характеристикаларга мурожаат қилмайди.

Кўринадики, 20-йилларда жадид драматургияси кенг кўламда катта қадамлар билан ривож топди. Эндиги вазифа публицистика, шеърят каби унинг ҳам жамики хусусиятларини атрофлича тадқиқ қилишдир.

Энди наср масаласини кўриб чиқайлик — 20-йилларда жадид насри ҳам жуда тез суратлар билан ўсди ва ҳаҳон миқёсидаги етук наср даражасига кўтарилди. Юқорида эслатганимиздек, унинг ривожини адиб Абдулла Қодирийнинг номи билан боғлиқ. 1920 йилдан бошлаб у “Ўткан кунлар” романини эълон қила бошлади.

20-йиллар ўртасига келганда роман алоҳида китоб бўлиб чиқди. Кейин кўп ўтмай “Меҳробдан чаён” эълон қилинди. Бу икки роман ўзбекларнинг маданий ҳаётида катта воқеа бўлди ва халқ маънавиятининг ривожига катта ҳисса қўшди. Савол туғилиши мумкин — нега сиз “Ўткан кунлар”ни совет адабиёти намуналарига қўшмаяпсиз? Умуман, асарларни жадид ёхуд совет адабиёти намуналарига ажратганда қандай меъёрга асосланаяпсиз? Асарларнинг қайси сифатларига таянаяпсиз? Бу ўринда фақат битта меъёр бор — совет адабиётига мансуб асарларда муаллиф воқеликни акс эттиришда синфий нуқтаи назарга асосланади, у нимани тасвирламасин, ҳар гал, албатта, воқеаларни, одамларни “пролетар синфи”нинг манфаатларидан келиб чиқиб баҳолайди. Бунинг оқибатида тасвирда торлик пайдо бўлади, асарда фақат икки хил ранг — оқ ва қора устун бўлиб қолади, бошқа ранглarning роли йўқолади, асарда инсоний жозиба сусаяди, схематизм биринчи ўринга чиқа бошлайди. Жадид адабиётда эса ундай эмас. Бу адабиёт вакиллари қайси жанрда ижод қилишларидан қатъи назар воқеликка умумбашарий категориялар нуқтаи назаридан ёндошади, бу эса маънавий ва бадиий жиҳатдан етук асарлар яратишга имкон беради. Шунинг учун ҳам китобхон “Ўткан кунлар”ни ўқир экан, Отабекнинг савдогар бўлганидан эмас, умумбашарий идеалларни ўзида мужассам этганидан завқ олади.

Энди юқорида айтилганлардан баъзи хулосалар чиқарайлик:

1) XX аср бошида майдонга келган жадид адабиёти Октябрь тўнтаришидан кейин ўз-ўзидан ғойиб бўлиб кетгани йўқ, аксинча, у янги тарихий шароитда шўроларнинг таъқиб ва тазйиқига қарамай ўсишда давом этди.

2) Жадид адабиёти 20-йилларда ўз ривожининг анча баркамол даражасига етди. Бу адабиёт — кўп жанрли, мазмунан янгиланган, умуминсоний қадриятларни тараннум этувчи, айниқса, эрк ва озодлик, адолат ва виждонийлик ғояларини олға сурувчи адабиёт бўлди. 20-йиллар сўнгида большевиклар амалга оширган мафкура соҳасидаги кескин кураш, пролетар адабиётининг гегемонлиги учун кураш, нопроле-

тар ёзувчиларига нисбатан қўлланган репрессив чоралар жадид адабиётининг бемалол ривожини учун ҳамма имкониятларга барҳам берилган эди. Шунинг учун 30-йилларда Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидан бошқа жадид адабиёти намунаси деб кўрсатишга арзийдиган асар майдонга келмади.

3) 20-йиллардаги жадид адабиёти изсиз йўқ бўлиб кетмади. Масаланинг пародоксал томони шундаки, шўролар томонидан қораланган ва таъқиб қилинган жадид адабиёти 20-йилларнинг ўрталарида янги пайдо бўлаётган ўзбек совет адабиёти учун замин бўлиб хизмат қилди. Фафур Фулом, Ойбек, Файратий, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон каби навқирон авлодга мансуб ёзувчилар жадидларни мафкура жиҳатидан ошкора ёқтирмасалар-да, улардан санъатнинг моҳиятини тушунишда, маҳорат сирларини эгаллашда кўп нарсани ўргандилар.

1996

- II -

Истиқлол ўйлари

Муқаддас бурч

Матбуот ходимларининг бу йилги касб байрамлари алоҳида шукуҳ ва ўзгача салобат билан ўтди. Бунинг боиси Республикамиз Президенти Ислом Каримовнинг журналистларга йўллаган табрик мактуби бўлди. Мирзо Улуғбек номидаги боғда ўтган издиҳомда мактубни Президентнинг Давлат маслаҳатчиси Хайриддин Султонов ҳаяжон билан кўтаринки руҳда ўқиб берди. Бу ҳаяжон ва кўтаринкилик бир зумда йиғилганларнинг барчасини чулғаб олди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, чунки бу табрик бунақа йиғинлар ва анжуманларга кўпинча шунчаки расмият учун йўлланадиган табриклардан тубдан фарқ қиларди. Бу галги табрикни республика тақдири ва истиқболи учун тинимсиз қайғирувчи, демократик жамият асосларини тезроқ барпо этишни истаган давлат бошлиғи ёзгани ва айтиш чоқда бу инсон журналистика соҳасини, унинг долзарб мумаммоларини беш қўлдай яхши билган, журналистикамиз ривожини янги босқичга кўтариш йўллари тўғрисида тинмай ўйлайдиган ижодкор инсон экани яққол сезилиб турарди. Табрик журналистларга кўрсатилган ғамхўрликкина эмас, балки уларнинг яқин келажақда-

ги фаолиятлари йўналишини белгилаб берадиган муҳим дастуриламал ҳам бўлди. Президент бир қатор масалаларни қўйиб, журналистларни улар тўғрисида баҳслашишга, маслаҳатлашиб олишга даъват қилади. Ўйлайманки, биз ҳали мақолаларимизда, гурунглари-мизда, турли чиқишларимизда ва мажлисларимизда бу масалаларни муҳокама қилишда давом этамиз, чунки улар журналистикамизнинг ҳаёт-мамот масалаларидир. Бугун мен ана шу масалалардан фақат бириккитаси тўғрисидаги мулоҳазаларим билан ўртоқлашмоқчиман.

Табрикда бугунги журналистиканинг марказий муаммоси сифатида ижод эркинлиги масаласи, шу масаладан келиб чиқадиган турли муаммоларга катта эътибор берилган. Дарҳақиқат, ҳар қандай одамнинг тирклиги учун биринчи навбатда, сув билан ҳаво зарур, аммо журналист учун, қаламкаш ижодкор учун сув билан ҳаводан кўра ортиқроқ даражада сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги керак. Ижод дегани одамнинг фикр ва ҳиссиёт бобидаги ички имкониятларини рўёбга чиқариш деганидир. Қай бир сабаблар билан бу имконият йўлига ғов қўйилса, ижод эркинлиги чеклаб қўйилса, ижодкор ҳаво оладиган туйнук турли мутасаддилар ва раҳбарларнинг қаричи билангина ўлчанадиган бўлса, ижод ўлади. Ҳамма ижодкор қолипга солинса, ўзига хос айтадиган гапи, услуби бўлмаса, уларни детдом болаларидай бир-биридан фарқлаш иложи бўлмаса, бунақа ижодкор ҳеч кимни қизиқтирмайди.

Маълумки, сўз эркинлиги, ижод эркинлиги бизда турли муҳим ҳужжатларда эълон қилинган, ҳатто Матбуот ҳақидаги қонунда бу тўғрида анча чиройли гаплар ҳам айтилган. Лекин бу шунақа мураккаб масалаки, уни эълон қилишнинг ўзи билан, ҳатто ҳамманинг кунжига муҳр босиб берадиган идорани бекор қилиш билан ҳам амалга ошириш анча қийин. Минг қатла шукрки, бугун биз майда васийликдан, қўлимиздан ёш боладек етаклаб юришларидан аста-секин қутулиб бормоқдамиз. Лекин, барибир, шу йўл билан ҳам ижодда тўла эркинликка эришдик деб айтишимиз қийин.

Гап шундаки, кўпчилигимиз шўронинг тузини ичиб катта бўлганмиз, унинг темир қолиплари, аёвсиз таққлари ичида улғайганмиз. Биз қафасда яшашга, тут-

қинликда умр кечиришга ўрганиб қолгандик. Биз ҳамма нарсани билмоғимиз шарт эмас эди, мабодо Искандарнинг шохи борлигини билиб қолганимизда ҳам ривоятдаги сартарош каби билганимизни бориб айтadиган қудуқ йўқ эди. Ёрилиб кетсак кетардикки, оғиз очиб бемалол нафас олабилмасдик. Албатта, тутқинликда, фикрий асоратда яшаш кўникмаси қисқа фурсатда ўтиб кетадиган иллат эмас. Лекин ҳар нарсани шўро замонининг бўйнига ағдаравериш ҳам инсофдан эмас. Гап шундаки, ҳатто мустақиллик замонида, демократик жамият пойдевори барпо этилаётган шароитда ҳам одам ички эркинликдан маҳрум ҳолда қолавериши мумкин. Инсон умри давомида меҳнат қилади, нималардир барпо этади, қандайдир фикрларни олға суради; бунда у баъзан муваффақиятсизликка ҳам учраши мумкин, бошқалар уни кескин танқид қилишлари ҳам мумкин. Инсоннинг табиати шунақаки, у ўзининг ҳар бир муваффақиятсизлигидан, “еган калтаклари”дан ўзи учун мустаҳкам бир истеҳком куриб олиб, унинг ичида ташқи ҳужумлардан, ҳамлалардан сақланиши мумкин. Бироқ инсон табиатига мос келадиган бу жараён охир-оқибатда шунга олиб келиши мумкинки, инсон худди пилла қурти каби ўзи ясаган истеҳкомга ёки янада тўғрироқ айтсак, қафасга қамалиб қолиши мумкин. Фақат ақл кучи билан, фақат ирода кучи билангина одам ҳамиша янгиланиб, панжаралари мустаҳкамланиб турадиган ички тутқинлик асоратидан озми-кўпми қутулиб, ички эрксизликка барҳам бериб, ҳақиқий эркинлик салтанатига эришмоғи мумкин. Чехов яшаган замонда кулчилик расман тугатилган эди, аммо улуғ ёзувчи “ҳар биримиз бутун умримиз давомида ичимиздаги кулни ситиб чиқармоғимиз керак” деб бежиз айтмаган эди. Ана шу “ичимиздаги” кул бизни ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган кўрқоққа, ҳар чўқишидан олдин теварагига минг марта олазарақ қараб оладиган эҳтиёткор одамга айлантиради. Шу кул бизни фикр қилмасликка, эскича тасаввурлар оғушида яшашда давом этишга ундайди, вужудимизга “оч қорним, тинч қулоғим”, “дунёни сел олса олиб кетавермайдами, менга нима?” деган чиркин фалсафани сингдиради. Бу “фалсафа” чиркин бўлса-да, қулай, одамнинг виждонини аллалайди.

Биз — ижодкорлар ичимиздаги қулни маҳв этиб, Истиқлол инъом этган эркинликка тўла эришганимиз йўқ. Ҳамон ҳақиқатни эмас, чала ҳақиқатни ёзамиз, ҳамон бирон дадил гап оғзимиздан чиқиб кетса, неча муддат «фалончи акам нима дедилар экан?» деб ўзимизча хавотирланиб юрамиз. Натижада осонгина малдоҳлик йўлига ўтамиз, ҳаётнинг фақат нурли томонлари ҳақида ҳаяжонланиб ёзамиз, бундай журналистлар ёзганини ўқисанг, гўё ҳаёт кунда байрам, кунда тўй-у тамошадан, так-така-тум билан гижбангдан, ҳурилиқо паривашларнинг кўз сузиб, шох ташлаб рақсга тушишларидан иборатдай. Ахир, барака топгур, бугун режасини ошириб бажарган деҳқоннинг режадан ортиқча ҳосилини ҳам уни қақшатиб тортиб олаётган амалдор ҳам бор-ку бу замонда? Тадбиркор бирор фойдали иш қиламан деса, ундан бирор “ёруғлик” чиқмагунча йўлини тўсиб қўядиган, унинг ишлашига йўл қўймаётган тўралар бор-ку? Ёки деҳқоннинг пилласини ёхуд толасини олиб, йиллар давомида унинг ҳақини бермаётган муттаҳамлар бор-ку? Ёки бирор оддий одам жиноят қилиб қолса, унинг оёғини ерга тегизмай олиб кетадиган, бироқ бирор мансабдор бировни уриб, майиб-пайиб қилиб қўядиган бўлса, бунга кўз юмиб қарайдиган қонун “ҳимоячилари” йўқми? Хўш, нега улар ва уларга ўхшаш яна минглаб порахўрлар, қонунни оёқ ости қиладиганлар, халққа ғамхўрлик қилиши керак бўлган ўринда қўлини совуқ сувга урмайдиганлар халқдан андеша қилмайди, журналистдан ҳайиқмайди, кўпчиликнинг олдида изза бўлишни хаёлига ҳам келтирмайди? Менинг назаримда бир гуруҳ амалдорлар, тўралар ва “бу дунёнинг зўрлари”нинг назоратсизлиги, кирдикорлари жазоланмай қолиши, қилғиликни қилиб оладиганини олиб бўлгандан кейин силлиққина, беозоргина “бошқа ишга ўтиши муносабати билан” янги жойга бориб юмшоқ кўниши — журналистикада ижод эркинлиги, сўз эркинлигининг тўла меъёрда амалга ошишига йўл қўймаётган сабаблардандир.

Бундан ташқари, оммавий ахборот воситаларидаги, радио ва телевидение соҳасидаги баъзи бир тартиблар ҳам президентимиз айтгандай, одамларнинг норозилигини туғдирмай қўймайди. Масалан, бу органларда ўти-

радиган мутасаддилар кимнинг мақоласини қандай чиқариш масаласини ҳеч ким билан ҳисоблашмай, муаллифлик ҳуқуқини мутлақо назарга илмай ўзлари ҳал қилиб юбораверадилар, мақолаларни ўзларича, кўнгилларига келганича қисқартирадилар, телва-тескари таҳрир қиладилар. Ахир, биз доим қоралайдиган замонларда ҳам муаллифнинг мақоласини босишдан олдин унга ўқитиб, розилигини олиб қўл қўйдириб олар эдилар. Масалан, шахсан мен “Литературная газета”да босиладиган мақоламнинг корректурасини ўқиб келмоқ учун таҳририят ҳисобидан бир неча марта Москвага бориб келганман. Наҳотки, муаллиф ҳуқуқига бундай қараш эскилик қолдигига айланиб кетган бўлса, наҳотки, бугун ортиқча бош оғриқ сифатида баҳоланса? Наҳотки, муҳаррирлар ўз ҳуқуқларини ана шунда кўрсалар?

Матбуот органлари раҳбарларининг яна бошқа қилиқлари ҳам бор — кимнинг асарини босиш, кимни радиога ёки телевидениеда чиқариш масаласини улар ўта субъективлик билан ўзлари ҳал қилишади. Шу жумладан, кимни яқин йўлатмаслик масаласини ҳам. “Нега шундоқ?” десангиз, “юқоридан кўрсатма бор” деб юзларига сирли бир қиёфа берадилар. Бир замонлар бу шўроларнинг синалган методлари эди.

Ижод эркинлиги хилма-хил қирраларга эга бўлган, ҳаётимизнинг кўпгина жиҳатларига дахлдор мураккаб масаладир. Битта мақолада уни ҳар томонлама тўла ёритиш, бекаму-кўст очиб бериш жуда қийин. Бироқ унинг яна бир томони борки, буни ҳам алоҳида таъкидламанса бўлмайди. Ижод эркинлиги ижодкорга жуда катта енгилликлар бериши, ўзлигини намоён этишнинг чекланмаган имкониятларини инъом этиши билан бирга унинг зиммасига жуда катта масъулият ҳам юклайди. Одам эркин эканман деб оғзига келган нарсани валдираши, кўнглига келган номаъқулчиликни қилиши мумкин эмас. Тарих, яқин ўтмишдаги баъзи ўлкаларда бўлиб ўтган воқеалар шунини кўрсатдики, ўйламай айтилган гап, масъулиятсизлик билан қилинган хитоблар ўзаро қонли низоларга ҳам олиб келиши мумкин экан. Шунинг учун бир гапни гапиришдан аввал, ўн ўйла, кейин сўйла деган мақолга амал қилиш керак. Бундан ташқари, бу масалада хорижий матбуотнинг жамики ижобий тажрибасини ўзлаштирган ҳолда, унинг баъзи

бир томонларидан воз кечган ҳам маъқул. Масалан, мен бугун Россия телевидениесига баъзан давлат бошлиқлари тўғрисида айтилаётган беандеша, тизгинсиз гапларни эшитиб ёқа ушлайман — бу ижод эркинлиги эмас, оғизни пештахам қилиб сўкиш эркинлиги, масъулиятсизлик эркинлигидан ўзга нарса эмас. Мен ўйлайманки, қўлида қалами бор одам нафақат президентни, балки истаган бошқа бирон одамни ҳақорат қилиши, унинг шахсиятини пастга уриши, камситиши мумкин эмас. Шаллақиликнинг ҳақиқий ижод эркинлигига мутлақо алоқаси йўқ. Ҳақиқий ижод эркинлиги фикрни имкони борича теран ифодалаш эркинлигидир, жамият ривожига имкони борича самаралироқ таъсир кўрсатиш эркинлигидир. Ижод эркинлиги — матбуотда хилма-хил ва ранг-баранг фикрлар, мулоҳазалар айтиш эркинлигидир. Қолаверса, ижод эркинлиги халққа, ватанга фидокорлик билан хизмат қилиш эркинлигидир. Эркинлик шундай неъматки, уни арзимас нарсаларга сарфласа, уволи тутади.

Президентимиз табрик мактубида яна анча масалаларни кўтарди. Жумладан, журналистика кадрларини тайёрлаш, профессионал маҳорат, жамият ривожига жасорат билан фаол иштирок этиш каби масалалар шулар жумласидан. Булар тўғрисида ҳам ўрни келганда бафуржа гаплашармиз.

Президентимиз журналистлар учун бу яқин келажакда қилинадиган режалар дастурини, босиб ўтиладиган йўл контурларини чизиб берди. Энди журналистларга, матбуот билан боғлиқ ижодкорларга енг шимариб, ғайрат билан ишга киришиш қолди, холос. Зиммамизга муқаддас масъулият юкланган — шунга эришмоқ керак, мамлакатимиздаги ҳар бир фуқаро — ёшдир, кексадир, аёлдир, эркакдир бошига бирон мушкулот тушганда “журналист менинг суянган тоғим, мушкулимни осон қиладиган балогардоним” деб астойдил ишонсин ва шу ишонч билан дадил яшайберсин. Шунингдек, турли-туман мансабдорлар, тўралар, зўравонлар ҳам ноҳўя ишларга қадам қўйишдан аввал, “буни журналист эшитиб қолса нима бўлади? Элу юрт олдида мени шарманда қилса, нима қиламан?» деган андешага бориб ҳайиқиб турсин.

2003

Буюкларимиз бағримизга қайтди

Мустақиллик йилларида шаклланган анъанамизга кўра бу йил ҳам қутлуғ байрам арафасида республикамиз президенти Ислоҳ Каримов юртимизни обод қилиш йўлида фидокорона меҳнат қилган юртдошларимизни тақдирлаш тўғрисида бир қатор фармонларини эълон қилди. Табиийки, байрам кунлари бу фармонлар узукка қўйилган кўздек ярашиб тушди ва юзлаб хонадонларнинг, уларнинг қариндош-уруғларининг, дўсти-биродарларининг байрамига байрам, қувончига қувонч қўшди, кўнглини кўтарди. Мен имкониятдан фойдаланиб, мукофотланган юртдошларимнинг ҳаммаларини чин юракдан табриклайман ва уларга энг яхши тилакларимни изҳор этаман. Шу билан бирга яна бир фармон туфайли шахсан ўзим бошим осмонга етганини, беҳад хурсанд бўлганимни, ҳаяжонларим, гурурим ҳаддан ошганини айтмай ўтолмайман. Бу — Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Юнус Ражабий, Муҳиддин қори Ёқубов, Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, Жўраҳон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Комилжон Отаниёзов, Ботир Зокировларни “Буюк хизматлари учун” ордени билан мукофотлаш тўғрисидаги фармондир. Ўйлайманки, уларнинг бу юксак мукофот билан тақдирланиши ёлғиз мени эмас, барча адабиёт ва санъат аҳлини, жамики ихлосмандларни, қолаверса бутун халқимизни бениҳоя хурсанд қилди. Ҳар ҳолда бу фармонни дил-дилидан олқишламаган, ундан мамнун бўлмаган бирон кимса бўлмаса керак. Бу — табиий, негаки, авваламбор марҳумларни хотирлаб, руҳларини шод қилиб туриш мусулмончиликда энг хайрли, энг савоб ишлардан ҳисобланади. Мукофотланганларнинг ҳаммалари ҳам юртимиз ободлиги йўлида, халқимизнинг маънавиятини ривожлантириш йўлида чинданда буюк хизматлар қилиб кетган атоқли сиймолардир. Биз бу буюкларимизни тириклигида олқишласак, гулларга кўмсақ, соясига кўрпача солсаг-у, бу дунёдан кўз юмганидан кейин сафимиздан ўчириб ташласак, эсламасак, фақат ўзимизнинг тирикчилигимиз билан андармон бўлиб, уларни қалбимиздан ситиб чиқарсак тўғри бўладими? Бундай қилиш, юмшоқ қилиб айтганда, маънавиятимизнинг кемтиклигидан далолат бермайди-

ми? Кеча юртбошимиз бутун халқимиз номидан шу улуғларимизнинг руҳини шод қилгани бизда исломнинг энг яхши, энг инсоний, энг фарзли ақидаларига садоқат оғизда эмас, амалда мавжуд эканини кўрсатади. Бундай ишлар бизнинг чиндан-да инсонпарвар жамият қуриш йўлидан астойдил бораётганимизни яна бир қарра исбот қилади.

Аммо гап шундагина эмас. Президентимиз ўз фармони билан бир қатор буюқларимизни яна бағримизга қайтарди ва яна бир қарра ўтмишимизга, унда яратилган маънавий хазинамизга, бетакрор қадриятларимизга ғоятда авайлаб, ғоятда ғамхўрлик билан, уларнинг бирор жиҳатини нест-нобуд қилмасдан муносабатда бўлишимиз кераклигини кўрсатди. Маълумки, ўтмишга ва, айниқса, яқин ўтмишимизга муносабатимизда баъзи бир нохуш ҳоллар, ғайри илмий тамойиллар, халқ тажрибасига, бинобарин, халқнинг ўзига такаббурлик билан беписанд қарашлар намоён бўлган ва ҳозир ҳам баъзан-баъзан кўриниб қолаётган эди. Албатта, бундай қарашларни тушуниш ҳам, изоҳлаш ҳам мумкин. Халқимиз юз йилдан ортиқроқ муддатда мустамлака шароитида, зулмат салтанатида яшади. Шунда ҳам у умидсизликка берилмади, ёруғ кунлар, рўшнолик кунлари келишини кутиб яшади. Большевиклар унинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдиришди, улар халққа “социализм” деб аталмиш жаннат ваъда қилишди, кўпчилик бу ваъдаларга учди, баъзилар унинг чинлигига шубҳа қилишди, лекин бундай одамлар яккамдуккам эди ва уларнинг қўлидан ҳеч нарса келмасди. Жуда ёрлақганда, улар савол беришарди, халос. Эсингизда бўлса керак, Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романида бир воқеа тасвирланган — қишлоққа тарғиботчилар келади ва улар деҳқонларни йиғиб олиб, уларга социализмнинг нима эканини тушунтиришади. Улар “социализм жуда яхши нарса, унда ҳамма тенг бўлади, бою-камбағал бўлмайди” дейишади. Шунда бир деҳқон савол беради: “Шунақа қилмоқчи бўлса ҳукуматга балли, ўғлим. Фақат бир нарсани тушунтириб бер: ҳукуматимиз қандай қилиб ҳаммани тенг қилмоқчи — камбағални бой қилибми ёхуд бойни камбағал қилибми?” Романда тарғиботчилар бу донишманд деҳқоннинг саволига нима деб жавоб бергани эсимда йўқ.

Лекин ҳаётда жавоб қандай бўлгани маълум — социализм ҳаммани гадо қилди. Социализм дегани амалда узлуксиз қатлиомлар, мислсиз толон-тарожлар, халққа қарши террор, таъқиб ва зулм, миллий ҳақорат ва таҳқирлардан иборат экан. Аввалги зулмат социализм даврида янада қуюқлашди, бутун мамлакат бепоён бир қамоқхонага айланди, Америка президенти топиб айтганидек, дунёнинг олтидан бирида “ёвузлик салтанати” қарор топди. Албатта, бунақа худобехабар, золим, тоталитар тузум бир эмас-бир кун қулашга маҳкум эди ва қулади ҳам. Шунда бу тузумга нисбатан халқ қалбида нафрат нақадар буюк экани ошкор бўлди — халқнинг назарида кечаги кун билан, социализм билан боғлиқ бўлган ҳамма нарса жуда совуқ, жуда манхус, фақат нафратга ва фақат қоралашга сазовор нарса бўлиб кўринди. Шунинг учун ҳам мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида фақат мустамлакачилик, эркисизлик, зулм ва зулматнигина эмас, умуман, кечаги кунни, умуман, юз йилдан ортиқроқ муддатни қамраб олувчи тарихимизни ялпи инкор қилиш бошланди — зулматдан қамашган ва заифлашган кўзлар зулмат ичидаги зиёни кўра олмадилар. Ҳолбуки, бундай бўлиши мумкин эмасди. Зулмат ҳар қанча қуюқ бўлмасин, зўравонлик ҳар қанча чекдан ошмасин, халқ яшашда давом этган. Халқ яшар экан, табиийки, унинг руҳи ҳам яшайди, унинг адабиёти ва санъати ҳам яшайди, халқ ижоддан тўхтамайди. Тўғри, социализм муҳити, ундаги ҳукмрон мафкура санъат ва адабиётни ҳар қандай буйруқни сўзсиз бажарувчи, “гаҳ” деса қўлга қўнувчи, итоаткор оқсочга айлантириб олган эди. Лекин ўтмишдаги адабиёт ва санъат фақат ана шундай “малай”гина бўлган эмас, улардан ташқари яна чинакам эркесвар, чинакам миллатпарвар, чинакам ватан ғамида дард чеккан халқчил адабиёт ва санъат ҳам бўлган. Халқимиз табиатан талантларга, истеъдодларга бой халқ ва “социализм” йилларида ҳам шундай истеъдодлар маданиятимизни юксалтиришда, қисман бўлса-да, жаҳонга танитишда катта муваффақиятларга эришган. Фақат бу муваффақиятларга социализмнинг “шарофати” билан ёхуд “жонажон партиямиз”нинг ғамхўрлиги туфайли эмас, унга хилоф равишда, турли-туман таъқиблар ва тазйиқларга қарамай, ҳар хил чеклашлар қафасини ёриб

чиқиб эришганлар. Тўғри, коммунистик қатлиомдан омон қолган буюк ижодкорларимиз маълум даражада ўша замоннинг темир қонунларига мослашишга мажбур бўлишган, лекин бундай “мослашиш” уларнинг ижоддаги моҳиятини ташкил қилмаган. Сира эсимдан чиқмайди — бир куни Абдулла Қаҳҳор қайси бир асарини “ўқиб кўринг” деб берди. Мен ўқиб чиқиб, “қизил ранглари ҳам бор экан” дедим таъна маъносида. Абдулла ака жавоб берди: “Қизил ранг — вазелин. Жиндай ёғламасанг, гапингни ўтказолмайсан”. Ҳар ҳолда, ижодкорларимиз ана шунақа топқирликлар билан, эҳтимолки, ижодий қувватининг ярмини шу “топқирлигига” сарфлаб, социалистик реализм тузоқларини айланиб ўтишган бўлса ажаб эмас.

Энди бевосита куни кеча “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланган адабиёт ва санъат арбобларига қайтсак, ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, улар истеъдодининг кўламига кўра, таъсир кучининг ўткирлиги жиҳатидан, санъаткорлик нигоҳининг теранлиги, вақт синовиغا бардош бергани ва халқнинг маънавий дунёсида тутган ўрнига қараб, том маънодаги даҳо санъаткорлар эди. Бу фикрни мен уч адиб мисолида исботлаб беришим мумкин:

Ойбек кўп қиррали истеъдод эгаси эди. У ижодини шоир сифатида бошлаган бўлса, носир сифатида давом эттирди, ажойиб таржимон бўлди, йирик тадқиқотчи ва адабиётшунос сифатида донг чиқарди. У адабиётнинг моҳиятини теран тушунар, уни ўткинчи сиёсий тамойиллардан юқори туришини билар ва шу қарашлари учун жасорат билан кураш олиб борарди. Биргина мисол келтирай. 1927-йилда Чўлпонни “халқ манфаатидан олис турадиган, гоъвий зарарли зиёлилар шоири” сифатида кескин қораловчи мақола эълон қилинди. Ўша пайтдаёқ ҳар бир фикрловчи одамга маълум эдики, бу даҳшатли тўқмоқни кўтарган қўлни ҳаракатга келтирган нарса катта партиявий идораларда ўтирган мафкуравий кучлар эди. Улар билан гап талашиниш, уларга гап қайтариш жуда хатарли эди. Шунга қарамай, Ойбек ҳеч нарсадан тап тортмай Чўлпонни ҳимоя қилиб чиқди, унинг теран санъаткор эканини таъкидлади ва ўз қарашларини Пушкинни мисол келтириб исботламоқчи бўлди. Моҳият эътибори билан олганда,

Ойбек 1927 йилда эълон қилинган ўша мақоласида адабиётда партиявийлик принципига, адабиётга дўқ-пўписа билан турли ғовларни олиб киришга қарши чиққан ва зўр эҳтирос билан ижод эркинлигини ёқлаб чиққан эди. Шу мақоласини эълон қилганида Ойбек бор-йўғи 22 ёшда эди. Албатта, бундай “шаккоклик” учун муаллифнинг бошини силаганлари йўқ, аксинча, буни тегишли ташкилотлар унутишмади. 30-йилларнинг ўрталарида у ҳамма ишларидан қувилди, ҳамма таҳририятлар ва нашриётларнинг эшиги унинг учун тақатқ беркитилди. Ойбек моддий қийинчиликлар ичида қолди ва шундай шароитда ҳам эътиқодидан қайтмади — у “Қутлуғ қон” романини ёзди. Афсуски, бу роман расмий адабиётшунослигимиз томонидан кўп йиллар мобайнида инқилобий роман сифатида талқин қилиниб келди. Ҳолбуки, романи синчиклаб қайта ўқиган одам унинг миллий роман эканига амин бўлади — унда Йўлчи ва бошқа қаҳрамонлар сиймосида ўзбек халқининг миллий уйғониш жараёни чуқур очилган. Асарда аср бошидаги ўзбеклар ҳаёти турфа хил бетакрор рангларда ифодаланган, ундаги миллий характерлар китобхон қалбида ўчмас из қолдиради. Ундан кейинги “Навойи” романи ҳам адабиётимизнинг шоҳ асарларидан бўлган эди ва шундай бўлиб қолаётир. Бундай асарларни “эскиган”, “қимматини йўқотган”, “социализмга хизмат қилувчи” деб айтишга қандай тил боради? Фақат “санъат”, “бадиият” деган нарсаларни юзаки ва бир томонлама тушунадиган одамларнинг бунақа баркамол асарлардан бурун жийирмоғи мумкин.

Ғафур Ғулом-чи? Ҳа, Ғафур Ғулом бир қарашда шўроларнинг эрка арзандаси эди. Ундан ҳеч қанақа мукофот-у унвонларни, ҳеч қанақа сийловларни аяшган эмас. Шўролар тишларини-тишларига кўйиб бўлсада, унинг катта-кичик шўхликларини кўтарар эди. Чиндан-да, Ғафур Ғуломда расмий мавзуларга бағишланган шеърлар ва мақолалар, мадҳия ва алёр йўналишидаги асарлар анчагина бор. Лекин бу одамнинг ижодини ҳам шулардангина иборат деб бўлмайди. Унда чинакам халқона шеърлар ҳам кўп. Унинг шеърлари шарқона ҳикматларга, шарқона донишмандликка тўла. Унинг шеърый образлари, истиоралари, кашфиётлари шу қадар

теран ва ёрқинки, уларнинг шу кунларгача яшаб келганлигини фақат шундай юксак бадиий фазилатлари билангина изоҳлаш мумкин. Тўла асос билан айтиш мумкинки, Фафур Фулом XX асрдаги Шарқнинг энг ўзига хос, энг ёрқин, энг кўламли шоири эди ва ҳозир ҳам шундай. Лекин ана шуларнинг барига қарамай, у том маънодаги фожеона ҳаёт кечирган. Шу маънода у шўронинг эркаси эмас, қурбони бўлган. Унинг фожеаси ўз сийратини тўла намойиш қилаолмасликдан, сувратини ҳамшира керакли шамойилга солиб юриш мажбуриятидан, кўнгили билан имкон ўртасидаги зиддиятдан, ижод эркинлигининг йўқлигидан туғилган фожеа эди. У бор иқтидорини ишга солмаганидан, истеъдодини тўлатмаслик тўкиб солмаганидан изтироб чеккан. У фақат мақтовлардан қанот боғлаб учгангина эмас, ўша ичидаги зиддиятнинг қийноғидан ичган ҳам, ҳал қилиб бўлмайдиган муаммолар калавасининг учини қадаҳ тубидан излаган эди. Фафур Фулом нисбатан ёш вафот этганида Абдулла Қаҳҳор қайғули кўзларини аллақайқа тикиб, чуқур хўрсиниш билан “бу одам ўзида борининг ярмини ўзи билан бирга олиб кетди” деган эди. Герострат шухратига шерик бўлишни истаган баъзи адабиётшунослар эса бу одамга тош отиш ҳавасига тушиб қолган. Ҳолбуки, ўтиб кетган одамга қора чаплаш учун унчалик кўп ақл керак эмас. Лекин бировга пичоқ санчишдан аввал уни ўзинга урмоғинг керак. Зўр бўлсанг, унинг фожеасини идрок эт, қайси зиддиятлар бу буюк инсон ва шоирни кулатганини очиб бер!

Абдулла Қаҳҳор ҳам адабиётимизнинг энг ёрқин юлдузларидан бири. Менинг назаримда, қайси жиҳатлардан олиб қараманг, агар ёзувчилик бобида жаҳон стандарти мавжуд бўлса, Абдулла Қаҳҳор бу стандартнинг ҳамма талабларига тўла мос келади. Унинг кўпчилик асарлари адабиётимиз хазинасидан ўрин олган. Ҳатто “Кўшчинор чироқлари” ёхуд “Синчалак” каби биринчи қарашда “социалистик мафкура”га хизмат қиладигандай кўринган асарларини ҳам арзимас таҳрир билан бугун нашр қилса бўлади. Бироқ негадир, бу адибнинг тажрибасидан, айниқса, бадиий тил бобидаги маҳоратидан муттасил ўқиб-ўрганиш ўрнига унга ҳам тош отишга иштиёқмандлар кўпайиб қолган. Гўё ўз даврида унинг бошида синган тошлар камлик қила-

дигандай. Ахир, бир фактга эътибор беринг — Абдулла Қаҳҳорнинг биронта йирик асари ва ҳатто айрим мақолалари бирон марта “беғалва” ўтган эмас. Уларнинг ҳаммаси расмий мафқуранинг ғазабига учрар ва унинг муҳиблари томонидан қаҳр билан қарши олинарди. “Сароб” қораланиб, 20 йилдан ортиқ тақиқда юрди. Романга “асарнинг бош қаҳрамони бўлмиш миллатчи Саидий китобхонда нафрат уйғотмайди, аксинча, унда хайрихоҳлик кўзғайди” деб уришган эдилар; ўтмиш ҳақидаги ҳикоялар “танқидий реализм” деб баҳоланди. Адибнинг ўзи совет воқелигидаги ижобий томонларини кўраолмайдиган деб эълон қилинди, “Кўшчинор” қишлоғидаги синфий курашни бузиб кўрсатган дейилди, “Шоҳи сўзана” конфликтсизлик касалига чалинган, “Синчалак”да ҳам ғоявий хатоларга йўл қўйилган, “Тобутдан товуш”да эса, умуман, совет воқелиги бузиб кўрсатилган. Бундай таъна-дашномларнинг захри босилмай, албатта, Абдулла Қаҳҳор бирор асар ёзиб кўяр ёки бирон ножоиз гап айтиб кўярди-да, унинг теварагидаги ғалвалар янада қаттиқроқ куч билан янгидан кўзғаларди. Унинг ҳаётлигида унга қарши амалга оширилган энг сўнгги жазолаш маросими Қаҳҳорнинг 60 йиллик юбилейида адибнинг мукофот-у унвонларга миннатдорчилик билдириш ўрнига, намоёншкорона тарзда “мен партиянинг оддий солдати эмасман, онгли аъзосиман” деган хитоби бўлди. Бу том маънода исёнкорлик руҳи билан суғорилган, очикдан-очик партиявий анъаналарга, ёзувчини партия номидан жиловлаб олишга қаратилган ҳайқирик эди. Шу муносабат билан бошланган таъқиб-у тазйиқлар Абдулла Қаҳҳор вафот этгандан кейин яна салкам 20 йил давом этди. Шуларни инобатга олиб, айтиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳор ўзбек ёзувчилари ичида партия ўрнатган тартибларга, тазйиқларга қарши ошқора ва энг фаол кураш олиб борган инсон эди. Гарчи у ўзининг курашлари давомида “истиклол” сўзини қўлламаган бўлса-да, у амалда ўз фаолияти билан мустақиллигимиз йўлида фидокорлик қилган инсон эди. Шундоқ экан, бугун президентимиз И.Каримовнинг ана шу учта забардаст ёзувчимизни, адабиётимизнинг учта бақувват чинорини муносиб тақдирлаган экан, нима учун адабиёт мухлисларининг шодликлари ос-

монга ўрламасин? Нима учун уларнинг адабиётимиз учун ифтихори қанот ёймасин!

Бу ҳодисанинг яна бир муҳим томони шундаки, у мустақиллик йилларида бизнинг юртимизда адабиёт ва санъат, маънавият, қолаверса бутун маданият соҳасида юритилаётган сиёсат билан чамбарчас боғлиқ. Бу сиёсат — қисқа муддатли, ўткинчи сиёсат эмаслиги аён бўлиб қолди, у пухта ўйланган, кўп йилларга мўлжалланган, кўп томонларни ҳисобга олиб юритилаётган доно сиёсатдир. Мен бу ўринда мустақиллик йилларида юртбошимиз И.Каримов томонидан маданият соҳасида қилинган ишларнинг ҳаммаси эмас, бир қисмини ҳам батафсил айтиб бера олганим йўқ. Ҳеч шубҳа йўқки, изчиллик билан амалга оширилаётган бу сиёсат ҳозирданоқ яхши самара бермоқда. Бунинг исботи сифатида сўнгги йилларда байрам тантаналарида ўз маҳоратларини намойиш этаётган санъаткорларни кўрсатиш мумкин. Бугунги адабиётимизда ҳам муайян силжиш белгилари кўринмоқда. Мен буларнинг бари-ни чуқур мамнуният билан таъкидлайман. Ва адабиёт ҳамда санъат қавмига мансуб бир ижодкор сифатида, шахсан ўз фаолиятида юртбошимизнинг доимий гамхўрлигини ҳис қилиб турган бир зиёли сифатида адабиёт ва санъатга кўрсатаётган катта эътибори учун Ислом Абдуғаниевич Каримовга самимий миннатдорлигимни изҳор этаман. Жонажон юртимиз гуллаб-яшнайверсин!

2000

Адабиётда диний оҳанглар

Большевиклар биринчи қадамлариданоқ “дин халқ учун афъюндир” деган марксча ақидага қаттиқ риоя қилганларига қарамай, уларнинг атоқли арбобларидан бири янги ҳукумат таркибида маориф халқ комиссари бўлиб ишлаган А.В.Луначарский “дин — инсониятнинг энг доҳиёна кашфиётидир” деган ҳикматни айтганди. Дарҳақиқат, мана, неча асрлардирки, бу улуг кашфиёт курраи заминнинг олти қисмида инсониятнинг энг самарали руҳий мадаккори бўлиб келмоқда.

Дин шарофати билан одамлар қалби мунаввар бўлмоқда, дин ёрдамида улар инсон ҳаётининг маъносини идрок этмоқдалар ва ўзаро муносабатларнинг пишиқ иморатини барпо этмоқдалар. Динлар тарихи шуни қатъий исбот қилдики, ҳеч қаерда ҳеч қайси инсонлар жамияти фақат моддий манфаатларга суянибгина, фақат моддий эҳтиёжларини қондирибгина ҳаёт кечира олмайди — инсон ҳаётининг саодатманд бўлмоғи учун, инсон шоду хуррамлик билан умргузаронлик қилмоғи учун виждон ва имон унинг ҳаётида устивор бўлмоғи керак. Виждон, имон ва эътиқод ёрдамидагина инсоф ва диёнат салтанатини барпо этиш мумкин.

Жаҳон адабиёти ва, айниқса, шарқ адабиёти шунинг учун ўзининг кўп асрлик тарихи мобайнида дин билан ҳамқадам ва ҳамнафас борди, ўзининг шоҳ асарларида диннинг асосий фалсафий ва ахлоқий қарашларини бадиий акс эттирди ҳамда зўр санъаткорлик билан тарғиб қилди. Агар ўзбек адабиётини оладиган бўлсак, Хўжа Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Насриддин Рабғузий, Маҳмуд Паҳлавон, Сўфи Оллоёр, Хувайдо каби санъаткорлар яратган асарларнинг халқ ўртасида кенг тарқалганини ҳам, жумладан, шу билан изоҳлаш мумкин. Ижодининг асосий мағизини диний оҳанглар ташкил қилувчи шоир ва адиблар XIX асрнинг иккинчи ярими ва XX асрда ҳам яшашган. Масалан, юксак поэтик маҳорат билан ёрқин шеърлар яратган Ҳазиний, ундан кейинроқ ўтган Мискин, Хислат каби шоирлар ўзбек шеърятининг ёрқин юлдузларидан эди. Афсуски, шўролар замонида адабиёт билан дин ўртасидаги ўзаро алоқалар масаласи, адабиёт ва санъат ривожига ислом динининг самарали роли масаласи мутлақо ўрганилмади. Бундай муаммоларни тадқиқ қилиш умуман тақиқлаб қўйилган эди. Умуман, классикларнинг асарлари нашр қилинганда улардаги диний оҳанглар, ҳамдлар, наътлар ва шунга ўхшаш бошқа анъанавий унсурлар таг-томири билан суғуриб ташланар эди.

Ўзбекистон мустақил ривожланиш йўлига киргандан кейин республикада ислом динининг мавқеи бутунлай ўзгарди. Эндиликда диннинг аввалги обрў-эътиборини тиклаш, диний қадриятларимизни одамлар қалбида чуқур ўрин олишига эришиш бобида жуда катта

ишлар қилинди. Республикамизнинг Олий Мажлиси виждон эркинлиги ҳақида қонун қабул қилди — бу қонун ҳар бир одамнинг диний эътиқод бобидаги ҳуқуқларини таъминловчи юридик асос бўлди. Қисқа муддатда минглаб масжидлар очилди. Тарихимизда биринчи марта Қуръони карим ўзбек тилига таржима қилинди, ўзбек тилида буюк муҳаддис Исмоил ал Бухорийнинг тўрт жилдлик ҳадислари чоп этилди. Ҳозирги кунда Тошкентда ислом университети, Тошкент ва бошқа шаҳарларда олий диний мадрасалар ишлаб турипти, исломий адабиётлар нашр этадиган нашриётлар, газета ва журналлар бор. Буларнинг бари қисқа муддатда ислом динининг илдишлари янада чуқурлашиб боришига йўл очди.

Мустақиллик йилларида адабиёт билан ислом дини ўртасидаги муносабатларда ҳам кескин бурилиш юз берди. Ўзбек адабиётининг ислом фалсафасидан ва ислом таълимотидан илҳомланиб, ундан таъсирланиб, ўрни келганда ўзи ҳам унга муайян таъсир кўрсатиб ривожланиши энди расман тан олинган факт бўлиб қолди. Шу сабабдан бу масалага бағишланган катта-кичик илмий асарлар пайдо бўла бошлади. Улар дин ва адабиёт алоқаларининг қадимийлиги ва кўламдорлигини кўрсатиш билан бирга, бу соҳада қилиниши даркор бўлган ишларни аниқлашга ҳам ёрдам бермоқда. Бу ўринда ҳам бир-иккита мисол билан чекланаман. Адабиётшунос олим Ҳамидулла Караматов ўзбек адабиётида Қуръони каримнинг таъсири масаласига бағишланган ҳажман кичкина, лекин мазмунан теран рисоласида бу муаммонинг муҳим қирраларини яхши таҳлил қилган. Бу рисола мумтоз адабиётимизнинг ғоялар дунёсини ва образлар тизimini Қуръони каримдан чуқур билимга эга бўлмай туриб очиб бериш мумкин эмаслигини исбот қилиб берди. Худди шунга ўхшаш профессор Нажмиддин Комилов икки қисмдан иборат “Тасаввуф” деган тадқиқотида ҳам мумтоз адабиётимизнинг, қолаверса, кўпгина шарқ адабиётларининг энг муҳим муаммоларидан бирини қаламга олган. Маълумки, сўнгги 20—25 йил ичида бу масала ҳақида кўплаб анжуманлар, илмий конференциялар ўтказилди, катта-кичик тадқиқотлар яратилди. Бундай асарлар айниқса Тур-

кия, Эрон ва Тожикистон олимлари, шунингдек, айрим оврупа шарқшунослари томонидан чоп этилди. Профессор Нажмиддин Комиловнинг китоби бу асарлар қаторида муносиб ўрин эгаллайди. Бу китоб ҳам тасаввуф тарихи ва тасаввуф назариясини мукамал билмай туриб, мумтоз шарқ адабиётини ва, биринчи навбатда, ўзбек адабиётини илмий ўрганиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмаслигини яққол исбот қилиб берди. Шўро даврида даҳрийлик муҳи-тида тарбия кўрган бизга ўхшаш чала мулла, чала мусурмон одамлар “ҳа, энди, тасаввуф дегани жун чопон кийиб, таркидунёчилик фалсафасини олдинга сурадиган бир оқим-да” деб юраверган эканмиз. Ҳолбуки, бу таълимот нафақат адабиётни, балки инсонни ҳам тушунишга йўл очадиган мўъжизакор калит экан.

Ижтимоий ҳаётда диннинг салмоғи ортиб боргани сари бадиий адабиётнинг олдида ҳам янги вази-фалар кўндаланг бўла бошлади. Тарихий қадриятларни тиклаш, тарихимизнинг ўқилмаган ёки унутилган саҳифаларини тиклаш борасида олиб борилаётган кенг кўламли ишлар бадиий асарларда ўтмишдаги буюк ота-болаларимизнинг образларини яратишни тақозо қилди.

Айтмоқ керакки, бу адабиётимизнинг очилмаган кўриғи эди. Тўғри, XX аср ўзбек адабиётида ўтмиш мавзуи мутлақо ёритилмаган, тарихда ўтган буюк сий-молар образи сира қаламга олинмаган деб айтиш бир томонламалик бўлур эди. Жумладан, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Беруний, Ибн Сино, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби улуғ шоирлар, олимлар ва давлат арбоблари ҳақида анча бақувват асарлар яратилган. Бу борада, айниқса, Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодиров каби адибларимизнинг хизмати диққатга сазовордир. Аммо бу ютуқлар ҳар қанча мақтовга сазовор бўлмасин, улар жамиятнинг тарихий асарларга бўлган эҳтиёжини қондираолмайди. Негаки, биринчидан, уларнинг сони жуда ҳам кам, иккинчидан эса, энг яхши асарларда ҳам тарихий ҳодисалар ва тарихий шахслар тасвирида ҳукмрон мафқуранинг тазйиқи остида бўғилган бир томонламаликлар, ҳаёт ҳақиқатини бузиш ҳоллари, тарихийлик ва объективлик принципларига хи-

лоф ўринлар учрайди. Эндиликда мустақиллик шарофати билан тарихимизни анча кенг ва теран ёритиш имконияти пайдо бўлди. Айтмоқ керакки, бир қатор ёзувчилар бу қутлуғ вазифани ўташ учун энг шимариб ижод қилишга киришдилар ва аллақачон ҳамир учидан патир дегандек бир қатор эътиборга лойиқ асарлар яратдилар. Бу ўринда Одил Ёқубов ва Абдулла Ориповларнинг буюк бобокалонимиз Соҳибқирон Темур ҳақидаги, Эркин Самандаровнинг Абулғози Баҳодирхон ва Жалолиддин Мангуберди тўғрисидаги, Саъдулла Сиёевнинг Яссавий, Муҳаммад Алининг сарбадорлар тўғрисидаги, Асад Дилмуродов, Муроджон Мансуровларнинг бошқа тарихий мавзудаги асарлари фикримизнинг далили бўла олади. Шуниси алоҳида қувонарлики, янги асарлар ичида диний мавзуларда ёзилган, азиз-авлиёларимизга, буюк уламоларимиз ва муҳаддисларимизга бағишланган насрий ва шеърий асарлар ҳам бор. Бу ўринда мен Душан Файзийнинг Исмоил ал-Бухорийга бағишланган асарини таъкидлаб кўрсатишим мумкин. Душан Файзийнинг асари Имом ал-Бухорий ҳақидаги шеърий романдир.

Асар биографик маълумотларга бой, асарнинг кўп саҳифаларида узоқ йиллар мобайнида шеърият бобида бой тажриба орттирган муаллифнинг қалами яққол сезилиб туради. Айтилганларга асосланиб, биз бу асарни бугунги адабиётимизнинг муваффақиятлари қаторига қўшсак бўларди, лекин шундай қилишимизга нимадир халақит беради, асарни ўқиб бўлгач, нимадандир кўнглимиз тўлмаганини ҳис қилиб турамыз. Ҳар ҳолда ўз даврининг энг буюк ақл эгаси бўлмиш бу улуг инсон ҳақида бадиий асар ўқиганингда, қалбинг ўз-ўзидан нурга тўлмаётганини, бутун вужудингни алланечук покиза туйғулар асир қилиб олганини, ҳисларинг жунбушга келиб, фикрларингда инқилоблар юз берганини пайқашни истайсан киши. Афсуски, бундай бўлмади — мазкур асар ҳам кўпгина бошқа ўртамиёна асарлар қаторида, сенга баъзи бир ахборотларни бериш билан чекланиб, қалбингдан из қолдирмай ўтиб кетади. Шунинг учун уни мустақиллик адабиётининг ёрқин намуналарига қўшиб бўлмайди, уни адабиётимизнинг янги мавзуини ўзлаштиришдаги дастлабки уриниш сифатидагина қабул қилса бўлади.

Ҳамма гап шундаки, ҳар қандай бадиий асар муаллифдан жуда катта билим, юксак тафаккурни, том маънодаги кашфиётларни талаб қилади. Ҳар бир муаллиф ўқувчи қалбини забт этмоқ учун ўз асари устида, ўз истеъдодини чархлаш борасида фидокорлик билан меҳнат қилмоғи керак. Шу ўринда ғарб санъати тарихидан бир мисол келтираман. Мен бу мисолни атоқли америка ёзувчиси Ирвинг Стоуннинг Уйғониш даврининг даҳо санъаткори Микеланжело ҳақидаги китобида ўқиган эдим. Маълумки, Микеланжело бутун умри давомида диний мавзуларда сувратлар ишлаган ва ҳайкаллар яратган. Бироқ у ёшлигида чизган сувратларидаги азиз-авлиёлар нечукдир ўхшамайроқ чиққанини, сустроқ эканини, уларга жон етишмаётганини сезган. Микеланжело ўткир туйғуси билан пайқаганки, унинг инсон ҳақидаги билимлари, тасаввурлари камлик қиляпти. Инсон қандай ҳаракат қилади? Унинг бармоқларини букиб, тўғрилаётган қудрат қанақа? Турганда, ўтирган, ётганда ёхуд чопганда мускулларда қандай ўзгаришлар рўй беради? Яхши рассом бўлмоқ учун сувратни ўхшатиб чизишнинг ўзи кифоя қилмайди, унинг замиридаги ҳаракатни ҳам билмоқ керак. Буни билмоқ учун эса... инсонни нимталаб, ичак-чавоғини ағдариб, терисини шилиб кўрмоқ керак. Хуллас, инсон жасадини ёриб кўрмаса иш битмайди. Бироқ инсон жасадини ёриш жуда катта гуноҳ, жиноят. Бунинг учун христиан маҳкамалари ҳеч иккиланмай жиноятчини ўлимга ҳукм қилади. Микеланжело шу сирни ўрганиш учун ҳаётини хатарга қўйиб шу ишни қилади — 30 кун мобайнида, кундузи расмлар чизиб, кечаси билан черков хужрасида тонггача мурдаларни ёриб кўради. Унинг кечаси-ю-кундузи ишдан бери келмаслигини отаси мутлақо бошқача тушунади:

— Қанақа саёқсан! Кечалари билан қаёқда дайдиб юрасан? Рангингга қара — аъзойи баданингдан ўликнинг ҳиди келади! Ё уйлантириб қўяйми?

Ёш рассом бошини қуйи солганича, отасининг таъналарига бир оғиз гап қайтармай хомуш туради. Лекин шу воқеадан кейин унинг ижодида кескин бурилиш юз беради — у инсон танасини, юз тузилишларини, оёқ-қўлларини, гавдасини шу даражада аниқ ва тиниқ

чизабошлайдики, унгача ҳам, ундан кейинги даврда ҳам бундай камолот чўққисига эришиш бошқа бирон-та рассомга nasib этмайди.

Мен бу воқеани тез-тез эслаб тураман — ҳаётини гаровга қўйиб эришилган маҳорат санъаткорни ҳеч қачон тарк этмайди, унинг мангу мулки бўлиб қолади. Мен жуда муҳим мавзуларда шоша-пиша ёзилган, анчамунча гўрроқ асарларни ўқиганимда адибу удабога, шоиру шуарога ўз маҳоратини ўстириш борасида ана шундай фидокорлик билан меҳнат қилишни тилаган бўлардим. Фақат шундагина китобхонни ларзага соладиган, унинг қалбидан мангу ўрин оладиган асарлар пайдо бўлади.

Ўтмишдаги буюк аждодларимиз, бобокалонларимиз ҳақидаги асарларнинг зарур юксакликларга кўтарила олмаётганининг муҳим сабабларидан яна бири бизнинг бадиий тафаккуримиздаги маҳдудликдир. Азиз-авлиёларнинг ва бошқа улуғ сиймоларнинг образини чизишга киришар экан, муаллиф, асосан, бу сиймодан олган завқини, унга қойил қолганини, уни чексиз эҳтиром қилишини ифодалайди. Бундай завқ-шавқ кўп ҳолларда мадҳия тарзида, адоқсиз мақтов шаклида намоён бўлади. Натижада, у сиймонинг ҳаёт йўлига, фаолиятига оид материаллар фақат баланд авж пардаларда, фақат ёрқин рангларда намоён бўлади. Менимча, тасвир объектига бундай ёндашиш салмоқли самаралар бермайди. Назаримда, ўтмишдаги буюкларимиз жуда катта жасоратларни кўрсатгани учун, маънавият бобида улуғ кашфиётлар қилгани учун буюк бўлишган. Улар ҳаётини силлиққина яшаб ўтган жўн одамлар эмас. Бинобарин, улар ҳақида ёзишга киришган муаллиф шунчаки уларнинг ҳаётидан нусха кўтармай, бу буюклар даражасига кўтарилмоғи, уларнинг буюк инсон сифатидаги дардларию изтиробларини очиб бермоғи лозим. Бу — қийин, албатта. Лекин қачон, қаерда ким осон йўлдан бориб, улуғ марраларни эгаллаган? Кўринадик, ҳали қилинадиган ишлар кўп. Адибларимиз ва санъаткорларимиз бутун масъулиятни чуқур идрок этган ҳолда бу муҳим мавзунини ёритишга бел боғлашса, уларга буюк аждодларимизнинг руҳи мададкор бўлади. Бунга шубҳа йўқ.

Ғаройиб ҳақиқатни кашф этдим

Оллоҳга минг қатла шукрлар ва беадад ҳамду санолар бўлсинки, XXI асрга ҳам етиб келдик. Ноумид шайтон дейдилар, одамзод ҳамиша қалбида умид билан яшайди, у эртанги кунини бугунидан кўра яхшироқ бўлишини орзу қилади, ёруғ ва фаровон кунлар зиёсидан баҳраманд бўлмоқни истайди. Шунинг учун ҳам одамлар ҳайитларда, байрамларда, Янги йилни кутиб олаётган қутлуғ кунларда бир-бирларини табриклаб, бир-бирларига энг яхши, энг ардоқли тилакларни йўллайдилар. Шу удумга амал қилиб мен ҳам ҳамма қариндош-уруғларимни, ёру биродарларимни, таниш ва нотаниш ҳамюртларимни чин юракдан Янги йил билан табриклайман ва уларга энг яхши тилакларимни йўллайман.

Аммо ҳаёт ғалати нарса экан — агар шу пайтгача айтилган яхши тилакларнинг ҳаммаси эмас, лоақал ярми, борингки, ўндан бири вожиб бўлганда ҳам борми... Албатта, яхши ният ярим мол, лекин ниятнинг ўзи билан иш битмайдиган кўринади — яхши ниятлар йўлида яхши амаллар ҳам керак. Худди шунга келганда ҳаммамиз ҳам жиндай оқсаймиз, шекилли — яхши ниятлар ҳаммамизда қоп-қоп, амал деганини эса Кўҳи Қофдан топ. Мен буни таъна маъносида айтаётганим йўқ, балки кўпдан бери кўнглимга тугиб юрган ўйларимни ўртоқлашиш истагида айтаяпман. Ҳар қандай жамиятнинг ривожланиш суръатларини тезлаштиришга ёрдам берадиган бир омил бор — бу ўтган авлодлар тажрибасини идрок этиш, чуқур таҳлил қилиш, улардан хулосалар чиқариб, шу хулосаларга таяниб олға боришдир.

Албатта, бу борада анча ишлар қилинди ва қилинмоқда, лекин бир сабоқ борки, уни биз — ўзбеклар ўзлаштириб олишга кўп ҳам ошиқмаймиз. Ўтган йилги ҳаёт сабоғи ҳам яна бир бор бунинг муҳимлигини кўрсатди. Мен 11 сентябр воқеаларини назарда тутаяпман. Назаримда, разил террорчиларнинг самолёти Нью-Йоркдаги икки бинога эмас, менинг юрагимга санчилгандек, уни портлатиб, менинг дунёмни алғов-далғов қилиб юборгандек бўлди. Мен ҳайронлар

қолиб бир фаройиб ҳақиқатни кашф қилдим — нақадар омонат экан биз бугун яшаётган дунё, у бамисоли чинни, жиндай зарбдан ҳам дарз кетиши ёки синиши мумкин экан. Ахир, Америкадай қудратли давлат ҳам шунча қурол-аслаҳаси билан, шунча маблағ-у доллари билан фалокатнинг олдида ночор қолди-ку! Унинг олдини ололмади-ку? Наҳотки, биз қурган, обод қилаётган, яшнатаётган дунё ёвуз кучлар қаршисида шунчалар ожиз, шунчалар ночор бўлса? Наҳотки, бугунга келиб дунёни бошқарадиган, ҳаммамизни ётқизиб-турғизадиган бирдан-бир қудрат ёвузлик, жарлик лабига келиб қолган бўлса? Наҳотки, уни қутқарадиган ҳеч қандай куч йўқ бўлса?

Дунёни қутқарадиган, ёвузликка бас келадиган куч борми? Кўп ўйланишлардан кейин ваҳимага тушмоқ, умидсизликка берилмоқ учун асос йўқ деган хулосага келдим. Бунинг учун эски бир гапни эслаш ва унга амал қилиш керак. Бугунги дунёда ёвузликка қарши турадиган, муқаррар тарзда ундан ғолиб келадиган қудрат бор — бу, муҳаббатдир, бу меҳрдир. Албатта, XX асрга келганда одам тоифасининг анча-мунчаси турли хил заҳар-заққумлар билан заҳарланиб бўлди, нафсининг қули бўлиб, шайтони лаин йўлига киргандир ҳам, шу туфайли ваҳшийлик ботқоғига боғанлар ҳам кўп. Лекин ҳар нима бўлганида ҳам, ўзининг инсоний қиёфасини сақлаб қолган, кўнглида адолат, инсоф, виждон ва диёнат туйғуси билан яшаётган ва яшайдиган одамлар улардан ҳам кўпроқ. Шу одамларнинг бири-бирига муҳаббати, бир-бирига меҳри дунёни асрайди, ёвузликни гумдон қилмаса-да, уруғини камайтиради. Менимча, ўтган йилнинг ҳам, нафақат ўтган йил, умуман, бутун ўтмишнинг ҳам энг катта сабоғи шу! Шунинг учун XXI асрнинг иккинчи йилига қадам қўяр эканмиз, ҳамма яқинларимизга, ҳамма одамларга мурожаат қилиб, **“Одамлар! Бир-бирингларни севинглар! Бир-бирингларга меҳрибон бўлинглар! Бир-бирларингдан яхшиликларингни аяманглар!”** дея ҳайқиргим келади. **Ахир бир оддий ҳақиқатни англаб олмағимиз керак — ёвузликдан ёвузлик туғилади, муҳаббатдан муҳаббат яралади, меҳрдан меҳр бино бўлади. Одамнинг ўзи ҳам муҳаббатдан яралган.**

Бу сатрларни ўқиган одам “домласи тушмагур ёши улгайиб, насиҳатга ўтиб қолибди-да”, деб ҳайрон бўлиши мумкин. Ҳайрон бўлманглар, биродарлар. Бу гапларни ҳикмат дейсизми, насиҳат дейсизми, оталар сўзи дейсизми — нима десангиз деяверинглар. Негаки, бу сўзлар меники эмас. Бу сўзлар ота-боболаримизники. Улар асрлардан бери, асрлар нима экан, минглаб йиллардан бери айтилиб келинапти. Мусо пайғамбарнинг дини ҳам, Исо алайҳиссаломнинг дини ҳам шу ақидага қурилган. “Яқинларингизни яхши кўринглар” дейилади Инжили шарифда. Қуръони каримда инсон қонини тўкиш гуноҳи азим ҳисобланади. Бутун дунё сарвари пайғамбаримиз жаноби Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларида қайта-қайта оқибатли бўлиш кераклигини, меҳрли, мурувватли, кечиримли бўлиш зарурлигини уқтиради. Ҳазрат Ясавий бошлиқ мутасаввуфларнинг ҳаммаси зулмга қарши ёвуз бўлмасликни айтади. XX асрда ҳазрат Маҳатма Ганди шу ақидага амал қилиб, ўз халқини инглиз мустамлакасидан озод қилди. Тарихда ўтган энг оқил одамлардан бири бўлмиш ҳазрат Толстой умрининг охирида зўравонлик ва ёвузликка қарши зўравон ёки ёвуз бўлмаслик кераклиги ҳақидаги хулосага келди. 1910 йилда ёш ўзбек адвокати Убайдуллахўжа Асомиддинхўжаев унга мактуб йўллаб, эътироз билдирганда, Толстой вафотидан олдинроқ ўз қарашларини батафсил тушунтириб берган. Кўринадикки, бутун инсоният ўзининг бутун тарихи давомида муҳаббатни улуғлаб ўтган, буюк мутафаккирлари тимсолида меҳрни дунёни асраб қолувчи қудрат сифатида талқин қилган. Мен эса ожиз қаламим билан шу эски, лекин ҳеч қачон эскирмайдиган буюк ҳақиқатни яна бир эслатяпман холос.

Юқорида айтганимдай, яхши ният яхши-ю, лекин у ўз-ўзидан вожиб бўлақолмайди. Ҳар қайси тилакнинг рўёбга чиқмоғи учун ҳамма — ёшу қари, эркагу аёл, насрони-ю мусулмон баравар ҳаракат қилмоғи, ҳар ким ўз жойида зиммасидаги вазифасини ҳалол ўтамоғи керак. Лекин бунинг ўзи ҳам кифоя эмас. Ҳар бир одам минг хил ришталар билан бошқа одамларга, бошқа жамоаларга боғланган. Хул-

лас, кўп ишларнинг рўёбга чиқиши, кўп ниятларнинг вожиб бўлиши нафақат оддий одамларга, оддий фуқароларга боғлиқ, балки уларнинг мутасаддиларига, раҳбарларига, раҳнамоларига ҳам боғлиқ. Шунинг учун мен имкониятдан фойдаланиб, баъзи туманларнинг ҳокимларига мурожаат қилмоқчиман. Ўйлайманки, бунинг учун менинг маънавий ҳаққим бор. Менимча, бирорта туман ҳокими етмиш ёшдан ошмаган бўлса керак. Бинобарин, амаллари катта бўлсада, ёш жиҳатдан уларнинг ҳаммаси укаларим қаторида. Мен 73 ёшга кирдим. Оғизни тўлатиб, баралла “кекса” демаса ҳамки, “ёш ҳаваскор кексалардан” деса бўлади. Муҳтарам Президентимиз кириб келаётган янги — 2002 йилда юртимиздаги кўп қариялар қатори менинг ҳам мартабамни улуғ қилиб қўйди — модомики, қарияларни қадрлаш йили экан, ҳоким укаларим, бир дақиқа менинг ҳам гапларимга қулоқ тутинглар. Албатта, биринчи навбатда, сизларни ҳам янги йилингиз билан табриклайман ва энг яхши тилакларимни йўллайман. Негаки, тасарруфингиздаги туманда яшайдиган ҳар бир одамнинг фаровонлиги, хотиржамлиги, тўқлиги, қолаверса, бахти-ю омади биринчи навбатда сизга боғлиқ. Етим-есирларнинг, қўли қисқа, ночор, ногиронларнинг сўзлари қулоғингизга етиб борсин. Бою бадавлатни ҳам, ночор одамни ҳам кўзингиз кўрсин. Ахир, катта-кичик қишлоқлардагина эмас, шаҳарларда ҳам кимларнингдир адолатсизлигидан қийналаётган одамлар йўқми? Уларнинг дардларига дардкаш бўлсангиз, ёруғ йўлларга чиқиб олишига ёрдам берсангиз — буларнинг бари савоб бўлади. Сизларга ақл ўргатадиган жойи йўқ, лекин мен яна бир ҳақиқатни эслатиб қўймоқчиман — сизларга жуда масъул вазифа юклатилган, сизлар минглаб одамларнинг тақдири учун масъулсизлар. Шунинг учун ўз амалларингизни халқ манфаатига хизмат қилиш, шу йўл билан ҳар куни савоб ишлар қилиш воситасига айлансангиз жуда ҳам улуғ иш бўларди. Ахир, муҳтарам Президентимизнинг “Ўзбекистоннинг келажаги буюк бўлади” деган гаплари эсингизда, албатта. Менимча, бу шунчаки бир шиор эмас, дастуриламал. Унинг бажа-

рилишига ҳар биримиз ҳар куни қўлимиздан келган қадар ҳисса қўшмоғимиз зарур. Муҳтарам ҳоким укалар! Президентимиз айтган ўша буюк келажак айна шу йилдан — 2002 йилдан ва айна сиз раҳбарлик қилаётган тумандан бошланса нақадар ажойиб иш бўлар эди. Ахир, ҳаммамиз учун ҳам жонажон юртимизни обод кўришдан, халқимизни тўқ ва бахтиёр кўришдан улуғроқ орзу йўқ!

Яна бир марта Янги йилингиз қутлуғ бўлсин.

2002

- III -

Адабий суҳбатлар

Истиқлол адабиёти энг илғор адабиётдир

— Мустақилликнинг ўтган йиллари давомида мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётида улкан ўзгаришлар рўй берди. Бу ўзгаришлар бунёдкорлик руҳи билан характерланади. Алалхусус, тоталитар тузум тазйиқидан халос этилган адабиёт — истиқлол адабиёти вужудга келди...

— Аввало, айтмоқ керакки, истиқлол адабиёти бу хронологик тушунча эмас. Соддароқ қилиб айтсак, истиқлол адабиёти деганда биз фақат 1991 йилдан кейин яратилган асарларнигина тушунмаслигимиз керак. Истиқлол адабиёти Чўлпонлар, Фитратлар ижодидан бошланганидек, у сўнгги ўн йилликда ҳам шаклланишда давом этди. Табиийки, бундан кейинги ўн йилликларда ҳам такомилида давом этади.

— Ўтган ўн йил истиқлол адабиёти шаклланиши учун кам муддатми?

— Классик шоирлардан бири: “Агар бир йилда иккитагина яхши шеър ёзсам, ўз ижодимни ғоятда самарали санар эдим. Чунки қирқ йил давомида саксонта

яхши шеър ёзган бўламан. Аммо бу маҳолдир”, деган экан.

Адабиёт санъат ҳодисаси, инсоннинг руҳий-психологик фаолиятининг асосий соҳаси сифатида оламнинг образли инъикоси ўлароқ яшашда давом этади. Фақат у энди даврнинг энг янги ва илғор ғоялари, миллий ғоялар билан бойиган, энг муҳими эса, бадий жиҳатдан жуда юксак даражада турадиган адабиёт бўлиши лозим. Озод халқнинг мустақил адабиёти ҳар жиҳатдан баркамол адабиёт бўлмоғи керак. Бу адабиётда сийқа, олди-қочди, ўртамиёна асарларга мутлақо ўрин бўлмаслиги лозим.

Шу жиҳатдан ҳам мустақиллик йилларида яратилган ҳамма асарларни ҳам истиқлол адабиёти даражасидаги ижод маҳсули, дея олмаймиз. Бошқача айтганда, “бир йилда иккитагина яхши шеър ёзиш”ни орзу қилган шоирнинг талабчанлиги нуқтаи назардан олиб қаралса, масала янада ойдинлашади. Бир неча асар, албатта, юксак бадий савиядаги асарларни назарда тутмоқдан, истиқлол адабиётини тўла-тўқис шакллантиради дейиш ноўрин бўлур эди. Истиқлол адабиёти мустақиллик берган эркинликлардан виждон амрига мувофиқ истифода этиш, қалб ҳарорати билан ижод қилиш маҳсули эканлиги билан ҳам белгиланади.

— Бу эркинликларнинг энг асосийлари, сизнингча, нималардан иборат?

— Биринчи навбатда, ижод учун эркин шароит яратилганини алоҳида таъкидлаш керак. Ҳаётни акс эттиришга, одамлар характерини яратишга эркин муносабат янги адабиётнинг муҳим белгисидир.

Адабиётдаги янгиланиш жараёнлари ҳақида тўхталганда эса, албатта, мазкур санъат соҳасининг ўзига хос хусусиятларини назарда тутиб мулоҳаза юритмоқ зарур. Масалан, гулзордаги гулларни бугун суғорсангиз, эртасига эрталабоқ яшнаб-яйраб кетади, унинг яшиллиги қуюқлашади, танаси бақувват тортади, ғунчалайди, хуллас, дабдурустдан янгиланади. Адабиётдаги янгиланиш жараёни эса секин-аста кечади.

Биринчидан, 80-йиллар “қайта қуриш даври” деб аталган бўлса-да, у даврдаги адабиётимиз жуда чуқур таназзулни бошдан кечирмоқда эди. Ҳаётдаги муайян ҳодисалар адабиётда ҳам ғоявий парокандаликни ву-

жудга келтирган, кўпгина ёзувчилар эски қадриятлар кунпаякун бўлаётганини кўриб, саросимага тушиб қолган эди.

Истиқлол адабиёти ижодкордан ана шу таназзулни енгиб ўтишни талаб этарди. Янги адабиёт яратиш учун, табиийки, ижодкорнинг тафаккури ҳам ўзгарган бўлиши керак.

Иккинчи сабаб ҳам шу билан боғлиқ — шўро замонидан кўп йиллар давомида зиёлилар ўртасида муайян дунёқараш, муайян тафаккур типи шакллантирилган. Бунини шартли равишда мустамлакачилик тафаккури ёки мутелик, тобелик тафаккури деб аташ мумкин. Афсуски, узоқ йиллар мобайнида бундай тафаккур қон-қонларга сингиб кетганди. Ҳатто, энг пешқадам, энг фикрловчи ёзувчиларимиз ҳам бундай тафаккур тазйиқидан бутунлай халос бўла олмаганлар ўшанда. Истиқлол адабиётини яратмоқ учун, биринчи навбатда, ана шу “мустамлака тафаккури”ни илдизи билан йўқотмоқ керак эди. Янги тафаккурни ишлаб чиқмоқ, уни қон-қонларга сингдирмоқ зарур эди. Эркин тафаккурга ўтиш эса, ёзувчига қанот бағишлайди, унинг янги парвозига йўл очиб беради.

Фикримни далиллаш учун мисол келтираман. Яқинда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмаднинг “Қорақўз мажнун” ҳикоялар китоби чиқди. Унга адибнинг сталинча қатлиомларни фош этишга бағишланган ҳикоялари киритилган. Мен бу асарларни том маънода истиқлол адабиётининг ёрқин намуналари, деб атайман. Бу ўринда гап, албатта, уларнинг мустақиллик даврида ёзилганида ёхуд шўролар даврини фош қилиш руҳи билан суғорилганида эмас. Гап шундаки, бу ҳикояларнинг ҳар бирида адибнинг эркин қалам тебратгани, янада муҳими — эркин фикр юритгани, озод руҳи, мустақиллик тафаккурига эга бўлгани учун тасвирлаётган воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятига чуқур кириб борганида. Ҳикояларда инсон ва тоталитаризм муаммоси марказда туради. Тоталитаризмнинг моҳияти очилади. Бу моҳият шунда кўринадики, Сталин яратган тоталитар тузум биринчи қадамдан бошлаб сўнгги нафасигача ўз фуқароларига, оддий инсонга қарши уруш олиб борган. Бу тузумнинг мақсади ҳар бир инсондаги инсоний сифатларни, инсоний ифтихорни таг-туғи билан

суғириб ташлаш, ҳар бир инсонни фақат буйруқни бажарувчи, фақат буйруқ берувчининг кўзига жовди-
раб қараб турувчи иродасиз, эътиқодсиз, бандитабиат
махлуққа айлантириш бўлган ва бу йўлда одамларни
ақл бовар қилмас қийноқларга дучор этган.

Саид Аҳмад асарларининг янгичалиги шундаки,
адиб уларда тоталитар тузумнинг зоҳиран ҳар қанча
қудратли эканига қарамай, ичидан чириганини кўрса-
та олган. Инсон, ўша ўзимизга таниш, кўпгина жози-
бадор сифатларга эга бўлган, имонли, эътиқодли ин-
сон, ҳатто, қамоқ ва сургун шароитларида юрганига,
қийноқлар ва таҳқирларга, изтироблар ва эркисизликка
қарамай, тоталитаризмдан устун келади, ўзининг ин-
соний ғурурини сақлаб қолиб, бу мислсиз жангда ғолиб
чиқади.

Мен Саид Аҳмаднинг бу асарларини истиқлол ада-
биётининг ёрқин намунаси, деганимда муаллифнинг
оддий инсон қудратига бўлган чуқур ишончини ана
шу тарзда юксак бадий шаклда ифодалаганини кўзда
тутаман.

– **Жамиятимизда кечаётган янгиланишлар адабиёти-
мизда ўз аксини қай даражада топмоқда?**

– Адабиётда публицистика, очерк, эссе, муаммоли
очерклар каби жанрлар бор — уларнинг бевосита вазифа-
си янгиланишлар ва улар билан бирга, таъбир жоиз
бўлса, “эскиланиш”ларни ҳам тезкор акс эттиришдир.

Истиқлол адабиётининг ана шундай намуналари-
дан бири сифатида мен Одил Ёқубовнинг “Қарши гу-
рунглари” очеркини тилга олган бўлардим. Энг муҳими
шундаки, “гурунглари”да мамлакатимиз қиёфасидаги
янгилинишлар шунчаки таърифланиб, шунчаки тав-
сифланиб қўяқолинмайди, балки адиб асарининг ҳар
сатрида миллий туйғуларимизни қитиқлайдиган, мил-
лий ғуруримизни бир баҳя оширадиган оҳанглари топа
олган.

Адабиётнинг бошқа соҳаларида эса инсоннинг ру-
ҳий олами, инсон ҳаётининг моҳияти, унинг изла-
нишлари, биринчи навбатда, ўзи билан, нафси билан
олиб бораётган кураши, шу курашдаги қийин ғалаба-
лари, шу жумладан, ўзи устидан қозонган ғалабалари,
яшаш санъатининг сирлари ифодаланиши, таҳлил
қилиниши керак ва шу аснода чиқарилган ёки китоб-

хон ўзи чиқариб оладиган хулосалар учун буюк сабоқ, ибрат манбаи бўлиб хизмат этмоғи керак. Бир сўз билан айтганда, қаҳрамон онги ва тафаккуридаги ўзгаришлар ва бу янгиланишлар унинг фаолиятида қай тариқа акс этишини кўрсатиб бермоқ лозим.

Бу мулоҳазалар замонамиз қаҳрамони бадиий образини яратишга ҳам тааллуқлидир. Зотан, Президентимиз томонидан қўйилган масъулиятли вазифани муваффақият билан адо этишда бу жиҳатга эътибор қаратмоқ муҳим аҳамият касб этади.

– **Давримиз қаҳрамони бадиий сиймосини яратишда нимага алоҳида эътибор бермоқ лозим, деб ўйлайсиз?**

– Истиқлолимизнинг ўзи давр қаҳрамонларини юзага чиқарди. Улар ишчилар ўртасида ҳам, деҳқонлар ичида ҳам, зиёлилар орасида ҳам сероб. Ёшларимиз улардан ибрат олсин. Бинобарин, уларнинг ёрқин образларини яратиш адабиётимизнинг долзарб вазифасидир. Муҳтарам Президентимиз ёзувчиларимиз эътиборини шу масалага қаратган экан, бундан адабиётимиз замоннинг илғор талаблари даражасида туришини истагани, ғамхўрлиги яққол сезилиб турибди. Мен бу доно ва ҳикматли даъватни тўла-тўқис қувватлайман.

Бугун баъзан “Истиқлол адабиётининг бош қаҳрамони тadbиркор бўлмоғи керак” қабилдаги хитоблар эшитилиб қолади. Tadbиркорми? Майли, тadbиркор бўлсин. Лекин нега бошқа касб эгаси эмас? Айтайлик, газ ёки нефтни қайта ишловчи эмас? Нега чегарачи ёхуд давлат арбоби эмас? Сезиб тургандирсиз, адабиёт қаҳрамонини бунақа тарзда касби-корига қараб тасниф қилиш бизни анча-мунча чалкаш, боши берк, қинғир-қийшиқ кўчаларга олиб кириб қўйиши мумкин.

Менингча, аввало, ҳаётийлик мезонига риоя қилмоқ лозим. Зеро, адибларимиз олдига қаҳрамонларни эмас, балки уларнинг бадиий сиймосини яратиш вазифаси қўйилди.

Қаҳрамон масаласининг яна бир мураккаблиги бор. Ҳаёт шуни исбот қилдики, одамлар ким бўлишидан қатъи назар — чолми-кампирми, йигитми-қизми, замондошимизми-ўтмишдошимизми, донишманд-файласуфми ёки жўнгина бир такасалтангми, барибир,

уларнинг ҳаёти биз тасаввур қилгандан бир неча чандон мураккаб бўлар экан. Инсон табиатининг бундай битмас-туганмаслигини қамраб олиш учун даҳо санъаткор нигоҳи керак. Ҳозир эса, афсуски, адабиётимиздаги кўпгина асарларнинг қаҳрамонлари бир ўлчовли, жўн одамлар, шунинг учун уларнинг бошидан кечадиган воқеалар ҳам анчайин жўн, хашаки воқеалар. Аксарият ёзувчилар ўз қаҳрамонларининг ташқи белгиларинигина, кўзга ташланиб турадиган сувратларини чизадилар. Қаҳрамоннинг умрбоқийлигини таъминлаш учун бу мутлақо кифоя эмас.

Бу мулоҳазаларни ўртага ташлашдан мақсад битта — биз кўп йиллар мобайнида хато назарияларни раҳнамо қилиб олиб, “ҳар мақомга йўрғалаб” умр ўтказдик. Адабиёт яратяпман, деб умри қисқа, саёз плакатлар яратиб келдик. Мустақиллик бизга эркин фикрлаш, эркин ижод қилиш имконини берди. Шундан фойдаланиб том маънодаги илмий қимматга эга янги назарияларни яратайлик. Мустақил давлатимизнинг келгуси авлодларига ҳам бирдай сеvimли асарлар яратайлик. Шундагина унинг санъат сифатидаги битмас-туганмас бойликларини маънавий хазинамизнинг чинакам дурдоналарига айлантира оламиз.

Элбек Холиқов суҳбатлашди

1991

Боқий мўъжиза

“Бу уммонда сузиб юрибман...”

— Озод ака! Болалик чоғларингизда китоб оламига кириб келишингиз қандай кечган?

— 5—6 ёшларимда чўмилишни яхши кўрар эдим-у, сузишни билмас эдим. Бир куни болалар қийқиришиб чўмилиб юрган анҳорни кўрдиму, югура келиб ўзимни сувга отдим. Анҳор чуқур экан. Табиийки, чўка бошладим. Катта болалар бир амаллаб қирғоққа олиб чиқиб қўйишган. Менинг китоблар оламига кириб келишим ҳам шунга ўхшаган тарзда содир бўлган — ҳали ўқиш-

ни ўрганиб-ўрганмас, ўзимни китоблар уммонига отганман. Бу уммон ҳам чуқур экан, лекин буни қарангки, бу уммонда чўкмай ҳануз сузиб юрибман.

— **Китоб мутолааси маданиятини кимдир ўргатганми ёки у стихияли тарзда шаклланганми?**

— Мутолаа маданиятини ҳеч ким ўргатган эмас. Агар менда бу маданият бўлса, унга йиллар давомида тажриба орттириб, ўзим эришганман. Албатта, кейинроқ мактаб, ўқитувчилар, дўстларим, кутубхоналар ёрдамга келган. Лекин дастлаб мутолаа жараёни мутлақо тизгинсиз кечган — бир неча йил мобайнида нушхўрт чиқармай, қўлимга тушган китобнинг ҳаммасини ҳатм қилганман. Уларнинг орасида олам сирларидан, табиатдаги буюмлар ва ҳодисалардан ҳикоя қиладиган илмий-оммабоп асарлар ҳам кўп эди.

— **Мутолаага бўлган қизиқиш қаердан туғилади ўзи. Нега айримлар болалиқдан китоб “жинниси” бўлиб улгайса, айримларнинг китоб варақлашга тоқати етмайди?**

— Очиғини айтсам, мутолаага қизиқиш қаердан туғилишини ҳозирга қадар билмайман. Ахир, ўзингиз ўйланг — менга ҳеч ким китоб ўқигин, бу — фойда деган гапни айтган эмас, ҳеч ким уч сўм сарфлаб битта китоб олиб берган эмас. Бувим гирт саводсиз, ўқимган аёл эди. Аям саводли бўлса-да, китоб ўқишга вақти ҳам, хафсаласи ҳам йўқ эди. Уйимизда бирон дона китоб бўлмаган. Фақат менинг “елиб-югуришим” билан уч-тўрт йилда кичикроқ бир кутубхона майдонга келди. Ҳозир бўлса, уйимда росмана бир кутубхона бор. Унда керакли китобларнинг ҳаммаси топилади десам муболаға бўлмас. Агар мен ўқишга киришган чоғларимда қўл остимда шундай кутубхона бўлганда борми, билмадим, нима бўлардйкин. Бироқ афсуслар бўлсинки, болаларим ҳар қанча қийин-қистовимга қарамасдан бу китоблардан мен истагандек фойдаланишмади. Невараларим ҳам. Йўқ, улар мутлақо ўқигани йўқ десам унча тўғри бўлмас, ўқишади, лекин уларнинг ўқиши тўйган кўзининг ўт-ўлан чимдишига ўхшаб кетади — ўн марта теваракка аланглаб, бир чимдиб қўяди. Яқинда бир неварам “Шайтанат”ни олиб кетди-да, ўн кунлардан кейин келиб, роса мақтанди: “Буважон, хотиржам бўлаверинг, китобнинг бир ярим бетини ўқидим!”

Шунақа гаплардан кейин ўйланиб қоламан — нахотки мутолаага қизиқиш туғма хислат бўлса. Аждодларимдан қай бири илмли, китобга ташна бўлган-у, унинг генлари фазода юра-юра, охири келиб менда қўним топдимикин. Бундай дейишимнинг яна бир боиси шундаки, гап фақат невараларимда эмас. Ҳозирги ёшлар ўртасида ялпи равишда китобдан юз ўгириш, имкони борича кам ўқиш касали пайдо бўлган. Нега? Эҳтимол, бунга биз — катталар айбдордирмиз. Эҳтимол, ҳар хил дастуру талабларга амал қилиб, болаларнинг авжи ўқийдиган пайтида уларга бўлар-бўлмас китобларни тиқиштириб ётгандирмиз ва бу қилиғимиз билан биз ўзимиз улардаги ҳавасни таг-томири билан йўқ қилаётгандирмиз. Эҳтимол, биз — катталар энг яхши ниятлар билан қуролланган ҳолда, устимизга доно мураббий либосини ташлаб олиб, китоб ўқишдек ҳузурбахш бир ишни зерикарли бир машғулотга, кишини диққинафас қилишдан бошқа нарсага ярамайдиган мажбуриятга айлантириб қўйгандирмиз?

“Турик сатрлар” билан овора эдим...

— 40-йилларда, 50-йилларнинг ярмига қадар китоблар ассортименти жуда оз бўлган дейишади. 50-йилларда бирдан кутилмаган китоблар нашр этилди ва 2—3 йилда яна эски ҳолатига қайтган (Бу ўринда албатта рус тилидаги адабиётлар назарда тутиляпти). Шу факт ҳақида нима деган бўлар эдингиз?

— Ҳа, 50-йилларнинг ярмига қадар китоблар ассортименти кам бўлгани, кейин бироз жонланиш юз бергани ва яна аввалги аҳволга қайтилгани рост. Бу ачинарли воқеа собиқ Шўро мамлакатаида мавжуд бўлган шахсга сифиниш ва оммавий қатлиомлар билан боғлиқ. Ўша кезларда нафақат одамлар, балки китоблар ҳам қатлиомга учрарди. “Халқ душмани” деб қамалган ёзувчининг ҳамма китоблари сотувдан йиғиб олинар, кутубхоналардан йўқ қилинар, ҳибсга олинарди. Ҳа, китоблар ҳам ҳибсга олинарди. Мен буни айрим кутубхоналарда ўз кўзим билан кўрганман. Кутубхоналарда кўздан панароқ жойларда темир эшикли зах ва қоронғи хоналар бўлар, уларнинг эшигида ҳамма вақт отнинг калласидек кулфлар осибдиқ турарди. Бунақа хо-

налар “спецхран” деб аталар ва ҳатто кутубхона директори ҳам бир ўзи бу ерга киришга ҳақли эмасди. Бундай хоналарнинг эшиги фақат қайта қуриш йилларидагина кенг очилди. Унгача “спецхран”даги китоблар аҳён-аҳёнда минг чиғириқдан ўтказиб текширилган мутахассисларгагина берилар, улар кутубхонанинг ўзида махсус хонада ўтириб, китобдан ҳеч қанақа кўчирмалар олмай тезгина ўқиб чиқмоғи керак эди.

Мен болалигимдаёқ ҳибсга олинган китобларга рўпара келганман ва уларнинг баъзиларини ўқиганман ҳам. Фақат ҳозир бундай китоблар қаердан қўлимга тушиб қолганини эслолмайман. Эсимда бори шуки, 14—15 ёшларимда ўзимга тенгқур бир бола “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз” деган романларни битта-биттадан бир кечага бериб турган. Китобларни берар экан, у теварак-атрофга олазarak қараб, “бу асарларни халқ душманлари ёзган, биров ўқиётганини кўриб қолса, ўласан. Сени ҳам қамашади” деб тайинлаган. Мен, албатта, “халқ душманлари”га лаънатлар ўқиб, китобларини мазза қилиб ўқиб чиққанман. Кейин бу асарларни синфимиздаги бошқа болалар ҳам ўқишган ва биз уларни анча вақтгача ўзаро муҳокама қилиб юрганмиз. Баъзан ўйлаб кетаман — яхши ҳамки болаликда ана шу мўъжиза китоблар қўлимизга тушгани. Улар бизни китобдан совутмай, аксинча, мутолаага иштиёқимизни оширган. Улардан кейин яна кўплаб асарларни ўқишга киришганмиз. Мен “халқ душманлари”нинг асарларига кейин — адабиётшунос-мутахассис сифатида ҳам рўпара келганман ва улар билан ҳеч қандай руҳсатномасиз, текширувсиз танишганман. Бу — 1969 йилда ҳали тақиқлар сиёсати анча мустаҳкам шароитда юз берганди. Мен Қозонга хизмат сафарига бориб, бир неча кун университет кутубхонасида ишладим. Буни қарангки, унда 20-йиллардаги ўзбек адабиётидан жуда кўп намуналар бор экан. Афтидан, Чўлпоннинг “халқ душмани” экани тўғрисидаги хабар Қозон университетига етиб бормаган бўлса керак. Мен унинг “Булоқлар”ини каталогда кўриб, унга талабнома ёзиб бердим. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, китоб қўлимга етиб келди. Ўша кезларда мен “Тирик сатрлар” билан овора эдим.

“Булоқлар”ни тўлагигича кўчириб олдим. Тошкентдан топишнинг иложи бўлмаган асарни Қозондан топдим. Держинскийнинг шоввозлари “татарлар Чўлпонни билмайди, уни ўқиш учун Тошкентдан бу ерга ҳеч ким келмаса керак” деб ўйлаб, бепарвороқ бўлишган кўринади.

Хуллас, китоблар масаласида ҳам қатағон принципи қаттиқ амал қилган, нашр қилишда ҳам улар чертиб-чертиб танлаб олинган, бироқ чертаётганда унинг бадиий савиясига эмас, кўпроқ ҳукмрон мафкура талабларига нечоғлик мос келиш-келмаслигига қарашган. Аммо ҳаёт шуни кўрсатдики, бундай қатлиомлар, китобларни ҳибсга олишлар, гулханда ёқишлар беҳуда нарсалар экан. Улар ўтмишнинг шармандали доғи бўлиб тарихда қолди.

Бадиий баркамоллик белгиси

— Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат сингари улкан адибларнинг мутолаа доираси бирмунча кенг бўлган, бу ҳол уларнинг ижодида ўз аксини топган ҳам. Ойбек, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор бу борада уларнинг издоши саналган. Мени кечирисини, бундан кейинги авлоднинг айни камолга етиш даври китоб тақчиллиги йилларига тўғри келмадими?

— Агар Сиз сўнгги пайтларда республикамызда китобларнинг кам босилаётганини назарда тутаётган бўлсангиз, чиндан ҳам тақчиллик бор. Аммо ўқийман деган одамга умуман, китоб топилмайди, дейиш тўғри бўлмаса керак. Ахир, XX аср мобайнида фақат ўзбек тилида минглаб номларда юз миллионлаб нусхада китоб босилган-ку! Улар ҳеч қаёққа ғойиб бўлиб кетгани йўқ. Тўғри, баъзи бир мафкура муҳиблари вақти-вақти билан эски китобларни саралаб, “чеканка” қилиб туришади. Лекин улар ўз вазифаларини ҳар қанча “сидқидилдан” бажармасинлар, босилган ҳамма китобларни йўқ қилиб юбора олмайдилар-ку! Албатта, уларни қидириб топиб ўқимок учун бирмунча ҳаракат керак, биров жонни койитиш керак. Лекин барибир, бу жон койитишлар эвазига китоб ўқишдан оладиган лаззатингиз ҳамма қийинчиликларни ювиб кетади.

Энди ҳозирги кунда китобнинг тақчиллиги масаласига келсак, тўғри, янги шароитда кўпгина нашриётларимиз ўтириб қолди ва улар китоб чиқаришнинг янги усулларига ўтиб олишди. Ҳозир касалхонага ётишга тўғри келиб қолса, кўп ҳолларда кўрпа-ёстиқдан тортиб укол қилиш учун игналар-у дори-дармонларгача, ҳатто пахта-ю бинтларгача ўзингиз билан олиб боришингиз керак. Нашриётлар ҳам муаллифдан қоғоз учун, териш учун, босиш учун ва тарқатиш учун фалон пул талаб қилади. Пули борлар бемалол китобларини чиқарадиларди. Нашриёт бундай ҳолларда ёмон гуноҳ қилиб қўйган маъсума қиздек кўзларини ерга тикканча “китобнинг мазмуни учун муаллиф жавобгар” деб ёзиб қўяди-да, босиш машинасини шарақлатиб ишга тушириб юбораведи. Қўйинг-чи, ҳозирги китоб тақчиллигини бозор муносабатлари билан изоҳлашади. Бироқ менинг назаримда, бу мутлақо нотўғри. Негаки, китоб чоп этиш борасида биз ҳали бозор иқтисодиётига ўтиш у ёқда турсин, яқин ҳам келганимиз йўқ, ахир, бугун бизда бемалол қанот ёйиб ишлаётган биронта ҳам мустақил хусусий нашриёт йўқ. Бу борада ҳамма нарса эски ҳаммом, эски тослигича қолиб келмоқда. Мабодо, битта-ярим хусусий нашриётлар бўлса ҳам, улар мустақил эмас, қудратли монополистик тизимларга тобе ҳолда ҳаёт кечирадилар.

Бошқа давлатларда эса бозор шароитида юзага келган юзлаб янги нашриётлар ҳар куни китоб бозорини янги маҳсулотларга тўлдириб-тошириб ётишибди. Наҳотки, ҳаммага нондай зарур бўлган китоб чоп этиш бобида ҳам пешонамизга “яхши от кейин чопади” деб ўтиш ёзилган бўлса. Ахир, XXI аср деганлари ҳам эшигимиздан кириб келди-ку!

— Мисол тариқасида айтсак, С.Цвейг яратган буюк шахсларнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган портретлари дунё халқлари томонидан севиб ўқилади. Чўлпоннинг “Улуғ ҳинди” асари маълум. Сизнинг “Сукрот” деб номланган асарингиз чиқди. Хайридин Султоннинг Бобур ва Бобурийлар сулоласига бағишланган асарлари чиқди. Лекин нега энди XX аср ўзбек маърифатпарварлари ана шундай эссенамо асарларни кўплаб яратмадилар. Тасаввур қилайлик, 100 йил мобайнида ҳар бир йирик адибимиз биттадан буюк зотларни кашф қилиб берганида борми?!

— “XX аср ўзбек маърифатпарварлари нега эссенамо асарларни кўплаб яратмаганлари” сабабини аниқ айта олмайман. Эҳтимол, улар аввал ҳаммани саводли қилиб, кейин яратмоқчи бўлишгандир. Эҳтимол, улар жаҳолат ва қолоқликка, зулм ва адолатсизликка қарши курашни биринчи навбатдаги вазифа деб билишгандир. Эҳтимол, умумий савия бу хилда асарлар яратишни ҳали тақозо қилмагандир. Бироқ нима бўлганда ҳам уларни Аллоҳнинг ўзи мағфират қилган бўлсин, ётган гўрлари нурга тўлсин, улар халқ учун, миллат учун, ватан учун чакана иш қилиб кетишгани йўқ.

Мен сизнинг бу саволингизни бугунги зиёлиларимизга — ҳозирги “маърифатпарварларимизга” қаратган бўлардим. Нега улар суст. Нега бизда неча-неча йиллардан бери адабиёт “бир хил, бир хил, бир хил?!” Қани китобхоннинг турли эҳтиёжларини қондиришга қаратилган турли жанрлардаги, турли йўналишлардаги асарлар. Эҳтимол, бунинг бош сабаби шунда бўлса керакки, ижодкорларимиз ич-ичларида адабиёт халқ учун эмас, халқ адабиёт учун деган ақидага ёпишиб олишгандир. Эҳтимол, шунинг учун бўлсадики, “эссенамо” асар ёзиш, “буюк зотларни кашф қилиб бериш” кўшимча билим, кўшимча меҳнат, кўшимча кунт ва кўшимча азият чекишни талаб қилар?

— **“Бадиий баркамол асар” қандай бўлади, ўзи. Унинг ўлчамлари, қолипи борми? Бор бўлса, бир нечтасини мисол сифатида санаб ўтсангиз.**

— Очигини айтганда, билмайман. Албатта, адабиётшуносликда, назаримда, бадиийликка берилган таърифлар бор, лекин уларнинг кўпи ғоятда “илмий”, маҳобати зўр-у, мазмуни мавҳумроқ. Ва умуман, менинг фикримча, бадииятни бир қолипга жойлаб бўлмайди. Негаки, бадиият истеъдоднинг меваси, истеъдод эса турфа хил бўлади. Менга қолса, китобхоннинг ҳам ақлига, ҳам туйғуларига озиқ берадиган, уни ҳаяжонга сола оладиган, узоқ муддатга қалбида ўрнашиб қола оладиган асарни бадиий баркамол асар деса бўлар.

— **Ёш улғайгани сайин китобга муносабат ўзгариши қандай кечади. Шу жараёни Сиз қандай ўтказгансиз?**

— Ёш ўтган сари китобга муносабатда пайдо бўладиган ўзгариш, менимча, шундаки, китобларни бир-

биридан фарқлай бошлайсиз, пучаги қайси, сараси қайси эканига ақлингиз ета бошлайди. Бўш, бемаза асарларни уч-тўрт саҳифа ўқибоқ улоқтириб юборасиз.

— **Тез ўқийсизми. Чизиб, белгилаб кўйиб ўқийсизми?**

— Унчалик тез ўқиёлмайман. Айниқса, ҳозир кўз ҳам заифлашиб қолди. Китоб ўзимники бўлса, белги кўяман. Зарур жойларини кўчириб оламан. Лекин кейин кўчирмалар кўпайиб кетса, уларнинг ичида ўзим ҳам йўқолиб қолавераман.

— **Такрор ўқийсизми?**

— “Том Соьер”, “Граф Монте Кристо”, “Шум бола”, Чўлпон шеърларини қайта-қайта ўқиб тураман.

“Шайтанат”дан кейинги навбат...

— **Бирорта асарга нисбатан муносабатингиз вақт ўтиши билан ўзгарганми? (Яъни, аввал маъқул кўриб, кейин ёқмай қолганми ва аксинча).**

— Албатта. Кўп ҳолларда шундай бўладики, биринчи ўқиганингизда асардан жуда кўп информация оласиз-у, хурсанд бўласиз. Кўзингизга бу асар жуда зўрдай кўринади. Вақт ўтгач, бу информациянинг долзарблиги ўтади, кўп янги гаплар пайдо бўлади ва ўша китоб анча ғариб бўлиб қолгандек туюлади. Аммо ёшлар мутолааси билан катта ёшдаги одамлар мутолааси ўртасидаги асосий фарқ нимада деб сўрасангиз, мен шундай деб жавоб берардим: ёшларнинг китобга муносабатида эмоционал хислатлар устун туради, катталар эса кўпроқ китобдаги интеллектуал жиҳатларга қизиқади, ундан ўзининг ижтимоий-фалсафий, маърифий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришни ўйлайди. Ёшлар китобдан завқ-шавқ қидирса, катталар умрлари давомида йиғилиб қолган саволларга жавоб излайди, ёки ўзлари топган жавобларни китобдаги жавобларга таққослайди.

— **Бадий адабиётда оммабоп ва хос (мураккаб) асарлар мавжуд. Шунга муносабатингиз. Назаримда, бизда нафақат кенг китобхонлар оммаси, балки ҳатто мутахассис адабиётшунослар орасида ҳам мураккаб адабиётга эътиборсизлик борга ўхшайди.**

— Беш қўл баравар эмас. Худди шунингдек, китобхонлар ҳам ҳар хил. Уларнинг дидлари ҳам, табиатлари

ҳам, тажрибалари ҳам, ақл-заковатлари ҳам ҳар хил. Ҳа, ҳа, шу пайтга қадар инсоният тарихида ҳали ҳеч ким ақлининг камлигидан шикоят қилган бўлмаса-да, одамлар бу жиҳатдан ҳам фарқланади. Бундан ташқари, мутолаадан кўзланган мақсадлар ҳам ҳар хил бўлади.

Шундай бўлгандан кейин, китоблар ҳам оммабоп ва хос асарлар тарзида фарқланса не ажаб. Бу мутлақо қонуний ҳодиса. Яна бир ҳолга эътибор беринг: дунё ривожлана борган сари, одамлар ўртасида бозор муносабатлари такомиллаша боргани сари китоб нафақат санъат асари, балки олди-сотди буюмига ҳам айланиб бормоқда. Сир эмаски, китоб ишлаб чиқариб, китоб сотиб, миллионер ва миллиардер бўлиб кетган одамлар бор. Китоб бизнесидан тирикчилик қиладиган одамлар ҳам сон мингта бўлса керак. Ўз-ўзидан аёнки, уларнинг китобга қараши ва китобга муносабати менинг ёки сизнинг қарашларингиздан, муносабатингиздан фарқ қилади. Ёзувчи ўз китобини яратаётганда, тўғрироғи, ёзаётганда бўлажак харидорларнинг дидини ва эҳтиёжларини ҳисобга олмай иложи йўқ. Фақат ўзига тўқ, бадавлат адибларгина кўнгилларининг майлига қараб истаганча тарзда ёзишлари мумкин.

— Ўз даврида “Ўткан кунлар” кенг омма томонидан ўта ташналик билан талашиб-тортишиб ўқилган. Бизнеснинг замонга келиб бундай эътибор “Шайтанат”га насиб этди. Яна қайси асарлар шунга ўхшаш “юлдузли онлар”ни бошдан кечирди.

— “Ўткан кунлар”нинг омма томонидан талашиб-тортишиб ўқилгани тўғри. Унинг ёнига яна “Кеча ва кундуз”, “Сароб”, “Навоий” каби асарларни қўшмоқ мумкин. Фафур Фуломнинг “Шум бола”си ҳам Марк Твеннинг асарлари билан бемалол беллашади, ҳатто “Шум бола”даги тоғ шалоласидек табиий қуйилиб келувчи тизгинсиз юмор уни ноёб асарлар даражасига кўтаради. Буларнинг “талашиб-тортишиб” ўқилганига сабаб, албатта, биринчи навбатда, уларнинг юксак бадиий сифатлари. Қолаверса, XX асрнинг талотумларида кўз очиб, уйғониб, йўл қидириб келаётган омманинг китобга чанқоқлиги ҳам бўлган.

Кейин Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовнинг айрим шеърлари “талашиб-тортишиб” ўқилди, негаки,

улар тоталитар зулмат ичида димиқиб кетган одамларнинг юрак торларида акс садо берди.

Энди қайси асар “Шайтанат” каби эътибор қозонаркин — буни айтиб бериш қийин. Шу кунларда “Дайди қизнинг дафтари” деган роман қўлма-қўл бўлиб юрибди. Бироқ бу асарнинг бадиий фазилатларидан кўра китобхонни дайди қизнинг тунги саргузаштлари кўпроқ қизиқтиради, шекилли.

“Айб — рўйхат тузувчиларда”

— Америкалик атоқли ёзувчилардан Томас Вульф (1900—1938) куйидаги асарларсиз инсоният яшай олмас эди деб рўйхат келтиради: “Дон Кихот”, “Фауст”, “Война и мир”, “Ад”, “Листья травы”, Шекспир асарлари, “Жан Кристоф”, “Время страстей человеческих”, “Улисс”, “Сыновья и любовники”, “Повесть о старых женщинах”, “Будденброки”, “Волшебная гора”, “Мировая иллюзия”, “Американская трагедия”.

Бу рўйхатни атайин таржимасиз, русчада келтирдим.

Яна бир маълумот: бир неча китобсевар мутахассислар томонидан бутун инсоният тарихида (VI—XX аср мобайнида) яратилган барча бадиий асарлар сараланиб, “МУЪТАБАРА КИТОБЛАРНИНГ ОЛТИН КУТУБХОНАСИ”ни яратиш учун энг буюк 200 асарни ажратиб олишган. Тўғри, бундай рўйхатлар маълум маънода нисбий маънога эга, лекин мазкур 200 жилдли кутубхонага Алишер Навоий дostonлари танланганини истисно қилсак, замонавий ўзбек адабиёти намуналари “катта” рўйхатларга яқинлашмаслигини қандай изоҳлаш мумкин?

— Саволингизда замонавий ўзбек адабиёти намуналарининг “катта рўйхатларга яқинлашмаслиги” туфайли афсус-надомат оҳанги сезилиб турибди. Менимча, бу ўринда айб ўзбек адабиётида эмас, ўша рўйхатларни тузувчиларда. Замонавий адабиёт ҳақида гапирсак, шеърият бобида биз шундай чўққиларни эгаллаганмизки, улар дунёнинг ҳар бурчагидан яққол кўришиб туради. Бу фикримни кўпгина ўзбек шоирларининг асарлари хорижий тилларга таржима қилингани ва у ерларда илиқ кутиб олингани ҳам исбот қилади. Бу ўринда рўйхат келтиришга ҳожат йўқ, лекин лоақал битта ном-

ни тилга олмай ўтолмайман. Мустабид тузумнинг бегуноҳ қурбони бўлган Чўлпон шеърятти бутун жаҳон миқёсида олганингизда ҳам ҳар қандай рўйхатнинг олдинги қаторларидан ўрин олишга арзийди. Наср бобида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин — нафақат Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор сингари адибларимиз, балки XX асрнинг иккинчи ярмида ижод қилган ёзувчиларимизнинг бир қисми ҳам шарқ ва ғарб мамлакатларида яхши таниш, уларнинг асарлари ҳар қанча юксак талаблар билан ёндашганда ҳам, уларга жавоб бера олади. Албатта, масалага қандай ёндашиш ҳам муҳим — “қани бизнинг ўзбек Маркеси” деб қўйилса, бунга жавоб топилмай қолиши мумкин. Лекин саволни бундай қўйишнинг ўзи нотўғри — бизга ўзбек Маркеси керак эмас, Маркеснинг бир ўзи бутун жаҳонга татийди, унинг нусхаларини кўпайтиришга ҳожат йўқ. Жаҳон адабиётининг бағри кенг — чинакам истеъдод эгаси бўлган ҳар бир ўзига хос ижодкор миллатидан қатъий назар ундан ўз ўрнини топа билади.

— **Оғир олмасангиз, шаккокроқ саволим бор (буни фақат фикр уйғотиш маъносида қабул қилсангиз): XXI асрда яшайдиган юқори савияли ўзбек кишиси XX аср ўзбек адабиётидан бебаҳра тарбияланди дейлик. У жаҳон адабиётининг сара намуналарини ўқиса-да, ўзбек адабиётини четлаб ўтса. Нима йўқотади-ю, нима йўқотмайди?**

— Бу саволингизга юқорида қисман жавоб бердим, шекилли. Шундай бўлса-да яна айтай. XX аср ўзбек адабиётининг энг катта ютуғи шундаки, у авваламбор, энг яхши намуналарида инсонга яқинлашди, ўзбек деб аталган бир камтар одамнинг бутун аср мобайнида бирда очин-бирда тўқин умргузаронлик қилганидан дунёни огоҳ қила олди. Устоз Абдулла Қаҳҳор ҳазил-мутойиба билан “ёзувчининг вазифаси адабиётнинг домовойига янги инсонлар номини киритишдир” деб айтган эди. Бу вазифани ўзбек ёзувчилари бақадри имкон уддаладилар. Айни чоқда, инсонийлик, эзгулик, олижаноблик, мушфиқлик ва меҳрибонлик, муҳаббат ва ҳамдардлик бобидаги жаҳон адабиётининг умумий қўшиғига жўр бўла олди, бу ҳолда ўзининг камтар ўрнини топа олди. Мен аминманки, келажак китобхони ўзбек адабиётини четлаб ўтса, унинг маънавий дунёси бир даражада бўлса-да, кемтик бўлиб қолади.

Китоб ва мутолаа ҳақида кўп ва узоқ гапириш мумкин. Агар қисқагина хулосанамо бир гап керак бўлса, шундай дердим: XXI аср бошланди. Шу муносабат билан кўплар бу асрда турфа хил янгиликларни, ўзгаришларни башорат қилмоқдалар. Жумладан, интернетни кўкларга кўтариб, энди анъанавий китобнинг куни битди дейишмоқда. Бундай “башорат”ларнинг тарафдорлари кўпинча “бозор муносабатлари китобнинг қадрини тушириб юборди — энди кўпроқ пул топиш билан боғлиқ бўлган янгича турмуш тарзи кириб келяпти. Ана, Фарб ҳам китобдан юз ўгириб, бемалол яшаб юрибдику!” дейишади. Бу ўринда ўзимизнинг ношудлигимизни хаспўшлаш учун айбни бозор муносабатларига тўнкаш бутунлай нотўғри. Иккинчидан, Фарбни ҳам далил-дастак қилиб олиб бўлмайди. Фарбда, аксинча, техниканинг ҳар қанча янгиликларига қарамай, китобга эътибор сусаяётгани йўқ. Франкфурт шаҳрида 2000 йилнинг халқаро китоб ярмаркаси бўлди. Унда 100 дан ортиқ мамлакатдан 6800 та нашриёт, китоб савдоси билан шуғулланадиган фирмалар, агентликлар ва муаллифлар уюшмалари иштирок этибди. Яна бир мисол — кўпдан бери бозор иқтисодиёти шароитида яшаётган немислар сўнгги йилларда китоб савдосида рекорд кўрсаткичга эришибди — китоб савдосининг обороти 16 миллиард маркага етибди. Немислар йил сайин китобга кўпроқ пул сарфламоқда экан.

Албатта, янги асрда жуда кўп янгиликлар бўлади, лекин мен аминманки, китобнинг жанозасини ўқишга ҳали эрта. Менимча, китоб деган нарса инсоннинг табиати, моҳияти билан боғлиқ бўлган буюк мўъжизадир. Инсон бор экан, китоб ҳам қай бир шаклда яшайверади. Шундоқ экан, бу мўъжизадан бахраманд бўлишдан тўхтаманг, азизлар!

— **Самимий суҳбатингиз учун ташаккур!**

*«Хуррият» газетасининг
мухбири суҳбатлашди.*

Истеъдод билан учрашиш — байрам

- ... Ҳикоялар қанақа китобда босилишини билмасдим.
- ... Афсуски, билиминг кенгайган сари билимсизлигингни англар экансан.
- ... Танқид — бу адабиётдаги гўзалликни кашф этиш санъати.
- ... Фикрнинг торлиги қанотдан маҳрум қилади.
- ... Илм бошқача фикрлашдан бошланади...

— Тоиржон, ташаббусни ўз қўлимга олсам... Аввало шуни айтишим керакки, сиз бу суҳбатларни уюштириб, катта савоб иш қиляпсиз. Бу билан суҳбат жанрининг такомиллашишига ҳисса қўшяпсиз.

Энди... анъанага қўра савол-жавобимизни адибнинг ҳаёти, таваллуд топган макони, оиласи ҳақида бошлашимиз керак, шундайми?

— Шундай.

— Нима десам экан, бу саволга жавоб бериш қийин. Қийинлиги шундаки, қачон, қайси йили, қайси ойда, қайси кун туғилганимни, очиғини айтсам, ҳозиргача билмайман. Бунинг сабаби: биз туғилган кезлари бирон-бир ҳужжат бўлмаган экан. Туғилган кунимни дадам сўрининг оёғига ёзиб қўйган эканлар. Кейин Қўқондан кўчадиган бўлибмиз, шунда айрим лаш-лушлар билан бирга сўрини ҳам сотиб юборишибди. Шу кўйи бизнинг туғилган кун ҳам сўрининг оёғида кетган.

— Одатда, ота-оналаримиз исмни фаслга қарабми ё байрамларга нисбат олибми, чамалаб қўйишарди...

— Биз ҳам шу тарзда белгилаб олганмиз. 8-март арафаларида туғилган эканман, шекилли, хотин-қизлар озодлиги байрамида онамиз мени кўтариб клубга борган эканлар. У ерда ўша даврнинг одатига қўра бўйнимга қизил галстук боғлашибди. Онам паранжи ташлабдилар. Шу муносабат билан менга Озод деб исм қўйишган. Шу-шу 1-март кунини туғилган куним сифатида нишонлайман.

— Озод ака, бўйнингизга қизил галстук боғлаганингиз ёдингизда турсин, бунинг ўрни келганда эслатаман. Энди... мен билмоқчи бўлганим, қандай оилада дунёга келгансиз?

— Отам хизматчи эди. У киши ўшлик бўлганлар. Уларнинг қилмаган ишлари қолган эмас. Заготзернода ҳам ишлаганлар, омборга мудир ҳам бўлганлар, қизил аскарлар қаторида тоғларда ҳам кезиб юрганлар. Кейин, охири урушга ҳам кетдилар. У ердан яраланиб қайтганлар. Афсуски, 30-йилларда қай бир сабабдан онамиз билан феъллари келишмай, ажралиб кетишган. Дадам Ўшда яшаб, ўша ерда вафот этдилар. Она уруғимиз Қўқоннинг Охунқайнар деган жойидан. Ҳозир у ерда Пахтақайнар деган совхоз бор. Кези келганда айтиб қўяй, шу совхозда туғилганим учунми ё бошқа сабабми, ҳарқалай, Ўткир Ҳошимов билан мени улар фахрий аъзо қилиб олишган.

Онам хизматчи бўлганлар. 30-йилларнинг бошида Тошкентга келиб қолганмиз. Улар Тошкентда кўп иш билан машғул бўлдилар. Партия ишларида, савдо вазирлигида хизмат қилганлар. Кейинроқ хўжалик ишларида ишлаб, пенсияга чиқиб, 80 ёшларга бориб қазо қилдилар. Бутун умри меҳнатда ўтган жафокаш аёл эди.

— Оилада нечта фарзанд бўлгансизлар?

— Мен тўнғич фарзанд бўлганман. Яна икки синглим бўлган. Улар ҳозир ҳаёт. Бир синглим ўқимаган, уй бекаси. Бола-чақалари бор. Иккинчи синглим тиббиёт фанлари номзоди, эндокринолог. Булардан ташқари, Ўқтамжон деган укам бор эди. Жуда қобилиятли, энди кўзга кўринадиган бўлиб қолганда 1947-йилда аппендицит туфайли операция бўлди. Касалхона шароити оғирлигидан, совуқдан зотилжам бўлиб вафот этди.

— Мактабда ўқиган кезларингизни эсласангиз.

— Мактабда ўқиб юрган кезларимни бажонидил эслайман. Мен Тошкентда 14-мактабда ўқиганман. Мазкур мактаб ўша пайтларда жуда машҳур эди. Уруш арафаларида бу мактабнинг вакиллари — ҳам спорт, ҳам ўқиш бобида илгарилаб кетишгани учун ҳатто Иттифоқ миқёсида қатнашганлари ҳам бўлган. Ўқитувчилари жуда яхши эди. Мактабда Оқилхон Шарафиддинов дарс берардилар. Биласиз, Оқилхон ака биринчи “Алифбе”нинг муаллифи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган. Яқиндагина унинг 90 йиллигини нишонлашди. Мен шу ўринда яна бир ажойиб домламиз Қудрат Аҳмедовни хотирлашни истардим. У киши яқин-

да оламдан ўтдилар. Домламизнинг болаларга алоҳида меҳри бор эди-да! Умуман, ўша йилларда домлаларнинг болаларга нисбатан меҳри бошқача эди. Улар худди ўз фарзандларига муомала қилгандай муносабатда бўлардилар. Бир мисол айтай. Мен 8-синфдан кейин техникумга кетиб қолганман. Бир ой ўқидим. Қудрат Аҳмедов эринмасдан техникумга бориб, сен ўша мактабда ўқишинг керак, техникумга келиб нотўғри иш қилдинг, деб мактабга қайтиб боришга кўндирганлар. Бўлмаса, у бола у ёққа кетди-ю, бу бола бу ёққа кетди, ўқитувчига нима эди. Йўқ, у киши бундай қарамасди.

— Сиздаги қандайдир яширин иқтидорни сезган бўлсалар керак-да?

— Биргина менга эмас. Ҳаммага шундай муносабатда бўлардилар. Шунинг учун бу мактабда ажойиб одамлар етишиб чиққан. Биз уруш пайтида ўқиганимиз учун камайиб кетдик. Охири 10-синфни 1946 йили 11 киши битирдик. Буни қарангки, биз битирган йили мактабни аъло баҳоларга тугатган ўқувчиларга иккинчи марта олтин медаль беришган йили эди. Синфимиздаги 11 ўқувчидан 5 таси медаль олган. У пайтда таниш-билишчилик, бориб танда қуриб ётиб олишлар бўлмасди. Ёки фалончига бер, пистончига бер, деган тақсимотлар бўлмасди. Ҳалол йўл билан олинарди.

— Мактабда ўқиб юрганингизда адабиётга ҳавас уйфонганмиди ё кейинроқми?

— Олдин, олдинроқ. Мен бир мақоламда ёзгандим. Адабиётга ҳавас уйғониши қизиқ бўлган. Туманян деган арман ёзувчиси бор. Шунинг бир ҳикоясини ўқигандим. Ҳикоянинг қаҳрамони Гекор деган бола. Жуда қийналиб ҳаёт кечиради. Ҳикояни биров менга ўқиб бердими ё ўзим ўқидимми, ҳозир эсимда йўқ, лекин танишганимда Гекорнинг тақдирига йиғлаб, ачиниб, эзилиб кетганман. Шундан кейин ҳикоя ўқишга қизиқиб қолганман. Бу ҳикоялар қанақа китобда босилишини билмасдим. Эски шаҳардаги китоб дўконига бориб, сотувчи амакидан табиатми, адабиётми деган китобингиз борми, деб сўраганман. У нима қиласан, деди. Ўқийдиган нарсалари бор экан, деганман. Сенга адабиёт керак экан, деб қўлим-

га китоб тутқазган. Ўшанда 3-синфда ўқирдим. Ўша-ўша китобдан бош кўтармайман. Китоб йиғиш дарди ҳам ўшандан бошланган. Ҳалиям бу дарддан қутулмайман.

— Ўзингиз машқлар қилганмисиз?

— Машқ қилганман. Мактабда ўқиб юрган кезларимда шеърлар машқ қилганман.

— Хўп! Сиз бугунги кунда адабиётшунос олимсиз, таниқли танқидчимизсиз. Ҳар ҳолда, ўз олдингизга танқидчи бўламан, деган мақсад қўймагандирсиз.

— Йўқ! Мен ижод хусусида бир нарсани айтиб ўтишни истардим. Яширишнинг ҳожати йўқ, шеърлар машқ қилганман. Мактабда ўқиб юрган кезларимда “Ватаним” деган шеър ёзганман. Умуман, менинг шеърларим ҳеч қаерда чиқмаган. Фақат радиода шеърим ўқилган. Университетга киргач, озми-кўпми адабиётнинг фарқига ета бошлаганимдан кейин билдимки, ёзганларим шеърга ўхшаса ҳам шеър эмас экан. Умуман, илм ғалати нарса экан-да. Мактабда ўқиб юрганимда гўё ҳамма нарсани билардим. Мендай билағони йўқ эди. Олий маълумотли бўлганимдан кейин қарасам, анча нарсаларни билмас эканман. Диссертация ёқлаш жараёнида эса умуман ҳеч нарсани билмаслигимни сездим. Афсуски, билиминг кенгайган сари билимсизлигинг билиниб қоларкан. Ёзганларимни, шунингдек, ўқиганларимни танқидий таҳлил қила бошладим. Аста-секин адабиётшуносликка хос сифатлар шакллана бошлади.

— Озод ака, университетда ўқиб юрган кезларингиз, курсдошларингизни, сафдошларингизни эсласангиз. Кимлар билан ўқигансиз. Уларнинг тақдири нима кечди?

— Шароит ҳақиқатан ҳам оғир эди. Ҳали заборний карточка деган нарса бор эди. Бир кишига 400 грамм нон бериларди, холос. Кийган кийимларимиз ҳам жуда ғариб, уруш пайтидан қолган эски-тускиларни амаллаб кунимизга яратардик. Менинг думалоқ мўйна телпагим, шинелим бор эди. Оёғимга онамнинг махси-калишини киярдим. Шу аҳволда мактабни ҳам, университетни ҳам битирдим. Айтсам кулишингиз мумкин...

— Йўқ, домла, биз ҳам ўша чориқларга ўраниб катта бўлганмиз.

— Тасаввур қилинг, Москвада аспирантурада ўқиётган кезларимда эгнимдаги пальтони бирон жойда ечишга истиҳола қилардим. Тоғамдан қолган бу пальтонинг усти дуруст эди, аммо ичи титилиб кетганди. Москва қургурда қайси жойга борсангиз, ечиниб кириш керак. Кейин чиқаётганингизда гардеробчи кийинтираман, деб кўтариб туради. Чор-атрофда турганлар ҳалиги титилиб, пахтаси чиқиб кетган пальтони кўради. Одам ҳижолатдан ўлиб қолай дейди. Иккинчидан, шароитнинг оғирлиги шуки, ўша йилларда шахсга сизгиниш, мафқуранинг якка ҳокимлиги кучайган пайт эди. Танқидий фикр айтиш, мулоҳаза юритиш мумкин эмас эди. Нима дейсиз, газеталарда нима ёзилса, шунга ҳўп деб кўниш керак. Шунга қарамасдан, домлаларимиз жуда яхши эди. Бизга Фулом Каримов, Субутой Долимов, Натан Маллаев дарс берган. Шайхзода бир-икки маъруза ўқиди. Профессор Абдурахмон Саъдийнинг ўзига хос томонлари бор эди. Ҳомил Ёкубов жуда яхши маърузалар ўқиган.

Мана шу шароитда ўқиганмиз. Биз билан ўқиганлар жуда улуғ одамлар бўлиб етишишди. Академик Музаффар Хайруллаев, Эркин Юсуповлар билан бир гурппада ўқиганмиз. Маҳамат Воҳидов деган психолог дўстимиз бор эди. У оламдан ўтиб кетди. Абдуманноп Эгамбердиев иқтисод фанлари доктори, ёзувчи бўлди, асарлар ёзди. Ҳозир ҳам ижодий ишлар билан банд.

— Танқидчи сифатида ўша кезларда шакллана бошлаган бўлсангиз керак.

— Ҳа, танқидчиликка меҳр талабалик чоғимдан уйғона бошлаган. Бунга ўша гуруҳимиздаги ўртоқлар ҳам сабабчи бўлган. Янги чиққан асарларни, мақолаларни таҳлил қиладиган одатимиз бор эди. Шу пайтларда ҳаммадан кўра маҳмадоналик қилган бўлсам керак-да.

— Озод ака, умуман, танқидчилик нима? Нима учун ҳавас қўйгансиз?

— Энди, Тоиржон, кўп масалалар ойдиндек кўринадий-ю, лекин сиз ичига кириб қарасангиз, жудаям мураккаб, норавшан, ҳал бўлмаган муаммо бўлиб чиқади. Мисол айтмай: шеърийат нима, деганга юзлаб жавоб бор. Лекин узил-кесил жавоб йўқ. Танқидчилик ҳам шунга ўхшайди. Танқид нима, деган саволга жавоб йўқ. Баъзилар танқид ёзувчига йўл кўрсатади, камчи-

ликларини очиб беради, дейишади. Ёзувчилар эса, танқидчилар асардан хато қидириб ўқимаслиги керак, деган фикрни билдирадилар. Менинг назаримда, танқидчи асарнинг нуқсонини топишдан кўра кўпроқ ундаги мавжуд — яширинган гўзалликни топиб кўрсата билиши лозим. Агар таъриф керак бўлса, танқид — бу бадиий адабиётдаги, шеърятдаги, насрдаги яширин гўзалликни кашф қилиш санъати, дердим.

— Энди бошқа масалалар ҳақида суҳбатлашсак. Биласиз, 60-йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор жуда кўп ёш шоир ва ёзувчиларга алоҳида меҳр билан қараган. Бугунги кунда бунақа ижодкорни топиш қийин. Орадан йиллар ўтди. Қаҳҳор домланинг бу ишларини ҳеч ўйлаб кўрдингизми?

— Албатта, ўйлаганман. Абдулла Қаҳҳор улуғ одам эди. У ҳақиқий санъаткор ёзувчи, десам муболаға бўлмайди. Тўғри, унинг ижоди ҳақида баҳслашиш мумкин. Қаҳҳорнинг бугунги кунда китобхонларга сингимайдиган жойлари ҳам бор. Уни идеал ёзувчи, деб айтмайман. Бундай ёзувчи умуман бўлмайди. Лекин ажойиб бир мутафаккир инсон, деб билардим. Истеъдоди бўлгани, адабиётни муқаддас деб билгани учун ўзини адабиёт ишига масъул деб биларди. Амали бўлгани учунмас. Шу боис, у адабиётдаги халтура нарсани жиндан бадтар ёмон кўрарди. Бундай асарларга қарама-қарши ўлароқ йилт этган истеъдод бўлса, шуни қўллашга ҳаракат қиларди. Мана, Абдулла Қаҳҳор қўлаган Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаров, Шукур Холмиров... булар адабиётимизнинг устунлари бўлиб туришибди. Домла доимо ёшларнинг ижодини кузатган. Лозим топса, топтириб келарди ёки эринмасдан хат ёзарди. Илиқ меҳри, муносабати билан далда берарди. Ёш ёзувчи менинг ортимда кузатиб турган одам бор экан, эртага ёмон асар ёзсам нима дейман, деган андишаларни юрагидан ўтказиб, ёзарди.

— Озод ака, бундан 30-, 40-, 50-йиллар фожиаларини англаб етган ёзувчининг бу онгли равишда қилган савобли иши, деб бўладими?

— Менимча, бўлади. Ҳарҳолда, Абдулла Қаҳҳор ўша йилларнинг фожиаларини билган. Ва умуман, чуқурроқ ўйлаб қарасангиз, унинг ўзиям фожиона ҳаёт ке-

чирган. Гарчи ҳаётида қонли даврлар бўлмаса-да, руҳий изтироблар чеккан. Қаҳҳор кўп нарсаларни билган, англаб етган, лекин тилига чиқармаган, қоғозга ҳам туширолмаган. Акс ҳолда қатағон қиличи унинг боши узра кўтариларди. У ҳамма вақт тилини тийиб юришга мажбур бўлган. Унинг фожиаси мана шунда, деб биламан. У айтиши мумкин бўлган кўп нарсаларни айтолмай қолди. Нафақат Абдулла Қаҳҳор, балки Гафур Фулом ҳам шундай бўлган. Бу жуда ёмон дард. Узингиз биласиз, одам билиб туриб айтолмаса, дунёда бундан ортиқ азоб йўқ.

— Озод ака, мени бир савол қийнайди... Биз истаимизми, истамаймизми, Совет даврида яшаганмиз. Сиз билан биз ўша даврда туғилганмиз, шу даврнинг мафкураси билан обдан сугорилганмиз, бу тузум 74 йил яшади. Лекин, тан олиш керак, шу давр ичида жуда буюк асарлар дунёга келди. Гарчи мафкурага хизмат қилган бўлса-да, бадиий нуқтаи назардан олганда бақувват романлар, қиссалар ёзилди. Энди айтинг-чи, кечаги кун адабиётидан осонликча воз кечиш тўғрими?

— Биласизми, нафақат адабиёт, балки халқ ўзининг тарихидан воз кечиб кетолмайди. У қандай бўлишидан қатъий назар! Улуғми, қонлими ё оғирми... воз кечиш мумкин эмас! Совет давридаги тарихимизни мутлақо мақташ мумкин бўлмаган тузум, деб ҳисоблайман. Унинг аксилинсоний жиҳатлари кўп бўлган. У биринчи навбатда, ўзининг халқини қирган тузум. 50 миллиондан ортиқ халқни маҳбус қилган, қирган. Бу тузум халқимизнинг фикрлашига йўл қўймаган... Лекин, боя айтганимиздек, яшадик ва 74 йил мобайнида анча ишлар қилинди. Халқ меҳнат қилди. Мана, Катта Фарғона каналини олинг. 45 кунда 270 километр канал қурилиши катта воқеа. Жаҳон тарихида бунақаси бўлмаган. Бундан воз кечиб бўлмайди-ку. Адабиёт ҳам шундай. Бугунги кунда баъзи бировлар “Мана энди кечаги адабиётимизнинг устидан чизиқ тортамыз. Гафур Фулом ҳам, Ҳамид Олимжон ҳам, Абдулла Қаҳҳор ҳам, қисман Ойбек ҳам ҳаммаси кетди. Бизга кераги йўқ. Янгидан бошлаймиз!” дейишяпти. Бу жуда юзаки ва содда қараш.

Тўғри, уларнинг кўплари адашган, хато қилган,

асарларида юзакилик бор, мафкурага хизмат қилган. Бу замонларни қоралаймиз, лекин шу билан бирга, уларни итқитиб, чеккага чиқариб юбормаслигимиз керак. Мен комил ишонч билан айтаман, Ғафур Ғуломдек буюк истеъдод соҳиби тарихда камдан-кам бўлади.

Номлари зикр этилган ёзувчилар ўзларининг заифликлари, нуқсонлари билан адабиётимизда қолади.

— Сиз Абдулла Қаҳҳор ижодига талабалик йилларидаёқ талабчанлик билан қарагансиз, муносабат билдиргансиз. Ўша йилларни ҳам хотирласангиз.

— Энди биз ҳам тик гапириб қойил қилиб қўйманмиз. Баъзан мулоҳазалар, фикрлар айтардик. Ёдимда, “Ўтмишдан эртақлар” 1965—66 йилларда ёзилди. Абдулла ака асар қўлёзмасини ўқиб кўринг, деб бердилар. Мен ўқидим, маъқул бўлди. Маҳорат билан ёзилган. Фикр сифатида Абдулла акага, сиз болалик йилларингизни ёзгансиз, ўтмишингизни жуда зулматда қолдирибсиз, йилт этган нур йўқ, дегандим. Бу гапимга жавоб бермадилар, кейин китобга сўзбоши ёздилар: 30-йилларда туғилган бир танқидчи, асарингиз зулмат бўлиб кетибди, деди, шу сабабли китобни “Ўтмишдан эртақлар” деб номладим, деб ёзибдилар. Шундай, баъзан тортишардик, баҳслашардик. Ҳар ҳолда, фикримизга қулоқ солардилар.

Мен “Ёшлар билан суҳбат” деган китобларига муҳаррирлик қилганман. Бу китобда эски мақолалари кўп эди. Шунини мен айрим ўринларига эътироз қилганман. Талашганмиз, тортишганмиз. Лекин фикрим ҳақ эканлигини кейин тан олганлар.

— Ёдингизда бўлса, 60—70-йилларда танқидчиликда катта сифат ўзгаришлари юз берди. Шу даврда энг сара асарлар яратилди. Бугунги кунда мана-ман деган шоирларимиз шаклланди. Абдулла Орипов ҳам, Эркин Воҳидов ҳам, Рауф Парфи ҳам. Ўша пайтда танқидчининг катта ўрни бор эди. Шу давр адабиёти ва танқидчилиги ҳақида фикрингизни билдирсангиз.

— Ўша пайтдаги кўтарилишлар табиий эди. Адабиёт ёки халқнинг руҳий ҳаёти ҳаммавақт эзилган ҳолда, ҳаммавақт пардалар ортида, ҳаммавақт зулм остида яшаши мумкинмасди. Бизнинг социалистик жамиятимиз руҳий дунёимизни сиқиб қўйишга муваффақ бўлганди. Лекин 60-йилларда енгил нафас олиш имкони ту-

гилди. Биласиз, 50-йилларнинг ўрталарида КПССнинг машҳур XX съезди бўлди. Бу съездда Сталин кескин танқид қилинди, шахсга сифиниш қораланди. Тўғри, қоралаш, танқид қилиш бошқа нарса экан-у, ҳаётда амалга ошириш бошқа нарса экан. Ҳар ҳолда, миллионлар юрагида умид пайдо бўлди. Сталин даври тугаб, эркинлик замони бошлангандек туюлди. Шунинг учун ҳамма соҳаларда кўтарилиш содир бўлди. Шу жумладан, адабиётда ҳам. Янги нафаслар ела бошлади. Марказдаям, республикалардаям ҳаёт янги ўзгаришларга юз бурди. Шунда бирдан, биз адабиёт, деб юрганимиз адабиёт эмаслиги яққол кўзга ташланди. Асарларнинг жуда кўп қисми чаламуллалик билан ёзилган “асар”-лиги билиниб қолди. Аксарияти халқни алдаш учун ёзилган нарсалар экан! Мана шу гапларни айтиш имконияти туғилди. Лекин, афсуски, биз танқид қилган зулмат дунёси ва зулмат идоралари шундай катта куч бўлган эканки, унинг тагига болта урсангиз, у ағанаб тушиб жуда кўп одамни босиб қолиши ҳеч гап эмас экан. Шу иморат босиб қолди. Биз унинг тагида “оҳ-воҳ” қилдик. Янги дунёга кўчиб ўтиш жудаям қийин кечаркан, эскидан ва унинг асоратларидан қутилиш мушкул экан.

— Ҳар даврнинг ўзига яраша пишиқ иморати бўлади.

— Ҳа, шунақа. Мана, ўша иморатни ҳалигача бузиб ётибмиз.

— Озод ака, сизни Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов истеъдодини сезган, уларга амалий ёрдам берган устоз сифатида биламиз. Улар нимаси билан сизнинг эътиборингизга тушишган?

— Мен ўзимни, фавқулодда истеъдодли адабиётчи бўлганим учун уларни кашф қилишда ёрдам берганман, деб айтолмайман. Ундай эмас. Эркинга, Абдуллага дарс берганман. Ўша пайтларда ёшроқ эдимми, талабаларга яқин эдим. Кўплари келиб дардини айтарди. Бирга пахта теримига борганмиз. Футбол, воллейбол, шахмат ўйнардик. Ҳатто улфатчилик қилардик. Домла, талаба деган мезонлар бўлмасди. Шунинг учун шеър ёзадиган талабалар илк машқларини олиб келиб кўрсатишарди. Шунда зўр нарсанинг ўзи мана-ман деб кўришиб қоларди-да! Самимиятими, ҳароратими, илиқли-

гими, сўзларни теришими ё вазними, нимаси биландир ярқ этиб кўзга ташланарди. Буни сезиш учун катта олим бўлиш шарт эмас...

— Шундай дейсиз-у, ҳамма ҳам тан олавермайди-да!

— Тан олмасликка қўймасди-да, у қурмағурлар! Шунда менинг қилган ишим шуки, биринчи бўлиб Абдулланинг 5—6 та шеърини “Шарқ юлдузи”га олиб борганман. У пайтда Абдулла “Шарқ юлдузи”нинг қаердалигини ҳам билмасди. Ҳозир ёдимда йўқ, учинчи курсдамиди?! Шеърлари маъқул келиб учтасини чиқаришган. Кичкинагина “Оқ йўл” ёзиб берганман. Эркинни эса жуда маъқул кўриб, унинг биринчи китобига “Истеъдод ва масъулият” деган тақриз ёзганман. Янглишмасам, Эркин ўша йиллари талаба эди. Мақолада айтган асосий гапим истеъдодни авайлаш керак, йўқотиб қўймаслик керак, бунинг учун биринчи навбатда истеъдод эгасининг ўзи жавобгар, деган гапни айтгандим. Йўқ, ҳарқалай Эркин жуда ақлли йигит чиқди, ҳозиргача унинг истеъдоди юксалиб боряпти, пасайгани йўқ.

— Сиз кўп ёшларга катта умид билан қарагансиз. Бугунги кунда уларнинг қарийб ҳаммаси Ўзбекистон халқ ёзувчилари ва шоирлари. Кунда, кун ора телефонлашиб турасизлар, учрашасизлар. Шундай пайтларда кўнглингиздан нималар кечади? Ўзбекона айтганда, ўзингиз маза қиласизми?

— Энди, Тоиржон, яхши истеъдодли одам билан гаплашсанг, маза қиласан. Буни Эрнест Хемингуэй истеъдодли одамлар билан учрашиш ҳамиша байрам, деб ёзган ўзининг “Хотиралар” китобида. Лекин шу билан бирга, ҳар сафар қўйғироқлашсак ё кўчада учрашиб қолсак, қандайдир-бир ўзимдан-ўзим тантанавор, дўппимни осмонга отиб юрмайман. Аммо улар билан гаплашиш ҳамиша мароқли. Шундай шоир, ёзувчиларни тарбиялашда қўшган камтарона меҳнатимдан завқланаман. Шогирдларим билан гурурланаман, фахрланаман, ифтихор қиламан. Бундай истеъдодлар дунёда камдан-кам халқларга насиб қилади.

— Озод ака, мен рус шеъриятининг нозик қирраларини илғагандекман. Лекин Ғарб Ғарб-да! Масалан, Евтушенко, Вознесенский, Рождественскийлар шеъ-

рияти қай даражада юксак бўлмасин, барибир Шарқ назми буткул бошқача. Ундаги ташбеҳлар, ўхшатишлар ҳеч қайси бир шеъриятда учрамайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, ўзбек адабиёти таржимачиликнинг қурбони бўлиб қолгандек туюлади.

— Гапингизга қўшиламан. Айтдим-ку, Эркинлар, Абдуллалар ноёб истеъдод эгалари. Яна шу томони борки, шеъриятни таржима қилиш қийин-да! Ҳатто таржима қилиб бўлмайди, дейишади. Мана, классикларимизни олинг, Умар Хайёмми, Саъдийми, Навоийми, улар ҳали дунё тилларига ўзининг даражасида таржима қилинган эмас. Таржимонлар асарларнинг мазмунини беришган, холос, санъатини эмас.

Мен Москвада ўқиб юрганимда таржималар билан шуғуллангандим. Рус тилига таржима қилинган бизнинг классикларимизнинг асарлари ҳаммаси бир-бирига ўхшайди. Ҳолбуки, ҳар биттаси бир дунё. Эркин ҳам, Абдулла ҳам... Чўлпонни бир пайтлар таржиманинг пири деб атаганлар. Шунга ўхшаб таржиманинг пирлари керак. Айтганингиздай, булар ҳали таржимонини тополгани йўқ. Ўйлайманки, вақти келиб таржимонини топади. Эҳтимол, йиллар, эҳтимол, асрлар ўтар.

— 60-йилларда танқидчилик яхши савияда эди. Лекин бугунги кунда жуда суст. Бунинг сабаблари борми?

— Сизнинг яхши эди, деган гапингизни ҳам нисбий маънода қабул қилиш керак. 70-йилларда Матёқуб Қўшжоновга ўхшаган танқидчилар бор эди. Бугунги куннинг ҳам танқидчилари йўқ эмас. Фикрингизга унча қўшилмайман. Танқидчилар бор. Мисол тариқасида Иброҳим Ҳаққуловни келтириш мумкин. У жуда билимдон. Фақат ўтмиш адабиётини эмас, бугунги кун адабиётини ҳам ҳис қилади. Ундан ташқари, ўнлаб ёшлар етишиб чиқдилар.

Мен яқинда ўнта мунаққиднинг мақолаларини олдим. Бу китоб мана тайёр. Унга сўзбоши ёзиш ниятим бор. Лекин нашр қилиш муаммо бўлиб турибди. Китобга “Ёш ўзбек танқидчилари” деб ном қўйдим. Биздаги мафқурачилик касалидан холи бўлган янги бир тўлқин кириб келяпти. Социализмга хизмат қилиш иллатидан холи бўлган, адабиётга санъат сифатида қарайдиган ва санъаткорона томонини топа оладиган, ҳис қила оладиган танқидчилар кириб келди. Шу нарса эртамызга

умид билан қарашга асос беради. Лекин боя айтганингиздай, умуман танқидчилигимизда сусткашлик бор, нафақат танқидчиликда, балки адабиётимизда сусткашлик бор. Ҳозир китоб чиқаришнинг иложи бўлмай қолди. Кейин одамларнинг китоб ва мақолаларидан бошқа дардлари кўпайиб кетди. Шундай бўлса-да, ҳозир ҳам жойларда одамлар ёзувчиларга, танқидчиларга бошқача орзуманд бўлиб қарашади. Бу фақат бизда эмас. Ҳозир русларда ҳам, озарбайжонларда ҳам аҳвол шу. Буни вақтинча ҳодиса, деб қараш керак. Менимча, булар ўтиб кетади. Ҳамма вақт, ойнинг ўттиз кунини қоронғи бўлмайди-ку.

— Бу гап билан мен бугунги кун танқидчилигидан кўнглингиз тўладими, демоқчийдим.

— Йўқ, ёшларга қарасангиз, уларда ҳам маълум камчиликлар бор, лекин умид билан қараш мумкин. Энди буткул ёмон деб бўлмайди-да! Матёқуб Қўшжоновнинг мақолалари чиқяпти, Иброҳим Фафуровнинг тадқиқотлари таҳсинга сазовор. Шу билан бирга, бугунги кун танқидчилигимиздан қаноат қилмаган жойларим кўп. Биз ўқувчилар олдида қарздормиз. Шу пайтгача Рауф Парфи ижоди ҳақида дурустроқ мақола ёзилмади. Шунингдек, Эркин Воҳидов ижоди ҳақида монография ёзилган эмас. Абдулла ҳақида жиддий китоб чиқмади. Шу пайтгача Ўлмаснинг ижоди умумлаштирилмади. Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев ҳақида ҳам шундай фикрлар билдириш мумкин. Буларни танқидчи ёзиши керак. Уларни халққа кўрсатиб берадиган, ижодининг нозик томонларини ўқувчиларга етказиб берадиган танқидчи бўлиши лозим. Биз ҳозир ҳам кўпгина мақолаларимизда бир-биримизнинг камчилигимизни қидирамиз. Масалан, Ҳафиз Абдусаматовдай тажрибали танқидчи бутун бошли бир китоб ёзиб, Матёқуб Қўшжоновнинг танқидчилик фаолиятини салбий баҳолаб, “фош” қилди. Қўшжоновнинг камчиликлари бўлса, бордир. Аммо бунинг халққа нима қизиғи бор. Танқидчиларнинг ўртасидаги низо кимга керак. Унинг ўрнига бирорта санъаткорнинг ижодини таҳлил қилса бўлмасмиди?! Бу керакли гап бўларди! Энди ростини айтай, мени савиямизнинг пастлиги ташвишга солади. Бояги ёшларнинг бизнинг авлоддан фарқ қиладиган томони шуки, бугун улар Шарқ ва Ғарб файла-

суфларининг асарларини ўқиб, шуни адабиётга тадбиқ қилишяпти. Мана, шу маънода бизнинг авлоднинг савияси ҳозирги ёшларникидан паст. Фикрлаш доираси тор. Қаранг, кейинги ўн йилда сиёсатимизда оламшумул воқеалар бўлди. Бутун олган билимларимизнинг ҳаммаси чиппакка чиқди. Булбулигўё бўлиб, аллақандай “изм”лар ҳақида “куйлаб” юраверган эканмиз. Аммо бугун-чи. Шу яқин ўн йилги ўтмишимизни таҳлил қилиб бирор мақола ёздикми. Бугунги кунда янги мафкура ҳақида гап бўляпти. Аммо қани йилт этган фикр. Афсус, афсус... Ўйлайманки, кўнглимиз дунё манзарасини кўриб турмас экан, биз ҳамisha торлигимизча қолаверамиз. Фикрнинг торлиги қанотдан махрум қилади. Ўртача фикр эса бугун ҳеч кимга керак эмас.

— Озод ака, ҳозиргина ўзингиз тан олдингиз, кўп нарсалар беҳуда бўлиб чиққанини айтдингиз. Бу сизга — илм одамига қандай таъсир қилади.

— Мен бу ҳақда ўйлаганимда кўз олдимга Пушкиннинг “Олтин балиқ ҳақида эртақ” деган достонидаги воқеалар келаверади.

Албатта, кўп айтилган гаплар беҳуда бўлиб чиқди. Яширишнинг ҳожати йўқ. Унча-мунча ёзганларимдан ўзим ҳам мағрурланиб юрардим: Миртемир ҳақидаги, Шайхзода ҳақидаги мақолаларимдан мисол келтиришим мумкин. Ўйлаб қарасам, ўша мақолаларда Миртемирнинг айнан мақташ лозим бўлмаган шеърларини мақтаганман. Бу — адабиётдан социология қидириш деган иллат экан. Биз партияга фойда бўлса бас, деб ўйлаганмиз. Партияга фойдаси тегса, жамиятга ҳам фойда бўлади, деб фикр юритганмиз. Шу жиҳатдан ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқди. Аммо ёзувчи ва шоирларга муносабатим мутлақо ўзгаргани йўқ. Уларга катта эҳтиромим бор.

— Мабодо саволим дилингизни биров ранжитса...

— Йўқ, йўқ, бемалол.

— Мен Университетни битириш арафасида сизнинг танқидчилик маҳоратингиз ҳақида диплом иши ёзганман. Ишим “Биринчи мўъжиза” деган китобингиз асосида эди. Шунда “Ленин ва адабиёт”, “Инқилоб ва адабиёт” деган мақолаларингиз бор эди. Орадан йиллар ўтди. Ноқулай бўлса ҳам сўрай, ҳозир шу ҳақда ўзингизнинг фикрингиз қандай.

— Ленин масаласида бир мен эмас, миллионлаб одамлар янглишган. Ўзингиз ўйланг: эрталаб туришингиз билан кунингиз Лениндан бошланарди. Кундузи Ленин, кечқурун Ленин. Қайси китобга қўл чўзсанг, албатта Ленин деган гап чиқарди. Партиянинг қайси бир съезди-ю пленумини олманг, ҳаммасида Лениндан иқтибос келтириларди.

Бизнинг жамиятнинг фожиаси шу эдики, ўша Лениннинг 50 томини мукаммал ўрганмаганмиз. Шу жумладан, Марксниям. Ҳаммасини ўқимай туриб, уларни гениал одамлар, деб юрганмиз. Менда китоби кўп одамга ихлос билан қараш касали бор. Ленинга шу боис ихлос қўйган бўлсам, ажабмас. Тан олиб айтиш керак, баъзан унда ҳам яхши гаплар учрарди. Мисол учун у адабиётга аралашуш керакмас, деган. Ленин партия даҳоси бўлса ҳам, адабиёт ишига аралашмаган. Шунини лозим кўрмаган. Шу фикрни мен мақолаларимда фойдаланганим учун анча гап эшитганман.

— Негадир Ленин ҳақидаги асарларни кўп таржима қилгансиз.

— Шу саволни беришингизни сезиб турувдим. Тўғри, Ленин ҳақидаги кўп асарларни таржима қилганман. Лекин Проспер Мериме асарларини ҳам таржима қилганимни унутманг. Энди... Ленин менинг тасаввуримда идеал, яъни комил инсон эди. Назаримда, ҳамма унинг сифатларидан ўрнак олиши керакдек эди.

Таржима билан шуғулланишимнинг боиси бор. Илгари тирикчилик учун бошланган бу иш. Талабалик йилларимизда тирикчилик оғир бўлган. У пайтларда танлаш имконияти ҳам йўқ эди. Ҳатто “Ўзбекистон тарихи” деган китобни ҳам таржима қилганман. Жуда мураккаб бўлган. Кўп терминларни ўзбекчага ўгиришда қийналганман.

— Ўзбекистоннинг тарихи дастлаб русча яратилган-да.

— Ҳа, русча яратилган. У пайтларда шунақа бўларди. Мен, таржима қаламни қайраш учун керакли нарсани, деб қараганман. Ҳар ҳолда, жумла тузишда, сўз бойлигини орттиришда таржиманинг аҳамияти катта экан. Мен хоҳлаган нарсани нашриёт бермасди. Бир вақтлар Гегелнинг “Эстетика”сини таржима қилиб берай десам, нашриёт директори қўйинг, Гоголни яқин-

да чиқарганмиз-ку, деганди. ўшанда ҳафсалам пир бўлганди.

Бадийий фильмларни таржима қилишимнинг ҳам боиси бор. Оилам бутун умр кинода — дубляжда ишлаган. Шу баъзан ишлари тикилинч бўлиб қолса, бирор нарсаларни сўраб юрди, кейин таржима қилиб беринг, деб сценарийлар берди. Қарасам, унча қийин эмас экан. Қўл бўшлигида шу ишларниям қилганмиз. Даромади ёмон эмасди. Бола-чақа ҳаммамиздаям бор.

— Озод ака, ўзбек адабиётига жуда кўп хизмат қилдингиз. Ўзингизнинг кўнглингиз тўладими?

— Йўқ! Қилган хизматимни катта деб билмайман. Кўп иш қилишим мумкин эди. Қўлимдан келарди. Лекин бизда ёшларга ишонмаслик касали бор-да. Кучим етарди. Москвадан қайтиб келган кезларимда “Ўқитувчи” нашриётига борганман. Шунда адабиётшунослик терминлари луғатини тузиб берай деб таклиф қилганман. Шу иш қўлимдан келарди. Ўшанда бўлимни бошқариб турган бир аёл менга разм солди-да, кимсан ўзинг, гапираётган гапингни тушунасанми, дегандай қаради. Йўқ, бу иш қўлингиздан келмайди, деди. Тарвузим қўлтигимдан тушиб қайтганман. Айтмоқчиманки, шундай таклифларимни қабул қилишса, кўп ишларни қилган бўлардим. Кўнглимда армон бўлиб қолган уч-тўртта иш бор. Ҳалиям бўлса шунинг устида ишлаш ниятидаман. Мана, ҳозир Чўлпон ижоди устида ишляпман. У ҳақда каттароқ китоб ёзиш ниятим бор.

— Демак, кейинги пайтларда Чўлпон ижодига кўп мурожаат қиляпсиз. 60-йилларда, 70-йилларнинг бошларида у ҳақда ёзганингизда негадир эҳтиёткорлик билан ёзгансиз. “Биринчи мўъжиза” нгизда бу нарса яққол кўринади. Гарчи КПССнинг машҳур XX съезди ўтгач, Чўлпон ва Фитрат каби ёзувчилар оқланган бўлса ҳам, барибир эҳтиёткорлик билан ёзгансиз.

— Дунёнинг ўзгаришини қаранг-да, Тоиржон, сиз эҳтиёткорлик қилгансиз, деяпсиз. Ўша пайтларда бу гаплар катта жасорат, деб баҳоланган. Ёзган мақолаларим сабабли МК Пленуми қарорларига тушганман. Ўша пайтда МК секретари Нишонов докладларида бизни қаттиқ савалаб, миллатчига чиқарган. Буларнинг топган найрангини қаранг. Одамни қарашлари учун суд қилиб бўлмас экан; демак, оқлаш керак. Агар оқласа,

ўша давр учун уларнинг қарашлари тўғри келмайди. Шу боис, улар Чўлпонни ижодкор сифатида эмас, граждан сифатида оқладик, бунини ёдингиздан чиқарманг, дейишди. Хуллас, ўша пайтларда объектив гапиришга йўл қўйилган эмас. 1987 йилда Раъно Абдуллаеванинг қабулида ҳам Чўлпонга бир томонлама баҳо берилган эди. Ўзи миллатчи, биз уни зўрға Совет позициясига ўтказдик, дегандилар ўшанда опахонимиз. Кейинроқ унинг “Кеча ва кундуз” романи “Шарқ юлдузи” журналида чоп этиладиган бўлди. Афсуски, эълон қилиш жуда қийинчилик билан кечди. Энг охири Марказий Комитет баҳоси берилган мақола бўлсагина чиқарасизлар, дейишди. Кейин мен журналнинг бош муҳаррири Ўткир Ҳошимов илтимоси билан МКга маъқул келадиган мақола ёзиб беришимга тўғри келди.

Бугун, мана, ҳаракат қилиб, “Яна олдим созимни” деган тўпламини чиқардик. “Чўлпон” деган рисоламни ёздим. Бошқа мақолалар эълон қилинди. Уч томлик танланган асарларини нашрга тайёрладик. Мана шундай ишларни қиляпмиз.

— Озод ака, суҳбатимизнинг бошида бир гапни кейин эслаймиз, дегандим. Мен бу ўринда сиз туғилганингизда қизил бўйинбоғ таққанингиз-у, исмингизнинг Озод деб қўйилишини назарда тутяпман. Бугунги кунда яшаб, ижод қилиб қайси бирини, исмингизними ё қизил бўйинбоғни кўпроқ оқладингиз.

— Бўйинбоғдан аллақачон чиқиб кетганман. Ҳозир бошқа рангдаги бўйинбоғлар тақамиз. Лекин одам бўйинбоқсиз ҳам яшай олмас экан, шекилли. Энди озодлик масаласига келсак, мен 65 дан ошдим. Маълум бир тажриба бор, ҳаётнинг паст-баландини кўрдик. Ҳозир шундай хулосага келганманки, ҳар қандай инсон ҳамини озодликни кўмсаб ўтади. Абсолют эркинлик нариги дунёда бўлади шекилли. Бу дунёда оёққа илашган, оёқни кесадиган, қўлдан ушлайдиган, фикрни тўсадиган, кўнгилни бузадиган тўсиқлар ҳаддан ташқари кўп экан.

— Сиз Тошкент Давлат университетида кўп йиллардан бери хизмат қиласиз. Шу масканда сабоқ бера-сиз. Доимо ёшлар билан мулоқотда бўласиз. Айтингчи, 60—70-йилларнинг ҳамда бугунги кун талабаларининг ўртасида фарқ борми?

— Бу фарқ қайси жиҳатданлигига боғлиқ-да. Умуман, фарқ бор, албатта. Баъзан бу фарқ, 60-йилларнинг ижобий томонлари, деб қарашга тўғри келади. Баъзи масалаларда ҳозирги ёшлар тузукроқ, деб қарашга тўғри келади. Ҳозирги ёшларда нисбатан эркинлик сезилади. Лекин билимга чанқоқликда, ташналикда, меҳнаткашликда ўша 60-йиллардаги Эркинлар, Абдуллалар даври кучлироқдай туюлади. Истеъдод нуқтаи назаридан қарасак, билмадим, бу саволни қўйиб бўлмаса керак. Ҳар йили 50 та талаба келадиган бўлса, шуларнинг ичида 2—3 билимдонни бўлади. Мана, ҳозир Раҳмат Қўлдошев деган йигит бор. У ҳозирнинг ўзида ғарб фалсафасини ўқиб, фикрлаб юради. Ундан жуда кўп нарсани кутиш мумкин. Гайритабиий мушоҳада юритади. Сизнинг ёдингизга келмаган нарсалар ҳақида ўйлайди. Умуман, илм бошқача фикрлашдан, айтиб юрилган нарсаларга шак-шубҳа билан қарашдан бошланади. Шу маънода, диний маънода эмас, илмий ҳақиқатларга шак келтириш тараққиётнинг белгиси.

— Биз буюк диалектика қонунларини инкор қилипмиз-у, аммо диалектикада инкорни инкор қилиш қонуни бор. Бу тараққиётнинг асосий қонунларидан бири ҳисобланади. Бир фикрни инкор қилиш янги фикрни келтириб чиқаради.

— Инкор қилмаган тақдирда ҳам, шу қолипда қолиш керакмас-да. Бизда катта мўътабар олимлар шунинг асоратида қолишган. Фикр доирасидан чиқиб кетолмаслик касали бор. Бунинг оқибатида биз билимдон бўлиб кўринсак ҳам, олдинга бир қадам қўёлмаймиз. Билсангиз керак, одамлар узоқ йилларгача Миср ёзувини ўқиёлмас эди. Алифбонинг калитини топишолмаган. Шунда Шампиньон деган ёш француз йигит 16—17 ёшидаёқ шу калитни топган. Кейин алифбо тузган, луғат тузган. Шундан кейингина Миср қўлёзмаларини ўқиш мумкин бўлган. Бу XVIII асрнинг ўрталарида бўлган. Аввалги олимлар Геродотнинг гапларига асосланган экан. У битта шаклда битта сўз ифодаланган, деган гапни айтган экан. Шампиньон Геродотни инкор қилган. Ҳар битта белгига битта ҳарф деб ёндошган. Кўряпсизми, шу журъати билан у тарихда янги саҳифалар очилишига сабабчи бўлди.

— Бугунги кун адабиётини зийраклик билан кузатиб борасиз. Шу адабиётимиздан кўнглингиз тўладими?

— Бугунги кун адабиётида яхши бир майллар, ҳодисалар бўляпти. Агар шеърятни оладиган бўлсак, менинг унча кўнглим тўлмайди деган жойлари бор. Гап шундаки, бир қатор шоирлар бугун бир думалаб тескари эътиқодга ўтиб олишди. Лекин шеърятда дунёвий гаплар ҳам бор. Абдували Қутбиддиннинг дostonи илоҳий бир руҳ билан ёзилган. Наср ҳақида фикр юритадиган бўлсак, Тоғай Муроднинг романи менга маъқул бўлди. Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” романи ҳам бақувват асар. Драматургияда, мана Шароф Бошбековни олинг. Унинг “Темир хотин”и катта воқеа бўлди. Шундай истеъдодларнинг борлиги адабиётимизнинг, маданиятимизнинг бахти.

— Ўзингиздаги камчиликларни сезасизми?

— Менинг камчилигим кўп. Феълимнинг чекланган томонлари бор. Бундай пайтда ақл пастроқда қолади. Кейин ёниб кетиш одатим бор. Кейин, олов сўниб, ўйлаб қарасанг, қилган ишинг унча тўғри эмаслигини англайсан. Иккинчи катта камчилигим шуки, умримнинг жуда кўп лаҳзалари бекорчилик билан ўтди. Одам фақат ишлаш учун туғилмаган бўлса керак-ку, лекин, барибир, кўпроқ иш қилиш мумкин эди.

— Ортиқча камтарлик қилмаяпсизми?

— Йўқ! Йўқ! Энг катта камчиликларимдан бири ажнабий тилларни билмайман. Чала муллалик-да! Чала муллалик! Афсус!

— Ўзингиз афсус билан эслайдиган дамларингиз кўпми.

— Афсус билан эслайдиган дамларим бўлади. Катта ижтимоий маънода билмадим-у, кундалик ҳаёт масаласида ўзимни олижаноб қилиб кўрсатаман, деб калтафаҳм одам қилиб кўрсатган дамларим бўлган. Иш масаласида афсусланмайман. Яхши жамоада ишладим. Худога шукр фарзандларим қобил бўлиб етишишди. Турмуш ўртоғимдан мингдан-минг розиман. Яқинда турмуш курганимизга 50 йил тўлади. Худо хоҳласа, олтин тўйимизни нишонлаймиз. Келинойингиз ҳар ҳолда мени 50 йилдан бери парвариш қилиб келяпти.

— Журналхонларга қандай тилакларингиз бор?

— Авваламбор улар соғ-саломат бўлишсин. Имон-

ларини берсин! Ота-она учун фарзанднинг бахтини кўришдан улугроқ бахт бўлмас экан. Шунга ноил бўлишсин. Яна бир муҳим гап: тинчлик бўлсин. Худо тўзим берсин. Илгари йўгон чўзилади, ингичка узилади, деб айтишарди. Лекин бир нарса одамга тасалли беради. Биз бағри кенг, меҳнатдан қочмайдиган, ҳалол, фирромлик қилмайдиган халқмиз. Бундай одамларнинг ҳаёти фаровон бўлиши муқаррар. Қийинчиликлар ўтиб кетади. Халқимиз катта бахтга муносиб халқ ва шунга эришади.

Тоир Юнус суҳбатлашди
1995

Адабий танқид ва янги тафаккур

— Озод ака, суҳбатимизни бугунги адабий жараёнга танқидчиликнинг муносабати ҳақидаги мулоҳазалардан бошласак. Умуман, бундай муносабат ўзи борми, у сизни қониқтирадим. Бундай дейишимга сабаб, таҳририятимизга келаётган мактубларда адабий танқиднинг бугунги фаолиятдан қониқмаслик ҳисси аниқ ифодаланган. Яқинда ана шундай мактублардан бирини, ўтган сонда эса бу мактубга мунаққид Норбой Худойбергеновнинг жавобини эълон қилдик. Ўқигандирсиз...

— Ўйлайманки, бугунги кунда танқидчиликнинг адабиётга муносабати ҳеч кимни — китобхонни ҳам, ёзувчини ҳам, мунаққиднинг ўзини ҳам мутлақо қаноатлантирмаса керак. Агар бундай муносабатнинг ўзи бор бўлса, у шу даражада ингичка, шу даражада юпқалашиб кетганки, қадимги бир шоирнинг ибораси билан айтганда, “ғоятти нозиклигидан” кўзга кўринмайдиган даражага келиб қолган. Бугун мунаққидлар, умуман кўзга кўринмай кетган — баъзан хайрон қоламан, ёқа ушлайман — наҳотки уларнинг ҳаммаси Ипподромда бўлса. Албатта, шундай бўлиши ҳам мумкин. Ҳаммаси бўлмаса ҳам бир қисми кундалик турмуш йўлини Ипподром орқали солиб юборган бўлиши мумкин. Мен бундай мунаққидларни қораламоқчи эмасман. Аввало шуни айтиш керакки, мунаққидлик касби — майли, у шарафлидир ёки шарафли эмасдир, ҳеч қачон бема-

дол тирикчилик қилишга имкон берадиган касб бўлган эмас. Танқидчилик қиладиган одам бошқа бирон касб билан пул топиб, бу пулини танқидчиликка едирсагина, озми-кўпми бу иш билан шуғулланиши мумкин бўларди.

Кўп йиллардан бери мен яхши ҳурмат қиладиган ва мени ҳам (манимча) тузуккина ҳурмат қилган “Шарқ юлдузи” таҳририяти сўнгги ўн йилда менга биронта тақриз ёки мақола сўраб мурожаат қилгани йўқ. Ҳозир аҳвол бироз ўзгарган — матбуотда секин-аста турли мақолалар пайдо бўлмоқда. Қалам ҳақи масаласи ҳам бир даражада бўлса-да, изга тушган. Лекин шунда ҳам, барибир, танқидчилик шунақа касб эканки, унинг кетидан топган пулинг шу мақолага сарфлаган қоғоз пулига ёхуд машинка ҳақини қоплашга мутлақо кифоя қилмайди. Шундоқ бўлгандан кейин “муносабат” ҳам ҳамин қадар.

Лекин сезиб турибман, сиз менинг бу дийдиёларимни эшитмоқ учун суҳбат қиладиганингиз йўқ. Менимча, танқидчиликнинг бугунги “ночорроқ” аҳволи бугун бошланган ҳодиса эмас-у, ўзининг тарихига, бир-мунча чуқур илдизларига эга.

Ҳеч ким мени ўзбек халқининг ютуқларини кўролмайдиган “нигилист” деб айбламаслиги учун айтмоғим керак, бизда адабий танқид бирламчи ютуқларга эришган эди. Айниқса, аср ўрталарига келганда профессионал танқидчилар отряди шаклланиб етди — улар танқидий китоблар чоп этишди, мақолалар эълон қилиб туришди, адабий портретлар яратишди, юзлаб тақризлар майдонга келди ва ҳоказо. Лекин шунга қарамай, ўтмишда ҳам танқидчилигимизнинг умумий аҳволи қониқарли бўлган эмас. Унда шунақа жиддий нуқсонлар бор эдики, бу нуқсонлар танқиднинг адабиёт билан баравар юришига имкон бермасди. Ўша пайтлардаги адабиёт билан танқид муносабати ҳақида гапирсам, негадир Дон Кихот билан Санча-Панчонинг муносабатлари кўз ўнгимда гавдаланаверади — чўзинчоқ юзли, шоп мўйловли, сарв қоматидай тик қоматли Дон-Кихот ўзига ўхшаган от устида, ёнида эса унинг қуролбардори, унга югурдак ўрнида ҳам хизмат қиладиган, пакана, семиз-бақалоқ, ҳамма нарсага истехзо билан қарайдиган Санчо-Панчо. У эшак минган. Албатта,

эшак, от эмас, лекин нима қилганда ҳам, у ҳам улов. Мана, улар узун йўллар бўйлаб узун-қисқа бўлиб кетиб боришяпти. Шу алпозда Санчо-Панчо зиммасидаги танқидчилик вазифасини қай даражада бажарган бўлса, бажаргандир, лекин шунга қарамай, танқиднинг рейтингини ўша кезларда ҳам паст бўлган. Тўғри, ҳукмрон мафкура танқид учун, қолаверса, тафаккур учун шу даражада мустақкам қолиплар, даҳшатли исканжалар чиқариб қўйгандики, бундай шароитда кенг кўламда, бемалол эркин фикрлаш амримаҳол эди.

Лекин шундай бўлса-да, айрим адабиётларда, афсуски, бизда эмас — ўша қолиплардан кўрқмай иш тутган, фақат адабиёт учун эмас, бутун жамоатчилик тафаккурини силжитиш учун хизмат қиладиган муаммоларни жасурлик билан кўтариб чиққан мунаққидлар бўлган. Масалан, В.Кардин деган рус мунаққиди 1963 йилда (эътибор қилинг — 1963 йилда) бир мақола эълон қилиб, унда Панфиловчи 28 қаҳрамон ҳақидаги гапларнинг ҳаммаси ёлғон эканини фош қилиб чиққан эди. Тасаввур қиласизми — у қаҳрамонларга аллақачон унвонлар берилган, улар тўғрисида фильмлар, китоблар яратилган, уларнинг номларига мактаблар қўйилган, ҳар муюлишга сувратлари осилган. Мақоладан кейинги кўтарилган тўполонни айтмаса ҳам бўлади — КПСС Марказий Комитети, Олий Советда, ҳарбий штабларда, республикаларда, нашриётларда, ёзувчилар уюшмасида. Чунки уларнинг ҳаммаси шу ёлғоннинг тарқалишига алоқадор бўлган. Мунаққид шоир пировардида ҳақ бўлиб чиққан — аслида ўша 28-панфиловчилар ҳеч қанақа жанг қилмаган, бу гапларнинг бари журналистларнинг тўқимаси бўлган экан. Бу биргина мисол. Бизнинг танқидчилигимиз кўп йиллар мобайнида мана шундай кўламда ёки лоқал унинг ярмичалик қимматга эга бўлган бирорта (!) муаммони кўтариб чиқишдими. Майли, бу-ку ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ гап экан — ўзимизнинг адабиётнинг ички муаммоларини қўйиб ҳал қилиб беришдими. Бундай бўлгани йўқ.

Биз — мунаққидлар олимлар эмас, мустақил ижодкорлар эмас, жуда ёрлақаганда, ёзувчи яратган асарларнинг тафсирчилари эдик, холос. Ёки юбилейларда, тўйларда, ҳар хил анжуманларда у ёки бу ёзувчини

мақтаб кўкларга кўтариб, доҳий ижодкор эканига унинг ўзини ҳам ишонтириб, маърузалар ўқийдиган маддоҳлар эдик. Эҳтимол, шу сабабдандир, яъни профессионал рейтингимизнинг умумжаҳон меъёрлари талабларига жавоб бермагани учун ўзимиз яккаланиб, ўз қобиғимизга бурканиб қолгандирмиз. Хуллас, шўролар замонидан биз мунаққидлар жуда чуқур таназзул аҳволда эдик. Шунинг учун 80-йиллар ўртасида бошланган ва ҳаммани ларзага солган ошкоралик ва қайта қуриш бизни оғир уйқудан уйғотолгани йўқ. Чунки уйғонмоқ учун янги қарашлар, янги тамойилларни қабул қилиш учун биз тайёр эмас эдик. Шундоқ дейман-у, яна ўйланиб қоламан — эҳтимол бу гапларим нотўғридир. Эҳтимол, ўша йилларнинг гулдириси, қайта қуришлар садоларидан уйғонгандирмиз, кўзимизни очиб, атрофга қараб даҳшатга тушгандирмиз — чунки биз кўз очиб кўрган, кўниккан, қон-қонимизга сингиб кетган дунё куламоқда эди. Оёғимиз остидаги замин лопиллаб қолган эди. Кўникилган ўлчамлар ва рангларнинг ўзгариб кетгани, умр бўйи “мангу ўлмас” деб кўрган қадриятларимиз кунпаякун бўлгани бизни саросимага солиб, довдиратиб қўйди — бу қуюнда бизга таянч бўладиган ҳеч нарса қолмаган эди. Натижада, эски таназзул янгиланди, кризис чуқурлашди, ҳанг-манглигимиз ортди, ўзимиз омон қолмоқ учун қайси қайиқнинг бошини ушлашни билмай аросатда қолдик.

Ўзбек адабий танқидчилиги ана шундай ҳолатда мустақиллик йўллариغا қадам қўйди. Мустақиллик танқидчилигимизнинг ҳам давомли таназзул ҳолатларини енгиб ўтишга, маддоҳликдан халос бўлиб, дунёга, адабиётга очиқ кўз билан қарашга йўл очди. *Мустақиллик адабиёт каби адабий танқидда ҳам эски қолиплар ва исканжаларни улоқтириб ташлаб, эркин ижод қилишга имкон яратди. Менимча, мустақилликнинг адабий танқидга берган энг катта неъматини шундан иборат. Лекин таъкидлаб айтмоқ керакки, бу неъмат — имконият шаклида берилган, уни воқеликка айлантириш, ундан фойдаланиш эса тўлалигича ижодкорнинг ўзига, мунаққидларга боғлиқ. Улар масъулиятни тўла тушуниб, бутун кучларини сафарбар этиб, мустақил ватанга муносиб мустақил ва юксак журъатли ва таъсирчан адабий танқид яратмоқлари керак.*

— Бугун бизнинг адабий танқидчиликда фақат биргина — социологик тадқиқот усулидан фойдаланилмоқда. Ваҳоланки, бадиий асар таҳлили ва талқинининг ўнлаб усуллари мавжуд. Танқидчилигимиздаги бу “камбағаллик”ни қандай изоҳлаган бўлардингиз?

— Адабий танқиднинг орқада қолишига сабаб бўлаётган, уни қашшоқлаштираётган омиллардан бири социологик тадқиқот усулининг яшовчанлигидир. Бу эски иллат. Айниқса, 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб у авж ола бошлади. Кейин бу усул вулгар социологизм методи деб ном олди ва адабиётни идрок қилишнинг ҳамма соҳаларига ёйилди. Кейинчалик бу метод кескин қораланган бўлса-да, уни қуритиш қийин эканки, баъзан кучайиб, баъзан сусайиб, бизнинг кунларгача яшаб келмоқда. Хўш, бугун қандай омиллар бу методнинг яшаб туришига ёрдам берапти. Менимча, бундай омиллар, асосан, иккита. Биринчидан, социологик таҳлил осон — уни амалга ошириш учун унчалик жон куйдирмайсан — асарнинг мавзуини, мазмунининг асосий нуқталарини айтасан-да, ўшанга яқин ҳаёт воқеаларига солиштирасан, сўнг ўзингнинг бир-иккита “доно” хулосаларингни айтасан, муаллифга қаерини тузатиш, қаерини кучайтириш, қаерини олиб ташлаш тўғрисида қимматли маслаҳатлар берасан, тамом-вассалом. Лекин бунақа “танқид”дан на китобхонга, на ижодкорга фойда бор. У газетадаги танқидга аталган бўшлиқни тўлдиришга хизмат қилади, холос.

Иккинчидан, танқиднинг бу шаклига мурожаат қилишга мажбур этадиган сабаб — билимнинг саёзлиги, савиянинг пастлигидир. Бадииятни ҳис қилмаган, санъатнинг санъатлиги нимада эканини билмайдиган, санъатдаги турфахиллиликни, битмас-туганмасликни хаёлига ҳам сиғдиролмайдиган, лекин ёзмаса туролмайдиган одам социологик усул ёрдамида ишини битириб қўя қолади.

Бахтимизга, мустақилликнинг шарофати билан адабиётшунослик ва танқидчиликда доимий изланиш кераклиги, адабиётнинг ички гўзаллиги ва бойликларини тўлароқ очиб беришга қаратилгани янги имкониятлар излаш зарурлиги тобора аён ҳақиқат бўлиб бормоқда. Бу борада мунаққидларимиз самарали тажрибалар ўтказишмоқда. Баъзи мисолларни эслайлик. Раҳ-

матулла Иноғомов Эркин Воҳидов ижоди тўғрисида рисола эълон қилди. Бу китоб аввалги биронта рисолага ўхшамайди — унда муаллиф ўзининг шахсий кузатувлари ва билимларига таяниб, кўпгина шеърларнинг ижодий тарихини яратган. Натижада, китобхон Эркин поэзияси тўғрисида аввал ўзи билмаган кўпгина мароқли тафсилотларга эга бўлди.

Олим Абдуллажон Аъзамов “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган мақоласида адабиётшунослик илмида биринчи бўлиб Алишер Навоий ғазалларини математик таҳлилга тортган. Маълумки, ҳали математиклар ғўзаллик формулаларини ихтиро қилганларича йўқ. Ажаб эмаски, Аъзамовнинг бу мақоласи бу йўлдаги биринчи қадам бўлса. Ҳар ҳолда, мақолада бир қатор эътиборга лойиқ кузатишлар бор.

Адабиётшунос ва мунаққид Абдуғафур Расулов ҳам айрим тадқиқотларида ҳали ҳеч ким юрмаган йўлдан юришга, тадқиқотнинг янги йўлларини қўллашга интилмоқда.

Бугунги кунда адабиётшунослик ва танқидчиликда структурал анализ, матнни асос қилиб олган ҳолда асарни анализ қилиш, қиёсий таҳлил каби шакллар ва усуллардан кенг фойдаланишга интилиш бор. Биз бу борада хорижий тажрибаларга ҳам таянмоғимиз керак. Масалан, Эрон адабиётшунослигида бадиий асарга ёзилган шарҳлар кенг ўрин тутди. Жумладан, менда шайх Саъдийнинг бундан тўрт-беш йиллар муқаддам Техронда нашр қилинган “Гулистон” деган китоби бор. Китоб камида 50,0 босма тобоқ келади. Ҳолбуки, “Гулистон”нинг ўзи 5,0 тобоқдан ошмайди. Китобнинг қолган 45,0 босма тобоғи ана шу буюк асарга шарҳлардан иборат. Тасаввур қиласизми — бундай шарҳларда асарнинг бирон бир жиҳати, бирон бир хислати ёки фазилати эътибордан соқит қолдимикин?

Ёки яна бир китобни эслайман. Бу Туркияда нашр этилган “Чўлпон шеърлари” деган китоб. Унда шоирнинг шеърлари ўзбек тилида ва унинг ёнида туркча матн берилган. Сўнг эса ҳар бир шеърга доир информация, ундаги ташбеҳлар, бадиий тасвир воситалари, шеър оҳанглари, вазнлари тўғрисида мукаммал маълумот берилади. Мен илмий тадқиқотнинг бундай шакл-

лари илмда ягона бўлиши керак, демайман. Лекин шундай шакллар ҳам яшашга тўла ҳақли.

Бугун икки карра икки тўртдай аён бўйиб қолдики, адабий танқидда ҳам шакллар хилма-хиллиги, услублар бойлиги муҳим ўрин тутмоғи керак. Бунинг амалга ошириш эса ижодкор шахсига, унинг истеъдодига боғлиқ. Танқидда бундай изланишларсиз самарадорлик ва таъсирчанликка эришиш мумкин эмас. Мунаққид ижодкор бўлса, унинг ўзининг бетакрор услуби бўлмоғи керак.

— Албатта, ижодий жараён биргина адабий танқиднинг фаоллиги билан жонланиб қолмайди. Умуман, мустақилликдан кейин эришилган ижод эркинлиги ёзувчи, шоирларимиз фаолиятида ўз самарасини бера-яптими?

— Яна такроран айтаман — мустақилликнинг адабиётга, ёзувчига берган энг катта бойлиги, энг асосий неъмат эркинликдир. Ижод учун бирламчи навбатда зарур бўлган нарса эркинликдир. Эркинлик бўлмаса ҳар қандай истеъдод ҳам жуда тез сўниб, ўтмаслашиб қолиши мумкин. Эркинлик истеъдодни ўртамеъначиликдан сақлаб қоладиган омилдир. Маълумки, ижод тафаккур билан боғлиқ — адиб кўрган-кечирганларини кузатган ва бошдан ўтказганларини умумлаштириб, ҳаёт тўғрисида, инсон ҳақида ўзининг хулосасини, умумлашмаларини беради. Булар бетакрор бўлса, фақат шу адибгина айтиши мумкин бўлган хулосалар бўлсагина китобхон учун қадрли ва тансиқдир.

Мен бу фикрларимни биргина мисолда кўрсатиб бермоқчиман. Мана, Саид Аҳмадни олайлик. У ёзувчи сифатида аллақачон шаклланиб бўлган. Унинг ижодий қиёфаси аниқ — маҳорати мукамал, қалами ўткир, юмори ҳаётий. Шундай экан, ёзувчи сифатида мустақиллик унга нима бериши мумкин. Назаримда, эркинлик, фикрлаш эркинлиги унинг янги асарларига янги тароват ва янги теранлик бағишлайди. Бунинг “Қоракўз мажнун” китобидаги асарларда яққол кўриш мумкин. Ундаги кўп ҳикоялар сталинча қатлиом ҳодисаларига бағишланган. Айтиш мумкин, адиб тоталитар тузум шароитидаги инсоннинг ҳолатини тадқиқ қиладди. Бундай асарлар кўп ёзилган. Лекин булардаги ян-

гилик шундаки, адиб тоталитар тузумнинг чексиз жабр-жафоларига, зулмига қарамай, оддий инсон ундан ғолиб чиқишини кўрсатади — мустабид тузум инсондаги инсонийликни таг-туги билан суғуриб олиб, ундаги гурурни қувиб чиқариб, уни қулга, манқуртга, ўзлигидан маҳрум муте бир махлуққа айлантирмоқчи бўлади, лекин Саид Аҳмад ҳикояларидаги одамлар ўзининг инсонийлигини йўқотмайди, энг даҳшатли зулмларга қарамай, ўзлигини сақлаб қолади. Менингча, Саид Аҳмад мустақиллик туфайли эришгани эркин тафаккур орқалигина инсондаги ана шу гўзал қудратни кашф қила олди.

Албатта, ҳар қайси ёзувчи ижод эркинлигидан, тафаккур эркинлигидан ўзича фойдаланиши мумкин. Лекин ҳар нима бўлганда ҳам янгича тафаккур адибга инсон моҳиятига чуқур кириб боришга имкон берди.

— Газетамиз саҳифаларида бугунги куннинг қаҳрамони сиймосини яратиш билан боғлиқ анчагина фикрмулоҳазалар айтилди. Уларга муносабатингиз қандай?

— Аввало шунди қатъий таъкидламоғим керакки, ўзбек халқи ичидан ҳам бошқа халқлардан чиққани каби ҳам ўтмишда, ҳам ҳозирги даврда ажойиб қаҳрамонлар кўплаб етишиб чиққан. Улар адабиётда акс эттиришга арзийдиган қаҳрамонлар. Адабиётда улар тўғрисида кўплаб дostonлар, эртақлар, ривоятлар, қиссалар, романлар яратилган ва бундан кейин ҳам яратилади. Ҳамма асарларни санамаёқ кўяй-да, биргина “Алпомиш” ёхуд Гўрўгли туркумига кирувчи улуғ асарларни эслаш кифоя. Бугунги кунларимизда янги мустақил Ўзбекистонни барпо этиш йўлида одамларимиз жуда катта шижоат ва фидокорлик билан иш олиб бораётганини, турли соҳаларда чинакам қаҳрамонлик мўъжизаларини яратаётганини Президентимиз И.А.Каримов алоҳида ифтихор ва мамнуният билан таъкидлади ва адабиётда замонамиз қаҳрамонларининг ёрқин образларини акс эттиришга чақирди. Жуда ўринли ва ҳаққоний чақириқ. Мен ўйлайманки, адабиёт ўзининг очерк, эссе, муаммоли мақолалар, публицистика каби тезкор, жанговар жанрларида бу ишни амалга оширмоғи керак. Ёзувчиларимиз бу вазифани бажариш бобида анча самарали меҳнат ҳам қилишяпти. Мисол тариқасида Одил Ёқубовнинг “Қашқадарё гурунглари”

очеркини, ёхуд “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида эълон қилинган бир қатор саҳифаларни эслаш мумкин.

Шу билан бирга, менинг шахсан “ижобий қаҳрамон” деган атамадан оғзим куйган жойим бор. Маълумки, бу атама шўролар адабиётининг жуда кенг қўлланиладиган атамаларидан эди. Ҳукмрон мафкура бу атама орқали адабиётга кучли тазйиқ ўтказган, уни қолипга солишга, муайян талаблар доирасидан чиқмасликка мажбур қилган. Расмий мафкуранинг тасдиғига кўра, совет кишиси дунёдаги ҳар қандай инсондан бир неча баравар юқори турарди, бинобарин, уни камситмай, рўй-рост, бор бўйи-басти билан кўрсатмоқ керак эди. Шу тариқа ижобий қаҳрамон муаммоси совет адабиётшунослари томонидан кўп йиллар мобайнида энг кўп ишланган муаммога айланди. Китоблар, мақолалар, маърузаларда бу қаҳрамоннинг қандай бўлиши ипидан игнасиғача кўрсатилиб берилган эди, ҳатто унинг нечта фазилатга эга бўлиши кераклиги ҳам санаб чиқилганди. Ҳа, йиллар давомида баҳслар бўлди, мунозаралар ўтказилди, симпозиумлар, конференцияларда фикрлар алмашилди, китоблар, мақолалар эълон қилинди, қанчадан-қанча шиддатли найзабозлик жанглари бўлиб, қанчадан қанча найзалар синиб увол бўлди — лекин бу масалада адабиётшунослик бир жойда депсиниб тураверди, у ярим қарич ҳам олдинга силкигани йўқ. Бу йиғинлар ва найзабозликлар адабиётни боши берк кўчага олиб кирса кирдики, унга жиндай ҳам наф келтирмади. Келтириши мумкин ҳам эмас эди. Чунки “ижобий қаҳрамон” деган атаманинг ўзида адабиётнинг моҳиятига зид келадиган, уни йўлдан тойдирадиган бир нарса бор эди. Бу талаб замирида тасвирга олинган инсонни, албатта, ижобийлаштириш ва қаҳрамонлаштириш талаби бор эди. Натижада, ижодкор зўр бериб уни пардозлашга, ювиб-тарашга, қовоқ-лунжини келиштиришга бошлар эди. Менга эътироз билдиришлари мумкин — бу атама юз эллик йил ҳам мавжуд эди, ҳатто Лермонтов романининг исмини “Замонамиз қаҳрамони” деб қўйган эди. Тўғри, лекин асарнинг шундай номланишида киноя йўқмикан. Ахир, Печорин ҳам худди Онегин каби замоннинг қаҳрамонлари эмас, ўз замониға, ўз табақасига сиғмаган, ортиқча

одамлар эди-ку. “Ижобий қаҳрамон” ёхуд шунчаки “қаҳрамон” атамаси адабиётда мавзу, композиция, сюжет каби категориялар қаторида туради, лекин у асарнинг жаъмики мазмуни ва йўналишини билдирадиган унсурга айлантирилмаслиги керак.

Шўролар даврида эплаган ёзувчилар қай бир даражада ижобий образлар яратдилар, эплолмаган ёзувчилар эса ясама, сунъий, инсоний жозибадан маҳрум образлар ярата бошладилар. Натижада кўплаб асарларда одамлар бир ўлчамли, юзаки бўлиб чиқди — уларнинг суврати бор, лекин сийрати йўқ эди. Ҳолбуки, адабиёт дегани биринчи навбатда сийрат билан иш юритади, одамнинг руҳий дунёсини таҳлил қилиш билан ўз зиммасидаги вазифани адо этади.

Адабиётнинг асосий предмети инсон. Бу жиҳатдан адабиёт дунёдаги энг демократик ҳодисалардан бири бўлмоғи керак. Унга шоҳ ҳам, гадо ҳам, ёш ҳам, қари ҳам, чолу кампир ҳам, буюк саркарда-ю оддий аскар ҳам, давлат арбоби ва талаба ҳам, дунёга машҳур актриса-ю, турли сабаблар билан танини сотиб тирикчилик қиладиган фоҳиша ҳам барибир. Дунёдаги ҳар бир инсон ким бўлишидан қатъий назар Оллоҳ яратган ёхуд табиат яратган энг сирли мўъжиза. Дунёнинг ҳамма сирининг тагига етиш мумкин, лекин Инсон деган жумбоқнинг тагига етиб бўлмайди. Инсон табиатига чексизлик, битмас-туганмаслик хос. Бу битмас-туганмасликни лаоқал жиндай қамраб олмоқ учун санъаткор доҳиёна нигоҳга эга бўлмоғи керак. Хуллас, адабиётда инсон ёхуд қаҳрамон муаммосини самарали ҳал қилмоқ учун, биринчи навбатда, фалсафий планда инсон концепциясини мукамал ишлаб чиқмоқ керак.

— Жаҳон адабиёти дурдоналари бизнинг китобхонлар учун ҳануз “сирли сандиқ” лигича қолаётир, деган фикрга қандай қарайсиз. Баъзи бир асарларни айтмаганда, аксарият чет эл ёзувчилари ижодидан китобхонларимиз беҳабар. Хусусан XX аср Шарқ ва Ғарб адабиётининг йирик намоёндалари ижоди, хусусан, модернизм адабиёти намуналари она тилимизга таржима қилингани йўқ...

— Менимча, роппа-роса 100 йил кейин, яъни 2101 йилнинг октябр ойида “Ўзбекистон адабиёти ва

санъати” газетасида яна бир баҳс ўтказилса, унда, албатта, “жаҳон адабиёти дурдоналари ўзбек китобхонлари учун ҳануз сирли сандиқлигича қолиб келмоқда” деган таъна айтилган бўларди. Бу табиий нарса. Жаҳон адабиёти бир қанча асарларнинг жаъмул жаъми эмаски, бир чеккадан биттадан сандиқдан чиқариб олиб, уч-тўрт йилда ҳаммасини ҳал қилиб чиқсанг. Жаҳон адабиёти — доимий равишда ҳаракатланиб, янги асарлар билан бойиб, кенгайиб борадиган жараён. Денгизни бир чеккадан хўплаб тугатиб бўлмагандай, уни ҳам сипқориб охирига етиб бўлмайди. Бироқ ундаги энг яхши асарлар ўзбек тилига таржима қилиниши керак, албатта. Масаланинг энг қийин томони шундаки, бизда жаҳон адабиёти намуналарини иштиёқ билан таржима қиладиган азаматлар бармоқ билан санокли экан. Ўзини улуғ намоянда, арбоб ҳисоблаб юрган одамлар — билмадим нима учун — таржимадан ўтдан кўрққандек кўрқишади, жуда нари борса, таржима қилиб беришни зиммаларига олади-лар, кейин бутунлай ғойиб бўлиб кетадилар. Ваъда ҳам сувга уриб кетаверади ва бундан ҳеч ким ҳижолат ҳам бўлмайди. Яхши ҳамки, Қодир Мирмуҳамедов, Низом Комилов сингари “таржима борасида ит гўшти еган” фахрийларимиз бор экан, ўшаларнинг ёрдами билан “Жаҳон адабиёти”нинг куни ўтиб турипти. Энди “хусусан, модернизм” асарларини таржима қилиш масаласига келсак, бу ўринда айрим мураккабликлар бор. Журналда шундай асарлардан баъзи бирлари эълон қилинди, лекин улар китобхонлар ўртасида қўлма-қўл бўлиб кетмади. Ҳар ҳолда, бундай асарлардан мабодо завқ олсанг, кроссворд ечиб завқ олаётган одамга ўхшайсан. Шунга қарамай, биз бундай асарларни ҳам, албатта, бериб борамиз.

— Собиқ шўролар даврида Фарб адабиётига, жумладан, модернизмга муносабат мутлақо салбий эди. Бундай қарашнинг асоратлари ҳали ҳам сақланиб қолганига гувоҳ бўлиш мумкин. Айрим адабиётшунослар чиқишларида Кафкадан ёки Жойсдан “кўрқиш”, улардан “сақланиш”га чақириш ҳоллари учраб туради. Ваҳоланки, бу ёзувчилар ижоди, умуман, модернизм жаҳон маданияти тарихида ўзига хос ҳодиса сифатида аллақачон тан олинган-ку...

— Бу саволингизга, назаримда, қисман бўлса-да жавоб бердим, шекилли. Яхшиси, келинг, модернизм, модерн ёзувчиларга муносабат, Фарб ва Шарқ менталитетининг ўзига хослиги ва феноменларнинг санъат асарини қабул қилишдаги роли тўғрисида алоҳида бир суҳбат қилайлик. Менимча, бу масалادا ҳам анча-мунча керакли масалалар йиғилиб қолган.

— Адабиётимизда бугунги мавжуд тамойиллар, бугунги ижодий жараён, адабий танқиднинг аҳволи, таржимачилик муаммолари — ҳаммасини назарда тутган ҳолда, янги аср ўзбек адабиёти ривожига ҳақида фикрингиз қандай? Мана шу соҳалар олдидаги вазифалар нималардан иборат?

— Вазифалар масаласига келсак, улар битта ва бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас — ўзини қаламқаш ижодкор ҳисоблаган ҳар бир одам истиқлолга муносиб асар яратиш соҳасида қўлидан келган ҳамма ишни қилмоғи керак. Ўзбек адабиётининг келажаги ҳақида турли-туман, бир-бирига зид фикрлар айтишга эҳтиёж йўқ бўлса керак — бир вақтлар устоз адиб Абдулла Қаҳҳор “ўзбек адабиётининг келажаги буюк бўлишига” ишонч билдирган эди. Гарчи бугун бу буюкликнинг ҳамма нишонлари аён кўриниб турган бўлмаса-да, умумий ривожланиш тамойилларига қараб, адабиётимиз ана шу марра томон кетяпти деб айтиш мумкин. Фақат бу буюкликни “бизда босилган ҳар бир асар, албатта, буюк асар бўлади, битта ҳам ўртамиёна ёки чала асар бўлмайди” деб англаш керак эмас. Ўртамиёна асарлар ҳам бўлаверади — фақат уларга муносабат ўзгаради — жамият оқни оқ, қорани қора дейдиган замон келганида унинг адабиётида ҳам улуғлик нишонлари пайдо бўлади.

Аҳмад Отабоев суҳбатлашди.

Модернизм — жўн ҳодиса... эмас

— Гарчи “модернизм” атамаси қарийб бир асрдан бери ишлатилиб келинаётган бўлса-да, биз учун янги, бир қадар нотаниш истилоҳ. Суҳбатимиз бошида бу тушунчанинг моҳияти ҳақида газетхонларимизга маълумот берсангиз.

— “Модернизм” асли французча “модерн” сўзидан олинган бўлиб, “замонавий” деган маънони билдиради. Бу истилоҳнинг биз учун бир қадар нотаниш бўлиб келганининг сабаблари бор. Бу сабаблар, биринчидан, мафкуравий характерга эга ва шўро даври адабий сиёсати билан чамбарчас боғлиқ.

Маълумки, шўролар ҳаётдаги ҳамма соҳаларни бирваракайига тубдан ўзгартиришни даъво қилиб чиқишган эди. Шу билан бирга улар бутунлай янги одам яратиш ғоясини ҳам олдинга суриб, шунингдек, янги адабиёт даъвоси билан ҳам чиқишган эди. Ҳаёт бу даъволарнинг пуч эканлигини исбот қилди. Жумладан, ҳар қандай инсон ҳаёти давомида турфа хил ўзгаришларни бошидан кечирса ҳам, бир қувончларга тўлиб, бир бахтсизлик ичида яшаса ҳам, зоҳиран қараганда, бир терининг ичида неча марта озиб-семирса ҳам, аслида унинг табиати дунёдаги энг кам ўзгарадиган нарсадир. Инсоншунос олимларнинг бугунги инсон табиатига кўра, бундан 2000 йил олдинги инсондан жуда кам фарқ қилишини исботлаб беришган. Унинг тафаккурида қандайдир янги ғоялар туғилиши мумкин, лекин тафаккур механизми эскича қолади. Унинг туйғуларида қандайдир янги хислатлар пайдо бўлиши мумкин, лекин барибир туйғуларнинг ўзи жуда кам ўзгаради. Даврлар ҳар қанча ўзгармасин, инсонни ҳаракатга келтирувчи асосий омил шахсий манфаат бўлиб қолаверади. Инсоннинг бу хислати русларнинг “Балиқ чуқур жойни излайди, инсон эса яхши жойни” деган мақолида жуда яхши ифодаланган. Худди шунга ўхшаш, инсоннинг руҳий-маънавий фаолиятининг ҳосиласи бўлмиш санъат ва адабиёт ҳам табиатан кам ўзгарадиган ҳодисалардандир. Албатта, санъат ва адабиёт пайдо бўлган даврлардан бери муайян тадрижий йўлни босиб ўтди, лекин бу йўллар мазмуни қандай бўлмасин, санъат ва адабиётнинг моҳияти ўзгариши йўқ, ҳамон унинг марказида инсон ва унинг дардлари турибди. Ҳамон унинг асосий муаммоси инсон ким ва у қандай яшамоғи керак, инсон ҳаётининг моҳияти нимада, деган муаммолар. Афсуски, шўро мафкураси инсон табиатидаги мана шу муқимликни тан олишни истамасди. Ва ҳар хил воситаларни ишга

солиб, уни тубдан ўзгартиришга киришди. “Пролетар адабиёти” деган адабиёт ўйлаб топилди. Унинг бирдан-бир методи социалистик реализм, деб эълон қилинди. Бундан бир қадар ташқарига чиқадиганларни синфий душманга чиқаришди ва шунга мувофиқ улар жазоларга мустаҳиқ қилинди. Аммо табиийки, инсон бир хил бўлмаганидек, унинг адабиёти фақат бир хил мазмунда ёзадиган, фақат бир хил услубни тан оладиган, якранг адабиёт бўлиши мумкин эмас эди.

— Ўтган асрнинг 20—30-йилларида модернизм оқимига мансуб деб ҳисобланган асарлар Фарбда ҳам, Америкада ҳам тазйиққа учраган эди. Ўзингизга маълум, собиқ иттифоқ даврида Фарб адабиёти билан шуғулланган рус адабиётшунослари ҳам бир овоздан модернизм адабиётини кескин танқид қилиб чиқишганди. Яъни бу адабий оқим вакиллариининг асарлари Фарбда инкор этилди, кейинчалик коммунистик ғоя тарафдорлари томонидан тамоман рад қилинди. Бунинг сабаблари ҳақида фикрларингизни билмоқчи эдик.

— XIX аср охири ва XX аср бошларида жаҳонда ижтимоий ҳаёт соҳасида тараққиёт суръатлари мислсиз тезлашиб кетди. Бу фикрда, қарашларда ҳам кўплаб янгича қарашлар, янгича фикрларни вужудга келтирди. Улар адабиётда ҳам инсонга янгича муносабатда бўлишни тақозо эта бошлади. Бошқача айтганда, адабиётда кўп вақтлардан бери амал қилиб келган реализм методи қай бир жиҳатдан эскиргандек, янги мазмунларни ифодалашга торлик қилиб қолаётгандек кўринди. Ва айрим санъаткорлар замон талабларига мувофиқ равишда ҳаётни акс эттиришнинг янги йўллари, шакллариини излай бошладилар. Шу тарзда бутун жаҳон бўйлаб турли-туман модернистик, яъни замонавий оқимлар пайдо бўла бошлади. Албатта, буларнинг ичиди самаралилари ҳам бор эди. Ва шунчаки тажриба тариқасида, ўтказилган, лекин амалда катта муваффақиятларга эришмаганлари ҳам бор эди. Бу изланишлар, тажрибалар мутлақо табиий ва қонуний эди. Лекин шўро мафкураси нуқтаи назаридан ҳар қандай модернизм ёки санъат ва адабиётдаги ҳар қандай изланиш социалистик реализмдан чекиниш деб қаралар ва шунинг учун у қораланиши керак эди. Шундай қилиб

бизда “халқ душманлари”, “буржуа миллатчиси”, кейинроқ эса “ревизионист” сингари “модернист” деган айблов ҳам майдонга келди.

Модернизмни ёқлаган, модернистик оқимларни маъқул кўрганлар мафкуравий душман сифатида талқин қилинди. Фақат аср охирига келгач, ўзбек адабиётшунослари ичида бу масалаларни қаламга олиб тўғри талқин қилишга ҳаракат бошланди.

— “Жаҳон адабиёти” журнали ва “ЎзАС”да эълон қилинган айрим мақолаларни айтмаганда бугунги адабиётшунослигимиз модернизм адабиётидан беҳабар десак, тўғри бўладими?

— Албатта, модернизм бир турдаги жўн ҳодиса эмас. Модернистик оқимларни дабдурустан тушуниб олиш ҳам муайян қийинчиликларни туғдиради. Модерн адабиёт ҳодисаларига биз берадиган таърифлар тўғри келавермайди. Бунинг устига бизнинг санъат ва адабиётга қарашларимизда жуда катта бир нуқсон бор: бизнинг назариямиз санъат ва адабиётдаги ранг-барангликни тан олмайди. У имкон борича, санъат ва адабиётнинг ҳамма тур ва ҳамма хилларига муштарак бўлган қонун-қоидаларни инкишоф этишга ҳаракат қилади. Масалан, шеърият ҳам, наср ҳам бадий адабиётга киради. Лекин айни чоғда уларнинг орасида осмон билан ерчалик фарқ борлигини кўрмаслик мумкин эмас. Роман, қиссалар бобида ўйлаб чиқарилган қоидаларимиз лирика ва дostonга мутлақо тўғри келмайди. Худди шунга ўхшаш, адабиёт, рассомчилик ва музыка ҳам “санъат” деган тушунча доирасига киради. Бироқ, шунга қарамай, улар инсоннинг руҳий фаолиятининг турлари эканлигидан бошқа ҳеч қандай муштарак томонларга эга эмас. Бинобарин, рассомлик талқини билан музыка, адабиёт талқини ўзаро кескин фарқ қилиши керак.

Мен бу гапларни шу маънода айтяпманки, асосий материали ранг ва бўёқ бўлмиш рассомлик соҳасидаги изланишлар, албатта, адабиёт соҳасида ҳам айнан такрорланиши мутлақо шарт эмас. Масалан, абстракционизмни олайлик. Абстракционизм — мавҳумлик дегани. Санъаткорлар ҳаётни ҳаёт формасида акс эттирмоғи керак, деган гапдан қочиб, уни бошқача тарзда ҳам акс эттириш мумкинлигини исботлаш учун мавҳум тас-

вирларга, яъни биринчи қарашда бирор-бир ҳаётий мазмунга эга бўлмаган тасвирларга кенг ўрин бера бошладилар. Лекин шуни айтмоқ керакки, абстракционизм элементлари фақат кейинги асрлардагина пайдо бўлгани йўқ. Унинг унсурлари Шарқ ва Фарбнинг қадимги санъатида истаганча топилди. Узоққа бормаилқда, бир мисол келтирайлик. Ўзбекларнинг атласини жуда яхши биласиз. У камида минг йиллик тарихга эга. Билмайман, атласни санъатга йўйиш керакми, йўқми. Ишончим комилки, у юз фоиз абстракционизм асосига қурилган. Ундаги бир-бирига чатишиб кетган ранглар қандай ҳаётий мазмунга эгаллигини билмайман, бироқ жилолари, товланишлари ҳаддан ташқари гўзал. Ўзбек атласининг ял-ял ёниши анча асрдан бери эркакларни ҳам, аёлларни ҳам бирдай завқлантириб келади. Худди шунингдек, ўзбекларнинг меъморчилик санъатида ҳам, ўймакорлик ва наққошлик санъатида ҳам мавҳумлик унсурлари кўплаб учрайди.

Лекин рассомлик санъатидаги абстракционизмни, менингча, оқизмай-томизмай адабиётга кўчириб бўлмайди. Адабиётда мавҳумлик кучайиб кетган ўринларда, мазмун ҳисобига шаклбозликка берилган жойларда, инсон муаммолари, чекланиб қолган жойларда катта муваффақиятга эришиш қийин.

— Бизда модернизмни тушуниб (тушунмай ҳам) инкор этувчилар бор. Ва айни пайтда бу йўналишни жаҳон санъати ва адабиётидаги илғор тенденция сифатида қабул қиладиганлар ҳам учрайди. Мана шу икки хил қарашларга Сизнинг муносабатингизни билмоқчи эдик.

— Мен шу кунларда буюк инглиз ёзувчиси Жон Голсуорсининг адабиёт ҳақидаги айрим мақолаларини таржима қиляяпман. Бу мақолалар 1930—1931 йиллар, адиб ҳаётининг сўнгги даврида ёзилган. Бу даврда адабиётда модернистик изланишлар анча авж паллага кўтарилган эди, китобхонлар ўртасида уларни ёқловчилар ва анъанавий адабиётни буткул рад этувчилар кўпайиб қолган эди. Бошқача айтганда, модернистик адабиёт модага кирган эди; модага кирган нарса тўғрисида танқидий фикр айтиш жуда қийин. Тафаккуримизнинг ожиз томонларидан бири худди шунда кўринади. Биз кўпчилик мақтаётган асарни ўқиб ту-

шунмасак ҳам, бизга сира маъқул бўлмаган бўлса ҳам, ҳаммага эргашиб мақташга тушамиз. Бунда “қиролнинг янги кўйлаги” синдроми амал қилади. Асарни мақтаётган кўпчилик доно бўлсаю, мен уни тушуна олмай-диган ақли ноқис бир одам бўлсам...

Голсуорсига тан бериш керак. У бир неча мақола-сида одамларнинг таъна-сидан қўрқмай, ҳамма томонидан мақталаётган модернистик асарлар ҳақида танқидий фикр айтади. Бу асарларни 30 йилдан кейин ҳамма унутиб юборади дейди. Эҳтимол, Голсуорси ўзининг бу фикрида тўла ҳақ эмасдир. Жумладан, романларни “оилавий ҳаётнинг қомусидан иборат” (Голсуорси) М.Пруст бугун унутилгани йўқ. Лекин, менимча, Голсуорси бир нарсада ҳақ: у адабиётнинг моҳиятини инсон характери-ни яратишда, деб билади. Марказда инсоннинг тақдири турмаган, унинг ҳаёт йўлларидаги драматик ва фожиали изланишлари акс этмаган асарлар умрбоқий асарлар бўла олмайди. Фақат Голсуорси эмас, модернистик адабиётга унчалик рўйхушлик билдирмаган бошқа адиблар ҳам кўп.

Лекин на Голсуорси ва на бошқа Фарб ёзувчилари модернизмни танқид қилар эканлар, санъаткорнинг шакл ва услуб бобидаги изланишларига, тажрибалар ўтказиш бобидаги ҳуқуқларига заррача шубҳа қилган эмаслар. Умуман, фақат XX аср бошида эмас, бошқа даврларда ҳам ёзувчилар инсон характери-ни чуқурроқ ва жозибалироқ қилиб тасвирлаш йўлидаги изланишлардан тўхтаган эмаслар. Агар биз бундай изланишларни замон талаби билан қилинган модернистик изланишлар деб тан олсак, модернизмни жаҳон адабиёти тарихининг исталган давридан топиш мумкин. Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюэл” деган машҳур романи ёки Свифтнинг “Гулливернинг саёҳатлари” ҳақидаги қиссаси, Гоголнинг “Миргород” туркумига кирадиган асарлари ва яна ўнлаб асарлар бу фикрнинг далилидир.

Шўро адабиётида ҳам таъқиқлар ҳар қанча кучли бўлмасин, айрим ёзувчилар янги шакллар излашдан тўхтаган эмас. Фақат бу ёзувчиларнинг ижодида модернистик изланишлар ё фантастик элементлар орқали ёки сатира ва юмор ёрдамида ифодаланган. Жумладан, машҳур М.Булгаков “Итюррак” номли қиссасида

бир профессорнинг тажрибалари туфайли итдан одамга айланиб қолган шахснинг партияга кириши ва катта идораларда ишлаб, итларга хос ҳаракатлар қилишини жуда ёрқин очган. Ёки ёзувчи В.Войнович 70-йилларда яратган “Аскар Чонкин” қиссасида шўроча кўркўрона садоқатнинг авра-астари ағдарилган. Албатта, бу асарларнинг ҳеч қайсиси ҳукмрон мафкура дарғаларининг бирортасига ёққан эмас. Чунки шўролар замонида “доҳийлар”га маъқул келадиган ёзувчиларгагина кенг йўл берилади. Бундай ёзувчилар шаънига танқидий гап айтиш, уларнинг ижодидаги нуқсонларни кўрсатиш мумкин эмасди. Бундай ёзувчилар қолган ҳамма ёзувчиларга ўрناк сифатида кўрсатиларди ва гўё уларнинг асарларига ўхшатиб ёзишга даъват қилинарди. Масалан, Горкий — шўро адабиёти асосчиси, Маяковский — даврнинг энг атоқли шоири, бинобарин, ҳамма ижодкорлар улардан ўрناк олиши керак эди. Кўп вақт ўтмасдан бундай адабиётнинг миси чиқди. “Шўро адабиёти” деб аталган адабиёт айрим мустаснолардан қатъий назар, жуда ғариб, жуда нимжон, рангсиз, қуруқ, бетаъсир адабиётга айланиб қолди. Натижада миллионлаб одамларнинг адабиётдан ихлоси қайтди, китоб ўқимай қўйишди.

— Биздаги баъзи адабиётшуносларнинг фикрича, ўтган асрнинг бошларидаёқ ўзбек адабиётининг истеъдодли вакиллари модерн адабиётидаги шаклий изланишларга катта ҳавас билан қарашган экан. Кейинчалик уларнинг бу йўналишдаги ижодий тажрибалари тўхтаб қолган. Сиз шу фикрни тасдиқлайсизми?

— Ҳақиқатан ҳам, 20—30-йилларда ўзбек адабиётида ҳам муайян модернистик изланишлар бўлган. Бу, жумладан, Ойбек, Миртемир, Чўлпон ижодларида кўринади. Ойбекнинг дастлабки шеърларида модернистик изланиш ҳис-туйғуларининг таҳлилига жуда кенг ўрин берилганида кўринади. Миртемир биринчи китобида ҳаёт завқини тизгинсиз пафос билан ифодалашга интилади. Афсуски, унда меъёр бузилгани учун пафос кўп ўринларда оддий баландпарвозликка айланиб кетади. Чўлпон эса “Кеча ва кундуз” романида, айниқса, Зебо устидан суд эпизодлари тасвирланган ўринларда ўша воқеаларнинг абсурдлигини жуда ёрқин ифодаллаган. Ифодалганда ҳам қуруқ сўзлар билан эмас, қаҳра-

монларнинг хатти-ҳаракатлари, ҳис-гуйғулари билан ифодалаган. Афсуски, ўзбек адабиётидаги бундай изланишлар ўз вақтида танқидчилик томонидан қўллаб-қувватланмади ва натижада давом эттирилмай қолиб кетди.

— Кейинги йилларда, асосан, ёшлар ижодида модернистик оқимга мансуб асарларга ҳавас анча кўзга ташланиб қолди. Айрим ижодкорлар фикрича, бу жараён эндиликда шунчаки тақлид доирасидан чиқиб, муайян бир кўриниш олаётир. Сиз бу фикрга қандай қарайсиз?

— Бугун адабиётимиз янгича шароитда яшаб ижод этмоқда. Аввалги тазйиқлар ва таъқиқлар ҳозир йўқ. Энди ёзувчи ва шоирлар бадиий шакл ва услуб борасида жуда кенг қўламларда изланишлар олиб боришлари мумкин ва олиб боришаётирлар ҳам. Жумладан, бугунги адабиётимизда драматург Шароф Бошбеков ижодида, шоир Абдулла Ориповнинг айрим асарларида, Омон Мухторнинг романларида, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” асарида, нисбатан ёш шоир ва ёзувчилар Назар Эшонқул, Хайрулло, Баҳром Рўзимуҳаммад, Гўзал Бегим, Олима Набиева ижодларида буни кўриш мумкин. Лекин мен бир нарсадан огоҳ этиб қўймоқчиман: изланишлар бобида эҳтиёт бўлмоқ керак, негаки, янги нарс ҳамма вақт ҳам фақат янгилиги учунгина яхши бўлавермайди, шунингдек, эски нарсани ҳам фақат эскилиги учун “пуф, сассиқ”қа чиқариш мумкин эмас. Мен ҳамма ёзувчилар аскар болалардай қадди-қомати бир-бирига ўхшаган ола-чипор форма кийиб олсин, демоқчи эмасман. Мен фақат шуни айтмоқчиманки, биз реализм деб баъзан кесатиқ билан, баъзан киноя билан, баъзан ғашлик билан тилга оладиганимиз — услуб ҳали унча қариб қолгани йўқ. Айниқса, бизнинг ўзбек адабиётимизда. Бизнинг адабиётда реализм шаклланаётганига эндигина бир аср вақт бўлди. Эҳтимолки, бу вақт ичида реализмнинг бор-йўғи ўн гулидан бири очилгандир.

Мен яқинда Улуғбек Ҳамдамовнинг “Мувозанат” деб номланган янги романини ўқиб чиқдим. Бу роман, бир-икки эпизодини ҳисобга олмаганда, том маънода анъанавий услубда ёзилган. Эҳтимол, “бир-икки эпи-

зод” модернистик характерда бўлиб, китобхоннинг кўнгилхушлиги учун киритилгандир. Уларда баъзи бир персонажларнинг ишқий можаролари яланғочроқ ифодаланган. Лекин яхлит олганда роман менда жуда чуқур таассурот қолдирди. Унинг воқеалари бизнинг кунларда, бизнинг юртимизда содир бўлади. Роман қаҳрамони олий ўқув юртида тарихдан дарс беради. Лекин бозор муносабатлари бу одамни чирпирак қилиб учиради. Унинг изтироблари, бошига тушган кулфатлар исканжасидан қутулишга интилишлари, йўл излашлари, чора қидиришлари китобхонни бефарқ қолдирмайди. Романни ўқиб чиқар эканман, бугунги кун одамни тасвирлашда ҳали реализмнинг очилмаган имкониятлари кўп эканига имон келтирдим. Демак, гап бу ерда реализмда ёки модернизмда эмас. Гап санъаткорда, унинг тафаккурида ва маҳоратида. Адабий асар эса чинакам асар намунаси бўлмоғи учун, реализмга мансуб бўладими, романтизм услубида ёзилган бўладими, ёки қандайдир бошқа модернистик услубга амал қилдими, барибир, яна такрор айтаман, унинг марказида инсон турмоғи керак, китобхон инсоннинг тақдири, табиати, ҳаёти ҳақида муайян ахборот олиш билан бирга бу асардан эстетик завқ ҳам ола билсин.

— Модернизм оқимиغا мансуб деб қаралган асарларни қабул қилиш ёки қабул қилмаслик мумкин. Бу ҳар бир олим ёки китобхоннинг ихтиёрида. Мен Сизнинг бу масалага шахсий муносабатингиз, хоҳланг олим, хоҳланг китобхон сифатида, бироқ хусусий муносабатингизни билсам дегандим...

— Шахсан мен ўзим шу пайтга қадар адабиётдаги модернизмга ўзимнинг муносабатимни аниқ белгилаб олган эмасман. Баъзи бир модернистик асарларни, айтиқса, юморга йўғрилган асарларни (Станислав Лем, Рей Бредбери) завқ билан енгил ўқийман. Фолкнер, Жойс, Пруст каби адибларнинг асарларини эса ўқишда қийналаман. Ҳатто баъзан уларнинг асарларини ярмидан ташлаб қўйган ҳолларим ҳам бўлган.

Лекин шунга қарамай, мен бу ёки бу каби бошқа ёзувчиларни ҳечам қораламайман. Эҳтимол, гап ёзувчида эмас, балки менинг дидимда, савиямдadir. Ҳар ҳолда фақат менга ёққани ёки ёқмаганига қараб бирор асарни рад этиш ёки улуғлаш мумкин эмас.

Яна бир мисол келтираман. Мен бадий тасвир санъатини, расмларни яхши кўраман. Дунёга машҳур мусаввирларнинг полотноларини ҳамма вақт завқ билан томоша қиламан. Лекин ўзимни тасвирий санъат асарига баҳо берадиган ҳакам деб мутлақо ўйламайман. Малевич деган рассомнинг асримиз бошларида ишлаган бир сурати бор. Бу “Қора квадрат” деб аталади. Унда чиндан-да тим қора квадратдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Худо ҳаққи, мен шу пайтгача бу суратнинг нима маъно англатишини тушунганим йўқ. Лекин бунга қарангки, яна шу мен тушунмаган асар санъат бозорида миллиондан ортиқ доллар турар экан. Мен, албатта, миллион долларим бўлса, уни нимага сарфлашни ўзим билардим. Лекин шунга қарамай, ўша асарни харид қилган одамларни қоралашим инсофдан бўлмайди-ку!

Хуллас, модернизм муносабати билан қилган гурунгимиздан фақат битта хулоса чиқаргим келади яшасин эркинлик, йўқолсин қолиплар!

Сўхбатни Аҳмад Отабоев ёзиб олди.

2002

Адабиёт андозаларга сиғмайди

— Бир ёзувчимизнинг “Адабиёт жамият ичида эмас, жамият адабиёт ичида яшаши керак” деган фикрига қўшилмасизми?

— Жамият ва адабиёт масаласи жуда мураккаб масала. Чунки кўп йиллар мобайнида, айниқса, Шўро замонида биз фақат битта қоидага асосланганмиз: адабиёт ижтимоий бўлиши, жамиятга хизмат қилиши, ижтимоий ҳаётни акс эттириши керак, деган. Бошқача қилиб айтганда, адабиёт Марказқўмнинг ташвиқот бўлими хизматини бажариши керак эди. Ҳатто шундай гаплар ҳам чиққан эди: “Журналист — партиянинг дастёри бўлса, адабиёт — партиянинг югурдаги”.

Ана шундай сиёсат оқибатида адабиётнинг вазифаси чеклаб қўйилди. Бунинг натижаси нима бўлди. Натижа шу бўлдики, адабиёт хоҳлаган нарсасини ўзи хоҳ-

лаганидай эмас, балки маълум доираларга ёқадиган қилиб, тор мавзуларда акс эттира бошлади.

Адабиётни қолипга солиб қўйиш, шубҳасиз, унинг асосий вазифасидан мосуво қилиб қўяди. Ваҳоланки, адабиётни мавзу жиҳатидан ҳам, йўналиш жиҳатидан ҳам чеклаб бўлмайди. Дейлик, фоҳиша қаҳрамон бўлиши мумкинми ёки йўқми? У ҳақида асар ёзиш мумкинми ёки йўқми? Шўро замонида бу мавзу қаттиқ таъқиб остига олинган эди. Аслида-чи. Аслида фоҳишани ёмон, колхозчини яхши деб ёзган билан асар яхши бўлиб қолмайди. Адабиётнинг вазифаси қайси тоифа яхши ёки қайси тоифа ёмон, кимга чапак чалиш керак, қайси тоифадан юз ўгириш керак деган гапларни айтиш эмас. Буни жамият, одамлар яхши билади. Ёмон одамнинг ёмонлиги шундоқ ҳам маълум.

Адабиёт инсон туйғуларига, дардига, ҳаёт йўлига кириб бориши керак. Одам нима учун шундай турмуш кечиряпти. Инсон ҳаётининг мазмуни нима, у инсон сифатида қандай хусусиятларга эга, унинг ўзига хос томонлари қандай — асарда шулар тўлиқлигича акс эттирилиши шарт.

Масалан, Виктор Гюгонинг “Хўрланганлар” романида Жан Валжан деган қаҳрамон бор. Унинг айби — бор-йўғи қорнини тўйгазиш учун битта бўлка нон ўғирлагани. Шунинг учун у бир неча йилга сургун қилинади. Лекин қаҳрамон қочишга муваффақ бўлади. Кейин эса умрбод “жиноятчи” деган тамға остида яшайди. Биргина ўша “ўғригина бола”нинг ҳаёт тарзи, туйғулари, кечинмалари орқали ёзувчи бутун бир жамиятнинг “авра-астарини” ағдаради.

Жамият ва адабиёт масаласи — мураккаб, деб айтдим юқорида. Агар адабиётни жамиятга тобе қилиб қўядиган бўлсак, уни эркинликдан маҳрум этсак, адабиёт сийқаликка, юзакиликка юз тутади.

Бугунги адабиёт, бадиий тафаккуримизда эришимиз керак бўлган энг муҳим жиҳат — воқеликка, дунёга муносабатда янги аспектларга чиқиш, дунёни янгича, чуқурроқ, юксакроқ идрок қилишга ўтиш. Бинобарин, дунёнинг, жамиятнинг, инсоннинг моҳиятини кенгроқ очишга ҳаракат қилишимиз керак.

— Мустақиллик даври адабиётига муносабатингиз. Кейинги йилларда яратилган қайси асарларни алоҳида таъкидлаб ўтишингиз мумкин?

— Ҳар қайси халқ ўз мустақиллигини қадрлаши, мустаҳкамлаши, унинг неъматларидан фойдаланиши, мустақилликка хуруж қиладиган кучларга қарши кураш олиб бориши керак. Агар бу вазифани бус-бутун адабиётнинг елкасига ортмоқлайдиган бўлсак, худди кечаги шўро замонидек, адабиёт мана шу ғоя учунгина хизмат қилиши керак, деган шартни қўядиган бўлсак, яна ўша эски сийқаликка юз тутамиз, холос.

Мустақиллик адабиёти қандай адабиёт. Бу ўша ўзимизнинг адабиёт, фақат фарқи шундаки, мустақиллик даври адабиётида сифат янада кучлироқ бўлмоғи, бадиият янада юксак бўлиши керак. Мен шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтмоқчиман. Кейинги пайтда “мустақиллик” деган муқаддас сўзни ҳуда-беҳуда ишлатавериш урфга айланиб кетди. Жуда кўп шеърлар ёзилди, кўшиқлар қилинди. Маъноси эса саёз. Масалан, ўрта асрларда яшаб ўтган буюк алломаларимиз, файласуфларимиз ҳақида ёзилган асар мустақилликка, бугунги ўзбекнинг эътиқодини, ватанпарварлигини мустаҳкамлашга хизмат қилмайдими. Қилади, албатта. Ёки Амир Темур ҳақида, унинг замонаси, мустақиллик учун олиб борган курашлари ҳақида чиройли бир асар бўлса, кўпчилик уни қизиқиш билан ўқийди.

Мана 70 йил шўролар ҳукумати остида яшадик. Очин-тўқин, манқуртларча. Лекин шундай шароитда ҳам халқ яшади, нималарнидир яратди, қурди, ихтиролар қилиб, бой, бетакрор маданият яратди. Мана шулар акс эттирилган бадиий асарлар ҳам, шубҳасиз, мустақилликка хизмат қилади. Жилла курса, бизга, авлодларга бир сабоқ тариқасида.

Бундан ташқари, бугунги кунимизда бўлаётган ўзгаришлар ҳақида ҳам ёзиш керак. “Диний экстремистлар” деймиз, улар қаердан келиб чиқди, уларнинг жамият учун зарари нимада. Мана шуларни чуқур ёритадиган бирор асар бўлса, дейман. Борингки, катта асар бўлмасин, кичкина қисса бўлсин. Лекин ёшлар ичида у қўлма-қўл бўлсин.

Мустақиллик адабиёти борми-йўқми дейишади. Албатта бор. 1991 йилдан кейин яратилган асарлар маъ-

носида бор. Лекин мен ўзимча қўяётган юксак талаблар нуқтаи назаридан келиб чиқиб, 50—100 йил яшаб қоладиган асарларимиз борми, деган саволни қўймоқчиман. Бундай асарлар энди яратилади.

Мустақиллик даврида яратилган бир қанча асарларни санаб ўтишим мумкин. Масалан, Одил Ёқубовнинг замондошларимиз ҳақидаги “Бир кошона сирлари” пьесаси, Саид Аҳмаднинг бир қатор янги ҳикоялари ва ҳоказо. Айниқса, Саид Аҳмаднинг ушбу ҳикоялари адабиётимизда катта воқеа бўлди. Мен ота-хон ёзувчиларимизнинг илгариги асарларида бу даражадаги фожеликни кўрмаган эдим. Жуда ҳам теран ёзилган.

— Кейинги пайтда адабий танқидчилик анча пасивлашгандай. Бунинг сабаблари нимада деб ўйлайсиз?

— Аввало айтиб ўтишим керак, адабиётшунослигимиз Шўро мафкураси билан заҳарланган эди. Бунинг оқибати нима бўлди. Фарбда бир қанча адабий оқимлар майдонга келгани баробарида, афсуски, Ўзбекистонда бирорта ҳам адабий назария яратилмади. Ҳеч қайси адабиётшунос бирор-бир янги назарияни ўртага ташламади. Адабиёт тарихлари ёзилди. Баъзан юзаки, баъзан сал бундайроқ тарзда, ўтмиш адабиёт ҳақида анча фактлар очилди. Лекин, умуман, адабиётнинг моҳиятини очишда, уни идрок этишда биз бир томонлама, фақат ижтимоий жиҳатдан ёндашдик, холос.

Илгари ёзилган асарга фақатгина шарҳ беришдан нарига ўтмас эдик. Масалан, жангчи, колхозчи, пахтакор образлари дегандай. Бу китобхонга ҳеч нарса бермас эди. Шунинг учун бугун адабий танқид тубдан янгиланиши керак. Адабиётшунос ҳам ёзувчига ўхшаган бир ижодкор бўлмоғи, адабиётшунослик эса “реклама бюросининг кичик бир бўлими” бўлмаслиги лозим.

Мустақилликдан сўнг аста-секинлик билан янги типдаги адабиётшунослик юзага келмоқда. Янги-янги асарлар яратилляпти. Масалан, Нажмиддин Комиловнинг 2 жилдли “Тасаввуф”, Анвар Ҳожиаҳмедовнинг мумтоз адабиётимизнинг шеърий санъатлари ҳақидаги китоблари, Фозила Сулаймонованинг “Шарқ ва Фарб” асари ана шулар жумласидандир.

— “Моҳият” газетаси муштарийларига тилакларингиз.

— XXI аср бўсағасида турибмиз. Бу аср яхши неъматлар асри бўлади, деб башорат қилинмоқда. Менинг истагим — янги асрда эскича расм-русумлар, ҳасадгўйлик, манманлик, очкўзлик, давлатга ҳирс кўйиш каби турли хил иллатлар қолиб кетса. Хуллас, эзгу ниятли барча инсонларнинг ишларига ривож тилайман.

Дилфуза Мадраҳимова суҳбатлашди
2000

Кулги муҳаббат каби зарур

— Сиз маҳорат билан таржима қилган “Доркан Грейнинг портрети” романи муаллифи — машҳур инглиз адиби Оскар Уайльд: “Агар ғорларда яшаган одамлар кулишни билганларида тарих бошқа йўлдан кетган бўларди”, деб ёзганида нималарни назарда тутган деб айлайсиз.

— Лаблар очилиб, оғиз кулоққа етса ва қорин ичиданми ёхуд томоқданми “ха-ха-ха” ёки “ҳи-ҳи-ҳи” кабилидаги овозлар чиқса (ёхуд чиқмаса) шунга кулги деб аталади, деб таъриф берсам, сизга маъқул бўладими. Бунақа таъриф ўзимга маъқул эмас. Яхшиси, кўйинг, “таъриф” деб ўтирмайлиг-у, билганларимни жўнгина айтиб бера қолай.

Уайльд мутлақо ҳақ — кулги туйғусидан маҳрум одамлар фақат тоғларда яшашга маҳкум одамлардир. Мен жуда қаттиқ аминманки, муҳаббат инсон учун нечоғли зарур бўлса, кулги ҳам шунчалик зарур. Дала-туз, экин-текин, боғ-роғлар ёмғирсиз яшай олмаганлари каби инсон ҳам кулгисиз яшай олмайди. Кулгисиз қалб сув кўрмаган чўли биёбондай қовжираб қуриб, буришиб қолади. Ниҳоят, истаганингиз, кулги инсон учун балогардон — у тақдирнинг ҳар қандай зарбаларини юмшатиб беради, у бамисоли яшин қайтаргичдай азобли-уқубатли дардларнинг сизга жиддий шикаст етказишига йўл қўймайди. Тўғри, Оллоҳ кулгу улашганда кечикиб қолганлар ҳам учраб туради. Бундайлар жуда зўр латифа эшитганда ҳам кулиш ўрнига “тўғри” ёки “нотўғри” деб қўядилар. Ҳаётда ҳамма нарса уларга хира ва сўлғин, маза-матрасиз, дилгир бўлиб кўринаверади. Ҳатто шундайлар ҳам борки, бировнинг хандон отиб кулганини кўрса, ўз-ўзидан дили хуфтон

бўлиб кетади. Фақат уйига бориб, хотини билан тўйиб айтишиб олмагунча кўнгли жойига тушмайди. Мен бундайларга ҳар куни ҳеч ким йўқ уйга кириб кўзгу олдида кулишнинг ҳар хил турларини ярим соат-ярим соат машқ қилиб туришини маслаҳат бераман. Шояд, кулгу туйғулари ривож топиб, росмана одам бўлиб кетсалар...

— Сиз ҳазил-мутойибани жуда яхши кўрадиган, қочиримларни ўз ўрнида ишлатадиган ажойиб латифагўйсиз. Ҳозиржавобликда ҳатто Саид Аҳмад ака билан бемалол беллаша оласиз. Сизнингча, ҳозиржавоблик санъатми ёки туғма қобилият белгисими? Баъзилар ҳозиржавобликни шартакиликка йўйишади. Шу тўғрими?

— Ҳозиржавоблик санъатми ёки туғма хислат эканини билмайман. Шахсан ўзим бир вақтлар ҳозиржавоб эмасдим, берадиган жавобим ҳар гал беш-олти минут кеч қолиб келарди. Кейин соатга қараб машқ қилавердим, қилавердим. Бора-бора жавобим менга қилинадиган ҳазилдан ҳам олдинроқ келадиган бўлиб қолди. Буниси ҳам тўғри келмас экан. Зўрға изга тушириб олдим. Ҳозиржавоблик, албатта, шартакилик эмас. Лекин ҳозиржавоб бўлмоқ учун андишадан жиндай кўз юммоқ ҳам керак. Ҳеч бўлмаганда “Нега бу ерда ўралашиб юрибсан?” деб дағдаға қилишса, шу заҳотиёқ ўйлаб-нетиб ўтирмасдан “Нега хотинингга ковуш олиб бермадинг?”, деб баланддан келаверинг. Қўрқманг, бари бир сиз ҳақ бўлиб чиқасиз. Чунки ҳозир бозорда ҳам, дўконларда ҳам ковуш сотилмай қўйган.

Бировнинг ҳазилига сира жавоб тополмай қолсангиз, ноқулай вазиятдан осон қутулишнинг яна бир ишончли йўли бор — “Бир гапдан қолсам, ўлиб қолмайман”, дейсиз-у, бошингизни ҳам қилиб тураверасиз. Агар шунда ҳам ҳарифингиз хархашасини давом эттириб, “Мен ҳеч қачон аҳмоққа йўл бермайман”, деса, сиз камсуқумлик билан “Мен эса йўл бераман”, денг.

— Сизнингча, жаҳон адабиётида жиддий асарлар кўп ўқиладими ёки ҳажвий асарларми? Шу ўринда ўзингиз мириқиб кулиб ўқийдиган ҳажвий асарни ҳам айтиб ўтсангиз.

— Жаҳон адабиётида яхши асарлар кўп. Лекин уларнинг анчагина қисми яратилганига кўп бўлган бўлса-да, ҳамон китобхонини кутиб ётибди. (Мен фақат “ўзбек”

китобхонини деяётганим йўқ). Лекин ўтмишда яратилган ва ҳозир яратилаётган биронта ҳам ҳажвий асар йўқки, у китобхоннинг эътиборидан четда қолган бўлсин. Мен ўзим доимо қайта-қайта ўқиб турадиган асарлар: ўтмишдан — Чехов, Марк Твен, О.Генри, бугунги кунда — Азиз Несин, Евгений Петров ва Илья Ильф. Ўзимиздан Саид Аҳмад. Ва, табиийки, булардан ҳам аввал Афанди латифалари — ўзимизнинг ўша эски танишимиз Хўжа Насриддин... Назаримда, Насриддин Афанди асари жаҳон адабиётининг энг ёрқин, энг тугал, ўлмас образлари қаторида туради. У нафақат одамга завқ бағишлайди, нафақат ақл-заковатининг битмас-туганмас имкониятларини намойиш қилади, балки бу образ ҳар қандай одамга яшашга ёрдам беради, уни инсон ҳаётини бутунлай бошқача тарзда — рангларда, жилоларда, умидбахшлик билан қабул қилишга ёрдам беради.

— Сизни адабиёт ихлосмандлари машҳур адабиётшунос ва жасоратли танқидчи сифатида яхши биладилар. Бирор бир асарни танқид қилаётганда унинг муаллифига раҳмингиз келадими. Нега жиддий ва ўткир адабий танқид кескин камайиб кетяпти. Ёки танқидга муҳтож асарлар яратилмаяптими?

— Танқид қилинаётган муаллифларга раҳмим келмайди. Негаки, танқид “фалончи яхши, фалончи ёмон” деган ўлчамлар билан иш юритиладиган соҳа эмас. Наср, назм ёки драматургия соҳалари қандай ижод соҳалари бўлса, танқидчилик ҳам шундай ижод соҳасидир. Шунинг учун танқидчи адабиёт ва ҳаёт ҳақидаги ўзининг теран мулоҳазаларини йиғиштириб қўйиб, бир шоиранинг лабидаги холини таърифлаб кетса, одамларнинг кулгисига қолади. “Лекин шундоқ бўлса-да, кимнидир, қандайдир асари учун қаттиқ танқид қилинадикун, шундай пайтларда танқид “калтаги”ни еяётган одамга раҳмингиз келадими?” дейишингиз мумкин. Албатта, биров ҳақида танқидий фикр айтишдан аввал минг томонини ўйлайсиз, лекин баъзи ижодкорлар борки, у ҳам ҳар томонини ўйлаш ўрнига, минглаб китобхонларга “раҳм қилиш” ўрнига унга ўзининг хом-хатала, пала-партиш асарларини тиқиштиради, яна бунинг эвазига ўзига сажда қилишни, мақтаб кўкларга кўтаришни талаб қилади. Мақтамаганингизга, мукофот бермаганингизга қўймайди. Бундай пайтда адабиёт бозорини

сифатсиз молларнинг кириб келишидан асраш танқидчининг зиммасига тушади. Бу эса ҳамма вақт ҳам осон кечадиган ҳодиса эмас. Масаланинг мураккаблиги шундаки, битта ижодкорга раҳм қилсангиз, бу билан кўплаб адабиёт мухлисларига жабр қилган бўласиз.

— Сизнинг ашаддий шахмат ишқибози эканлигингизни кўпчилик билади. Ҳатто мусобақаларнинг голиби бўлганингиз ҳам маълум. Рақибингизни мот қилганда унга раҳмингиз келадими ёки шунчаки кулиб қўя қола-сизми?

— Ҳой, барака топкур, жуда қийнаб юбордингизку. “Раҳмингиз келадими, йўқми.” Нега ҳаммага раҳм қилишим керак экан?

Тўғри пайқабсиз — шахматни яхши кўраман. Лекин менинг шахматчилик сифатимни етарли таърифламабсиз. Шахматда зўрман, жуда зўрман. Менга тўғри келадигани ҳали туғилмаган. Аллақачон Крамнигу Анандларни ҳам эзиб ташлаган бўлардим-у, ўзингиздан қолар гап йўқ. Вақт масаласи чатоқ. Бола-чақа ташвиши бор. Шахматга берилиб кетсам, танқидий мақолаларни ким ёзади. Шахмат даврамиз бор — йиғилиб, галма-галдан ўйнаймиз. Шунда аниқ сезаман — Эркин Воҳидов мен билан ўйинга ўтиришдан аввал ранги оқариб кетади, дона сураётганда қўллари қалтирайди. Зўрлигим шундаки, мен Эркин билан кўпинча чап қўлимда ҳам ўйнайвераман. Шахмат ўйнаганимда қанақа “звер” бўлиб кетишимни Раҳматилла Иноғомовдан сўранг. Ноилож вазиятга тушиб қолганида, юролмай қолади, ўйлаб ўтираверади, ўтираверади. Ҳатто ўтирган жойлари қизиб кетади. Бўлмаса биргина “таслим!” деган сўз билан бу азоблардан қутилиши мумкин.

“Раҳмингиз келадими?”, дейсиз. Мен ўйинни бошладан олдин рақибимдан сўрайман: “Аяш борми?” “И-И” дейиш борми. У “йўқ” дейди. Ана шундан кейин эзавераман, эзавераман... Лекин баъзан ютқазиб ҳам тураман. Полвонга ҳам дам керак-да...

— Маънавият ва маданиятни юксалтиришга эътибор кучайиб бораётган бир пайтда, айниқса, китобхонлиқнинг кескин камайиб кетаётгани Сизни ҳам ташвишлантираётган бўлса керак?

— Тўғриси айтсам, унча ташвишлантираётгани йўқ. Негаки, китобхон қанча кам бўлса, менинг ёзган-

ларимни ҳам шунча кам ўқийди. Мени қанча кам ўқисалар нуқсонларим, камчиликларимни ҳам шунча кам одам билади. Қусурларимни қанча кам билсалар, мени доно, яхши, зўр ва ҳоказо деб биладиганлар шунча кўпаяди. Яхши эмасми. Иккинчидан, ўқувчи кам бўлса, ёзишни камайтирасан, бора-бора. Умуман, йиғиштириб қўясан. “Тирикчилик нима бўлади?”, дейсизми. Нима бўларди — ўзингни бозорга урасан. Ахир, бозорлар маҳшар кунигача ёпиқ турмас — Эгамнинг раҳми келиб, бир кун бозорга ҳам рўшнолик бериб қолар. Ана унда растанинг бир чеккасига ўтириб олиб, савдо қилавераман. Ўтирадиган жойни пивоҳонанинг ёнидан танлайман. Чунки зерикдим, дегунча дўконни ёпаман-у, бир кружка-ярим кружка деганларидек...

“Китобхонлар нима бўлади?” дейсизми. Нима бўларди — ўзларидан кўришсин. Лекин уларнинг қулоғига айтадиган гапим ҳам бор — ўқишмай тўғри қилишади. Бу фоний дунёда ўқиб, бошни қотириб, руҳан эзилиб юришнинг нима кераги бор. Сен ўйласанг-ўйламасанг, сен учун ўйлайдиганлар бор. Ҳадеб ўйлайверма, каллани ишдан чиқариб қўйиш керак эмас. Таъмир талаб калла ишга ярамайди. Уни фақат савлатга кўтариб юриш мумкин. Китобга яқин юрсанг, қораси юқар. Ташвишим камроқ бўлсин, десанглар, ўқиманглар, биродарлар!

— Аския санъати ҳақида турли фикр-мулоҳазалар юради. Абдулла Қаҳҳор аскияни “гўнгда ўсган гул” деб таърифлаган. Умуман, аскияни оммавий саҳналарга олиб чиқилишига қандай қарайсиз?

— Аския — ҳақиқатан ҳам жуда мураккаб нарса. “Мен сариқ гулман, сен — қизил гулсан” деганга ўхшаган гаплар аския бўлмайди. Аския — коса тагида ним коса деган гапга асосланади. Унда ҳамиша айтилаётган гапнинг тагида илмоқли гап бўлиши керак. Бу илмоқ кўнча ўткир бўлса. Аския шаллақироқ гапга яқинлашиб қолади. Буни қўйиб, ингичка фикрларни айтаман десангиз, фикр ингичкалашиб, умуман кўринмайдиган бўлиб кетиши мумкин. Аския эркаклар ўртасида муайян давралар, муайян вазият, муайян шароитда айтилади. Уни тақиқлаш мумкин эмас — бу бемаънилик бўлур эди. Лекин шуни ҳам таъкидлаш керакки, аскиянинг ҳақиқий усталари ҳеч қачон шарм-ҳаё чегараси-

ни бузиб ўтмайди. Абдулла Қаҳҳорнинг гапига келсак, у тўғри гап. Ахир, ҳамма экинлар, ҳамма мевалар гўнг устида битади-ку! Шу жумладан, гул ҳам. Лекин мўъжиза шундаки, биронта гулдан гўнг иси келмайди.

— **Маънавиятсиз одамга энг қисқа маслаҳатингиз!**

— “Маънавиятли бўл!”.

— **Ёлғон гапиргансиз? Қачон ва нима сабабдан? Умуман, ёлғончиликни касбга айлантириб олган кимсалар ҳақида нималар дейсиз?**

— Ёлғончиликни ёмон кўраман. Ёлғончиликни касб қилган одамлар разил одамлар. Лекин ҳаётда ёлғонсиз яшаб ўтиб бўлмайди. Биз ёлғонни ўзимиз ўйлагандан кўпроқ ишлатамиз — мункиллаб қолган одамни кўрсак “тетиксиз” деймиз, суяклари шиқиллаб қолган аёлга “мунча бежиримсиз! Ҳали ҳам ўзингиз тузуксиз”, деймиз. Булар — беозор ёлғонлар. Лекин замирида манфаат ётган ёлғон ёмон.

— **Кутилмаганда йирик бизнесмен ёки тадбиркорга айландингиз, дейлик. Шунда ишни нимадан бошлардингиз?**

— Бизнесмен бўлсам, ишни ҳужжат йиғишдан бошлардим. Қаттиқ ҳаракат қилсам, бир-икки йилда керакли ҳужжатларни тўплаёлсам керак. Ишга киришгандан кейин топганимнинг ҳаммасини, даромадимнинг борини солиқчиларга берар эдим. Чунки улардан қолганини уйга олиб борсам, хотинимнинг жаҳли жуда ёмон, таъна-дашномларнинг тагида қоламан. “Тадбиркор бўлмай кетинг. Шунча вақт “бизнесменман”, деб юриб, топганингиз шу бўлдим.” дейди. Шунинг учун бизнесмен бўлмай кўяқоламан. Чунки мушук-сичқон ўйинини ўйнашга хоҳишим ҳам, уқувим ҳам йўқ.

— **Сизнингча, жаҳли чиққан асабий одамга биринчи ёрдам қандай берилади?**

— Жаҳли чиққан одамларга уларни жаҳлидан туширмақ учун, албатта, тез ёрдам кўрсатиш керак — уларнинг ҳаммасини Обид Асомовнинг уйига олиб бориб ташлаш керак.

— **Баъзан билиб-билмай гуноҳ ё хато қилиб қўйганлар “Шайтон йўлдан урди, шайтон адаштирди” дейишади. Сизда ҳам шундай ҳолатлар бўлганми?**

— Нега бўлмас экан — нима, мен одам эмасманми? Бунақа гаплар айниқса ёшлик даврида бўлиб тура-

ди. Худога шукр, ёшлик деганлари ўз-ўзидан тез ўтиб кетадиган қусур бўлар экан — ҳозир бошқачароқ бўлиб қолганман. Лекин ҳозир ҳам бирон гуноҳ қилиб қўйсам, шайтонга тўнқайвераман. Нега десангиз, шайтонга ҳар қанча тўхмат қилсангиз ҳам, қарғаб-сўксангиз ҳам индамай тураверар экан. Келин ойинглар бунга шунақа ўрганиб қолганки, ҳар гал гуноҳ қилсам, “Ҳа, яна нима жин урди?”, деб суриштира бошлайди.

— **Бозорга кириб чархпалак бўлаётган нарх-навони эшитиб, беихтиёр “инсоф сари барака” мақоли эсингизга тушса, уни қандай шарҳлайсиз.**

— Ёшлигимда нима харид қилсам, савдолашиб олишга ўрганиб қолганман. Бир куни Қоҳирада “Умар Хайём” деган меҳмонхонада турганимда Абдурахмон деган араб йигит билан танишиб қолдим. Меҳмонхонанинг ҳовлисида унинг заргарлик дўкони бор экан. Ундаги эркаклар тақадиган битта тилла узукка ишқим тушиб қолди. Мисрда олтин буюмларни тарозида тортиб сотишарди. Узук 12 грамм экан. Ҳар грами 1 фунт. Биз туристларда бунақа пул йўқ. Шунинг учун олти фунту қолганига бир шиша ароқ бераман, дедим. Ароқ Қоҳира дўконларида қиммат турса-да, туристлардан уч фунтдан ортиққа олмас эканлар. Абдурахмон иккита ароқ сўради, мен битта, деб оёқ тираб туриб олдим. Аслида, чемоданимдаги арогим иккита эди. Лекин янги йил келяпти, ҳамроҳлар билан уни кутиб олиш керак, деб кўзим қиймади. Номард Абдурахмон эса бермади. Ҳануз ўшанда қурумсоқлик қилганимга пушаймон еб юраман. Кейин ўзимиздаги бозорга борсам, “ўзгача” савдолашадиган бўлдим. Сотувчи бирор буюмни “юз сўм” деса, мен дарҳол “Шуни юз элликка беринг”, дейман. Сотувчи нима деяётганимни ўйлаб ҳам ўтирмай, “Йўқ, бўлмайди”, дейди. Савдолаша бошлаймиз. Мен секин-секин туша бошлайман. Ниҳоят, “Майли, юз сўмга олақолай” дейман. Сотувчи хурсанд бўлиб, дарров кўнади. Кейин анчагина орқамдан ҳайрон бўлиб қолади. Кўрдингизми, бозорда мен билан сотувчи ўртасида “сен-мен”-га олиб борадиган ҳеч қандай асос бўлмайди.

— **Танқид ва ошкоралик тўхтаган жойда нима бошланади?**

— Танқид ва ошкоралик тўхтаган жойда ҳамду-сано, маддоҳлик ва пинҳоналик бошланади.

— Доим кулиб-кулиб такрорлаб юрадиган латифангизни айтиб берсангиз?

— Бунақа латифалар кўп. Мана, биттаси: “Инглиз газеталаридан бирида “Парламентингиз аъзоларининг ярми ўғри, каззоб, муттаҳам, порахўр, ёлғончи”, деб ёзиб чиқишибди. Тўполон бўлиб кетибди. Газетани раддия беришга мажбур қилишибди. Икки кундан кейин раддия чиқибди: “Парламентимиз аъзоларининг ярми ўғри, каззоб, муттаҳам, порахўр, ёлғончи эмас”.

Яна биттаси: “Афанди эшик олдида ўтирса, бир киши унинг олдига ҳовлиқиб келибди:

— Афанди, анави томонда подшоҳнинг мулозимлари совға-саломлар кўтариб келишяпти.

— Подшоҳнинг мулозимлари совға-салом кўтариб келишаётган бўлса, менга нима. — дебди Афанди.

— Совға-саломларни сизникига олиб келишяпти.

— Совға-саломларни меникига олиб келишаётган бўлса, сенга нима? — дебди Афанди бепарво.

Яна бир латифа:

“Академик Амбарцумян лотореяда машина ютган эмиш. Шу ростми?” — деб сўрашибди арман радиосидан.

— Тўғри, — деб жавоб берибди арман радиоси. — Фақат, биринчидан, академик Амбарцумян эмас, этикдўз Карапетян, иккинчидан, машина эмас, юз сўм, учинчидан, лотореяга эмас, қиморга, тўртинчидан, ютган эмас — ютқазган.

— Шу кунларда “Муштум” журнали ўзининг 80 йиллигини нишонлашга қизгин тайёргарлик кўряпти. Шу муносабат билан таҳририят “Муштум”нинг мундарижасини ўзгартириб, уни “оммабоп ва ҳаммабоп дам олиш журнали”га айлантиришни лозим топдик. Бу ҳақда Сизнинг таклиф ва мулоҳазаларингизни билмоқчи эдим.

— “Муштум” журналини қутлуғ сана билан чин юракдан табриклайман. Тарихимизнинг бирон босқичини “Муштум”сиз тасаввур қилолмайман. Яхшими, ёмонми, фаолми-сустроқми, у ҳамиша ёнимизда. Биз билан бирга бўлган. Агар у бирдан ғойиб бўлиб қолса, Ғафур Ғулом айтганидек, ҳар куни тамадди чоғида “бир насиба “кам”лиги аён бўлиб қолади.

“Муштум”нинг мазмуни ва йўналишини ўзгартиришга, уни дам олиш журналига айлантиришга ан-

дак шошилманглар! Афсуски, ҳаётимизда хали “муштум” боп қусурлар тўлиб-тошиб ётибди. Бундан ташқари, Оллоҳ инсонни мушт билан яратган. Муштсиз инсон анча жўн, сир-синаотсиз, бинобарин, жозибасиз, бетайин, ҳаммага аён кимсага айланиб қолади. Унинг “кўнгли”ни кўрган айрим ихтирочилар, нухасини кўпайтириб, ўзларига маҳрам ёш канизак ишлаб олишдан ҳам тойишмайди. Маҳрамларининг исмини “Робот-қул”, канизакларининг исмини “Работниса” деб қўйиб олиб, бемалол ялло қилиб юраверишади-да.

— **“Афанди” газетасини ўқиб турасизми. Сизнингча, газетани янада оммалаштириш учун нималар қилиш керак?**

— “Афанди”ни ўқиб тураман. Уни “янада афандилаштириш учун жуда оз нарса қилиш керак — уни янада жозибали, янада латифали, янада қувноқ, янада мароқли қилса кифоя.

— **Кулги мухлисларига тилакларингиз.**

— Кулинг, тўйиб-тўйиб кулинг, жилмайинг, табасум қилинг, кўз учи билан кулинг, мийиғингизда кулинг, истеҳзо билан кулинг, овоз чиқармай кулинг, қорнингизни силтаб кулинг, ерга думалаб-думалаб кулинг. Чунки кулги ўз-ўзини хурсанд қилишнинг энг арзон, энг беминнат ва энг қулай йўли. Ҳеч кулгингиз келмаса, ўзингизни қитиқлаб кулинг. Шунда ҳам кулишнинг иложи бўлмаса, “Афанди” ва “Муштум”га обуна бўлинг ёки сотиб олинг. Агар Тўйтепада кулги кечаси бўлар экан, деб эшитсангиз, пиёда бўлса ҳам боринг. Кейин бирга кулишиб юрамиз. Омон бўлинглар, дўстлар.

— **Самимий суҳбатингиз учун раҳмат, Озод ака!**

Ашурали Жўраев суҳбатлашди
2003

- IV -

Қадрдон чеҳралар

Ижодни англаш бахти

Фафур Фуломнинг ўзбек маданиятига қўшган ҳиссаси, халқнинг бадиий тафаккурини юксакларга кўтаришдаги хизматлари тўғрисида кўп айтилган ва ёзилган — уларга бирон-бир тузукроқ қўшимча қилиш амри маҳол.

Бироқ, у умуман, халқнинг эмас, айрим олганда минг-минглаб одамларнинг улғайишида, шахс сифатида камол топишида, уларнинг маънавиятига тўлақонли мазмун бахш этишда ҳам беқиёс катта роль ўйнаган. Мана, мен — оддий бир ўзбек зиёлиси, босиб ўтган умрим йўлини сарҳисоб қилиб, ҳаётимдан мамнунлик туйғуларини изҳор этсам, умримга шукроналар айтиб, бахтиёр эканим тўғрисида оғиз тўлдириб гапирсам, бунга боис бўладиган асосий омиллардан бири Фафур Фуломдир. Биз ўтган асрдаги ҳаётимиз тўғрисида ҳар қанча афсусу надоматлар билан гапирмайлик, турли нуқсонларни топиб, улар ҳақида чуввос солмайлик, Оллоҳ бу асрда ўзбек халқига бири-биридан юксак, бири-биридан буюк, бири-биридан доно ва бетакрор санъаткорлар авлодини ато этганидан кўз юмиб бўлмайди.

Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Шайхзода, Миртемир, Асқад Мухтор... Буларнинг ҳар бири ўзича бир олам, кўп қиррали, чинакам миллий туйғулар эгаси, халқ ва Ватан ишқида ёнган одамлар эди.

Уларнинг қўлини олиш, суҳбатини тинглаш, фикрларидан баҳраманд бўлиш, улар яратган образлар оламининг сеҳру жодусига берилиб, ундан чексиз завқлар олиб, санъат осмонининг юксакларига кўтарилиш — бахт эмасми? Ахир, шунинг ўзи бу дунёга келишга арзимайдими?

Фафур Гулом ана шу авлоднинг энг ёрқин вакиллари билан бири эди. Мен унинг номини мактабда ўқиб юрган кезларимдаёқ эшитган эдим. Уруш бошлангандан кейин мактаб саҳнасидаги биринчи марта жуда зўр кўтаринкилик билан ёддан ўқиган шеърим “Мен яхудийман” бўлган эди. Болалик чоғларимдаёқ мен бу улуғ инсонни шахсан таниш бахтига муяссар бўлгандим. 1—4-синфларда мен Қорасарой кўчасида Кадиобод маҳалласидаги 22-мактабда ўқиганман. Бу мактаб Фафур Гуломнинг ҳовлисидан узоғи билан юз қадам нарида эди. Бу мактабни “Холида мактаби” деб ҳам аташарди. Холида Фафур аканинг қизи бўлиб, шу мактабда ўқиган, қорачадан келган, тикмачоқдек қиз эди. Болалик шўхликлари билан Фафур Гуломнинг ҳовлисига бир-икки кириб чиққанимиз ҳам эсимда. Фафур ака кўчадан ўтиб қолса, албатта, салом берардик, агар индамай кетаверса, айланиб ҳам, ўргилиб ҳам салом бераверар, алик олмаслигига йўл қўймасдик. Агар Фафур ака бирор бизбоп юмуш буюриб қолса, шодликдан энтикиб, оёғимизни қўлимизга олиб, уни адо этардик. Юқори синфга кўчганда бу ажойиб инсон билан шахсан танишдим, унинг қўлини олдим, кейин шеърларини ёд ўқиб, дарсини олдим. Кейин-кейин мен адабий ҳаётнинг ичига кириб борар эканман, устоз билан янада яқинлашдим, унинг кечаларига борадиган бўлиб қолдим. Бирор жойда Фафур Гулом маъруза ўқийдиган ёки бирор баҳсда иштирок этадиган бўлса, уни қолдирмай, албатта, етиб борардик. Бахтимни қарангки, Фафур Гулом билан бир неча марта сафарларда бўлиш, адабий байрамларда бирга иштирок этиш насиб қилган экан. Ҳар бир учра-

шув, ҳар бир сафар чоғида бу инсоннинг янги-янги қирралари, тафаккурининг зўрлиги, хаёлот уфқларининг чексизлиги, тенги йўқ истеъдоди кўз ўнгимда тўлароқ намоён бўла борарди.

Биз — талабаларнинг қўлидан устоз шоирнинг китоби тушмас эди. Унинг ҳар бир янги китоби чиқиши биланоқ уни харид қилардик ва бир зумда ўқиб чиқиб, ёд оладиган шеърларини ёдлаб олардик, кейин ўзаро гурунгларимизда шеърини маҳоратнинг зўрлигидан, поэтик образларнинг зўрлигидан турли шеърини ифодаларнинг теша тегмаганлигидан завқланиб юрардик. Бир одам уларга тил теккизадиган бўлса, ғашимиз келарди, дарҳол севимли шоиримизни беҳуда хуружлардан ҳимоя қилишга киришардик. 1951 йилнинг баҳорида бўлса керак — Москвада ўзбек адабиёти кунлари ўтказилди. Ўша даврнинг атоқли шоири, адабий “генераллар”дан бири Николай Тихонов ўзбек шеърини ҳақида доклад қилди. У Фафур Фулом ижодига, умуман юксак баҳо берган ҳолда, унинг шеърисидаги бир образни танқид қилиб қолди. Шоир немис-фашист қўшинлари Москвани “занг босган тақадек” қуршаб олди деган эди. Докладчи “тақа қисмайди” деб, шу образга қарши чиққанди. Ҳолбуки, шоир мутлақо ҳақ эди, чунки, немиснинг қуршови тўла бўлмай, бир жойи жиндек очиқ қўлганди — тақа шу тасаввурни жуда аниқ берарди.

1966 йилнинг ёзида Фафур Фулом вафот этди. Мингминглаб одамлар уни сўнгги манзилига, Чигатой қабристонига кузатиб қўйди. Кўпларнинг кўзида ҳалқа-ҳалқа ёш... Лекин ўша кунини Фафур Фуломнинг жасадини лаҳадга қўяётганлар ўзбек халқининг нақадар катта йўқотишга учраганини тўла англаганмиди? Албатта, ҳамма “катта йўқотиш” содир бўлганини идрок этарди. Лекин шундай бўлса-да... Мана, орадан салкам қирқ йил ўтди — биз фақат эндигина бу йўқотишнинг нечоғлик улканлигини, унинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмаслигини англаб турибмиз. Ўшанда ўзбек халқи шоиридан эмас, бутун бошли оламподардан жудо бўлган эди. Фафур Фулом халқ учун шунчаки бир шоиргина эмас, шоирдан улканроқ, маънавий ота, руҳият бобида бир ҳазрат эди.

Мен кейинчалик бу инсоннинг том маънода бетакрор улуғ шахс бўлганига тўла ишонч ҳосил қил-

дим. Авваламбор у беназир бир шоир эди. Баъзан қарасангиз, унинг бутун вужудидан шеър қуйилиб келаётганга ўхшарди. Шеърларини ўқисангиз, ҳар хил поэтик таққослар, ажойиб ўхшатишлар, нозик қочиримлар, мақоллар, маталлар, сўз ўйинлари, халқнинг турли расм-русумларидан туғилган образлар бирига мингашиб, ёпирилиб келгандай таассурот қолдиради. Унинг ичида қалашиб ётган образлари битта ўзига эмас, бемалол яна ўнта шоирга етиши мумкин эди. Саид Аҳмад “Назм чорраҳаларида” деган китобида шоирнинг бир қатор шоҳ асарлари қандай туғилганини, қанақа қилиб қоғозга тушганини жуда мароқли ҳикоя қилиб берган.

Фафур Фулом тўғрисида гапирганда, унинг том маънодаги ўзбек бўлганини алоҳида таъкидлаш керак. У вужудидаги ҳар бир ҳужайраси билан, томирида гупириб оққан ҳар томчи қони билан, юрагининг ҳар тепиши билан ўзбек эди. Ўзбекнинг бағри кенлиги, тантилиги, меҳмондўстлиги, жиндай чапанилиги, жиндай таваккалчилиги, лафзи ҳалоллиги, ёлғондан ҳазар қилиши, болажонлиги, аёлмандлиги ва яна аллақанча фазилатлари бу инсонда тўла тажассум топган эди.

У халқининг тарихини ҳам, яшаш тарзини ҳам, урф-одатларини ҳам яхши билар, Ўзбекистон деб аталган юртни, унинг боғ-роғларини, дала-тузларини, анҳор ва ариқларини, водийлари ва даштларини, мевачеваларини, ипагу пахталарини яхши кўрарди.

Луччак шафтоли пишганда бир тўйиб еб келиш учун Мустафо деган ҳайдовчиси билан, бир кунда Марғилонга бориб келиши, Бўстонлиқ ёки Чимён тоғларига қимизхўрликка бориши, Сурхондарёнинг тандири баҳона у юртларни кезиб келиши ҳеч гап эмасди. Ўзбекнинг донғи кетган пистасини Боботоққа бориб кўриб кела оларди. Ўзбек қушларидан булбулдан тортиб беданагача сайратиб эшитишни яхши кўрар, ҳовлисида кўзилар билан бирга шеърдай гўзал кийик болалари ўзаро сузишиб, ўйнашиб юрганини кўриб, кўнгли яйрар эди. У ўзбекнинг яктагини ҳам, қирчиллама этигини ҳам, чуст дўпписини ҳам яхши кўрарди ва умрининг охиригача бошидан дўппини қўймаган эди. Ўзбек гуллари унга илҳом берарди — ҳовлисига ўз қўли билан жамбил-райҳонлар экан, уларни силки-

тиб, ҳидидан маст бўлар, қизил атиргулларни чакка-сига қистириб юрарди. У ўзбекнинг ҳар жиҳатидан чексиз гурурланарди ва китобларидан бирини “Ўзбек халқининг гурури” деб ҳам атаган эди. Қани энди ҳозир бирор толиби илм “Ғафур Ғулом шеърларида ўзбекона деталлар” деган мавзунини олиб, илмий иш қилса... Бундай ишда нафақат унинг миллий шоирлиги кўринарди, балки “миллат” деган сўзлар тақиқлаб қўйилган, миллий хусусиятлар ўз-ўзидан эриб йўқ бўлиб кетаётган бир замонда бу буюк шоир ўзбекнинг миллийлигини, бинобарин, миллатини сақлаб қолиши учун ҳам қанчалик жонбозлик қилгани маълум бўлади. Бу борада биз ҳали Ғафур Ғуломдан кўп нарса ўрганмоғимиз ва бу йўлда бизга берган сабоқлари учун “юз ганж ила ҳақини адо этмоғимиз” керак.

Ғафур Ғулом ҳар жиҳатдан хилма-хил қобилиятларга эга бўлган инсон эди. Жумладан, унинг тилларга қобилияти ҳайрон қоларли даражада ўткир эди. У рус тилини мукаммал билар, ундан энг мураккаб асарларни ҳам ўзбек тилига қойилмақом қилиб ўтира оларди. Туркий тиллар-ку унинг жону дили эди — бу тилларда гапириш зарур бўлиб қолганда у ўзини сувда юрган балиқдек эркин ҳис қиларди. Мен Қозоғистонда унинг учрашувларда ҳам, дўст-ижодкорлар даврасида ҳам қозоқ тилида ҳазил-хузуллар, пайровлар, сўз ўйинлари билан гапирганини ўз қулоғим билан эшитганман. У Ашхабодга бориб қолса туркман бўлиб, Бишкекда қирғиз бўлиб гапира оларди. Озарбайжонлар ҳам унинг озар тилини билишигагина эмас, Фузулийга ўхшаш даҳо шоирларни талқин қилишига ҳам қойил қолишарди. Вафотидан бироз олдин эса Ғафур ака Қозонга бориб, татарларнинг буюк шоири Абдулла Тўқай ҳақида, татарлар билан ўзбекларнинг мустаҳкам дўстлиги тўғрисида татар тилида Тўқай шеърларидан, бошқа татар адибларининг асарларидан парчалар келтириб, шунақа эҳтирос билан жўшиб нутқ сўзлаганки, катта театр залини тўлдириб ўтирган татар зиёлилари бир неча бор ўринларидан туриб уни давомли қарсақлар билан олқишлаганлар. Ҳатто орадан икки йил ўтгач, мен Қозонга хизмат сафарига борганимда, танишу нотаниш татарлар менга Ғафур Ғуломнинг нутқини оғизларидан бол томиб айтиб беришган эди.

Баъзи бир шоирлар, жумладан, Фафур Фуломга ҳамроҳ бўлиб Душанбега борган Эркин Воҳидов шоирнинг у ердаги йиғинда тожик тилида ўз она тилидагидек нутқ сўзлаб, улоқни олиб кетганини эслайди. Билмадим, мен Фафур акага бирон хорижий сафарида ҳамроҳ бўлмаганман, лекин биров менга бу одам Эронда ҳам, Афғонистонда ҳам, араб мамлакатларида ҳам, Ҳиндистонда ҳам ўша юртлар тилида гапириб, ҳамма-ни ўзига ром қилган деса, сира таажжубланмайман.

Фафур Фулом ғоятда фозил ва олим одам эди. У адабиёт тарихини ҳам, Шарқ адабиётини ҳам, ўзбек тилининг сир-синоатларини ҳам яхши биларди. Мақолаларида Бедилга берган талқинлари, Отойининг номи қандайлиги, Машраб нечта экани тўғрисидаги мақолалари энг юксак адабиётшунослик мезонларига ҳам тўғри келарди. Улар ҳануз ўзининг қимматини йўқотгани йўқ.

Фафур Фуломнинг Шарқ тарихидан билими шунақа теран эдики, у ҳар қандай олим билан зарур бўлиб қолганда баҳсга кириша оларди. Асқад Мухтор шоир ҳақидаги хотираларида устознинг атоқли рус ёзувчиси А.Н.Толстой билан баҳслашганини эслайди. Уруш йилларида бу алиб Тошкентда яшаган эди. Ижодий учрашувлардан бирида у Иван Грозний ҳақидаги пьесасидан парчалар ўқипти. Йиғинда Фафур Фулом ҳам иштирок этган экан. Улар қалин дўст бўлишган экан. Фафур Фулом Толстойнинг кўк чойни яхши кўришини, уни ҳамиша термосда ўзи билан олиб юришини билар экан. Танаффусда дўстига мурожаат қилипти.

— Алексей Николаевич! Чанқадим. Кўк чойинг билан меҳмон қил!

Улар кўшни хоналардан бирига чиқишипти. Бир оздан кейин Асқад Мухтор бу хонага кириб, икки дўстнинг баҳси устидан чиқиб қолипти. Тўғрироғи, Фафур ака хона ўртасида у ён-бу ён юриб, қўлларини силкитиб, жон-жаҳди билан гапираётган экан. Гап шахснинг тарихдаги роли ҳақида бормоқда экан. Фафур аканинг гаплари шу қадар ишончли, мантиқан кучли эканки, Толстой, афтидан, уларга нима деб жавоб беришни билмай, юввош тортиб ўтирган экан.

Ана шундай қомусий билимлари учун 1943 йилда у дўсти Ойбек билан бирга Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланган эди.

Ҳа, Фафур аканинг фазилатлари ҳақида анча гапириш мумкин. Бундай одамлар — халқни улғайтирадиган, миллатга шараф келтирадиган улуғ сиймолар, эҳтимол, юз йилда бир марта бино бўлар.

Мен унинг ҳамма сифатлари тўғрисида гапириб ўтирма-ю, яна бир муҳим жиҳатини тилга олай. Фафур Фулом ҳар қанча улуғ шоир ва аллома бўлмасин — у айна чоғда инсон ҳам эди. У иккала оёғи билан замин узра мустаҳкам турар ва инсонга хос бўлган бирор белги унга бегона эмас эди.

У қувонишни яхши биларди, улфатчиликни маъқул кўрарди, ҳазил-ҳузудан тийинмасди, қаҳ-қаҳ уриб ҳам куларди, мийиғида ҳам жилмаярди, маишатни яхши кўрарди, ҳаётдаги қай бир жиҳатлардан, одамларнинг ношойиста хатти-ҳаракатларидан озорланарди, баъзан адашарди ҳам, хатолар ҳам қиларди, яхши дўстларини ранжитарди ҳам. Албатта, бугун ундан ҳар жиҳати силлиқ, ялтираб турадиган қўғирчоқ яшаш керак эмас. У ўз даврининг одами эди ва шунга кўра даврга хос бўлган нуқсонлар уни ҳам четлаб ўтмаган. Лекин буларни пеш қилиб, ундан юз ўгириш ёки у “ҳукмрон мафкурага фулом (қул) бўлиб хизмат қилди”, деб бугун чапак чалиб хурсанд бўлиш номаъқул иш. Айрим чала муллалар шунақа гапларни айтиб, ўзларини Америка очаётган Колумбдай ҳис этсалар, уларни кўриб кулгим келади.

Назаримда, фақат бир томонлама ўйлайдиган, “пичоқни аввал ўзингга ур” деган нақлни унутиб иш тутадиганлар, ўзларини ҳеч қачон бирон хато қилишга, адашишга қобил бўлмаган фаришта деб ҳисоблайдиганларгина халқнинг буюк сиймолари устидан орқаваротдан туриб андишасизлик билан ҳукм чиқараверадилар. Фафур Фуломга тош отиш осон. Эҳтимол, “бу одам кимсан Фафур Фуломнинг ўзига ҳам тош отган”, деган шуҳрат кимгадир маъқул ҳам келар, лекин гап бунда эмас — гап жуда оғир шароитларда яшашга, зулм билан, зўравонлик билан мураса қилишга, шунда ҳам халқига, юртига муҳаббатини сақлаб қололган, ўзининг ўзбеклиги билан чексиз гурурланган ва ўша машҳум йилларда ўз юртдошларида ҳам шу гурурни уйғота олган улуғ шоирни тушунишда, унга муносиб бўлишда, унинг даражасига кўтарила олишдадир. Фафур Фулом ХХI асрда ҳам ўзбек халқи билан бирга яшайди.

Ғафур Ғуломнинг кулгиси

Одатда истеъдодли одамлар бири кўпроқ, бири камроқ даражада юмор туйғусига эга бўлади. Ғафур Ғулом ҳам бундан истисно эмас эди. Ҳажвиёт, юмор, ҳазил-мутойиба асарларига ўзига хослик, бетакрорлик ва жозоба бахш этиб туради. Унинг “Шум бола” қиссаси оламга машҳур. Одмигина ўзбек боласининг анчайин оддий саргузаштлари адибнинг моҳир қалами остида чинакамига халқ юморига йўғрилгани учун жаҳон адабиётининг энг ёрқин намуналари билан бемалол бўйлаша оладиган қувватга эга бўлди. Шахсан мен болалигимдан бери Марк Твеннинг “Том Сойер”ни жуда яхши кўриб ўқиб келаман. Айни чоғда Ғафур Ғуломнинг “Шум бола”сини ундан кам кўрмайман ва сиқилган, нохуш кайфиятга тушиб қолган чоғларимда уни қўлга олиб варақлай бошлайман. Ишонаверинг — қисса менга энг яхши дармон-доридай таъсир қилади ва нохуш кайфият бир зумда баҳор булутидай тарқаб кетади. Айтмоқ керакки, фақат “Шум бола” эмас, Ғафур Ғуломнинг ҳамма ҳикоялари ва барча қиссалари жуда нозик юмор туйғуси билан суғорилган. Ўз вақтида адабиётшунослар адиб ижодида ҳажвиётининг роли тўғрисида кўпгина илмий асарлар яратишган ва бу масалани миридан-сиригача тадқиқ қилишган. Шунинг учун мен мазкур мақолада бу буюк инсон асарларидаги ҳажвиёт унсурлари ҳақида гапирмоқчи эмасман. Мен унинг шахсиятидаги, ҳаракатидаги, табиатидаги юмор ҳақида мулоҳаза юритмоқчиман. У табиатан қувноқ, ҳазил-мутойибасиз туrolмайдиган, бу ўткин дунёнинг ҳар қандай воқеаларига юқоридан, хиёл кулиб, хиёл беписанд қарай оладиган бир инсон эди. Ўз халқининг юморини яхши билар ва яхши кўрарди, унинг ҳамма жилолари, замзамалари, мавжлари ва пўртаналари шоир табиатига сингиб кетган эди. Ғафур Ғуломнинг оламдан ўтиб кетганига анча бўлди — уни ҳар гал соғинганимда эсласам, бу бетакрор одамнинг шахсияти тўғрисида фикр юритсам, бир хулосага келавераман — бу одамда ўзбек халқининг мангу қаҳрамони Хўжа Насриддиннинг энг яхши сифатлари мужассам эди. У нафақат моҳир латифагўй эди,

балки ўзи ҳам қанчадан-қанча янги латифаларни тўқиб чиқарар, кейин улар Насриддин афанди ҳақидаги ҳикоялар тарзида кенг тарқаларди. Нафақат латифагўйлик, кўпгина ҳаётий вазиятларда у афандидай ҳаракат қилар ва афандидай ҳозиржавоблик ҳамда топқирлик билан зукко гапларни айтар эди. Уларнинг айримларини мен эшитганман, айримларини эса ўз кўзим билан кўрганман.

Шоир теварак-атрофидаги одамлар билан ҳазиллашмай тура олмас эди. Айниқса, ижодкорлар доирасида бирон сафарга чиқишганда Фафур ака ҳажв илҳомчиси жиловини елкасига ташлаб қўйиб роса мириқиб яйраб-йайраб ҳазил қилар, қилган ҳазилидан ўзи ҳам, теваракдагилар ҳам ичаклари узилгунча кулишар эди.

Зулфия опа бир воқеани айтиб берган эди. Урушдан аввал Хоразмдами, Қорақалпоғистондами ижодкорларнинг анжумани бўлибди. Ўша кезларда “витамин” деб аталган турфа хил рангдаги таблеткалар янги чиқиб, расм бўлаётган экан. Фафур ака ўша витаминлардан ичиб юрар экан. Бир куни нонуштадан олдин таблеткадан биттасини тилининг тагига ташлаб олганини кўрган рассом Абдулҳақ Абдуллаев сўраб қолибди:

— Фафур ака, нима у, қандай дори? Ҳар куни икки-уч марта ичасиз-а?

Фафур ака таниқли рассомнинг соддалигидан кулибди-да, жавоб берибди:

— Ие, ҳали буни билмайсизми? Бу — ароқ. Ҳозир техника ривожланиб кетган, ароқни қотириб, таблетка ҳолида чиқаряпти. Биттасини тилингнинг тагига ташлайсан-у, бир оздан кейин кайф қила бошлайсан.

Абдулҳақ ака ишонмабди. Фафур ака уни ишонтирмоқчи бўлибди.

— Мана, ўзинг биттасини ичиб кўр — кайф қилмасанг, мен кафил.

Абдулҳақ ака умрида ичмаган одам экан. “Қандоқ бўларкин?” дея тараддуланибди, иккинчи томондан эса — илм-фаннинг бунақа мўъжизаси — таблетка шаклидаги ароқ, Фафур аканинг қистови билан бир дона витаминни тилининг тагига ташлабди.

Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас, Абдулҳақ ака кириб кетган хонадан кимнингдир ғазабнок овози эшитилибди.

— Ким у Абдулҳақни ичирган. Қайси бир нобакор кўй оғзидан чўп олмаган, бу юввош одамни маст қилиб кўйди?

Зум ўтмай, рассомларга бош бўлиб келган мутасадди кириб келди. У ҳали ғазаб ортидан тушмаган эди!

— Ахир, ўн беш минутдан кейин учрашув бошланади-я! Абдулҳақ ғирт маст, оёқда туролмайди, оғзидан боди кириб, шоди чиқяпти. Қандай қилиб учрашувга боради. Мен буни шундай қолдирмайман. Тошкентга қайтганда тегишли жойларда гаплашаман.

Мутасаддига воқеани айтиб беришди. Буни эшитиб, у ҳам ғазабдан тушди ва анчагача ўзини тутолмай, қорнини силкита-силкита роса кулди.

Мен ўзим гувоҳ бўлган яна бир воқеани айтиб берай. Москвада Лев Минаевич Пеньковский деган бир таржимон бўларди. У ўзбек классикларининг асарларини, жумладан Фафур Фулом шеърларини ҳам таржима қиларди. Ва табиийки, бу жараёнда шоир билан анча дўстлашиб қолган эди. Лекин беайб Парвардигор деганларидек, бу моҳир таржимон ҳам бир қусурга эга экан — у пул масаласида жиндай... зиқнароқ экан. Хуллас, Фафур Фулом нима ҳам бўлган-у, ундан ўттиз сўм қарз олган экан. Кейин эса шоирнинг ёдидан кўтарилганми ёки Лев Минаевичнинг хасислигини билгани учун атайин уни жиндай хуноб қилмоқчи бўлганми — ҳар ҳолда, қарзни вақтида қайтармаган. Лев Минаевич эса қаерда учратса, албатта, салом-алиқдан кейин пулни қайтарармикан деган умидда унга мўлтираб қараб тураверар экан.

Москвада Герцен кўчасида ёзувчиларнинг марказий уйи бўлиб, ҳар хил ишлар билан Москвага ташриф буюрган ёзувчилар оқшомлари шу ерга келиб туришарди. У ерда тузуккина ресторан бор эди. Унинг хоналаридан бири анча кенг, лекин бундан ҳам муҳими — деворларига ҳар хил рассомлар турли ёзувчиларнинг расмларини ишлаб қўйган, шоирларнинг ҳазил шеърларидан ҳам намуналар мавжуд эди. Бир гал мен ҳам Фафур Фуломга эргашиб, шу ерга борган эдим. Кираверишда бир даврада Лев Минаевич ўтирибди. Фафур Фуломга тўрдаги столдан жой тайёрлаб қўйишибди. Ўтирдик. Овқат буюрдик. Бироз тамадди қилиб, ўзимизга келиб олгандан кейин,

Фафур аканинг шўхлиги тутиб қолди, шекилли, ўтирган жойидан бутун залга эшитиладиган қилиб ҳайқирди?

— Лёва!

— Да, Гафурчик, — деб сапчиб ўрнидан турди Лев Минаевич.

— Иди сюда, — деб чақирди Гафур ака. Лев Минаевич пилдираб, бизнинг столимиз ёнига келди. Бир зумда залдагиларнинг эътибори бизнинг столимизга қаратилди.

— Мен сендан ўттиз сўм қарзман-а? — деб сўради Гафур ака баланд овозда.

Лев Минаевич қарзнинг унишидан умидвор бўлиб, дарров жавоб берди.

— Ҳа, ҳа, шунақа.

— Ма, манавини олиб қўй, — деди Гафур Фулом.

Лев Минаевич Гафур Фулом узатган йигирма тийинлик тангани шоша-пиша қўлига олди-да, уни нима қилишни билмай, бир тангага, бир шоирга қараб, анграйганча тураверди.

— Мен сендан ўттиз сўм қарзман-а? — деб сўради яна Гафур Фулом баланд овозда. — Мана, йигирма тийинни олдинг. Энди қарзим йигирма тўққўз сўм саксон тийин қолди. Ҳисобли дўст айрилмас дейишади. Қўрқма, пулинг менда қолиб кетмайди.

Бирдан бутун зални ларзага соладиган қаҳқаҳа кўтарилди. Лев Минаевич бу гал ҳам қарзи унмаганига ранжиган бўлса-да, ўзбек шоирининг ҳазилкашлигига тан бериб, кула-кула ўз даврасига қайтди.

Яна бир воқеани радиода хизмат қилган ёш ижодкорлар айтиб беришган эди.

Гафур ака радионинг адабиёт бўлимига тез-тез бориб турар экан. Бир борганида қалам ҳақи масаласида гапирипти.

— Шеърим ўқилганига бир ҳафта бўлди, шу пайтга қадар ҳақини берганинлар йўқ.

Бошқа ҳамма ижодий ташкилотлар сингари радио ҳам қалам ҳақини икки ойсиз бермас эди. Лекин Гафур Фулом бунақа “қоидалар”ни тан олмас, ҳақни ҳатто баъзан олдиндан олиб қўйишгача борар эди. Лекин бу галги кечикишнинг сабаби бошқа эди. Йигитлар шуни айтишипти:

— Фафур ака! Биз китобда босилган шеърингизни берган эдик. У эски шеър, эски асарларга қалам ҳақи берилмайди.

— Ҳой, болаи лодон, бу гапни бир айтдинг, иккинчи қайтарма. Шунини билиб қўйки, Фафур Фуломнинг асарлари эскирмайди.

Йигитлар қалам ҳақини тўғрилаб беришибди.

Бу гал эса бошқача бўлибди. Фафур ака бироз ширакайф экан. Бўлимга кирибди-ю, бир столга ўтириб олиб, хўнг-хўнг йиғлайверибди. Хонадаги ходимлар нима қилишларини билмай. Саросимага тушиб қолишибди.

— Ҳой, Фафур ака! Нима бўлди, ахир? Гапирсангизчи! Ким хафа қилди? — деб кўнгил сўрашибди улар.

— Нега хафа бўлмай, — жавоб берибди Фафур ака кўз ёш аралаш. — Сендай укаларим, шогирдларим бўлса-ю, мен пулсиз, ғарибгина бўлиб юравераманми?

Ходимлардан бири дебди:

— Фафур ака! Нега бундай дейсиз? Биз ҳамма қалам ҳақингизни бериб бўлганмиз. Биздан бекорга хафа бўляпсиз.

Фафур аканинг жавоби тайёр эди:

— Нима, ҳамма қалам ҳақини бериб бўлган бўлсаларинг, энди менинг шеърларимни бошқа эшиттирмайсанларми? Кежалақдаги қалам ҳақларим ҳисобига жиндай пул берсаларинг осмон узилиб ерга тушмайди.

Албатта, Фафур Фуломдан бошқа одам бўлганида ходимлар тегишли жавобни бериб, ковушини тўғрилаб қўйишарди. Лекин Фафур Фуломга бунақа муомала қилиб бўлмас эди-да. Иккита ходим у кишининг илтимосини бажаргани чиқиб кетишибди. 15 минутлардан кейин қайтиб келишса, хонада ҳамманинг чеҳраси равшан, бояги дилсиёҳликдан асар ҳам йўқ, Фафур ака жуда хушқайфиятда хонадагиларга латифа айтиб, кулдириб ўтирганмиш.

Бир амаллаб, отанг яхши, онанг яхши деб ҳисобчидан келгусида ёзилажак асарлар учун қалам ҳақи ундириб чиққанлар пулни аста Фафур аканинг олдига — стол устига қўйишибди. Фафур ака пулни кўриб, “Нима бу” деб сўрабди.

— Ёзилажак асарларингиз учун қалам ҳақи...

— Нима қиламан бу пулларни. Ҳали пулга муҳтож бўлиб қолганимча йўқ. Сенларга пул керакми? Мана пул, олларинг қанча керак бўлса!

Шундай деб шоир ёнидан бир даста пул олиб, стол устига ташлабди. Йигитлардан бири сўрабди:

— Ахир, ўзингиз қалам ҳақимни берасанлар деб туриб олдингиз-ку.

— Эй болам, сендан мен пул сўраганим йўқ эди, қадрим қанча туришини билмоқчи эдим, холос, — дебди шоир.

Хонада кулги кўтарилибди.

Фафур Фулом табиатан қувноқ одам бўлгани учунгина кулган эмас, балки у кулгидан бало-қазолардан асрайдиган бир қалқон сифатида фойдаланган. Кулги унинг учун тақдирнинг ўринли-ўринсиз хуружларидан ҳимояланиш учун қалқон вазифасини ҳам бажарган. Баъзан эса ҳаддан ташқари қалтис ва жиддий вазиятлардан қутулиб кетишда ҳам кулги ёхуд юмор шоирга жуда катта ёрдам берган.

1937 йил сталинча қатағонлар бутун мамлакат бўйлаб энг авжига чиққан давр бўлганди. Ўшанда гўё бутун мамлакатга ўт кетган-у, бу ўтда ҳўлу қуруқ барабар ёнаётгандай эди. Бу талотўпда миллионлаб одамлар гуноҳсиз, бекордан-бекорга, арзимаган нарсаларни баҳона қилиб турмага ташланган, сургун қилинган, отилган, маҳв этилган эди. Бундай вазиятда ҳазил сиғмас эди. Аммо инсон инсон-да, ҳатто шундай шароитда ҳам одамлар кулгини қадрлаган.

Ўша йили Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида бир тарихий мажлис бўлган. Бу мажлис беш кун муттасил давом этган. Одамлар енгил-елпи овқатланиб олиш учунгина танаффус қилиб, бошқа вақтларда фақат мажлис қилишган, яъни бир-бирларини “фош” қилиш билан шуғулланишган. Ўшанда бу мажлисдан уч-тўрт кун аввал бир гуруҳ зиёлилар қамоққа олинган эди. Шунинг учун мажлиснинг кун тартибида фақат битта — “Халқ душманларининг қолдиқлари ва думларини битта қолдирмай йўқ қўлайлик”, деган масала турарди.

Маърузада кўплар қатори Фафур Фулом ҳам қаттиқ фош қилинди — “Бу шоир одамларни алдаб пулини олиб кетган, таъмагирлик билан уларнинг чопонини кийган, чойхонада ошхўрлик қилиб ичган

ва шу йўл билан шўро шоирининг обрўсини тўккан”, деб росмана айб қўйилган эди. Бу — жуда даҳшатли сиёсий айб эди. Бунинг устига катта мажлисда ошкора айтилган айб эди. Бунинг учун хар қандай одамни ҳам оёғини ерга теккизмасдан борадиган жойига олиб бориб қўйиш мумкин эди. Фафур Фулом сўзга чиқиб, бу воқеалар чиндан ҳам бўлиб ўтганини, лекин ҳеч қанақа сиёсий мазмунга эга эмаслигини, жуда нари борса, энг оддий, энг хашаки маиший воқеа эканини гапириб беради. Шоир буларнинг барини шу даражада қилиб гапирадики, залдагиларнинг ҳаммаси роса кулишади ва “наҳотки шу арзимас гапларни каттакон анжуманда жиддий муҳокама қилиб ўтирибмиз, ўзимиз ҳам тирноқ тагидан кир қидирадиган жуда майда, жуда бачкана одамларга айланиб қолибмиз-да”, деб ўйлашган бўлса ажаб эмас. Мен бу гапларнинг ҳаммасини ўша мажлиснинг стенограммасидан кўчириб олганман. Стенограммада шоирнинг сўзлари аниқ ифодаланганига ҳеч қанақа кафолат йўқлиги учун, уларни ўзимнинг ибораларим билан ихчамлаштириб бераяпман. Шундай қилиб, Фафур Фулом ҳикоя қилади:

— Якшанба эди. Нонуштани қилиб бўлиб, райҳонларга қараб юргандим, эшик тақиллаб қолди. Чиқиб қарасам, Ҳусайн Шамс билан Насрулла Охундий (Ёзувчилар уюшмасининг ўша вақтдаги раҳбарлари) туришибди.

— Фафур, бир тоққа бориб айланиб келмайми? — деди Ҳусайн Шамс.

— Хўп, — дедим ва дарров отланиб чиқдим.

Бўстонлиққа йўл олдик. Хўжакент деган жойдаги машҳур чойхонага етиб бордик. Чойхонада ўтириб, мириқиб чой ичдик, у ердаги одамлар билан гурунглашдик. Кўп ўтмай, тоғ ҳавоси таъсир қилдими ёки ўша ердаги булоқ сувида бир ҳикмат бор эканми, билмадим — қоринлар таталай бошлади. Бирор нарса олиб, ейлик десак, ҳеч қайсимизда пул йўқ экан. Уччовимиз ҳам бир тийин олмай, бир-биримизга ишониб чиқиб келаверибмиз. Ноилож мен чойхоначига ялиниб-ёлвориб, кимлигимизни айтдим. Насияга бир ош қилиб беришини сўрадик. Чойхоначи ҳам шинаванда одам

экан, дарров “хўп” деди. Ош пишди, уни иштаҳа билан едик, анави сабилдан ҳам жиндай-жиндай бўлди. Бу орада қош ҳам қорая бошлабди. Тоғ оқшомлари ғалати бўлар экан — бир зумда ҳаммаёқ совиб кетди. Биз “дир-дир” қалтираб, бир-биримизнинг пинжимизга суқилишдан бошқа илож тополмадик. Чойхонадагилар аҳволимизни кўриб, раҳмлари келди, шекилли, учта чопон олиб келиб, устимизни ёпишди.

— Манавини кийиб олинглар. Яна уволингизга қолиб юрмайлик.

Кейин ухлаб қолибмиз. Бир маҳал кўзимни очсам, юк машинасининг устида кетиб боряпмиз. Ҳаммаёқ зим-зиё. Осмондаги юлдузларнинг шуъласи йўлларни ёритишдан ожиз. Тошкент йўлининг ярмига етиб қолибмиз. Дарҳол, шерикларимдан сўрадим:

— Шошманглар, чойхона паловнинг пули нима бўлди. Чопонларни нима қилдик.

Ҳусайн Шамс деди:

— Хавотир бўлма. Ҳаммасини гаплашдим. Пулни ҳам, чопонларни ҳам ўзим қайтариб юбораман.

Кўнглим тинчиб яна уйқуга кетдим. Шамс ваъдасининг устидан чиқдим, йўқми — хабарим йўқ.

Залда ўтирганлар хо-холаб кулиб юборди ва Фафур Фуломнинг “халқ душмани” экани тўғрисидаги масала шу билан бартараф бўлади.

Фафур Фулом ана шунақа ажойиб одам эди. Албатта, у кулгига ҳар қанча яқин бўлмасин, юмор туйғуси унинг табиатига ҳар қанча сингиб кетган бўлмасин, унинг шахсияти фақат шундай жиҳатлардан иборат бўлган эмас. Керак бўлганда ўта жиддий асарлар ҳам ёза билар, ҳар қандай жиддий масалаларни жиддий ҳал қила билар эди. Лекин унинг қалбига ўрнашиб олган туғма юмор туйғуси бу буюк инсонга бетакрор жозоба, мислсиз ўзига хослик бахш этиб турарди. Бундай одамлар юз йилда бир бино бўлиб, бутун элу юртининг фаҳрига айланади.

2003

Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги этюдлар

Чинорлардан бири...

1966 йил. Машғум Тошкент зилзиласидан кейин кўп ўтмай Фафур Фулом ҳаётдан кўз юмди. Сўнг Мақсуд Шайхзода бандаликни бажо келтирди. 1968 йилда Ойбек оламдан ўтди. ўшанда одамлар “адабиётимизнинг забардаст чинорлари қулади” дея фиғон чекиб, кўп озурда бўлишган эди... Таваллудига 88 йил тўладиган Абдулла Қаҳҳор ҳам ўша чинорларнинг бири эди. “Эди?” “Эдими?” Бугун-чи? Наҳотки, орадан ўттиз йил ўтар-ўтмас бу сифат ўзгариб қолган бўлса? Менимча, ўзгаргани йўқ. Чинор дегани бақувват бўлади, унча-мунча бўрон уни кўпоролмайди. Назаримда, Абдулла Қаҳҳор бугун ҳам адабиётимиз боғида чинордай кўкариб, яшнаб турибди. Бу гапимни маъқул кўрмайдиганлар ҳам топилса керак, албатта. Айниқса, қайта қуриш қозонида обжўш бўлиб, ошкоралик шаробидан эсирган, ўзини янгича тафаккур дулдулини жиловлаб олган моҳир чавандоз ўрнида кўраётган айрим одамлар “домласи тушмагур яна дийдиёсини бошляпти-ку! Қўйинг ўша коммунистик мафкура маддоҳларини!” деб бурун жиёришлари мумкин. Албатта, бу эътирозларга кўниб, Абдулла Қаҳҳор ҳақида таваллуд кунни муносабати билан мақола ёзмай қўя қолса ҳам бўларди. Бироқ гап фақат Абдулла Қаҳҳорда эмас-да!

Абдулла Қаҳҳор бировнинг мақтовига ҳам, ҳимоясига ҳам муҳтож эмас. Унинг асарларини холислик билан синчиқлаб ўқисангиз, адиб ўз-ўзига муҳташам бир ҳайкал яратиб кетганига амин бўласиз. Эҳтимол, унинг шоҳсупаси чирик заминга қурилгани учун, бугун ҳайкал бироз қийшайиб қолгандай кўринар, лекин у ҳамон виқорли ва мағрур... Гап Қаҳҳорда эмас, бошқа нарсада. Гап яқин тарихимизга муносабатимиз ҳақида. Шундай бўляптики, бугун баъзилар шўро замонини қоралаш баҳонасида кечаги 70 йиллик тарихни бутунлай рад этишяпти, унда йилт этган ёруғлик кўринмаяпти. Шу жумладан, уларнинг фикрича, ўзбек совет адабиёти ҳам расво адабиёт, социалистик тузумни мадҳ этишдан бошқага ярамаган адабиёт, ёзувчилар ҳам ҳукмрон

мафқуранинг оқсоқоллари, партиянинг югурдаклари, уларни бугуннинг кемасидан аямай улоқтириб ташлаш керак!

Бундай мулоҳазаларда жон бордай кўринади. Чиндан ҳам замон ўзгарди, замон билан бирга ўзимиз ҳам ўзгардик. Чиндан ҳам шўролар замонида сиғиниб келган қадриятларимиз, ардоқлаган эътиқодларимизнинг кўпи чиппакка чиқди. Айниқса, мустақилликка минг раҳмат — кўзимиздаги оғир пардаларни олиб ташлади, тафаккуримизни мустамлакачилик кишанларидан халос этди, эркинлик берди. Кечаги тарихни, кечаги эътиқодларни, кечаги одамларни, шу жумладан, ўзимизни ҳам қайта баҳолаш, қайта таҳлил қилиш бугунги куннинг энг муҳим вазифаси бўлиб турипти. Шўролар замонида холислик деярлик йўқолиб кетган эди, ҳамма нарсани ялтиратиб, пардозлаб кўрсатиш қон-қонимизга сингиб кетганди. Бугун адабиётимиз ҳақидаги, ёзувчиларимиз тўғрисидаги ёлғон тасаввурларга, сохта мақтовларга, ялтироқ пардозларга барҳам бермоғимиз, ҳамма нарсани холис таҳлил чиғириғидан ўтказмоғимиз керак. Аммо қайта баҳолаш зинҳор-базинҳор 70 йиллик тарихни рад этиш, унинг устидан қора тортиш деган маънони англатмаслиги керак. Бурунни сассиқ деб кесиб ташлаб бўлмаганидек, яқин тарихимиз ҳар қанча қора ва кир бўлмасин, уни ахлат қутисига улоқтириб юбориш мумкин эмас. Чунки бу 70 йил ичида мислсиз азоблар ва машаққатлар ичида халқ барпо этган не-не улуғ ишлар бор, зўр тўсиқлар — талофатлар ва ҳатто фожиаларга қарамай яратилган янги маданият, янги санъат ва адабиёт бор, энг оғир шароитларда ҳам ўзининг жуда юксак фазилатларини намоён қила олган, етук ва баркамол шахслар сифатида фаолият кўрсатган ажойиб одамларимиз бор! Уларни унутиш, уларга лоқайдлик билан муомала қилиш сира йўл қўйиб бўлмайдиган бир ҳол бўлур эди. Мен бу ўринда кечаги арбоблардан, шу жумладан, ёзувчилардан ҳам бугун ҳиндларнинг сигирларини ясашга, яъни уларни ҳар қандай танқиддан холи қилиб, фақат оғиз кўпиртириб мақташга қаҳираётганим йўқ. Мен фақат шуни айтмоқчи бўляпманки, ким тўғрида фикр юритсак ҳам холис бўлайлик. Кечаги арбобларнинг қусурларини гапирганда хизматларини таъкидлашни ҳам унутмайлик,

бир хулосага келишдан аввал дўппини олиб қўйиб роса ўйлаб кўрайлик. Чунки маънавий меросимизга, уни яратган аждодларимизга нисбатан адолат ва инсоф билан иш юритиш ҳамиша юксак фазилат бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Абдулла Қаҳҳор ўз даврининг одами бўлган. Яъни у яшаган даврдаги вазият, шароит, қарашлар, тартиблар ва қоидалар унинг ижодида ҳам, шахсиятида ҳам муайян из қолдирган. Аммо кейинги йилларда унинг тўғрисида эълон қилинаётган айрим мақолаларни ўқисанг, шундай таассурот қоладики, гўё кечаги адабиётимизнинг жаъмики кир ва қора томонлари фақат унинг ижодида мужассам бўлган. Социалистик тузумнинг маддоҳи ҳам — Абдулла Қаҳҳор, замонасозлик қилган ҳам — Абдулла Қаҳҳор, асарлари билан Абдуллаеваларни тарбиялаб етиштирган ҳам Абдулла Қаҳҳор, одамларга, қаҳрамонларига меҳрсиз бўлган ҳам Абдулла Қаҳҳор, партияга югурдаклик қилиб, одамларни сохта ғоялар билан лақиллатган ҳам Абдулла Қаҳҳор! Унинг ўзини кўрмаган, гапларини эшитмаган, асарларини кам ўқиган ҳозирги одамлар бу гапларга лаққа ишонади. Ҳолбуки, аҳвол батамом бошқача бўлган. Ва, албатта, кейинги 30 йил ичида замон неча айланган бўлса-да, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ўзгаргани йўқ. Абдулла Қаҳҳор ҳамон ўша Абдулла Қаҳҳор! У жуда истеъдодли, донишманд ва ақлли одам эди. У ўз даврининг моҳиятини ҳам, адабиётнинг санъат сифатидаги табиатини ҳам анча-мунча одамдан чуқурроқ тушунган. У ижодда партиявий ёхуд мафкуравий талабларга бўйсунушга мажбур бўлган, лекин ҳеч қачон фақат шу талаблар доирасида қолиб кетмаган, жиндай бўлса-да, шу доирадан чиқишга, умуммиллат манфаатига ҳам хизмат қилишга уринган. Буни у баъзан хуфия, баъзан ошқора тарзда қилган. Шуни ҳисобга олиб унинг шахсиятига баҳо берадиган бўлсак, уни ўша кезлардаёқ истиқлол йўлида фаол курашган ўтюррак адиблардан бири деб аташ керак бўлади. У авжи турғунлик йилларида, хали оммавий қатағонлар бирозгина тусини ўзгартириб, аслида моҳиятини сақлаб турган бир шароитда халқни эркин бўлишга, мустақил фикрлашга, ҳар хил “Темир қозиклар”дан нари кетишга чорлашдан кўрқмаган эди. Абдулла Қодирийга бағишлан-

ган йиғинда Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистонда биринчи бўлиб унинг улуг адиб эканини, миллий ифтихоримиз эканини баралла айтган ва бу ҳақиқатни тан олишдан чўчидиганларни танқид қилиб, фил ҳақидаги чиройли рамзий ҳикояни айтиб берган эди.

Бошқа бир мисол. 1967 йил. Сентябрь ойининг сўлим оқшомларидан бири. Алишер Навоий номидаги театрнинг кўпни кўрган муҳташам зали. Адибнинг олтмиш йиллик тўйи нишонланмоқда. Ҳайъатда партия ва ҳукумат раҳбарлари, атоқли арбоблар, адиблар ва санъаткорлар. Зални лик тўлдириб ўтирган одамлар Абдулла Қаҳҳорнинг нутқини кутишяпти. Ниҳоят, унга сўз берилди. У шошилмай битта-битта босиб минбарга чиқди, бафуржа кўзойнагини бурнига қўндирди, ёнидан қоғозини олиб, ёйиб текислади-да, ўзига жуда ярашадиган барқут овози билан нутқини бошлади. Нутқ жуда қисқа эди, лекин шу қисқа нутқ залда бўрон ясади. Кўп ўтмай бу бўрон залдан ташқарига чиқди, шаҳарга, вилоятга, республикага ёйилди. Ушанда адиб нима деган эдики, бу гаплар ҳаммани бу қадар ларзага солган эди. “Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман!” Бу гап залда бомбадай портлади. Қизиғи шундаки, унинг Тошкентнинг қоқ ўртасида туриб кечаси айтган гапи ярим соатда Москвага — Марказий Комитетга ва бошқа тегишли ташкилотларга етган эди. Ўша пайтда партия аъзоси юқоридан айтилган ҳар қандай буйруқни солдатдай сўзсиз бажармоғи керак эди. Унинг ўйлаб ўтиришга ҳаққи йўқ эди. Партия раҳбарлари шуни дастак қилиб, “партия солдатлари”нинг қўли билан не-не жиноятларни қилмадилар, неча миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритмадилар. Қизиқ, ўша кезларда ва ундан кейин ҳам бутун Совет Иттифоқида бошқа биронта ёзувчи буйруқни сўзсиз бажарадиган итоаткор солдат бўлиш ғоясига қарши лом-мим дегани йўқ. Абдулла Қаҳҳор ўша нутқда, аслида инсон эркини, инсон ақлини ҳимоя қилиб ҳайқирган, инсон устидан зўравонлик қилишга қарши норозилик билдирган эди. Шунинг учун ҳам адиб шу сўзларни айтиши биланоқ раҳбарларнинг ранги бўзарди, қовоқ-тумшуғи осилди, кўзларида ғазаб чақнади. Абдулла Қаҳҳор бу нутқидан кейин умрининг охиригача ва вафотидан кейин ҳам анчагача таъна-дашномлардан қутилмади.

Абдулла Қаҳҳор фаолиятидан бундай мисолларни кўплаб келтирса бўлади. Уларнинг ҳар қайсиси бугун эскиргани йўқ. Улар халқнинг онгини тарбиялашда, унинг юрагида эркинлик ва мустақиллик иштиёқларини уйғотишда катта роль ўйнаган. Шунинг учун Қаҳҳор фаолиятининг бу қирралари бугунги кунларимизга ҳамоҳанг дейиш мумкин. Умуман, тоталитар тузум шароитида шундай “куфрона” гапларни тап тортмай айтган одамнинг жасоратига тан бермай илож йўқ. Абдулла Қаҳҳор қирқ йил ижод қилди, лекин шу қирқ йил мобайнида у жуда камдан-кам рўшнолик кўрди. Аксинча, унинг ёзганларининг ҳаммаси ҳукмрон мафкура дарғаларига маъқул бўлган эмас. Улар муттасил танқид қилинган, қораланган, саҳнадан олиб ташланган, сиёсий айблар қўйилиб тақиқланган. Унинг биринчи романи “Сароб”ни миллатчиликка хайрхоҳлик билан ёзилган асар” сифатида урдилар. 30-йиллардаги ҳикоялар “социалистик реализмдан узоқ, ажобий қаҳрамонлар бўш кўрсатилган” деб қораланди. “Кўшчинор” романи қишлоқдаги синфий курашни кўрсатмагани учун “ғоявий зарарли асар” деб эълон қилинди. Ҳатто “Шоҳи сўзана”, “Синчалак” каби асарларидан ҳам кир қидирилди. “Тобутдан товуш” асари ҳам “совет воқелигини бузиб кўрсатган, социалистик жамиятни қоралаб ёзилган асар” сифатида саҳнадан олиб ташланди. Фақат бадиий асарлари эмас, унинг публицистикаси ҳам “партиявий танқид”дан бенасиб қолган эмас. Масалан, шапалоқдеккина “Хуснбузар” деган мақола расмий доираларни шунақа ғазабга келтирдик, қўяверасиз. Адиб бу мақола учун ҳам анча вақтгача маломат тошларидан қутулолмай юрди. Ажабланадиган жойи шундаки, бунақа маломатлардан у бугун ҳам қутулгани йўқ. Фақат авваллари Абдулла Қаҳҳорни асарлари билан социалистик жамият манфаатларига яхши хизмат қилмаганликда, партиявий принципдан чекинишда, совет воқелигини бузиб кўрсатишда айблаган бўлсалар бугунги кунда худди шу асарлари учун социализмнинг маддоҳи бўлганида, партияга югурдаклик қилишда, коммунистик мафкурага хизмат қилишда айбламоқдалар. Тақдирнинг ўйини шунақа қизиқ бўлар экан-да!

Аmmo бунақа айб қўйишдан аввал ҳар томонни пухта ўйлаб иш юритган маъқул. Мен бу ўринда биргина

“Синчалак” мисолида айрим мулоҳазаларни ўртага ташламоқчиман. Чиндан ҳам “Синчалак”, биринчи қарашда, ўта юксак “ғоявий” асардек кўринади. Лекин, назаримда унинг бундай кўринишига ёзувчи эмас, биз — танқидчилар кўпроқ айбдормиз. Қисса майдонга келгандан кейин унинг тўғрисида юзлаб мақолалар ёзилди. Шу жумладан, мен ҳам бу қисса ҳақида бир неча марта ёзган эдим. Буларнинг ҳаммасида “Синчалак” социалистик реализмнинг энг ёрқин намунаси деб эълон қилинган, ундаги қаҳрамонлар чинакам коммунистлар, давримизнинг ижобий қаҳрамонлари деб талқин қилинган эди. Бундай яқдилликнинг сабаби шунда эдики, биз танқидчилар вульгар социологизм касалига қаттиқ чалинган эдик ва адабиётнинг моҳиятини ҳам, қаҳрамонлар образларини ҳам социологизм қаричи билан ўлчар эдик. Шунинг учун кўпинча мақолаларимизда асарнинг реал мазмуни бир ёқда қолиб кетиб, унинг қулоғидан тортиб социалистик реализмга ёпиштираверар эдик. Яқинда “Синчалак”ни қайта ўқиб чиқдим ва бир нарсага ҳайрон қолдим — Абдулла Қаҳҳор 1959 йилдаёқ “Бўстон” колхозини ва унинг атоқли раиси Арслонбек Қаландаров тимсолида тоталитар тузумнинг моделини ифодалаган экан-ку! Энг муҳими — бу тузумнинг ичдан чириганини, чуқур таназул ҳолини кечириётганини кўрсатган экан. Бу таназул иқтисодий характерга эмас, ижтимоий-психологик характерга эгалиги ҳам очилган. Ҳар ҳолда, “Синчалак”ни янги кўз билан ўқилса, унда колхоз тузумининг ички емирилиши тасвирланганига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Саида образига келсак, нима дейиш мумкин. Менимча, Саида ҳам жуда пухта ўйланган, атайин қиссага киритилган, қиссанинг бош ғоясини ўтқазишга, унинг кескинлигини юмшатишга хизмат қиладиган образ. Чиндан-да Саида образида ҳаётийликка хилоф бир жиҳат бор — ўша йиллар шароитида бунақа қиз Қаландаровдек одамга рўпара келиб қолса, албатта, соғ қолмаган бўларди. Қаландаров уни икки ямлаб бир ютарди, хоҳлаган кўйига солиб ўйнатарди. Айтган йўлига юрмаса, “қонуний” тарзда қаматиб юбориши ҳам мумкин эди. Абдулла Қаҳҳор реал ҳаётий вазиятни билмаганми? Менимча, билган ва билиб туриб, асарга Саидани киритган. Бундан мақсад битта бўлган — Саида

образида қишлоқда партиянинг раҳбарлик ролини “кўрсатиш” орқали тоталитар тузумни фош қилиш ғоясини ўтказиб олмоқчи бўлган. Ахир, “Синчалак” Саидасиз бўлса, унда ёлғиз Қаландаров фаолияти кўрсатилган бўлса, ўша кезларда бундай асарнинг босиб чиқарилишини тасаввур ҳам қилиб бўлмасди.

“Сароб”нинг замонасозлиги, миллатчиликни “фош қилувчи” асар экани ҳақида кўп гапирилади. Лекин чуқурроқ ўйлаб қаралса, романда миллатчиликни фош қилиш руҳи унча сезилмайди. 30-йилларда роман қораланган ёзувчи ҳақида мунаққидлар “адиб Саидийга хайрихоҳлик билан қалам тебратди” деб бежиз айтишган эмас. Табиийки, мен бул мулоҳазаларни узил-кесил хулосалар тарзида айтаётганим йўқ, фақат бир нарсага ишора қилипман, кечаги асарларни баҳолашдан олдин бугунги кўз билан янгидан ўқиб чиқиш керак.

Абдулла Қаҳҳор баркамол адибгина эмас, баркамол инсон ҳам эди. Унинг қалби яқинларига, дўстларига нисбатан адоқсиз меҳрга, муҳаббатга тўла эди. Фақат адиб бу меҳрини кўкрагига уриб, ҳайқириб эълон қилмас, шиорларга солиб айтмас, ҳаммани бир-бирини севишга чақирадиган хитоблар айтмас эди, аммо кундалик фаолиятида, муайян ишларида унинг меҳри мутгасил намоён бўлиб турарди. Мисоллар келтирайми? Марҳамат. Абдулла Қаҳҳор кўп йиллар мобайнида Кибриёхоним билан бирга Жуковский кўчасидаги икки хоналик торгина уйда истиқомат қилган. Ниҳоят, ёзувчиларга бир неча хонадан иборат ҳовлилик участка қурилган-у, шунинг биттаси Абдулла Қаҳҳорга берилган. Абдулла Қаҳҳор эса ... уни Маъруф Ҳаким деган ёзувчига берган, чунки унинг болалари кўпроқ, аҳволи жуда ночор экан.

Хўжандда Аширмат деган шоир яшарди. У бетоб бўлиб: кундан-кун оғирлашаверади. Шунда Абдулла Қаҳҳорни кўриб, у билан видолашмоқчи эканини одамлардан айттириб юборди. Албатта, у пайтларда бензин анча арзон бўлган, лекин Хўжанд ҳазилакам йўлда эмас. Бориб-келиш учун камида икки кун керак. Абдулла Қаҳҳор ҳеч нарсага қарамай, ҳамма ишини йиғиштириб йўлга отланади ва оғир ётган одамнинг кўнглини кўтариб қайтади.

Унинг меҳрибонлигини ёш ижодкорларга муносабатида ҳам аниқ кўриш мумкин. Шуқур Холмирзаев, Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов каби ёш ёзувчиларнинг ҳаммаси Абдулла Қаҳҳорнинг қаноти остида эди. Ўша кезларда Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов дадил қадамлар билан адабиётга қадам қуяётганда, кимдир уларнинг жиловидан тортиб, қанотини қайилтириб қўймоқчи бўлди. Бу икки ёш ноҳақ “партиявий” танқид бўрони остида қолди. Шунда адиб бу икки ёшнинг шеърларидан ҳикоялари учун эпиграф олди. Бундай жўмардлик ёшларни ҳаяжонлантирмай қўймаган. Адибнинг қалби ҳаётда шунчалар меҳр-муҳаббатга тўла экан, бу меҳр асарларига кўчиб ўтмадими? Яқинда бир мунаққид “Ўғри” ҳикоясини таҳлил қилиб, ҳикоя меҳрсиз ёзилган, китобхон Қобилбобога ачинмади, деган маънода гапирипти ва буни адибнинг коммунистик мафкура, ғоя таъсирида бўлгани билан изоҳланди. Менимча, ҳикояда меҳр йўқ деган гапга қўшилиб бўлмайди, фақат бу меҳр яланғоч айтилмайди, ҳикоя тўқимасига сингдириб юборилади. Қобилбобога ачиниш-ачинмаслик ҳар кимнинг ўзига боғлиқ — дийдаси қаттиқ одамга бу шўринг курғур ночор қариянинг аламли тақдири таъсир қилмаслиги мумкин. Лекин мен ҳикояни ўқиганда кўзлари жиққа ёшга тўлган ўнлаб одамларни кўрганман.

Бугун бу улуғ инсон ва улуғ адибнинг таваллуд кунлари унинг хотирасини ёдлаб ўтириб, бир нарсани ўйлаб кетдим: ҳар қалай, нима учун унинг тўғрисида босиқлик ва холислик билан ёзиш ўрнига хом-хатала гапларни айтяпмиз. Унинг ҳақида бунақа гапларни янги тафаккур меваси сифатида тақдим этяпмиз. Менимча, бу янги тафаккур эмас, аксинча, эски тафаккурнинг талвасаларидан ўзга нарса эмас. Гап шундаки, социалистик тузум ҳаммамизни ҳам мантиқ қонуниятлари асосида эмас, муайян қолиплар асосида фикрлашга ўргатиб қўйган эди. Биз ҳамма нарсага синфийлик нуқтаи назаридан қарар эдик. Синфийлик эса фақат икки-та рангни — оқу қорани, яхши-ю ёмонни тан оларди. Кимки биз билан бўлмаса, у бизнинг душманамиз. Бугун ҳам шу рангпарастлик ҳақиқатни тугал кўришимизга халақит бермаяптимикин. Ёки Герострат шухратига эришиш иштиёқи ғолиб келиб кетмадими?

Бугун Абдулла Қаҳҳор хотирасини ёд этиб, руҳини шод этар эканмиз — бир ҳақиқатни унутмайлик — у адабиётимизнинг қудратли, забардаст чинорларидан бири эди. Бу чинорнинг қуюқ соясидан баҳраманд бўлайлик.

1995

Бу уйнинг чироғи ҳамиша ёниқ

Тошкентнинг қоқ марказида — собиқ Туркман бозори деб айтилган жойнинг яқинида сердарахт, сокин бир кўча, унда эса икки қаватли бежиримгина бир уй бор. Бу уйнинг эшиги ёнида унда 1957—1968 йиллар мобайнида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор яшаганидан хабар берадиган лавҳа осилган. Ҳар йили сентябр ойининг 17-куни бу уй гавжум бўлади — атоқли адибнинг қариндош-уруғлари, шогирдлари, дўст-биродарлари, баъзан эса ҳатто унинг ўзи билан ҳаётлигида шахсан танишиш имконига эга бўлмаган мухлислари ҳам йиғилиб, унинг хотирасини нишонлайдилар. Бундай оқшомларда Қуръон тиловат қилиниб, ўтганлар руҳи покига бағишланади, адиб ҳаётидан ҳар хил воқеалар эсланади, кимдир унинг айтган ажойиб ибораларини тилга олади, асарлари ҳақида гап бўлади. Қаранг-чи, бутун оқшом мобайнида адибнинг ўзи шу ердадек, чехрасида ўзига ярашадиган ним кулги билан меҳмонларни кутаётгандек, уларнинг гап-сўзлари билан бугунги адабий ҳаётдан хабар топаётгандай, нималарнидир маъқуллаб, нималарнидандир кўнгли тўлмаётгандай бўлади.

Абдулла Қаҳҳор бу уйда умрининг сўнгги ўн йилини ўтказган — ундан аввал эса ўттиз беш йилдан мўлроқ муддат давомида уйсизлик дардидан азият чекиб яшаган эди. Тўғрироғи, у Қўқондан Тошкентга кўчиб келгандан кейин аввал Ўқчида, кейин Жуковский кўчасидаги уйда истиқомат қилган, бироқ бу уйлар тор, япасқи, мункайиб қолган уйлар бўлган. Улар роҳат-фароғатда яшаш учун, бемалол яйраб ижод қилиш учун мослашмаган уйлар эди. Бироқ чинакам истеъдод жой танламайди шекилли. Абдулла Қаҳҳор айнаи шу

уйларда ёзган ҳикоялари, қиссалари, романлари, драмалари биланоқ машҳур бўлиб кетган эди. Тўғри, ўз вақтида республиканинг ўша пайтдаги раҳбарияти бу адибнинг шаънига яраша уни тузукроқ уй-жой билан таъминлашни ўйлаган — бир гал унга пишиққина гиштин участка берилган эди, у кўп хонали бўлиб, ҳар қанча яйраб-яшнаса бўлар эди. Бироқ Абдулла ака рафиқаси Кибриё опа билан маслаҳатлашиб, биз-ку яхшими-ёмонми икки хоналик шу уйда яшаб турибмиз, баъзи ёзувчилар серфарзанд бўлишига қарамай, уйсиз-жойсиз қийналиб юрибди деб, тайёр жойни Маъруф Ҳакимга бериб юборишган эди.

Албатта, Абдулла Қаҳҳор ҳукуматнинг инъомига кўз тикмай, ўзи бирон жойдан участка тиклаб кетса ҳам бўларди, бунга қурби етарди. Бироқ, биринчидан, ўша кезларда Тошкентда участкага ер олиш космосга парвоз қилишдай оғир гап эди. Иккинчидан, участка қурмоқ учун ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, камида тўрт-беш йил умрни сарфлаш керак эди. Эҳтимол, Абдулла Қаҳҳор ижоддан орттириб, умрини участка қуришга сарфлашга кўзи қиймаган. Ҳар ҳолда, 50-йилларнинг охирида унга участка қуриш учун жой беришганда, бу жойни ҳам бошпанасиз изиллаб юрган эр-хотин ёзувчи Саид Аҳмад билан Саида Зуннуновага бериб юборишган.

Абдулла Қаҳҳор Тошкентга Қўқондан 18 ёшида ўша пайтдаги етакчи газетанинг таклифи билан ишга келди-ю, бир умр шу ерда қолиб кетади. У Тошкентни жуда яхши кўрарди. Тўғри, бу севгиси ҳақида у оғиз очиб гапирмас, бўлар-бўлмас муносабатлар билан туйғусини кўз-кўз қилавермасди.

1968 йилнинг баҳорида Абдулла Қаҳҳор муолажа учун Москвага кетадиган бўлди. Кетишидан бирор ҳафта олдин менга қўнғироқ қилиб, “Бўш бўлсангиз, етиб келинг, бир иш бор эди”, дедилар. Мен етиб келдим. “Машинангизни ҳовлига қўйиб, меникини олиб чиқинг” дедилар. Абдулла ака машинани янги олган эдилар, лекин бетобликлари сабабли уни бемалол мина олмаган эдилар. Мен уни гараждан олиб чиқдим, чангини ювиб тозаладим, филдиракларига дам бердим. Оёқларидаги яра туфайли юришлари қийин эди. У кишини эҳтиёт билан олдинги ўриндиққа ўтказдик, оёқла-

рини беллари аралаш кўрпа билан ўрадик. “Туркман бозорга ҳайданг”, дедилар. У ерда шундоққина трамвай йўлининг ёнгинасида саргарошхона бор эди. Саргарош Абдулла аканинг эски қадрдони эди. Адибни кўриши биланоқ, у навбат кутиб турганлардан уз сўраб, уни курсига ўтказди. Улар соч-соқолни олиб бўлгунча, роса мириқиб кулишди. Шундан кейин шаҳар айландик — вокзалга бордик, ундан Бешёғочга ўтдик. Хадрага, Эски Жўвага бордик, сўнг Алишер Навоий кўчаси орқали қайтдик. Абдулла Қаҳҳор бу жойларнинг ҳаммасида бир неча дақиқа машинасини тўхта-тишни буюрардилар, кўзларида алланечук тўймас соғинч билан теварак-атрофни индамай томоша қилиб ўтирардилар, баъзан бу жойлар билан боғлиқ бирон воқеани гапириб берардилар.

Шаҳар бўйлаб сафаримиз бир неча соат давом этди. Мен кейин англадим — афтидан, адиб Тошкентга бошқа қайтиб келмаслигини ҳис қилган-у, шу тарзда ўз машинасида уни айланиб, шаҳар билан видолашган экан.

Абдулла Қаҳҳор ҳаётлигида ҳам унинг уйи, албатта, гавжум бўларди. Қизиқ, бу уйга фақат ёзувчи ва шоирларгина эмас, бошқа тоифадаги одамлар ҳам кўп келарди. Улар ичида Ҳабиб Абдуллаев, Мамажон Ўрозбоев каби академиклар, Шабот Хўжаев каби давлат арбоблари, инженерлар, қишлоқ хўжалик ходимлари, ўқитувчилар, савдо соҳасида ишлайдиган мутахассислар ва яна аллакимлар келарди. Уларнинг ҳаммаси кўнгилларидаги гапларини айтиб изҳори дил қилиб, бу улуғ инсондан қувват олиб кетишарди. Абдулла аканинг ўзи ҳам бу одамлар билан мулоқотдан кўп нарса олар, улар орқали ҳаёт томирларининг уришини ҳамма вақт сезиб тургандай бўларди.

Мен бу даргоҳга биринчи марта 28 ёшимда кирган эдим. Бу ердаги шойисталик, очиқ муомала, теранлик мени бу уйнинг доимий аъзосига айлантирди. Мен жуда кўп гурунглар қатнашчиси бўлдим, Абдулла Қаҳҳорнинг бениҳоя ўткир зеҳни, зийрак, ҳозиржавоб, бағрикенг инсон эканини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳозиргача ўзимни-ўзим бир нарсада кечиролмайман — нима учун ўшанда кундалик тутмаганман, адибнинг гап-сўзларини, ҳикматларини, қочириқ ва киноялари-

ни қоғозга тушириб қўймаганман. Инсон хотираси мўрт эканини, унда муҳрланиб қолган нарсалар ҳам вақт ўтиши билан хира тортиб қолишини ўйламабман. Ўзимга ортиқча бино қўйиб юборган эканманми, билмайман. Мана, энди у жавоҳирлар, дурдона ҳикматлар йўқ. Ҳолбуки, Абдулла аканинг ҳамма гаплари маънодор бўларди, дабдурустдан айтиб юборган гапларида ҳам теран маъно бўларди. Яқинда Абдусалом Латипов деган астроним дўстим Абдулла Қаҳҳорнинг ўша пайтдаги гурунгаримиздан бирида айтган бир луқмасини эслади, уч-тўртта ёшлар Абдулла ака билан ҳар хил мавзуларда чақ-чақлашиб ўтирган эканмиз. Ўша кезларда тилшунослар матбуотда бир масала устида қизғин баҳслашиб қолишди. Бу баҳс “билан” сўзини “и” сиз ёзиш керакми ёки “и” биланми деган масала атрофида эди. Даврадагилардан бири баҳсдан ранжиганини изҳор қилди:

— Ҳайронман — “билан” бўлса нима-ю, “блан” бўлса нима. Шу билан бирор нарса ўзгариб қоларми. Бирлари — “и”ни киргизамиз дейишади, бирлари олиб ташлаймиз дейишади. Нега шундай қилишаркин?

— Шунинг ҳам билмайсизми? — деди киноя билан Абдулла Қаҳҳор, — “и”ни киргизганда бир нечта одамнинг участкаси битиб қолади, “и”ни чиқариб ташлаганда яна бир неча одам участкали бўлиб қолади...

Кези келганда, бир нарсани айтиб ўтай: одамлар мени Абдулла Қаҳҳорнинг шогирди дейишади. Мен ўзим ҳам бу тўғрида бир-икки ёзганман. Очигини айтганда, мен бу унвондан ҳамиша фахрланиб келганман. Лекин шу билан бирга ҳозирга қадар ўзимни Абдулла Қаҳҳорнинг шогирдиман дейишга истиҳола қиламан, тилим бормайди. Биз ҳар қанча у одамга яқин бўлмайлик, лекин Абдулла Қаҳҳор истеъдоди жиҳатидан ҳам, ақлзаковат бобида ҳам, одамгарчилик масаласида ҳам биздан бир неча баробар юқори турар эдилар. Ҳар қанча яқин бўлмайлик, орамизда ҳамиша муайян бир масофа сақланиб қолардики, уни босиб ўтишга ҳаддимиз сизмас эди. Шунинг учун ҳатто ҳозир ҳам мен ўзимни баралла у кишининг шогирдиман, деб атасам, орамиздаги ўша масофа қисқариб қоладигандай, мен у кишининг буюклигига шерик бўлаётгандек туюлаверади. Назаримда, “Абдулла Қаҳҳорнинг шогирди” деган мақом шу қадар юксакки, бунга сазовор бўлмоқ учун менга

ўхшаган одамлар бугун умри давомида ҳаракат қилишлари керак бўлади. Менда Абдулла Қаҳҳор дастхат ёзиб берган биронта ҳам китоб йўқ, албатта, бунинг учун кўп афсусланаман. Лекин Абдулла ака ҳаётликларида “Менга бирон китобингизни ёзиб беринг”, дейишга ботина олмаганман. Абдулла аканинг ўзлари эса нима учундир бундай қилишни лозим кўрмаганлар.

Ҳа, Абдулла Қаҳҳор чиндан-да буюк ижодкор ва буюк инсон эди. Шунинг учун бугун мустақил Ўзбекистонимизда бошқа кўпгина атоқли зиёлиларимиз каби унинг ҳам “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланиши жуда яхши иш бўлди. Бу ҳукуватимизнинг, Президентимизнинг кечаги адабиётимиз намояндалари меросига чуқур эҳтиром билан қараётганидан, улارнинг бугун ҳам биз билан бирга эканини таъкидлаганларидан далолат беради. Бу жуда яхши, лекин бир таяссуфли гап ҳам борки, уни-да айтиб ўтмасам, кўнглим жойига тушмайди. Билмадим, ҳозирги китобхонликнинг умумий тушкунлиги сабабми ё бошқа бирон баҳона борми, Абдулла Қаҳҳор асарларини бугун кам мутолаа қилишади. Баъзи бир ношуд адабиётшунослар ҳатто уни “эскирган” ёзувчи деб эълон қилишдан ҳам чўчимайдилар. Баъзилар уни “Шўро мафқурасига хизмат қилган адиб, бинобарин, унинг асарларини бугун ўқиган ёшлар мафқураси бузилиши муқаррар”, деб ҳисоблашади шекилли. Буларнинг бари беҳуда гаплар. Тўғри, Абдулла Қаҳҳор шўролар замонида яшаган ва табиийки, шу замон рамкаларидан чиқиб кетолган эмас. Лекин у адабиётнинг моҳиятини яхши тушунарди, унинг муайян мафқуралар хизматкори эмас, адиб ҳамisha “естъ” деб честь бериб турадиган солдат эмаслигини яхши биларди. Шунинг учун у ўз асарларида биринчи навбатда инсон ҳақида ёзарди. Инсоннинг табияти, унинг доимий фазилатлари ва доимо нуқсонлари унинг диққат марказида турарди. Шунинг учун унинг асарлари бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Бугунги китобхон “Синчалак”дай “мафқуравий” асардан ҳам бугунги кун учун кўпгина қимматли маълумотлар олиши мумкин. Юксак бадиият билан суғорилган бу асарни ўқиган китобхон, комил ишонч билан айтиши мумкинки, зинҳор-базинҳор мафқуравий жиҳатдан айнаиб қолмайди. Иккинчидан, Абдулла Қаҳҳор ўзбек ти-

лининг буюк билимдони, битмас-туганмас хазинаси эди. Кеча ҳам, бугун ҳам, эртага ҳам ўзбек тилининг нафосатларга тўла бойлигини, рангларини, чексиз таъсир имкониятларини, қочириқларини, тенгсиз образлигини ўзлаштираман деса, Абдулла Қаҳҳор асарларини мутлақо четлаб ўтолмайди. Унинг кичик ҳикояларидан тортиб, ҳатто энг кичик мақолаларигача — ҳамма асари ўзбек тилини мукаммал ўрганишда энг қимматли қўлланмалар бўлади. Мана, масалан, унинг академик Ўрозбоев юбилейига бағишланган ярим саҳифалик мақоласини эслайлик. Унда дўстига қарата адиб, “майли, юзга киргин-у, лекин бир тоғора аталадай суюлиб кетмай киргин” деган иборани ишлатган. Бундаги юмор ва образлиликка эътибор беринг — бугун ҳам уларнинг охори тўкилмаган.

Хуллас, биз бир нарсани унутмаслигимиз керак — адибнинг буюк хизматлари кечаги кунда қолиб кетган эмас. Улар бугун ҳам амалда, бугун ҳам ардоқли, бугун ҳам халқни тарбиялашда беқиёс аҳамиятга эгадир.

Ҳа, бу хонадон ўзбек адабиёти, ўзбек маданиятининг энг ардоқли масканларидан бири бўлиб қолди. Абдулла Қаҳҳор вафот этганидан кейин унинг садоқатли ва вафодор рафиқаси Кибриё Қаҳҳорова бу уйнинг чироғини ёқиб келди. Унинг саъй-ҳаракатлари билан 17 сентябрь бу хонадонда Абдулла Қаҳҳор хотирасини нишонлаш кунига айланди. Кибриё опа вафот этганидан кейин эса бу хайрли анъанани у кишининг укалари Ҳикматилла ва Ҳабибулла Лутфуллаевлар, баъзи мухлислари давом эттиряпти.

Ҳа, улуғ адибнинг чироғи сўнгани йўқ. Бу хонадоннинг чироғи бугун ҳам ёниқ!

2003

Қалбида истиқлол ёлқини бор эди

Бугун таваллуд топганига 95 йил тўладиган Абдулла Қаҳҳор Кўқон шаҳрида туғилган эди. Болалиги Кўқон атрофидаги қишлоқларда кечган. Отаси темирчи бўлгани важдан оила қишлоқма-қишлоқ кўчиб юришга мажбур бўлган ва ёш Абдулла бошланғич таҳсилни ҳар хил мактабларда, ҳар хил муаллимлар қўлида олади.

Кейин Қўқондаги болалар билим юртида ўқийди. Бу билим юртига Тошкентда ўқиш учун болаларни танлаб олиб кетиш мақсадида катта домла келади. Бу домла бўладиган болани кўзларига қараб билиб олар экан. Ҳамма болалар саф тортиб туришади. Домла — Қори Ниёзий эди. У ўн учта болани танлайди. Чиндан ҳам уларнинг ҳаммаси “бўладиган” болалар экан — кейинчалик ўзбек маданиятининг атоқли намояндалари бўлиб етишишди. Одамлар уларни “ўн уч қалдирғоч” деб аташди, улар тўғрисида мақолалар ёзилди, фильм сувратга олинди.

Ана шулардан бири Абдулла Қаҳҳор ҳам аста-секин бадиий ижод билан шуғуллана бошлади ва ўзбек адабиётининг пешволаридан бири даражасига кўтарилди, ҳақиқий устоз ёзувчи бўлиб қолди. У қирқ йилдан ортиқроқ умрини адабиётга бағишлади, романлар, қиссалар, ҳикоялар, очерklar, драмалар яратди, кўпчилиги маданий ҳаётда чуқур из қолдирган мақолалар ёзди. Тўғри, улар сон жиҳатидан унчалик катта эмас, адибдан қолган меросни бор-йўғи беш ёки олти жилдага жамласа бўлади, лекин уларнинг сифатига гап йўқ. Адиб оламдан кўз юмганига 34 йил бўлди, лекин унинг асарлари эскириб, қатордан чиқиб қолгани йўқ. Албатта, бу асарларда яратилган даврнинг муҳри бор, айримларида ўша пайтдаги ҳукмрон мафкурага ён берилган ўринлар йўқ эмас. Лекин яхлит олганда бу асарлар ўзбек халқининг маънавий улғайишида, миллий онгининг шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлган ва бугун ҳам хизмат қилишда давом этаётган асарлардир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон истиқлолинининг 10 йиллиги кунларида бир қатор адабиёт ва санъат намояндалари билан бирга Абдулла Қаҳҳор ҳам “Буюк хизматлари учун” ордени билан мукофотланди.

Абдулла Қаҳҳор қирқ йил ижод қилган бўлса, ҳаммаша унинг қалбида истиқлол ёлқини мавжланиб турган. Албатта, у ошкора тарзда истиқлолни қўмсаб бирор асар ёзган эмас, ҳеч қайси мақоласида баралла овозда истиқлолга чақирган эмас — шўро замонида бундай қилишнинг ўзи мумкин эмасди. Бироқ у Ўзбекистонни ҳам, ўзбек халқини ҳам жон-дилидан яхши кўрар, жон-нажон юртининг дунёдаги ватанлар, юртлар ичида энг гўзал бўлишини, ҳар бир ўзбек ҳар жиҳатдан барка-

мол ва етук бўлишини истарди. У Ўзбекистон билан ҳам, ўзбеклар билан ҳам ифтихор қилар ва бу туйғусини бошқаларга ҳам юқтиришга ҳаракат қиларди. Мен яқин мулоқотларимиз давомида фақат бир мартагина унинг оғзидан билибми-билмайми истиқлол ҳақидаги ошқора гап чиқиб кетганини биламан. Ўшанда Абдулла Қаҳҳор ўзбек санъаткорларига раҳбарлик қилиб бир ой давомида Ҳиндистонда бўлиб қайтган ва инглиз асортидан эндигина озод бўлган бу қадимий ўлканинг қиёфаси, маданияти, тартиблари тўғрисида оғзидан бол томиб гапириб берганди. Ҳикоясининг сўнгида эса чуқур бир хўрсиниш билан “бизни мустамлакачидан ҳам ёлчитмабди-я!” деб афсусланган эди.

Унинг қалбидаги истиқлол ёлқини асарларида кўришиб туради. У Ўзбекистонни шоҳи сўзанага менгзаган эди ва бу гўзал сўзанада биронта ҳам “чипта ямоқ” бўлмаслигини орзу қилган эди. У қаҳрамонлари тилидан “ойда доғ бўлса бўлсин, аммо бизнинг одамларда доғ бўлмасин” деб ҳайқирган эди. Яна анча-мунча асарларида ўзбекларнинг юксак фазилатлари тўғрисида мароқланиб ёзган эди.

Айни чоғда у ҳаётдаги иллатлар тўғрисида, инсон шаънига номуносиб бўлган, уни таҳқирлайдиган тартиблар ҳақида, одамлардаги кемтиклар, қусурлар ҳақида ташвишланиб ёзарди. Ёзганда ҳам маҳорат билан, китобхоннинг хотирасида умрбод муҳрланиб қоладиган қилиб ёзарди. Шунинг учун кимлардир унга ҳасад қилар, кимлардир унинг тўғри сўзлигидан ранжир ва охирпировардида ҳаммалари биргаликда бу ёзувчини қоралашни бошлашар, унга турли-туман бўҳтонларни, ёлғон-яшиқ нуқсонларни ёпиштириб, обрўсизлантиришга уринишарди. Унинг асарларида бирон чаласавод санъаткорми ёхуд адабиёт ўқитувчиси қиёфасини кўриб қолишса, буни бутун ўзбек зиёлиларига туҳмат деб эълон қилишарди. Бирон аёлнинг қинғир юришлари, “баданидан нами кетмай туриб” даври-даврон суришга интилишлари тасвирланса, буни “ўзбек аёлини ҳақорат қилди” деб чуввос солишарди. Аммо халқ билардики, фақат ўз юртини, ўз миллатини яхши кўрган, уни бенуқсон кўришни истаган адибгина ҳеч қанақа таънадашномлардан қўрқмай, инсон ҳақидаги ҳақиқатни рўйи-рост тасвирлайди. Ватанга, халққа муҳаббат дега-

ни ҳеч қачон уни енгил-елпи мақташдан, ҳавойи ва чучмал гаплар билан китобхон олдига похол солишдан иборат бўлган эмас. Кўпчилик ёзувчилар “ҳаётимиз яшнаб кетди, ҳаммаёқ чаман бўлди” деб турган, “дунёда бизнинг миллат одамларидан кўра аслроқ одам зоти йўқ” деб бонг ураётган бир шароитда миллат ҳақида, Ватан ҳақида ҳақиқатни айтиш учун ҳам катта жасорат ва мардлик керак. Шўро шароитида эса бу ишни қиладиган одам бошини дорга тикиб қилмоғи керак эди. Абдулла Қаҳҳорнинг асарлари айни ана шу сифати билан, яъни инсон ҳақидаги ҳақиқатни рўйи-рост айтгани билан, умрбоқийлик касб этди ва айни шу сифатлари бугун ҳам жамиятга хизмат қилишда давом этмоқда. Ахир, бугунги кунда орамизда биронта порахўр ёки бефаросат амалдор қолгани йўқ, ҳамма пиёнисталар ичкиликни ташлаб, ароқ заводлари таназулга юз тутди, маишатпараст ва ишратпарастлар фақат хизматини ўринлатиб бажариш тўғрисида ўйла-япти, ношуд муаллимлар, чаламулла мутахассисларнинг уруғи қуриб битди деёлмаймиз-ку! Ҳа, Ватанини севган, қалби истиқбол ёлқинидан нурланган одам миллат дардларини ўз дарди деб билмоғи ва уларга барҳам бериш йўллари қидирмоғи керак. Баъзан Президентимизнинг ҳаётимиздаги нуқсонлар тўғрисида куйиб-ёниб сўзлаганларини эшитганимда, кўнглимдан “бугун бизнинг адабиётимизга Абдулла Қаҳҳордай забардаст қалам эгалари етишмаяпти” деган фикр ўтади.

Албатта, беайб парвардигор. Одамларда турли-туман катта-кичик нуқсонлар ҳамиша учраб туради. Абдулла Қаҳҳор фақат ана шундай нуқсонларни ҳажв қилиш билан чекланмаган, у миллатнинг миллат бўлишига халақит берадиган жуда жиддий муаммоларни қаламга олишдан ҳам чўчиган эмас. Бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. 1966 йилда Абдулла Қодирий 70 ёшга тўлди. Бу санага бағишлаб йиғин ўтказилди. Унга бор-йўғи 50—60 одам қатнашди, холос. Ҳолбуки, адабнинг оқланганига ўн йил бўлган бўлса-да, одамлар ҳамон унга муносабатларини ошкор намоён қилишга чўчишарди. Шунинг учун адаб санасини нишонлашга ҳам ҳадиксираб келишмаган эди. Бу йиғинга келиб атайин нутқ сўзлаган Абдулла Қаҳҳор оёғидаги занжирлари чириб тўкилиб кетган бўлса-да, эски қафасининг

хулудидан бир қадам ҳатлаб ўтишга юраги бетламайдиган ҳинд фили ҳақидаги ривоятни келтирган ва одамлардаги мутеликни, қуллик психологиясини қаттиқ қоралаган эди.

Абдулла Қаҳҳор ёзувчилик ишини муқаддас деб ҳисоблар ва шунга яраша ижодга ўта масъулият билан ёндашишни талаб қиларди. У маҳоратнинг чегараси йўқ деб ҳисобларди ва адабиёт хизматига бел боғлаган одам умрбод ўз маҳоратини чархлаб бориши, тинимсиз меҳнат қилмоғи керак деб биларди. У бу гапларини ўз фаолиятида неча марталаб амалда исботлаган. Масалан, мен “Тобутдан товуш” пьесасининг қўлёзма қораламаларини кўрганман — улар сал кам 1000 саҳифани ташкил қилади. Ҳолбуки, ҳозирги пайтда ҳар қандай пьеса ҳам 60—70 саҳифадан ошмайди. Бинобарин, адиб бу пьесасининг ҳар саҳифасини 15-20 марталаб қайтадан ёзиб чиққан! Мен ҳозир ўз ижодига бу қадар масъулият билан қарайдиган, матн устида бу қадар беаёв меҳнат қиладиган бирон ёзувчини билмайман. Яқинда Умарали Норматов мақоласида Абдулла Қаҳҳорнинг бир гапини келтирди. Абдулла ака суҳбатларидан биринда менинг номимни тилга олиб, “шундай ёзмоқ керакки, носфуруш сенинг китобинг саҳифасига нос ўраб сотган бўлса, уйда уни очиб, матнга кўзи тушган одам, “Ие, бу Озоднинг гаплари-ку!” дея саҳифани эҳтиёт қилиб олиб кўйсин” деган экан. Мен бу гапни айтганларини эслолмайман, лекин Абдулла ака шундоқ деганларига ишончим комил. Гапни қаранг-а! Санъаткор олдида, адиб олдида турган вазифанинг улугворлигини бу қадар образли айтиш жуда қийин. Лекин бунга эришмоқ жуда-жуда мушкул. Бунга эришган одам сўздан мўъжиза яратган сеҳргарга ўхшаб қолади-ку! Ҳар ҳолда, бундай мукамал ёзмоқ учун, бу даражада баркамол санъат намунасини яратмоқ учун ижодкор Абдулла Қаҳҳордай буюк истеъдод эгаси ва Абдулла Қаҳҳордай буюк меҳнаткаш бўлмоғи керак. Бу эса ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Фақат ўз Ватанини жондилдан яхши кўрган, ўз халқини ҳар томонлама баркамол кўришни истаган, кўксига истиқлол ёлқини барқуриб турган санъаткоргина бу бахтга мушарраф бўлади.

Бир нутқ тарихи

Совет ҳокимияти йилларида “мажлис” деган нарса қон-қонимизга сингиб кетганди. Умримиз ҳар куни мажлисда ўтар, ҳавоси айниб кетган диққинафас хоналарда бўлар-бўлмас нутқларни эшитиб қадалиб ўтиришга мажбур эдик. Уларнинг кўпчилиги бирон-бир йилт этган фикрдан маҳрум бўлар, кўпинча жуда арзимас масалалар ҳақида баҳс юритиларди. Нотиқларнинг бири сўзамол, чечан, бошқаси тўртта жумлани бир-бирига қўшиб, эплаб гапиролмайди. Айниқса, шунақалар минбарга чиққанда бомбадай портлаб кетишингга сал қолади. Тишингни-тишингга қўйиб, индамай ўтираверасан — одат шунақа!

Аммо аҳён-аҳёнда биронта нотиқ оташин нутқ сўзларди — унинг гапида теран мазмун бўлса, иборалар чақнаб турса, бундай нутқдан юрагингга учқунлар тушса, ўша мажлис бир байрамдек бўларди. Афсуски, бундай байрам кам бўларди. Лекин — бўларди. Бундай нутқлар, одатда, жамоатчилик ҳаётида унутилмас воқеа бўлиб қоларди. Одамлар нутқини иштиёқ билан эшитадиган, кейин йиллар давомида тиллардан тилларга ўтиб дoston бўлиб юрадиган нотиқлардан бири Абдулла Қаҳҳор эди. Абдулла Қаҳҳорни одатдаги маънода “нотиқ” дейиш мумкин эмасди — чунки у минбарни унча хушламас, ҳар мажлисда нутқ ирод қилиб ўзини кўрсатишга сира интилмас эди. Аммо сўзлашга тўғри келиб қолса, шундай сўзлардики, унинг гапига лоқайд қоладиган бўлмасди. Унинг нутқида учта хислат бўларди. Биринчидан, у ҳамиша жуда қисқа гапирарди. Одамлар, одатда, 10—15 минут гапирган жойда Абдулла Қаҳҳор нари борса 5 минут билан кифояланарди. Унинг бирон марта белгиланган вақтдан чиқиб, нутқини регламентга сиғдирилмаганини эслолмайман. Иккинчидан, унинг ҳар бир нутқида ҳаётнинг қай бир долзарб масаласи кўтарилар, шу нутқни тутиб турган ўзак масала ажралиб турар, кишини ўзига ром қиладиган теран фикр бўларди. Абдулла Қаҳҳорнинг фикрларига қўшилиш ёки қўшилмаслик мумкин эди, лекин ҳеч қачон уларга бефарқ қараб бўлмасди. Унинг нутқи ҳамиша тингловчиларни бойитарди. Учинчидан, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳар бир нутқида, албатта, биронта ривоят,

латифа, хотира ёхуд шунчаки образли ибора бўлардики, айна шу нарса нутқни таъсирчан қиларди. Шу образлари туфайли одамлар унинг нутқини йиллар мобайнида гапириб юришарди. Масалан, бир нутқида адиб журналнинг феъли тор муҳарририни танқид қилиб, уни қўқонлик бир пакана домлага ўхшатганди — пакана домла ҳовлисининг эшигини ўзининг бўйи-бастига мослаб қурган экан, бу эшикдан домланинг ўзидан бошқа ҳеч ким киролмас экан. Бошқа бир нутқида Абдулла Қаҳҳор бир амалдор ёзувчини туяқушга ўхшатган. Туяқушдан “Нега учмайсан?” деб сўрашса, “Мен ҳайвонман” деркан, “Унда нега ҳайвондай қилиқ қилмайсан?” деб сўрашса, “Мен — қушман” деркан. Шунга ўхшаш бояги ёзувчидан “Нега асар ёзмайсан?” деб сўрашса, “Мен амалдорман” деркан, “Унда нега ишларнинг мазаси йўқ?” дейишса. “Мен ёзувчиман” деркан. Абдулла Қодирийнинг 70 йиллигига бағишланган кечада Абдулла Қаҳҳор оёқларидан темир кишани олиб ташланган филнинг эркисизлиги ҳақидаги ривоятни келтирган эдики, бу ривоят адабиётшуносо ва мунаққидларнинг тафаккур бобида кўникилган ҳалқаларни ёриб чиқиб кетолмаганини жуда яхши ифодалаб берганди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўз юбилей оқшомида Алишер Навоий театрида сўзлаган нутқи ҳам ўттиз йилдан бери одамлар хотирасидан кўтарилгани йўқ. “Мен партиянинг оддий солдати эмас, онгли аъзосиман, шунинг учун ҳар қадамда ҳеч бериб туролмайман” деган гапи учун Абдулла Қаҳҳор расмий доиралардан, коммунистик мафкура соҳибларидан қаттиқ дакки еган эди. Ҳаёт адибнинг ҳақлигини кўрсатади. Хўш, Абдулла Қаҳҳор қандай қилиб нутқларининг бу қадар ёрқин ва таъсирчан бўлишига эришарди. Бунинг битта изоҳи бор — у ўз қадрини яхши биларди, у теран ички ғурурга эга эди ва ҳамиша ўз “маркаси”ни жуда юқори тутишнинг ғамини ерди. У адибнинг ҳар бир асаригина эмас, оғзидан чиқадиган ҳар бир сўзи ҳам салмоқли бўлиши ва одамлар юрагида ўт ёқиши керак деб ҳисобларди. У нутқлари учун зиммасидаги масъулиятни чуқур ҳис қиларди. Шунинг учун ҳар бир нутқи учун ҳафталаб тайёргарлик кўрарди. Абдулла Қаҳҳор учун қаерда сўзлашнинг аҳамияти йўқ эди — у Марказий Комитет пленумидами ёхуд пахтакорлар қурултойидами, Ёзув-

чилар уюшмасининг йиғинидами ёки мактабдаги учрашувдами, шаҳар зиёлилари мажлисидами ё талабалар даврасидами — қаерда гапирмасин, барибир, гапини узоқ вақт ўйлаб пишитиб юрар, ортиқча жумлаларни, эзмаликка йўйиладиган жойларини олиб ташлар ва ҳатто кўнгли тортган одамларга айтиб, уларнинг назаридан ўтказиб оларди. Мен кўпчилик олдида оғзидан чиққан ҳар бир сўз учун шунчалик масъулият ҳис этиб иш юритган бошқа бирон одамни билмайман. Шунинг учун ҳам унинг нутқлари тингловчилар учун чинакам бадиий асардек ардоқли тўхфа бўларди. Мен Абдулла Қаҳҳорнинг ўзим эшитган нутқларидан бири ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

1956 йил. Нима деганингизда ҳам, 1956 йил мамлакатимиз тарихида алоҳида ажралиб туради. Ўша йил мамлакатимиз осмонида узоқ муддат мобайнида ҳукм сурган зулматли тун ёриша бошлагандай — уфқда тонг шафақлари йилтиллагандай бўлганди. Қолаверса, 1985 йилда бошланган ошкоралик ва қайта қуриш дегани илк бор ўша йили куртак чиқарган. Ўша йили партиянинг XX съезди бўлди. Съездда Н.С.Хрушчев биринчи марта Сталин шахсига сиғиниш иллатини баралла гапирди. Бу нутқ мафкуравий ҳаётимизни алғов-далғов қилиб юборди. Бирдан аён бўлдики, мақталган социалистик жамиятимизда кўп йиллар мобайнида зулм ва зўравонликка асосланган якка ҳукмронлик тузуми мавжуд экан, демократия деган нарса буткул йўқ экан, буйруқбозлик, дўқ-пўписа, таъқиб ва тазйиқлар авж олган экан. Буларнинг бари фикрлашдаги эркинликни йўққа чиқарган, ижодий тафаккурни бўғиб қўйган, адабиёт ва санъатда дабдабозликни, ҳамма нарсани бўяб-бежаб, пардозлаб, ялтиратиб кўрсатишни авж олтирган. XX съезд аввалига мамлакатимиз ривожига янгиликни палласи бошланаётганидан дарак бергандай бўлганди. Янгиланиш, биринчи навбатда, ўтмишнинг оғир юкидан халос бўлмоқдир. Бу эса жуда қийин иш. Негаки, ўтмиш юки, одатда, елкада бўлмайди — шундоқ бўлганда уни улоқтириб ташлаш осон кўчарди — ўтмиш юки одамлар юрагига уя қурган, онгини эгаллаб олган бўлади. Эски шароитда йиллар давомида шаклланган, амал қилган муносабатлар, алоқалар, меъёрлар шу даражада сингишиб кетган бўладики, уларни

рад этиш эмас, ҳатто танқидий таҳлил қилиш ҳам жуда катта шижоат ва жасоратни талаб қилади. Бунинг қийин томони шу билан изоҳланадики, муносабатлар, алоқалар, баҳолашлар, одатда, муайян одамлар томонидан амалга оширилади. Муайян одамларнинг манфати, хотиржамлиги, ҳузур-ҳаловати, фароғати эски тартибларнинг барқарорлигига боғлиқ, шунинг учун улар эски тартибларни сақлаб қолишга тиш-тирноқлари билан уринадилар. Бинобарин, ҳар қандай янги тамойилларнинг бемалол ривожини таъминлаш учун эски тартибларни рад этиш, танқидий таҳлил чиғириғидан ўтказиш керак. Бунинг учун эса ўша тартибларнинг ҳомийлари ва ҳимоячиларини, яъни отдан тушса ҳам ҳамон эгардан тушмаган, ҳамон жиловни қўлида маҳкам тутиб турган одамларнинг моҳиятини очиб ташлаш керак. Бунинг нақадар қийинлигини тасаввур қилаоласизми? Ривоят бор: мушукнинг зулмидан тўйган сичқонлар бу азобдан қутулиш йўлини излашипти. Бир доно сичқон таклиф қилипти: “Мушукнинг бўйнига қўнғироқ осиб қўйиш керак. У яқинлашаётганида қўнғироқ жиринглаб, хавфдан огоҳ этади. Ҳаммамиз қочиб, яшириниб оламиз”. Маслаҳат ҳаммага маъқул бўлипти — фақат “қўнғироқни ким осадди?” деган масала қўндаланг бўлганда, бу юмушни бажарадиган мард топилмапти. Ҳаётда ҳам энг кескин, ҳал қилувчи дақиқаларда кўпинча “қўнғироқ осадиган” азамат топилмай қолади.

Бироқ бу гал XX съезд тикилиб ётган булоқнинг кўзини очиб юборгандай бўлди — ҳамма жойда баҳслар, мунозаралар авж олди, ҳатто Ўзбекистонда ҳам санъат ва адабиёт ҳақидаги ҳақиқатни очиқ айтишга интилган мақолалар пайдо бўла бошлади. Шу жараёнда анча-мунча ғалати нарсалар маълум бўлди. Масалан, биз кўп йиллар мобайнида адабиётимизнинг марказий масалаларини алақачон узил-кесил ҳал қилинган, кундай равшан деб ҳисоблаб келар эдик. Ҳолбуки мутлақо ундай эмас экан, XX съезддан кейин кўп ўтмай СССР Фанлар академияси ва СССР Ёзувчилар уюшмаси биргаликда адабиётда реализм масалаларига бағишланган Бутуниттифоқ мунозарасини ўтказди. Москвада мингдан ортиқ адабиётшунос, санъатшунос ва файласуфлар иштирокида бир ҳафта давомида ўтган бу улкан

анжуманда маълум бўлдики, мактаб талабасидан бошлаб академик адабиётшунослар ҳамма ҳар куни ўнлаб марта “реализм” деган истилоҳни қўллаб юрган экан-у, лекин реализмнинг ўзи нима эканини ҳеч ким билмас экан. Мунозарада — реализм нима? У қачон пайдо бўлган? Реализм оқимми ёки методми? Унинг чегаралари борми? Реализмнинг бошқа методларга, жумладан, модернизмга муносабати қандай? Реализмда ҳаётни акс эттиришдаги асосий шакллар ва воситалар қанақа?” деган жуда оддий саволлар ўртага қўйилди, лекин биронтасига ҳам қониқарли жавоб берилгани йўқ. Мунозара бизнинг илмий тафаккуримиз ибтидоий даражада қотиб қолганини намойиш қилиш билан бирга, бунинг сабабларини ҳам очиб берди — қаердаки жиддий илмий тадқиқот, теран таҳлил ўрнига, қатъий белгилаб қўйилган штамплар, қўйма қолиплар, маънисиз ақидалар асосида иш юритилса, қаердаки илмфан ва санъат-адабиёт ҳукмрон мафқуранинг, жорий сиёсатнинг малайига айлантириб қўйилса, ўша ерда ўсиш тўхтайти, фикирий турғунлик, таназзул ва ҳатто чириш бошланади.

Асосий мавзуимиздан биров чалғиганимиз учун узр — ўша йиллардаги шароит ҳақида умумий бўлса-да тасаввур ҳосил қилмай туриб, ҳикоямизни давом эттириш қийин эди. Мавзуга қайтайлик.

1956 йилнинг 6—7 июль кунлари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг III Пленуми бўлди. Ўша пайтда Ёзувчилар уюшмаси Биринчи май кўчасидаги кўрimsизгина уйда жойлашган эди. Унинг биринчи қаватида уч-тўртта хона бўлиб, иккинчи қавати — чоғроққина мажлислар залидан иборат эди. Уша куни юз—юз эллик киши сифадиган залда ўтиргани жой топилмади — қаторлар оралиғида ҳам, деворлар ёқалаб ҳам одамлар зич эди. Саратон. Кун иссиқ. Унинг устига торгина залга текилиб олган одамларнинг тафти нафас олишни қийинлаштиради. Кўйлақлар чилп-чилп баданга ёпишади. Биров рўмолчаси билан, биров қўлидаги газета билан тўхтовсиз елпинади. Президиумдагилар босиб-босиб сув ичади. Шундай бўлса-да, ҳеч ким зални тарк этгани йўқ. Чунки масала жуда муҳим эди. Гарчи кун тартибига қўйилган масала XX съезд муносабати билан ўзбек ёзувчилари олдида турган вазифалар ҳақида

бўлса ҳам, одамлар адабиётдаги аҳвол ҳақида, шахсга сифинишнинг фожиавий таъсири ҳақида, ижод эркинлиги ва уни бўғаетганлар тўғрисида ҳақиқат айтилишини кутишарди. 50-йилларнинг бошларида қатағонга учраган ва ҳар хил муддатларга кесилиб, бадарға қилинган Саид Аҳмад, Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Ҳамид Сулаймон ва бошқа ёзувчилар жазо жойларидан бўшаб келишган эди. Уларнинг бир қисми ўзларининг қамалишида роль ўйнаган “ёзувчилар” билан бирга залда ўтиришарди. Бу ҳам Пленумга одатдагидан бошқачароқ тус берганди. Одамлар “беғуноҳ қамалган ва бугун бутунлай оқланган адиблар Пленумда нималар деркин?” деб кутишарди. Пленумда Шароф Рашидов маъруза қилди. Маъруза одатдагидек, партиямизнинг раҳнамолигига мадҳи-санолар ўқилди, XX съездининг тарихий аҳамияти тушунтирилди, адабиётимизнинг ютуқлари саналди. Шундан кейин камчиликлар ҳақида одатдагидек зарур миқдорларда танқидий гаплар айтилди. Меъёрдаги қарсақлардан сўнг музокара бошланди. Икки кун давом этган музокарада анчагина одам сўзга чиқди. Бу ўринда уларнинг ҳар қайсиси нималар деганини; қандай масалаларни кўтариб чиқиб, қандай таклифларни ўртага ташлаганини батафсил ҳикоя қилишнинг имкони йўқ. Ўшанда бадарға жойларидан қайтганлар ҳам сўзлади. Масалан, бир адабиётшунос сўзга чиқиб ўзининг қамалишига сабаб бўлган бир адабиётшуносни жазолашни, ишини терговга ошириб, ўзини қамоққа жўнатишни талаб қилди. Бошқа бир шоир эса батамом бошқача нутқ сўзлади — у қамоқхоналарда тортган азобларидан гапирмади, ноҳақ қамалганини айтиб, ҳамманинг кўзини ёшлантирмади, душманларини жазога мустаҳиқ қилишни талаб қилмади. У адабиёт ҳақида, нималар қилиш лозимлиги ҳақида гапирди. Жуда қисқа гапирди. Гапининг охирида Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарларига мурожаат қилиб деди: “Озодликка чиққангидан бери ўтган муддат ичида Тошкент ҳақида дoston ёздим. Шуни муҳокама қилиб кўрсанглар. Маъқул бўлса, босиб чиқаришга ёрдам берсанглар”. Шундай деб нотик Президиумга қоғоз папкага солинган қўлёзмани узатди. Нотиқ — Шайхзода, дoston эса “Тошкентнома” эди. Кўп ўтмай дoston босилиб чиқди ва китобхонлар ўртасида машҳур бўлиб кетди. Одамлар

эса Шайхзоданинг ички маданиятига, олижаноблиги-га, турмушдаги икир-чикирлардан юқорида туришига, кекчи эмаслигига яна бир бор тан беришди.

Шу тарзда Пленумда музокаралар бир кўтарилиб, бир пасайиб ўз интиҳоси томон кетиб бормоқда эди. Сўз Абдулла Қаҳҳорга берилди.

Абдулла Қаҳҳор адабиётимизнинг аҳволини анча чуқур таҳлил қилиб берди, унинг ютуқлари кўнгилдагидек бўлмаётгани, ўзбек ёзувчиларининг донғи Оренбургдан нари ўтмаётганини таъкидлади ва бунинг сабабларини очишга уринди. Нотиқнинг фикрича, бундай вазиятга бош сабаб — Ёзувчилар уюшмасида ҳақиқий ижодий муҳитнинг йўқлиги. Ижодий муҳит шунинг учун йўқки, айрим шахслар ҳар хил йўллар билан ёзувчилар орасига нифоқ солишга, уларни бирига қарама-қарши қўйишга, обрўсизлантиришга ҳаракат қилади. Бундай одамлар кўпинча демагогик йўллар билан, дўқ-пўписалар билан мақсадларига эришади ва юзага келган бўғиқ муҳитдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. Абдулла Қаҳҳор шахсга сиғиниш йилларида кўпайиб кетган бир тоифа одамларнинг умумлашган образини чизади. Улар совет ҳокимияти номидан, партия номидан гапиришга ўзларини ҳақли деб билади, совет ҳокимиятини ҳимоя қилиш ҳам фақат уларнинг маҳрига тушган. Уларнинг тасаввурида ўзларидан бошқа ҳамма шубҳали, яширин душман, сиёсий ишончсиз одамлар. Шунинг учун улар ҳушёрлик билан ҳокимиятни ҳимоя қилишлари керак, биль-акс ҳокимият гупиллаб йиқилиши ҳеч гап эмас. Энг даҳшатлиси шундаки, уларнинг турли-туман минбарлардан оғиз кўпиртириб тарқатган иғво ва бўҳтонлари оқибатсиз қолиб кетмайди, шу демагогик нутқлар асосида катта-кичик комиссиялар тузилади, тафтишлар ўтказилади, нутқларда номи тилга олинган одамлар устидан ҳукмлар чиқарилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг танқиди кучайгани сари залдаги одамларнинг диққат-эътибори ҳам зўрайди. Одамлар залнинг димлигини ҳам унутиб юборгандек, бутун вужудлари кулоққа айланиб нутқни тинглашмоқда. Ниҳоят, Абдулла Қаҳҳор одатда мажлисларда қўлланмайдиган бир иборани ишлатди: “Бундай одамлар ўзбек адабиётининг жаллодларидир”.

Мажлис бир қалқиб тушди. Гарчи кимнинг жаллод экани айтилмаган бўлса-да, бунақа гапни айтиб бўлмасди — бу гап учун жавоб бериш керак эди. Ундан ташқари, умуман, мавҳум тарзда “адабиётимизнинг жаллоди бор” деб ҳам бўлмасди — мабодо бу гапни айтиш керак бўлса, унинг кимлигини, жаллод сифатида нима қилганини аниқ айтиш керак. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳорнинг “жаллод” сўзи чиқиши билан залда ўтирганлардан кимдир чидамай қичқирди: “Ким экан у. Фамилиясини айтинг?!” Абдулла Қаҳҳор овоз чиққан томонга қаради-да, “айтаман, шошилманг” деди ва хотиржамлик билан нутқини давом эттирди.

Шундан сўнг нотиқ ўзбек адабиётининг жаллоди кўп йиллар мобайнида пашшадан фил ясаб, ёзувчиларга сиёсий айблар қўйиш билан шуғуллангани, уларни “миллий маҳдудлик”да айблагани, ифво ва бўҳтонлар билан уларни ижод қилиш имконидан маҳрум қилгани ҳақда гапирди. Нотиқ бу даъвосини исботлаш учун Ойбекни касал қилганларини, Асқад Мухтор ва Туроб Тўлаларнинг қувғин қилинганини, Шайхзода, Саид Аҳмадларнинг гуноҳсиз қаматилганини эслатиб ўтди.

Залнинг тоқати тоқ бўлди — “жаллод”нинг жиноятлари чакана жиноятлар эмасди — чиндан ҳам унинг қўли тирсагигача қон, қўлидаги ойболтаси ҳам қон. Ким экан бу даҳшатли жиноятчи. Яна залнинг у ер-бу еридан “Ким у. Отини айтинг!” — деган ҳайқириқлар эшитилди. Президиумда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Котибаси Зоя Раҳимовна Раҳимбоева ўтирган эди. Шу пайтга қадар янги расм бўла бошлаган таомилга амал қилиб бўлса керак, нотиқнинг сўзини бўлмайд ўтирган эди. Қараса, бўлмаётир, нотиқ ҳаддидан ошиб кетди, гаплари борган сари қалтис бўла бормоқда. Котиба кескин оҳангда нотиққа дакки берди:

— Ўртоқ Абдулла Қаҳҳор! Бунақа мавҳум гапларни қўйинг. Конкрет гапиринг! Айтинг ўша жаллоднинг фамилиясини! Акс ҳолда, бу гапларингиз учун партия олдида жавоб берасиз.

Абдулла Қаҳҳор шунда ҳам пинагини бузгани йўқ:

— Айтаман. Албатта, айтаман. Драмаларда ҳам конфликт охирида ҳал бўлади-ку!

Шундан кейин яна 2—3 дақиқа ўша жаллоднинг хунук башарасини тўлдирувчи чизгиларни айтди-да, “Мен Владимир Мильчаков ҳақида сўзладим” деб нутқини тугатди.

Албатта, залда қарсак янгради. Бироқ бу қарсак одатдагидек ҳар қайси нотик сўзини тугатганда шунчаки илтифот юзасидан чалинадиган қарсакдан ҳам заифроқ эди. Чамамда нутқ охирида айtilган фамилияни эшитиб, одамларнинг кўпчилиги гарангсиб қолди. Ҳозирги ёшлар, албатта, Мильчаковнинг номини эшитмаган, уни билмайди. Лекин у пайтларда Мильчаков Ёзувчилар уюшмасининг худоларидан эди. Уюшманинг иқлими, оби-ҳавоси Мильчаков ва унга ўхшаш яна уч-тўртта одамга боғлиқ эди. Тўғри, унинг қанақа ёзувчи эканини, нималар ёзганини кўпчилик яхши билмасди, лекин ундан ўлгидай кўрқишарди. Мен ўша кезларда унинг разведка ҳақидаги битта қиссасини ўқиган эдим. Қисса жуда ночор, жуда ғариб бир асар эди. Эҳтимол, унинг пичоққа илинадиган бошқа биронта асари бўлгандир. Бундай десам, шундай бўлса, у, албатта, тилга тушган бўлар ва уни, албатта, ўқиган бўлардик. Ҳар ҳолда баланд бўйлик, кенг пешоналик, сочи жингалак, бурнининг учи думдумалоқ, чағир кўзлари кишини тешиб юборадигандек қадалиб турадиган бу барваста одам уруш йилларида Ёзувчилар уюшмасида пайдо бўлган ва ўшандан бери бу ерда ҳар хил мансабларни эгаллаб келарди. У партия ташкилотининг котиби бўлди, кейин анча вақтгача рус тилидаги “Звезда Востока” журналига муҳаррирлик қилди, ўша кезларда русийзабон ёзувчилар секциясига раҳбар ҳам эди, шекилли. Бироқ Мильчаков мансаби билан эмас, дўқпўписалари билан, андишасизлиги билан, туппа-тузук ёзувчилар устига афдаришлари билан, шаллақилиги билан ном чиқарган эди. Масалан, у Ёзувчилар уюшмасида ишлаб юрганида уюшманинг ташкилий ишлар бўйича котиби Жуманиёз Шарипов билан ҳар куни жанжаллашар экан. Ҳар куни жанжал даҳанаки жангдан бошланиб, росмана сўкишларгача етиб бораркан. Уюшма раиси Ойбек эса уларни тинчитолмай, сўкишишларига тоқат қилолмай, бошини чангаллаганича хуноб бўлиб ўтирар экан. Ҳарбий гимнастеркасини елкасидан ташламаган Мильчаков ҳар мажлисда

шаллақилик қилиб, ёзувчиларни кўрқитиб, зир қақшатган. Кўп ҳолларда у ўзининг хавфсизлик органларига дахлдорлигини пеш қилишдан ҳам тоймаган. Мильчаков органларнинг айғоқчиси бўлганми-йўқми, у ердан маош олиб бу фактни ҳеч қачон яширган эмасман, ҳамма вақт анкеталарда ва автобиографияларимда қайд қилиб келганман”.

Воқеа бундай бўлган экан: Миркарим Осим 17—18 ёшларида, яъни 1924—25 йилларда Педагогика билим юртида ўқиб юрган кезларида уларга адабиётдан Эҳсон афанди деган одам дарс берган. Эҳсон афандининг миллати ўзбек, лекин ўзи ашаддий туркпараст бўлган. Билим юртида Миркарим Осим билан яқиндан танишиб, унинг бағоят истеъдодли эканини кўргач, қандайдир мақсадларда уни Туркияга олиб кетмоқчи бўлган. Шу мақсадда у Миркарим Осимни роса мақтаган, “ҳозирги Туркиянинг ҳар қандай ёзувчисидан ҳам ўткирсан” деб ишонтирган ва зўр бериб Туркияга кетишга даъват қилган. Порлоқ келажак орзусида бири-биридан гўзал манзараларни хаёлидан кечириб юрган йигит лаққа тушган-у, Туркияга кетишга кўнган. Улар Батумида чегарадан ўтиб кетишаётганда қўлга тушган. Маъмурий органлар Эҳсон афандини қай бир муддатга кесиб юборган. Миркарим Осимни эса ёшлигини ҳисобга олиб, икки ярим ойдан кейин қамоқдан озод қилиб юртига жўнатган. Бор гап — шу! Ўшандан кейин Миркарим Осим иккинчи марта Эҳсон афандини кўрган эмас. Мана, энди орадан йигирма уч йил ўтгач, қанчадан-қанча сувлар оқиб кетгач, дунё неча айланиб, қанчадан-қанча алғов-далғовлардан ўтгач, Миркарим Осим ёшликдаги бир “хатоси”, эҳтиётсиз қўйилган бир қадами, ёшлик ҳаю-ҳавасларига жиндай эрк бергани учун жавоб бермоғи керак. Унинг ёнидаги учта қора курсига эса шундоқ ишончсиз одамга тавсия бергани учун Ҳомил Ёқубов, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор ўтказилади. Шу йўл билан (буни руслар “шантаж” деб атайди) зўр-зўр ёзувчиларнинг тили қисиб олинади. Мильчаковнинг ўзи эса хон, кўланқаси майдон бўлиб қолади, адабиётда истаган одамига кўрсатма беради, истаган одамнинг бошини силайди, истаган одамнинг орқасига тепади. Албатта, бу ишлар асносида ўз манфаатларини ҳам зинҳор-базинҳор унутмайди. “Йўғ-е, унча-

лик эмасдиров” дейсизми. Мана, кўринг, Мильчаков муҳаррирлик қилган кезларда “Звезда Востока” журналида фақат муҳаррирга маъқул келган одамларнинггина асари босилган, муҳаррирнинг ижоди кўқларга кўтариб мақталган. 1950 йил 28 май куни “Правда” газетасида “Мақтанчоқлик минбари” деган мақола чиққан — унда В.А.Мильчаков муҳаррирлик қилган “Звезда Востока” журналида муҳаррир В.А.Мильчаков ижодини мақтаб кўқларга кўтарган мақола босилгани танқид қилинган. Ана шундай одам 1948 йилнинг 15 март куни Миркарим Осимнинг 23 йил аввалги “жинояти”ни очиб ташлаб, сиёсий ҳушёрлигини намойиш этган ва Ёзувчилар уюшмасини катта бир балодан — жиддий сиёсий хато қилиш “хавфи” дан асраб қолган. Шу ўринда бир савол туғилади: қизиқ, Мильчаков Миркарим Осимнинг 23 йил аввал қилган “жиноятини” қаёқдан билақолди. Яна айни Миркарим Осим уюшма аъзолигига қабул қилинадиган кунларда-я. 1924—25 йилларда Мильчаков Ўзбекистондан жуда узоқда эди-ку. Бу воқеа ҳамманинг эсидан чиқиб кетган эди. Эсида сақлаган бўлса, фақат хавфсизлик органлари эсда сақлаган...

Абдулла Қаҳҳор “мен Владимир Мильчаков ҳақида сўзладим” деб нутқини тугатганда яна шундай бир рақибга — Ёзувчилар уюшмасида реал ҳокимиятга эга бўлган, қайга борса сўзи ўтадиган, ҳеч нарса-нинг андишасига бормайдиган, ўз сиймосида улғу оғамизнинг раҳбарлик ролини тажассум этган бир одамга қақшатғич зарба берди. Жиндай-жиндай илиқ шабадалар эсиб қолган бўлса-да, ҳали у замонда оврупалик бирор раҳбарни “жаллод” деб аташ тўғридан-тўғри “миллатчилик” деб баҳоланарди. Шунинг учун ҳам ўша куни Ёзувчилар уюшмасининг залида тўпланган одамлар Абдулла Қаҳҳорнинг жасоратига лол қолишди — ёзувчи бу гаплари учун бошига тушиши мумкин бўлган балоларни билмаган бўлиши мумкин эмас — у келажакни ўйлаб иш қиладиган одам эди. Шундоқ экан, демак бу ҳақиқатни гапир-ишни ва шу йўл билан адабиётга фойда келтиришни ўзининг хотиржамлигидан афзал кўрган. Албатта, маданий-адабий ҳаётда бу нутқнинг таъсири жуда катта бўлди, ўшандан кейин жаллодларнинг фаолияти батамом барҳам топди деёлмаймиз, лекин шу

билан бирга бу нутқ бутунлай бетаъсир кетди десак ҳам тўғри бўлмайди. Ҳар ҳолда Мильчаковга ўхшаш жаллодларнинг башарасидан ниқоб сидирилди, ўзбек ёзувчилари ўзларини ҳимоя қилишни билишлари маълум бўлди, ҳар хил гийбатчилар, адабиёт атрофида уймалашиб юрадиган қаланғи-қасанғилар анча вақтгача попуклари пасайиб, орқа-олдиларига қараб иш юритадиган бўлиб қолишди. Ошкоралик, қайта куриш даврлари етиб келгунгача ҳар хил шанғиларнинг уни анча ўчиб юрди.

Бироқ Абдулла Қаҳҳор нутқининг тарихи шу билан тутагани йўқ. Абдулла Қаҳҳор нутқидан сўнг одатда Пленумлар сўнггида айтиладиган расмий сўзлар айтилди, ҳеч ким ёлчитиб қулоқ солган бўлмаса-да, резолюциялар ўқилди. Сўнг Пленум ёпилди.

Мажлис ёпилиши билан Марказком котибаси гурс-гурс қадам ташлаб, виқор билан зални тарк этди. Секин-аста одамлар ҳам тарқалди.

Уч-тўрт кун ўтгандан кейин Абдулла Қаҳҳор нутқида айтилган гаплар бўйича Марказкомнинг комиссияси тузилипти деб эшитдик. Сўнг бу масала Марказком бюросида кўрилипти. Табиийки, мен Бюрода иштирок этганим йўқ — унда ким нималар деганини, воқеа қандай кечганини айтолмайман. Абдулла Қаҳҳорнинг Бюродан кейин гапириб берганига қараганда, мажлисда унга Мильчаковдан узр сўрашни ва “жаллод” деган сўзни қайтариб олишни таклиф қилишган. Абдулла Қаҳҳор жавоб берган:

— Мен узр сўрайдиган ҳеч қанақа гуноҳ қилганим йўқ — Фақат бу одамнинг қилмишлари ҳақида гапирдим, холос. “Жаллод” сўзи сизларга унча маъқул бўлмаётган бўлса, майли, “жаллод” қолақолсин-у, “ўзбек адабиётининг қотили” бўлақолсин.

Бюрода Абдулла Қаҳҳорга навбатдаги хавфсан (выговор) беришди. Айтганча, Мильчаков ҳам жазосиз қолгани йўқ — унга ҳам выговор беришди. Бироқ бу икки выговор ўртасида осмон билан ерча фарқ бор эди.

“Жаллод” деган сифат шу-шу Мильчаковга ёпишиб қолди — имонли одамлар унга қўл бериб кўришига ҳазар қилиб қолишди. Мильчаков бундай хўрликка чидаёлмади, орадан кўп ўтмай кўч-кўронини кўта-

риб, Ўзбекистонни тарк этди. Бир неча йил ўтгач, унинг Россиянинг қай бир овлоқ шаҳарида оламдан ўтганини эшитдик...

Абдулла Қаҳҳорнинг сўзлаган бир нутқининг тарихи шунақа...

Бир асар муҳокамаси

Бу воқеага салкам ўттиз йил тўлган бўлса-да, у ҳамон бутун тафсилотлари билан шундоққина кўз ўнгимда турибди, 1959 йилнинг 23 январ куни бир гуруҳ ёзувчилар Абдулла Қаҳҳорнинг янги қиссаси “Синчалак”ни муҳокама қилгани Ёзувчилар союзига тўпланди. Сирасини айтганда, Ёзувчилар союзида тез-тез бўлиб турадиган бунақа муҳокамаларда ҳеч қандай фавкуллодлик йўқ. Ёзувчилар роман ё қисса, дoston ёхуд драмага ўхшаш йирик асарларни ёзиб битирса, уни қўлтиқлаб, Ёзувчилар союзига олиб келишади ва ижодкор дўстларининг назаридан ўтказиб олишади. Одатда бундай муҳокамаларда янги асарнинг аямай пўстаги қоқилади, ғоявий йўналиши-ю, конфликтларидан бошлаб энг майда икир-чикирларигача бирма-бир элакдан ўтказилади. Ҳар қалай бундай муҳокамалар янги асарни китобхонлар қўлига имкони борича, бекаму кўст етказиб беришда катта роль ўйнайди. Аммо, баъзида бундай муҳокама кўзланган олижаноб мақсадга хизмат қилмаслиги мумкин. Шахсга сиғиниш йилларида, урушдан кейинги йилларда бўлган муҳокамалар кўпинча, ёзувчини ёмон отлиқ қилишга, унинг пешонасига бирор тавқи лаънатни ёпиштиришга, асарни балчиқ билан қориб ташлашга хизмат қиларди. Турғунлик йиллари айрим муҳокамалар ҳам баъзи-баъзида ёзувчини обрўсизлантириш, янги асарнинг аҳамиятини пастга уриш учун ўтказиларди. Назаримда “Синчалак”нинг муҳокамаси шундай йиғинлардан бири бўлган эди.

Муҳокамага яқиндагина Ёзувчилар союзига раҳбар қилиб тайинланган Комил Яшин раислик қилди. Албатта, раис бу муҳокаманинг одатдаги муҳокамалардан ҳеч нарса билан ажралиб турмаслигини, йиғилишдан мақсад — ёзувчига қиссани янада баркамол қилиш-

га ёрдам бериш эканини алоҳида таъкидлади. Муҳокама зоҳиран қараганда бутунлай объектив асосда, ёзувчига хайрихоҳлик руҳида ўтмоғи керак эди. Шунинг учун раис кириш сўзида “Синчалак” қиссасига умуман ижобий баҳо берди. Бунда бадиий жиҳатдан ёрқин образлар яратилганини таъкидлади. Албатта, раиснинг бу таъкидларига ишонса бўларди, аммо баъзи бир деталлар бу гапларга шубҳа билан қарашга, муҳокама аллақандай ғайрли мақсадда уюштирилган деб ўйлашга ундарди. Далилларга мурожаат қилайлик. Биринчидан, муҳокама ўтказилган муддат кишини таажжубга солди. Ўша кунлар ўзбек адабиёти ва санъатининг декадасига жуда қизғин тайёргарлик бораётган кунлар эди. Декада февралнинг бошларида очилмоғи керак эди. Кейин бироз кечиктирилди ва 1959 йилнинг 14 февралда очилди. Бинобарин, “Синчалак”нинг муҳокамаси декададан бор-йўғи 20 кун аввал ўтказилди. Хўш, ҳамма боши билан декадага тайёргарлик ишларига шўнғиган бир вазиятда, бирор лаҳза бўш вақт йўқлигида бундай муҳокамани ўтказишга нима зарурат бор эди. Наҳотки, шу 20 кун ичида муҳокамада айтилган бирор бир жиддий мулоҳазани инobatга олиш мумкин деб ҳисобланган бўлса. Наҳотки, муаллиф билан таржимон шу қисқа муддат ичида асарини бирон бир жиҳатдан қайта кўриб чиқишга қобил деб ўйланилган бўлса. Ахир, янги асарни ёзишдан ҳам кўра, ёзилган асарни қайта ишлаш, қай бир ўринларини тузатиш оғирроқ экани ҳар бир ижодкорга маълум-ку! Ниҳоят, масаланинг бошқа томони ҳам бор эди. Муҳокамада ҳар қанча тўғри ва доно мулоҳазалар айтилмасин, асарнинг нуқсонлари рўй-рост очиб ташланмасин, муаллиф билан таржимон уларни қайта ишлашга ҳар қанча рози бўлмасин, улар буни жуда оддий бир сабабга кўра қила олмас эдилар. Негаки, “Синчалак” устидаги таҳририй ишлар нашриётда аллақачон тамом бўлган эди. “Синчалак” 1958 йилнинг 24 декабрида теришга берилган эди. Албатта, ундан кейин китобнинг корректураси чиқди. Корректурани ўқиш вақтида ҳам нашриёт билан босмахона буни унча хушламаса-да, қўлёзмага баъзи бир ўзгаришлар киритса бўлади. Аммо, муҳокама ўтказиладиган куни бу жараён ҳам ортда қолган эди, яъни муҳокамадан бир кун олдин 1959 йилнинг 22 январь куни “Синчалак”ни

босишга рухсат берилиб, қўл қўйилган эди. Хўп, асарга ўзгартиш киритишнинг имкони йўқ экан, балки унинг таржимасига зарур ўзгаришлар киритишнинг иложи бўлар. Бироқ фактлар бу тахминимизни ҳам тасдиқламайди. Маълумки, “Синчалак”ни рус тилига атоқли адиб Константин Симонов ағдарган эди. У таржима устида шу қадар завқ-шавқ билан ишладики, ўзининг ҳаддан ташқари бандлигига, ўша кезлар “Ўликлар ва тириклар” романи устида жуда қизгин иш олиб бораётганига қарамай, таржимани бениҳоя қисқа муддатда тугатди. 1958 йилнинг кузидаёқ у “Синчалак”ни таржима қилиб бўлган эди. Натижада, қисса рус тилида деярли бир вақтнинг ўзида ҳам “Звезда Востока”, ҳам “Знамя” журналларида эълон қилинди. Ҳар ҳолда 1959 йилнинг январ ойида ҳар иккала редакция ҳам шу қисса устидаги таҳририй ишларни узил-кесил тугатиб, уни босмага топширган эди. “Синчалак”нинг русча таржимасига ҳам “ҳеч қандай ўзгартиш” киритишнинг имкони йўқ эди. Бу ҳол “Синчалак”нинг муҳокамасини уюштирган ўртоқларга маълум бўлмаслиги мумкин эмас эди. Хўш, ундай бўлса, муҳокама нима мақсадда ўтказилди. Шунчаки, “бир тадбир ўтказилди” деб ҳисоб бериш учунми. Декадага бор-йўғи 20 кун қолган бир шароитда бундай қилиш нимага керак. “Синчалак”нинг муҳокамаси нима учун бу қадар шошилиш тарзда, бемаврид ўтказилгани сабабини англаш учун ўша кезлардаги адабий ҳаётнинг баъзи воқеаларини эслаш керак. Юқорида айтилгандек, Абдулла Қаҳҳор 1958 йилнинг ўрталарида “Синчалак”ни битириб, асарнинг қўлёзма нусхаларини баъзи бир яқинларига ўқишга берган эди. Мен ҳам “Синчалак”ни биринчи марта қўлёзмалигида ўқигандим. Қисса ҳар жиҳатдан маъқул бўлди. Адабиётимиз яна бир чинакам бадиий асар билан бойигани аниқ эди. Мен ҳам қўлёзмани ўқиган бошқа дўстларим қатори муаллифни чин юракдан қутладим ва бўлажак декадада унинг юқори баҳо олишига ишонч билдирдим. Орадан кўп ўтмай, “Совет Ўзбекистони” газетасида “Синчалак”дан каттагина бир парча босилиб чиқди. Бир ҳафта, ўн кун ўтар-ўтмас эса адабий давраларда ғалати миш-миш тарқала бошлади. “Эшитдингизми Абдулла Қаҳҳорнинг янги қиссасида жиддий сиёсий хато бор эмиш. Ёзувчи қурмагур яна адашиб-

ди!” Ҳали қисса тўлиқ эълон қилингани йўқ, шунинг учун унда нималар бор-йўқлигидан кўпчилик беҳабар. Бундай шароитда совуқ гап хашакка олов тушгандек тез тарқалади.

“Сиёсий хато” конкрет нимадан иборат эканини ҳеч ким билмайди-ю, лекин ҳамманинг оғзида ўша гап. Бу гап муаллифнинг қулоғига ҳам етиб борди, албатта, яна бир бора асабларини қақшатди. Хўш, бу миш-мишлар кимга ва нимага керак эди. Маълумки, Москвада миллий маданиятларнинг декадалари ўтганда, одатдаги тантанали учрашувлар, китобхонлар конференциялари, ижодий кечалар ва бошқа адабий байрамлардан ташқари, миллий ёзувчиларнинг асарлари СССР Ёзувчилар союзида жиддий муҳокама ҳам қилинади. Бу муҳокамаларда таниқли рус ёзувчилари, баъзан эса қардош адабиётларнинг атоқли вакиллари ҳам иштирок этади. Муҳокама жуда талабчанлик руҳида ўтади ва уларда кўпинча асарларнинг сараги-саракка, пучаги-пучакка чиқарилади. Албатта, кўпгина ёзувчилар ўзига хос бу ижодий мусобақада биринчи бўлишни, совринни олиб кетишни орзу қилишади, ўзлари билан рақобатлашиши мумкин бўлган ёзувчиларга жиддий ғайрлик ҳам қилишлари мумкин.

Ўша йили декадага олиб борилган асарлар қаторида Шароф Рашидовнинг “Бўрондан кучли” романи ҳам бор эди. Афсуски, бу роман бадииятдан маҳрум бир асар бўлса ҳам, ўша пайтларданоқ уни кўкларга кўтариб мақташ бошланган эди. Аммо асар Тошкентда мақталгани билан Москвада қандай баҳо оларкин. Гап келганда отасини ҳам аямайдиган москвалик ўжар ёзувчиларни йўлга солишнинг иложи бўлмагандан кейин, рақобат қилиши мумкин бўлган баъзи асарларни суриброқ қўйиш мумкин эмасмикин. Дарҳақиқат, синчиклаброқ қаралса “Синчалак”ка ўхшаган асарлардан бирон сиёсий хато топилиб қолар. Ахир, унинг муаллифи жўн гапларга қаноат қилиб, тинч юрадиган одам эмас-ку.

Мен шунча гапни ёзяман-у, лекин очигини айтиш керакки, ўша кезларда “Бўрондан кучли” романи муаллифининг кўнглидан айнан шу гоғлар ўтганми-йўқми — бунга кафолат беролмайман, албатта. Яна шуни айтишим керакки, ўша кезларда “Синчалак”

ҳақидаги миш-мишлар, атайин уюштирилганми, шундай бўлса, калаванинг учи Рашидовга бориб уланади — буни ҳам қатъий тасдиқлай олмайман. Бу миш-мишларни ва қисса муҳокамаси билан боғлиқ ишларни Рашидовга маъқул бўлиш учун бошқалар уюштирган бўлиши ҳам мумкин. Шунга қарамай, бу ишларга Ш.Рашидовнинг номини аралаштирар эканман, буни иккита нарсага асосланиб қилипман.

Биринчи асос шундаки, 1959 йилга келганда мамлакатимизда XX съезд бўлиб ўтган, Сталин шахсига сифиниш фош қилинган, ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ленинча ахлоқ нормаларини тиклаш учун кескин курашлар бўлаётган эди. Бундай шароитда ёзувчини етарли асосга эга бўлмай туриб ёмон отликка чиқариш, унга худа-бехуда сиёсий ёрлиқлар ёпиштириш расмдан қола бошлаган эди. Мен асосланадиган иккинчи далил шундаки, муҳокамада ёзувчилар билан бирга Ўзкомпартия Марказий Комитетининг бўлим мудирлари ҳам иштирок этди. Гарчи бундай юксак мартабали одамнинг бадиий асар муҳокамасида иштирок этиши ҳеч қаерда ман қилинмаган бўлса-да, ҳар ҳолда унинг иштироки муҳокамага алланечук фавқуллодда тус беради.

Асар ҳақида тарқалган миш-мишларни ҳисобга олсак, Марказком бўлим бошлиғининг иштирок этишини “Синчалак”ни баҳолашда “партиявий нуқтаи назарни” ўтказиш учун атайин қилинган иш деб ўйлаш мумкин. Ҳар ҳолда, мен 30 йилдан бери адабий давраларга аралашиб юраман — аммо ўша муҳокамадан олдин ҳам, ундан кейин ҳам шу вақтга қадар Марказком бўлим бошлиғининг бирон бошқа асар муҳокамасида қатнашганини эслолмайман.

Энди муҳокаманинг ўзига ўтайлик. Дастлабки нотиклар қиссага юксак баҳо беришди. Шоир А.М.Иванов ўша пайтда “Звезда Востока” журналининг муҳаррири эди. Табиийки, у ўз журналида босилган асарни ҳимоя қилди, ҳимоя қилдигина эмас, Абдулла Қаҳҳорни психологик таҳлилнинг устаси деди. Қиссани эса совет адабиётига қўшилган ҳисса деди. Ундан кейин сўзлаган Иззат Отахонович Султонов ҳам баъзи бир жузъий камчиликлар ҳақида танқидий мушоҳадаларни айтиш билан бирга “Синчалак” жуда юксак ғоявий-

бадий фазилатларга эга эканини тасдиқлади. Қиссага сиёсий айблар қўйиш 3-нотиқ М.И.Шевердиннинг сўзидан бошланди. Бироқ у ҳам нутқини қиссанинг фазилатларини эътироф этишдан бошлади: “шунни айтмоғим керакки, қисса маҳорат билан ёзилган ва унинг таржимаси ҳам жуда яхши қилинган”. Аммо, бу эътироф унга “Синчалак”ни жуда кескин танқид қилишга ҳалакит бергани йўқ.

М.И.Шевердин, асосан, иккита “далил”га асосланиб, қиссада ҳаётийлик бозилганини айтди.

Биринчи далил шундан иборатки, раис Қаландаровнинг ўғли Козимбек Саида билан биринчи марта учрашгандаёқ отасининг баъзи бир нуқсонлари ҳақида гапиради. М.И.Шевердиннинг фикрича, бу китобхонни ишонтирмайди, ҳаётийликка путур етади. Чунки ўзбекларда фарзанд ота-онани қораламайди, бу — ододдан эмас, қораласа ҳам нотаниш одамга гапирмайди. Нотиқ А.Қаҳҳорни ўзбек урф-одатларини бузиб тасвирлаганини айтгач, иккинчи далилга ўтиб, асарга жиддийроқ айб юклайди. Унинг фикрича, райком секретари Носиров ёрдамчиси Саидани колхоз партия ташкилотининг секретарлигига тавсия этиб, жуда қўпол хатога йўл қўяди. Негаки, Саида жуда ёш, тажрибасиз, колхоз ишлаб чиқаришини билмайди, ҳаттоки партиявий ишлардан ҳам тузукроқ хабардор ҳам эмас. У райкомда инструктор бўлиб ишлаганда ҳам бир нави эди, бор-йўғи райком секретарининг ёрдамчиси, холос. Воқеаларни бундай тасвирлаш билан муаллиф колхоз демократиясини ҳам, партия демократиясини ҳам бузиб кўрсатмаяптими. Нотиқ ўз мулоҳазаларининг зўраки эканини, ҳаққонийликни ҳимоя қиламан деб, ёзувчини ҳаётни бўяб, силлиқлаб тасвирлашга ундаётганини ўзи ҳам сезиб қолади, шекилли, қуйидаги фикрни ҳам айтиб ўтади: “Бизнинг амалий ҳаётимизда баъзан шундай ҳам бўлиб туради — бирон одамни юқори органнинг тавсияси билан партия ташкилотининг секретари қилиб сайлашади. Аммо бу ижобий факт эмас-ку! Бу салбий факт-ку!” Демак, муаллиф “салбий” фактни ижобий қилиб кўрсатиб, ҳаёт ҳақиқатидан чекиняпти, партия ҳаётини бузиб кўрсатяпти”.

Шевердиндан кейин сўзлаган Асқад Мухтор қиссанинг ютуқлари ҳақида анча гапирди. Унинг бир муло-

ҳазаси принципиал аҳамиятга эга. “Мен Қаҳҳор ҳақида бир одамнинг гапини эслайман. Унинг гапига кўра Қаҳҳор фақат салбий типлар яратишга моҳир ёзувчи. Менимча, шу гапни айтган одамнинг ўзи салбий тип. Қаҳҳор қиссаси билан яна бир бор исбот қилдики, у салбий типларни ҳам, ижобий типларни ҳам баробар маҳорат билан ярата оладиган адиб”. А.Мухторнинг бу мулоҳазаси А.Қаҳҳор ҳақида юрадиган латифанамо бир гапга жиддий зарба бўлди.

Аммо, шунга қарамай, А.Мухтор нутқи давомида қиссанинг айрим нуқсонлари ҳақида шундай мулоҳазаларни айтдики, улар қай бир жиҳатдан Шевердиннинг “сиёсий” айбларига ҳамоҳангдай туюлади. Мисолларга мурожаат қилайлик. Қиссанинг бошида шундай таассурот туғиладики, районларимиздаги раҳбарлар қай бир даражада демократияни бузади. Масалан, бир ўринда райисполком раиси фронтга кетаётиб “колхозни сенга қолдириб кетяпман” дейди, Арслонбекка. Шу иборани бошқача қилиб қўлласа бўлди — олам гулистон”. Кейин нотик Саиданинг ҳали секретарь қилиб сайланмасдан туриб, мажлисни тайёрлаши. Бюрога кимлар келишини ўйлашига эътироз билдиради — бу ҳам демократиянинг бузилиши. Аввал Саида сайлансин, кейин иш билан шуғулансин. Бундан ташқари, А.Мухтор қиссадаги баъзи деталларга ҳам эътироз билдиради. Масалан, колхоз бригадири Тожихон орденларини кўкрагига сиққанича тақиб, сигмаганини рўмолига тугиб юрар экан. Бундай тасвир ёзувчини совет орденларига беписанд қарашда айбланишга баҳона бўлади, деб ҳисоблайди нотик. Кўрамизки, бу ўринда ҳам асарни имкони борича силлиқлаш истаги бор. А.Мухтордай тажрибали, ўткир фикрлайдиган ёзувчини, “силлиқлаш” тенденциясидан четда қолмаган экан, демак, турғунлик даврининг бошларидаёқ ҳадиксираш вируслари адабиёт организмнинг ичига анча чуқур кириб борган.

Ниҳоят, сўз навбати ўртоқ Т.Жўраевга етиб келди. Айтиш керакки, мажлис аҳли Марказком вакилининг гапини анча сабрсизлик билан кутмоқда эди. Ўша куни унинг нутқида бир нарса мени ҳайрон қолдирди. Т.Жўраевнинг ўзи асли адабиётшунос эмас, тарихчи. Шундоқ бўлгач, ёзувчилар даврасида бироз истиҳола

тузук бўларди. Аммо, у бу йўлдан бормади. У оғзидан чиқаётган ҳар бир жумла тугал бир ҳақиқат эканига, уларга қарши эътироз билдириш мумкин эмаслигига астойдил ишониб қатъий ҳукм ўқиётгандай оҳангда гапирди. Афтидан у ўша куни Марказком номидан гапирган эди. Мажлис аҳли эса унинг мулоҳазаларини кўрсатма ўрнида қабул қилмоғи даркор эди. Унинг қиссага қилган даъволари, асосан қуйидагилардан иборат бўлди:

а) муаллиф партия ташкилотининг ички ҳаётини тасвирлар экан, бизнинг демократиямизни бузиб тасвирлайди;

б) ҳинд делегациясини кутиб олиш учун Саиданинг дастур тузиб қўйиши ҳам чет эллик душманларимизнинг тегирмонига сув қуюди — гўё биз меҳмонларимизга ўзимиз истаган нарсанигина кўрсатамиз, унинг кўзини боғлаймиз;

в) Саидани колхозга райком юборган — нима учун Қаландаров райком юборган одам билан ҳадеб талашиб, тортишаверади, умумий тил топа олмайди. Бу яхши эмас. Шу жойда нотик Қўландаровнинг “тузалиши” олдинроқ — лоақал қиссанинг ўрталарида содир бўлганда маъқул эди, деди;

г) асарнинг номи ҳам яхши эмас — қисса партия ходими тўғрисида. Шундоқ бўлгач уни аллақандай синчалакка тенг қилиб қўйиши яхши эмас. Бу — партия ходимига ҳурматсизликка ўхшаб кетади. Бугунги китобхонга бу даъволарнинг ҳаммаси жуда кулгили кўринади. 30 йил нари-берисида туппа-тузук одамлар адабиёт ҳақида наҳотки шу даражада ибтидоий фикрлаган бўлсалар. Ахир ёзувчи боғдан келса, унинг танқидчилари тоғдан келишяптику. Буларнинг бари бировнинг боғига ўғирликка тушиб, қўлга тушиб қолган афандининг боғ эгасига “нега хотинингга кавуш олиб бермадинг?” дея пўписа қилганига ўхшайди-ку. Ҳа, афсуски, у пайтларда бундай ҳоллар учраб турарди. Бу — эски, чиниққан, синовдан ўтган метод эди — асарнинг бирор жиҳати олинарди-да, бирор далил-исбот келтирилмай, пуфлаб, шиширилиб жуда катта айбга айлантириларди ва шу асосда асарга айб қўйилиб, ланат тамғаси босилиб, ёмон отлиққа чиқариларди.

Ўша муҳокамада “Синчалак”ка ҳам шундай чоҳ

қазилди — баралла овоз билан бўлмаса-да, унинг ғоявий жиҳатдан, сиёсий жиҳатдан ишончсизроқ асар экани айтилди. Яна буларнинг бари ёзувчига хайрихоҳлик ниқоби остида, унга ёрдам бериш учун, асарни яхшилашга кўмаклашиш учун қилинаётгандай эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг бахтига “Синчалак” қиссаси 1958 йилда ёзиб тугатилган, муҳокама эса 1959 йилда содир бўлган эди. Бу ҳодиса 1937—1938 йилларда эмас, лоақал 10 йил аввал — 1949 йилда бўлганида ҳам қиссадан калла-почасидан бошқа ҳеч нарса қолмаган бўларди. 1959 йилда партиянинг XX съезди бўлиб ўтгач, ҳаётда янги нормаларни тиклаш учун кураш кетаётган эди. Ижтимоий ҳаётда юзага келган шахсга сиғиниш йилларининг музларини эрита бошлаган, ижтимоий фикр жонланиб, адолат ва ҳақиқат тантанаси учун ҳаракат бошланган эди.

Кўп ўтмай бу кўтарилишлар, бу уйғонишлар барҳам топди, яна офизларга қулф тушди, яна пушти кўзойнақлар тақилди, яна ҳамду санолар, мадҳиялар бошланди. Лекин 1959 йилда ҳар ҳолда ундоқ эмас эди. Шунинг учун ҳам “Синчалак” муҳокамасида айрим одамларнинг “ғоявийлик” принципидаги уринишлари беҳуда кетди. Муҳокамада догматизм ва демагогия эмас соғлом ақл-идрок, адабиётга ҳалол муносабат, истейдодга эҳтиром ғалаба қозонди.

Бу ўринда муҳокамада нутқ сўзлаган Ҳаким Назир, Александр Удалов, Сергей Бородин, Сарвар Азимов, Ваҳоб Рўзиматов, Шариф Толипов каби ўртоқларнинг номини ҳам тилга олиб ўтиш керак. Чунки айни шу ўртоқлар қиссанинг ғоявий-бадий қимматини ҳаққоний баҳолашди, унга тақалган айблар беҳуда эканлигини исботлашди. Муҳокамада қисса таржимони Константин Симоновнинг нутқи ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Атоқли адиб қиссадаги воқеалар 50-йилларнинг бошида содир бўлишини таъкидлаб, ҳар қандай асарни баҳолашда тарихан конкрет ёндашиш кераклигини айтди. У қиссадаги образлар зўр маҳорат билан ишланганлигини, ўзи ҳам таржима устида зўр мароқ билан меҳнат қилганини таъкидлади. Ҳатто баъзи ўринларда К.Симонов А.Қаҳҳорнинг маҳоратига тан беришгина эмас, ҳавас қилишини айтди: “Мен ёзувчи сифатида Қаҳҳорнинг ҳар хил вақтга тааллуқли тарихий

материални қиссага бениҳоя ихчам тарзда олиб кириш маҳоратига ҳавас қиламан”. Шунингдек, К.Симонов асар номини ўзгартиришга ҳам кескин эътироф билдирди: “Ўзбек тилида асар номининг қандай жаранглашини билмайман, лекин рус тилида ажойиб чиққан. Мабодо автор қисса номини ўзгартирмоқчи бўлганида ҳам, мен у билан жон-жаҳдим билан тортишган бўлардим”. Умуман, қуруқ мақтовларга, хушомадларга ҳасис Симонов бу нутқида ҳам асарни кўпиртириб мақтамаган, аммо конкрет таҳлил орқали унинг ҳаётий асар, ҳаққоний эканини, адабиётда катта воқеа эканини кўрсатиб, “Таржима қилган асарим менга жуда маъқул бўлди ва ҳозир ҳам маъқул; жуда керакли ва шубҳасиз, жуда муҳим. Айниқса ёшлар учун муҳим асар”, деган хулосага келади. К.Симонов “Синчалак” ҳақидаги фикрларни кейинроқ мақолаларида батафсил баён қилган.

А.Қаҳҳор ҳам муҳокама иштирокчиларига миннатдорчилик билдириб, асарнинг тарихини, кўзлаган гоёвий ниятларини баён қилади. Айни чоғда у муҳокамада аввал тарқалган миш-мишларга тўхтаб, уларни “иғвогарлик” деб атайди ва муҳокамада қиссага сиёсий айб қўйилмаганига мамнунлик билдиради. Ниҳоят, муҳокама раиси К.Яшин ҳам одамлар ўртасида тарқалган миш-мишларга Ёзувчилар союзининг алоқаси йўқлигини таъкидлаб, муҳокаманинг хулосаси сифатида “Синчалак”ни адабиётимизнинг катта ютуғи экани ҳақида фикр айтди.

1959 йилдаги “Синчалак” асарининг биринчи муҳокамаси шундай ўтган эди. Бу муҳокама А.Қаҳҳор теvaraгидаги миш-мишлар ичида энг беозори бўлганди.

1998

Кибриё опанинг ҳолваси

Кибриё опани эсласам, кўнглим чироқ ёққандек ёришиб кетади, ёзаман десам қоғоз бетида қалам ўзўзидан йўргалаб кетади. Дабдурустан нурли хотиралар ёпирилиб келаверади.

Кибриё опа кўп улуғ фазилатларга эга эди. Билмадим, уларнинг илдизлари қаердайкин — Самарқанд

тупроғида туғилиб, унинг бетимсол ҳавосидан шимириб улғайганидами? Ёки отаси Лутфулла маҳдумнинг унга берган беқиёс тарбиясидами? Ёки бўлмаса, Абдулла Қаҳҳор билан чорак аср ҳамнафас бўлгани сабаб бу адибнинг улуглиги унга ҳам юққанидами? Эҳтимол, буларнинг бари бирлашиб бу аёлга ноёб фазилатлар бахш этгандир?

Кибриё опа тўғрисида матбуотда бир қатор мақолалар ва хотиралар эълон қилинган, уларда опа тўғрисида кўпгина илиқ гаплар айтилган. Аммо шунга қарамай, уларда Кибриё опанинг сиймоси алланечук Абдулла Қаҳҳорнинг соясида қолиб кетгандек туюлади. Ҳа, Кибриё опа чорак аср мобайнида Абдулла Қаҳҳорни ўз меҳри ва муҳаббатига чулғаб, унга жонини фидо қилиб, унинг ижодий меҳнати учун жуда яхши шароит яратиб берган. Буларнинг бари тўғри, буларнинг ҳеч қайсисига эътироз билдириб бўлмайди. Бироқ Кибриё опа тўғрисида гап кетганида биз фақат шу билан чегаралансак, опага нисбатан бир миқдор адолатсизликка йўл қўяётгандек, унинг сиймосидаги баъзи бир муҳим жиҳатлар тўла очилмай қолаётгандай туюлади.

Мен ҳам, албатта, кичик бир эсседа у кишининг сиймосини тўла очиб бераман, деб даъво қилмайман. Мен фақат Кибриё опа характерининг шу пайтга қадар нисбатан камроқ қаламга олиб келинаётган жиҳатлари ҳақида гапирмоқчиман. Назаримда, бу жиҳатлар ғоятда муҳим, айниқса бугунги кунда “инсоний бахтнинг калиди қайда? Кимга ўхшаб яшаган маъқул экан?” деб йўл излаб юрган ёшлар учун улар ғоятда ибратли.

* * *

Менимча, Кибриё опа таваллудининг ўзида алланечук фавқулоддалик бор. Кибриё опа Самарқандда, биринчи жаҳон урушининг бошланишига атиги беш ой қолганида — 1914 йилнинг апрел ойида Лутфулла маҳдум хонадониди дунёга келган. Бироқ унинг Самарқандда, 1914 йилда ва ҳатто биринчи жаҳон уруши арафасида таваллуд топганида ҳеч қандай сир-синоат ёки бирон-бир фавқулоддалик йўқ. Менимча, бу фавқулоддалик, биринчи навбатда, Кибриё опанинг отаси Лутфулла маҳдум билан боғлиқ бўлса керак.

Ўзига тўқ зиёли оилада дунёга келган Лутфулла маҳдум ҳаётида кўзга ташланиб турадиган энг муҳим нарса нима деб савол берилса, бунга ўқиш, таҳсил кўриш деб жавоб бермоқ керак. Албатта, ҳамма ҳам ибтидоия мактабида ўқийди, кейин мадрасада таҳсил кўради, лекин бундай ўқиш ҳар қанча давомли бўлмасин, у ўн тўрт-ўн беш йил давом этади. Лутфулла маҳдум эса мактабни тугатгач, Бухорога бориб, машҳур Кўкалдош мадрасасига ўқишга киради ва мадрасанинг тупроғини ялаш унга шу қадар ёқиб қоладики, мадрасада роса 30 йил қолиб кетади. У пайтларнинг ўқиши ғалати бўлар эканда — ўқишга кирганидан кейин муайян муддат ўтгач, ҳеч ким талабага “қани, мулла, ёпирим! — деб бир кўзғолинг-чи, тагингизни супуриб олайлик, ўрнингизга бошқа бирор илмталаб муллабачча келиб ўқисин” демас экан. Хуллас, Лутфулла маҳдум мадрасада ўрганиш мумкин бўлганларнинг ҳаммасини ўрганади, форс адабиётини мукамал ўзлаштиради, ҳатто яна аллақанча нарсаларни сув қилиб ичиб юборади ва ниҳоят 30 йил ўтгач, мадрасани тарк этади. Буни қарангки, у мадрасадан, биринчи навбатда риёзият илмини ўрганиб чиққан эди. Лекин ҳаётда бу соҳадан мутахассис одамга эҳтиёж йўқ экан. “Баланд бўйли, қошлари пичоқ сопидек йўғон, қирра бурун, кенг яғринли” бу толиб-ул-илм Самарқандга қайтиб, бир неча муддат хаттотлик билан кун кечиради, кейин эса қозихонада муфти аълам вазифасида ишлай бошлайди. Шу пайтгача “игна билан қудуқ қазишдан” бошқа нарсани кўрмаган, уйланмаган, “рўзғор, бола-чақа ташвиши” деган гаплардан беҳабар Лутфулла маҳдум аллақачон 50 ёшни уриб қўйган эди. Шу аҳволда яна икки йил ўтади. Кунлардан бирида у мирзосиникига меҳмонга боради ва қўққисдан ҳовлининг бир чеккасида ариқ бўйида идиш чаяётган ёшгина қизалоққа кўзи тушади. Умида ҳали бирор қизнинг билагини ушлаш бир ёқда турсин, чехрасига кўзи тушмаган Лутфулла маҳдумнинг юраги гурсиллаб уриб кетади. Маҳдумнинг “Бу қиз ким?” деган саволига мирзо “синглим” деб жавоб беради. Маҳдум ярим ҳазил, ярим гинахонлик билан “шундай синглингиз бор экан, бир оғиз айтмабсиз ҳам” дейди. “Уйланмоқчи бўлсангиз марҳамат, битта эмас, ўнта синглим бўлса, ҳаммаси сизники” деб мардона жавоб беради мирзо Абдужаббор.

Шу тарзда оддий муноқаша тарзида бошланган омади савол-жавоб кутилмаганда жиддий тус олади — орадан кўп ўтмай, кўйлар сўйилиб, дастурхонлар ёзилади, ҳаммаёқни меҳмон босади, карнай-сурнайлар чалиниб, Лутфулла маҳдум билан Мушаррафхоннинг никоҳлари ўқилади. Хуллас, Самарқандда яна бир оила пайдо бўлади. Албатта, бу воқеада ҳеч қанақа фавқулоддалик йўқ — ахир одамлар уйланади, бўйдоқлар ёхуд бўй этган қизлар турмуш қуришади, янги оилалар аста-секин умргузаронлик қила бошлайди. Бироқ, Лутфулла маҳдум билан Мушаррафхоннинг турмуш қуришида бир жиҳат бор эдики, фақат бугун эмас, ҳатто ўша кунларда ҳам бунга ҳайрон қолмаслик мумкин эмас эди: зарбоф чопон кийган, қозондай салла ўраган, соқоли кўкрагига тушган куёвтўра 54 ёшда, ҳали кўғирчоқ ўйнашини йиғиштирмаган, хаёли чочпопук тақиш билан ёхуд тўптош ўйнаш билан банд бўлган келин эса эндигина 16 ёшга кирган эди. Уларнинг орасидаги тафовут оз эмас, ўттиз саккиз йилни ташкил қилар эди. Лекин, бу тафовут ҳеч кимни ҳайрон қолдиргани йўқ, ҳеч ким “10—15 йилдан кейин чатоқ бўлмасмикин?” деган андишага ҳам боргани йўқ, қизнинг ўзи ҳам “лом-мим” деб эътироз билдиргани йўқ. Лекин Лутфулла маҳдум ҳам пишиқ экан, у уйланган йиллари ҳам, ундан кейин ҳам ўн-йигирма йиллар ўтгандан сўнг ҳам панд бергани йўқ, зиммасидаги мажбуриятларини ўринлатиб бажарди, бу йиллар ичида беш-олтита фарзанд кўрди. Бундай шароитда Мушаррафхон бола боқишдан қўли бўшаб, эрининг ёши ўтинқираб қолганидан зорланишга вақти ҳам бўлгани йўқ.

Лутфулла маҳдум биринчи фарзандини 56 ёшида кўрди. Худди ана шу ҳолат Кибриё опанинг таваллудлари фавқулоддаликни ташкил қилса ажаб эмас.

У қизига улуғ одам бўлиб етишсин, деб Кибриё деган исм қўяди (арабча Акбар сўзи билан ўзакдош). Албатта, шунча йил на хотин, на фарзанд кўрмасдан сўққабош ўтган одамнинг фарзанд кўриши унинг учун нақадар буюк қувонч, беқиёс бахт эканини айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Лутфулла маҳдум йиллар давомида юрагида қат-қат йиғилиб ётган, шу пайтгача ҳеч кимга сарф қилмаган меҳрини, муҳаббатини қизининг боши устидан сочади. “Нега ҳеч кимга сарфланмаган меҳр бўларкан, унинг ғунча гулга ўхшаш ёшгина хоти-

ни-чи?” деган савол туғилиши мумкин. Тўғри, Мушаррафхон аёл киши учун аввал худо, кейин эр, деган мусулмонча ақида асосида тарбия кўрган муслима жувон эди. У, албатта, кўз очиб кўрган шаръий эрини бошига қўйиб кўтарар, унинг ҳар қандай амрини сўзсиз бажариладиган фармон ўрнида қабул қилар, ёт деса ётарди, тур деса турарди. Лекин, нима деганингизда ҳам, Мушаррафхон 18 ёшда, шаръий эри эса 56 ёшда эди-да. У Лутфулла маҳдумни, Лутфулла маҳдум эса уни севармиди? Севгини айтасиз, улар бир-бирларининг руҳий дунёсига кира олармиди? Айниқса, Мушаррафхон? Албатта, у эрига тан маҳрамликка ярарди, аммо дил маҳрамлигига ярармиди? Умуман, 56 яшар одамнинг тилини 18 яшар жувон, ўн гулидан ҳали бир гули очилмаган қизалоқ тушуна олармиди? “У эрга тегиши биланоқ риёзиёт масалаларига боши билан шўнғиб кетди ёки ҳаётнинг паст-баланд муаммолари тўғрисида файласуфона фикр юрита бошлади” десак, жиндай муболаға бўлармикин? Шундоқ экан, ёшларида 38 йил тафовут бўлган эр билан хотин ўртасида чинакам муҳаббат мавжуд эди, дейиш мумкинмикин? Шунинг учун ҳам Лутфулла маҳдум бутун меҳрини тўнғич қизига бахшида этдими? Бутун жону жаҳонини, жамики муҳаббатини унинг оёқлари остига тўқдимикин?

Албатта буларнинг бари тахминлар халос — ҳаётда ҳаммаси худди шундай бўлган деб даъво қилиб бўлмайди.

Лекин шуниси аниқки, Лутфулла маҳдум тўнғич қизига 5—6 ёшиданоқ пухта тарбия бера бошлайди, бироз эсини таниши биланоқ унга “аёл киши билиши мумкин бўлмаган” нарсаларни ўргатади. Араб тили, форс тили, Хўжа Ҳофиз, Шайх Саъдий, Жомий ва бошқа буюқларнинг ижоди, ғазалиёти, улардаги маҳорат сирлари, илк учрашувларида Абдулла Қаҳҳорни лол қолдириб, абжад ҳисобида Ҳофизнинг вафоти тарихини — Ҳоки Мусалло жумбоғини ечиб бергани... Кибриё опа болалигидаёқ жуда фаросатли, ақл-идрокли, укувли бўлган эканки, отаси ўргатган нарсаларнинг ҳаммасини умрбод эсидан чиқмайдиган қилиб ўзлаштириб олади. Ҳар ҳолда мен кўп марталаб ўзим гувоҳ бўлганман — Абдулла ака ҳаётлигида ҳам, у киши

Ўтиб кетганларидан кейин ҳам Кибриё опа теварагида уч-тўртта аёлдир-эркакдир давра йиғилиб қолса, хиёл ўтмай шеър мажлиси бошланар, Кибриё опа мумтоз ғазалларни ёддан ўқиб, уларни шарҳлаб берар, сатрлар қатида ётган инжа маъноларни чақиб ташларди.

Меҳмонлар опанинг тансиқ дастурхонидан кўра ғазалиёт гўзалликларидан оламжаҳон баҳра олиб тарқалишарди. Мен ҳам бундоқ мажлисларда кўп қатнашганман, лекин баҳс-мунозараларга кўп ҳам аралашмай, сидқидилдан уларни тинглаш билан чекланардим. Кибриё опа ҳар гал форс тилидан нўноқлигимни кўриб ҳайрон қолишдан толмасдилар ва ҳар гал “форс шеърятини билмай туриб, умуман, шеърятдан мутахассис бўлиш мумкинми?” дея таажжубларини изҳор қиларди. Мен бу ҳақли саволга тузукроқ жавоб тополмаганим учун, ҳар гал гапнинг нишабини бошқа томонга буриб юборишга ошиқардим. Баъзан-баъзан у киши менга қараб, “келинг, байт-барак ўйнаймиз” деб қолардилар. “Байт-барак” деганлари шахмат эмас, пингпон ҳам эмас, ҳатто бадминтон ҳам эмас. Бу ўйинда бир одам бир байт ғазал айтади, унинг сўнгги сўзи қандай ҳарф билан тугаса (масалан, “келмади” сўзининг сўнгги ҳарфи), шу ҳарф билан бошланадиган янги бир байт айтмоғи керак. Бунақа мусобақада қатнашмоқ учун одам камида Эркин Воҳидов ёки Абдулла Орипов каби минглаб ғазалларни ёд билмоғи керак. Мен “ўйнамайман” деб бош тортардим, Кибриё опа бир-икки қистар эди-ю, кейин ҳафсаласи пир бўлиб, индамай қўяқоларди. Мен эса биз ўқиган мактабларда шеър у азал ёдлатишга ҳеч ким аҳамият бермаганидан ва ҳозир ҳам бу муҳим ишга панжа орасидан қаралаётганидан ранжиб, сувга тушган бўлкадай бўшашиб, мулзам бўлиб ўтираверардим.

Лутфулла маҳдум қизининг ҳар жиҳатдан баркамол бўлишини ўйлаган ва ўша кезлардаёқ унга рус тилини ҳам ўргатмоқчи бўлган, бунинг учун ҳатто Гулжамол деган ёшгина татар муаллимасини ёллаган. Аммо, муаллима бўлса ҳамки, бу уйда яна бир навқирон жувоннинг пайдо бўлиши Мушаррафхонга ёқмаганми ёки муаллиманинг жамоли чиндан ҳам гулдан ортиқ бўлганми — ҳар ҳолда орадан кўп ўтмай унинг паттаси қўлига теккан.

Лутфулла маҳдум қизига илм бериш билан чекланмай, унинг ҳар томонлама баркамол бўлиб етишиши тўғрисида ҳам ғамхўрлик қилган. Шу мақсадда уни болалик чоғлариданоқ уй-рўзғор ишлари билан шуғулланишга ўргатган ва ҳатто эркаклар шуғулланиши керак бўлган баъзи касб-хунарларни ўзлаштириб олишига ҳам ҳаракат қилган. Кейинчалик буларнинг бари Кибриё опага жуда асқотган эди. Кибриё опа, авваламбор, жуда моҳир пазанда эдилар, айтиш мумкинки, у киши пазандачиликни чинакам санъат даражасига кўтарган эди. У киши ҳаддан ташқари чапдаст ва чаққон эдилар, ҳатто, бир неча марта қирқ минут ичида ош дамлаб келганларига ўзим гувоҳ бўлганман. Кибриё опа қуюқми-суюқми нима овқат қилмасин, ҳаммасининг кўриниши чиройли, таъми ниҳоятда тотли бўларди, бу оилага ўн йил мобайнида яқин бўлиб, неча марталаб унинг дастурхони теварагида ўтириб, бирон марта бирон овқат тагига олиб кетганини ёки туз-намаги жойида бўлмай қолганини кўрган эмасман.

Кибриё опа рўзғор ишларига моҳир, бозор-ўчарни ўрнига қўяр, керак бўлса, бошига похол шляпа кийиб олиб, боғида боғбонлик ҳам қилаверарди, ҳатто уйда бирор қурилиш бўлиб-нетиб қолса, росмана прораблик қилиш ҳам қўлларидан келарди.

Кибриё опанинг яна бир ноёб ҳунари бор эди — у киши яхшигина ҳолвапаз эдилар. У киши бу касбни ҳам мукамал эгаллаган ва бу борада ҳар қандай моҳир уста билан беллаша олар эдилар. Тўғри, у киши ҳар қандай ҳолвани ҳам пиширавермас эдилар. У киши бир йилда кўп эмас — уч-тўрт мартагина дастурхонга ҳолва тортардилар. Биз уни “Ҳолваи Кибриё” деб атардик. Бу ёнғоқ, хандон писта ва қора майиз аралаштириб пишириладиган ва ҳолвапазнинг бежирим тешаси билан ушатиб ейиладиган ҳолва эди. Бунақа ҳолва пиширишни ҳам оталари ўргатган эканки, уни бир марта тотиб кўрган одам умрбод таъмини унута олмасди. Мен ҳатто қанд касалига чалиниб, ширинлик ейишим мутлақо мумкин бўлмай қолган кезларда ҳам “Ҳолваи Кибриё”ни кўрганда нафсимни тия олмасдим. Кейин шунақа ҳолва пиширишни ўрганиб олиш мақсадида уни тайёрлаш йўлларини сўрадим. Кибриё опа батафсил тушунтириб берди, лекин, барибир, мендан ҳолвапаз чиқмади.

Қайта қуриш йилларида хусусий тадбиркорликка жиндай йўл очилганда мен Кибриё опага “кичикроқ бирон дўкон очиб, ҳолвапазлик қилмайсизми?” деб таклиф қилдим. Кибриё опа “бир камим шу қолувди” деб кулиб кўя қолган эдилар. Ҳолбуки, имоним комилки, Кибриё опа расман шу иш билан шуғулланадиган бўлсалар, қисқа муддат ичида “Кибриё ва К^о” ҳолвапазлик фирмасининг довруғи оламни тутарди.

Бўлар бола бошидан маълум, деган гап бор. Бу мақол фақат ўғил болаларга тааллуқли деганлар адашади. Кибриё опанинг мисоли шундан далолат бериб туриптики, бўладиган қиз ҳам бошидан маълум бўлар экан. Аниқроғи, ёшлик йилларида пухта илм олган бўлса, Аллоҳ уни ақл-идроқдан, фаросатдан қисмаган бўлса, омад деган нарса ҳаётда уни ўзи излаб келаверар экан. Бўлмаса, Самарқандда Тожикистон Давлат нашриёти бўлармиди-ю, китоб дўконига кирган Кибриё хоним шоир Фани Абдуллонинг отасига рўпара келармиди. Кекса зиёли ёшгина қиз билан уч-тўрт оғиз гаплашади-ю, унинг идроки ва салоҳиятига қойил қолиб, расман олий мактаб кўрмаган бўлса-да, уни нашриётга муҳаррирликка тавсия этади. Омадни қарангки, Кибриё хоним муҳаррир бўлиб ишга кирган жойда Садриддин Айнийдек буюк инсон бўлим бошлиғи экан. Кибриё хоним икки-уч йил ичида Айнийдан жуда кўп нарса ўрганайди ва форс-тожик адабиёти соҳасида йирик мутахассис бўлиб етишади.

1934 йилда Душанбада матбаа маркази ташкил қилинади ва нашриёт филиали ҳам Душанбега кўчади. Табиийки, нашриёт раҳбарияти Кибриё хонимдек яхши муҳаррирни қўлдан чиқаришни истамайди ва уни ҳам Душанбега кўчишга кўндиради. Бу ерга келгандан кейин орадан кўп ўтмай, Кибриё опа нашриётнинг бўлим бошлиғи қилиб тайинланади.

Хизмат пиллапояларидан бунақа суръатлар билан кўтарилиш ҳатто олий маълумотли одамларга ҳам ҳамisha насиб қилавермайди. Лекин шундоқ бўлса-да, Кибриё опа самарали меҳнат қилмоқ учун, барибир, олий маълумот зарур эканини ҳис қилади ва ўқиш учун Ленинградга йўл олади.

Бир вақтлар Абдулла ака лутф қилиб, Москвага ажойиб таъриф берган эди: “Москва шунақа шаҳарки,

у ерда одам вивеска ўқиб юриб ҳам мулла бўлиб қолади”. Бу гапни оқизмай-томизмай Ленинградга нисбатан ҳам айтса бўлади. Бу шаҳарнинг вивескаларигина эмас, ҳар битта кўчаси, ҳар қайси майдони, минглаб иморатлари, қасрлари тарих билан нафас олади ва улардан юрган, уларни томоша қилган одамлар ҳам бундан бебаҳра қолмайдилар. Хуллас, 26 ёшли Кибриё хоним Ленинград давлат дорилфунунининг шарқ факультетига ўқишга кирази ва айна чоғда Тожикистон Давлат нашриётининг Ленинграддаги филиалида ҳам хизмат қила бошлайди. Аммо бу гал унинг муваффақиятли ўқишига 1941 йилнинг 22 июнида бошланган уруш халақит берди. Гарчи урушнинг биринчи кунларидан Ленинградда уруш ҳаракатлари содир бўлган бўлмасада, унинг совуқ нафаси худди аямажудай шаҳарни ўз домига тортиб улгурган эди. Студентлар ўқишни қўйиб, чақриқ қоғозларини тарқата бошлайдилар, курсдош йигитлар ҳарбий комиссариат топшириғини бажариш, қизлар эса ҳамширалар тайёрлаш курсида ўқий бошлашади. Кибриё хоним кўнгилли бўлиб фронтга кетишга аҳд қилади. Аммо тақдир унга бошқа қисматни раво кўрган экан — нашриёт раҳбарияти бир нечта қимматли қўлёмани Кибриё хонимга ишониб топшириб, Душанбега хизмат сафарига жўнатишади. Кибриё хоним қўлёмаларни олиб келиб топширгач, барибир яна ўз ихтиёри билан ҳарбий хизматга жўнайди. Уни ТуркВОга, яъни Туркистон Ҳарбий округи ихтиёрига юборишади. Бу ерда хат танийдиган, тил биладиган саводли одам сув билан ҳаводек зарур эди — уруш туфайли Туркистон ҳарбий округининг газетасини маҳаллий тилларда ҳам чиқармоқ зарур эди. Ҳарбий штаб Кибриё хонимга дарҳол ҳарбий унвон бериб, бир сидра кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминлаб газета ихтиёрига юборди.

Кибриё хоним газета таҳририятида таржимонлик қила бошлайди, аммо кўп ўтмай, бу иш билан бир қаторда, уни Ўзбекистон радиоси муҳарририятига ҳам ишга таклиф қилишади — Кибриё хоним бир ўзи тожик тилида эшиттиришни ташкил қилади, ўзи муаллиф, ўзи муҳаррир, ўзи бўлим мудири, ўзи диктор бўлиб ишлай бошлайди. Шундай қилиб, 1943 йилнинг ёзида Кибриё хоним бош қашлашга қўли тегмай, га-

зета билан радио таҳририяти орасида қаро терга тушиб, бўзчининг моксисидек қатнаб юрар экан, биринчи марта Абдулла Қаҳҳор билан учрашади. Табиийки, улар ҳали бу учрашув тақдирларини бутунлай ўзгартириб юборишидан беҳабар эдилар...

* * *

Бу учрашув бироз олдинроқми ё бироз кейинми — рўй бермоғи, албатта, муқаррар эди. Назаримда, тақдир бирларини Қўқонда, иккинчиларини Самарқандда юлдузларини бир-бирига тўғрилаб яратган-у, “қани боринглар, бир-бирларингни топиб олинглар” дегандек, ҳаётнинг катта йўлига солиб юборган. Улар бир-бирларини топгунга қадар ҳаётнинг паст-баланд йўллари-дан анча овораи саргардон кезишган, озми-кўпми қийинчилик кўришган, турмушнинг аччиқ-чучугини татишган. Ҳатто, икковлари ҳам оилавий турмуш нима эканини синаб кўришган. Кибриё хоним Душанбеда тожик шоири бадахшонлик Мирсаид Миршакарга турмушга чиққан, лекин турмушлари қовушмаган. Абдулла ака ҳам турмуш қурган эди, у 30-йилларнинг бошида уйланган, ҳатто иккита ўғил ҳам қўрган эди. Аммо уруш бошланишида, бир йил ҳарбий хизматда бўлиб, қайтиб келса, хотинининг шаклу-шамойилини ношойишта кўрган-у, остона ҳатлаб уйига кирмай, устидаги бир сидра кийими билан бу ердан буткул бош олиб чиқиб кетган. Шундан кейин у ҳам бир неча муддат бўйдоқона ҳаёт гаштини суришга мажбур бўлган.

Лекин ўйлайманки, Абдулла ака фақат бўйдоқлик кунларидагина Кибриё опани қидиришга бошлаган эмас, балки йигит тортиб, эсини таниган чоғларида-ноқ уни излашга киришган бўлса керак. Албатта, Абдулла ака излаганининг исми Кибриё бўлишини, Самарқандда туғилиб-ўсган эканини билган эмас, лекин унинг феъл-атвори, маънавий дунёси, хулқи-одоби, характери, диди қандай бўлиши кераклигини яхши тасаввур қилган ва дастлабки учрашувдаёқ уни таниган.

Бу учрашув 1944 йилнинг июн ойида содир бўлган эди. Ўшанда Абдулла Қаҳҳор 37 ёшда, Кибриё хоним эса 30 ёшда эдилар. Ҳаётда биринчи марта кўз-кўзга тушиши билан бутун вужудини қовжиратиб, куйдириб юборадиган оташин муҳаббат бўладими-йўқми — аниқ

билмайману, лекин биринчи учрашувдаёқ уларнинг ўрталарида ўт чақнаганига ва бу ўт ногоҳоний электр қувватидек икки шикаста дилни зир титратганига шубҳам йўқ. Албатта, мен уларнинг илк учрашувларига шохид бўлган эмасман, кейинги учрашувларида ҳам ёнларида турган эмасман, учрашувлар жараёнида уларнинг юрагидан нималар кечганини, ўзлари қанақа аҳволга тушганларини аниқ билмайман, лекин шунга қарамай, уларнинг қалбини чулғаб олган аланга ҳақида комил ишонч билан гапирётган эканман, бунга баъзи бир бавосита далилларим бор. Агар ўша илк учрашувда Абдулла Қаҳҳорда излаганини топганига ишонч бўлмаганида ва бу ишонч унинг юрагини янада гурсиллаб тегишга мажбур қилмаганида, у Кибриё хоним билан яна учрашиш мақсадида “қаҳрамон қизлар тўғрисида бир нарса ёзмоқчиман, шунинг учун яна учрашайлик” деб баҳона кўрсатармиди? Агар шу илк учрашувдаёқ жигардан урмаган бўлса, Кибриё хоним Абдулла Қаҳҳорнинг сийқа баҳонасига “лаққа учиб”, яна учрашмоққа дарров кўнақолармиди? Бундан ташқари, Абдулла Қаҳҳор илк учрашувдаёқ муҳаббат гирдобига тушиб қолганидан далолат берувчи яна бир факт бор. Улар орадан ўн ой ўтгач — 1945 йилнинг 12 апрелида ЗАГСдан ўтишади. Шунда Абдулла Қаҳҳор “биринчи марта кўзимиз-кўзимизга тушган кун ҳисоб” деб, илк учрашган кунларини никоҳдан ўтилган кун тарзида ёздиради. Кибриё опа тўғрисида ҳам шунга ўхшаш қўшимча далил келтириш мумкин. Улар учрашиб юришганда, илк бор Абдулла ака яшайдиган уйга келишади. Анча ғарибона ва бўйдоқона кўринишдаги уй Кибриё хонимда унча яхши таассурот қолдирмайди. “Уй масжиддек баланд бўлиб, бир залу бир кичик хонадан иборат. Залнинг бутун жиҳози эса алмисоқдан қолган шкаф ва битта эски ёзув столи турарди. Китоб жавони билан ёзув столини боғдорчилик-виночилик трести (илгари шу бинода жойлашган экан) ташлаб кетган экан”.

Бунақа фақир кулбани кўрган ҳар қандай аёл бир энтикиб тушса керак — бу уйнинг эгаси билан тақдирини боғлашга розилик беришдан аввал ҳар қандай бир даражада бўлса-да, тайсалланиб қолса керак. Ахир, Кибриё хонимдек тўкис жувонлар ҳаммага ошкора айтмасалар-да, кўнгилларининг бир чеккасида ўзларини

хон саройига келин бўлишга муносиб деб ҳисобламайдиларми. Кибриё опанинг юрагида ўша кезлардаёқ муҳаббат ёлқини ўт ола бошлаганки, у комил ишонч билан турмуш қуришга рози бўлган.

Шундай қилиб, 1945 йилнинг авжи баҳор фаслида икки ажойиб инсон ўртасида янги оила пайдо бўлди ва бу икки инсон ўртасидаги муҳаббат шуъласи чорак аср давомида янги оиланинг ҳамма томонларини нурлантириб турди. Бу оиладаги файзиёблик, шойисталик, тотувлик нафақат Абдулла ака билан Кибриё опа қалбларини безаб турарди, балки бу хонадонга келадиган ҳар бир одам ундан баҳраманд бўлиб, кўнгли нурга тўлиб, ҳаяжонланиб чиқиб кетарди. Уларнинг муҳаббати ҳам, чорак аср давом этган аҳил ва иноқ турмуши ҳам кўп жиҳатдан ибратки, ёшлар, албатта, бу икки инсондан яшаш ва севиш санъатини ҳар қанча ўрганса оз. Бу санъат сирларининг анча-мунчасини Кибриё опа “Чорак аср ҳамнафас” деган китобида ғоятда чиройли қилиб баён этган.

Мен юқориди Абдулла Қаҳҳор ва Кибриё хоним ўртасидаги муҳаббат тўғрисида анчагина гапирдим, бироқ бу гаплардан улар қандайдир чучмал, ҳисчан бўлган экан-да, “ойдинда, ойнинг ҳам хирароқ вақтида” анҳор бўйларида қўл ушлашиб сайрлар қилишган, бир-бирларининг қулоқларига ишқий дийдиёлар айтишиб, висол онларидан лаззатланган эканларда, деган хулоса чиқмаслиги керак.

Эҳтимол, шундай ҳам бўлгандир, лекин мен уларни шу алфозда сира кўз олдимга келтира олмайман. Менимча, уларнинг муҳаббати ўзига хос, бегоналарнинг кўзидан авайлаб сақланадиган, пинҳона муҳаббат бўлган. Албатта, уларнинг муҳаббати эҳтиросларга бой бўлган. Бироқ, эҳтирослар фақат уларнинг юракларидagina кечган ва ундан ўзларигина хабардор бўлишган. На Абдулла ака, на Кибриё опа ҳаётлари давомида биронта яқинларига, қариндош-уруғларига, хеш-ақраболарига муҳаббатлари тўғрисида на зорланиб, на ғурурланиб, на шунчаки ахборот учун гапирганларини эшитган эмасман. Мен ҳатто уларнинг ҳоли қолган чоғларида ҳам бир-бирларига қараб, “мен сизни (ёки сени) яхши кўраман” дейишларини тасаввур қилолмайман. Беихтиёр баъзи бир хорижий фильмлар эсга тушади —

улардаги эр-хотинлар суткасига камида 10 мартадан бир-бирларига “Я тебя люблю” деб турмасалар — билмадим бир-бирларини севишлари эсларидан чиқиб қоладими ёки бу гапни баралла айтиб, ўз эҳтиросларини ўзлари қамчилаб турадими? Майли, уларни қўя турайлик, ўз билганларини қилишаверсин, ўзимизнинг мавзуимизга қайтайлик. Менинг назаримда, бунақа пинҳоналик, аниқроғи, бегона кўздан асраш, гард юқтирмасликка интилиш оқибатида уларнинг туйғулари янада теранроқ ва янада тиникроқ бўларди, кўп йиллар мобайнида охори йўқолмасдан сақланарди. Лекин нима бўлганида ҳам кундалик мулоқотларида, бир-бирларига айтадиган гап-сўзларида, ҳатто баъзан ўртада гап қочиб қолганда айтиладиган аччиқ-тирсиқ ибораларда ҳам теран бир ҳурматга, меҳрга йўғрилиб кетган тоза муҳаббат мана-мен деб кўриниб туради.

“Абдулла ака, ҳамиша Кибриё опа билан биргасиз, у киши кўнглингизга урмайдими?” деб сўрадик бир куни ҳазил аралаш. “Кибриё опанглар бамисоли нон. Нон одамнинг кўнглига урмайди-ку”, деб жавоб берди Абдулла ака. У киши бир зум Кибриё опасиз туролмас эдилар, сал кўрмай қолсалар майин таъна аралаш “қанисиз?” деб излаб қолардилар, бир куни ораларига жиндай дилхиралик оралабди. Абдулла ака “қаерга борсам носқовоқдек белимга тугиб юрсам, она тилимни қўйиб, хотин тилида гаплашсам, яна нима қил дейсиз?” дебдилар (Уйда ёлғиз қолишганда, Абдулла ака Кибриё опа билан кўпинча тожик тилида гаплашган). Яна бир куни нимадир бўлиб, Кибриё опанинг оғзидан “Кетаман” деган сўз чиқиб кетибди. Абдулла ака дарров жавоб берибди: “Ие, қизиқ бўлди-ку! Узумдек ширамизни сўриб олиб, пўстлоғимизни пуфлаб ташламоқчи экансиз-да!”. Аламдан ловилаб турган ҳар қандай одам ҳам бунақа гапни эшитиб, лоақал ичида бир жилмаяди-ю, олови пасаяди. Кибриё опа кейинчалик бир марта ҳам “кетаман” деган сўзни оғизга олмайдиган бўлибдилар. Кибриё опанинг Абдулла Қаҳҳорга муносабати ҳам шунақа эди — у киши адибни шу қадар ғамхўрликка ўраб ташлаган эдики, бу ғамхўрликнинг ҳар қаричи тенгсиз муҳаббатга йўғрилган бўларди.

* * *

Муҳаббат яхши нарса, албатта. У оиланинг хамиртуруши, бу хамиртурушсиз оиланинг хаамири кўпчимаиди. Аммо муҳаббат — эҳтирос холос. Эҳтирослар бир зўраядиган, бир пасайиб турадиган нарса. Шунинг учун уни ўз ҳолига ташлаб қўймай, ақл чироғи билан ёритиб турилса нур устига аъло нур бўлади. Муҳаббат қалбларга илиқлик бахш этувчи гулхан, эҳтирослар гулхани. Аммо ҳар қандай гулхан ҳам ўчиб қолмаслиги учун унга вақтида ўтин қалаб туриш талаб қилинади. Шунда оилавий ҳаёт мустаҳкам ва барқарор бўлади.

Абдулла ака Кибриё опага қараганда бир-икки кўйлакни кўпроқ йиртган одам сифатида оила иморатини қуриш борасида ташаббусни ўз қўлига олди. У турмуш қурганларидан кейин кўп ўтмай, Кибриё хонимга қандай принциплар асосида ҳаёт кечирганлари маъқул экани, оилавий ҳаёт қандай қоидалар асосида қурилса, яхши бўлиши тўғрисида гап очди. Унинг қўяётган шартлари ғоятда маънили, чуқур мантиққа асосланган, бажарилиши унча қийин бўлмаган шартлар эди. Бунинг устига улар ғолиб мамлакатнинг мағлуб мамлакат олдига сулҳ музокараларида қўйиладиган шартлар ёхуд талаблар шаклида эмас, кўпинча ҳазилмутойиба билан, ҳар хил вақтларда, ҳар хил муносабатлар билан айтилар ва кишига малол келмас эди. Уларни бажариш ҳам қўшимча сазъ-ҳаракатлар талаб қилмасди. Менда ҳеч шубҳа йўқки, тафаккур чироғи билан нурлантирилган шу ахлоқий-маънавий қоидалар улар ўртасидаги муҳаббат гулханининг сўниб қолишига йўл қўймаган омиллар бўлди.

Абдулла Қаҳҳор таклиф этган биринчи қоида шундай эди: оилавий ҳаёт фақат тўғрилиқ асосига қурилиши керак, эру хотин ҳеч қачон ҳеч бир масалада бир-бирларига ёлғон гапирмасликлари керак. Ёлғон гап одамни бебурд қилади, уни қадрсизлантиради, оилада ишончсизликни юзага келтиради, оиладаги ишончсизлик эса ўртадаги муҳаббатни занг каби емиради, мўрт қилиб қўяди. Нафақат оилавий ҳаётда, балки умуман, ҳамма нарсада ёлғондан ҳазар қилган Абдулла Қаҳҳор бу гапини жуда оддий ва жуда ишончли мантиқ билан далилларди! Кибриё опа ёзади: “Таъкидламоқчи бўлган яна бир гапим шуки, — дедилар Абдулла ака, — биз

ҳеч қачон бир-биримизни алдамаймиз. Қандай шароит, қандай вазият бўлмасин, биз ҳамиша ростини айтамыз. Шу нарсани эсда тутингки, беихтиёр қилинган гуноҳни кечирса бўлади, аммо била туриб, ростини қўйиб, ёлғон гапирган одамнинг гуноҳини кечириб бўлмайди. Рост гап ўла-ўлгунча эсдан чиқмайди, ёлғон гап-чи. Дарров унутилади-қолади. Бугун ростини қўйиб ёлғон гапирган одам, эртага кеча нима деганини унутади-да, ростини айтиб қўя қолади ва шу билан ўзини-ўзи бербурд қилади, бир маротаба ёлғон гапирган одамнинг иккинчи маротаба ёлғон гапирмаслигига ким кафолат бера олади?”.

Кибриё опанинг “Чорак аср ҳамнафас” деган китобидан келтирилган парча чўзилиб кетгани учун газетхон мени кечирсин — буни атайин қилдим — устоз адибнинг гаплари шу қадар ибратли ва зарурки, турмуш қураётган ҳар бир йигит-қиз турмуши ширин ва аҳил бўлишини истаса, иккала қулоқларига қуйиб олса ёмон бўлмас эди. Ҳақиқатан ҳам, оила инсон ҳаётидаги энг муқаддас нарса бўладиган бўлса унга заррача ёлғон аралашмаган бўлиши керак. Бир қошиқ қорамой бир бочка асални булғаб, еб бўлмайдиган аҳволга келтирганидай, бир кичик ёлғон ҳам оилани бутунлай барбод қиладиган қувватга эга бўлиши ёки уни ичичидан чиритиб юбориши мумкин.

Албатта, одам баъзан ҳаётда билиб-билмай бирон гуноҳ иш қилиб қўяди ва буни бировга айтишнинг сира иложи бўлмайди. Шунақа ночор ҳолатларга тушиб, хижолатга қолмаслик учун одам аввало ҳар бир қадамини ўйлаб босиши, ҳар бир гапини ўйлаб гапириши, иложи борича гуноҳ қилмагани маъқул. Аммо инсон ҳар нима бўлганда ҳам фаришта эмас, бор-йўғи — хом сут эмган банда. У бутун умрида сира гуноҳ қилмай, адашмай, фақат тўғри йўлдан юриб ўтолмайди. Шундоқ экан, гуноҳи ҳар қанча катта бўлмасин, тўғриси айтиб елкасидаги тоғдек юкдан, мислсиз изтиробдан, виждон азобларидан фориғ бўлгани маъқул! Ҳалқимиз “эгилган бошни қилич кесмайди” деб бежиз айтмаган.

Абдулла Қаҳҳорнинг оилани барқарор қилмоқ учун дастуриламал қилиб олган муҳим қоидаларидан яна бири бундай эди:

“Эр-хотин ўртасида парда бўлиши шарт. Эр-хотин мана шу парда кўтарилмаслиги учун ҳаракат қилиши керак. Парда кўтарилдими, бас, ҳаётга дарз тушади. Бир куни “сан-ман”га бордингизми, эртасига ёқалашини ҳеч гап эмас”.

Нақадар доно гаплар, шу билан бирга, бу қоидага амал қилмоқ одамдан унчалик кўп ҳаракат ҳам талаб қилмайди — одам ўз-ўзининг хатти-ҳаракатларини, гап-сўзларини назорат остида тутса бас, ўзига ўзи кучи етса кифоя.

Сир эмаски, ҳозирги пайтда бутун дунё миқёсида, шу жумладан, ўзбеклар ўртасида ҳам оиланинг тез бузилиб кетиш ҳоллари кўпайиб бормоқда. Хўш, бунинг сабабларидан бири эркаклар ва аёллар орасидаги ибодан тўқилган парданинг ҳаддан зиёд кўтарилиб кетгани эмасмикин? Мен ўзимни унчалик эскилик бандаси деб ҳисобламайман, аёл кишини тўртдевор ичида сақлаш, унга менсимай қараш тарафдори эмасман. Лекин шунга қарамай, ҳаётда пайдо бўлаётган, айниқса, ёшлар ҳаётида бўлаётган баъзи бир “янгиликлар”ни мутлақо қабул қилолмайман.

Назаримда, аёллар эркаклар билан ҳар жиҳатдан тенг бўлмоғи керак деган ақидани аввал Фарб аёллари, улардан кейин айрим Шарқ аёллари бутунлай бир томонлама тушундилар шекилли. Улар эркакларга ўхшаб шим кия бошладилар, эркаклардай чека бошладилар, ича бошладилар ва ҳатто оғизларини пештахам қилиб сўкина бошладилар Фақат бугина эмас — улар дунёда сексуал инқилобни амалга ошириб, айрим масалаларда “булбулнинг эркаги сайраши керак”лигини буткул назарга олмай, ўзлари сайрамоқдалар. Наҳотки, эркаклар қилиб юрган ва кўпчилиги иллат бўлган шу ишларни қилмаса аёлларнинг иззат-нафси камситилган бўлади. Кейинги пайтларда кўча-кўйларда қизлар кўйлақларини киндикларидан юқорироқдан боғлаб “шорти” деган ном остида трусик кийиб, тўғри келган жойларда йигитлар билан кучоқлашиб ва ҳатто ўпишиб юрганларини кўриш мумкин.

Йўқ, мен “фалончининг қизи фалончининг ўғлидан бир ҳовуч майиз олиб турганини ўз кўзим билан кўрдим” демоқчи эмасман. Майли, мени консерватор дейишадими, эскилик муҳиби дейишадими—дейиша-

версин, лекин мен буларнинг ҳеч қайсисини эркак-аёл тенглигининг белгиси деб қабул қилолмайман, ҳатто цивилизацияли, юксак ривож топган мамлакатлар ялписига “худди шундоқ бўлмоғи керак!” деб айюҳаннос солганларида ҳам мен бу ишларга тарафдор бўлолмайман. Негаки, бу эркак ва аёл ўртасидаги парданинг улоқтириб ташланишидан ўзга нарса эмас. Буларнинг барисини аёллар ўз латофатларини, нафосатларини йўқотиш ҳисобига, аёлга мангу жозиба бахш этиб турадиган алланечук сирлилигини, ҳар қандай узанган қўлга тутқич бермаслигини бой бериш ҳисобига амалга оширмаяптиларми? Ҳар ҳолда, бу оилада ёлгон гапирилмас эди, ҳамиша унда тўғри гап устивор бўларди, эру хотин муомалаларида ҳам ҳамиша муайян “парда” сезилиб турарди. Мен бирон марта уларнинг бир-бирларига ялтоқланганини, кишининг ғашини келтирадиган бачкана муносабатда бўлишганини ёки тўғри гап ўрнига пичингу кесатиклар билан муомала қилишганини билмайман. Аминманки, улар орасидаги “парда” юз бериши мумкин бўлган кўпгина хилма-хил можароларнинг содир бўлишига йўл қўймаган ва уларнинг иноқлигини таъминлаган асосий омиллардан бири бўлган.

* * *

Бугунги дунёда оиланинг барқарорлигини таъминлашда молиявий масаланинг аҳамияти ғоятда ортиб кетди. Кўп асрлардан бери мусулмон оилаларида оилавий тирикчилик масалаларини эрнинг зиммасига юклаш анъана бўлиб келган. Ҳатто, бу ҳол никоҳ вақтида алоҳида таъкидланган, мусулмон ҳуқуқида аёлнинг манфаатлари ҳисобга олинган. Кези келганда бир нарсани айтиб қўяй, мусулмонча ҳуқуқ қонунларини яхши билмаган айрим ғайримусулмонлар куёвдан келин фойдасига маҳр олинишини қизни сотиб олишдан бошқа нарса эмас деб ҳисоблашади ва бу одатимизни роса масхаралаб кулишади. Ҳолбуки, бу ўринда ҳеч қанақа олди-сотди йўқ — олинадиган маҳр пули куёв, аниқроғи, эр қўққисдан бир-икки йил бирор ёққа кетиб қоладиган бўлса, шу пул аёлнинг тирикчилигини таъминлайди, унинг муҳтожликка тушиб қолишига йўл қўймайди. Тўғри, бугун “маҳр” пулини оладиган келин

томондаги одамлар “махр”нинг асосий вазифасини бугундай унутиб юборишган ва у пулни ўзлари истаганча сарфлай берадилар. Ўзбекларнинг энг муқаддас удумларидан бири шундаки, рўзғор тебратишда, уни моддий жиҳатдан таъминлашда эр етакчи рол ўйнаши керак. Хотини ва болаларини боқолмаган ёки боқишни истамаган эркак ўзбекларда “эркак” ҳисобланган эмас. Уларни номард деб аташган. Афсуски, бугунги кунда ўзини тирик ўлик қилиб, хотинининг устига ортиб олган “эрлар” ҳам бор.

Масалан, мен бир йигитни биламан — у гулдай хотинини ва икки норасида боласини нафақат ўз ҳолига ташлаб қўйган, балки хотини ишлаб, топиб келган рўзғорга учма-уч етадиган пулга шерик бўлишдан, уни зўрлик билан олиб қўйиб, ўзининг маишатиغا ишлашдан ҳам тоймайди.

Минг афсуски, бугунги ўзбек оиласида рўзғор тебратишнинг янги-янги усуллари чиқяпти. Баъзан, бу антика усулларни қийинчиликлар билан изоҳлашади. Тўғри, иқтисодий қийинчиликлар ёки моддий тангликларни ҳеч ким инкор этмайди. Аммо улар биз танлаб олаётган разил усулларнинг сабабчиси бўлолмайди. Биз — ўзбеклар ўз тарихимизда кўп қийинчиликлар кўрган, ҳатто даҳшатли очликларни бошимиздан ўтказган халқмиз. 30-йилларнинг бошида одамлар кўчаларда юриб кетаётган жойларида очликдан ўлганларини гапиришади. Уруш йилларида одамларнинг кунжара еб, шишиб ўлганларини мен ўз кўзим билан кўрганман. Лекин шундай мушкулотлар исканжасида ҳам ўзбек аёли мардикор бозорига чиққан эмас, ўзини бозорга солган эмас. Шунинг учун, гап тангликда эмас, балки ўзимизда, ичимиздаги аллақайси жиҳатларнинг чириб бораётганида, биринчи навбатда эркакни эркак қиладиган ориятнинг, эркаклик ғурурининг, номус деган нарсанинг сусайиб кетаётганидан қидирмоқ керак...

Китобхондан яна узр сўрашга мажбурман — тагин асосий гапдан чалғиб кетдим. Лекин Абдулла Қаҳҳор баҳонасида шу гапларни айтиб олмасликнинг ҳам иложи бўлмади — бунинг олдини олмасак, қимматли нарсамиздан — ўзбеклигимиздан, инсонлигимиздан ажраб қолишимиз, эътиқодсиз, ориятсиз, ғурурсиз кимсаларга айланиб қолишимиз ҳеч гап эмас.

Абдулла Қахҳор оиласида молиявий масала адибга хос донолик билан идеал даражада ҳал қилинган эди. Абдулла Қахҳор хотин кишининг ишлаб топган пулига шерик бўлишга ор қиларди, буни ўзининг эркаклик шаънига номуносиб деб ҳисобларди. Қолаверса, хотини топган пулни баҳам кўрмоқ оиладаги тотувликка раҳна соладиган асосий омил деб биларди. “Хотин киши, мабодо, рўзғорга бир сўм сарфлаб қўйса, кейин бутун иморатни мен қурганман, деб даъво қилишдан ҳам тоймайди. Шунинг учун у топганини ўзининг упа-элигига сарфлагани маъқул”, деб ҳисобларди Абдулла Қахҳор. Албатта, хотин кишининг тириклиги биргина упа-элик билан битмасди. Абдулла Қахҳор хотинининг кам-кўстларига мунтазам қарашиб турган. Мен Абдулла аканинг пулга қаттиқлигини, ҳар бир тийиннинг устида қовоқ уюб, қош чимиришини билмайман. Шу билан бирга, у кишининг ҳуда-беҳуда пул совурганини, чапаничасига “қўриб қўй, аканг қарағайни” дегандек мақтанчоқлик билан иш тутганини билмайман. Абдулла ака катта ёзувчи эди, асарлари оламга татийдиган адиб эди. Лекин, унга дунёнинг ҳар бурчагидан доллару фунтлар, франку рупиялар оқиб келиб турган эмас. У камтарона, эл қатори олган қалам ҳақига тирикчилик қиларди. Бироқ, шу оладиган арзимас пулини шу даражада режа билан харажат қилардики, рўзғорда бир кун ҳам муҳтожлик сезилмасди.

Мен, албатта, Абдулла ака оиласида пул муносабатлари қандай механизм асосида олиб борилганини билмайман — рўзғор ишлари, бозор-ўчар ишларини асосан Кибриё опа олиб борарди — пулни улгуржи тарзда Абдулла ака у кишига бериб қўярмиди ё столнинг бирор тортмасида турарди-ю, Кибриё опа керагида ўзи билиб олаберармиди — бу менга қоронғи.

Ҳарҳолда, мен Кибриё опанинг бирор марта “менга пул беринг, бозорга бориб келай ёки фалон нарса-ни харид қилай” деганларини эшитган эмасман. Улар бунақа масалаларни бегона кўзлардан панада, уларнинг иштирокисиз ҳал қилишар эди. Кези келганда, айтиш керакки, Абдулла аканинг пулга муносабати жуда-жуда ўзига хос эди — у меҳнат қилиб топилмаган ҳар қандай пулни “ҳаром” деб ҳисобларди ва бу хонадонда бирор сўм ҳаром пулнинг айланишини та-

саввур қилиш мумкин эмас. Энг қизиғи шундаки, Абдулла ака нафақат меҳнат қилмай топилган пулни, ҳатто нисбатан енгилроқ меҳнат қилиб топилган пулни ҳам хушламас эдилар. Масалан, ўзбек тилига дубляж қилиб бериб топиладиган пулни “рўзғорга аралаштирманг” деб турар эдилар. Бўлмаса, дубляж ҳам унчалик осон иш деб ҳисобланмас, диалогларни табиий ва ҳаётий қилиб таржима қилиш учун ҳам катта маҳорат талаб қилинарди. Бу ишга бериладиган қалам ҳақи ҳам қонуний, ишлаб топилган пул ҳисобланар ва ведомостга қўл қўйиб олинарди. Лекин Абдулла Қаҳҳор аҳён-аҳёнда бояги фильмларни таржима қилиб турса-да, уларга бериладиган пулни “осон топилган” деб унча хушламас эди.

Баъзан эса Абдулла Қаҳҳорнинг пулга муносабати оддий тасаввурлар доирасига мутлақо сиғмайдиган даражага етиб қоларди. Қайси бир йили “Синчалак” қиссаси асосида кинофильм яратилди. Киночилик соҳасидаги қонунларга биноан, кинофильмда асос қилиб олинган асарнинг номи сақланиб қолса муайян миқдорда қалам ҳақи берилар экан, агар фильмнинг номи ўзгарса, китобнинг номидан фарқ қилса, қалам ҳақи бир неча баравар ортиқ бўлар экан. Бу “пул” деган сабилнинг бир одати бор — ҳар қандай ўзига тўқ рўзғорда ҳам у ҳамиша камлик қилади. Абдулла Қаҳҳор бўлса мутлақо қонуний йўл билан келаётган бир неча минг сўмдан бутунлай воз кечади — “бир неча минг сўм деб асаримнинг номини ўзгартираманми?” деб важ кўрсатади у. Фурурнинг зўрлигини қаранг! Кинофильм “Синчалак” деб эмас, масалан, айтайлик, “Саиданинг саргузаштлари” деган ном билан чиқса нима бўларди. Албатта, дунё тўнтарилиб кетмас эди. Лекин ёзувчининг дунёси, эътиқодлари ағдар-тўнтар бўлиб кетиши мумкин эди-да!

Пул, молиявий муносабатлар оилани бузадиган, тагига сув қуядиган ёхуд эр-хотин муносабатларини ғоятда совуқлаштириб юборадиган энг муҳим омилдир. Албатта, пул зарур нарса, пулсиз яшашнинг иложи йўқ. Лекин шу билан бирга пулга танда қуриш, унга сажда қилиш, унинг қулига айланиш, бу борда нафсни тия олмаслик, иштаҳанинг жиловини йўқотиб қўйиш шунга олиб келадики, пул умргуза-

ронлик воситаси бўлишдан кўра инсон ҳаётини захарловчи оғуга айланади. Бу борада ёшлар Абдулла Қаҳҳор оиласидан ибрат олса, имкони борича унинг кетидан боришга интилса турмушларидан ҳамиша рўшнолик кўрган бўлардилар.

* * *

Абдулла Қаҳҳорлар оиласини барқарор қилган, унга файзиёблик бахш этган яна бир маънавий ақида бор. Эҳтимолки, эр-хотин бу ақидага оила курган биринчи кунлариданоқ амал қила бошлагандирлар, лекин уни “ратификация” қилиш, яъни аниқ ибораларда расмийлаштириб қўйиш кейинроқ содир бўлди. Воқеа бундай бўлган эди: 40-йилларнинг охирироғида Абдулла ака “Москвич” машинасини сотиб олади. Бир неча муддат машинани Кибриё опа ҳайдаб юради. У пайтларда шахсий машиналар жуда кам, машина ҳайдай биладиган ўзбек аёллари эса янада кам эди. Албатта, бу ҳол автомобил назоратчиларининг ҳам эътиборини жалб қилмай қолмайди. Бунинг устига назоратчиларнинг ичида шумроқ, қитмирроқлари ҳам етиб-ортарди. Энди шундай манзарани тасаввур қилинг: милиционер хушрўйгина аёлнинг машина ҳайдаб кетаётганини кўради-ю, беихтиёр “чурр” этиб хуштагини чалади, кейин ҳайдовчининг ҳужжатини кўлига олиб, валақ-валақ гап ота бошлайди. Бу орада эр шўрлик нозир ҳужжатни қачон қайтариб бераркан деб, унинг шилқимлигидан газабланиб, ёрилиб кетай деб машинада кутиб ўтиради. Хуллас, бу — Абдулла Қаҳҳор чидаши мумкин бўлган ишлардан эмас эди. “Йўқ, руль эркак кишининг кўлида бўлмаса бўлмас экан”, — дейди у Кибриё опага ва машинани ўзи бошқара бошлайди. Лекин гап фақат машина рули ҳақидагина эмас эди, гап умуман, оилада эркакнинг етакчилик роли ҳақида бормоқда эди. Кибриё опа бу талабга тўла бўйсунарди. Умуман, бу хонадонда Абдулла Қаҳҳор култи ҳоким эди десак хато бўлмас. Кибриё опа уни бошига кўтарар, унинг оғзидан чиққан ҳар бир гапни, ҳатто кўнглида туғилган ҳар бир иштиёқни айтилмай турибоқ бажо келтиришга уринарди. Кибриё опа бутун санъатини ишга солиб, Абдулла акага энг тансиқ, энг тотли таомлар тайёрлашга ҳаракат қиларди. Унинг либослари ҳамиша саришта, озода,

дазмолланган ҳолда бўларди ва яна юзлаб турмушнинг ҳар хил икир-чикирларида Кибриё опа Абдулла Қаҳҳорга қулайлик яратишга интиларди. Ва бу ишларнинг биронтасини Кибриё опа ялтоқланиб, хушомадгўйлик билан ёки мажбурият соҳасида ўзини зўрлаб қилмасди. Мен ўн йил мобайнида Кибриё опанинг рўзгорнинг битмас-туганмас юмушларини қилишдан бирон марта нолиганини ва Абдулла Қаҳҳорга қилаётган хизматларини унинг ўзига эмас, ҳатто биронта шогирдига гапириб, нолиганини билмайман. Мен агар аёл киши севса ва айниқса, унинг севгиси меҳрга йўғрилган бўлса у эри учун тўғридан-тўғри афсонавий бир роҳат-фароғат муҳити яратмоғи мумкин эканини кўриб роса ҳавас қилгандим. Менимча, Кибриё опа буларнинг ҳаммасини нафақат ихтиёрий равишда бажарарди, балки алланечук мамнуният билан, ички бир масрурлик туйғуси билан қиларди. Ахир, севги деганлари ойдинда сайрлар эмас, балки биринчи навбатда, севганингга қувонч, фароғат ва бахт тақдим этиб, шундан ўзингни бахтиёр ҳис этиш эмасми. Севганингни яйратсанг бундан ўзинг ўн чандон яйрайсан-ку!

Бу оилада руль Абдулла Қаҳҳорнинг қўлида бўлгани, унинг хоҳишига қараб иш юритилганига қарамай, Абдулла ака ҳеч қачон қамчисидан қон томиб турган ҳукмдорларга ўхшаган эмас. Мен бу оилага яқин бўлган йилларимда бирон марта ҳам Абдулла аканинг ўзининг устуворлик мавқеини суиистеъмол қилганини кўрган эмасман. У бирон марта ҳам дигоним-дигон деб оёқ тираб олган эмас, бирон марта ҳам овозини кўтариб, “менинг айтганимни қиласан” деб талаб қилган эмас. Авваламбор, айтмоқ керакки, Абдулла ака “руль менда экан” деб ҳар хил мантиқсиз, амалга ошириб бўлмайдиган ёхуд бошқаларга малол келадиган талаблар қўймас эди. Унинг таклиф қилган гаплари ёхуд юмушлари пухта ўйланган ва чуқур мантиққа асосланган бўларди. Иккинчидан, Абдулла ака Кибриё опага чуқур эҳтиром билан қарар ва нимаики иш қилса, у кишининг манфаатларини, хоҳишларини ҳам ҳисобга оларди. Бир мисол келтирай: биласизлар — ҳар қандай хотиннинг жони-дили — магазин. Ҳатто ҳеч нарса харид қилмаса ҳам, ҳеч нарсага зориққан бўлмаса ҳам аёл бир соат магазин айланиб чиқса бир дунё семира-

ди. Бу хислат Кибриё опага ҳам ёт эмас эди. Эркак киши эса кўпинча бунинг акси бўлади. Ўзи магазинга кириш ўрнига, хотини кирса гаши келади, беш минут ўтар-ўтмас машина сигналини чалиб, хотинини чақира бошлайди. Абдулла ака эса бу борада ҳам Кибриё опанинг хоҳишларига тўсиқ бўлмасликка ҳаракат қилардилар. Бир куни Абдулла аканинг “Волга”сида Самарқандга кетмоқда эдик. Жиззахдан ўтгандан кейин йўл устида янги гузар пайдо бўлипти, янги магазинлар ишлаб турган экан. Кибриё опа ҳеч нарса демаса ҳам Абдулла ака машинани йўл бўйидаги бир салқин жойга тўхтатдилар-да, “Янги магазин бор экан, кириб чиқа қолинг”, дедилар. Кибриё опа ўзида йўқ хурсанд бўлиб магазинга кириб кетди.

Абдулла Қаҳҳор оила рулини бошқарар экан, ҳеч қачон туйғуларига эрк бермас, ҳатто Кибриё опадан бирор сабаб билан ранжиган пайтларида ҳам мутлақо қаҳрини сочмас, газаб отига минмасди, аксинча, у муносабатини шундай ибораларда ифодалардики, бу иборалардаги юмор у гапларнинг замирида ётган аччиқ маънони силлиқроқ қабул қилишга ёрдам берарди.

Кибриё опанинг Душанбеда ва Қаршида турадиган сингиллари бор эди. Табиийки, улар бот-бот опаларини кўргани Тошкентга келиб туришарди. Ҳар келганларида эса, албатта, Абдулла акаларнинг боғида туришар ва баъзан бу туришлар бироз чўзилиб кетарди. Билмадим — Абдулла ака ёзувчи одам бўлгани учун холиликни, хилватни кўпроқ ёқтирармиди ёки Кибриё опани сингилларидан қизғанармиди — ҳар ҳолда, уларнинг ташрифини кўп ҳам хушлайвермасди. Аммо уларни “келмасин” ёки “тезроқ кетсин” дея олмайди-ку! Бунақа муомала муқаррар равишда оилада жанжалга олиб келиши турган гап. Шунинг учун бирор сингиллари меъёрдан ошиқроқ туриб қолганда, Абдулла ака Кибриё опадан “Бу кишининг командировкалари неча кунлик экан?” — деб сўрар эканлар. Бу гапнинг тагидаги маънони фаҳмлаган Кибриё опа уларни кузатиб юбориш тадоригини кўрар экан. Абдулла ака Кибриё опанинг укаларига бошқача муносабатда бўларди. Кибриё опанинг укалари иккита эди. Уларнинг икковлари ҳам бутун умр бўйи Самарқандда яшашган ва ҳозир

ҳам ўша ерда истиқомат қилишади. Ҳикматилла ака ўта меҳнатқаш, боши меҳнатдан чиқмаган, у такси ҳайдар эди.

Ҳабибулла ака эса ундан икки-уч ёш кичикроқ бўлиб, тиш доктори эди. Уларнинг иккови ҳам ўзларига тўқ, рўзгорлари бут, ҳеч нарсага муҳтожликлари йўқ эди. Ака-ука жуда аҳил ва иноқ яшашар эди. Икковлари ҳам Самарқанддан чиқаверишда, Каттақўрғоннинг йўлида бир боғ барпо қилишган ва у ерда дам олиш ғоятда гаштли бўларди. Уларнинг икковлари ҳам шахматни жуда яхши ўйнашар, рақиб бўлмаган чоғларида бир-бирларини эзишар, Тошкентга келганларида эса дарров мени топтириб келишарди-да, ўртамизда мурасасиз “жанглар” бошланиб кетарди. Ака-укаларнинг иккови ҳам жуда камтар, жуда камсукум одамлар бўлиб, Абдулла Қаҳҳорни жуда ҳурмат қилишарди. Ҳикматилла ака машина илмининг профессори эди. У ҳар гал Тошкентга келганда, Абдулла аканинг машинасининг у ер-бу ерига қараб берар ва ҳар гал Ҳикматилла аканинг муолажасидан сўнг машина заводдан янги чиққандай бенуқсон бўлиб қоларди. Абдулла ака ака-укалар билан гурунглашиб ўтиришни ёқтирарди ва умуман, уларга жуда илиқ муносабатда эди. Шунинг учун бўлса керак, олтмиш йиллик тўйлари арафасида Абдулла ака машиналарини янгилаганликларида эски “Волга”ларини Ҳикматилла акага бердилар. У “Волга” эски бўлса ҳамки, кўриниши ҳали янгидай, юришлари ҳам соз эди. Ака-ука ҳам адибнинг илиқ муносабатига муносиб жавоб беришди — Абдулла аканинг вафотидан кейин улар ҳар йили адибнинг туғилган ва вафот этган кунларида Тошкентга келиб, опаларининг ёнларида туриб, поччаларининг хотираларига дастурхон ёзиб, дуойи фотиҳалар ўқишиб, унинг руҳини шод қилишарди.

* * *

1968 йилнинг 25 май куни мен бошқа домлаларимиз билан бирга Аҳмад Алиевнинг уйида ўтиришда эдим. Бирдан қўнғироқ бўлиб қолди-да, мени телефонга чақирди: Абдулла аканинг уйдан экан — Кибриё опанинг жияни Хуршида йиғидан ўзини зўрға босиб, поччасининг Москвада вафот қилганини маълум қилди. Мен дарҳол Абдулла аканинг жўнадим.

Эрталаб Кибриё опани ва адибнинг жасадини кутиб олдик. Кибриё опа ҳаётининг янги даври — Абдулла Қаҳҳорсиз, лекин ҳамиша унинг ёди билан ўтган кунлари бошланди. Кибриё опа 1996 йилда — 82 ёшида вафот этди. Абдулла аканинг вафоти унга тенгсиз ғам ва кулфат олиб келди. Кибриё опа Абдулла акадан кейин узоқ яшамайман деб астойдил ишонган эдилар. Йўқ, ғамни берган худо бандасини ўзи кўндирар экан. Кибриё опа Абдулла Қаҳҳорнинг хотирасига содиқ қолиб, ундан кейин яна салкам ўттиз йил умр кўрдилар, ўттиз йил муттасил Герман Лопатин кўчасидаги уйда Абдулла Қаҳҳорнинг чироғини ёқиб ўтирдилар. Абдулла Қаҳҳорсиз ўтган 28 йиллик умр яна бир бор Кибриё опанинг бу улуғ инсонга муҳаббати ва садоқати нечоғлиқ улуғ эканини намойиш қилди. Абдулла акадан кейин Кибриё опа турли тилларда адибнинг китобларини нашр этиш билан банд бўлди. Жумладан, Москвада Давлат бадиий адабиёт нашриётида унинг икки жилдлик танланган асарларини нашр эттирди. Тожикистонда эса Абдулла аканинг ҳикоялари ва қиссаси Кибриё опа таржимасида босилди. Кейинроқ ўзбек тилида адибнинг беш жилдлик “Сайланма”си чоп этилди. Кибриё опанинг саъй-ҳаракати билан Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотиралар эълон қилинди. Бу китоб ўзининг нисбатан мукамаллиги, сеvimли адибнинг портретини анча-мунча тўла чизиб бергани билан ажралиб турди.

Кибриё опанинг елиб-югуришлари билан 1977 ва 1987 йилларда Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 70 ва 80 йиллиги нишонланди. Бундан ташқари Кибриё опа ҳар йили Абдулла ака туғилган 17 сентябр куни ва вафот этган 25 май куни ҳовлида дастурхон тузаб, эшикларини ланг очиб қўярди. Адибнинг дўстлари, шогирдлари, узоқ-яқин қариндошлари, қўни-қўшнилари дастурхон теvaraгига йиғилишар ва анча вақтгача адиб ҳақидаги хотиралар тинмасди.

Кибриё опанинг ишлари ҳақида гапирганда яна иккитасини алоҳида таъкидлаш керак. Буларнинг бири шу бўлдики, Кибриё опа адиб ҳақидаги хотираларини жамлаб, уларни “Чорак аср ҳамнафас” деган ном билан нашр эттирди. Афсуски, бизда улуғ одамлар тўғрисида хотиралар ёзиш анъанаси кўнгилдагидек

эмас. Эрлари ёхуд қариндош-уруғлари ҳақида ёзилган хотиралар-ку йўқ даражада. “Чорак аср ҳамнафас” китоби ихчам, ёрқин хотираларга бой. Айни чоқда, бу китоб Кибриё опанинг анча-мунча ёзувчилик қобилиятига ҳам эгалигидан далолат беради — унда муайян тарзда адибнинг характериға хос чизгилар ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, бу китоб ёшларға севиш ва яшаш санъатидан сабоқ бера оладиган қимматли манба ҳамдир.

Кибриё опанинг иккинчи катта хизмати — Абдулла Қаҳҳорнинг уй-музейини барпо этиш билан боғлиқ. Тўғри, уй-музейни қуриш тўғрисида ҳукуматнинг қарори чиққан — бу иш учун зарур бўлган маблағни ҳукумат берарди. Аммо бюрократияси гуллаб-яшнаган ҳар қандай мамлакат каби бизнинг Ўзбекистонда ҳам қарор билан унинг амалға ошиши ўртасида осмон билан ерча масофа бор. Қарорни амалға оширмоқ учун бирор азамат ҳамма ишини йиғиштириб қўйиб, астойдил югурмоғи, ҳар хил идораларда ўтирадиган катта-кичик амалдорлардан қарорда айтилган гапларни ундирмоғи ҳам керак. Мана, айтайлик, Абдулла ака турган уйни музей қилиш керак дейлик. Бунинг учун бу уйда ҳеч ким истиқомат қилмаслиғи керак. Лекин, Кибриё опа бошқа жойға чиқиб кетолмайди — адиб билан бирға чорак аср шу уйда яшаган, унинг ҳар хонасидағина эмас, ҳар қаричида Абдулла Қаҳҳорнинг излари муҳрланиб қолган, руҳи тажассум топган. Шундоқ экан, шу ҳовлининг ўзида кичкинағина кулба қуриб яшамоқ керак. Унинг режасини тузиш керак, унга рухсат олиш керак, унга пул ажратиш керак, ниҳоят ҳар қадамда кўзни шамғалат қилиб панд бериб кетадиган қурувчилар билан бир неча вақт чинакамиға “жанг” олиб бориш керак. Буларнинг бари учун темир асаб, матонат, бир дунё бардош керак. Кибриё опа шуларнинг барига чидади ва охир-пировардида уй-музейни барпо этди ва анча йиллар мобайнида унинг директори бўлиб ишлади. Бу музейнинг ишини юргизаман, деб ҳар хил мутасадди идораларға қатнайвериш, уларнинг ҳам кўзига хунук кўриниб кетган бўлса керак. Аммо бу аёл Абдулла Қаҳҳорнинг руҳи поки олдидағи бурчини бажармоқ учун ҳар қандай машаққатларни тортишға тайёр эди.

Ҳа, унинг шарофати билан, хатти-ҳаракатлари билан Абдулла Қаҳҳорнинг уй-музеи ёшлар ўртасида маърифат тарқатадиган бир нурли ўчоққа айланиб қолган эди.

Кибриё Қаҳҳорова ана шунақа аёл эди. У Самарқандда туғилиб ўсиб, Тошкентда камол топди — тақдир уни ўзбекнинг улугъ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорга рўпара қилди ва Кибриё опа нафақат турмуш ўртоғи бўлиб, уни бошига кўтариб эъзозлади, балки унинг котибаси, ёрдамчиси, маслаҳатгўйи, менежери, тарғиботчиси ҳам бўлди, энг муҳими — адибнинг оғир қисмати енгил қилган, вақти келганда унга илҳом бахш этган, қаламининг енгил ва самарали югуришига сабаб бўлган файзиёб фариштаси ҳам бўлди. Худди шу сифатлари билан бу аёл XX аср ўзбек адабиётида ўзига хос ўрин эгаллади. Худди шу фазилатлари туфайли адабиётни чин юракдан севган ҳар бир мухлис учун у гоёта ардоқли, худди шу ваздан унинг номи Абдулла Қаҳҳорнинг номидан ажралмас бўлиб қолди.

Кибриё Қаҳҳорованинг беқиёс ҳолваси ўзбек наслрининг айрим саҳифаларини янада тотли қилишга ҳам яради.

2002

Адабиётимиз фидойиси

Шоир ва драматург, адабиётшунос ва таржимон, тарихчи ва мутафаккир, нотик ва педагог — буларнинг бари ҳозир, яъни 1950 йилда биз — талабаларга маъруза ўқишга шайланиб, кўзойнагини дастрўмоли билан артиб турган одамда жамулжам эди. Ўрта бўйли, миқти гавдалик, жингалак сочлари қандайдир шоирона тарзда тўзғиган, ўзбекча сўзларни жиндай озарбайжонча оҳангда талаффуз этадиган бу одам — Шайхзода Мақсуд эди. Биз уни яқиндан биринчи марта кўриб турган бўлсак-да, унинг доврўғи алақачон ўзи ишлайдиган Низомий номидаги педагогика институти худудларидан чиқиб, бутун Ўзбекистонга таралган эди. Унинг маърузалари тўғрисида талабалар орасида ривоятлар юрарди. “Гениал санъаткор” деган китобини ҳижжалаб ўқиб чиққан эдим. Китоб лотинча ёзувда чоп этилган бўлиб, 40-йил-

ларнинг бошланишида Алишер Навоий тўғрисида мавжуд бўлган тўртта танқидий асарнинг биттаси эди. Жуда зўр зукколик билан ёзилган бу рисола Алишер Навоийга шу қадар зўр муҳаббат билан суғорилган эдики, уни ўқиган ҳар қандай одам Навоий даҳосини ўз қалби билан ҳис қилиб, унинг мўъжизакор санъатига умрбод кўнгил қўйиб қолмаслиги мумкин эмасди.

Шайхзода кўз ойнагини артиб бўлиб, бурни устига кўндирди, шошмай чўнтагидан... йўқ, маъруза матнини эмас, бир қути “Казбек” папиросини чиқарди, ундан бир дона олиб, орқаси билан бир-икки қутига уриб, тамаки кукунини тўкди-да, кейин папиросни тутатди. Лекин уни бир марта тортиб, маърузани бошлагач, папиросни унутди: бироз ўтмай, қути устига қўйиб қўйилган папиросдан буралиб-буралиб кўтарилаётган кўкиш тутун ғойиб бўлди — папирос ўчиб қолган эди. Шайхзода маърузанинг охиригача папиросга бошқа қўл узатмайди — у бутун вужуди билан маърузага берилиб кетган эди.

Ҳаммамиз маърузага маҳлиё бўлиб қолган эдик. Биз авваллари ҳам дарсларда Навоий ижодидан маърузалар тинглагандик, лекин, барибир, Шайхзоданинг биринчи маърузасидаёқ буюк шоирнинг ижодиёт олами кўз ўнгимизда батамом янгича қирралари билан жилоланди, гўё биз шу пайтга қадар Навоий яратган санъат асарининг шаклу-шамойилига қойил қолиб, унинг теварагида айланиб юрар эдиг-у, Шайхзода бизга бу кошона эшигини очиб, ичкари кирмоғимиз учун бир калит тутқазган эди... Биз ўзаро таассуротларимизни ўртоқлаша-ўртоқлаша навбатдаги маъруза кунини сабр-сизлик билан кута бошладик. Аммо... Шайхзода маъруза келмади. Кейин ҳам ундан дарак бўлмади. Шундай улуғ одамнинг бунақа интизомсизлигидан ранжиб, унинг сабаблари тўғрисида бир тўхтамга келиб улгурмасимиздан совуқ бир хабар етиб келди. Шайхзода қамалипти. Биз ўша кезларда анча балоғатга етиб қолган эдик. Лекин шундай бўлса-да, ҳали мустақил фикрлашни билмас, ўз туйғуларимиз ва истакларимизни очиқ айтиб ўрганмаган эдик. Аксинча, 37-йилнинг мудҳиш воқеалари кўз ўнгимизда кечган бўлса-да, уни чуқурроқ идрок этиб, ундан тайинлироқ хулосалар чиқарган эмасдик. Бутун чиқарган хулосамиз “одам олasi ичида”,

“Ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга”, “Бизнинг шонли органларимиз адашмайди, улар ўз постларида ҳушёр турипти” деганга ўхшаш гаплардан нари ўтмасди. Шунинг учун Шайхзоданинг қамалганига анча афсусландик, ўзимиз, вақтида унинг асарлари ёки маърузаларидан миллатчилик ёки аксилшўровий хатоларни топа олмай, сиёсий кўрлик қилганимизга ўқиндикда, кўп ўтмай бошқа ишларга андармон бўлиб кетдик. Фақат орадан олти йил ўтиб, орадан анча сувлар оқиб кетгандан кейин Сталин ўлиб, унинг истибдоди қулагандан кейингина Шайхзоданинг, у билан бирга яна анчагина ўзбек зиёлиларининг мутлақо бегуноҳ бўлганини билдик — улар Сталин барпо этган ва кўп йиллар мобайнида мамлакатда амал қилган қатлиом машинасининг айбсиз қурбонлари бўлган эди.

Шайхзода оқланди, лекин олти йиллик руҳий ва жисмоний азоблар, тутқунлик, хўрликлар, камситишлар унинг қанча умрини олиб кетдийкин, қанча-қанча шоҳ сатрлар умр дафттарини безаш ўрнига “ҳечистон” қаърида ғойиб бўлиб кетдийкин.

Шундай бўлдики, Шайхзода қайтгандан кейин мен унинг тўғрисида мақола ёздим. У тақриз эмас, адабий портрет жанрида ёзилган эди. Албатта, бу мақола ҳали адабий портрет жанридан жуда узоқ эди, негаки, биринчидан, менинг тажрибам кам, қаламим анча нўноқ бўлса, иккинчидан, нимани ёзиш мумкин ва нимани ёзиш мумкин эмаслиги қатъий белгилаб қўйилган ва айниқса ёзувчининг изтироблари, бошидан кечган оғир воқеалар, дардлар, ҳатто хасталиклар тўғрисида ҳам ёзиш қатъиян ман қилинганди. Аммо шунга қарамай, менинг мақолам Шайхзода тўғрисидаги дастлабки йирикроқ мақола бўлгани учунми, жамоатчилик томонидан хайрихоҳлик билан кутиб олинди ва шоир билан яқиндан алоқа ўрнатишимизга туртки бўлди. Шундан кейинги бир неча йиллик мулоқот давомида амин бўлдимки, Шайхзода ижод бобида нечоғли буюк бўлса, инсон сифатида ҳам шунча улуғ экан. Биргина мен эмас, уни билган деярли ҳамманинг эътирофи этишича, Шайхзода ҳар жиҳатдан баркамол, кўнглида кири йўқ, бегидир инсон эди, у қўлидан келса, кўпчиликка яхшилик қилар, айниқса, ҳамиша “Шомирза-ю қоқ-қуруқ” бўлиб юрадиган талабаларнинг ўзига билдир-

май ёрдам қўлини чўзишга интиларди. Назаримда, у кўнглидан нафрат деган нарсани буткул қувиб чиқаришга муваффақ бўлган нодир одамлардан бири эди. Албатта, ҳасадданми, ё бошқа сабабданми — Шайхзодани ёмон кўрган, унинг устидан бўҳтон уюштирган, қаматишга эришган одамлар бўлган. Албатта, ёмонларнинг кирдикорларидан Шайхзода кўп азият чеккан, қийналган, ночор қолган ҳоллари ҳам бўлган. Бироқ унинг кўксида кекка ўрин бўлмаган, улардан қасос олишни ўйламаган. Назаримда, интиқом йўлидан бориш, кек оловини гуриллатишни у ўзининг инсонлик шаънига номуносиб деб ҳисоблаган, шунинг учун паст одамларга баравар бўлишни истамаган. Бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. 1956 йилда Ёзувчилар уюшмасида катта йиғин бўлди. Унда қамоқ ва сургунлардан оқланиб қайтган ёзувчилар ҳам иштирок этишди. Албатта, уларга ҳам сўз берилди. Сўзга чиққанларнинг бир қисми лагерларда тортган мислсиз азобларини гапириб, қамалишларига сабабчи бўлган одамлардан “хун” талаб қилдилар. Шайхзода ҳам минбарга кўтарилди. Лекин у бир оғиз ҳам кўнглидаги аламлардан гапирмади, қисматидан нолимади, аксинча, иродаси бақувват, руҳи тетик одамларга хос тарзда, майда-чуйда нарсалардан юқори туриб, ижодкорнинг улуғ бурчи ҳақида гапирди ва сўзининг охирида: “Мен сўнгги йилларда жонажон Тошкент шаҳрига бағишлаб бир дoston ёздим, шуни ўқиб кўринглар, лозим топсаларинг чоп этарсизлар”, — деди. Бу “Тошкентнома” достони эди — кейинчалик у Тошкент ҳақида ёзилган энг яхши асарлардан бири бўлиб қолди. Уша куни Шайхзоданинг нутқи бутун мажлис аҳлини қаттиқ ларзага солди, негаки, кечагина олти йил давомида мустабид тузумнинг мислсиз қийноқларини бошидан кечириб келган бу одам олижанобликнинг энг улуғ намунасини намойиш қилган эди. Бундан кейин ҳам мен бу одамнинг юксак инсоний фазилатларига кўплаб марта гувоҳ бўлганман. Орадан кўп ўтмай, Ўзбекистон зиёлиларининг қурултойи бўлди. Бу анжуман ҳам шахсга сиғинишни танқид қилиш баҳонасида ўз дардини ҳар қанча тўкиб солса кўтарадиган йиғин эди. Аммо бу гал ҳам Шайхзода ўз билганидан қолмади — шахсий дардларини йиғиштириб қўйиб, республиканинг дардидан, ўзбек зиёлиларининг аҳво-

лидан ҳаяжонли нутқ сўзлади. Бутун зал унинг нутқини бир жон, бир тан бўлиб тинглагани, бот-бот қарсақлар билан бўлиниб тургани эсимда. Ушанда Шайхзода ҳар қандай халқнинг маданий ривожини унинг қомусида муҳрланиб қолишини айтиб, Ўзбекистонда кўп жилдлик “Қомуси Шарқия”ни нашр этиш таклифини ўртага ташлаган эди.

Умуман, Шайхзода ҳар хил анжуманларда, адабий кечаларда, учрашувларда кўп қатнашар ва ҳар гал теша тегмаган гапларни айтиб, нотиклик бобидаги рейтингини муттасил кўтариб борарди. Бир йили ёзувчиларнинг Дўрмондаги боғида ёш ёзувчиларнинг бир неча кунлик семинари бўлди. Унда пешқадам ёзувчиларнинг деярли ҳаммаси навбатма-навбат ёшлар билан суҳбатлар қурди. Шайхзода ҳам ўз тажрибаларидан мароқланиб сўзлаб берди. Гап айланиб, тарихий асарлар устида ишлашнинг мураккаблигига кўчди. Тарихий асар устида ишлаш жуда қийин, — деди Шайхзода. — Негаки, воқеалар аллақачон ўтиб кетган, улар тўғрисида эса китоблардан, архивлардангина маълумот олиш мумкин. Лекин бу билан иш битмайди. Тарихий асарларда ҳам қаҳрамонлар сифатида жонли одамлар ҳаракат қилади. Улар жонли чиқмоғи учун хатти-ҳаракатлари, қилиқлари, ўзини тутишлари тафсилотлар ва деталлар орқали ифодаланиши керак. Бу эса осон эмас — ҳар қадамда, ҳар саҳифада дабдурустдан ҳал қилиш жуда қийин бўлган саволлар кўндаланг бўлади. Уларни ҳал қилгунча она сутинг оғзингдан келади. Масалан, XIV ёки XV аср одамларини тасвирлар экансан, улар бир-бирлари билан қандай саломлашганлар — бош ирғабми, қўлларини кўксига қўйибми, бир-бирларининг елкаларига қоқибми, ўнг қўлларини тик кўтарибми, қўл қисишибми ёки яна бошқа бирон тарзда кўришишганми, бирон китобда бунинг тасвири ва тасдиғи борми деганга ўхшаш саволлар кўндаланг бўлади. Ёки у давр одамлари кўзойнак таққанми, соч қўйганми, кийим-кечак қандай бўлган, ётиб-туриши, ювиниб-чўмилишлари қандай кечган ва ҳоказо ва ҳоказо... Бунақа саволларнинг охир-кети йўқ. Уларга жавоб топмоқ учун ёзувчи том маънода баъзан катта, баъзан кичик тадқиқот ишини амалга оширмоғи керак. Шундан кейин Шайхзода Навоий замонида одамлар кўзойнак таққан-

тақмаганини қандай ҳал қилганини айтиб берганди. Бу гапларнинг барини нафақат ёш ёзувчилар, балки бизга ўхшаган “тажрибалилар” ҳам жон қулоғи билан мароқланиб эшитди, чунки бу гаплар ижодкор меҳнатининг машаққатлари ҳақида анча ҳаққоний тасаввур берар, ёзувчи меҳнатига ҳурматни оширади.

Шайхзоданинг нақадар доно ва зукко бўлганини, нафақат адабиётни, балки шарқ тарихини ҳам жуда теран билишини кўрсатадиган бир мисолни айтиб берай.

50-йилларнинг охирларида бизнинг дорилфунун билан Боку дорилфунуни ўртасида илмий-ижодий алоқалар йўлга қўйилди. Бунда икки дорилфунун навбатманавбат домлалар алмашиб туришди. Навбатим келиб, мен ҳам Бокуга бордим, уч кун мобайнида у ерда меҳмон бўлдим. Боку сафари умримдаги энг мароқли ва энг самарадор сафар бўлган эди, унда кўрганларим, билганларим, орттирган дўстларим ҳамон юрагимда. Ўша кезларда онам Кавказдаги қайси бир оромгоҳда дам олмоқда эди. Мен онамни Бокуга таклиф қилдим, бирикки кун бу ерда бўлиб, Тошкентга бирга қайтишимизни айтдим, онам рози бўлдилар, бироқ у киши Бокуга келгач, мен бутунлай сояга чиқдим-қолдим. Мезбонларимиз Идоят муаллим Эфендиев, Паноҳ муаллим Халилов бутун эътиборни онамга қаратишди, қаерга борилса, у кишини тўрга ўтказиб, “танишинлар, Озод муаллимнинг онаси Зубайда хоним” деб таништиришди. Ҳатто ўша кезларда озарбайжон адабиёти кафедрасининг мудирини бўлган профессор Жаъфар Хандон ҳам бизни уйига меҳмонга чақирди ва балконида Каспийнинг ажойиб манзараси кўриниб турган муҳташам уйда бизни озарбайжонча палов билан сийлади. Умрида бунақа иззат-икромларни кўрмаган онамнинг боши осмонга етди. Озарбайжон зиёлиларининг ўта юксак маданияти, меҳмондўстлиги, дўстнинг тепасида парвона бўлиб, жонини бахшида қилишга тайёрлиги менда ҳам, онамда ҳам жуда чуқур таассурот қолдирди. Мен китобхондан бироз чалгиганим учун узр сўрайман — бироқ бу гапларни озарбайжон зиёлиларига нисбатан йиллар мобайнида қалбимда тахланиб ётган эҳтиромимни билдириб қўйиш учун айтмоқдаман. Хуллас, мен Бокуга бориб келгач, Тошкентга Идоят муаллим Эфендиев келди. Табиийки, биз қўлимиздан келган қадар у киши-

нинг ҳурматини бажо келтириб қарзимизни узишга ҳаракат қилдик.

Буни қарангки, Идоят муаллим Шайхзоданинг куёви бўлар экан — унинг синглисига уйланган экан. Меҳмонларни онамникига — Кўкчадаги ҳовлимизга таклиф қилдик. Ўз-ўзидан Шайхзода давранинг гули бўлди-қолди. У жуда эркин, яйраб ўтирар, кулгили гаплардан гапириб, ҳамманинг кўнглини олар, ҳазил-мутойиба қиларди. Ниҳоят, қадаҳ айтиш навбати Шайхзодага келди. Билмадим, аёлларни эъзозлаш озарбайжонларга йўрғақдан текканми, Шайх ака ҳам қадаҳини “Озод муаллимнинг онаси Зубайда хоним”га бағишлади.

Биласизми, биз — ўзбекларнинг бир қусуримиз бор — алёр айтишни, дўстлар даврасида қўвноқ қадаҳ кўтаришни билмаймиз. Биз айтадиган алёрлар бутун бошли сиёсий докладга айланиб кетади, масалан, унда пахта режасининг тўлишидан бошлаб, бозорга сифатсиз мол киритишимизгача ҳамма нарса бўлади-ю, бир чимдим кулгига, ҳазил-мутойибага ўрин топилмайди. Шайхзоданинг алёри ҳам қисқа бўлгани йўқ. Йўқ, у менинг онам тўғрисида эмас эди. Шайхзода онам тўғрисида бир жуфт илиқ сўзини айтгандан кейин, умуман, аёлнинг инсон ҳаётидаги ўрни, шарқ аёлининг буюклиги ва гўзаллиги тўғрисида чунонам илҳом билан гапирдики, гапнинг чўзилиб кетгани билингани йўқ, аксинча, биз бу одамнинг ақл-заковатига, хотирасига, билимига қойил қолиб тинглаб ўтиравердик. Мен ҳозирга қадар ўшанда айтилган гапларни ёзиб олиб қўймаганимга ачинаман. Буни қарангки, одамнинг сўзамоллиги, чечанлигидан ҳам йўлларида гуллар унар экан, қалбларни гўзаллик туйғуси чулғар экан.

Кейин яна ва яна бу одамнинг бир вақтнинг ўзида ҳам буюклиги, ҳам содалигига гувоҳ бўлганман.

У пайтларда факултетимиз Хадрада — театр ёнидаги бинода жойлашган эди. Факултет залида “Мирзо Улуғбек” спектаклининг муҳокамаси бўлди. Муҳокама жуда қизғин ўтди. Сал кам уч соат мобайнида спектакл ҳақида фикрлар айтилди, муаллиф талабаларнинг саволларига жавоб берди. Ниҳоят муҳокама тугади, биз уй-уйимизга кетмоқчи бўлиб, кўчага чиқдик. Шайх ака муҳокамадан мамнун бўлган эдилар чоғи, кайфиятлари анча кўтаринки эди.

— Фиёсобода бормаймизми, Озоджон? — деди Шайхзода сирли кулимсираб. Қош қорая бошлаган эди, лекин Шайхзода бирор ёққа таклиф қилса “йўқ” деб бўларканми? Аста суҳбатлашиб, Фурқат кўчаси бўйлаб Бешёғоч томон йўлга тушдик. Мен Дўмбир-ободни билардим, Юнусободга кўп марталаб йўлим тушган эди-ю, лекин Фиёсобод деган жойни эшитмагандим. Ийманиб, Шайх акадан унинг қаердалигини сўрадим.

— Узоқ эмас, ҳадемай етиб борамиз, — деди Шайхзода.

Бироз юргандан сўнг Муқимий театрига яқинлашиб қолдик. У пайтларда Фурқат кўчасининг охирида шинамгина озиқ-овқат дўкони бўлар эди. Биз етиб келганда дўкон ёпилган, лекин унинг ёнидаги мудирнинг каталакдек хонаси очиқ эди. Шайх ака мени дадил шу хонага бошлади. Хонада битта ёзув столи, уч-тўртта стул, яна кичикроқ бир пўлат сандиқ турипти. Стол ортида ўтирган тўлароқдан келган, қош-кўзи қоп-қора, истараси иссиқ йигит Шайх акани кўриши биланоқ “дик” этиб ўрнидан сапчиб турди-да. “келинг-келинг, марҳамат, бормисиз, Шайх ака!” деган сўзлар билан унга пешвоз чиқди.

— “Ўзларидан сўрасак! — дея хушхоллик билан унга қўл узатди Шайх ака, — танишиб қўйинг, бу киши Озоджон, университетда домла...”

Кейин йигитни менга таништирди:

— Фиёсобод деганимиз шу дўкон бўлади. Бу кишининг исми — Фиёс. Шу дўконнинг мудир.

Кейин маълум бўлишича, Фиёсжон Шайх аканинг жуда садоқатли мухлиси экан, ҳатто дўконининг битта калитини Шайх акага бериб қўйган экан. Шайх ака истаган вақтида ёлғиз ўзими ёки бир, иккита кўнгил тортар ўртоғи биланми шу ерга келиб, истаганча еб-ичиб, пулини стол устидаги сиёҳдоннинг тагига қўйиб кетаверар эканлар. Мен кўпгина мухлисларни эшитган ва кўрган эдим-у, идорасини, унинг ичидаги буюмларини ишониб ташлаб кетаверадиганини кўрмаган эдим.

Хуллас, бир зумда газеталардан дастурхон ёзилди, стол устида турли ноз-неъматлар пайдо бўлди, шишалар очилди.

Мен тарадудланиб қолдим.

— Шайх ака, қандоқ бўларкин, мен уйдан бугундан бошлаб ичмайман деб чиққан эдим.

— Нима ичмайман дегандингиз?

— Ароқ-да...

— О, ундай бўлса, жуда яхши. Ароқ ичмаймиз. Бети курсин. Мен ҳам ёқтирмайман. Узум сувидан ясалган тоза мусаллас ичамиз.

Дарҳақиқат, уйдан чиқаётганимда мусаллас масаласида гап бўлгани йўқ эди. Мен кўндим. Кўп ўтмай, ўтиришимиз базми жамшидга айланиб кетди. Албатта, уйга судралиб кириб борганимда, вақт анча бўлиб қолганди — мен уйқусираб туриб, эшитадиганимни эшитдим. Кейин аҳволни тушунтириб, ваъдам эртадан кучга киришини айтдим. Лекин ўша оқшомнинг шукуҳи бир умр дилимда сақланиб қолди. Суҳбатимиз жуда ширин бўлганди.

Шайхзода машина харид қилган эмасди. У трамвай, троллейбусларда юрар, кўп ҳолларда эса оёқнинг чигили ёзилади дея пиёда кетаверар, йўл-йўлакай учраган танишлари билан гурунглашиб, дунё янгиликларидан хабар топиб, чақ-чақлашиб борарди. Бу гурунгларида кўпгина қизиқ гаплар айтилар, кейинчалик улар ҳангомаларга айланар ва одамлар ўртасида латифа тарзида оғиздан-оғизга кўчиб юрарди. Шайхзода билан Фафур Фулом тўғрисида кўп латифа айтилди. Шайхзода ва Миртемир ораларида бўлиб ўтган гап-сўзлар ҳам тез оғизга тушиб кетарди. Бир куни Ёзувчилар уюшмасида мажлис бўлипти. У ҳаддан ташқари чўзилиб кетипти, мажлис тугаганда ҳамма очликдан сулайиб, ҳолдан кетиб қолган экан. Шайхзоданинг ёнида келаётган Миртемир унга ҳазил қилипти:

— Овқат масаласига қандай қарайсиз, Шайх ака?

— Тўрт кўз билан қараймиз-да... — деб жавоб берипти дарров Шайх ака кўзойнагини қўли билан тузатиб. Бу “итдай очмиз” деган маънода айтилган экан.

Шайхзодада юмор туйғуси жуда кучли эди, у ҳар қандай вазиятда топқирлик билан гап топар ва ҳатто нохушроқ аҳволга тушиб қўлганда ҳам уни бир зумда кулгига айлантириб юбора оларди.

Бир йили Шайх ака Фарғонага адабий кечага бориптилар. Уни водийнинг энг машҳур одами, таниқли ҳажвчи Адҳам Ҳамдам кутиб олипти ва уйига олиб

келипти. Адҳам аканинг рафиқаси бутун марҳаматини ишга солиб, Шайх акани роса сийлапти. Эртасига учрашув бўлипти. Театр зали нимқоронғи. Одам залга сиғмай кетган. Шайх ака ўтиравериб зерикиб кетганими, залга кўз югуртириб, ёнида ўтирган Адҳам акадан сўрапти:

— Адҳамжон, залнинг чап томонида саккизинчи қаторда ўтирган, лабининг тепасида холи бор чиройли аёл ким?

— Ие, Шайх ака, танимаяпсизми. Келинингиз-ку, — деб жавоб берипти Адҳам ака.

— Эҳ, кўзимиз узоқдан яхши кўрмайди-да, — дея узр айтипти Шайх ака.

Шайх ака ҳақидаги бундай латифалар ва ривоятлар бу инсоннинг халқ орасида обрўйи ғоятда катта бўлганини кўрсатади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. У адабиётнинг фидокор ходими эди. У Навоийни ҳаммадан ортиқ севарди. Вафоти олдидан ёзган энг сўнгги мақоласини у “Ғазал мулкининг султони” деб атадики, бу таъриф Алишер Навоий ижодининг моҳиятини жуда яхши ва жуда ихчам таърифлаган формула сифатида халқ ичига сингиб кетди.

Шайхзода “Мирзо Улуғбек” трагедиясини мерос қолдирди. Бу асар ҳақида кўп ёзилди-ю, Шайхзода билан драмадаги Мирзо Улуғбек ўртасида мавжуд бўлган муштараклик ҳали тадқиқ қилинганича йўқ. Менимча, ижодкорнинг оғзига кулф урилган ўша оғир замонларда Шайхзода ўзининг кўп дардларини, одамларга айтмоқчи бўлган гапларини Улуғбек тилидан айтган бўлиши мумкин.

Шайхзода ана шундай улуғ ижодкор ва улуғ инсон эди. Уни кўрганлар, суҳбатини олганлар, асарларидан баҳраманд бўлганлар ва бўлаётганлар нақадар бахтиёр!

2003

Саид Аҳмад ҳақида этюдлар

Саид Аҳмаднинг санъати

Билмадим, ҳозирги ёш китобхонларнинг кўзи тушганми-йўқми, Саид Аҳмаднинг бундан ўттиз бир йил аввал яратилган бир ҳикояси бор. “Ўрик домла” деб аталган бу ҳикоя ўттиз йилдан бери менинг кўнглимда, сира унутолмайман, тез-тез қайта ўқиб тураман.

Ҳикоя қаҳрамони Фарғона чўлларини ўзлаштираётган оддий меҳнат кишиларидан бири, қаерга қадами етса, ўша ерни боғ қиладиган боғбон одам. Мевалар ичида ўрикка алоҳида меҳри тушган. Тилидан бол томиб, ўрикнинг фазилатларини гапиради, қаердаки ўрикнинг янги нави чиққан бўлса, топиб келиб, боғида кўпайтиради, ҳатто биров чет эл сафарига отланса, вокзалгача чамадонини кўтаришиб бориб, ўша ёқлардан ўрик данакларидан олиб келишини сўрайди. Шу даражада ўрикка шайдо, ҳақиқий ўрик жинниси. Шунинг учун одамлар ўртасида “Ўрик домла” деган ном билан шуҳрат қозонган. У келини билан қаттиқ аразлашиб қолган, негаки келини бошқоронғи бўлиб қолиб, домланинг не машаққатлар билан тўплаган бир халта ноёб данагини чақиб еб қўйипти... Ҳа, Ўрик домланинг қилиқларига ҳўб мириқиб куласиз, айни чоғда, унинг феъли-атворига қойил қоласиз. Бу одам нимаси биландир сизни ўзига маҳлиё қилади. Нимаси билан. Нима учун мен — шаҳар одами, касби-корим ҳам деҳқончиликдан, боғбонликдан узоқ бўлгани ҳолда Марказий Фарғонанинг аллақайси бурчида, аллақайси бир колхозда истиқомат қилувчи бу боғбонни худди энг яқин қариндошимдай, энг яқин биродаримдай ёқтириб қоламан, уни эласам, кўнглим ёришиб кетади, руҳимда енгиллик пайдо бўлади. Хўш, бу ҳикоянинг жозибаси нимада. Ва, умуман, нега айрим асарларни жуда қийналиб ўқийсан, охирига етгунча боши эсдан чиқиб қолади, бир амаллаб ўқиб бўлгандан кейин, бир ҳафта ўтар-ўтмай, хаёлингдан ундан шамол тўзитган тутундай ҳеч нарса қолмайди, айрим асарлар эса бир ўқишдаёқ кўнглингга абадий муҳрланиб қолади. Албатта, бу саволга лўнда қилиб, “ҳақиқий санъат асар-

лари кўнгилга муҳрланиб қолади” деб жавоб бериш мумкин. Бу жавоб жуда умумий бўлса-да, тўғри. Назаримда, “Ўрик домла” ҳикоясини жозибадор қилган нарса шуки, Ўрик домланинг айрим сифатларида мен шахсан ўзимнинг баъзи сифатларимни кўраман. Менда ҳам жиндай меҳнаткашлик бор, мен данак йиғмайман, аммо газетами, журналми, катта-кичик китобми, кўйинг-чи, босмахонадан чиққан қоғозки бор, “бир кун керак бўлиб қолар” деган ўй билан авайлаб олиб кўяман. Уйни газета-журналу китоб босиб кетган, бунинг учун уйдагилардан дакки еганим-еган, келинимми ё келинойинглар баъзан билиб-билмай газеталарни рўзгорга ишлатиб юборишади, неваралар журналларнинг рангдор расмларига ишқибоз — ҳушёрликни жиндай бўшаштирсангиз бир зумда ноёб журналлар пати юлинган мусичага ўхшаб қолади. Табиийки, бундай чоқларда менинг хуноблигим ҳам данагини келини еб кўйган Ўрик домланикидан қолишмайди... Ўрик домла билан менинг ўртадаги муштараклик яна жиндай салимийатда, жиндай соддаликда ҳам бўлса керак-ов... Хуллас, ўйлаб қарасам, шу хусусият Саид Аҳмад асарларига жозоба бахш этадиган, уларнинг умрбоқийлигини таъминлайдиган энг муҳим хусусият экан.

Саид Аҳмад бугун етмишга кирди. Шу етмиш йиллик умрининг эллик йилдан кўпроғи ҳикоялар, очерклар, фельетонлар яратиш билан ўтди, бир неча қисса ёзди, учта сахна асари халқнинг оғзига тушди. “Уфқ” трилогияси, “Жимжитлик” романлари китобхонлар учун севимли бўлиб қолди.

Албатта, ярим аср мобайнида яратилган бу асарларнинг ҳаммаси ҳам бирдай эмас — уларнинг ичида вақт синовиға бардош берганлари ҳам, бермаганлари ҳам бор. Лекин бир нарса шубҳасиз. У шу вақт мобайнида адабиёт танбурида минглаб одамларнинг кўнглини овлайдиган устоз санъаткор бўлиб етишди. Хўш, Саид Аҳмад санъатидаги энг яхши белгилар қайсилар. Буларнинг биринчиси — юқорида айтганим, Саид Аҳмад ўз асарларида даврнинг машҳур шиорлари ёхуд оғизга тушган қурилишлар тўғрисида ёзгани йўқ. У планларнинг бажарилиши ҳақида ҳам, колхоз-совхозларнинг фаровонлиги ҳақида ҳам асарлар яратмади. Тўғри, Саид Аҳмад буларнинг барини аҳамиятсиз, ўткинчи

нарсалар деб ҳисоблагани йўқ, аммо булар тўғрисида бошқа жанрда — публицистикада қалам тебратиш лозим дейди, бадиий адабиёт эса ўзининг объектига эга. Унинг ўз йўли, ўз гапи бор. Бадиий адабиёт моҳиятан биринчи навбатда инсоншунослик. У инсоннинг феъл-атвори, эътиқодлари, руҳий олами ҳақида баҳс юритади, унинг сийрати ва сувратини, юрагининг кардиограммасини (уришини), қалб манзараларини чизади. Саид Аҳмад энг яхши асарларида худди шу йўлдан боради, шунинг учун ҳам унинг асарларидаги одамлар “типик фазилатлар”нинг мажмуасидан таркиб топган “ижобий қаҳрамонлар эмас, меҳнат қилувчи, изланувчи, муваффақиятларидан суюниб боши осмонга етувчи, кўпинча тақдир зарбалари остида изтироб чекувчи, лекин умидсизликни енгиб ўтишга қодир, самимий, ҳалол одамлардир. Улар “муайян ижтимоий гуруҳлар”нинг вакили эмас, умумбашарият элчиларидир. Худди шунинг учун мен ҳам, менга ўхшаган минглаб китобхонлар ҳам, Саид Аҳмад қаҳрамонларида ўзларига хос сифатлар инъикосини кўрадилар ва уларни ўз қариндошларидай ёқтириб қоладилар.

Саид Аҳмад танқидчиларнинг эътиборсизлигидан нолимаса ҳам бўлади — унинг тўғрисида китоблар ҳам, мақолалар ҳам, тақризлар ҳам кўп ёзилган. Уларда Саид Аҳмад шаънига мақтовлар ҳам кўп айтилган. Айни чоқда, айрим асарлари ҳақида мунаққидлар кўп талашиб-тортишишган, хўп найзабозлик қилишишган, Саид Аҳмаднинг “хатоларини” фош қилишган, уни “тўғри” йўлга солишга ҳаракат қилишган, қандай ёзса асари янада салобатлироқ чиқишини уқтиришган. Ҳар қалай, адабиётимизнинг бахтига Саид Аҳмад бу “насихатлар”га бўй бермай, мунаққид “дўстларининг” ноғорасига ўйнамай, ўз қалбининг амри билан, ўз истеъдодининг раъйига қараб ижод қилишда давом этди. Иккита мисол келтираман: “Келинлар кўзғолони” янги қўйилган кезларда айрим мунаққидлар асарга теранлик етишмаслигини айтиб, у энгил-елпи масҳарабозликдан, олди-қочди гаплардан иборат бўлиб қолганини таъкидлашди. Уларнинг фикрича, ҳар қандай жиддий комедиянинг замирида салмоқли ҳаётий ҳақиқат, залворли ахлоқий-маънавий муаммо ётмоғи лозим. Бир қараганда, бу гаплар тўғрига ўхшайди. Аммо тўғри бўлса, “Келинлар

қўзғолони” енгил-елпи асар бўлса, унинг муваффақиятини нима билан изоҳлаш мумкин. Ахир, асар театр сахналарида неча йиллардан бери узлуксиз қўйилиб келяпти-ку?! Ахир, фақат Ўзбекистонда эмас, бир қатор қардош республикаларда ҳам муваффақият қозонди. Унча-мунча нарсани хушлаши мушкул бўлган Москва томошабинлари ҳам бир неча кун давомида гулдурос қарсақлар билан олқишлади. Ҳатто “Келинлар қўзғолони” асосида яратилган кинофильм Америка Қўшма Штатларида муваффақият билан намойиш қилингани ҳақида матбуотимиз ёзди. Шунга қараб ҳукм қилсак, “Келинлар қўзғолони” эмас, асар ҳақидаги мунаққидларнинг мулоҳазалари саёзроқ чиқиб қолмасмикин. Биз бу асарни танқид қилганимизда комедия ҳақидаги бир томонлама, китобий тасаввурларга таянган эмасмикинми. Дарвоқе, “Келинлар қўзғолони”дан теранлик талаб қилганимизда қанақа “теранлик”ни назарда тутганмиз. Агар бу Достоевскийнинг “Телба”сига, Толстойнинг “Уруш ва тинчлик”ига ёхуд Чингиз Айтматовнинг “Қиёмат”ига хос теранлик бўлса, яъни ахлоқий-маънавий ёхуд фалсафий муаммоларнинг қатини очадиган, инсоният тириклигининг мангу “муаммолари”ни таҳлил қилишга хизмат қилувчи теранлик бўлса, бундай теранлик “Келинлар қўзғолони”да албатта, йўқ. Асарда, адабиётда бундай теранлик бўлгани яхши албатта. Аммо бундай теранликни санъатнинг бирдан-бир белгиси деб қараб бўлармикин. Ҳамиша, ҳар қандай асардан, ҳамма ижодкордан бир хил даражада шундай теранлик талаб қилиб бўлармикин. Қолаверса. “теранлик”нинг ўзи ҳам ҳамма даврлар учун, ҳамма муаллифлар учун бир хил, сира ўзгармайдиган нарса бўлармикин. Шундай саволларга таяниб, мулоҳаза юритилса, кўринадики, “Келинлар қўзғолони”да ҳам теранлик бор. Фақат бу теранлик ўзбек миллий турмушини тасвирлашдаги, миллий характер моҳиятини очишдаги теранликдир. Асардаги теранлик Фармонбиби типидagi ўзбек аёлларига, уларнинг фарзандларига, келинларига меҳрнинг теранлигидир. Асарни томоша қиласиз, генерал кампирнинг ҳуда-беҳуда қилиқларидан мириқиб куласиз, лекин спектакль охирида Фармонбибини ёмон кўриб ундан нафратланиб театрни тарк этмайсиз. Аксинча бу оилани ўзингизга яқин

олиб Фармонбибини хурмат қилиб, у туфайли ўзингизнинг ҳам турмушингизни, оилангизни ўйлаб, аҳилликни, иттифоқликни, меҳр-оқибатни, бир-бирига мурувватни ичингизда яна бир алқаб, театрдан кетасиз. Шунинг ўзи катта гап эмасми? Биз муаллифдан ҳам, театрдан ҳам сира шиорбозлик қилмасдан, сира бизни “тарбия” қилишга жон куйдирмай, фақат қувноқ ҳаракатлар билан, камалакдек турфа рангларда тобланувчи ҳаётбахш юмор билан кўнглимизда бир олам олижаноб туйғулар, эзгу ҳислар уйғотганига миннатдор бўлмоғимиз керак эмасми. Ахир чинакам санъат деганлари айни шундай бўлмоғи зарур-ку!

Иккинчи мисол “Қирқ беш кун” романи билан боғлиқ. Бу роман ҳақида ёзилган мақолаларда ҳам баъзи мунаққидлар унинг асосий камчилиги сифатида конфликтнинг заифлигини айтишган эди. Уларнинг фикрича, Катта Фарғона каналининг қурилиши жуда катта кучларнинг кураши натижасида ҳал бўлган. Бу қурилишни авантюра деган, унга ишонмаган олимлар ҳам, давлат ва партия арбоблари ҳам кўп бўлган-у, фақат Усмон Юсуповнинг қатъий ҳаракати туфайли, Сталиннинг шахсан аралашуви оқибатида масала ижобий ҳал бўлган. “Қирқ беш кун” романида воқеаларнинг ана шу жиҳати муаллиф эътиборидан четда қолган. Бу ўринда ҳам мунаққидлар бир қарашда ҳақдек кўринади. Бироқ романда Катта Фарғона канали қурилиши акс эттирилгани билан ёзувчининг асосий мақсади бу қурилишнинг ҳамма жараёнини босқичма-босқич ёритиб бериш эмасди-ку. Айниқса, муаллиф олий ҳокимият ва партия доираларида бу масала қандай кўйилгани ва қандай ҳал қилинганини кўрсатмоқчи ҳам бўлган эмас. Унинг бош мақсади канал қурилишининг умумий манзараси-ю, бу жараёнда ўзбек халқининг жўш урган ғайрат-шижоатини тасвирлаш бўлган ва бунга тўла эришган. Ҳақиқатан ҳам, Катта Фарғона каналининг қурилиши республикамиз тарихидаги ҳатто ҳозир ҳам дафъатан ақл бовар қилмайдиган гоят ноёб мўъжиза бўлган. Бир неча юз минг халқ бир одамдай мислсиз аҳиллик билан бир ёқадан бош чиқариб, техникасиз, қуруқ кетмону замбил-ғалтак билан 180 чақиримлик канал эмас, бутун бошли дарёни қирқ беш кунда қуриб битирган. Бунинг энг танг қоладиган жойи

шундаки, бу мислсиз шижоат, дostonларда мадҳ эса арзийдиган меҳнат қаҳрамонлиги 1939 йилда содир бўлган. Яъни ўзбек халқи ҳам Сталин мустабидлигининг авжини 1937 йилда бошдан кечиргандан кейин, халқ минг-минглаб асл фарзандларидан жудо бўлганидан кейин содир бўлган.

Қандай қилиб мана шу ҳадсиз зулм шароитида, тарихда мисли кўрилмаган жаллодлик ҳар бир хонадонга талофатлар етказиб турган шароитда халқнинг бунчалик ғайрати, партияга ишончи, эртанги кунга умиди намоён бўлдикин. Бу нима? Халқнинг овсарлигими? Ҳар нарсага қўнувчанлигими? Атайин фожиалардан ўзини олиб қочиб, уни пайқамасликка уриниб, ўзини шу билан овунтиришга, чалғитишга уринишми? Бу саволлар ғоят муҳим. Улар ҳамон жавобсиз қолмоқда. Аммо унинг жавобини, албатта, Саид Аҳмаддан талаб қилиш тўғри бўлармикин. Менимча, буни адабиётга кириб келаётган янги адиблардан, цензура тўсиқларини билмайдиган, кўрқув туйғусидан ҳоли, бемалол, эркин фикрлайдиган ошкоралик фарзандларидан кутиш ўринлироқ бўлади.

Саид Аҳмад эса романда Азизхон характерини яратиб, ўша даврнинг бетакрор руҳини, бутун халқни якдил қилган улуғворликни, меҳнат кўтаринкилигини тасвирлаб, катта иш қилди. Мен икки асар орқали баъзи мулоҳазаларимни айтган бўлсам, буни Саид Аҳмадни ҳимоя қилиш мақсадида айтганим йўқ. Саид Аҳмад ҳеч кимнинг ҳимоясига муҳтож эмас. Мен муайян даврларда биз — мунаққидларнинг адабиётни тушунишимиз қандай мураккаб кечганини кўрсатмоқчи бўлдим, холос. Биз кўп ҳолларда оғизда истеъодларни қадрлаш зарурлигини эълон қилган ҳолда, амалда асарларни таҳлил қилганимизда уларга нотўғри ёндошиб, уларни изимизга солиб жиловлашга уринганмиз.

Яна Саид Аҳмадга қайтайлик. Гап адибнинг санъати ҳақида эди. Юқорида мен унинг энг яхши асарларида инсон характерига теран кириб борганини айтдим. Бу гапларга қўшимча қилиб, яна бир ҳолатни таъкидламоқчиман.

Биринчиси шуки, Саид Аҳмад асарлари ғоят бой миллий колоритга эга. У Ўзбекистон манзараларини ҳам, ўзбек миллий характерини ҳам шунчаки адиб кўзи

билан эмас, зеҳни ўткир рассом кўзи билан кўради. Бунинг оқибатида ҳамма миллий ранглар жамики жи-лосини сақлаган ҳолда кўз ўнгимизда намоеън бўлади ва бизни ошуфта этади, кўнглимизда ғурур уйғотади.

Мен таъкидламоқчи бўлган иккинчи ҳолат — Саид Аҳмад асарларида юмор билан лириканинг чатишиб кетганидир. Унинг биронта асари йўқки, бирор жиҳати юморга йўғрилмаган бўлсин. Саид Аҳмад юмори ғоят ҳаётбахш, у адибнинг донишмандлигидан туғилади. Шу маънода мен Саид Аҳмадни ҳаёт сабоқларидан дарс бераётган устозга қиёс қиламан. Ғўё у ўз юмори билан одамларга: “Эй, биродарлар, мунча юракларинг тор бўлмаса, мунча серзарда бўлмасаларинг, ахир, сизлар-ни хуноб қилаётган, кўнглингизга адоват солаётган нар-саларга бошқа жиҳатдан қараб қўйинглар — улар бу ўтар дунёда ғоят арзимас нарсалар-ку! Феълингизни кенгроқ қилинг, ҳаёт мушкулотини кулги билан ен-гинг, донишмандроқ бўлинг!” деяётгандай бўлади.

Ҳа, энди айтганларимизга якун қилайлик:

Хўш, Саид Аҳмад санъатини қандай таърифласа бўлади. Саид Аҳмад санъати инсон характериға, унинг руҳият оламиға чуқур кира боришдан, унинг миллий рангларини илғаб олишдан, уни эзгулик ва яхшилик, аҳиллик ва олижаноблик сари ундашдан, ҳажвиётни улуғлашдан таркиб топувчи санъатдир.

Адибнинг ярим асрлик ижоди давомида эришган марраси шу! Юксак марраси.

1990

Бардош ва садоқат

Ёзувчи адабиёт домовойига кўпроқ одам ёзмоғи ке-рак, дер эди Абдулла Қаҳҳор. Яъни ёзувчи асарларида шундай образлар яратилсинки, улар китоб саҳифалари-дан чиқиб, ҳаётдаги одамлар сафига қанча кўп қўшил-са, шунча яхши. Саид Аҳмад бутун ижоди давомида устознинг бу ўғитига қатъий амал қилишга интилди. Мана, эллик йилдирки, у ҳикоялар, очерклар ёзиб, фелъетонлар ва ҳажвиялар яратиб, қиссалар ва роман-лар барпо этиб, комедиялар ижод қилиб уларда одам-ларнинг қалбига кира оладиган, уларнинг яқин дўстла-

рига. ҳамдардларига айланиб, оғирини енгил қила оладиган, руҳига мадад берадиган жонли характерлар силсиласини яратди. Бугун Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Саид Аҳмад 70 ёшга тўлди. Бу қутлуғ санани у чўлда ўсган якка чинордек ёлғиз бир ўзи қарши олаётгани йўқ. Назаримда шундай туюладики, бугун унинг қаторида уни қутлаб, хизматига мунтазир бўлиб, қўлини кўксига қўйиб чўл бургутлари, Ўрик домлалар, Иқромжонлар, Азизхонлар, Фармонбилар туришибди. Ўзбек китобхонларига кўпдан бери яхши таниш бўлган бу қаҳрамонлар нечоғлик машаққатли изланишларнинг ҳосиласи бўлганини, қандай ижодий тўлғоқлар ва дардлар натижасида дунёга келганини адибнинг ўзи билади.

Саид Аҳмад қаҳрамонларининг кўпчилиги алланечук инжа бир санъат билан яратилган. Уларнинг характерида ҳаёт ҳақиқатининг салмоқли қирралари ифодаланган, улар бетакрор миллий рангларга эга, кўплари юморга йўғрилган. Буларнинг бари қўшилиб, уларга бетакрор ўзига хослик, теран инсоний жозиба, латиф бир самимият бахш этади. Саид Аҳмад қаҳрамонларининг ҳар қайсиси тўғрисида анча кенг гапириш мумкин. Аммо мен бугун фақат бир қаҳрамон ҳақида, унинг бир сифатида тўғрисида гапирмоқчиман. Бу — Иқромжон. Иқромжон — “Уфқ” трилогиясининг марказий қаҳрамони, Саид Аҳмад алоҳида меҳр билан яратган образлардан бири. Иқромжон Саид Аҳмад ижодидаги энг етук, энг баркамол образлардан бири. У ғоят ҳаётий. Унинг хатти-ҳаракатлари, қилиқлари, гап-сўзлари руҳий жиҳатдан чуқур далилланган. Бу мақолада мен Иқромжон образининг ҳаётийлигини таъминлаган бир омил ҳақидагина тўхталмоқчиман, холос.

Менинг назаримда, Иқромжон образи автобиографик образ. Саид Аҳмад ўз ҳаётиданми, ўз характериданми, ёхуд ўз тақдириданми бир бўлагини шундай олган-у, Иқромжонга бахш этган. Шунинг учун Иқромжон Саид Аҳмаднинг ўзига ўхшаб чиққан. Табиийки, бу ўхшашлик муаллиф билан қаҳрамоннинг ташқи қиёфасида ёхуд бирон-бир қилиқларининг муштараклигида эмас. Мен Иқромжон образининг автобиографик жиҳати ҳақида гапирдим. Аммо бундан муаллиф билан қаҳрамон биографиясининг қай бир нуқталари ўхшаш экан-да, деган хулоса чиқмаслиги

керак. Аксинча, уларнинг ҳаёт йўллари батамом бир-биридан узоқ. Хўш, унда нимага асосланиб, юқоридаги фикр айтиляпти? Эътибор берсангиз, Икромжон жуда қатъиятли, ғоят бардошли, ўз эътиқодига, ўз дўстларига, яқин одамларига садоқатли бир шахс сифатида кўрсатилган. У ҳаётда ҳар қадамда ҳал қилиб бўлмайдиган мушкул саволларга рўпара келади, тақдир унинг бошига ўта шафқатсизлик билан зарбаларини йўллади, ҳатто ўгли Турсунбой қочоқ бўлиб қолганида бу иснодни кўтаришга ҳам мажбур бўлди. Тақдирнинг бағритошлигини қарангки, Икромжоннинг ўз жигарбандига қарши милтиқдан ўқ узишга мажбур қилади. Бундан ортиқ бедодлик, бундан даҳшатлироқ фожеа бўлармикан? Аммо энг ҳайрон қоладигани ва балки энг қойил қоладигани ҳам шундаки, Икромжон тақдир зарбаларининг ҳаммасини мислсиз бир бардош билан енгиб ўтади, уларнинг таъсирида аталадай ёйилиб кетмайди, эътиқодидан кечмайди. Бардош ва садоқат Икромжонга инсоний жозиба ато этган асосий қудратдир. Икромжон билан Саид Аҳмад ўртасидаги яқинлик ҳам айни шу нуқтадир. Гап шундаки, ҳаёт тегирмонида ўзи обдон синовдан ўтмаган, тақдир зарбаларининг аёвсиз қудратини ўзи татиб кўрмаган, бир-биридан шафқатсиз ҳаёт синовларига ўзи дош бериб кўрмаган одам Икромжондаги бардош ва садоқатни бу қадар ишонарли тасвирлай олмас эди. Ҳа, Икромжондаги бардош ва садоқат, аслида, Саид Аҳмадниги, Икромжон образининг автобиографик характери ҳақида гапирганда шуни назарда тутмоқдамиз. Бунга амин бўлиш учун адибнинг ҳаёт йўлига бир назар ташлаш кифоя. Ажабки, ҳар қадамда “бахтлар водийси” ястаниб ётган бизнинг гулшан замонамизда Саид Аҳмаддек адибнинг ҳаёти драмаларга, нафақат драма, чинакамига аламли аччиқ фожиаларга тўла бир тарзда кечди.

Саид Аҳмаднинг биринчи ҳикоялари босилиб чиққанда бўлажак халқ ёзувчиси 17 ёшда эди. Биринчи асарнинг босилиши одам учун катта бахт. Албатта, трамвай бекатида кимнидир кутиб турган йигит сенинг ҳикоянг босилган газетани ё журнални кўздан кечираётганини кўриб, бир дунё қувончга тўлмаслигинг мумкин эмас, ҳатто ўша йигитнинг олдига бориб, “ҳикоя —

меники, уни мен ёзганман!” деворишдан ҳам ўзингни зўрға тўхтатиб қолишинг мумкин.

Булар — бари тушунарли. Айниқса, 17 яшар йигитнинг қувончини тушунса бўлади. Аммо Саид Аҳмад қачон 17 ёшга тўлган эди? 1937 йилда. Шу жавобнинг ўзиёқ ёш муаллифнинг илк қувончи қандай аламларга қоришиқ бўлганини кўрсатмайдими? Ахир, бутун дунёга ўт кетиб ётган бўлса, теварак-атрофингда “қама-қама” ҳавоси тўлқин ураётган бўлса, “устоз” деб юрган одамларинг “душман” чиқаётган бўлса, юзлаб ва балки минглаб танишларинг қариндош-уруғларинг беғуноҳ қамалаётганларидан ёхуд ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ изсиз йўқ бўлиб қолаётганларидан фарёдлари кўкка чирмашиб ётса, қандай қилиб, сен якка ўзинг бахтли бўласан? Қувончинг қанчага етади? Аксинча, сенинг ҳам кўнглингда кўрқув уя қўя бошлайдими? Сен ҳам умум қатори ваҳимага туша бошламайсанми? Ўзингни мутлақо беғуноҳ ҳис қилсанг-да, аллақандай ёвуз кучлар сени ҳам тобора зичроқ ўраб келаётганини ҳис қила бошламайсанми? Ҳа, 1937 йилда устига “Бахтлар водийси” деган ялтироқ қоғозлар ёпиштирилган, аслида эса ҳар гўшасида кўрқоқлик ҳукмронлик қилган зулм-истибдод диёри узил-кесил қуриб битказилган эди. Бу диёрда истиқомат қиладиган одам ё виждонини ютган, яқин дўстларига, хеш-ақраболарига хиёнат йўлига кирган бўлмоғи ёхуд эса мислсиз мушкулотларга, таҳдидларга дош бериб, бардош қилмоғи лозим эди. Саид Аҳмад иккинчи йўлни танлади.

Машъум 1937 йил Саид Аҳмадни четлаб ўтди, бироқ унга раҳми келгани учун шундай қилгани йўқ. Афтидан, “17 яшар боланинг нимасини зулм тегирмонига ташлайман, ҳали жуда гўр-ку, юратурсин, пишсин, ўз фурсати келар, менинг қўлимдан қаёққа ҳам қочиб кутуларди” деган ўйга борди, шекилли. Бироқ, Саид Аҳмад 1937 йил сиртмоғидан омон қолган бўлса-да, унинг кейинги ҳаёти ҳам осон кечмади. У Низомий номидаги педагогика институтида ўқиб юганида ҳам, кейинчалик рўзнома ва жаридаларда, радиода, ёш томошабинлар театрида ишлаб юрган кезларида ҳам ўзини қаноти қайрилган қушдек, тили боғланган одамдек ҳис қилди. Ахир, энди кучга тўлишиб, ғайратинг жўш уриб, кучинг ичингга сиғмай келаётган одам учун бун-

дан ҳам оғирроқ ҳолат бўладими? Бундай шароитда илҳом париси ҳам кўздан нарироқ юришга уринади. Саид Аҳмад бу йиллар мобайнида кам ёзди. Бир неча йил қаттиқ уриниб, урушдан кейинги йили “Қадрдон далалар” қиссасини ёзди. Лекин ёш ижодкорнинг омад-сизлигини қарангки, бу қисса чиқиб улгурмай, ВКП(б) Марказий Комитетининг “Звезда” ва “Ленинград” жаридалари ҳақидаги машъум қарори чиқди, Адабиётда яна ур-йиқит бошланди. Яна оқ калтак, қора калтак авж олди. Буларнинг бари 50-йилдан “қама-қама”ларнинг янги тўлқинига олиб келди. Бу галги тўлқин Саид Аҳмад-ни ҳам ямлаб ўтди. Уни аксилинқилобий фаолиятда айблаб 10 йилга ҳукм қилдилар. Зиғирдек айби йўқ, бирон-бир гуноҳ қилмаган, бировнинг мушугини “пишт” демаган Саид Аҳмад 5 йил давомида қамоқнинг қора нони билан қўланса бўтқасини еб, кун кечирди. 1955 йилда шахсга сиғиниш фош қилингандан кейингина у қамоқдан чиқди. Албатта, қамоқда ҳам ҳаёт давом этади, одам бир кунини кўради. Аммо қамоқдаги ҳаёт тескари ҳаётдир, инсон моҳиятига батамом зид ҳаётдир, қамоқ қадриятлари аксил қадриятлардир. Солженициннинг “Иван Денисович ҳаётининг бир куни” деган қиссасини эсланг — одам бир кунимни кўрай деб, бир тишлам нондан маҳрум бўлиб қолмай деб не-не хўрликларга чидашга мажбур... Бу шароит инсондаги жами инсонийликни маҳв этишга, уни топташга қаратилган. Бу дўзах азобидан покиза имон билан, мустаҳкам эътиқод билан эсон-омон қутулиб чиқиш учун одам ғоят бардошли бўлмоғи керак. Саид Аҳмад бу азоблардан омон чиқди, инсоний сифатларини, юрагидаги меҳрни йўқотмай чиқди. У ёруғ дунёга қайтиб чиққач, ёвузлик майлларига берилмади, кимлардандир ўч олиш пайига тушиб, бутун дунёга зарда қилмади, зоҳиран, тақдирга тан бергандай кўринса-да, енг шимариб ижод қилишга киришди ва ўша йилларда сарфланмай йиғилиб қолган меҳрини асарларида қаҳрамонларга ҳовучлаб сочди.

Саид Аҳмаднинг бардоши, вафоси, садоқати ҳақида гап кетаркан, яна бир нарсани айтмоқ жоиз. Биз бу масалада кўп вақт эрларнинг хотирасига содиқ қолган аёлларнинг вафодорлигини гапирамиз-у, хотинига содиқ қолган эркакнинг вафодорлигини кўпда тилга олмаймиз.

Аввало эр-хотинни бир-биридан бевақт жудо қилмасин. Аммо ҳаёт — ҳаёт, ҳеч ким дунёга устун бўлмайди, қазо — ҳақ! Шуниси борки, эридан ажралган аёлнинг ёлғиз яшаб кетиши осонроқ. Бироқ эркак одам, айниқса, ёши улғайиб қолганида ёлғиз қолса, ўзи рўзғор тебратиши ўн чандон қийинроқ. Тақдир бу масалада ҳам Саид Аҳмадни жуда қийин синовга дучор қилди. Унинг рафиқаси Саида Зуннунованинг умри қисқа экан-у, эллик ёшга тўлмаёқ оламдан кўз юмди. Уларнинг якка-ю ягона қизлари бор эди — ҳали 16 га тўлмаган қизнинг бутун ташвиши-ю тарбияси рўзғор ишларида мактаб кўрмаган Саид Аҳмадга қолди. Билмадим? Бундай шароитда Саид Аҳмад қозон-товоқни, кир-чирни, супур-сидирни қандай эпладийкин, ўзини қандай эпладийкин? Ҳар ҳолда. жуда қийналиб кетгани якқол сезилиб турарди. Ўша кезлари Саид Аҳмад кўзлари киртайиб, ўзи озиб-тўзиб, ҳатто бурни ҳам бир қадар кичрайиброқ қолгандай эди. Бир куни уч-тўрт киши бирлашиб, уни ўртага олдик. Ўзимизча унга ҳар томонлама насиҳатлар қилдик. “Саиданинг чирогини ёқиб ўтирганинг яхши, лекин ҳали олтмишга кирмаган эркакнинг бўйдоқ юриши ҳам раво кўрилмайди, орқа-олдинга қараб, паст-баландини суриштириб, ўзингга муносиб бирон аёлга уйлан. Орқаваротдан сенга оғиз солаётган суқсурдек аёллар ҳам йўқ эмас”, дедик. Саид Аҳмад кулди-ю, индамади. Кейин яна шундан оғиз очган эдик: “Қўйинглар, акалар, бўлмайди”, деб гапни қисқа қилди. Кейин эса бошқа бир суҳбатда ёрилди: “Тўғри, ёлғиз эркакнинг аҳволи оғир бўлади. Мана, ёқалар ҳам кир бўлиб кетган. Лекин шундай бўлса-да, мен Саиданинг хотирасига хиёнат қилолмайман, унинг вафодорлигини оёқ ости қилолмайман!”. Лоп этиб кўз ўнгимдан элигинчи йилнинг охирлари ўтди. Мен ўшанда дорилфунунда ўқирдим. Саида биздан бир курс паст ўқирди. Биз ҳаммамиз уни жуда ҳурмат қилардик. У пайтларда шоиралар ҳозиргидек гуррос-гуррос эмас, бармоқ билан санарли эди. Саида Андижондан келиб, “Қизингиз ёзди” деган биринчи китобини чиқариб, ҳамманинг ҳурматини қозонган эди. Уни Ёзувчилар уюшмасига қабул қилишди. Адашмасам, ўша кезларда талабалар орасида Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси ёлғиз Саида эди. Бу-

нинг устига феъл-атвори ҳам жуда гўзал, камтар, кам-суқум эди. Орадан кўп ўтмай, Саида Саид Аҳмадга турмушга чиқди. Биз жуда хурсанд бўлдик, чунки куёвни ҳам яқиндан билардик, у билан улфатчилик қилганимиз ҳам бор эди. Улар бир-бирларига жуда муносиб эдилар. Улар дostonларда мақтаса арзийдиган рисоладаги келин-куёв эдилар. Аммо ҳаётнинг нотантилигини қарангки, улар бир-бирларининг меҳрига қониб улгурмасдан, даҳшатли фожа юз берди: ҳе йўқ, бе йўқ, куёв халқ душмани сифатида қамалди. Саид Аҳмад-ку қамоқда насибасини тотиб ётгандир — у пайтларда биз бундан беҳабармиз. Аммо кўз ўнгимизда бизнинг дўстимиз, факультетдошимиз Саиданинг бошига оғир қунлар тушди. Уни Ёзувчилар уюшмасидан ҳайдашди, ўзини сиёсий жиҳатдан ишончсиз, деб баҳолашди, асарларини босмай қўйишди. Факультетда ҳам муҳокама қилишди, унга қўйилмаган айблар, айтилмаган таъналар қолмади. Унинг бош айби — халқ душманининг хотини бўлгани эди. Шу туфайли ўзи ҳам... Ҳатто икки йил аввал кимгадир дафтарини бериб турмаганини ҳам сиёсий важдан деб баҳолашди. Тасаввур қилинг, кечагина истиқболи порлаб турган, катта ҳаёт йўлига эндигина қадам қўйган, кўнглида не-не ижодий режаларни пишираётган 24 яшар жувоннинг қаршисида ҳамма эшиклар бирданига ёпилганди.

Айтганча, бу азобларнинг ҳеч қайсиси Саиданинг бошига тушмаслиги мумкин эди. Бунинг учун Саида кичкинагина бир шартга кўнса кифоя эди — у эридан ажралиши, “Менга бунақа халқ душмани керак эмас”, деб ҳаммага жар солиши керак эди. Афтидан, бундай қилиш унча қийин ҳам эмас эди, шекилли. Чунки ўша кезларда биз танийдиган баъзи бир зиёли аёллар қамалган эрларидан осонгина ажралиб кетишган, улар қайтиб келгач эса, яна осонгина уларга тегиб олишган эди. Аммо Саида ҳам ўлгудай ўжар аёл экан — “бошимда тегирмон тоши юргизсанг ҳам, эримнинг душман эканлигини исбот қилиб бермагунингча, мен ундан юз ўғирмайман!” деб туриб олди. Ҳеч қандай дўқ-пўписа уни аҳдидан қайтаролмади. Ўшанда Саиданинг бутун келажаги довга тикилган эди. У XX съезд бўлишини ҳали билмас эди. “Шахсга сифиниш” деган гаплар қораланажигдан беҳабар эди. Унинг адабиёт

даргоҳидан бутунлай қувилиши, бир умр зор-зорликда ўтиб кетиши шубҳа қилинмайдиган ҳақиқат эди. Бўйи паст, жуссаси кичик, “Синчалак”ка ўхшайдиган Саида ўшанда инсонийлик бобида Вафодорлик бобида, Садоқат бобида ақлимиз бовар қилмайдиган чинакам қаҳрамонлик кўрсатган эди. Ҳозиргача билмайман — бундай одамларнинг зуваласи лойданмикан ё олтинданми?

Саид Аҳмад “Саиданинг хотирасига хиёнат қила олмайман” деганида шунини назарда тутган эди. Шу гапдан кейин тақлимимиз нечоғлик ўринсиз ва бачкана бўлганини ҳис қилиб, иккинчи бу масалада оғиз очмайдиган бўлдик. Мен ўшанда яна бир карра Саида билан Саид Аҳмаднинг бир-бирига жуда муносиб бўлганларига ишонч ҳосил қилгандим. “Қаноатда Саида филча бўлурму, ҳай-ҳай”, деган мисраси бор эди шоиранинг. Уни “Қаноатда Саид Аҳмад филча бўлурми, ҳай-ҳай”, деса, шоиранинг руҳи ранжимас.

Ҳа, бардош, қаноат, садоқат Саид Аҳмад характерида ички моҳиятини ташкил қилади. Бу эса покликдан, ҳалолликдан, виждонийликдан туғилади. Буларсиз эса ҳеч қандай ижодкор ижодда бирон маррани эгаллай олмайди. Бугун Саид Аҳмад эришган юксак марраларни кўз олдидан келтирар эканман, унинг халқимиз тилига тушган, дилидан жой олган энг яхши асарларини ўйлар эканман, адибнинг қаноат ва бардош билан босиб ўтган машаққатли умр йўлини ҳаёлимдан ўтказаман.

Адибнинг суратига бир қаранг: кўкиш қировга ўхшаб қолган сочлар, туртиб чиққан ёноқлар, юзни замон омочининг ўткир тишлари қолдирган ажин излари қоплаган. Лекин кўзлар ҳамон тийрак, ҳамон нурли. Бу чеҳрадан нуронийлик барқ уриб турипти...

Умрнинг мунаввар кунлари

Севимли адибимиз Саид Аҳмад 80 ёшга тўлди. Одатда ижодкор одам бу ёшда ҳорғинроқ кўринади. Лекин Саид Аҳмадга келганда табиатнинг бу қонуни тескари ишлаётганга ўхшайди. Бунга амин бўлиш учун унинг сўнгги йилларда яратган асарларига бирров кўз таш-

лаш кифоя: ўз устозлари ва шогирдлари тўғрисида эълон қилинган ўнлаб катта-кичик мақолалар, хотиралар, эсселар, адабиёт ва ҳаёт тўғрисидаги ўйлар, суҳбатлар, “Ғилдирак”, “Хандон писта” каби ҳажвий тўпламлар, “Йўқотганларим ва топганларим” деган юксак бадиият пардаларида ёзилган китоб... Айниқса, сўнгги бир-икки йил ичида, кўз тегмасин илоҳим, — Саид Аҳмад шундай очилдики, асти қўяверасиз. Кўп йиллардан бери “қамоқ мавзусида бирор нарса ёзинг, бошингиздан кечган фожеалардан одамлар бохабар бўлишсин” деб қистасак, Саид Аҳмад “Ёзолмайман, ўша машъум кунларни қайтадан ҳис этсам, юрагим кўтаролмайди” деб ёзишга кўнмасди. Мана, “Сароб”, “Борса келмас дарвозаси”, “Тақдир, тақдир, мунча шафқатсизсан” каби асарлар пайдо бўлди. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, улар адабиётимизда фавқулодда ҳодисадир. Шу пайтга қадар бизнинг адабиётимизда мустабидлик тузумининг даҳшатлари, ўша мудҳиш йилларда одамлар бошидан кечирган оғир фожеалар бу қадар катта бадиий куч билан очиб берилмаган эди. Уларни хотиржам ўқиш мумкин эмас, ҳар қандай бағри тош одам ҳам уларни ўқиганда ларзага тушади, кўнгли юмшаб, кўзига ёш келганини ўзи пайқамай қолади. Эҳтимол, адибнинг бундай бақувват асарлар ёзаётганининг ажабланидиган жойи йўқдир. Лекин ажабланидиган жойи бор. Уларни саксон ёшга борган, сочлари оппоқ оқариб кетган, юзларини ажин тўрлари қоплаган, елкалари йиллар юкидан бироз мункайиб қолган, вақти-вақти билан каппалаб дори ичиб, юрак ўйноғини босадиган одам ёзган.

Ўз вақтида унинг адабиётга анча хизмати сингган. Шу хизматлари соясида бугун ўзининг устози Абдулла Қаҳҳордан қолган боғида ариқ лабига сўрини кўйиб олиб, кўк чойни ичиб, роҳат қилиб ёнбошлаб ётганда ҳам унинг мушугини пишт дейишга бировнинг ҳадди сифмас эди. Йўқ, бундай қилмади. Аксинча, енг шимариб, мислсиз ғайрат билан оқ қоғозга юрак дардларини тўкмоқда. Яна бунинг устига тиниб-тинчимаган адиб қанчадан-қанча дала-даштларни, ўрмон-у тоғларни ортда қолдириб, бир эмас, икки уммондан ошиб ўтиб, Америкага бориб келгани-чи? Буларни эслаганда, саксон ёшли Саид Аҳмаднинг қайтадан яшараётганига,

кучга тўлиб навқиронлашаётганига, фикри ҳар қачонгидан тиниқлашиб, қалами янада югурик бўлиб бораётганига ишонмай бўладими? Хўш, қаердан пайдо бўлди ундаги бу навқиронлик? Қандай қудрат илҳом булоғининг кўзини очиб юборди? Ахир, Саид Аҳмад шу пайтга қадар 60 йил мобайнида ижод қилиб келган бўлса, шунинг 50 йилида дурустроқ рўшнолик кўрмай, қимтиниб, қисиниб яшаб келган эди-ку? Бу савол кўндаланг бўлганда, унинг машаққатли ҳаёт йўли, ижоди кўз ўнгимда гавдаланади. Саид Аҳмад тагли-зотли хонадондан чиққан эди. Унинг бобоси Дадахўжа дўма нафақат бадавлат одам бўлган, балки саводли, рус тилини яхши билган, думага сайланган, маърифатли одам бўлган. У ўз ёнидан пул сарфлаб Тошкентда иккита рус-тузем мактаби очган, унинг ўқитувчиларига маошни, талабаларга стипендияни ёнидан тўлаб турган. Отаси ҳам ўқимишли, ақлли, тadbиркор одам бўлган. Акаларини айтмайсизми! Адибнинг катта акаси Имомхон Ҳусанхўжаевни мен уч-тўрт марта кўрган ва у киши билан суҳбатлашган ҳам эдим. Имомхон ака институтда педагогикадан дарс берар ва жуда ҳам хушмуомала, ширинзабон, беозор одам эди. У кишини ҳам, оталари Ҳусанхўжани ҳам халқ душмани сифатида қамадилар. Саид Аҳмад отаси, бобоси билан мақтаниш у ёқда турсин, деярли бир умрга улар тўғрисида оғиз очишга кўрқиб яшади. Авжи ўқийдиган йилларда уни биронта ўқув юртига қабул қилишмади, тузукроқ ишга ҳам ўрнаша олмади. 1950 йилда ўзи қамалиб, 10 йилга кесилди. Оқланиб келгандан кейин эса то 90-йилларнинг бошига қадар ҳам у таъна-дашномлардан, маломатлардан, тазйиқ-у таъқиблардан қутулолмади. "... Кўксимда аламлар қалашиб ётибди, — деб айтган эди Саид Аҳмад бир суҳбатида. — Болалигим ўксиб ўтди. Отам, акам, ўзим "халқ душмани" бўлдик. Деярли бир умр бўйнимни қисиб, ўксиб яшадим. Оқланиб, қайтиб келганимдан кейин ҳам бахтим очилмади. Ёзувчилар уюшмасида бирон хайрли иш бўлса, рўйхатдан ўчиришарди. Мажлислардан бошимни эгиб чиқиб кетардим". Бундай ночор шароитда одам учун фақат ишлаш, меҳнат қилиш имкони қолади. Ишлаганда ҳам шундай ишламоқ керакки, ёзган асарларинг етук бўлсин, тирноқ тагидан кир қидирганларга баҳона бўлиб юрмасин. Саид

Аҳмадни бахтдан қисган тақдир истеъдоддан қисмаган эди. У инсонни нозик ва теран тушуниш қобилиятига, унинг дунёсини ярқ этиб кўринадиган тарзда тасвирлаб бериш иқтидорига эга эди. Шунинг оқибати ўлароқ адибнинг “Чўл бургути”, “Чўл шамоллари” деган ҳикоялар туркуми майдонга келди. Улар ўзбек ҳикоячилигини янги босқичга кўтарди, десак хато бўлмайди. Шундан сўнг “Уфқ” трилогияси яратилди. Ниҳоят, “Келинлар кўзғолони” комедияси... Қизиғи шундаки, буларнинг ҳаммаси авжи турғунлик йилларида ёзилган асарлар. У даврларда “Социалистик реализм” деганимиз роса гуркираб ўсиб турган, ҳукмрон мафкура ҳамма ёзувчиларни кишанбанд қалиб, тизгинлаб олган пайтлар эди. Лекин шунга қарамай, Саид Аҳмаднинг бу асарларида замона зўрлари қаршисида ялтоқланиш, сохта метод талабларига амал қилиб қаҳрамонларни сунъийлаштириш, ҳаётийлик ва ҳаққонийлик принципларидан чекиниш йўқ. Уларнинг ҳаммасида ҳам меҳнаткаш инсон бор бўйи билан, жамики дарду ҳасратлари, шодлигу қувончлари билан тасвирланган. Бироқ айрим адабиётчилар шунга қарамай бу асарларни камситиш йўлидан бордилар, ҳатто “Келинлар кўзғолони”да ҳам “теран фикр йўқ” деб даъво қилдилар. Ҳолбуки, ёзувчининг маҳорати ижтимоий муаммо ёхуд ғоявий фикр кетидан қувишда эмас. Характерларнинг инсоний жозибасини бетакрор миллий рангларда оча билишда намоён бўлади. Бу асарлар айни шу жиҳати билан муҳим. Саид Аҳмаднинг зуваласи пишиқ экан — у ҳар қанча қийинчиликлар кўрган бўлмасин, у ер-бу ери лат еб, азият чеккан бўлмасин, шўро тегирмонидан бутун чиқди. Шу тариқа у етмиш ёшга тўлиб, етмиш бирга қадам қўйди. Шундагина, Саид Аҳмад учун ҳам ёруғ, мунаввар кунлар бошланди. 1991 йилнинг 31 август куни ўзбек халқи тарихидаги энг ёрқин, энг унутилмас кун бўлди. Шу куни Президент Ислон Каримов Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини эълон қилди. Бугун халқимиз юз йилдан ортиқ орзиқиб кутган бу ёруғ кунни Саид Аҳмад кўзда қувонч ёшлари билан кутиб олди. Бу хабар Саид Аҳмадга нафақат буюк шодлик бахш этди, балки унга навқиронлик ҳам олиб келгандай бўлди. Негаки, адиб умрида, аҳтимол, биринчи марта ўлароқ, ўзининг юртига, халқига кераклигини

ҳис қилди, бундан буён қаламидан тўкиладиган ҳис-туйғулар, фикрлар, ранглар, образлар жонажон юртининг манфаатларига хизмат қилишини, маданиятининг ривожига ҳисса бўлиб қўшилишини англади. Президентимиз иқтисодий-ижтимоий ислохотлар билан бирга, мустақилликнинг биринчи куниданоқ, маънавият ва маърифат масалаларига алоҳида урғу бера бошлади. У мустақилликни мустақкамлаш йўлида, халқимизни улуғ ниятлар теварагига жипслаштириш йўлида ёзувчиларни ҳам энг шимариб меҳнат қилишга чорлади. Бу чақириққа биринчилардан бўлиб майдонга тушган одам Саид Аҳмад бўлди. И.А.Каримов гап сотадиган эмас, чинакамига ишлайдиган ижодкорни, шон-шуҳратни эмас, “халқ манфаатини ўйлайдиган адибни маъқул кўрадиган, уни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаб, рағбатлантирадиган одам экан. Булардан илҳомланган Саид Аҳмад алп йигитдек куч-ғайрат билан ижод қилишга киришди.

1997 йилнинг бешинчи декабр куни И.А.Каримов бир қатор мукофотланганлар ичида Саид Аҳмадга ҳам “Буюк хизматлари учун” орденини топширди. Залда мен ҳам бор эдим.

Орден олиб юриб ўрганмаган Саид Аҳмад чуқур ҳаяжон ичида. Мана, у Президентнинг ёнига борди, И.А.Каримов унинг бўйнига орденини тақди, кейин, адибни кучиб, мукофот билан табриклади. Адиб нималардир деб жавоб берди. Унинг кўзларида қувонч ёшлари милтиради. Кейин Саид Аҳмад Ўзбекистон Қаҳрамони бўлди.

Адиб ўшанда кўнглидан кечган туйғуларни қоғозга тушириб қўйган экан. Унинг “Таъзим” деб аталган ўйлари шундай яқунланади:

“Ўзбекистоним! Жони, жаҳоним! Мен сенинг ўғлингман. Буюр, она бўлиб буюр, ота бўлиб буюр! Жабҳаларга йўлла! Тоғлардан ошай, дарёлардан кечай, саҳроларни кезай! Буюр! Буюр!”

Умрингизнинг бу қутлуғ ёруғ кунларида ниятингиз ўзингизга йўлдош бўлсин, устоз!

Юзга кириг”

Сизни соғиндим, Зулфия опа!

Умр ўтиб бормоқда. Умр ўтган сари одам босиб ўтган йўллари, бошдан кечирган йилларини тез-тез эслаб турар экан. Инсон босиб ўтган йиллар ва йўллар — нимадир улар? Масофами, вақтми ё бошқа нарсами? Менимча, улар умринг давомида сенга рўпара келган, ҳаётингда из қолдирган одамлар — дўстлар, қариндошлар, устозлар, сафдошлар. Афсуски, улардан анча-мунчалари аллақачон шоир Шайхзода таъбири билан айтганда, “ҳечистон” мамлакатига рихлат қилишган, лекин уларнинг руҳи поклари тирик, бот-бот ҳузуримга келиб туришади, гурунглашамиз, дардлашамиз, маслаҳатлар қурамиз. Вақт ўтган сари уларнинг ўрни билинади, кўпларининг сиймоси янада тиниқлашади, юзлари, кўзларидаги нур ўткирлашади. Бундай эслашлар, бундай хотиротлар ҳамиша кишига руҳ беради, бардам қилади, мамнуният бағишлайди. Ҳаёт йўлларида шундай улуғ зотларга рўпара келган эканман, улар билан ҳамсуҳбат, ҳамфикр, ҳамдард бўлган эканман, демак, умрим унчалик ҳам беҳуда ўтмапти.

Бугун тонгда Зулфия опани эсладим. Нақадар олижаноб, нақадар нуруний аёл эдилар. Ўйлаб қарасам, Зулфия опа ўзининг шеърлари билан, иболи ва ҳаёли феъли атвори билан, покиза эътиқодлари-ю, зукко фикрлари билан менинг ҳаётимдан катта ўрин олган, маънавий дунёмнинг катта бир қисмини ташкил қилган инсон бўлган экан. У киши шундай улуғсифат аёл эдиларки, ҳар гал рўпара келганимда дарров хушёр тортар, кийим-кечакларимни тўғрилар, қадалмай қолган тугмаларимни қадар, сочларимни (ҳа, ҳа, сочларимни — бир замонлар бу тақир бош устида қопқора қалам сочлар ҳам бўлар эди) текислаб олардим — хуллас, у кишининг кўзига ҳар жиҳатдан ороста бўлиб кўринишга тиришардим. Мен Зулфиянинг номини уруш йилларидаёқ эшитган, унинг “Ҳижрон” деган шеърини тўпламини, “Уни Фарҳод дер эдилар” деган достонини ёд олиб, кўп жойларда ўқиб юрардим. Яқинроқдан танишиш кейинроқ насиб қилди.

1962 йилда Қозоғистонда ўзбек адабиёти декадаси бўлди. Декадага мен ҳам бордим. Самолётда Зулфия

опа билан ёнма-ён ўтириб қолдик. Ҳар хил мавзуларда гурунглашиб, йўлнинг танобини тортиб бордик.

Гап орасида Зулфия опа ярим ҳазил, ярим чин маъносида бирдан сўраб қолдилар:

— Озоджон, нега сиз менинг шеърларим тўғрисида ҳеч нарса ёзмайсиз? Ёки ёқмайдим?

Мен дудуқланиб нималардир деб жавоб бердим, лекин ўйланиб қолдим — дарвоқе, нима учун шу пайтга қадар Зулфия опа ҳақида ҳеч нарса ёзмадим? Яхши ижодни пайқамасанг, қувониб тарғиб қилмасанг, сенинг танқидчилигинг қаёққа боради? Шошма, сен Зулфия шеърларини ўқигансан, албатта, лекин уларни уққанмисан, бу шеърлар орқали шоирнинг қандай инсон эканини билиб олганмисан? Очигини айтганда, ўша декада мен учун Зулфияни ҳам кашф қилиш декадаси бўлди.

Аэропортга қўнишимиз билан қозоқ дўстларимиз бизни кучоқ очиб кутиб олишди — аллақачон Собит Муқанов Фафур Ғулумни кучоқлаб олиб, унга нималарнидир уқдирыпти. Фафур ака Чуст дўпписини яримта кийиб олиб, Собит оғага соф қозоқ тилида бир нарсалар деяпти. Сочлари оппоқ оқарган, новча бўйли Абдилла Тожибоев ҳассасини сермаб, Миртемирнинг теварагида гирдикапалак. Тавба, мен қозоқ ва ўзбек ёзувчиларининг иноқлиги, ижодий ҳамкорлиги тўғрисида кўп эшитган эдим-у, бунақа самимиятни, бунақа яқинликни кутмаган эдим.

Мен машинага Зулфия опа билан бирга ўтирдим. Бизга Турсунхон Абдурахмонова деган қозоқ шоираси ҳамроҳ бўлди. Турсунхон бу йил саксон ёшга тўлар экан. Умри узоқ бўлсин, юзга кирсин. Лекин мен бу шоиранинг саксонга кирганини ҳеч тасаввур қилолмайман. У очиқ чехрали, хушсуврат, ўта дилбар бир аёл сифатида эсда қолганди. Зулфия опани билар экан, бир зумда қувноқ гурунг бошланди. Турсунхон яхши шеърлар ёзиш билан бирга жуда чиройли кўшиқлар ҳам айтар экан. Манзилга етиб боргунимизча, уч-тўртта ажойиб ўланни куйлаб ташлади. Қозоғистон диёрида кўп учрашувлар бўлди, ҳар учрашувда Зулфиянинг номи алоҳида тилга олинар, ундан шеър ўқиб беришини талаб қилишарди. Қозоқларнинг бизнинг шоирамизга

муҳаббати шу қадар чўнг эканки, бир-икки жойда у фавкулотда ўзига хос тарзда намоён бўлди.

Сафар давомида биз Кўкчатовга бордик. Бениҳоя гўзал маскан экан. Чиройлик қарағайзорлар теварак-атрофга муаттар ҳидлар таратади. Енгил туман ичида элас-элас кўринаётган тоғлар ҳавода муаллақ турганга ўхшайди. Лекин Кўкчатовнинг довуғи тоғлари-ю, ўрмонларида эмас, кўлларида экан. Бир вилоятнинг ўзида катта-кичик саксонга кўл. Сувлари тиниқ, бами-соли кўзгуга ўхшайди. Унда соҳилдаги дарахтлар ҳам, тип-тиниқ осмон ҳам акс этиб ўзгача жозиба касб этган. Айниқса, Ойнакўл деган каттагина кўлнинг гўзаллиги ҳар қандай таърифдан юқори. Қирғоққа яқинроқ жойда сув ичидан каттагина қоятош чиқиб турипти. Бу тош дарҳол сув париларини эслатди — бунақа гўзал кўлда кўлдан-да гўзал сув парилари бўлса не ажаб. Энг қизиқ воқеа бироз кейин — тушлик вақтида рўй берди. Тушлик шеърхонликка, шеърхонлик кўшиққа уланиб кетди. Гурунг авжи қизиб турган бир пайтда қозоқ шоирларидан бири туриб, Зулфияга бағишлаган шеърини ўқиб берди. Унда шоир бояги таърифи кетган Ойнакўлни Зулфияга тортиқ қалган эди. Гарчи бу совға рамзий бўлса-да, Ойнакўлни кўтариб кетишнинг иложи бўлмаса-да, ҳаммамизни жуда хурсанд қилди.

Бир-икки кундан кейин Балхашга бордик. Кундузги учрашувлардан кейин бироз дам олиб, оқшомги адабий кечага жўнашимиз керак эди. Бирдан Зулфия опа ғойиб бўлиб қолдилар. У кишининг қаерда эканини ҳеч ким билмайди. Мезбонларимиз эса мийиғларида сирли кулиб, “хавотир олманглар, келиб қоладилар” деб бизни тинчитган бўлишади. Дарҳақиқат, қоронғи тушганда Зулфия опа кириб келдилар — у кишининг ёнида чипта қопга ўралган узун нарса кўтариб олган учта одам бор эди. Маълум бўлишича, улар Балхаш балиқчилари экан. Зулфия опа билан учрашувга кўпдан бери муштоқ эканлар. Шоиранинг Балхашга келишини эшитиб, шоиранинг ўзи билан гаплашиб, уни денгизга ўхшаган улкан кўл бўйига олиб кетишипти. Шеърхонлик бўлипти. Кўшиқлар куйлашипти. Балиқхўрлик қилишипти. Хуллас, тўйиб дийдорлашишипти. Балиқчилар кўп машаққатлар чекиб, шоирага совға қилиш учун икки метр келадиган осетра балиғини ушлаб

қўйишган экан. Бояги чиптага ўралган узун нарса осетра балиғи экан. Билмадим, кейин балиқ нима бўлди — Тошкентга олиб келишдими ё ўша ерда қолиб кетдими? Лекин бунинг аҳамияти йўқ эди — муҳими — оддий қозоқ меҳнаткашлари шоирага бўлган ҳурмат-этиборини ифодалашнинг ғоятда инсоний ва оригинал йўлини топишган эди.

Ўшанда қозоқ дўстларимизнинг Зулфияга муносабатини кўриб хижолат тортиб кетдим — шоиранинг довруғи шунчалик бўлса-ю, танқидчилар у томонга бир қиё боқмаса?

Кейин Ўзбекистонда ҳам Зулфиянинг ижодий кечаларида кўп қатнашдим. Яйпанда, Попда, Марғилонда, Тошкентда, Қўқондаги бир учрашув ҳам ғоятда мароқли бўлган эди. Қўқонликлар шоирага сиёҳдон совға қилишди. “Бу сиёҳдон Нодирабегимнинг сиёҳдони. Нодирабегим сизга қаламини ҳам мерос қолдирган. Сиз Нодираи давронсиз. Нодира айтолмай кетган кўшиқлар сизнинг қаламингиздан тўкилсин” дея лутф қилишди. Зулфия опанинг довруғи бутун жаҳон бўйлаб таралган эди. Қайсин Қулиев, Давид Кугултинов, Мустай Карим каби улкан санъаткорлар унинг яқин дўсти эди, у “Нилуфар” халқаро мукофотнинг, Неру номидаги халқаро мукофотларнинг соҳибаси бўлган эди. Лекин мукофот-у унвонлар орасида биттаси бор эдики, бу унвон билан Зулфия опа алоҳида мағрурланарди. У Ўзбекистон халқ шоираси эди. Шунинг учун бўлса керак, “Бахтим шулки, ўзбекнинг Зулфиясиман” дея хитоб қилганди.

Мен, албатта, Зулфия опа ҳақида ёздим, унинг тўғрисида бир адабий портрет яратдим, янги шеърый китобларига тақриз ёздим, мақолаларда унинг тўғрисида мулоҳазалар юритдим. Лекин айтмоғим керакки, менинг ёзганларим бу улкан шоиранинг ижоди олдида урвоғ ҳам бўлолмайди, мен унинг нафосатини, гўзаллигини, фикрий бойлигини кўнгилдагидек, ўша шеърыйятга муносиб тарзда очиб беролган эмасман. Мана ҳозир ҳам ёзпман-у, лекин қаламим эски ўрганиб қолган маддоҳлик йўлига тойиб кетаётганини сезиб турибман. Нечундир менинг тасвиримда Зулфия опа фариштамисол бўлиб чиқяпти. Ҳолбуки, у инсон эди ва ҳар қандай инсон ҳаёт йўлида дуч келадиган ҳамма

синовлар, машаққатлар, изтироблар унинг ҳам бошига тушган эди. Кўпгина шеърларида Зулфия опа ўзининг “кемтик бахти” ҳақида гапиради. Умрининг сўнгида ёзган “Хотирам синиқлари” дostonида эса ўша машаққатлар тўғрисида бениҳоя мардоналик билан ёзади. Бу асар теранлиги ва мардонаворлиги билан менга Анна Ахматованинг “Реквием” деган асарини эслатади.

Шоиранинг шеърлари ҳақида, уларнинг латофати, инсоний жозибаси, теранлиги тўғрисида жуда кўп гапириш мумкин. Лекин мен бугун бошқа бир саволга жавоб излаяпман — Зулфияни одамларга ардоқли қилган, адабиётимизнинг ёрқин юлдиэларидан бирига айлантирган; XX асрнинг буюк аёллари қаторига қўшган асосий омил нимадир? Менимча, бу унинг эътиқоди, жуда юксак маънавий ва ахлоқий фазилатлари, дили билан тилининг бирлиги, шеърларида мадҳ этган инсонийлик, вафо, садоқат ва диёнат деган нарсаларга ўзи ҳаётда оғишмай амал қилганида. Истеъдод улуғ неъмат, лекин истеъдоднинг ўзи билан иш битмайди, шекилли. Минг афсуски, бизда айрим истеъдодли шоирлар ва шоиралар бор, бироқ улар ўзларининг истеъдодларига берилиб кетадилар-у, шунга яраша инсон сифатида ҳам улуғ бўлиш кераклигини унутиб юборадилар. Улар виждонларига хилоф иш қилишдан ҳам, ўзлари улуғлаган қадриятларни икки чақага сотиб юборишга ёки ароққа қўшиб ичиб юборишга тайёр. Бунақа одамнинг ижоди бирон-бир тайинли қимматга ёхуд салмоққа эга бўлолмаслиги ўз-ўзидан аён. Зулфия опанинг ибрати шундан далолат берадики, ҳар қандай истеъдоднинг ёнига инсоний фазилатлар қўшилсагина, ижод муайян салмоқ касб этади. Бунга эса бутун умр бўйи давом этадиган машаққатли меҳнат билан, астойдил жон куйдириш билан эришилади. Зулфиянинг оилавий ҳаёти, муҳаббати тарихи кўпчиликка яхши маълум. Зулфия шоир Ҳамид Олимжонни севиб, у билан 1935 йилда турмуш қурди. Бироқ орадан тўққиз йил ўтгач, ногаҳоний фалокат туфайли иккита фарзанд билан эридан бева қолди. Кейин эса умрининг охиригача Зулфия Ҳамид Олимжонга муҳаббатини боши устига қўйиб, авайлаб, асраб, гард

юқтирмай олиб ўтди. Баъзан Зулфия тўғрисида икки болани отасиз катта қилди дейишади. Менимча, бу унчалик тўғри эмас, чунки Ҳамид Олимжон руҳан ўз хонадонини бирон кун ҳам тарк этган эмас. Деворлардаги сувратлардан Ҳамид Олимжон йирик-йирик кўзлари билан муттасил Зулфияга, фарзандларига қараб, уларнинг ҳолидан хабар олиб турарди, жавондаги китоблардан унинг салобатли овози эшитилиб турарди. Отанинг руҳи тирик бўлса, у оиланинг ҳамма ишларида, шу жумладан болалар тарбиясида ҳам иштирок этаверар экан.

Зулфия — атоқли шоира, йирик давлат арбоби, жамоат ишларида фаол, эл назаридаги инсон. Лекин у биринчи навбатда аёл, аёл бўлганда ҳам ўзбек аёли эди. У аёл сифатида муайян бурчга эга эди. Ҳамид Олимжондан эрта айрилган фарзандларини ўстириб, одам қилиб етиштирмоғи керак эди. Бу эса — эҳ-ҳе — дунёдаги энг қийин, энг машаққатли ишлардан бири. Қизиғи шуки, сиз фарзандларингизни моддий неъматларга қўмиб юборишингиз мумкин. Улар яхши кийиниши, еб-ичиши, шуҳратингиз шуъласида гердаийиб юришлари мумкин. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси фарзанднинг қобил бўлиб чиқмоғи учун етарли бўлмаслиги мумкин. Нима учундир у наркоман, безори, бузуқ, ўжар, ўғри бўлиб чиқиши ҳеч гап эмас. Зулфия опа 30 ёшида бева қолган эди — у 30 яшар аёлга аталган бу дунёнинг жаъми ҳузур-ҳаловатидан, лаззатидан кечди, қалбининг бутун кўрини фарзандларига бағишлади. Бунинг оқибатида қизи Ҳулкар олима бўлди, нафақага чиққанига қадар дорилфунунда дарс берди, Ойбек домлага муносиб келин бўлди, ўғли Омон эса — мана, қирқ йилдирки, Олий Мажлисида ишлайди. У бу ерга оддий корректор бўлиб ишга кирган эди, кейин маслаҳатчи бўлди, бўлим мудири даражасига қўтарилди, ҳозир эса Олий Мажлиснинг депутати, хизмат кўрсатган ҳуқуқшунос. Энг қизиғи шуки, мен Ҳулкарни ҳам, Омонбекни ҳам қирқ йилдан бери биламан, лекин ҳали уларнинг бирон марта каломдумоғлик қилганини, бурни кўтарилганини, бошқаларни менсимай қўйганини кўрган эмасман. Бинобарин, Зулфия опа ўзининг оналик бурчини ҳам жуда ўринлатиб адо этди — жамият учун

яхши фазилатларга эга бўлган икки ажойиб инсонни тарбиялаб етказиб берди.

Зулфия опа ўзбек шеъриятида ўзига хос бир мактаб яратган эди. Унинг шогирдлари кўп эди. Булардан айримлари — Ойдинхон, Қутлибека ва бошқалар бугун Зулфия опанинг чироғини сўндирмасликка ҳаракат қилиб, самарали ижод қилмоқда. Шоира шогирдлари билан бирга гўзал бир шеърият чаманини яратиб кетди. Хўш, бугун бу бўстон қай аҳволда? Унинг ҳолидан огоҳ бўлиб, парваришига қараб турган шеършунослар, шеърпарастлар борми ё у етим қолдими? Албатта, бугунги шеъриятимиз етим қолди десак нотўғри бўларди, шеърият бўстони қаровсиз ётипти, ўз ҳолига ташлаб қўйилган десак ҳам ҳақиқатдан узоқ бўларди. Забардаст шоирлар бор, уларнинг танланган асарлари, янги тўпламлари чиқиб турипти. Шу билан бирга шоир Эркин Воҳидов айтган “даҳо шеърлар” яратилмаяпти. Шеъриятда борган сари майдалашиш ҳолати содир бўляпти. Шоирлар ўзи билган нарсаларни ёзиш ўрнига сунъий гапларни тўқиб чиқаради, ясама гапларни гапирди. Баъзилар ҳали йигирмага тўлар-тўлмас “қуйдим пишдим”га ўтишади, “о, дастингдан дод дунё” деб ҳайқиради, баъзилар “чархнинг мен кўрмаган дарду балоси қолдиму?” деган саволларга кўмиб ташлайди, яна баъзилар чиллага кирган мулладек, шеърда чилёсунлар ўқишади. Баъзан шоирлар изланиш қиламан деб шунақа кўчаларга кириб қолишяптики, ёқа ушламай иложинг йўқ. Яқинда бир шоирнинг шеърини телевизорда таҳлил қилишди. Унинг ёри бетоб экан. Узоқдан ўртоғи кўринипти — у қизнинг аҳволи ҳақида хабар олиб келипти. У етиб келгунча, шоир хавотир ичида кутиб турипти. У келиб, “отанг вафот этди” дейди. Шоир хурсанд бўлиб кетипти (ёри ўлмаганига бўлса керак-да). Асарни мақтаган туппа-тузук шоирлар худди ана шу жойни “ички дунёни очишдаги янги кашфиёт” деб тақдим этишди. Кашфиёт ўлсин шунақа бўладиган бўлса! Бунақа гаплар шеърда чинакам шеърият, нафосат ўрнига, саҳнада кўрсатиладиган ясама ўйинлар, сунъий қилиқлар кўпайиб кетаётганини кўрсатмайдими? Оқ қоғознинг тили, забони йўқ — нимани ёзсангиз чидайберади, аммо

истеъдоднинг истеъдодлиги шундаки, у нимани ёзишни билишдан ташқари, нимани ёзмаслик кераклигини ҳам яхши билиши керак.

Майли, бу ғамгин, кимларгадир ёқмайдиган гапларни қўяйлик.

Бугун тонгда руҳи покингиз билан яна бир марта гурунглашдим, Зулфия опа. Ва яна бир карра амин бўлдимки, ўзбек адабиёти XX асрда ҳар қанча зиддиятли, машаққатли ва мураккаб йўлни босиб ўтган бўлмасин, унда бир қатор том маънодаги ижодкорлар етишиб чиқди. Бугунги истиқлол кунларида уларнинг ижодлари янги қирралари билан намоён бўлмоқда. Шу порлоқ юлдузлар ичида сиз ҳам олдинги қаторлардасиз, Зулфия опа!

Сизни жуда соғиндим!

2002

Мувашшаҳ

Модомики, бу сўз сарлавҳага чиқарилган экан, гапнинг индаллосидан, яъни мувашшаҳнинг ўзидан бошлаб қўя қолганимиз маъқул.

Мувашшаҳ

*Оҳ уриб ҳар ёнда изғийди шамол,
Замон макон бермай уни қистайди.
Орзуси фақат шул — у ҳам тоғ мисол
Дили ором олиб ётмоқ истайди.
Асоратда инграр тоғлар ҳам аммо,
Кўҳи замонадан тополмай илож.
Армон қилар у ҳам: шамолдай гўё
Мовий кенгликларда ёзсин дер қулоч.*

Мувашшаҳ тилига тушунадиганлар бу дилбар шеърнинг ҳар қайси сатридаги биринчи ҳарфларни ажратиб олиб, “Озод акам” деган иборани ўқий оладилар. Ҳа, бу мувашшаҳ менга бағишланган. Унинг ёзилганига ҳозир роппа-роса 36 йил бўлаяпти. Мувашшаҳ Абдулла Ориповнинг қаламига мансуб бўлиб, шоир уни “Кўзларим йўлингда” деган китобининг биринчи бетига менга бағишлов сўзлари ўрнида ёзиб берган эди.

Китобча ёш шоирнинг, адашмасам, учинчи китоби эди. Уни “Тошкент” бадиий адабиёт нашриёти 1966 йилда чоп этганди. Яна бир тафсилот — бу китобга шеъриятимизнинг яна бир порлоқ юлдузи Эркин Воҳидов муҳаррирлик қилган.

Китобнинг иккинчи бетида муаллифнинг қисқагина кириш сўзи ҳам бор. Бу муқаддима кўп жиҳатдан диққатга сазовор — шунинг учун уни-да тўлиқ келтираман:

“Дўстларим! Шундай пайтлар бўладики, киши ўз боғидаги гуллардан кўнгилдагидай дасталанмаган бўлса-да, ёр-биродарларига тақдим этишни хоҳлаб қолади.

Лекин ушбу тўпламдаги шеърлар ҳали гул билан таққослагудек эмас. Демак, ҳали гулдаста ташбехининг ўзи ушбу китоб учун ножоиздир. Камолга етмаган мисралар, фаромуш фикрлар кўп. Бу гапларни камтарликка йўймаслик керак. Чунки дунёдаги энг қаттиққўл китобхон — вақт ҳам борки, у билан юзма-юз келиш ниҳоятда оғир ва изтироблидир”.

Хўш, “кўнгилдагидай дасталанмаган” бу гулдаста қандай гуллардан тартибланган экан? Китоб “Сен баҳорни соғинмадингми?” деган шеър билан очилади. Кейин “Одамлар”, “Бургут”, “Тилла балиқча”, “Дорвоз”, “Темир одам”, “Муножот”ни тинглаб”, “Куз хаёллари”, “Отелло”, “Пушкин”, “Қасамдара”, “Муҳаббат”, “Хўрозқанд” каби ва яна бошқа аллақанча шеърлари кирганки, булар вақт синовидан ўтганини муҳтарам ўқувчимиз ўзи яхши билса керак. Шоирнинг ўзи ҳарчанд бу тўпламдаги шеърларига талабчанлик билан ёндашган бўлса-да, улар XX аср шеъриятининг энг нафис, энг жўшқин, энг дилрабо намуналари бўлиб қолган.

Табиийки, шундай гулдастанинг менга тақдим этилиши, бунинг устига шоир ўз дастхати билан менинг номимга мувашшаҳ ёзиб тақдим этиши ғоятда ифтихор қилса арзийдиган ҳолдир. Лекин уни шу пайтгача эълон қилишга истиҳола қилиб келдим. Аввало, шоирнинг ўзи бирор китобига киритар, деб ўйладим. Билмадим — хаёлидан фаромуш бўлганми ё бошқа бирон сабаб биланми Абдуллажон китобига киритмади. Ўзим эълон қилаверай десам, назаримда, мақтанчоқлик қилаётгандай туюларди. Энди ёшим фалон жойга етганда

шундай ноёб бир лирик шеърни ҳеч кимга кўрсатмай босиб ётаверишим инсофдан эмас экан. Шу важдан шоирнинг ўзидан ижозат олиб, уни эътиборингизга ҳавола этмоқдаман. Бундан яна бир кўзлаган мақсадим бор — мен адабиётшунос сифатида Абдуллажоннинг ижодидан уч-тўртта мақола эълон қилганман-у, лекин унинг ижодини ҳар томонлама тадқиқ этувчи, XX аср шеъриятида, қолаверса, жаҳон шеъриятида Абдулла Орипов феноменини тўла бўлмаса-да, бир қадар мукамалроқ очиб берадиган дурустроқ бир мақола ҳам ёзган эмасман. Ҳар гал бу ишга киришмоқчи бўлганимда, бу шеърят қаршисида қаламимнинг бениҳоя ожизлигини ҳис қилардим. Ҳозир ҳам мазкур эссени ёзишга киришар эканман, шоир шеъриятини адабиётшунос сифатида таҳлилдан ўтказишни ният қилаётганим йўқ. Лекин кўнглимда Абдуллажон ҳақида анчамунча гаплар йиғилиб қолган. Абдуллажон, ўйлаб қарасам, менинг ҳаётимга анча сингиб кетган экан. У билан биргаликда қанчадан-қанча адабий кечаларни ўтказдик, турли сафарларда бўлдик, йиғинлар, анжуманлар ва ҳоказоларда иштирок этдик. Кўпдан-кўп ёрқин хотиралар, қувноқ эсдаликлар тўпланиб қолган. Назаримда, шулар тўғрисида ҳам озми-кўпми гапириб бериш менинг бурчим бўлса керак. Шундоқ экан. “Мувашшаҳ”ни эълон қилаётганимни мақтанишга йўймаслик керак — бу кўнгил-дафтарини жиндай варақламоқ учун бир баҳона, холос. Истасангиз, Абдулла Орипов тўғрисидаги эссега муқаддима...

Саратон авжида фарахли бир оқшом

Усмон Кўчқор яхши шоир, яхши таржимон, яхши ношир ва яхши инсон. Ҳар ҳолда, уни кўрганда одам ўз-ўзидан яйраб кетади. Бир вақтлар Бухородан Тошкентни забт қилгани келган бу хушфёъл, хушмуомала, самимий йигит шу ерда қолиб кетди. Хуллас, ҳар жиҳатдан мақтаса мақтагулик ажойиб инсон. Фақат битта нуқсон бор. Билмадим, буни “нуқсон” дейиш ҳам унча тўғри эмасдир. Лекин мен унинг бир ишини сира тушунмаяпман — ана шу туппа-тузук, эслик-хушлик йигит гўё бошқа вақт қуриб қолгандай авжи саратонда — 18 июлда туғилипти. Наҳотки, бухоролик бўла-

туриб, 18 июлнинг ҳамма нарсани жизғанақ қилиб куйдирадиган алангалари борлигини билмаган бўлса? Аммо бўлар иш бўлган, бўёғи синган. Ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Фақат туғилган куни муносабати билан ёзувчилар боғида дастурхон ёзишга аҳд қилгани унинг туғилган кунини танлаш масаласидаги хатосини жиндай бўлса-да, ювиб кетади. Хуллас, 18 июль кун пешиндан оғанида Абул Фарожнинг бир нодир китобини қўлтиқлаб, Усмонжоннинг туғилган кунини нишонлагани Дўрмонга — ёзувчилар боғига йўл олдим. Баҳонада Абдулла Ориповни ҳам зиёрат қилиб келишга қарор қилдим. У яқинда Япония сафаридан қайтган эди, албатта, аллақачон келиб, унинг суҳбатини олиб кетганимда ёмон бўлмасди, лекин шоир Япониядан қайтиб, уч-тўрт кун туриб-турмай, Швейцарияга йўл олди. Мендай ногирон одам тўрт мучаси бутун одамнинг кетидан югуриб, етишиб юрмоғи маҳол экан-да, деб афсусланиб қолаверган эдим.

Абдуллажоннинг Ёзувчилар боғининг ичкарироғидаги уйи таъмирланаётган экан, шунинг учун у меҳмонхонасини бошқа жойга — боғ чеккасида ўсган чинорлар соясига кўчирипти. “Меҳмонхона” ёғоч чорпоя-ю битта стол ва беш-олтита стулдан иборат экан. Лекин жуда салқин. Тангадек офтоб йўқ. Қўшни девор остида жилдираб ариқ оқиб турипти. Эски ижодхона олдидаги гулзордан хушбўй ҳидлар таралади. Мен кириб борганда Абдуллажон сирдарёлик адабиётшунос Умрзоқ Ўлжабоев ва жиззахлик ижодкор Туроб Мақсудов билан гурунглашиб ўтирган экан. Мен келиб, даврага қўшилгандан кейин бир оз ўтгач, андижонлик Тўлан Низом келди. Гурунгимиз энди қизий бошлаган эди, ўтирган жойимиздан 20—30 қадамлар нарида бирдан ола-ғовур кўтарилди. У ерда темир ўчоққа каттагина қозоб осиб, балиқ қовурилаётган экан. Бирдан унинг ёғи ёниб кетипти. Аланга вишиллаб чинорлар шохига ча етди. Кўпчиликлашиб ўчириб олишди. Бўлинган гурунгимиз қолган жойидан давом этди. Гурунгимизнинг султони албатта, Абдуллажон эди. У кечагина Швейцариядан келган бўлса-да, бу сафаридан оғиз очмай, фақат Япониядан гапирар эди. Афтидан, Япония таасуротлари унинг қалбини тўлдириб юборган бўлса керакки, уларни гапириб, адо қилолмас эди.

Уч-тўрт кун аввал бир қанча газеталарда унинг Япония ҳақидаги суҳбатлари босилганди. Лекин Абдуллажон у гапларни такрорламай, Япониянинг шоир нигоҳи билан кўрилган ўзига хос жиҳатлари, халқнинг баъзи бир урф-одатлари, ёзувчилари тўғрисида гапирарди.

— Токио ажойиб шаҳар экан. Шу бир шаҳарнинг ўзида Ўзбекистоннинг ярим аҳолисига тенг келадиган одам яшар экан. Лекин шунга қарамай, шаҳар жуда саришта ва озода. Ишонасизми, шунча юриб, нафақат Токиода, балки бошқа жойларда ҳам лоақал нишона учун бирон дона сигарета чиқиндисини ёки ерга ташланган биронта музқаймоқ қоғозини кўрмадим.

— Нима бало, улар музқаймоқни қоғози билан ейишар эканми?

— Бунисини билмадим. Буни ўзингиз борганда билиб келарсиз.

Ҳазилим Абдуллага малол келганини сездим.

Ҳижилликни тарқатиш учун мен ҳам японларнинг уюшқоқлиги-ю, интизомини мақтадим.

— Оврупонинг қайси бир шаҳарига уч минг япон томошага борган экан. Улар футбол ўйинига боришипти. Ўйин тугагач, ҳамма чиқиб кета бошлапти-ю, японларнинг биронтаси ҳам чиқишга шошилмапти.

Улар ўринларидан туриб, ўтирган жойларидаги қоғоз парчаларини, оёқ остида ётган бошқа майда-чуйдаларни йиғиб олиб, ҳаммаёқни ёғ тушса ялагудай топ-тоза қилиб, кейин стадиондан чиқиб кетишипти.

— Мен японларнинг юртида кўп юрмаган бўлсам ҳам, бир нарсани англадим — япон мўъжизаси деган нарсанинг замирида бу халқдаги аҳиллик, уюшқоқлик ва интизом ётар экан.

Абдуллажон Япониядан олиб келган совға-саломларини тарқата бошлади — булар одатдаги ручка, қаламтарош ва шунга ўхшаш бири-биридан бежирим ёдгорликлар эди. Менга бир финжон тегди. У чинни бўлса керак, оппоқ, ҳар ҳолда сирланган, унчалик катта эмас. Сиртида рангли расм — оқ чўққили Фудзияма ва яна бир манзара. Унинг бежиримлигига маҳлиё бўлиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб кўриб турсам, Абдуллажон “Унга иссиқ чой қуйиб кўринг-а”, деб қолди. Қуйдим. Бир дақиқа ҳам ўтар-ўтмас, Финжондаги сувратнинг

ранги ўча бошлади, кейин у бутунлай ғойиб бўлди. Унинг ўрнига эса... Ўзбекистон байроғи, Самарқанд ёдгорликлари, карвонларнинг рангли тасвири пайдо бўлди. Чинакам муъжиза! Буни қарангки, японлар ҳатто мана шу арзимас ёдгорликда ҳам ўзларининг юксак истеъдод эгаси эканини, ғоят укувли ва қорувли халқ эканини намоиш қила олипти. Калланинг ишлагани, топқирлик бундан ортиқ бўладими.

Мен совгадан мамнунлигимни айтиб улгурмасимдан Абдуллажон Япония билан боғлиқ яна бир жиддий гапни гапирди.

— Японлар ўзбекларни жуда ҳурмат қилишар экан. Айниқса, Сурхондарёда Қоратеподаги археологик қазилмаларда будда ҳайкаллари ва ибодатхоналари топилгандан бери, уларнинг қизиқиши яна ҳам ортган. Профессор Като ҳозир ҳам тадқиқотларини давом эттиряпти. Умуман, буддавийликнинг бир илдизи Ўрта Осиёда деган илмий фаразлар ҳам йўқ эмас. Шунинг учун, Японияда японча-ўзбекча луғат чоп этилди, “Бобурнома”нинг танқидий матни, Фитрат асарларининг бир жилдлиги босилди. Япон университетлари ва коллежларида ўзбек тили ўрганиляпти. Менинг Токиога келганимни эшитиб, ўзбек тилининг бир нечта мухлиси ўзбек билан ўзбек тилида суҳбатлашмоқ учун мен тўхтаган жойга келишди.

Гап шу жойга етганда, ёғи ёниб кетган балиқ олиб келинди. Билмадим, бир зумда бошқа балиқни тоза-лаб, қозонга солишганми, ҳар ҳолда балиқ сира куйган эмасди. “Ё пирим, — деб дилимда ёқа ушладим мен — ўзбекларнинг ҳам маҳорати, гарчи пазандалик бобида намоён бўлса-да. умуман, чакки эмас. Балиқ жуда лаззатли тайёрланган эди. Балиқпазимизни мақтай-мақтай уни тановвул қилишга киришдик. Гурунг балиқхўрлик устида ҳам тўхтамади.

— Манави китоб сизга — бир кўриб чиқинг, маъқули бўлса, таржима қиларсиз, — деди Абдуллажон. Бу китоб Тадзеки Цузии деган япон ёзувчисининг ўтган йили Москвада рус тилида нашр қилинган “Сарҳадларнинг интиҳоси” деган ҳикоялар тўплами эди. Мен бу ёзувчининг бирор асарини ўқиш тугул, номини ҳам эшитмаган эдим.

— Бунинг ажабланидиган жойи йўқ, — деди Абдул-

лажон. — Бу китоб унинг рус тилида эълон қилинган биринчи китоби. У жуда ажойиб одам экан. Япониянинг энг машҳур миллионерларидан. Ўнлаб завод-фабрикалари, компаниялари бор. Булар ҳам етмагандай, савдо-сотиқ ишлари билан ҳам шуғулланар экан. Одатда у ҳеч кимни қабул қилмас экан — бунақа ишларга мутлақо вақти йўқ экан. Менинг Ўзбекистондан эканимни билиб, қабул қилишга рози бўлди. Қадди-қомати келишган, хушбичим киши экан. Мен унинг шаҳдам ҳаракатларини, дадил-дадил гап-сўзларини кўриб, ўзимга тенгқур бўлса керак, олтмишларни қоралаб қолгандиров, деб ўйладим. 79га кирган экан! Суҳбатимиз жуда қизиқарли бўлди. У япон адабиётидан ўзбеклар нималарни билишини сўради, адабий ҳамкорликни йўлга қўйиш тўғрисида жуда бамаъни гапларни айтди. Охир пировардида боядан бери ўзимни қизиқтирган саволни бердим: — “Ҳеч нарсага муҳтожлингиз йўқ, вақтингиз йўқ, нима зарур сизга ёзувчилик қилишининг? Ахир, бунинг ҳам ўзига яраша машаққатлари бор-ку?” “Нима қилай?” — деб оддийгина жавоб берди у. — Ёзмасам туролмайман. Кўнгил шуни хоҳлайди”. Суҳбатимиз охирида у менга китобини тақдим этди — бағишловини японча ёзипти. Нима деб ёзганини билолмай гарангман!

Мен Абдуллажоннинг гапларини тинглаб ўтирибман-у, бошқа хаёллар калламда ғужғон ўйнаяпти. “Ё тавбангдан кетай! Бу Абдуллажон ўша мен билган, қирқ йилдан бери мулоқот қиладиган Абдуллажонми? Ўша учта нимжон, жуссаси кичик Толмас Норов, Бегали Қосимов, Абдулла Орипов деган қашқадарёлик талабанинг биттасими? Ёш бўлса-да, жўшқин, ҳеч қанақа қолипга сифмайдиган, илҳоми тошқин дарёдай ёпирилиб келадиган шоир йигитми? Йўқ, бугун қаршимда ўтирган Абдулла Орипов салобатли, йиллар юки бироз гавдасини букиб қўйган, ортиқча сочлари тўкилиб, пешонаси янада ялтираб қолган, гапларида Шарқ донишмандларига хос мантиқ ва теранлик касб этган, нафақат ижодкор, балки етук, сермулоҳаза, кенг кўламда фикрлайдиган давлат арбоби эди. Унинг чақмоқдек қарашлари ёки ногаҳоний пешонасининг тиришишлари, қошининг чимирилиши унча-мунча одамни шошириб қўйиши ҳеч

гап эмас эди. Кейин мен Абдуллажонни Сото университетининг профессори бўлгани билан табрикладим. Абдуллажон профессор, деб эълон қилиш маросимининг тафсилотини айтиб берди. Гап айланиб, яна ўзимиздаги баъзи бир ишларга тақалди.

— Республикамиз мустақил бўлгандан бери анча-мунча шоиру адибларимиз чет эллардан турли жамиятлар ва ҳатто академияларга аъзо бўлишяпти. Ўзбекистонда ҳам Фанлар академияси бор. Бир вақтлар унинг яхши анъанаси бор эди — энг етук шоир ва адибларимиз Академияга аъзо қилиб сайланишарди. Масалан, Ойбек, Ғафур Ғулом ва бошқа улуғларимизнинг номи Академиянинг обрўйини кўтарган бўлса кўтарганки, сира тушириб юборган эмас. Нима, бугун академикликка муносиб ижодкорларимиз қолмаганми? — деб сўрадим мен анчадан бери кўнглимда айланиб қолган саволни. Абдуллажон ҳазил аралаш жавоб берди:

— Ижодкорларимиз-ку етарли, лекин бугунги Академия уларнинг фикр-мулоҳазаларига маслаҳатларига муҳтож бўлмаса керак-да...

Суҳбатлашиб ўтириб, вақт ўтганини ҳам билмай қолибмиз. Ёзувчилар боғи ошхонасида Усмон Қўчқорнинг таваллуд кунига йиғилганлар бизга маҳтал бўлиб ўтиришган экан. Ҳаммамиз у ерга кирдик. Дастурхон устида яна мароқли суҳбатлар, алёрлар давом этди. Абдуллажон дарҳол йиғиннинг жиловини қўлига олди ва кеча охиригача уни қўлидан чиқармади.

Олис йилларнинг баъзи бир ҳикоятлари

Хаёл мени яна ўша олис йилларга — Абдуллажон адабиёт майдонида илк қадамларини қўйган йилларга олиб кетади. Унинг шеърлари биринчи марта 60-йилларнинг бошида эълон қилинди. Бу ишга менинг бевосита даҳлим бўлгани учун, баъзи тафсилотлар устида тўхталиб ўтай. Ўша кезларда менинг ҳозирги ўзбек шеърияти тўғрисида бир-иккита мақолам чиқиб, “шеъроят бўйича мутахассис адабиётшунос” сифатида ном чиқарган эдим. Шунинг учун ёшлар тез-тез менга шеърларини бериб, маслаҳатлар сўраб туришарди. Кунларнинг бирида Абдуллажон бир даста шеърини қўлимга

тутқазиб, ўқиб беришни илтимос қилди. Шеърлар менда жуда катта таассурот қолдирди. Уларда фикр жуда тиниқ ва теран, одатдаги кўникиб келинган силлиқликдан маҳрум, туйғулар ҳам ғоятда жўшқин эди. Улар ёш шоирнинг қалбига сиғмай тўлқин ураётгани, кўпириб-тошиб ташқарига интилаётгани сезилиб турарди. Ҳали 20 ёшга тўлиб улгурмаган, матбуотда бирон асари чиқмаган ҳаваскор шоирнинг бу қадар юксак шеърлар ёзишига одамнинг ақли бовар қилмасди. Шеърларни “Шарқ юлдузи” таҳририятига олиб бордим. Уларга ҳам маъқул бўлди. Мендан ярим бетгина оқ йўл ёзиб беришни илтимос қилишди.

Орадан кўп ўтмай, шеърлар босилиб чиқди. Абдуллажоннинг адабиётдаги катта йўли шу тариқа бошланган эди.

Шу ўринда кўпдан бери кўнглимга туғиб юрган бир гапни айтмасам бўлмас. Ўшандан бери одамлар мени “Абдулла Ориповнинг устози”, деб эслашади. Албатта, бу ном жуда шарафли ва ҳар қанча ифтихор қилса арзийди. Лекин шу билан бирга унга ҳаддан ташқари ортиқча қиммат бериб юбориш керак эмас. Масалан, мен бўлмасам, Абдулла Орипов ёки Эркин Воҳидов кашф этилмай қолиб кетарди ёхуд уларнинг шоир сифатида туғилиши чўзилиб кетарди, деб ўйлаш мутлақо хато бўлур эди. Уларнинг истеъдодлари шу қадар улғулки, ҳар қандай шароитда ҳам биров ёрдам берадимийўқми — бунисидан қатъи назар — намоён бўлиши муқаррар эди. Албатта, менинг иштироким уларнинг рўёбга чиқишига бир туртки бўлган бўлиши мумкин, лекин қолган ҳаммасини шоирларнинг ўзи адо этган. Лекин очиғини айтиб тан олмоғим керак — Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовнинг устози, деган унвон менга бошқа кўпгина мартабаю унвонларимдан ортиқроқ ёқади.

Шундай қилиб, шеъриятимиз оқшомида янги юлдуз пайдо бўлди. Кейинчалик Абдулла Қаҳҳор ёшлар ижоди ҳақида ёзган бир мақоласида: “Баъзилар адабиётга бурқсиб, тутаб киради, баъзилар эса чақмоқдек ёниб киради”, деб ёзганида ёниб кирганлар қаторида, биринчи навбатда Эркин билан Абдуллани назарда тутган эди.

Абдуллажон шеърларининг матбуот юзини кўришида

менинг иштироким борлигида ҳеч қанақа ажабланидиган жойи йўқ — Ҳар нима бўлганда ҳам, яхшимиёмонми — мен Абдуллаларга дарс берганман ва уларнинг ёзган нарсаларига эътибор билан қараш менинг бурчим эди. Бу ишнинг ҳайрон қоладиган бошқа бир жиҳати бор. Гап шундаки, 1956 йилда шахсга сифиниш кескин танқид қилинганидан кейин мамлакат ҳаётида жиндай бўлса-да, ўзгариш содир бўлди. Мафкура иқлимида бироз илиқлик пайдо бўлди. Шунда бирдан маълум бўлдики, бутун мамлакат бўйлаб, қалблари занг босган, мудроқ ҳолга тушиб қолган одамлар уйғона бошлади, бу уйғониш ҳаётда, одамлар ўртасида ҳақиқатга, янги нафасга ва умуман руҳий янгиланишга эҳтиёж жуда катта эканини намойиш қилди. Одамлар янги, ҳаққоний ва инсоний сўзда, янги адабиётда ўз ташналикларини қондирадиган асосий воситаларни кўрдилар. Мамлакатда мислсиз воқеалар рўй бера бошладилар — масалан, Москвада Евтушенко, Вознесенский, Рождественский каби шоирларнинг кечаларига 10 минглаб одам йиғилдики, уларни милиционерлар тартибга солишга мажбур бўлишди. Ўзбекистонда ҳам худди шу аҳволни кузатиш мумкин эди. Масалан, 60-йилларнинг бошида мен Билимлар уйининг 1000 киши сифадиган залида бир шеърият йиғинига раислик қилганим эсимда. Кечага чипта сотилган эди. Унинг устига кеча рўза ҳайитига тўғри келган эди. Шунга қарамай, залга одам тўлиб кетган, унда биронта ҳам бўш жой қолмаган эди. Янги шеъриятга эҳтиёж ана шунақа эди. Мени шу пайтга қадар ажаблантирадиган нарса шундаки, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби янги шеърият вакиллари қандай қилиб шу эҳтиёж авж нуқтасига чиққан бир пайтда олдинма-кетин адабиёт майдонига кириб келишдийкин? Бу — тасодифми? Ёки бунинг тагида қандайдир бошқа бир омиллар ва сирлар бормикин? Нима бўлганда ҳам тўла масъулият билан айтаманки, бу икки шоирнинг пайдо бўлиши, ўша йиллари кетма-кет нашр қилинган шеърий тўпламлари XX аср ўзбек шеъриятини беқиёс юксакликка кўтариб юборди. Бу шеърият мудроқ қалбларни узил-кесил уйғотди, занглаган ва муз қотган ҳисларни эритди, уларга кўпгина изтиробли дардларини унутишга ёрдам берди.

Бу шеърят билан учрашиш юз минглаб одамлар учун чинакам шеърят байрамига айланиб кетди. Фақат тўпламлар эмас, айрим шеърлар ҳам маънавий ҳаётда ёрқин из қолдириб, узоқ вақт порлаб турди. “Булбул”, “Қасамдара”, “Темир одам”, “Биринчи муҳаббатим”... Бу рўйхатни давом эттириш мумкин. Китобхонлар, айниқса, ёшлар уларнинг пайдо бўлишини интиқлик билан кутишар, уларни нафақат шеърят кечаларида, балки ўзлари ёлғиз қолишганда ҳам ҳузур қилиб ўқишар, том маънодаги гўзал шеърятга ошно бўлганларидан руҳиятлари бениҳоя бойиганини ҳис қилишарди. Ҳаммасини эмас, биргина “Онажон” шеърини айтай. Шеър 1966 йилда шоирнинг онаси Турди Карвон қизининг вафотига бағишланган марсиядир. У шунақа изтироб билан, шунақа самимий эҳтирос ва ҳаққонийлик билан ёзилганки, ҳозирга қадар ҳар қандай одамни ҳам ларзага сола олади. Ўзбек шеъриятида онага бағишланган шеърлар кўп. Уларнинг ичида бениҳоя зўр қувват билан ёзилганлари ҳам бор. Назаримда, шулардан бири Миртемирнинг ўз онасига бағишланган шеъри эди. Бироқ Миртемир шеърини асло камситмаган ҳолда айтаманки, Абдулланинг “Онажон”и ундан беқиёс устун туради. Менга қолса, Абдулланинг бу шеърини Моцартнинг ўлмас Реквиемига таққосласа бўлади.

Хуллас, ўша йилларда ва кейинги 70-йилларда ҳам Эркин билан Абдулла том маънодаги улуғ шеърят яратишган ва ўзбек шеърятини жуда юксак поғоналарга кўтаришган эди. Бу икки шоирнинг дурдона асарлари юз минглаб шеърят ихлосмандларининг бутун фикри-зикрини, ҳис-туйғуларини эгаллаб олганди — шоирларимиз қалбларнинг ҳукмдорларига айланган эди.

Аммо шўро замонида ҳукмрон мафкуранинг соғлом ақлга тўғри келмайдиган ғаройиб ўйинлари бўларди. Бу мафкура муҳиблари ўзларини истеъдодпарвар қилиб кўрсатишни яхши кўришарди, уларга узлуксиз гамхўрлик қилиш билан банддай кўринар эдилар. Аммо истеъдод эгаси бир баҳя чегарадан чиқса, парвози ўта шиддатли бўлса, одамлар ва, айниқса, ёшлар ўртасида эътибори меъёрдагидан ортиброқ кетса, дарҳол бундай ижодкорнинг оёғидан тортиб, ерга тушириб қўйиш пайдидан бўларди, керак бўлса, бошига бир уриб, пачоқ-

роқ қилиб қўйишдан ҳам тоймасди. Абдулланинг парвози эса борган сари шиддатли тус олиб бормоқда эди. Бунинг устига 60-йилларнинг иккинчи ярмида ҳукмрон мафкура нима сабабдандир кўп соҳаларда фаол ҳужумга ўтди: турли қарорлар қабул қилинди, кўп ижодкорлар қораланди. Анча масалаларда янги таъқиблар бошланди, етакчи партиявий газеталарда таҳдидлар ва пўписаларга тўла мақолалар, бош мақолалар эълон қилина бошланди. Бундай шароитда Абдулла ҳам ўзининг тегишли насибасини олмай қолмади. Тирноқ тагидан кир излайдиган мафкурапарастлар Абдулланинг бир қанча шеърига ва айниқса, “Тилла балиқ”қа ёпишиб олишди. Кейинроқ эса баъзи бир ёзувчилар “Жаннатга йўл”ни гоёвий зарарли асар, деб эълон қилишди. Бунақа зарбаларга дуч келмаган ёш шоир анча саросималикка тушди, бир қанча вақт қаламини қантариб қўйишга ҳам мажбур бўлди. (“Олти ойки, шеър ёзмайман..”). Бахтимизга, унинг тушқунлик даври узоқ чўзилмади — катта-кичик, узоқ-яқин дўстлари Абдуллани тушқунлик ботқоғига ботиб кетишига йўл қўйишмади. Даҳшатли мафкура чиғириғидан бир марта ўтган шоир энди янада кескинроқ, янада ҳаққонийроқ шеърлар ёза бошлади.

Шундай шароитда Абдулла Ориповга ўша пайтдаги республика раҳбари Шароф Рашидов эътиборини қаратди. У Абдуллани ҳузурига чақирди, у билан узоқ суҳбатлашди, ёш ижодкорга унинг порлоқ истиқболини кўрсатиб берди ва тўғридан-тўғри шахсан унга Дантенинг “Илоҳий комедия”сини таржима қилишни топширди. Республиканинг раҳбари шундай муомала қилса, ҳар қандай одамнинг ҳам кўнгли кўтарилиб, ҳатто эсанкираб қолиши ҳеч гап эмас. Абдуллажон унинг гапларини, топшириғини дастуриламалдай қабул қилди. Шароф Рашидов ёш шоирга бошқа илтифотлар ҳам кўрсатди. Абдулла енг шимариб, бу топшириқни бажаришга киришди. Билмадим — Шароф Рашидов Абдуллага бу ишни топширганда нимани кўзда тутди, қандай нияти бор эди — буларни билмайман. Лекин Дантенинг асари жуда катта асар эди (унинг таржимаси ҳали ҳам тугагани йўқ), уни битириш учун жуда катта билим, қунт, ҳафсала керак эди. Нима бўлганда ҳам шундан кейин шоир илҳомининг аввалги замзама-

лари бироз пасайгандек бўлди, ёзган шеърлари ҳам баъзан юрак қаъридан чиқмай, авжи паст қўшиқдай сустроқ чиқа бошлади, шоир ижод изтиробларига тушганда аламини бошқа нарсадан оладиган, нажот кўприklarини қидирадиган бўлиб қолди. Ниҳоят, бир неча йил ўтгач, таржима тугади — Абдуллажон “Илоҳий комедия”нинг биринчи китобини зўр маҳорат билан, юксак шоирона руҳда таржима қилганди. Лекин айна чоғда, аввалги даражада кишини ларзага соладиган шеърлар камайгани сезилади. Мен бу гапларни таъна тарзида айтаётганим йўқ, негаки, биламан, ҳар қандай истеъдодли ижодкорнинг ижоди ҳам муттасил кўтарилишдан иборат бўлмайди. Ижод йўли ғоятда мураккаб йўл — унда тушишлар ва кўтарилишлар алмашишиб туриши табиий Биз мухлислар эса, енгил-елпи хулосалар чиқариб, шоирни алқаш ёки унга дашном беришдан аввал уни тушунишга ҳаракат қилсак, унга ҳамдард бўлишга тиришсак яхшироқ бўлади.

Ориф бобо ва Турди момо ҳақида сўз

Табиийки, Абдулла билан ўртамиздаги муносабатлар тез орада оддий домла-шоғирдлик муносабатлари доирасидан ўсиб чиқди. Абдуллажон бошқа шоир ва адибларнинг ҳам ҳурматини қозонди. Улар ҳам Абдуллажонга энг яқин — қариндошларига, туғишган укаларига қарагандек қарай бошладилар. Абдуллажон анчадан бери бизни Қашқадарёга, ўзи туғилиб ўсган қишлоққа таклиф қиларди. Ниҳоят, бунинг вақти-соати 1966 йилнинг эрта баҳори экан — Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиров, мен ва Абдулла Орипов биргаликда Қаршига келдик. У ерда бизга ўша кезларда Қаршида ишлаётган Абдуғафур Расулов кўшилди. Сафаримиз хусусий меҳмондорчиликка ўхшамасин деб, Қарши пединститутида учрашув қиладиган бўлдик. Институт домлалари бизни илиқ кутиб олишди. Институт яқинида ботаникларнинг меҳмонхонаси бор экан — ҳаммамизга ўша ерда жой тайёрлаб қўйишган экан. Ўша кезларда Министрлар Советининг раиси бўлиб ишлаётган Раҳмонкул Қурбоновнинг Қаршидаги уйи шундоққина биз тушган меҳмонхонанинг рўпарасида экан. Биз

борган кунлари у кишининг оналари қазо қилган бўлиб, уйларида фотиҳагарчилик бўлиб турган экан. Албатта, биз ҳам фотиҳага кирдик. Билмадим, фотиҳа эгалари бизни танишдимми-йўқми, ҳар ҳолда бошдаги шляпаларимиз ва бўйинбоғларимизни кўриб ичкари уйга олишди. Хона ичида ҳам дастурхон тузалган экан. Биз дастурхон теварагига ўтирдик. Чой келтиришди. Нонлар ушатилди. Лекин ҳеч ким тиловат қилгани йўқ. Биз уй эгаларига қарадик, улар бизга қарашди. Мен: “Тиловат қилинмайдими?” — деб сўрамоқчи бўлгандим. Асқад ака мени қайтарди: “Шошманг, Озоджон, шошманг, ўзлари билишади”. Тиловат қилинмади. Бироздан кейин фотиҳага кўл очиб ўрнимиздан кўтарилдик. “Ҳа, энди, қозончининг ихтиёри ўзида қайдан кулоқ чиқарса...” деган мақол эсимга тушди.

Некўзда бизни кутиб туришган экан. Қишлоқ поёнсиз адирлар бағрида жойлашган. Эрта баҳорда борганимиз учун ҳар томон ям-яшил — худди ўрқач-ўрқач тўлқинлари қотиб қолган яшил денгизга ўхшайди. Бу ерларнинг ҳусн-таровати йилда бир марта очиладиган гулга ўхшаб фақат баҳор чоғидагина ўзининг бетакрор латофатини тўла намойиш этади. Аммо баҳор ўтиши билан ҳаммаёқ офтобнинг қақшатғич тафти остида қовжираши, бир хил, кишини сиқиб юборадиган даражада якранг тусга киради. Некўз Қаршидан унча узоқда эмас экан. Кўп ўтмай етиб бордик. У бизга зангори денгиз ўртасидаги бир оролчадай туюлди.

Абдуллажонларнинг ҳовлиси анча кенг экан. Ҳовлида қатор қилиб қурилган бир қаватли лойсувоқ уй. Дарахт йўқ ҳисоб! Хонадон бошлиғи жиккаккина Ориф ота бизни дарвоза олдида кучоқ очиб кутиб олди. Биринчи марта кўришаётган бўлсакда, эски қадрдонлардек бир лаҳзада тил топишиб кетдик. Серҳаракат, симобдай бир жойда тиниб туролмайдиган, жуда сўзамол бу одам кўп йиллар мобайнида қишлоқнинг каттаси бўлган экан. Унинг гаплари маънодор, том маънода ўзбекона, яъни тагдор ва образли эди. Ҳовлига кирдик. Ҳовлида Турди момо билан кўришдик. У ҳам жуссаси кичик, лекин истараси иссиқ. Юзларида ажин кўп, устидаги кийимлари одми — дашт аёлларининг одатдаги либосларидан. Кўзлари ғоятда чақнайди. Бу аёлнинг бутун вужудидан меҳр ёғилиб ту-

рарди. У тўрт ўғил, тўрт қиз кўрган экан. Албатта, уларнинг ҳаммаси ҳам унинг учун жуда азиз, суюкли. Лекин ўғилларининг кенжаси Абдуллажон суюкларнинг суюклисиди эди. У ўғлининг теграсида парвона бўлар, уни еру кўкка ишонмас, ўтқазгани жой тополмасди. Назарида, Абдуллажон ҳали ҳам жуда ёш, ўзини эплаб юролмайдиди, бир зум она қарамаса, бирон шўхлик қилиб, азият чекиб қолиши мумкин. Айни чоқда, онанинг Абдуллажондан мамнун экани, ундан гурурланиши ҳам яққол сезилиб турарди. Бугун унинг хонадонига ўғли туфайли Тошкентдай шаҳри азимдан унинг домлалари ва қаламқаш дўстлари кириб келганидан боши осмонга етган эди.

Турди момо қўлини очиб, ҳаммамизни узоқ дуо қилди, ҳаммамизга яхши тилаклар тилади, ҳаммамиз қатори фарзандларига ва айниқса, Абдуллажонга ҳам яхши тилаклар тилади. Кейин бу ҳовлидан ташқарига чиқдик. У ерда кенг бедапояда бизга жой тайёрлаб кўйишти. Жой деганимиз бедапояга ёзилган каттагина қўлбола гиламдан иборат эди. Унинг тўрт томонига кўрпачалар тўшалган, семиз-семиз ёстиқ-болишлар кўйилган, ўртада дастурхон, унинг усти турли-туман мева-чевага, қанд-курсга тўла эди. Ён-веримизда бирон туп дарахт йўқ, тепадан баҳор куёши жизганак қилиб кўйдирмаса-да, ҳар ҳолда сезиларли тарзда қиздириб турипти. Даврамизда қишлоқ оқсоқолларидан ҳам бир-икки киши бор эди, Қаршидан бир-иккита домла билан шоир Умаржон Исмоилов ва Сувон Соқиев ҳам бирга келишган.

Сўнг Абдуллажоннинг акалари — энг катта акаси Ҳалил ака, Мели ва Раззоқ орадан кўп ўтмай, бир-биримиз билан апоқ-чапоқ бўлиб кетдик, бегона одамлар орасида бўладиган тортиниш орадан кўтарилди. Қарабсизки, устимиздаги костюмлар ечилган, бўйинбоғлар олиб кўйилган, кўйлақларимизнинг очиқ ёқаларидан ҳаммамизнинг кўксимиз кўриниб турипти, уни баҳорнинг илиқ шабадаси силаб-сийпаб, роҳат бағишлай бошлади, оқибатда куёшнинг тафти ҳам унчалик билинмай қолди.

Сухбатимиз қизигандан-қизиди. Баҳс қиладиган бирон мавзу йўқ эди — гап мол-ҳол тўғрисида, об-ҳаво, унинг инжиқликлари, рўзғор ташвишлари, фар-

зандларнинг ўқиши тўғрисида борарди. Яна, албатта, қишлоқ одамларининг соддалиги, шу туфайли турфа можароларга йўлиқиб туришлари тўғрисида ҳар хил кулгили ҳангомалар айтилди.

Дилингга хуш ёқадиган одамлар билан ўтирсанг, вақт қандай ўтганини ҳам билмай қолар экансан. Шўрва тортилди, янги сўйилган гўшларнинг тотли эканини мақтай-мақтай тановул қилдик. Кейин Ориф бувадан кетишга ижозат сўраб, фотиҳа беришини илтимос қилдик. Ориф бува мийиғида кулиб деди:

— Мен шўрванинг фотиҳасини билмайман. Фақат ошнинг фотиҳасини биламан.

Қоринлар жуда тўйиб кетган бўлса-да, “ошнинг фотиҳасини” кутишга тўғри келди, ахир, мезмоннинг руҳсатисиз дастурхонни тарк этиш ўта одобсизлик бўлади-да.

Ниҳоят, дастурхонга фотиҳа ўқилди, ўрнимиздан турдик. Бизни кузатар экан, Ориф бува мен билан Пиримқулга алоҳида тайинлади:

— Абдуллажон Тошкентда қолди. Энди қайтиб бу ерларга келиб туrolмаса керак. Ҳали жуда ёш, турмуш нималигини билмайди. Ўзинглар бош бўлиб, панд-насиҳат қилиб, тўғри йўлга солиб турмасанглар бўлмайди. Абдуллани сизларга, сизларни Худога топширдим.

Ҳа, ота ҳам Абдуллажонни Турди момодан кам яхши кўрмас эди, эрта-ю кеч унинг ташвишини чекар экан. “Менинг кўнглим болада”, деганлари шу экан-да.

Кейин бу қишлоқ бизнинг Қашқадарёдаги зиёратгоҳларимиздан бири бўлиб қолди. Абдуллажон билан биргами ёки Абдуллажонсиз Қашқадарёга нима иш билан келмай, албатта, бирров Некўзга ўтадиган, Ориф бувага бир қур салом бериб, унинг суҳбатини олиб қайтадиган бўлиб қолдим. Ориф бува ҳам Тошкентга келганларида бизникига ҳам келиб турар эдилар. Бир куни у киши менга совға қилиб, қўй тери олиб келипти. Тери жуда антиқа эди. Уни сур деб айтар эканлар. Терининг ипакдек майин гуллари товланганда, олтин тусга кирар экан. Бундай терилар мингтадан битта чиқиб қолар ва шунинг учун жуда қиммат турар экан. Жуда хурсанд бўлиб кетдим. Кўпдан бери шунақа бир телпак кийишни орзу қилиб юардим. Бешёғочда телпак тикадиган устахона бор эди. Терини қўлтиққа уриб, оёқни қўлимга

олиб устахонага югурдим. Устахонанинг хўжайини анча ёшга бориб, букчайиброқ қолган яҳудий экан. У кўзойнагини тақиб, терини обдон кўздан кечирди-да:

— Терингиз яхши, асл тери экан. Лекин биз тикиб беролмаймиз. Муҳр керак.

— Қанақа муҳр?

— Қанақа бўларди — ҳукумат муҳрида. Қоракўл терининг ҳар биттаси ҳисобда туради. Устахоналар уни муҳрсиз олишга ҳақлари йўқ.

— Муҳрни қаерда уриб беради.

У негадир маккорона кулди-да. жавоб берди:

— Министрлар Советида. Ўша ерга боринг.

Мўйнадўзнинг нега кулганини кейин англадим — ўшанда ўн беш кун идорама-идора қатнадим, лекин бирон жойда муҳр урдиришнинг иложи бўлмади. Терини целлофанга ўраб олиб қўйишга тўғри келди. Орадан бир-икки йил ўтгач, Гоголнинг қаҳрамонларидек, бисотимизни офтобга ёйиб шабадалаштиришга тўғри келди. Не кўз билан кўрайки, целлофанни очиб, терини кўрсам, оппоқ бўлиб, тагининг ўзи қолипти-ю, қоракўлнинг гулидан эса нишона ҳам йўқ. Сурнинг мазасини куя кўрипти. Ориф буванинг терисидан телпак кийиш ношудлигим важдан насиб қилмаган экан.

Ориф бува узоқ умр кўрди — у 1998 йилда юз бирга яқинлашиб оламдан ўтди. Бу донишманд нуруний инсонни мангу маконига узатиб қўя олмадим — ўша кезларда мен кесилган оёғимни парваришлаб, касалхонада ётардим.

Некўзга биринчи сафаримиздан кейин кўп ўтмай, Ориф буванинг топшириғини бажаришга киришдик, яъни Пиримқул Қодиров билан икковимиз Абдуллажоннинг тарбиясига дарров киришмасак бўлмайди, бу ишда фурсатни бой бериш мумкин эмас, деган қарорга келдик. Бу тўғрида Абдулланинг ўзига ҳам маълум қилдикки, ажойиб кунлардан бирида Ёзувчилар боғига йўл олдик. У ерда асрий арғувоннинг соясига чоғроқ бир столни қўйиб, Абдуллани рўпарамизга ўтказдик-да, тарбия ишларини бошлаб юбордик — биримиз олиб, биримиз қўйиб, ижод ишининг мураккаблиги, дунёда ҳасад деган нарсалар борлиги, шуҳратпарастлик истеъдоднинг кушандаси эканидан гапирдик. Ай-

ниқса, ичкиликни қаттиқ қораладик, ичкилик туфайли не-не улуғ одамларнинг истеъдоди яшнамай, нобуд бўлганини таъкидладик. Гапларимизнинг ҳаммаси тўғри ва бениҳоя доно эди. Фақат бир масалада андак хатога йўл қўйибмиз, шекилли — гапимиз гапимизга улансин, суҳбатимиз ширин бўлсин деб, анави сабилдан бир-икки шишани дастурхонга қўйган эканмиз, Абдуллажон насиҳатгўй акаларининг гапини бўлмай, одоб сақлаб, бошини қўйи солганича тинглаб ўтирди, ичган бўлса, бир-икки пиёла чой ичди, холос. Биз эса ўзимиз гапираётган гапларга ўзимиз маҳлиё бўлиб, бир қултум-бир қултумдан қилиб ўтириб, анча жойга бориб қолибмиз. Албатта, Пиримқул хушёрликни қўлдан бермаган, мендан кўра тетикроқ ва бардамроқ эди. Тарбиянинг чаласини у охирига етказиб қўйган бўлса керак.

Эртасига бу ишлардан ёмон хижолат чекдим: “Насиҳатчи бўлмай кет-а, аввал ўзингга боқ, кейин ногора қоқ-да”, — дея ўзимни ўзим койидим, лекин Абдуллажон билан кўришганда сир бой бермадим, отдан тушсам ҳам, эгардан тушмай: “Ичкиликка ҳирс қўйган одамнинг аҳволи қандоқ бўлишини кўрдингми. Бундан ибрат ол”, — деб писанда қилдим.

Бу гаплар ўтиб кетди, лекин мен кейинчалик бу тўғрида кўп ўйладим. Ўшанда Абдуллажон жуссаси кичкина, нимжон, ҳали уйланмаган, ғўргина бир йигитча эди. Албатта, ҳаётнинг паст-баландини кўрмаган тажрибасиз одам тўғри йўлдан чалғиши, тойиб кетиши, адашмоғи осон гап. Бироқ, у ҳали ёш бўлгани билан, бизга ғўр кўрингани билан шеърларида ўзининг фавқулодда сифатларини исбот қила олди-у? Унинг ҳис-туйғулари ҳам, фикрлари ҳам кўпни кўрган донишманд одамники янглиғ эди, у инсон ва ҳаёт тўғрисида ўша кезлардаёқ етук мутафаккир сингари фикр юритарди.

*Дунё деган шундайин англаб бўлмас сир экан,
Гоҳ кенг экан, гоҳида туйнуксиз қаср экан.*

Бу ҳикматнинг мағзини чақиб кўринг — у буюк Шарқ классикларининг шоирона умумлашмаларидан нимаси билан қолишади? Буларнинг бари Абдуллажоннинг ўзимиз қатори одам эмаслигидан далолат бер-

майдими? Унинг истеъдоди фавқуллода хусусиятга эга эканини исбот қилмайдими? Шундоқ экан, бу одамга сийқа гаплар, хашаки ҳақиқатларни рўкач қилиб, на-сихат қилиш жоизми?

Шундан кейин орадан кўп ҳам ўтмай, яна бир воқеа рўй бердики у, менинг Абдулла шахсиятида оддий ин-соний қарич билан ўлчашга бўй бермайдиган жиҳатлар мавжуд экани ҳақидаги тусмолимни яна бир бор тас-диқлади.

Абдулла ўқишни битиргач, ўз-ўзидан уни Тошкент-да олиб қолишди, ишга ҳам жойлашди, газета-журнал-ларда шеърлари тез-тез босила бошлади, китоблари бир зумда кўлма-кўл бўлиб кетар, қай бир учрашувлар-га борса мухлислари уни минбардан соатлаб тушир-май, шеър ўқишга мажбур қилишарди. Хуллас, ёш шоир ўзининг юлдузли онларини бошидан кечирмоқда эди. Аммо... аммо ана шу бахтдан кўзлари чақнаган, манг-лайи ярқираган, ҳар қандай даврада танқис бўлган, ашаддий мухлислари жону жаҳонини бахш этишга тай-ёр бўлган шоирнинг шеърият мажлисларидан чиқиб борадиган маскани йўқ эди. У — уйсиз эди. Дастлаб, ошна-оғайниларианикида ётиб юриди, кейин ижарала турди, лекин ҳамманинг суюкли шоири бўлганига қара-май, уйсиз, ночор аҳволда эди. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Тошкентда уй-жой масаласи жуда танқис эди. Айниқса. Тошкент зилзиласидан кейин жуда танг аҳвол вужудга келди. Тўғри, зилзиладан кейин Тошкентда уй-жой қурилиши жуда авж олиб кетди. Лекин шунга қарамай маҳаллий аҳоли вакиллариининг уй-жойга эриш-моғи жуда қийин кечарди. Бунинг учун йиллаб кутмоқ керак эди. Бу масалада Абдуллажонга ёрдам бериши мумкин бўлган бирдан-бир ташкилот ёзувчилар уюш-маси эди, лекин ҳадеганда бу масалада унинг сўзи ўтавермади. Хуллас, биринчи қадамлариданоқ шеърият дунёсига баркамол шоир сифатида кириб келган Аб-дуллажон тишини-тишига қўйиб, ўз юртида мусофир-лик дардини чекиб юришга мажбур эди. Кунлардан бирида мўъжиза рўй берди. Ўша кун у қадимги Туркис-тон шаҳрида тасаввуф шеъриятининг буюк намояндаси Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилган ва унинг руҳига тавалло қилиб, бошқа тилаклар қаторида бирор бошпана бўларлик маскан ҳам сўраган эди. Кечаси Аб-

дуллажон туш кўради. Тушига оқ кийимли, оқ саллали, соқоли кўксига тушган пир киради. Абдуллажон бу муборак зотнинг қўлини олади. У эса эрталаб вақтли туриб Тошкентга жўнаши кераклигини, у ерда унинг турар жойи масаласи ҳал қилинишини айтади. Фойибдан келган бу муждадан эсанкираган Абдуллажон эрта тонгдаёқ қанот боғлаб Тошкентга йўл олади. Бу ерга етиб келса, чиндан ҳам уюшмадагилар уни икки-уч кундан бери қидирмаган жойлари қолмаган экан. Бугун охириги кун экан, бугун ордерни олмаса, куяр экан. Бу уй Чилонзордаги — аввалдан уюшмага қарашли 1-мавзедаги каттакон уйда жойлашган икки хонали квартира эди. Унинг иккала хонасида бир вақтлар уюшмада ишлаган иккита кампир истиқомат қиларди.

Шу хоналардан бири бўшаган экан. Абдулланинг севинчи ичига сиғмасди. Шу куннинг ўзидаёқ у уйга жойлашди. Мен ҳам жуда хурсанд бўлдим. Айниқса, уйининг бизниқига яқинлигини айтмайсизми. Биз кўшни эдик, уйимизни нари борса, ярим чақирим масофа ажратиб турарди. Тез-тез учрашиб, бирга хиёбонларда сайр қилиб, суҳбатлашиб турардик. Ҳатто баъзан боқчага бирга бориб, ундан кичик ўғлимни олиб ҳам келардик. Бир-икки йилдан кейин иккинчи хона ҳам бўшади ва Абдуллажон югуриб-елиб юриб, бу хонани ҳам олишга муваффақ бўлди. Шундан кейин кичикроқ тўй қилиб уйланди. Қаршидан Ҳанифахонни олиб келди. Шу тарзда ҳар қандай шоир учун ҳам китоб чиқаришдан кўра кам аҳамиятга эга бўлмаган уй-жой масаласи ҳал бўлди.

Шоирлик истеъдодининг бир жиҳати

Шоирлик истеъдоди кўп қирраларга эга. Мен бу ерда истеъдоднинг анатомиясини текширишни мақсад қилиб олганим йўқ. Абдуллажон истеъдодининг таркибий жиҳатларидан бири — унинг хотираси билан боғлиқ эди. Бошқача айтганда, унинг қувваи ҳофизаси ҳам худди истеъдоди каби фавқулудда хусусиятга эга эди. Шахматчилар ўртасида бир ҳазил гап айланиб юрди. Бирор шахматчидан: “Сиз неча юришни олдиндан кўраоласиз?” — деб сўрашади, шахматчи эса ҳазилга ҳазил билан: “Ҳозирги ўйнаётган ўйинимнинг охи-

ригача кўриб, кейинги ўйнайдиган ўйиннинг ҳам ярмигача кўраман”, деб жавоб беради. Шунга ўхшаб Абдуллажондан: “Ўзган шеърларингиздан қанчасини ёд биласиз?” — деб сўралса, у мутлақо жиддий оҳангда: “Ўзганларимнинг ҳаммасидан ташқари, энди ёзадиган шеърларимнинг ҳам ярмини биламан”, — деб жавоб беради. Бу ҳақиқатан ҳам шундай. Мен шу пайтга қадар унинг юзлаб кечаларида иштирок этганман ва бирор марта ҳам бирор шеърини қоғозга қараб ўқиб берганини кўрган эмасман. Абдулла минбардан ёд ўқишни жорий қилди, десак муболаға бўлмайди. Бугун минбарга чиқиб, ёнини титкилаб, “шпаргалка”сини олиб, ўшанга қараб шеър ўқиб берадиганлар анча эриш кўринадиган бўлиб қолган. Бироқ Абдулла фақат ўзининггина эмас, барча атоқли ўзбек шоирларининг, кўпгина классикларимизнинг шеърларини ёд билади. Билмадим — унинг ёд билганлари неча минг мисрани ташкил қилар экан. Албатта. моҳирлик билан ёддан ўқилган шеър китобхонга, мухлисга чуқурроқ етиб боради. Умуман, Абдуллажоннинг бу қобилияти унинг шуҳратининг кенг тарқалишига ҳам сабаб бўлди.

1968 йилда Тошкентда Осиё ва Африка ёзувчилари конференциясининг ўн йиллиги нишонланди. Ҳар хил мамлакатлардан кўпгина адабий делегациялар меҳмон бўлиб келди. Мени Озарбайжон делегациясига бириктириб қўйишди. Улар Мирза Иброҳимов, Бахтиёр Ваҳобзода, Балаш Озор ўғли, Марварид Дилбозилардан иборат эди. Мен уч-тўрт кун эртадан кечгача улар билан бирга бўлиб, ҳар томонлама кўнгилларини олишга ҳаракат қилдим. Ниҳоят, симпозиумнинг охириги куни меҳмонларни уйга чақирадиган бўлдим. Дастурхоннинг кам-кўстига қарашмоқ учун ўзим уйда бўлишим керак эди. Абдуллажондан уларга ҳамроҳлик қилишни илтимос қилдим. Абдуллажон рози бўлиб, меҳмонлар билан театр залида қолди. Кейин орадан уч соатлар вақт ўтгач, у меҳмонларни бошлаб уйга кириб келди. Буни қарангки, шу қисқа мулоқот давомидаёқ у меҳмонлар билан эски қадрдонлардек апоқ-чапоқ бўлиб олипти, уларнинг ҳаммасини ўзига маҳлиё қилиб қўйипти. Улар ҳар хил мавзуларда гаплашиб ўтиришипти. Гап айланиб шеърятга кўчипти. Шеърят деганда, албатта, ҳар бир озарбойжон, биринчи навбатда Фузулийни тушу-

нади. Улар Фузулийдан ўқиб, ўзларининг зукколикларини кўрсатиб, ёш шоирга бир сабоқ бериб қўмоқчи бўлишипти. Абдулла эса улар билан бараварига озор тилида Фузулий ғазалларидан ёд ўқий бошлапти. Кўп ва хўп ўқипти. Озорбайжон шоирлари унга тан беришипти. Уйимизга келган Мирза оға ҳам, Бахтиёр Ваҳобзода ҳам оғизларидан бол томиб, Абдуллани менга таърифлашди, Абдулла улар учун бу галги сафарларидаги энг катта кашфиёт бўлганини айтишди.

Шу таҳлитда Абдуллажон кўпгина атоқли шоирларни ўзига ром қилиб олабиларди. Яна бир воқеа эсимга тушади. Қайси бир йили Москвада Ёзувчилар уюшмасидаги ўзбек адабиёти бўйича комиссияда ёш ёзувчиларнинг ижоди муҳокама қилинадиган бўлди. Муҳокамага Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Шукр Холмирзаев, Умарали Норматов ва яна бир-икки ёш ижодкорлар таклиф қилинган эди. Мен уларнинг раҳбари сифатида бордим. Сафаримиз ҳангомаларга тўла бўлди. Бизга “Балчуг” (ўзбекчасига “Балчиқ”) меҳмонхонасидан жой тайёрлаб қўйишган экан. Биринчи кунёқ меҳмонхонада бир ажойиб ҳангома рўй берди. Умарали устки кийимларин ечиб, жавонга илиб қўйипти. Ҳамхонаси аллақерга чиқиб кетиб, анчагача келавермапти. Умарали кўчага чиқиб келмоқчи бўлипти. Бироқ пальтосини олай деса, жавоннинг калити йўқ эмиш. Роса қидириб тополмапти. Ҳамхонаси келиб қолиб, у ҳам қидиришипти. Калит ерда ҳам, осмонда ҳам йўқ. Шу пайт хонадаги бесаранжомликни пайқаган навбатчи аёл хабар олгани кириб қолипти. “В чем дело. Что ищите — деб сўрапти у. Умарали авваллари ҳам рус тилининг Бешариқ лаҳжасини биларди, холос. Ҳозир эса аксига олиб, қидираётган нарсасининг номи сира тилига келмас эмиш. “Ну говорите же”, деб қолипти навбатчи аёл. “Килет! Килет потерял. Ищу килет”, депти. Аёл тушунмапти. Имо-ишора билан англитишга уринипти Умарали. “А-а, ключ. Так и сказали бы” депти-да, чўнтагидан бир шода калит олиб, ичидан кераклигини топиб берипти.

— Оддий нарса экан-ку. Нега шуни айта қолмадингиз? — деб сўрапти Абдуллажон.

— Ким билади дейсиз. “Килет” десам ўрисчароқ бўладими, деб ўйловдим-да.

Ўша куни куннинг иккинчи ярмида дастурга мувофиқ Москва ташқарисидаги бир музейга зиёратга бордик. Қалин ўрмон ичида жойлашган музейни томоша қилиб бўлгандан сўнг, ярим соатча оёқнинг чигалини ёзиб, ўрмон ҳавосидан нафас олиш учун ҳаммага руҳсат берилди. Ярим соатдан кейин ҳамма йиғилди, бироқ Абдуллажон, Умарали ва Ўткирдан дарак йўқ эди. Яна ярим соат ўтди. Улар ҳамон йўқ эди. Хавотир ола бошладик. Гарчи улар уч киши бўлишса-да, ҳар қалай бегона жой. Бир соат ўтди, хавотиримиз энг сўнгги нуқтага етди. Милицияга хабар қилишимизни ҳам, қилмаслигимизни ҳам билмаймиз. Бунинг устига қоронғи тушиб боряпти. Московгача ҳам анча йўл босишимиз керак. Кимдир: “Яна бир оз кутайлик, келиб қолишар”, — деди. Яна кутдик. Ниҳоят, бир маҳал ғираширада ўрмон ичида олдинма-кетин келаётган уч ўртоқнинг қораси кўринди.

Билсак, улар маҳаллий йигитларга дуч келишипти. Бу ерга хориждан кўп одам келиб турар экан. Маҳаллий йигитлар улар билан муомала қилиб, баъзида ҳар хил хориж матоҳларини арзон-гаров сотиб олишар экан. Умаралидан: “Кимсизлар.” — деб сўрапти. Табиийки, Умарали ёлчитиб жавоб беролмапти. Шундан кейин Ўткир гапга аралашиб, Умаралини Комбоджа ёзувчиси, ўзини Таиланд адиби, Абдуллани эса Вьетнам шоири деб таништирипти. Ўша кезларда Вьетнам Америка империализми томонидан ноҳақ эзилган, деб ҳисобланарди. Биз Вьетнам билан дўст эдик, унга ҳар томонлама ёрдам берардик. Маҳаллий йигитлар ҳам Вьетнамга хайрихоҳ экан. Жуда хурсанд бўлиб кетишипти. Абдуллани, у билан қўшиб Умарали ва Ўткирни ҳам қўярда-қўймай қишлоқларига олиб бориб, уйларида роса сийлашипти, русчасига меҳмон қилишипти, яъни шўрбалиқ, картошка, пиёз, қора нон билан бирга ароқ қўйишипти. “Ичмаймиз” дейишганига кулоқ ҳам солишмапти. Ҳатто ҳамиша сўфи бўлиб юрадиган Умаралининг ҳам оғзидан қуйгандай қилиб ичиришипти.

Биз бу ерда хавотир олиб, оёғи куйган товукдек у ёқдан-бу ёққа изғиб, уларни қидириб юрганимизда, улар совет-вьетнам, камбоджа ва таиланд дўстлигини мустаҳкамлашга ана шундай ҳисса қўшиш билан банд экан.

Ниҳоят, эртасига Ёзувчилар уюшмасида мажлисимиз бошланди. Пиримқул Қодиров ўша кезларда Москвада ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишларди. Бу йиғинни уюштиришда ҳам асосий жонбозликни у кўрсатган. Хуллас, адибларимиз ҳам, шоирларимиз ҳам яхши баҳоларга сазовор бўлишди. Мен бу масалаларга кенг тўхтамоқчи эмасман, фақат бир нарсага эътиборингизни жалб қилмоқчиманки, Абдуллажон билан атоқли шоир Қайсин Қулиев ўртасидаги ижодий ҳамкорлик, устоз ва шогирдлик муносабатлари айни ўша кунлардан бошланган эди. Булбул тилини булбул билади деганларидек, шоир тилини ҳам шоир билар экан. Бунинг устига Қайсин Қулиев ўша даврадаги москваликлар ичида ўзбек тилини мукамал биладиган, унда бемалол гапириб, ўқий оладиган ягона одам эди. У Абдулланинг шеърларини ўзбек тилида ўқиб, уларга жуда юксак баҳо берди, Абдулла тўғрисида кейинчалик бир неча марта мақолалар ҳам ёзди ва ҳатто адашмасам, Москвада чиққан бир тўпламига сўзбоши ҳам ёзиб берди. Бу ёш ўзбек шоири учун жуда катта шараф эди. Чунки Қайсин Қулиев нафақат донғи жаҳонга таралган атоқли шоир эди, у айни чоқда жуда ҳалол, жуда мард, ўз халқига ўта содиқ, ундан айри яшашдан кўра, ҳар қандай сургун машаққатларини чекишга тайёр одам эди. Қайсидир турк шоирининг ватан тўғрисида бир байт шеъри бор эди: “Кимлардир ватан тўғрисида гап сотади, кимлардир ватан учун бошини тикади!” Қайсин Қулиев шу кейинги тоифага мансуб эди. Гапларим қуруқ бўлмасин учун Қайсин Қулиев ҳаётдан бир лавҳани келтираман. Қайсин Қулиев уруш бошлангандан сўнг ихтиёрий равишда фронтга кетади ва жангларда қаттиқ ярадор бўлиб, госпиталга тушади. Бу ерда ётганида, бир қанча Шимолий Кавказ халқларини, шу жумладан, Қайсиннинг она халқи болқарларни ҳам гўё фашистлар билан ҳамкорлик қилганлари учун Ўрта Осиёга ялпи бадарға қилишади.

Бир куни Қайсин Қулиев палатада танасидаги жароҳатлардан кўра, халқининг бошига ёғилган кулфатлардан азоб чекиб ётар экан, унинг палатасига ўзи хизмат қилган ҳарбий қисмнинг генерали кириб кела-

ди. У Қайсин Қулиев билан ҳол-аҳвол сўрашгач, тантанали оҳангда эълон қилади:

— Ватан шарафини мардона ҳимоя қилиб, жасорат билан жанг қилганингиз учун сиз жанговар орден билан мукофотландингиз. Орденни топширишга рухсат этгайсиз.

Лекин генералнинг орден ушлаган қўли ҳавода муаллақ қолди. Қайсин Қулиев шикаста овозда жавоб берди:

— Мен бу орденни ололмайман. Мен сиёсий айблар билан қувғин қилинган болқар миллатига мансубман.

Қайсин Қулиев госпиталдан чиққандан сўнг ҳарбий хизматдан бўшатилади. Шунда баъзи бир ижодий ишларини тўғрилаш учун Москвага келади. У пайтларда сиёсий айбдор ҳисобланадиган одамлар Москвадан юз чақирим нарида яшамоқлари, Москвага қадам изи қилмасликлари керак эди. Қайсинни урушдан олдинги пайтлардан бери яхши танийдиган уюшма раиси Фадеев жуда қаттиқ елиб-югуриб, унга Москвада туришга ижозат олиб беради.

Аммо шоир бунга ҳам кўнмайди.

Шоир халқ билан тирик. Мен халқим билан яшайман.

Шундай деб, у Қирғизистонга жўнайди ва Сталин қатағонларига барҳам берилгунча ўша ерда яшайди.

Ана шундай покиза ва олижаноб инсон Абдуллага ҳомийлик қилди, умрининг охиригача унинг ҳаётини ҳам, ижодини ҳам кузатиб борди.

Тува кенгликлариди

Адашмасам, 1976 йилнинг август ойида Красноярскда адабиёт кунлари ўтказилди. Унга Ўзбекистондан тўрт киши — мен, Шухрат ака, Абдуллажон ва қорақалпоқ шоири Кенесбой Раҳмонов юборилган эди. Ун кун давомида Сибирдаги йирик қурилишлар билан танишдик, қишлоқ жойларида бўлдик, Сибир ўрмонларининг беқиёс гўзаллиги билан ошно бўлдик ва ҳар қайсиси чумчуқнинг боласидек келадиган Сибир чивинлари нақадар “жоннинг роҳати” эканини амалда билиб олдик. Бундай сафарлар харчанд мароқли бўлмасин, бирор ҳафта ўтиши билан уйни қўмсаб қоласан.

Биз ҳам сафаримиз охирлаган сари, унинг тугашини кутиб, чамадонларимизни йиғиштира бошлаган эдик. Бироқ бундай кунларни уюштирувчи Тарғибот бюросининг вакили Лариса Жарова шаштимизни қайтарди:

— Бекорга отланаяпсизлар, сизлар ҳали Тувага боришларинг керак.

— Қанақа Тува. Бу тўғрида ҳеч қанақа гап бўлгани йўқ эди-ку? Шу ўн куннинг ўзидаёқ бўларимиз бўлиб бўлди. Уйга кетмасак бўлмайди.

— Тувада ўзбек адабиёти кунлари ўтмоғи керак. Туваликлар кутиб ётишипти. Ҳамма тайёргарлик кўриб қўйилган. Афишалар чиқарилган. Бормаса бўлмайди. Биз ўз вақтида Тошкентга хабар қилганмиз.

Тувага боришдан ўзга илож қолмади. Бу ишдан бошида хабар топганимизда-ку, унча-мунча тайёргарлик кўриб келган бўлардик. Бўйнидан боғлангандек йўлга тушдик. Ҳатто бу кўнгилсиз, ғайриихтиёрий сафаримизни ўзаро ҳазиллашиб: “Сибир сургуни”, деб атай бошладик. Бироқ кейинчалик — шерикларимни билмадим, мен бу сафарга борганимдан жуда мамнун бўлдим. Бу сафар туфайли Тува деган жуда ажойиб, ўзига хос, кичкина, лекин мўъжизаларга бой бир гўзал диёрни кашф этдим. Ҳозир орадан салкам ўттиз йил ўтиб кетган бўлса-да, Тува сафарининг деярли ҳамма тафсилотлари шундоққина кўз ўнгимда турипти.

Тува Осиё қитъасининг қоқ ўртасида — жуғрофий марказида жойлашган бир кичик ўлка экан. Ҳатто унинг марказида — Қизил шаҳарида улуғвор Энасой дарёсининг соҳилида сўлим бир хиёбон барпо этилиб, унинг ўртасига обида ўрнатилган, унга: “Бу ер Осиёнинг тубидир”, яъни марказидир, — деб ёзиб ҳам қўйилган экан. Туваликлар кўринишларига кўра мўғулларга ўхшаб кетсалар-да, асли туркий халқ экан. Уларнинг тили ҳам туркий тиллари гуруҳига мансуб бўлиб, жуда кўп сўзларини луғатсиз ҳам тушуниб олиш мумкин. Масалан, уларнинг етакчи газетаси “Шин” деб аталади. Бу — “Чин”, яъни ҳақиқат дегани. Туваликлар бошни “бос” деб аташади, марказни эса “туб” дейишар эканлар. Аниқ билмайман-у, лекин Тува деган сўзнинг ўзи ҳам шу “туб” сўздан олинган бўлиб, Осиёнинг маркази, деган маънони билдириши мумкин.

Хуллас, бизнинг карвонимиз Хакасиядан йўлга чи-

қиб, Саян тоғларини ошиб ўтиб, Қизил шаҳарига етиб келдик. Бизни Тува обкомининг биринчи котиби Салчак Тока кутиб олди У етмишлардан ошиб қолган, лекин анча бардам, гапга чечан, қувноқ бир одам экан. У ўша жойда бутун мамлакат бўйича биринчи котиб вазифасида энг узоқ ишлаган, Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган экан. Бунинг устига у адиб экан — унинг “Аратнинг сўзи” деган романи бўлиб, унда Тува халқининг ижтимоий-сиёсий ва маданий тарихи муҳтасар тарзда баён қилиб берилган. Обкомнинг биносида у бизга Туванинг бугунги ҳаётини қизиқ-қизиқ тафсилотлари билан гапириб берди. Биз ҳаммамиз очиқ чехра билан, баъзан кула-кула унинг ҳикоясини мароқланиб тингладик. Ҳатто ўша кунларда ҳамманинг оғзига тушган бир масалани ҳам четлаб ўтгани йўқ. Гап шундаки, ўшандан бир оз олдин партия Марказкомининг ичкиликка қарши бир қарори чиққан, унда ароқ, самогон, чача ва бошқа ичимлик турларини ичиш таъқиқлаб қўйилган эди. Туваликлар ароқни “араҳа” дейишар экан.

— Бу қарорнинг бизга даҳли йўқ, — деди Салчак Тока ҳаммамизни ҳайрон қолдириб. — Қарорда таъқиқланган ичимликлар қаторида араҳа тилга олинган эмас. Шунинг учун бизда уни бемалол ичавериш мумкин.

Ҳаммамиз яна кулдик. Фақат биргина Абдуллажон кулмади. Кулмадигина эмас, унинг башараси тобора бужмайиб бормоқда эди.

— Нима гап, тинчликми? — деб сўрадим мен.

— Тишим... — деб жавоб берди Абдуллажон.

Тиш оғриғининг азобини таърифлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ — бутун дунё кўзингга қоронғи бўлиб кетади. Оғриқ борган сари кучайиб бормоқда эди, аксига олиб, биронтамизда оғриқ босадиган дори йўқ экан. Мен аҳволни Салчак Токига айтдим. Қизилда ҳам ҳукумат аъзоларига қарайдиган поликлиника бор экан. Бироқ ўш кунни якшанба эди. Ҳамма ташкилотлар ёпиқ эди. Салчак Тока ходимига буйруқ берди. Орадан кўп ўтмай кўнғироқ бўлди — тиш доктори уйида дам олиб ўтирган экан, уни поликлиникага олиб келишипти. Биз — Абдуллажон икковимиз дарҳол етиб бордик. Масофа яқин бўлса-да, Абдуллажон оғриққа зўрға чи-

даб бораётгани, ҳаддан ташқари қийналиб кетгани сезилиб турарди. Мен уни суяб, тиш кабинетига олиб кирдим. Доктор унинг кўнглини кўтарадиган гаплар айтиб, бемор ўтирадиган ўриндиққа ўказди. Аммо Абдуллажон ўриндиққа ўтириши билан “шилқ” этиб боши бир томонга қийшайиб, ҳушидан кетиб қолди. У тиш докторидан жуда кўрқар экан. Абдуллажоннинг аҳволини кўриб, мен жуда кўрқиб кетдим. Доктор ҳар ҳолда ўз ишини яхши биладиган одам экан — Абдуллажонга укол қилди, ҳушига келгач, оғзини очдириб, бир нималар қилди. Мен Абдуллажоннинг кўнглини кўтариб турдим. Йўқ, докторнинг дориси кор қилди шекилли, бироз ўтгандан кейин Абдулла анча ўзига келиб қолди. Докторга миннатдорчиликлар билдириб, унинг кабинетини тарк этдик.

Кейин Тувани кашф этиш бошланди. Қизилда ҳар хил учрашувлар ўтказдик, Тува чорвадорларининг меҳмони бўлдик. Тува ҳам бениҳоя хушманзара жой экан. Энасой шу жойлардан бошланар экан. Менимча, Энасой дунёдаги энг узун дарё, бўлмаса ҳамки, энг серсув, жуда энли дарё. Руслар уни “океаннинг укаси” деб бежиз атамаганлар. Унинг ўрта ва қуйи қисмида денгиз кемалари ҳам суза олади. Бу ерда уни Бик Хем деб, яъни Буюк дарё деб атар эканлар. Туваликларнинг баъзи бир одатлари қашқадарёлик чўпонларникига ўхшаб кетади. Масалан, қайси бир совхозда бизни ерга шолчани, кигизни солиб кутишди. Унинг устига кўрпачалар ёзилган. Ўртада дастурхон, унда ҳар хил таомлар. Иссиқ овқатлардан кабоб тортилди. Тўғрироғи, сих ўрнига новдаларга гўшт тизилиб, пиширилар экан, дастурхон четига новда ерга суқиб қўйилар экан. Истаган одам новданинг учидан ушлаганча ўзига эгиб, кабобдан олаверар экан. Уларнинг яна бир таоми эсимда қолди. Бизнинг росмана пиёламиздан каттароқ, чинни косалардан кичикроқ пиёлада таом олиб келишди. Пиёланинг устига худди ноғорага қопланган терини эслатадиган хамир парда тортилган. Уни тешсангиз ичидан қиймали шўрва чиқади. У буғда пиширилар экан, мазаси худди ўзимизнинг мантига ўхшайди.

Тува бўйлаб сафаримизда бизга маҳаллий ёзувчилар ҳамроҳ бўлди. Улардан баъзилари ўзбек адабиёти ҳақида нималарнидир эшитган экан. Ҳатто бундан 20—25 йил

аввал қайсидир ўзбек ёзувчиси бу ерга келиб-кетган экан. Лекин уларнинг ўзбек адабиёти ҳақидаги тасаввурлари шу билан чекланар экан. Шунинг учун улар бу борадаги билимларини тўлдирмоқ ниятида теварагимизда парвона бўлишди.

Абдуллажон бу орада тишининг оғриғи анча босилиб, ўзига келиб қолди. Энди у ҳам аввалгидай қувноқ, кузатувчан, кўрган нарсаларининг кулгили жиҳатларини кула-кула айтиб бера оладиган даражага келди.

Ниҳоят, Тувадаги ўзбек адабиёти кунлари ёпиладиган кун ҳам келди. Тадбирларнинг охирида Тува ҳукумати ўзбек ёзувчилари шаънига катта зиёфат берди. Буни қарангки, ўша куни Тувага италян журналистлари ташриф буюрган экан. Бизнинг зиёфатимизга улар ҳам таклиф қилинган экан. Туваликларнинг араҳаси росмана ароқнинг олдида газли сувдай беозор кўринса-да, лекин ҳар қалай қулфи-дилни очишга қурби етар экан. Бир зумда томонлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. Мен уларнинг шарафига қадаҳ айтдим, италян ва ўзбек халқларининг қадимий алоқалари тўғрисида гапирдим. Дантенинг ўзбеклар ўртасида обрўси баландлигини айтдим-да, Абдуллани уларга таништирдим. “Мана шу йигит, шоир Абдулла Орипов Дантенинг “Илоҳий комедия”сини ўзбек тилига ағдарган”, дедим. Италянларнинг кўзлари чақнаб кетди. аввалига шундай кичик жуссали ёшгина йигитнинг бу қадар буюк асарни таржима қилганига ишонишмади, уни саволларга кўмиб ташлашди. Мен Абдуллажондан таржимадан парча ўқиб беришни илтимос қилдим. Абдулла жиндайгина араҳанинг таъсирида эди.

— Эсимда йўқ, — деди у узр сўраган оҳангда.

— Э-э, қизиқсиз-а, бирорта шеърингиздан ўқий-вермайсизми?

Абдуллажон шундай қилди. Ҳозир қайси шеърини ўқигани эсимда йўқ, лекин ҳар қалай унинг ичида “ўзбек”, “Тошкент”, “метро” каби сўзлар ҳам бор эди. Италиянлар уларнинг фарқига бормади, шекилли, Абдуллани қарсақлар билан муборакбод қилишди. Кейин таржимон орқали ундан нималарнидир сўрашди, Абдуллажон жавоб берди, италянлар шоша-пиша ён дафтарларига бир нарсаларни ёзиб олишди. Аммо Салчак

Тока кўпни кўрган одам эмасми — ҳамма нарсани фаҳмлапти. У қитмирлик билан мийиғида кулиб гап қотди:

— Бу Данте деганлари ёмон зўр одам бўлган экан-да-а? Уша пайтдаёқ “ўзбек”, “Тошкент” деган гапларни билган бўлса...

Биз кулиб юбордик.

Ниҳоят Қизилга жўнайдиган кунимиз ҳам келди. Биз бу ердан Красноярскка, у ердан эса Олмаота орқали Тошкентга жўнашимиз керак. Бироқ бу гал ҳам яна Абдуллажон ғойиб бўлиб қолди. У ярим соатча кечикиб келди. Биз аэропортга жўнаёлмай, унга маҳтал бўлиб қолгандик.

— Янги дўстларим хайр-хўшлашиб кетасан, деб сира кўйишмади. Юзларидан ўта олмадим.

Кейин билсак, унинг бу ерда орттирган ўртоқлари ҳукумат аъзоларини олиб юрадиган 2—3 та ҳайдовчи йигитлар экан. Улар роса зерикишиб ётганда Абдулла рўпара келиб, гап-сўзлари, ҳазил мутойибалари билан уларни ўзига маҳлиё қилибди-қуйипди. Шофер йигитларнинг зерикишига сабаб шу эканки, Қизилда масофалар қисқа, уйдан идорагача ҳам, идорадан бирор корхонагача ҳам ярим чақирим-бир чақиримдан ортмайди, шунинг учун кўпчилик раҳбарлар пиёда юришни маъқул кўришади. Улар фақат шаҳардан ташқарига чиқиб, олис районларга борганда машинада юришади. Бошқа вақтларда эса уларнинг шоферлари пашша кўриб ўтиришаверади. Шунинг учун Абдуллажоннинг суҳбатлари уларга маъқул тушиб, шоир билан бир зумда апоқ-чапоқ бўлиб кетишган экан. Шу куни бизни кутдириб кўйиб бўлса-да, улар кичикроқ дастурхон ёзиб, шоир билан хайр-маъзур қилишган.

Биз шу тарзда Қизилни тарк этдик ва шу куни оқшомда йўлда яна баъзи бир хангомаларни бошдан кечириб, Тошкентга етиб келдик.

Бағрикенглик*(Мансурхўжанинг ҳикояси)*

Мансурхўжа Кўқонда доврўқли одам — каттадан-кичик, ҳамма уни жуда яхши танийди. Ўрта бўй, ўрта яшар, истараси иссиқ бу одамнинг чеҳрасидан табас-сум аримайди. Дўстликнинг қадрига етади, яқин одамларига жону жаҳонини бағишлашга тайёр. Нисбатан ёш бўлса-да, Мансурхўжа ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрган, тақдир замзамаларидан кўп қимматли хулосалар чиқариб олган. У дунё кезган, ҳаж зиёратига бориб келган. Фарзандлар кўрган, яқин одамларидан айрилиқ изтиробларини ҳам бошидан кечирган, шоиртабиат. Фақат кўчма маънода эмас. Бир нечта шеърый китоблар чиқарган, эсселар ҳам ёзиб туради. Тарихий тадқиқотларга ҳам майли бор. Яқинда “Ер ости сирлари” деган бир тадқиқотини эълон қилди. Унда Кўқондаги баъзи қабристонлардан мангу масканини топган бир қанча улуғ алломалар ва зоти муборақларнинг хотирасини тиклашга уринган. Унинг бунақа савоб ишлари кўп. Ўзи жуда серзавқ одам. Завқи кўзиб кетганда, ҳаяжондан энтикади, гапи оғзига сигмай қолади. Бу одам шеър ёзгани билан касби шоирлик эмас. Шеър унинг учун тирикчилик манбаи эмас. Шунчаки кўнгил иши. Унинг бошқа асосий касби бор. У — ўрмончи, Кўқон ўрмон хўжалигининг бошлиғи. Ўз ишини жуда яхши билади, яхши биладигина эмас, жон-дилидан яхши ҳам кўради. Шунинг учун жуда оғир иқтисодий қийинчиликлар даврида ҳам унинг хўжалиги муттасил даромад олиб келмоқда. Шунинг учун бу соҳанинг мутасаддилари бошқа ўрмон хўжаликларида ҳам Мансурхўжа тажрибаларини кенг ёйиш устида бош қотиришади, у ерда турли семинарлар ўтказишади. Шу тарзда у неча йиллардан бери табиат неъматларини асраш ва кўпайтириш соҳасида самара билан меҳнат қилиб келмоқда.

Шу фазилатлари етмагандай, Оллоҳ унга яна бир сифат ато қилган — у жуда очикқўнгил, саховатпеша, меҳмондўст одам. Кўқонга келган ошна-оғайниларига бир пиёла чой куйиб бермаса, кўнгли жойига тушмайди. Таниқли адиб Дадахон Нурий “Олтин девор” тирқишидан” деган китобининг кўпгина саҳифаларини Мансурхўжага бағишлаган. Унинг ёзиши-

ча, Қўқонга келган бирор қадрдон унинг олдига бормай кетса, Мансурхўжа унинг кетидан ҳатто довонгача қувиб бориб, орқасига қайтариб олиб кетиб, меҳмон қилиб, кейин жўнатар экан. Мен бу гапни ёзувчиларга хос бўлган одатдаги бир муболага, деб ўйлаган эдим, лекин Мансурхўжанинг меҳмондўстлигини ўз кўзим билан кўргандан кейин бунинг чинлигига амин бўлдим. Ушанда биз Ўткир Ҳошимов билан Бешариқда дам олаётган эдик. Бир куни Қўқонга тушдик, у ердаги танишларимиздан бирининг хузурида Мансурхўжа билан танишдик. У бизни қўярда-қўймай, ўз салтанатига олиб кетди.

Қўқоннинг шундоққина биқинидаги Найманча деган жойдан дарё томон кетдик. Бир-икки қишлоқдан ўтдик. Кейин ҳақиқий ажойиботлар бошланди. Биз ҳақиқий Саҳройи Кабирга кириб қолдик. Йўлнинг ҳар икки томони кўз илғамас даражада қум. Баъзан улар текис ёйилиб ётади, баъзан эса қум барханлари бамисоли тоғдек қад кўтарган. Мен ҳатто уларни кўрганда устимизга ёпирилиб, босиб қолмаса гўрга эди, деб ваҳимага тушдим. Буни қарангки, ўзим қўқонлик бўлиб, шунча йилдан бери Марказий Фарғонада бепоён қумлоқлар борлигини била туриб, ўнлаб марта Қўқонга келиб-кетиб юриб, унинг ёнгинасида шунақа жойлар борлигини билмаган эканман. Қумлоқлардан ўтиб, дарё бўйига бордик. Унинг қирғоғида ўтириб, роса меҳмон бўлдик. Қайтишда эса яна бир “мўъжиза”га рўпара келдик. Йўлнинг бир жойида бир эшак-арава кўндаланг туриб олибди — ўтиб кетишнинг иложи бўлмади. Араванинг эгаси — кексайиброқ қолган, аммо ҳаракатлари бардам ва тетик бир киши отимизни айтиб, эски қадрдонлардек кўришди.

— Мен шу ерларда қовун экаман. Сизларнинг келганларингизни эшитиб, аравада қовун олиб келдим. Шуни олиб кетмасанглар, қаттиқ хафа бўламан.

Биз кўнмадик — қовун кўп эди — уни машинамининг юкхонасига сиғдиришнинг иложи йўқ эди. “Майли, биттасини сўйинг, шунинг ўзи етади”, дедим. Шу ерда кўчанинг қоқ ўртасида туриб, машинанинг юкхонаси устида битта қовунни паққос туширдик. Қовун жуда ширин эди. Лекин бу билан иш битмади — деҳқон бобо “қовундан бошқа олмаймиз”, деганимиздан

астойдил хафа бўлди. Чор-ночор ўнтача қовунни машина юкхонасига ортишга мажбур бўлди. Кейин билсак, бу “мўъжиза” Мансурхўжанинг иштирокисиз бўлмаган экан.

Шу ажойиб инсон Абдуллажон билан боғлиқ бир қизиқ воқеани айтиб берган эди. Яхшиси — унинг ўзига сўз бера қолайлик.

— Биласизми, — деб гап бошлади Мансурхўжа. — Ўзбекистонда Абдуллажоннинг мендай ашаддий мухлиси йўқ бўлса керак. Мен унинг биринчи китоби — “Митти юлдуз”ни ўқиб чиққанман-у, узил-кесил, бир умрга уни яхши кўриб қолганман. Шундан кейин унинг чиққан ҳар бир китобини йиғадиган, шеърларини қайта-қайта ўқийдиган бўлганман. Қизиқ, Абдуллажоннинг шеърларида аллақандай бир сир бор — улар эскирмайди. Бир шеърини ҳозир ўқиб, ҳар жиҳатини чуқур ўйлаб, ўзлаштириб олсангиз, яна бир ой ёки олти ойдан кейин қайта ўқисангиз, сизга мутлақо охори тўкилмагандай кўринаверади. Бу шеърларни ўқисангиз, дилингиз равшан тортади, кўнглингиз кўтарилади, баъзан эса беихтиёр кўзингизга ёш келади. Шоир деганнинг фикри шунчалик ҳам теран бўладими, туйғулари шу қадар тиниқ, шу қадар таъсирчан бўладими? Баайни мумтоз шоирларимизнинг энг сара ғазалларига ўхшаб кетади. Шоир: “Дунё англаб бўлмас сир экан”, — деганидек, унинг қахрамони бўлмиш инсоннинг ўзи ҳам минг йил ёзган билан адо қилиб бўлмайдиган бир тилсим экан-да... Хуллас, Абдуллажоннинг шеърлари энг яқин сирдошим, энг ардоқли дардкашим бўлиб қолган. Ҳамиша юрагим сиқилган чоғларда, дунё кўзимга тор кўриниб кетган пайтларда бу шеърлар менга малҳамдек қувват беради. Шундоқ бўлгандан кейин уларни севмай, изламай бўладими?

Албатта, менга шу қадар манзур бўлган шеърлар ёзадиган муаллиф билан кўришиш, унга ҳурматимни изҳор қилиш, унинг суҳбатини олиш менинг энг эзгу орзуим бўлиб қолганди. Лекин анча вақтгача бу менга насиб бўлмай келди. Бунинг устига бизнинг ўрмон хўжалигимизда ишлайдиганлар ҳам тез-тез Абдулла Орипов билан учрашув иштиёқини билдира бошладилар. Ҳатто: “Нима учун Абдуллажон бизнинг хўжалигимизга келмайди. Нима, биз уни ёлчитиб кутиб ололмаймиз-

ми,” — деганга ўхшаш ўксин аралаш таъналар ҳам айтадиган бўлиб қолишди. Хуллас, кунлардан бирида Абдулла Орипов қандайдир иш билан 2—3 кунга Қўқонга келар эмиш, деган хабар тарқалди. Мен бунга эшитишим биланоқ оёғимни қўлимга олиб Қўқонга югурдим ва шоирнинг Қўқон сафарига даҳлдор ўртоқларга учрашдим. Улар илтимосимни охиригача ҳам эшитиб ўтирмасдан: “Нима деяпсиз, шоир атиги 2 кунга келяпти, Қўқонда нима кўп — хўжалик кўп, жамоа кўп, қайси бирига боради. Сафар дастурида сизникига бориш кўзда тутилмаган”, деб рад жавоби бердилар. Лекин мен бўш келмадим: ялиниб-ёлвориб, гоҳ дўқ-пўписа қилиб, “Шоирнинг хўжалигимизга боришини дастурга киритасизлар”, деб оёқ тираб туриб олдим. “Лоақал Тошкентга қайтиши олдидан 3—4 соатга кириб ўтса ҳам майли”, дедим. Ниҳоят, мутасаддилар кўнишди, Абдуллажонни бирров хўжалигимизга олиб боришга ваъда беришди. Дарҳол изимга қайтдим. Энди шоирни яхшилаб кутиб олиш тадоригини кўрмоқ керак эди. Қаерга жой қилишни, жойларни ким супуриб-саришта қилишини, кимлар табрик сўзлари айтишини — ҳамма-ҳаммасини белгилаб чиқдик. Дастурхонни тузаш масаласи ҳам кўрилди. Кимдир шоирнинг пойига қўй сўямиз, деб таклиф қилди. Кимдир бунга эътироз билдирди: “Бу билан шоирни ҳайрон қолдириб бўлмайди, унинг ўзи чорвалорлар ўлкасидан”. Дарҳақиқат, бу гапда жон бор эди. Яна кўплашиб, анча ўйладик — каклик шўрва қилсакмикан, тустовуқ қовурсакмикан? Лекин негадир булар ҳам кўпчиликка унча маъқул келмади. Шу пайт миямга бир фикр келиб қолди — балиқ пиширамиз. Ахир, бизда шундоқ йигитлар борки, уларни балиқ пишириш бобида жаҳон чемпиони деса бўлади. Улар қовурган ёки димлаб пиширган балиқ — балиқ эмас, асал бўлиб кетади. Бир марта уни татисангиз, таъми умрбод оғизда қолади. Баъзилар ҳазил қилганидек, дарёдаги кўп балиқ: “Қошки эди, мени Мансурхўжа акамнинг пазанда йигитлари пиширса”, деб орзу қилишар эмиш. Хуллас, маслаҳатимиз балиққа тўхтади. Ҳаммаси шойиста, жойида бўладиган бўлди. Бироқ бу ишимизнинг ҳам бир ишкали бор эди.

Гап шундаки, бу ишлар балиқларнинг дарёдан қоча-

диган фаслига тўғри келиб қолганди. Ҳар йили маълум фурсатда улар дарёнинг юқори қисмига юриш қилади, ҳамиша балиқ сероб бўладиган жойларда пичоққа илинадиган биронта ҳам балиқ учрамайди. Бу гал ҳам шундай бўлди — тўрт-беш киши ярим кун тинмай уриниб, биронта ҳам балиқ илинтиролмади. Чор-ночор бир гуруҳ балиқчиларни моторли қайиқда дарёнинг юқори оқими-га жўнатдик. Бироқ улар ҳам икки қўлларини бурунларига тиқиб, қуруқ қайтишди. Мен уларни ношудликда айблаб, қаттиқ койидим, чунки меҳмоннинг келадиган вақти яқинлашиб қолган, балиқдан эса ҳамон дарак йўқ. Асабийлашишнинг фойдаси йўқ. Яна икки гуруҳни водийдаги балиғи бор жойларга шошилишч “сафар”га жўнатдик. Ҳар қалай, шунча уринишлар бекор кетмади — гуруҳлардан бири ўлжа билан қайтди. Улар қайси бир сув омбориданми ёхуд кўлданми каттагина балиқни ушлашга муваффақ бўлишипти ва уни сувли “цистерна”га солиб тирик етказиб келишипти.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас меҳмонлар ҳам етиб келишди. Абдуллажон билан эски қадрдонлардек қучоқлашиб, куюқ кўришдик. “Қадамингизга ҳасанот! Бизнинг хўжалигимизга хуш келибсиз!” — деган хитоблар янгради. Абдуллажоннинг Кўқон сафаридан толиққани сезилиб турган бўлса-да, кайфи чоғ, чеҳраси очиқ эди.

Кейин мен балиқни келтиришни буюрдим.

— Абдулла ака! Арзимас совғамизни қабул қилсангиз. Ўзингиз фотиҳа беринг... — деган гаплар билан балиқни унга тутқаздим.

Абдуллажон балиқни қўлига олиб, у ёқ-бу ёғига қаради. Балиқ ҳам кўрса кўргудек эди — танаси каттагина, ўзи ҳам миқтидек, тангалари ялтираб турарди. Аввалига думини бир-икки қимирлатди. Гавдасини бир силкитгандай бўлди. Кейин тақдирга тан бергандай жимиб қолди. Фақат кўзлари ғоят мунгли эди — гўё уни иссиқ жойидан кўзгатиб, бу ерларга олиб келганлари учун ранжигандай мунғайиб қараб турарди. Абдуллажон яна бир-икки лаҳза балиққа назар солиб турди-да, кейин бир сўлиш олиб, деди:

— Сен ҳам тутқин экансан-да, эй балиқ! Майли, бор, менинг сояи давлатимда яйраб юравер.

Шундай деди-ю, балиқни дарёга иргитди. Шалоп

этиб сувга тушган балиқ хайр-маъзурни насия қилиб, сув тубига шўнғиди.

Мен эса... мен эса ловуллаб кетдим. Бутун аъзойи баданим қақшаб кетди, тилим калимага келмай қолди. Билмадим, ўша аҳволда Абдуллажон ҳам кўзимга жуда ёмон кўриниб кетди-ёв... Ахир, бу балиқни топиб келгунимизча, она сутимиз оғзимизга келган эди-ку? Шунча одамнинг икки кунлик машаққатли меҳнати осмонга учди. Лекин шайтонга ҳай бердим, ўзимни босдим, ҳар нима деганимизда ҳам “меҳмон” деган номи бор. Кейин яна ўйладим: биз балиқни шоирга тухфа қилдик, балиқ уники. Демак, биз ўз ҳурматимизни ифодаладик, энди бу ёғига нима қилса, ихтиёр ўзида.

Шундай ўйлар билан ўзимга таскин бериб, меҳмонни кутишда давом этдим. Абдуллажон бизнинг хўжалиқдан мамнун жўнаб кетди.

Орадан бир неча муддат вақт ўтди. Эҳтирослар босилиб, бўлган воқеани бамайлихотир идрок этиш имкони туғилди. Шунда қарасам, Абдулла Ориповдан ўшанда беҳуда ранжиган эканман. Унинг бу ишида бир неча кун заҳмат чекиб, балиқ топиб келган одамларга нисбатан беписандлик ёки ҳурматсизлик йўқ эди. Бу қилиқ Абдуллажоннинг табиатидан туғилган, унинг ҳаётга муҳаббатидан, Оллоҳ яратган ҳар бир тирик мавжудотга теран эҳтиромидан далолат берар экан. Унинг бу ишида алланечук ажиб бир бағрикенглик, шоирона баландлик ва эркалик бор эди. Ҳар қалай, шеъриятига ҳам меҳрим яна ўн чандон ортди.

Мансурхўжа ҳикояси мени ҳам тўлқинлантириб юборди — бу ҳикоя туфайли кўз ўнгимда шоир тийнати-нинг яна бир қирраси жилоланди — унинг қалби меҳрга тўла эканини кўрдим.

Зотан, қалбида ҳаётга, табиатга, жамики мавжудотга меҳр бўлмаса, одам шеър ёза оладими.

* * *

Абдулла Орипов ҳақидаги ҳикоямизга шу ўринда нуқта қуйсак ҳам бўларди. Кўриб турибсизки, менинг ёзганларим шоир ижодини ипидан игнасиғача таҳлил қилиб берадиган тадқиқот эмас ёхуд ҳаёт йўлини батафсил ёритадиган танқидий очерк ҳам эмас. Мен бор-

йўғи икки-уч эпизод ёрдамида Абдуллажоннинг нафақат фавқуллода шеърий истеъдодини таъкидламоқчи бўлдим, балки айти чоғда, унинг инсоний хислатларини ҳам кўрсатишни мақсад қилиб олдим. Ҳа, Абдуллажон ҳаммамизга ўхшаган инсон ва инсонга хос бўлган хоҳ ижобий, хоҳ салбий сифатлар унга ёт эмас. Буни таъкидлашимнинг боиси шундаки, биз ижод одамларига муайян нигоҳ билан қарашни билмаймиз, уларни илоҳийлаштириб, сифинишдан бошқага ярамайдиган санамга айлантириб юборамиз. Ҳолбуки, биз шоирни инсон сифатида қабул қилиб, у яратган бебаҳо дурдоналардан руҳиятимизни бойитишда кенг фойдаланмоғимиз жоиз. Абдуллажон яратган шеърият эса чиндан ҳам XX аср ўзбек адабиётининг энг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади. Бундай шеърият билан нафақат унинг муаллифи, балки бутун ўзбек халқи ҳар қанча фахр қилса арзийди.

2003

Нутқ ёхуд адиб ҳаётининг юлдузли онлари

Адабиёт тўғрисида кўпгина мақола-ю рисолалар ўқиб, катта-кичик назариялар билан танишиб, улардан “нутқ” деган адабий жанр тўғрисида бирон маълумот топаолмадим. Уларда бор-йўғи тўрт, уч ва ҳатто бир мисрадан иборат рубоий, танко, фард, қитъа каби жанрлар ҳақида батафсил гапирилади-ю, нутқ тўғрисида лом-мим дейилмайди. Ҳолбуки, нутқ қадим-қадимлардан бери адабиётдаги муҳим жанрлардан бири бўлиб келмоқда. Бир вақтлар нутқ юксак санъатлар қаторига кўтарилган, унинг сирларини махсус мактабларда йиллар мобайнида ўрганишган. Нотиқлик санъатини эгаллаш учун ҳатто қудуқларга тушиб ўтириб машқлар қилишган. Шунинг учун бўлса керак, Демосфен Цицерон каби нотиқлар исми ҳозир ҳам тиллардан тушмайди. Нотиқлик санъатининг нодир намуналарини яратишда ўзбек ёзувчиларининг ҳам хизмати катта. Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Шайхзода... Уларнинг айрим нутқлари теран мазмуни, ижтимоий салмоғи,

эмоционал кўтаринкилиги билан маънавиятимиз тарихида чуқур из қолдирган. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллик таваллуд кунида сўзлаган нутқини эслайлик. Адибнинг “мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман, тўғри келган ҳар бир кимсага честь бермайман” деган сўзлари бир зумда Москвагача етиб борган ва катта идораларда ўтирганларни зир титратганди. Чунки бу гап ҳукмрон мафкуранинг илдиэлари-га урилган сезиларли зарба эди.

Яна бир нутқни эсламай ўтолмайман. 1968 йилда мен Татаристонда хизмат сафарида бўлгандим. Ўшанда ким билан учрашмай, менинг Тошкентдан келганимни эшитгач, дарров Фафур Фуломни тилга олар, унинг икки йил аввал Қозонда Абдулла Тўқай юбилейида сўзлаган нутқини эсларди. Чиндан-да ўшанда буюк шоиримиз татар тилида гапириб, татар халқининг шаънига жуда зўр гапларни айтган ва бу нутқнинг доврўғи Татаристоннинг энг олис овуллари-гача бориб етганди. Буни қарангки, орадан анча вақт ўтиб кетган бўлса ҳамки, менга буюк шоирнинг юртдоши деб жуда катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатилганди. Шунда яна бир марта баъзан катта-катта китоблар қилолмаган ишни жимитгина бир нутқ қилиши мумкинлигига, минбардан туриб айтилган сўз юракдан отилиб чиқса, бошқа одамлар қалбида ҳам унутилмас из қолдиришига имон келтирган эдим. Хуллас, айрим нутқлар бадий тафаккур ривожига таъсир кўрсатибгина қолмай, ижтимоий тараққиётнинг ҳам муҳим омилига айланиши мумкин.

Мен, албатта, ҳозир нутқ жанрининг назарияси ёхуд тарихини ёритиб бермоқчи эмасман. Бу мулоҳазаларнинг ҳаммаси бир нутқни ўйлаб ўтирганимда хаёлимга келди. Бу нутқ ўн уч йил аввал ирод этилган эди. Уни кўпчилик эшитган ва ҳатто телевизор орқали кўрган ҳам эди. Ҳозир ҳам баъзи бир гурунгларда, адабиёт йиғинларида у тилга олинади. Унинг айрим иборалари аллақачон матал ё мақол сифатида жонли тилга сингиб ҳам кетган. Ҳурматли китобхон гап кимнинг қаерда сўзлаган нутқи тўғрисида кетаётганини сезиб турган бўлса керак. Бугун баъзи бировлар назарида ўша нутқда бирон-бир фавқулоддалик йўқдай, ҳаммаси шунчаки омади гапдай, уларни айтмоқ учун бирон бир жасорат ёки фидойилик шарт эмасдек кўринади. Албатта,

мустақиллик шароитида ўсиб-улғайган, характери ва руҳияти шаклланаётган одамнинг бундай деб ўйлашида ҳеч қанақа ғайри табиийлик йўқ. Аммо бундан ўн уч йил аввалги шароитни эсласангиз бутунлай бошқа хулосага келасиз. Тўғри, ўша пайтда қайта қуриш, ошкоралик деган гаплар вазидан иқлим жиндай илигандай, тақиқ-у таъқиблар жиндай юмшагандай кўринарди. Лекин ҳали Конституциянинг 6-моддаси бекор қилингани йўқ, жон талвасасида ётган коммунистик партия аламзадалик билан ҳар нима қиламан деса қўлидан келарди. Бунинг устига “ўйнашмагил арбоб билан” деган ақида асосида, сон-саноқсиз тақиқлар ва чегаралашлар исканжасида, боши узра муттасил ярқираб турган ойболтани кўриб улғайган одам учун минбардан туриб, бунинг устига СССР депутатлари қурултойининг минбаридан партияга, ҳукуматга, тузумга қарши фош қилувчи сўзларни айтмак учун чинакам қаҳрамонлик талаб қилинар эди.

* * *

— Сўз СССР халқ депутати Одил Ёқубовга...

Раислик қилаётган Лукьяновнинг бу гапини эшитиб Одил сесканиб тушди. Қизиқ, ўзи-ку аслида бугун эрталабдан бери у раиснинг айни шу сўзларини интиқиб кутиб ўтирипти. Тўғриси, бугун эрталабдан эмас, бир неча кундан бери кутади. Қурултой бошланган куниёқ у сўз сўраб ҳайъатга мурожаат қилди, “ҳа” деганда жавоб бўлавермагач, икки-уч марта мактубчалар жўнатди. “Тайёрланинг, сўз берамиз” дейишади-ю, лекин сўздан дарак йўқ. Ўзи у ёғини сўрасангиз, бу сессияда мислсиз даражада депутат кўп, уларнинг ичида гапираман дегани ҳам оз эмас. Ҳамманинг ичида айтмаса бўлмайдиган дардлари йиғилиб қолган, ҳал қилмаса, портлаб кетадиган муаммоларнинг сони йўқ экан. Қурултой ҳам охирлаб қолди — бугун-эрта тамом бўлади. Наҳотки, Одилнинг ҳамма дарди яна ичида қолиб кетаверса? Ахир, бу дардларни ўртага ташламаса, ўзбеклар қандай адолатсизликлар ва ҳақсизликлар остида яшаётганидан, зулм ҳар қандай чегарадан ошиб кетганидан, бунинг устига ноҳақ туҳматлар бўронига учраб, асоссиз таҳқирланаётганидан дунёни хабардор қилиб қўймаса, сира илож йўқ-ку! Қурултойга келганидан

бери на уйқуда ҳаловат бор, на юриб-туришда. Эрта-ю кеч вужудини бир ўй кемиради — сўз беришармикин? Берилса, эплаб гапира олармикинман? Ўзинг шарманда қилма, худойим! Эрта-ю кеч уни кемираётган изтироблар етишмагандай, ўзбекистонлик ошна-оғайнилар, таниш-билишлар, ҳатто етти ёт бегоналар ҳоли жонига қўймайди. Ҳар куни қурултойдан қайтиши билан хонага кириб улгурмай телефон жиринглай бошлайди. Телефон ярим кечагача ҳам тинмайди. Кимдир одоб билан, кимдир кесатиқ-пичинг билан “Қачон сўзга чиқасиз?” деб сўрашади. Тунов куни биттаси “Ўзбекистонли депутатлар қурултойга қатнашяптими ё Москвада магазинма-магазин юришдан бўшамаяптими?” деди. Нима деб жавоб беришингни билмайсан. Бунақа таъналар суяк-суягингдан ўтиб кетади. Уларни эшитганингдан кейин, кўзга уйқу келадими?

Ҳар қалай, Одилга бугун сўз тегиши аниқ бўлди, шекилли. Кеча танаффус вақтида фойеда Ислом Каримовга рўпара келиб қолди. “Безовта кўринасиз, Одил ака?” деб сўради у. Одил сўз ололмай хуноб эканини айтди. “Мабодо, сўз тегиб қолса, бизни хижолатга қўймайсизми? Нималарни гапирмоқчисиз?” деб сўради Ислом Абдуғаниевич. Одил Ислом Каримовнинг нега бунақа савол берганини дарров тушунди — бирикки кун аввал Ўзбекистонли бир депутат шунақа бир расво чиқиш қилган эдики, хижолат бўлмаган одам қолмаган эди. Бу аёл 37-йиллар анъанасига мос тарзда ўзбек халқи номидан гапириб, ўта шаллақилик билан академик Сахаровни қоралаган эди. Албатта, юқори доиралар ўртасида Сахаровни ёқтирмайдиганлар йўқ эмас, лекин аёлнинг андишасиз гапларидан, нодонлик билан юритган мулоҳазаларидан, омилигидан ҳатто улар ҳам ер ёрилса, ерга кириб кетгудек аҳволга тушган эдилар. Бу нутқ нафақат бу аёлнинг ўзини шарманда қилди, балки “ўзбек” деган номга ҳам иснод келтирди. Энди сўзга чиқадиган одам шу иснодни ювмоғи ҳам керак эди. Одил нималар тўғрисида гапиришини мухтасаргина қилиб айтиб берди. “Майли, гаплашиб кўраман”, деб ваъда берди Ислом Каримов. Бугун эрталаб эса “Сизга сўз бериладиган бўлди, бугун гапирасиз” деб огоҳлантирди.

Одил нутқининг матнини қурултой бошланмасданок ёзиб тайёрлаб қўйган эди. Ушандан бери ҳар куни кам деганда бир марта кўздан ўтказади, ножоиз кўринган гапларини ўчиради, янги туғилган фикрларини қўшади, ибораларини ёзиб қўяди, таҳрир қилади, яхшилади. Ва исталган вақтда минбарга кўтарилишга шай турмоқ учун матнни қўйнига солиб мажлисга олиб кетади. Бугун эса нима гафлат босибди-ю, уни меҳмонхонада қолдириб келипти. Ахир, кундан-кун асабийлашяпти. Сўз берилмаганига бетоқат бўляпти. Эсидан чиқса чиқипти-да. Албатта, Одил нутқини ёддан билади, матнсиз ҳам бемалол гапириб бериши мумкин. Бироқ ҳар нима деганда ҳам, бу — Ёзувчилар уюшмасининг мажлиси эмас-да, буни халқ депутатларининг қурултойи деб қўйибди. Мабода, салобат босиб ёки ортиқча ҳаяжондан адашиб кетса, бирор муҳим гапи қолиб кетса, шарманда бўлади-ку. Йўқ, меҳмонхонага бориб олиб келмаса бўлмайди. Одил шоша-пиша залдан чиқиб, бир машина топди, елдек меҳмонхонага физиллади, матнни олиб, яшин тезлигида залга қайтди. Хайрият, меҳмонхонага бориб келгунча унга сўз бериб қўйишмапти...

Одил ҳаяжонини босишга ҳаракат қилиб, минбарга йўналди. Зал асал арининг уясидек аста ғувиллайди. Кимдир томоқ қириб йўталади, кимдир дастрўмоли билан кўз ойнагини артади. Кимлардир “нима каромат кўрсатаркин?” деган маънода минбар томон кетаётган навбатдаги нотикни зимдан кузатади.

Одил нутқини бошидан бошламади. Шўро замонида катта-кичик йиғинларда гапириладиган нутқларнинг ҳам ички қурилиши муайян қолипга тушиб қолганди. Одатда нутқни муқаддимадан бошлаш керак эди, яъни аввало партияга қуллуқ қилмоқ, кейин эришилган ютуқларнинг оламшумуллигини айтиш ва умуман, уч-тўрт оғиз бўлса-да хушомад гапларни айтиш, ҳамдсаноларга ўрин бериш, шундан кейингина “аммо тарихий ютуқларимизга қарамай” деган гапдан кейингина асосий масалага кўчиш мумкин эди. Одил гапни пўсткалласидан бошлади. У ўзига ажратилган вақт ғоятда тифиз эканини айтди-да, тўғридан-тўғри ўзбек деҳқонининг аҳволи ҳақида ҳикоя қила бошлади. Лекин бу гаплар одатдаги “оқ олтин” яратган “олтин қўллар”

тўғрисида ёхуд ўзбек деҳқонининг бағри кенглиги, саҳоватпешалиги, меҳнатсеварлиги ҳақидаги аллақачон меъдага тегиб кетган ҳавойи гаплар эмас эди. Нотиқ қисқагина қилиб, мамлакатнинг пахта мустақиллигини таъминлашда ўзбек пахтакорининг ҳиссаси катта эканини таъкидлади-да, ундан кейинги йилларда ўзбек пахтакорининг ўта қашшоқ ва ночор аҳволда яшаётганини, қорни овқатга, усти кийимга ёлчимаётганини айта бошлади. Йиллар мобайнида кунига 12 соатдан, баъзан эса ундан ҳам кўпроқ, дам олиш, таътил деган нарсаларни билмай меҳнат қилган деҳқон бугун ўта шафқатсиз тарзда эксплуатация қилинмоқда. “Бир кило пахтадан камида эркакларнинг иккита кўйлаги чиқади. Бу кўйлақлар 50 сўм (ўша вақтнинг нархида) туради. Деҳқонга эса бир кило пахтаси учун атиги 50 тийин ҳақ тўланади” деди нотиқ. Бунақа ҳақ тўлаш мислсиз талончиликдан ўзга нарса эмаслигини залда ўтирганлар осонгина тасаввур қилиши мумкин эди.

Одил бир лаҳза тин олиб, залга разм солди. Қизиқ улкан зални тўлдириб ўтирган минглаб одамлар сув сепгандай тинчиб қолган эди. Яқиндагина ҳеч нарсани писанд қилмай, гувурлаб ўтирган одамлар нотиқ яна нималар деркин дея интиқлик билан кутмоқда эди. Бу нотиққа қўшимча куч бергандай бўлди. У энди янада комил ишонч билан ўзбек деҳқонининг аянчли қисмати ҳақидаги ҳикоясини давом эттирди. У пахта монокультураси ҳақида, бошқа экин экишга бир қарич ер қолмагани тўғрисида, авваллари қишлоқни қишлоқ қилиб яшнаб турган боғ-роғлар йўқолиб бораётгани, деҳқон бошидан сепилаётган заҳарли дориларнинг миқдори тобора кўпайиб бораётгани, бунинг оқибатида ўлкада рак, гепатит, камқонлик, ошқозон касалликлари кўпайиб кетгани, болалар ногирон ва нимжон туғилаётгани тўғрисида гапирди. Бу гаплар залдагиларнинг кўпчилиги учун мудҳиш бир янгилик бўлаётгани сезилиб турарди. Чунки бизнинг матбуотимизда, радио ва телевидениеда кўп йиллардан бери фақат ёлғон-яшиқ ҳавойи гаплар айтилар, ўзбек деҳқонининг “кўшиқ айтиб қувонч билан” меҳнат қилиши мадҳ этиларди, лекин ҳақиқий аҳвол тўғрисида бирон оғиз рўйи-рост гап айтилмасди. Минбардан эса борган сари одамнинг баданини жунжиктирадиган, юракларни зир

титратадиган ҳақиқатлар ёғилмоқдайди. Айниқса, сўнгги икки йил ичида бу беадад зулмларга чидаёлмаган аёллардан 500 га яқин киши ўзига ўт кўйиб нобуд бўлгани айтилганда залдагилар ларзага тушди.

Бу машаққатлар етмагандай, сўнгги йилларда “ўзбек иши” деган нарса ўйлаб топилганини қаттиқ қоралаб, нотик ўз халқининг виждони поклигини, ҳалоллигини айтди. Хуллас, шўролар тузуми етмиш йилдан бери деҳқонни қулдан бадтар эзиб келганини, энди эса унинг аҳволдан мутлақо хабар олмай, қирилиб кетишга маҳкум этганини ғазаб билан гапирди.

Ўшанда ошкоралик сабаб бўлибми, халқ депутатлари курултойининг ҳамма мажлисларини тўлагигича телевизорда кўрсатишга қарор қилинганди. Одамлар ҳар қанақа тамошалар-у мулоқатлардан кўра шу кўрсатувни кўришга муштоқ эди. Мен ҳам мажлис бошланиши ҳамона ҳамма ишларимни йиғиштириб кўйиб, телевизор олдидан нари кетмай тамоша қиладиган бўлиб қолгандим. Табиийки, дўстимнинг гапларини ҳам жон қулоғим билан тингладим. Тингладим-у, бот-бот “бу Одил тушмагур нималар деяпти? Қайси юрак билан шу гапларни айтяпти? Ишқилиб, дўстимга бирор шикаст етмасин-да!” деб ўйлайман. Негаки, қолипга сиғмайдиган гапларни кўп гапириб юриб, катта-кичик бошлиқлардан дакки еявериб зада бўлиб қолганмиз-да! Аммо Одилнинг бугунги гапларини у гапларимиз билан таққослаб бўлмас эди. Унинг ҳаяжондан бўғриққан юзига қарайман, дастрўмол қидириб, чўнтагини тополмаётганини кўраман. Экранда ҳайъатда савлат тўкиб ўтирган катталарнинг юзлари пайдо бўлади. Уларнинг баъзи бирлари нотикнинг гапларини қулоқ бериб тинглаяпти. Баъзиларининг эса энсалари қотган, пешонаси тиришган. Раислик қиляётган Лукянов эса ўзбекнинг бу шаккок адибига сўз бергани учун минг баъд пушаймон бўлаётгандай қовоқ-тумшуғи борган сари осилиб кетяпти. Билмадим, Одил гаплари орасида бу чеҳраларни кўрдими-йўқми, лекин унинг нутқи борган сари жарангдор бўла бормоқда, авж пардаларга яқинлашмоқда эди. Назаримда, у ўзбек деҳқонининг бугунги аҳволини Америкадаги пахта плантацияларида меҳнат қилган қора танли занжилар — Том бобо авлодларининг қисмати билан қиёслаганда, бу таққос нутқни

тинглаётганларнинг биронтасини ҳам лоқайд қолдирмади: Америка фермерлари “Африкадан неча юз минг қора танлини кишанбанд қилиб олиб келишди. Аммо адолат юзасидан айтмоқ керакки, наслу насабини пахта заҳматидан асраган ўша қаҳри қаттиқ фермерлар ҳам келгусида қуларидан соғлом, яъни оғирини енгил қиладиган насл етиштириш учун уларни тўйдириб боқишган. Шунинг шарофатиданми, бўйи икки метрли қора танли полвонлар дунёга келди. Ва уларнинг авлодлари бугунги кунда Америка спортининг, санъатининг ҳам гултожларидир.

Нотиқнинг бу сўзлари янграганда залда жонланиш юз берди. Уларда миллий масалани доноларча ҳал қилгани, ҳамма миллатларга, шу жумладан ўзбекларга ҳам беқиёс бахту саодат, фаровонлик, тўқлик бахш этгани тўғрисида ҳар чорраҳада айюҳаннос уриб мақтанувчи коммунистик партия ва шўро ҳукуматининг риёкорлиги, мунофиқлиги, тили бошқа-ю дили бошқа эканлиги аёвсиз фош қалинган эди. Бирдан аён бўлдики, шўро мафкураси муттасил қоралаб келган Америка эксплуататорлари шўро эксплуататорлари олдида укувсиз, ношуд шогирд боладай гап экан. Бу гаплар жаҳон халқларининг кўз ўнгида риёкор, иккиюзламачи, устаси фаранг шўро мустамлакачиларининг юзига урилган тарсаки эди...

Нутқни эшитиб туриб, кўққисдан миямда бир фикр чарх урди — мен бу нутқ қурултой арафасида беш-олти кун мобайнида тайёрланган бўлса керак деб ўйлаган эдим. Энди ўйласам, бунақа теран, мукамал нутқни беш-олти кунда тайёрлаш сира мумкин эмас. Албатта, нутқни қоғозга туширмақ учун, эҳтимол, уч кун ва ҳатто икки кун ҳам кифоя қилмоғи мумкин, аммо барибир, бундай нутқлар одатда бутун умр давомида ёзилади. Одилнинг бутун ҳаёт йўли, қирқ йиллик ижоди, шу йиллар мобайнида бошидан кечирган жаммики мураккабликлар, чекилган изтироблар шу нутққа олиб келиши муқаррар эди. Бу нутқнинг ибтидолари, эҳтимол, олис болалик йилларига бориб тақалар, эҳтимол, унда бевақт ва бегуноҳ қамалгани учун ўғлига музқаймоқ олиб беролмай армонда кетган отанинг андуҳлари, “халқ душманининг ўғли” деб якка мохов қилиб қўйганларида мурғак қалбида бир умрга чўкиб

қолган аламлари зухур этгандир. Одил бутун ижоди давомида яратган катта-кичик асарларида, романлари ва қиссаларида адолатни қуйлади, зулмни, ноҳақликни қоралади, бутун ҳаётни қоплаган қуюқ зулматнинг лаоқал бир чеккасини ёритишга интилди. Шундоқ экан, қандай қилиб ўша асарларда ифодаланган халқ дардларини адиб минбарга олиб чиқмаслиги мумкин эди? Одил кўп йиллар давомида “Литературная газета”нинг Ўзбекистондаги мухбири бўлиб ишлади. Ўша кезларда биз “бу нуфузли газетада ўзбек адабиёти кам ёритил-япти” деб дўстимиздан кўп гина қилардик. Кейин бил-сак, адабиётдан зарурроқ гаплар ҳам бор экан. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларидан унга мактублар келиб турарди. Кўпинча ажи-бужи ёзувда анча-мунча укув-сизлик билан ёзилган мактубларда оддий одамлар ўз дардларини баён этишар, бошларига тушган мислсиз адолатсизликлардан фарёд чекишарди. Мактубларда ифодаланган дардлар ўқиган одамнинг ҳам юрагини лов-лов ёндиради. Одил мухбир сифатида бу мактублар билан шуғулланмоғи керак эди. Бироқ у фақат расмий мажбурияти тақозоси билангина эмас, адиб сифатида, оддий бир инсон сифатида, ниҳоят ана шу заҳматкаш, жабрдийда халқнинг бир фарзанди сифатида ҳам шуғулланди, газета ёрдамида уларга ёрдам беришга ҳаракат қилди. Ҳатто бир неча марта ўткир мақолалар эълон қилиб, ҳатто баъзи бир адолатсиз қамалган одамларнинг хибсдан озод бўлишларига сабабчи бўлди. Ёрдам беришга ожизлик қилганида эса халқнинг дарди, изтироблари адибнинг юрагига инди, унинг дардларига, изтиробларига айланди. Унинг нутқидаги аланга, тингловчилар қалбини қалқишга мажбур қиладиган ҳарорат йиллар давомида адибни ўртаб келган аламлардан нишона эмасмиди? Ниҳоят, Одил бир қатор ҳамкасабалари, устозлари билан бўладиган гурунглarda, ўзаро муноқашаларда ҳам бу тўғрида кўп гапирар, аммо бу гаплар тор хоналарда қолиб кетар, кенг майдонларга, эркин ҳаволарга чиқолмас ва шунинг учун дардлар ҳақида ҳар қанча гапирсанг ҳам, бу сенга қаноат туйғусини бермас, ночорлик ва ожизлик вазидан қалблардаги аламлар янада бурқсир эди-ю, камаймасди. Не ажабки, Одилнинг нутқида ўша гурунглardan олган қуввати ҳам зухур этгандай бўлди. Қола-

верса, ўша кунни экранда кўзимга галати бир манзара кўринди — назаримда, жўшиб-тўлқинланиб гапираётган Одил минбарда ёлғиз эмасдай кўринди. Унинг орқасида залдагиларнинг ҳеч қайсисига кўринмай Одил болалигидан асарларини севиб ўқиган улуғ адиб Абдулла Қодирий ва улуғ устоз Абдулла Қаҳҳор тургандай эди. Одил уларнинг ҳам айтилмай қолган дардларини айтаётгандай Абдулла Қодирий ва Абдулла Қаҳҳор маъқуллашиб, “Баракалла, Одилжон” дея елкасига қоқиб, далда бериб туришгандай эди.

Шундан кейин мен Одилдаги буюк жасоратнинг қаердан келганини англагандай бўлдим — у нутқининг матнини тузганида ҳам, бугун минбардан туриб, уни бутун олам эшитадиган даражада ҳайқириб гапирганда ҳам ўзининг қадрдон халқига, шу халқнинг фарзандлари бўлган буюк зиёлиларнинг анъаналарига таянган экан.

Одил айтмоқчи бўлган гапларининг ҳаммасини айтиб улгурмай, раис “гапни тугатинг” деган маънода тугмачани босиб, минбардаги чироқни ёқди. Ҳаяжонининг зўридан бўлса керак, Одил раисга эътироз ҳам билдирмади, кўшимча вақт сўраб залга мурожаат ҳам қилмади, бир-икки жумлани апил-тапил айтиб, нутқини тугатди.

Залда гулдурос қарсақлар янгради. Одил минбардан тушиб, ўтирадиган ўрни томон борар экан, ўзини елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил ҳис қилар, лекин, барибир, энг зарур бир гапини айтолмай қолгани учун — кечаги ювуқсиз аёлнинг Сахаровга қилган бўҳтонлари учун ўзбек зиёлилари номидан узр сўролмайд қолгани учун юрагининг бир чети хижил эди. Аммо неқўз билан кўрсинки, Сахаров ўрнидан турганича қарсақ чалиб уни олқишламоқда эди. Одил Сахаровнинг ялтираб турган кўзойнаги туфайли кўзларидаги ифодани аниқ кўролмаган бўлса-да, бу улуғ олимнинг чеҳраси табассумдан ёришиб кетганини кўрди. Унинг назарида Сахаров “биламан, кечаги бўҳтонлар ўзбек зиёлиларининг фикрини ифодаламайди. Мен хафа эмасман, аксинча, ўзбеклар ичида ҳам ҳақгўй, адолатпарвар, эркесвар одамлар борлигидан, уларнинг жуда юксак даражада тафаккур қилаолишларидан ғоятда мамнунман” деяётгандай эди. Одил бажону дил олимнинг

қўлини қисиб, унга миннатдорлик туйғуларини изҳор қилишни истарди, аммо бунинг учун одамларни безовта қилиб, қатор оралаб тўрт-беш қадам ичкари кирмоқ керак эди. “Хайр, майли, кейин махсус бориб, у билан гаплашиб келаман” деб ўйлади Одил. Лекин у бу ниятининг амалга ошмаяжagini, орадан икки-уч ой ўтмай Ҳақиқатнинг бу жасур жангчиси оламдан кўз юмажagini, уни сўнгги йўлга узатмоқ учун Ўзбекистондан ҳеч ким келмаслигини, якка ўзи унинг тобути ёнида туриб, у билан видолашишини ҳали билмас эди.

Одил ўзининг нутқи жуда катта акс-садо беришини, нафақат мамлакатдаги, балки хориждаги газеталарда ҳам босилиб чиқишини, Тошкентга қайтганида эса, уни аэропортда таниш ва нотаниш одамлар кутиб олишини ҳам билмасди. Лекин шундоқ бўлса-да, ўзидан мамнун бўлиб жойига бориб ўтирди.

* * *

— Сиз мақтаётган нутқни биз ҳам эшитганмиз, телевизорда кўриб бир қоп семирганмиз, — дейиши мумкин китобхон тирхишлик билан. — Хўш, кейинчи? Натижа нима бўлди? Осмон узилиб ерга тушдими? Ҳақсизликлар барҳам топиб, адолат қарор топдими? Пахтакорнинг егани олдида, емагани кетида бўлиб қолдими?

Билмадим-ов... Кейинги йилларда қишлоқма-қишлоқ юролмай қолганман. Деҳқоннинг елкасига офтоб теккан-тегмагани, омборларига нозу-неъматлар сигмай, тирсиллаб ёрилиб кетай деб турганидан хабарим йўқ. Пахтакор аёл ҳам қуйруқларига жир битиб, кўкраклари шоир Фафур Фулом айтганидек “ҳар бири бир кўш чўққи тоғ” бўлиб кетганини ҳам ўз кўзим билан кўрганмим йўқ. Лекин шунга қарамай, адибнинг нутқи ҳаётда изсиз кетди десак мутлақо нотўғри бўларди. Сирасини айтганда ҳали инсоният тарихида бирон марта ҳам нутқ ирод этилгандан сўнг бир-икки кун ичида ҳамма нарса ўзгариб, олам гулистон бўлиб кетгани йўқ. Нутқ бами-соли сара уруғ, униб чиқиб самара бермоғи учун озми-кўпми муҳлат, қулай шароит керак.

Бу нутқ ўша кезларда бутун мамлакатни ларзага солди, ўзбек деҳқонининг аянчли аҳволига жаҳон жамоатчилиги эътиборини жалб қилди. Айни чоқда,

дўстимнинг нутқи ўзбек зиёлисининг мақомини ҳам ҳийла кўтарди, уни худа-беҳуда таъналардан, ноўрин маломатлардан қисман бўлса-да халос этди. Очигини айтганда ўша кезларда ўзбек зиёллари нуфузларини анча-мунча бой бериб кўйишган эди, ҳозирги замон тили билан айтганда, уларнинг рейтинги анча тушиб кетган эди. Ўзбекистондан чиқиб, қаерга бормайлик, катта-кичик дўстларимиз бизни дарҳол ўртага олиб саволга тутишарди: “Қани ўша мақталган ва мақтанган ўзбек зиёллари? Улар оғизларига талқон солиб олишганми?”. Аввалига ярим ҳазил-ярим чин тарзида бериладиган бундай саволлар кейинчалик жиддий таъна-дашномларга айлана борди: “Чиндан-да темир кишанлар парчаланиб кетган бўлса-да, қафасидан бир қадам ташқари чиқмайдиган ҳинд филларига ўхшайсизлар! Адабиётда қачон янги марраларга кўтариласизлар? Топиб олган муаммоларинг — уйланмаган йигит ўзининг муаллимасини севаоладими? Эридан ажралган аёл бошқасини севаоладими? Наҳотки, ҳаётда шулардан бошқа жиддийроқ муаммолар бўлмаса? Саволларингизга кўра минтақада ҳаммадан кейинги ўринга тушиб қолдиларингку? Кейинги йилларда ҳамманинг эътиборига сазовор бўлган, ҳаммани ларзага соладиган бирон бир мақола ёхуд бадиий асар яратдиларингми? Кўзингга тик боқиб туриб, ошқора айтилган бунақа таъналарни эшитиш жуда оғир эди, чунки аллақачонлардан келиб бизга ёпишган мақтанчоқлик, мутакаббирлик аллақачон қон-қонларимизга сингиб улгурган ва бунинг натижасида ўзимизга жуда юқори баҳо берган ҳолда, кемтиқларимизни тан олмай яшашга ўрганиб қолгандик. Албатта, дўстларимизнинг таъналари олдида отдан тушсак ҳам, узангидан тушмасдик, бир нарсаларни гўлдираб, уларнинг оғзига урардик. Мавқеимизни сақлаб қолгандек бўлардиг-у, лекин ростини айтадиган бўлсак, улар ҳақ эди. Кимларгадир ҳар қанча малол келмасин, кимларгадир оғир ботмасин, аммо шуни айтиш керакки, ўзбек зиёллари XX асрнинг иккинчи ярмида ўз халқи одидаги асосий вазифасини ҳар томонлама мукамал бажарди деб айта олмаймиз. Йўқ-йўқ зиёлларимиз мавжуд эди. Улар ўз соҳаларида самарали меҳнат қилишган —

олимлар кашфиётлар билан шуғулланган, ижодкорлар ижод қилишдан бўшамаган, ўқитувчилар ёшларни маърифатли қилиш билан банд бўлганлар. Бу ҳаммаси тўғри, лекин чинакам зиёли зиммасига юклатилган, тўғрироғи, ўзи ўз ихтиёри билан зиммасига олган энг асосий вазифани адо этишда нечукдир нўноқлик бор. Хўш, зиёлини зиёли қиладиган бу вазифа нимадир. Бу, менинг назаримда ҳазрат Алишер Навоий айтган ўша халқ гамини ейиш, халқ дардини ўз дарди деб билиш, бинобарин, бошига қилич келганда ҳам халқ ҳаёти тўғрисида ҳақиқатни гапирриш, халққа қилинаётган ҳақсизликлар ва адолатсизликларга қарши овозини кўтаришдан иборатдир. Зиёли ўзини халқнинг узвий қисми деб ҳисобламоғи, халққа қарши бўҳтонларни рад этмоғи, халқнинг маънавий бойлигининг посбони бўлмоғи лозим ва халқни турли-туман фисқи фасодчиларнинг хуружидан ҳимоя қилмоғи керак. Таассуфлар бўлсинким, ҳаётда халқ кўплаб марта шундай ҳимояга муҳтож бўлганда бирда ярим ҳолларни мустасно қилганда бизнинг зиёлларимиз фаолиятсизлик кўрсатдилар, ёвузлик қаршисиди, зулм, зўравонлик қаршисиди улар мутеълик билан қўл қовуштириб турабердилар, ҳатто энг наман деган, энг пешқадам зиёллар ҳам овозларини кўтариш ўрнига “оч қорним — тинч қулоғим” деган яшаш тарзини маъқул кўрдилар. Хўш, нега шундай бўлди? Бунга, албатта, мустамлака шароитида, зўравонлик асосига қурилган жамиятда беҳуда кучаниш белни синдиради деб жавоб беришлари мумкин. Лекин тоталитар тузум фақат Ўзбекистонда мавжуд эмас эди. Шунга қарамай, бошқа ўлкаларда, бошқа минтақаларда зиёлларнинг норозилик тўла овозлари мунтазам равишда эшитилиб турди-ку! Негадир қўрқоқлик бизнинг зиёлларни кўпроқ карахт қилиб қўйди. Билмадим, ўзбекнинг жони ширинроқми ёки ўзбек зиёлиси рост гапирганда боши узра турган қиличнинг дами ўткирроқми? Ёки ўзбекнинг ич-ичида ётган, асрлардан асрларга ўтиб, унинг бутун вужудини карахт қилиб келаётган мутеълик туйғуси зиёлларга ҳам отамерос туйғу сифатида кўчиб ўтганмикин? Рухшунос олимларимиз ҳадеб йўқ ердаги фазилатларни халққа ёпиштиравермасдан олға сил-

жишимизга жиддий халақит бераётган мутеълик психологиясининг илдиэларини, таркибини ва табиати-ни ўргансалар кўп фойдали иш қилган бўлармидилар? Ҳар қалай, нима бўлганда ҳам, ўзининг ноҳақ қатлиом қилинган Чўлпон, Фитрат каби буюк фарзандларини асраб қололмаган, оқлангандан сўнг вақтида йўргаклаб ололмаган, пахта баҳонасида бутун республика устидан ўтқир кимёвий заҳарлар ёғилганда, қишлоқ ва шаҳарларда аёлларнинг ўз-ўзига ўт кўйиши каби мудҳиш фожеалар рўй берганда битта-ярим ҳоллардан бошқа ҳеч ким бунга қарши бош кўтармаган, бутун ўзбек халқи порахўр ва ўғрига чиқариб кўйилганда уни ҳимоя қилиш ўрнига “шимол ёқдаги совуқ юртлардан” бизга раҳбарлик қилиш учун кўшимча десантлар юборишни илтимос қилган зиёлилар таъна-дашномларга ботиши, маломатга қолиши мутлақо табиий эди.

Ана шундай шароитда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубовнинг халқ депутатлари қурултойидан баланд овозда мардона нутқи янгради. Одиллар шўролар салтанати ўрнатилгандан бери 1921 йилда “Эй сен мени фақир кўрган, ҳақир деган афанди, менга қилган зулмларинг, ҳақсизлигинг бас энди” деб ҳайқирган Чўлпондан кейин, 1923 йилда Сталин ҳузуридаги нуфузли бир партиявий йиғинда “Туркистонда чоризм давридагидан бери ҳеч нарса ўзгаргани йўқ, фақат вивеска ўзгарди, холос” деб айтишга журъат қилган Акмал Икромовдан сўнг Одил Ёқубов, агар хотирам панд бермаса, учинчи бўлиб, коммунистик партиянинг мунофиқлигини, амалда аввалгиларининг ҳаммасидан мудҳишроқ ва шафқатсизроқ мустамлака сиёсати юргизганини баралла айтди. Худо ҳақи, дўстим Одилнинг шу нутқидан кейин мен олис-яқин юртларга борганимда қаддимни ғоз тутиб, бўйнимни эгмай, ийманмай, қисинмай “мен ўзбек зиёлисиман” дейдиган бўлдим. Худди ўша нутқни ўзим ирод қилгандек.

Агар спортчиларнинг атамаси билан айтадиган бўлсак, Одил ўша нутқи билан ўзбек публицистикасини рекорд юксакликка кўтарди. Албатта, ҳамма зиёли ёхуд ҳамма адиб ҳам кундалик ҳаётда дабдурустан бунақа рекордлар ўрната олмаслиги мумкин. Лекин рекордларнинг бир ажиб томони шундаки, у ҳар бир спорт-

чидан ёхуд адибдан кундалик фаолиятида шу юксак маррани назарда тутиб иш олиб боришни тақозо этади, умумий савияни бир баҳя бўлса-да юқори кўтаради.

Яқинда Одил билан одатдагидек яна бир марта гурунглашдик. Ўтган-кетганларни эслашдик. Гап айланиб, Одилнинг ўша ўн уч йил аввалги нутқига бориб тақалди. Шунда Одил бир нарсани ўйлагандек бир зум тин олди-да, кейин аллақандай ички ишонч билан деди:

— Мен бутун ижодимни тарозининг бир палласига қўйсам, иккинчи палласига шу нутқимни қўйган бўлардим...

Мен дабдурустан дўстимга нима деб жавоб беришни билмай қолдим. Билмадим, Одилнинг қиссалари ва романлари ҳам адабиётимизда жуда катта салмоққа эга. Улар ўзларининг гоёвий-бадий фазилатлари билан маънавий ҳаётимизда боқий ўринга эга. Лекин шунга қарамай, адибнинг ўзи уларни бир нутқига тенг деб ҳисоблар экан, бунга нима деб эътироз билдириш мумкин?

Мен ҳар ҳолда бир нарсага аминман — ўша куни — Ўзбекистонда ҳам бошқа жойлардаги каби минг-минглаб мухлисларини қалбида яна бир марта умид оловини ёқа олган, уларда ифтихор туйғуларини авж олдирган Одил Ёқубов ўз ҳаётининг юлдузли онларидан бирини бошидан кечирган эди.

2002

Ғайратий ҳақида сўз

Яқинда ўзбек шеърояти тарихига доир мақола ёзиб, таҳририятга олиб бордим. Мақолани ёшгина, лекин ўзига етгунча қайсар адабий ходим таҳрир қилди. У ишга шу қадар берилиб кетиптики, қўлёзманинг бирон соғ жойи қолмапти, ҳатто шоирлар саналган жойда Ғайратийнинг номини ўчириб ташлапти. Мен бунинг боисини сўрадим.

— Қўйинг, домла. Бунақа шоирларни тиқиштираверманг, — деди у насиҳатомуз оҳангда.

Унинг беписандлиги ғашимни келтирди.

— “Бунақа шоир” деганингиз нимаси? Нима бўпти Файратийга?

— Билмагандай сўрайсиз-а, — деди адабий ходим тажанг бўлиб. — Чўлпонни қаматган одамни нечук тарғиб қилайлик?

Мен Чўлпонни Файратий “қаматгани”дан беҳабар эдим. Ажабо, Файратий уни қанақа қилиб қаматганикин — устидан чақув ёзганмикин, тегишли идораларга хуфя ахборотлар юбориб турганмикин ёки шоирни фош қиладиган ёлғон-яшиқ мақола бостирганмикин?

Хаёлимдан кечаётган фикрларни пайқагандай, адабий ходим гапларини тасдиқлайдиган “далиллар”ни қалаштириб ташлади.

— Яқин ўртада ҳеч ким уни тилга олгани йўқ. Бирон газета ёки журнал унинг тўғрисида лом-мим дема-япти. Радио билан телевидение ҳам уни эсламай қўйган.

Адабий ходим сўзларни чертиб-чертиб, комил ишонч билан айтаётганди. Лекин унинг “далиллари” мени қониқтирмади.

— Сиз Файратийни биласизми? Унинг қайси асарини ўқигансиз? Нимага асосланиб Чўлпоннинг кушандасига чиқариб қўйдингиз?

У ҳамон аввалги беписандлиги билан баҳсимизга нуқта қўйди.

— Мен унинг асарларини ўқимаганман, ўқимайман ҳам. Лекин Чўлпонга қарши шеър ёзганини билман...

Э-э, гап бу ёқда экан-ку! Дарвоқе, 20-йилларда Файратий чиндан ҳам “Тузалган ўлкага” деган шеър ёзган эди. Лекин бу шеър Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага!” деган шеърига мазмунан бутунлай тескари бўлсада, Чўлпонни фош қилиш мақсадида ёзилган эмасди. Файратийда бундай мақсаднинг ўзи бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки у Чўлпонни ўзининг устози деб билар, унинг биронта асарини қолдирмай ўқиб борар, ундан кўп нарса ўрганарди. Чўлпон ҳам Файратийни ҳурмат қилар, Тошкентга келганида уни йўқлаб турар, уйда меҳмон бўлиб, ҳар хил мавзуларда гурунглашиб турарди. Чўлпон ўзаро баҳслар, қарашлардаги хилма-хиллик дўстлар ўртасидаги муносабатларга соя солмаслиги керак деб ҳисобларди. Шунинг учун Файратий “Тузалган ўлкага” шеърини ёзганда ундан хафа бўлиш

ўрнига Чўлпон шеърни ўқиб чиқиб, таҳрир ҳам қилиб берган. Чўлпоннинг қамалишига бу шеър сабаб бўлган десак, ҳақиқатга хилоф гап бўлур эди. Файратий шеъри босилгандан кейин кўп йиллар ўтгачгина Чўлпон қамоққа олинган.

Лекин бу гал мени ажаблантирган нарса бошқа эди — қаршимда турган, ўзининг ҳар бир гапини ҳақ деб ишонган адабий ходим нега бу қадар юзаки ўйлайди? Ундаги мутакаббирлик, аждодларимизга, маданий меросга, кечаги кунимизга бу қадар беписандлик билан қараш қаердан пайдо бўлиб қолди? Одамларга ўйламай-нетмай, тузукроқ билмай туриб баҳо бериш, улар устидан узил-кесил ҳукм чиқариш ёшликда бўладиган, вақти-соати келганда ўтиб кетадиган шунчаки ғўрлик бўлса майли-я, аммо унинг томир-томирларига сингиб улгурган эътиқодга айланган бўлса нима бўлади? Табиийки, мен бу ўринда кечаги кунимизни, кечаги одамларимизни ялписига мақтаб кўкларга кўтаришга даъват қилаётганим йўқ, мен фақат мулоҳазакор бўлишга, одамлар ҳақида ҳукм чиқарганда етти ўлчаб иш юритишга ундамоқдаман, холос.

Файратий, албатта, Фафур Фулом эмас, Ойбек ҳам эмас, у ҳатто Миртемир ҳам эмас. У — Файратий эди ва Файратий сифатида адабиётимизнинг тарихида ўзининг муҳим ўрнига эга. Албатта, у 74 йиллик умрида фақат равон йўллардан юрмаган бўлиши мумкин, балки адашгандир, хатолар қилгандир, бироқ унинг бўлган-бўлмаган “хатолари”ни рўкач қилиб қоралашга ошиқмайлик. Тоғлар фақат чўққилардан иборат бўлмагандай, адабиётимиз ҳам Файратийга ўхшаш сиймоларсиз анча кемтик бўлиб қолади.

* * *

Мен Файратийнинг номини илк бора мактабда ўқиб юрганымда эшитгандим. Тўғри, ҳали унинг бирорта асарини ўқимай туриб, номини эшитдим, ҳатто исми Абдурахим, фамилияси Абдуллаев эканини, “Файратий” эса тахаллуси эканини билиб олдим. Бу тахаллус жуда жарангдор эди, гўё ундан аллақандай жўшқинлик уфуриб тургандай эди. Тан бериш керак — тўнғич авлодга мансуб ёзувчиларимиз тахаллус танлашга анча уста бўлишган. Бироқ надоматлар бўлғайки, Файратий ҳақида

кўпроқ нарса билишга ҳарчанд уринмай, ўша кезларда бир-иккита ғийбатнамо мақоладан бошқа ҳеч нарса тополмадим. Кейинроқ аспирантурада ўзбек дostonлари ҳақида тадқиқот олиб борар эканман, 20-йилларда яратилган дostonлар билан ҳам танишиб чиқдим. Маълум бўлдики, Файратий 20—30-йилларда ўзбек шоирлари ичида энг кўп дoston яратган шоир экан. Унинг “Йўқолган бола”, “Онамга хат”, “Жинаста” каби дostonлари жамоатчилик ўртасида катта қизиқиш уйғотган ва алоҳида китоб тарзида босиб ҳам чиқарилган. Лекин нима учундир кейинги йилларда унинг авжи пасайиб, матбуот саҳифаларида кам кўринадиган бўлиб қолган экан.

Тақдир тақозоси билан мен 60-йилларнинг охирида Файратийга ҳамсафар бўлиб қолдим-у, бу одам ҳақидаги тасаввурларим бутунлай ўзгариб кетди. Олтмишлардан ошиб қолган, ўрта бўйли, чорпахил гавдали, очик кўнгилли одам экани кулча юзидан билиниб турадиган Файратий ҳам ҳазил-мутойибага мойил, ҳам кўпни кўрган босиқ, андишали бир инсон экан. Биз ўшанда Қирғизистонга оқин Тўғолоқ Мулданинг юз йиллик тўйига меҳмон бўлиб боргандик. Бишкекда, Норин вилоятида, оқин туғилиб ўсган Отбоши туманида чўпонлар овулларида беш кеча-ю беш кундуз меҳмон бўлдик, зиёфатларда ўтирдик. Бирга нонушталар қилдик ва кечалари ярим кечагача уйқу ўрнига гурунглашиб чиқадиган бўлдик. Файратий домла ширинсухан, ҳикояни ўринлатиб гапирадиган одам экан. Аммо бу гурунгларимиздан аввал Бишкекка келган биринчи кунимиздаёқ Файратий тўғрисида аввал билмаган анча-мунча нарсани билиб олган эдим. Тўғолоқ Мулданинг тўйига ҳамма республикалардан меҳмон келган эди. Уларнинг орасида таниқли адиблар ва мунаққидлар ҳам кўп эди. Келган кунимиз меҳмонхонада Люциан Ипполитович Климович деган адабиётшуносга рўпара келдим. Унинг ислом тарихига оид китоблари бор эди. Миллий адабиётлар бўйича мажмуаси машҳур бўлиб кетганди. Мен унинг китобларини ўқиган ва ўзи билан Москвада икки-уч марта учрашган эдим. Люциан Ипполитович мен билан апил-тапил саломлашди-ю, Файратий билан қучоқлаша кетди.

— Ўзингмисан, Файратий? Бормисан, дўстим? Кўришмаганимизга ҳам анча бўлди-а! Эҳ-ҳе, қанча сувлар оқиб кетди. Лекин тузуксан, ҳали ҳам ёшликдаги шижоатинг йўқолмапти!

Файратий ҳам илиқ гаплар айтиб, эски қадрдонининг кўнглини кўтарди.

Мен уларнинг қачон, қандай қилиб бу қадар дўстлашганларининг тагига етолмай, ҳайрон эдим. Бирикки кундан кейин Климовичдан Файратий билан дўстлашиш тарихини сўрадим.

— Мен Файратий билан ўттиз йилча аввал танишган эдим, мен ўша пайтда миллий адабиётлар бўйича ёзмоқчи бўлган китобимга материал йиғмоқда эдим. Файратий эса пролетар адабиётининг атоқли намояндаси эди. Унинг маслаҳатларидан кўп баҳраманд бўлганман.

Эртаси куни Олмаотадан улуғ қозоқ адиби Мухтор Аvezов келди. У ҳам Файратийни яхши билар экан, ҳатто бир-бирларини сенсирашиб гаплашар эканлар. Мухтор оға Файратийдан ҳол-аҳвол сўрагач, Ойбек билан Фафур Фуломни суриштирди, ўзбек адабиётидаги янгиликлардан сўради. Уларнинг орасида қалин дўстона муносабат мавжуд экани яққол сезилиб турарди. Мен бу иноқлик тарихини суриштирдим. Маълумки, Мухтор Аvezов 20-йилларда Тошкентда ўқиган ва бир неча муддат Ўрта Осиё давлат дорилфунунида дарс ҳам берган. Ўша йилларда у ўзбек ёзувчилари билан, шу жумладан, Файратий билан ҳам дўстлашган экан.

Қизиқ, олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деб бежиз айтилмаган экан-да! Ўзимизнинг юртимизда жуда камсуқум, камтар бўлиб юрган Файратий бошқа юртларда юксак қадрланар экан.

Шундан сўнг мен Файратий билан боғлиқ материалларни чуқурроқ ўргана бошладим. Буни қарангки, бениҳоя камтар ва камсуқум бўлиб кўринган бу одамнинг ҳаёти баайни зўр саргузашт филмлардагидек бир-бирини алмаштириб турган фаройиб воқеаларга, парвозлар ва тушишларга, кескин драмаларга ва ҳатто фожеаларга тўла бўлган экан.

Туғилган кунидек ўлимга маҳкум қилинган чақалоқ тўғрисида эшитганингиз борми? Файратий дунёга келиши биланоқ ана шундай мудҳиш қисматга рўпара

келган. Унинг қотили отаси бўлмоғи керак эди. Гап шундаки, Файратийнинг онаси кўз ёриётиб нобуд бўлган. Хотинини жонидан ортиқ яхши кўрган ота алам ичида ўзини йўқотиб қўйиб, фожеанинг сабабчиси деб янги туғилган фарзандини билади ва уни чопиб ташламоқчи бўлади. Азага келган маҳалла аёллари чақалоқни бир амаллаб олиб қочадилар. Ота бу мудҳиш фожеа рўй берган уйдан бутунлай бош олиб чиқиб кетади ва Қирғизистон Тўқмоқ шаҳридаги қариндошлариникига кетиб, ўша ерда ўн икки йил қолиб кетади. Файратий эса маҳалладаги Ойимхон деган ярим уйғур аёлнинг қўлида қолади. Ойимхон меҳрини аямай етим қолган гўдакни ҳар томонлама парвариш қилиб, улғайтиради. Аммо у ҳар қанча ғамхўр ва меҳрибон бўлмасин, етимлик етимлик-да — Файратийнинг болалиги анча машаққатлар ва хўрликлар ичида кечади.

1914 йилда ота Тўқмоқдан Тошкентга қайтади ва ўтган ишлар учун ўғлидан кечирим сўрайди. Уруш даврининг қийинчиликларига қарамай, ота-бола иноқлик билан турмуш кечира бошлайдилар. Ёш Файратий ўқиб, савод чиқариш имконига эга бўлади. Ўқиш жараёнида Файратий шоирлик истеъдодига эга эканлиги маълум бўлади. У шеърлар ёза бошлайди, орадан кўп ўтмай яқин ўтмишда ўзи бошидан кечирган етимлик машаққатлари, сарсон-саргардонлик ҳақида дostonлар тўқийди. Илк дostonлари жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинади. У Фафур Гулом ва бошқа шоирлар билан дўстлашади. Унинг уйига келиб турадиган қаламкашлар орасида Абдулла Қодирий ва Чўлпон ҳам бор эди. Кейин адабий ҳаётда фавқулodда ҳодисалар юз беради-ю, Файратийнинг ижод борасидаги беқиёс парвози бошланади.

1925 йилда РКП(б) Марказий Қўмитасининг “Партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида” деган қарори чиқади. Албатта, бу қарор ҳам бошдан-оёқ синфий кураш руҳи билан суғорилган эди. Партия зоҳиран адабиётдаги гуруҳбозликларга қарши курашаётган кўринса-да, аслида “буржуа адабиёти”, “дворянлар адабиёти”, “деҳқонлар адабиёти”, “зиёлилар адабиёти” деб адабиётни майда қисмларга ажратиб ташлаган ва улар ўртасида мутгасил синфий кураш бўлишини тасдиқлаган эди. Бу муросасиз курашда

йўқсуллар адабиёти гегемон бўлмоғи керак эди. Ўша давр мафкурасининг талабига кўра, пролетар ёзувчиси келиб чиқишига кўра ишчилар синфи билан боғлиқ бўлмоғи керак эди. Файратий ишчи оиласида туғилмаган эди, аммо у Тошкентнинг Дегрез маҳалласида таваллуд топган эди. Бу маҳаллада косиблар, хунаромандлар яшарди. Шунинг учун ҳам Файратийни “пролетар шоири” деб эълон қилишди ва уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бошланди. У пролетар ёзувчилар уюшмасига қабул қилинди ва қисқа муддатда унинг пешқадам намояндаларидан бирига айланди. Ўз-ўзидан равшанки, пролетар адабиётининг аравасига тушган одам унинг чилдирмасига ўйнаб, унинг қўшиғини куйламоғи лозим эди. Шунинг учун бу йўлга қадам қўйган ижодкор завод-фабрикаларни, уларнинг вағир-вуғурирни, цехларнинг шовқинини, мўрилардан чиққан тутунларни, вагранкалару сеялкаларни тасвирламоғи керак эди. Фақат ўзбек шоирлари эмас, бутун Иттифоқ бўйлаб, ҳамма ижодкорлар шунга даъват қилинар ва шундай асарлар битган ижодкорлар рағбатлантириларди. Тузукроқ таҳсил кўрмаган, жаҳон адабиётининг кўп асрли тажрибаси билан пухта танишмаган Файратий бу сафсаталарга чиппа-чин ишонди ва “пролетарча” йўлда ижод қила бошлади. Натижада унинг ҳар бир достони, ҳар қайси шеърий тўплами олқишлар билан кутиб олинди, кўқларга кўтариб мақталди, бошқа тилларга таржима қилинди, китоблари ҳатто Москвада ҳам чоп қилина бошлади. Бу парвознинг энг баланд авжи шу бўлдики, 1934 йилда у шўро ёзувчиларининг I-съездига вакил қилиб сайланди. Ўшанда Ўзбекистондан съездга атиги ўн бир киши вакил бўлганди. Булар — Ойдин, Алексеев, Фафур Фулом, Умаржон Исмоилий, Раҳмат Мажидий, Л.Е.Пинхасов, Зиё Саид, Назир Сафаров, С.Холдорова ва Ҳусайн Шамс эди. Ўша пайтларда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Уйғун кабилар ҳақиқий истеъдод эгалари эканларини намойиш қилиб улгурган эдилар. Лекин уларнинг ҳеч қайсиси съездга вакил қилинмади. Ўзбекистондан борган вакиллар ичида ўша пайтда энг катта обрўга эга бўлгани, шубҳасиз, Файратий эди. Шунинг учун уни съезд ҳайъатига ҳам сайладилар. Файратий съезднинг охиригача — 15 кун Шоло-

хов, Фадеев, Пастернак каби ёзувчилар қаторида ҳайъатда савлат тўкиб ўтиради. Эҳтимолки, бу кунлар унинг ҳаётидаги энг бахтиёр, энг тотли кунлар бўлган бўлса ажаб эмас.

Сўнгра... 1937 йил бошланди — мамлакат тарихидаги энг даҳшатли қора кунлар етиб келди. Мамлакатнинг гули бўлмиш, унинг ифтихорини ташкил қилувчи миллионлаб одамлар қамоқларга ташланди. Сибир сургунларига жўнатилди. Бутун мамлакат бўйлаб мудҳиш қатлиом қора тўрларини ёйди. Файратий бу даҳшатлардан омон қолди, аммо улар шоирнинг ички дунёсини, маънавий оламини ағдар-тўнтар қалиб юборди. Унинг шу пайтга қадар ишониб келган “ҳақиқатлари” сароб бўлиб чиқди. Сиғиниб келганлари буткул ёлғон экан. Бундай алданиш, ишончларнинг чил-парчин бўлиши, умидларнинг чиппакка чиқиши ҳар қандай одамни ҳам гангитиб қўяди. Мамлакатдаги бесаранжомлик бошқа кўпгина ёзувчилар каби Файратийга ҳам ёмон таъсир қилади. Ўзини тутқун ҳис қиладиган, тилига кишан урилган ижодкорнинг қўли ишга бормай қолишида ҳайрон қоладиган нарса йўқ. Буларнинг устига, оилавий ҳаётдаги нохушликлар қўшилиб, Файратийни янада тушкунроқ аҳволга солди. Файратий 20-йиллардаёқ бир муаллима аёлга уйланди. Бу аёл нафақат хушрўй, оқила эди, балки Файратийни чин дилдан ҳурмат қилар ва унинг ижодий иши учун ҳамма шароитни яратиб беришга ҳаракат қиларди. Бироқ бир неча йил турмуш қилсалар-да, улар фарзанд кўришмади. Шунда аёл ўз ихтиёри билан Файратийга бошқа оила қуришга розилик берди. Бунақа воқеалар ҳар қанча хушмуомалалик билан битмасин, барибир, юракда оғир чандиқ қолдиради. Файратий анча вақтгача бўйдоқ юради. Кейин қариндош-уруғларини кўргани Тўқмоққа боради. У ерда қариндош-уруғлари Файратийнинг бўйдоқлигини кўриб, уни қўшниларининг қизига рўпара қилишади. Қиз Файратийга маъқул келади ва унга уйланишга рози бўлади. Ўша пайтларда Файратий билан турмуш қуришга рози бўлган Шафоатхон эндигина ўн беш ёшга тўлган эди. Эру хотин ораларидаги катта фарққа қарамай аҳил ва иноқ турмуш кечири бошлайдилар. Орадан кўп ўтмай эгизак опа-сингиллар туғилади — уларга Ўлмас ва Сўлмас деб исм қўйишади. Бу орада

Файратийнинг биринчи аёли ҳам уларникига келиб, уй ишларига қарашиб, эгизакларни боқишга кўмаклашиб туради. Эгизаклар уч ёшга тўлгач, Шафоатхон ва Файратийга ялиниб ёлбориб, уларнинг биттасини сўраб олади ва уйига олиб кетади. Бироқ қизалоқ хасталаниб оламдан кўз юмади. Бундан жуда қаттиқ изтиробга тушган муаллима ҳатто шу қиз ҳам менга вафо қилмади дея қуйиб, қайғуриб, қисматига тан беради ва Файратий хонадонидан оёғини тортади. Файратийнинг оилавий ҳаёти изга тушиб кетади. У аввалгидай иштиёқ билан бўлмаса-да, аста-секин ижод қилишда давом этади. Лекин энди у аввалгидай тарақ-туруқларга тўла асарлар эмас, чинакам инсоний мазмун билан йўғрилган шеърлар ёза бошлади. Унинг шеърлари кўпчиликка маъқул бўлади ва хонадалар томонидан кўшиқ сифатида ижро этила бошлайди. Бу эса унга нафақат шуҳрат келтиради, балки бошига яна балоларнинг ёғилишига ҳам сабаб бўлади. Баъзи бир мутасаддиларнинг санъат ва адабиётга қараши ғоятда чекланган бўлади. Улар “Санъат халқникидир” деган шиорни “санъат юқори рутбали амалдорнинг хизматкоридир” деб англашади ва санъаткорга, адибга шу тушунчадан келиб чиқиб муомала қилишади. Шундай мутасаддилардан бири Файратийга ўзи ҳомийлик қиладиган хонанда аёл учун кўшиқ матнини ёзиб беришни буюради. Файратий ғурури баланд инсон эди, у ҳар қанча қийин шароитда қолган бўлмасин, катталарга ялтоқланишни хоҳламасди. У мутасаддининг буйруғини бажармайди. Лекин Файратий “Ўйнашмагил арбоб билан” деган доно мақолни унутиб қўйган эди. Мутасадди унинг ўзига ҳеч нарса демаса-да, бу гапларни ичига тугиб қўяди. Ҳадемай, Файратийнинг таъзирини бериш ва танобини тортиб қўйиш учун қулай баҳона ҳам топила қолади. Урушнинг бошланишида Ўзбекистонга кўчириб келтирилган яхудий миллатига мансуб бир мутахассисни Файратий яшайдиган уйга жойлаштирган эдилар. Негадир, уларнинг орасидан қорамушук ўтиб қолади-ю, Файратий унинг миллатини камситадиган гап қилади. У одам шикоят қилади. Анчайин маиший можаро бўлган бу ҳодисага дарҳол сиёсий тўн кийгизадилар. Қарабсизки, атоқли шоирни миллатчиликда айблашади ва қамоққа олишади. Бунақа воқеаларнинг охири нима билан туга-

ши маълум эди. Аммо бир неча йил аввал ёзувчиларнинг съездида орттирган дўстлари унинг жонига оро киришади. Ўша пайтда Тошкентда истиқомат қилаётган атоқли ёзувчи А.Н.Толстой ва Ўзбекистон ҳақида ажойиб роман ёзган украин ёзувчиси Иван Ле Файратийнинг катта хизматларини таъкидлаб, юқори ташкилотларга уни қамоқдан бўшатишларини сўраб мурожаат қилишади. Икки атоқли адибнинг илтимослари ҳар қалай, ўз таъсирини кўрсатади ва Файратийни қамоқдан чиқаришади. Лекин уни Тошкентда яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилиб, ҳозирги ТошГРЭС худудида жойлашган, ўша пайтларда анча овлоқ жой ҳисобланган Ўнкўрғонга бола-чақалари билан бадарға қилдилар. Файратий бадарға йилларида қишлоқ мактабида ўқитувчилик қилади. Бу йилларда у яна кўпгина жудоликларга учрайди, хўрликларни бошидан кечиради. У энг қалин дўстидан маҳрум бўлади — кунлардан бирида қишлоқ чойхонасига кирса, энг ишонган дўсти одамларга “Файратий билан муомала қилманглар, у синфий ёт унсур, халқ душмани” деб турганининг устидан чиқиб қолади. Бу уни қаттиқ изтиробга солади, одамларга бўлган ишончини заифлаштиради.

Аммо шоирни хўрлаган ва изтиробга солган нарса фақат яқин дўстининг хиёнати эмасди — бутун жамият гўё уни ўзидан нарига улоқтириб ташлагандай эди. Ҳамма газеталар ва журналларда унинг асарини босмай қўйишди, ҳамма нашриётларнинг эшиги унинг учун тақа-тақ ёпилди, радиога айтиладиган кўшиқлари олиб ташланди, китоблари тақиқланди, номини тилга олиш мумкин бўлмай қолди. Ана шу зулматли кунларда унинг кўнглига умид солган бир тола нур ҳам бор эди. Файратий расмий доираларнинг рухсати билан Тошкентдаги Островский номидаги пионерлар саройида адабиёт тўрагагига раҳбарлик қилди. Тўгаракка қатнайдиغان болалар ичида бир неча иқтидорлилари ҳам бор эди. Айниқса, Эркин Воҳидов ўзининг фавқулудда истеъдоди билан ҳаммадан ажралиб турар ва Файратий қалбида йиғилиб қолган ҳамма меҳрини унга бахшида этди. Кейинчалик Эркин Воҳидов Файратийнинг номини бир неча марта эҳтиром билан тилга олди ва ундан устоз сифатида кўп нарса ўрганганини таъкидлади.

Орадан йиллар ўтди... 1956 йилдан кейингина Файратийнинг бошидаги қора булутлар арий бошлади. У оиласи билан Тошкентга қайтиб ижод билан шуғуллана бошлади. У шеърлар, қиссалар ва ҳикоялар ёзди, бир қатор тўпламлар эълон қилди. Унинг кўпйиллик ижодий фаолиятини назарда тутиб, Файратийга “Ўзбекистон халқ шоири” деган унвон ҳам берилди. Лекин, барибир, аввалги кўтаринкиликдан, завқ-шавқдан, ғайратдан нишон ҳам қолмаган эди. Бир марта дарз кетган кўза ҳар қанча қадоқланмасин аслига қайтмас экан. 1973 йилда Фафур Фулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти унинг икки жилдлик танланган асарларини нашр этди. Унинг биринчи жилдига лирик шеърлар, “Фурбатда Фурқат”, “Шоир”, “Ўлмас қўшиқ”, “Оловли йилларда” каби дostonлар киритилган. Иккинчи жилд эса “Бизнинг Ҳамза”, “Бахмал қирғоқ”, “Ёшлигим”, “Оқин ҳукми” каби қиссалар ва ҳикоялардан таркиб топган. Файратий 1974 йилнинг 27 декабрида шу китобини менга “Ҳурматли Озодга муаллифдан эсдалик” деган дастхат билан тортиқ қилган эди. Яқинда — Файратий таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан мен бу китобни яна бир кўздан кечириб чиқдим, яна бир бор бу бетакрор, ўзига хос инсон билан Тошкентдаги учрашувларимни, Бишкек сафарида бирга ўтказган кунларимни эсладим. Чиндан-да бу камсуқум ва камтар инсон билан чақчақлашиш ўта мароқли эди ва айни чоғда гурунглари кишини маънос ўйларга ҳам фарқ этар эди. Файратий, шубҳасиз, катта истеъдодга эга эди. — У Шўро замонида эллик йил давомида ўз асарлари билан халққа хизмат қилишга ҳаракат қилди. Аммо шўро ҳукумати унинг барча ширасини сўриб олгандан кейин, ўзини узум пўстлоғидай туфлаб ташлади. Илк қадамлариданоқ шўро мафкурасининг сохта назарияларига мубтало бўлиб қолган Файратий кейинчалик ижодда тўғри йўл излаган бўлса-да, уни ҳамма вақт ҳам топа олган эмасди. Ундан китоблар қолди, қобилиятли ва иқтидорли фарзандлар қолди. Айни чоғда Файратий адабий тўғарақда Эркин Воҳидовдек буюк шоирга адабиётнинг алифбесини ўргатди, уни катта ижод йўлига солиб юбордики, биргина шунинг ўзи учун Файратийни ҳар қанча эъзозласа арзийди. Шунинг учун ҳам бугун — Файратий таваллудининг юз йиллигида

ижодий парвозларга тўла ва айни чоқда машаққатли, баъзан эса фожеали ҳаёт йўлини босиб ўтган, чархнинг ҳамма жабру жафосини бошидан кечирган бу инсонни хотирлаб руҳини шод этайлик. Чунки у ҳар қанча оғир шароитда яшаган бўлмасин, инсоний гурурини йўқотмаган, манфаат йўлида истеъдодни эгри йўлга бурмаган бир инсон эди. У хушомадгўйлик ва маддоҳлик йўлига кирмади. Имкони борича яхши ном қолдиришга интилиб ўтди. Оллоҳнинг раҳматлари ёғилсин унга!

2002

Жаннати одам эди...

Агар Чархий домлани чиндан-да жаннати одам эди десам, бунга эътироз билдирадиган бирон одам топилмаса керак. Мусичадек ювош дейсизми, қўй оғзидан чўп олмаган дейсизми, боладай содда, беғубор, самимий дейсизми — бу сифатларнинг ҳаммаси у кишида мужассам эди. У киши шоир эдилар, шоир бўлганда ҳам шунчаки юзаки, шеърни қорнидан сиқиб чиқарадиган зўраки шоир эмас, бутун туриш-турмуши шеърга тўлиб кетадиган, ҳар қадамидан шеър тўкиладиган туғма шоир эдилар. У кишининг таъблари ғоят юксак ва нозик бўлиб, ўзларини Муқимийнинг шогирди деб ҳисоблар ва ҳамиша ижодда ҳам, турмушда ҳам устозларига содиқ бўлишга ҳаракат қилардилар. Худди устозларига ўхшаб, лирик шеърлар ёзиш билан чекланмас, ҳажвиётда ҳам ўз сўзларини айтишга ҳаракат қилардилар. Чархийнинг шеърини тўпламлари тез-тез бўлмаса-да ҳар ҳолда босилиб турар ва сотувга чиқиши билан мухлислар ўртасида қўлма-қўл бўлиб кетарди. Билишимча Чархий домла, айниқса, “Муштум” журналининг таҳририяти билан иноқ эдилар, чунки “Муштум”нинг доимий муаллифларидан бири ҳисобланардилар. Ўзбекистон ҳукумати адабиёт соҳасидаги катта хизматларини ва элу-юрт орасидаги ҳурмат-обрўсини инobatга олиб, Чархийга халқ шоири деган юксак унвон берган эди. Буни қарангки, бу юксак унвон туфайли домланинг яна бир ажойиб фазилати намоён бўлди. Гап шундаки, таг замини бўшроқ одамлар унвон олсалар ёки бирор йўсинда тақдирлансалар, бундан ўзгариб бошқа-

ча одам бўладилар-қоладилар. Кеча туппа-тузук юрган одамнинг димоғи шишиб, босар-тусарини билмай қолади, одамлар билан кўришганда қорнининг устидан кўлини узатади, бировга гапиргудек бўлса, бутун оламга зарда қилаётгандай, қовоғини уйиб, қошини чимириб гапиради. Ёки бошқа бир тоифа бор — булар кўпроқ ижодкор аҳлига мансуб — улар нашриётларнинг эшигини оёғи билан очиб кириб, албатта, ўзларининг мукаммал асарлари тўпламини босиб чиқаришни талаб қиладилар. Буларнинг бари Чархий домлага бутунлай ёт эди. У қандай камтар бўлса шундайлигича қолаверди. Назаримда ўзбек шоирлари орасида иккита хокисори, камсуқуми бўлса, биттаси Чархий домла эди. Унинг камсуқумлиги биров билан гаплашиш тарзидаёқ яққол сезилиб турарди — у киши гапларини тортиниб, ийманиб, худди сизга озор бериб қўйишга хижолат бўлагандай оҳангда гапирар эдилар. Кўқонликлар одатда жуда хушфёъл, сермулозамат, сертакаллуф бўлишади, уларнинг биронтаси ҳам суҳбатдошига “боринг, келинг, кўйинг, олинг” дея буйруқ бергандай оҳангда гапирмайди, аксинча, “борсинлар, келсинлар, кўйсинлар, олсинлар” тарзида ҳурмат-у илтимос оҳангини аралаштириб, сизга қаттиқ ботмайдиган қилиб гапиришади. Чархий домла ҳам таг-туғи билан кўқонлик. Табиийки, кўқонча хушмуомалалик, кўқонча манзират, кўқонча талаффуз у кишининг қон-қонига сингиб кетган эди. Сингиб кетгангина эмас, Чархий домлада бу сифатлар янада тўлароқ намоён бўларди, чунки у кишининг муомаласида бу сифатлар ёнига ҳар доим ўта мулойим табассум ҳам кўшилиб кетарди. Табассум шу қадар самимий бўлар эдики. Чархий домланинг бирор манзирати кишига малол келмасди.

Чархий домла ҳадеганда Тошкентга келавермас эдилар — йилда бирми ё ундан камроқми жуда зарур ишлари чиқиб қолганда, келмаса бўлмайдиган вазият туғилиб қолгандагина Тошкентда пайдо бўлар эдилар-у, шунда ҳам апил-тапил ишларини битириб, “қайдасан, Кўқон?” деб отни камчилаб қолардилар. Биз — у кишининг тошкентлик мухлислари эса кўпинча бирров кўришганча, суҳбатларига тўймай қолаверар эдик. У кишининг суҳбати эса жуда мароқли бўларди. Чархий домла адабиётдан, тарихдан,

Кўқоннинг кечаги ва бугунги ҳаётидан жуда кўп нарса билар эдилар, билганларини эса шундай чиройли гапириб берар эдиларки, эшитиб маза қилардим. Шунинг учун Чархий домланинг суҳбатларини доим кўмсаб юардим.

Кунлардан бирида йўлимиз Кўқонга тушиб қолди. Ҳамроҳим—дўстим Абдусалом Латипов эди. Биз у билан дорилфунунда бирга ўқиганмиз. Тўғри, у физика-математика факультетини тугатган, астроном, кейин нафақага чиққанига қадар Тошкент обсерваториясида ишлади, ҳатто бир неча муддат унга директорлик ҳам қилди. У астроном бўлса-да юлдузимиз юлдузимизга тўғри келиб қолган — талабалик йиллари бошланган дўстлик ҳамон давом этиб келяпти. Бунинг боиси шу бўлса керакки, Абдусалом ўз соҳасининг устаси бўлиши билан бир қаторда ниҳоят бағри очиқ, қувноқ, ҳазил-мутойибани яхши кўрадиган дилкаш ва зукко йигит. Хуллас, Кўқондаги ишларимизни битирдиг-у, Чархий домлани бир кўриб келиш ниятига тушиб қолдик. Абдусалом ҳам Чархий домла билан шахсий танишлиги бўлмаса-да, унинг лирик ғазалларини ўқиган бўлиб, уларнинг анча-мунчасини ёқтирар экан. Бизни кўқонлик Маъмуржон Абдуллаев деган шогирдим бошлаб борадиган бўлди.

— Айтмасдан дабдурустан кириб бораверадиган бўлсак ноқулай бўлмасмикин? — деб сўрадим Маъмуржондан.

— Ноқулайлиги борми? Чархий домла ҳамиша жойларида бўладилар. Биров йўқлаб борса, хурсанд бўладилар.

Биз гишт кўприкдан тор кўча бўйлаб, Муқимий мадрасаси томон юриб кетдик. Чархий домла кўп йиллардан бери Муқимий ўқиган мадрасада шоирнинг хужрасига қараб, унинг чироғини ёқиб ўтирарди. Дарҳақиқат, Чархий мадрасада экан. Бизни эски кадрдонлардек қучоқ очиб кутиб олди. Фотиҳа ўқилиб, соғомонлик сўрашилгандан кейин, Муқимийнинг хужраси билан танишдик. Хужра ғоятда кичкина, ичида ўчоғ-у, бир-иккита токча, палос, унинг устига тўшалган кўрпачалардан бўлак ҳеч вақо йўқ. Ўтган шоирларнинг камсуқумлигидан ёқа ушлаб, торгина ҳовлига чиқдик. Аллақачон супа устига дастурхон ёзилипти.

Чой устида суҳбат қизиб кетди. Табиийки, гап Муқимий ҳақида, унинг дўстлари тўғрисида кетди. Шоирларнинг аҳволи анча ночор бўлгани, ҳар бир шоир тирикчилигини ўтказиш учун бирор касб-кор билан машғул бўлгани, шундан ортган вақтда ижод қилгани, қалам ҳақи деган нарсалар бўлмагани тўғрисида суҳбатлашдик. Шу муносабат билан Завқийни эсладик. Чархий домла Завқий тўғрисида дарсликларда ёзилмаган, кўпчиликка таниш бўлмаган бир воқеани айтиб берди.

— Завқий маҳсидўзлик қилар эди. Аммо унинг маҳсиларини сотадиган савдогарлар Завқийни кўп ранжитишар, қадрига етавермас эдилар. Умуман, Завқий савдогарлар билан унча чиқишмас, уларнинг молу дунёга муккасидан кетганига гаши келиб юрар эди. Хуллас, кунлардан бирида шоир “Аҳли раста” деган ҳажвия ёзипти-ю, ундан Қўқоннинг таниқли савдогарлари ва мулкдорларидан қирқ олти кишини номма-ном санаб, роса пўстагини қоқипти. Ҳажв қилгани ҳам майли-я, уни Мўймаракда бир баланд жойга илиб кетганини айтмайсизми? Мўймарак — аслида Мўйи муборак дегани экан. Ривоят қилишларича, ҳазрат Алининг мўйи муборакларидан бир донаси шу ерга тўкилган экан. Бу жой ўша кезларда бозорбоши бўлган экан. Шу десангиз, бир зумда бутун бозор “Аҳли раста”дан хабардор бўлади, уни ўқимаган одам қолмайди. Табиийки, ҳажв қилинган бойларнинг фиғони фалакка чиқади, нима қилишларини билмай, хуноб бўлишади. Қайси бирларидан маслаҳат чиқади:

— Ҳаммамиз ҳокимга борамиз. Ҳоким бизни ҳақорат қилдириб қўймайди, ҳажвчининг жазосини беради.

Ҳажв қилинган бойлар ясан-тусанини қилиб, зарбоф чопонларини кийиб ҳокимнинг идорасига боришади. Ўша кезларда Қўқонда Мединский деган чор генерали ҳокимлик қилар экан.

Мединский генерал бўлса ҳамки, ўқимишли, ижод, шеърят, ҳажвиёт деган нарсаларнинг фаҳмига етадиган, ўзи ҳам ҳазил-мутойбага мойилроқ одам экан. Боёнларнинг арзини эшитиб, бироз ҳайрон бўлиб туради-да, кейин мулозимига буйруқ беради.

— Қани, топиб келинглар-чи ўша Завқий деганини. Завқийни топиб, оёғини ерга теккизмасдан олиб

келишади. Мединский Завқийни боёнларга рўпара қилиб сўрайди:

- Шуми сенларни ҳажв қилган?
- Ҳа, тақсир, худди ўзи.
- Бир ўзи ҳаммангни ҳажв қилдими?
- Шундай, тақсир...

— Ундай бўлса, қани, сенлар ҳам ҳамманг бир бўлиб Завқийни ҳажв қилинглар-чи...

Боёнларнинг дами ичига тушиб кетади, чунки уларнинг ичида шеър ёзиш қўлидан келадигани йўқ эди. Рост-да, улардан пулни пулга чақишни, чўт қоқишни сўрамайдими?

Бу орада биз “меҳмоннинг иззати битди” деган маънода кўзғолмоқчи бўлдик. Лекин мезбон жиддий хафа бўлди:

— Озиб-ёзиб бир келиб қолибсизлар. Ҳозир бир чўқим ош қиламан. Кейин, сизларга жавоб...

— Йўғ-е, қўйинг, овора бўлманг. Кейинги келганимизда ош ермиз...

Шундоқ дедиг-у, лекин ичимда “домла яна бир қистай қолсайди” деб турибман. Негаки, Чархий домланинг бениҳоя пазанда эканини, айниқса, паловга усталигини билардим — илгари Тошкентда домланинг ошини еганман — таъми оғзимда қолган. Домлани кўп ҳам қистамай, ош еб кетишга кўнақолдик. Зум ўтмай, ҳаммамиз масаллиғни тайёрлашга киришдик. Жиз-биз бошланди. Яна ҳаммамиз қозон теварагида гирдиқапа-лак. Ош баҳона, Чархий домланинг қангомаларини эшитишни истаймиз. Домла Кўқон ўтмишини яхши билади, турли-туман ажабтовур кўқонликларнинг қангомаларини бошласа, шундай ҳикоя қиладики, кулавериб ичагингиз узилади. Домла нега уларни қоғозга туширмасикин — билмадим. Жуда ажойиб китоб бўларди-да. Мана, ўша ҳикоялардан бири:

“Кўқонда Отажон рўмол деган одам ўтган экан. У тилмочлик билан кун кўрар экан. Рўза кунларидан бирида Акром ҳожи деган бадавлатроқ одам (асл номи эсимда йўқ, тахминан бўла қолсин) уни уйига ифторликка айтипти. Отажон рўмол айтилган вақтга етиб борипти, аммо қараса... кенгина меҳмонхонанинг ўртасида хонтахта, устига дастурхон тузалган. Хонтахтанинг тўрт томонида атлас ва беқасам кўрпачалар. Девор то-

мондаги кўрпачалар устида Акрамхожи пар ёстукқа суяниб ёнбошлаб ётган эмиш. Ёнида эса... бир хурилиқо. Сув ичса томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринар экан. Юзи оппоқ. Худди қаймоққа чайиб олгандай. Кўзлар осмон ранг, сочлари пишган беҳининг тўнига ўхшаш малла. Акрам хожи Отажон рўмолнинг кўнгли султ кетиб, анграйиб қолганини кўриб, уни ҳушига қайтарипти:

— Мунча анграясиз! Нима бало, умрингизда маржа кўрмаганмисиз? Мен сизни тилмочлик қилиб ўтирасиз деб айтган эдим.

Отажон рўмолнинг кўнглидан “қўлингда пулинг бўлса чангалда шўрва” деганлари шу бўлса керак-да... Бўлмаса, улуғ айём кунлари маржага бало борми?” деган фикр ўтипти-ю, лекин Акрамхожига сир бой бермай, “чой кушат, чай давай, лепешки бери” деб тилмочлик қилиб ўтирипти. Овқатлар ейилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгач, Акрамхожи Отажонга депти:

— Бунингга айт, шу ерда ётиб қолақолсин...

Отажон рўмол ўзини анча-мунча тилмочларни бир чўқишда қочирадиган зўр тилмочлардан деб ҳисоблаб юрарди. Лекин буни қарангки, аксига олиб шу топда “ёт, ётиб қол” дегани ўрисчада қанақа айтилиши сира эсига келмаса-да. Нима ҳам дердия! У шўрлик думини тутқазмаётган иборани кетидан қувиб зўриқиб кетди. Пешонаси терга ботди, охири бир амаллаб топди:

— Хўжайин говорит сегодня длинный садись...

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Отажон рўмол кўчадан кетиб бораётиб қараса, рўпарасидан тунов кунги хурилиқо кўчани тўлдириб, босайми-босмайми деб таманно билан келяпти. Отажон рўмолнинг оғзи қулоғига етиб илжайди-да, уни йўлдан тўхтатди. Маржа уни танимади. Шунда Отажон рўмол ўзини танитди:

— Узбекский ураза, Акрамхожи дом, середина суп. Мен — Отажон рўмол...

Маржа “Пошел к черту...” деб ўтиб кетаверди.

Бу орада ош ҳам дамланди. Супада ошнинг дам ейишини кутиб, чой хўплашиб гурунгимизни давом эттирдик. Маъруфжон Чархий домлани яна қитиқлади.

— Домла, артист бўлганингизни айтиб беринг. — Кейин бизга қараб кўз қисди. — Чархий домла бир вақтлар театрда ишлаганлар. Эшитмаганмисизлар?

— Йўғ-е! Қандай қилиб? Ростми шу гап?

Чархий домланинг артист бўлганига, саҳнага чиқиб роль ижро этганига сира ақл бовар қилмайди. Шунақа мўмин-қобил, шунақа юввош, содда одамнинг саҳнадан монолог ўқиётганини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

— Э, қўйинг, эслатманг ўша сабилни!

Домла ёқимсиз бир нарса эсига тушиб, ранжигандек бўлди. Бироқ биз бўш келмадик. Қистовимиз туфайли домла ҳикоясини бошлади:

— Уруш йилларида театрда адабий эмакдош бўлиб ишлаганман. Эркакларнинг кўпи фронтда. Одам етишмайди. Спектаклларнинг қўйилиши ҳам қийинлашди. Театр ёпиладиган ҳолга келиб қолди. Театрни оёққа турғазиш учун бир одамни директор қилиб юборишди. Унинг раҳбарлик бобида тажрибаси катта экан — сўнгги йилларда қайси бир сувоқчилик артелида раис бўлган экан. Янги директор бир-икки кун у ёқ-бу ёқни кўриб ўрганган бўлса-да, кейин жамоани тўплади.

— Аҳвол чатоқ, интизом бўшашиб кетипти. Спектакллар қўйилмай қолипти. Одам йўқ эмиш. Бўлмаган гап. Мен аҳволни ўрганиб чиқдим — театрда анчамунча бекор хўжалар бор экан. Мана, масалан, ўртоқ Георгиади... Ким у? Мажлисда борми ўзи?

Георгиади мажлисда бор эди. Бу гран театрида либос текиш бўйича ишлар, ўзбекчани чала-чулпа биларди. У ўрнидан турди.

— Сиз кийим тикасизми? Яхши. Кийимларни кундузи бичиб, кундузи тикасиз. Хўш, кечкурунлари-чи? Нима иш қиласиз? Эртадан бошлаб саҳнага чиқасиз! — Георгиади эътироз билдиргани оғиз жуфтлади. — Ўтиринг, Георгиади! Ҳозир уруш вақти — ҳеч қанақа баҳона кетмайди. Тамом! Давом этамиз. Хўш... Ҳамралиев... Чар-...хий. Ким бу киши? Борми? Ҳа, сизмисиз? Нима бало чарҳимисиз? Қани, нима иш қиласиз? Лаббай? Адабий эмакдош? Буниси нима бўлади? Ҳой, менга қаранг. Ҳозир қанақа замон эканини биласизми? Уруш пайтида матн-патн нима қилади! Йиғиштиринг майда гапни! Эртаданок саҳнага чиқасиз. Тамом!

Гап қайтарганининг фойдаси йўқ. Шўрлик, адабий эмакдошни тушунмас экан. Жанжал қилгандан фойда йўқ. Эртасига саҳнага чиқишга тўғри келди. Аллақайси спектаклда хон аскарни бўлиб чиқишимиз керак. Олдин-

да Георгиади, барваста, йўгон. Кетидан каминангиз, озгин, пакана. Қиличимизни яланғочлаб, “биз хоннинг шавкатли аскарлари” деб қўшиқ айтиб, кейин қилични қинига солиб саҳнадан чиқиб кетмоғимиз керак. Саҳнадаги бош қаҳрамонлар биз чиқиб кетгандан кейин гапларини давом эттирмоқлари лозим. Биз гурс-гурс қадам ташлаб саҳнани айландик, овозда қўшиқни айтдик, мана, шеригим Георгиади қиличини қинига солиб саҳнадан чиқиб ҳам кетди. Мен бўлсам ҳеч қилични қинига солмайман-да! Шунча уринаман, қилич курғур сира жойига тушмайди. Тўғри чиқиб кетаверишга режиссёрдан қўрқаман. Аллақачон гапини бошлаши керак бўлган қаҳрамон ғазабдан кўзи қинидан чиқиб кетай деб менга ўқрайди. Менинг хунобим ошади. Шу пайт залдан таниш овоз янгради:

— Нима бало, Чархий домла, мастмисиз?

Қарасам, эрта-ю кеч умри бозорда ўтадиган такасалтанг Нормурод. Бутун вужудимдан ўт чиқиб кетгандай бўлди, бу тўхматга чидаёлмадим.

— Кўзингни ёғ босганми? Такасалтанг! — деб бақирдим саҳнадан. — Нега маст бўларканман. Қини қиличдан кичкина бўлса, нима қилай?

Эртасидан янги директор мени саҳнага яқинлаштирамай қўйди...

Чархий домланинг ҳангомасини эшитиб, роса мириқиб кулишдик. Бу орада ош ҳам сузиб келинди, уни мақтаб-мақтаб охиригача туширдик. Кейин яна чойга ўтдик. Шунда ҳам гурунгимиз тинмайди — ўртага бир қувноқ гаплар тушади-ю, ҳаммамиз қаҳ-қаҳ отиб куламиз, бир эса жиддий гаплар қўзғолади-ю, уларнинг мағзини чақиб хаёлга толамиз. Ҳа, ҳа ўша кун жиддий гаплардан ҳам анча-мунча гаплашдик. Чархий домла нафақат ҳазил-мутойибага моҳир эди, балки ҳар қандай мураккаб мавзуда фикрлай оладиган, ўз фикрини чиройли қилиб ифодалай оладиган закий одам ҳам эди.

Йиғинимизга якун ясалишидан аввал домладан янги шеърларидан ўқиб беришни илтимос қилдик. Бу гал ҳам Чархий домла даврага энди кираётган ҳаваскор шоирдек қимтина-қимтина бир-иккита шеър ўқиди. Шеърлар анъанавий услубдаги ғазаллар бўлиб, одатдагича муҳаббат мавзуйига бағишланганди. Аммо улар

тақлидчиликдан холи, ҳар бири шоир қалбининг энг теран жойларидан чиққан, шоир изтироблари, дардлари ҳақида самимий ҳикоя қилувчи ёниқ шеърлар эди. Шундоқ бўлса-да, мен қитмирлик билан савол бердим:

— Домла, муҳаббат деганлари одатда ёшарнинг маҳрига тушган. Одам ёши ўтгандан кейин табиий майлларининг таъсирида бошқа ташвишлар асоратига тушиб қолади. Шундоқ экан, ёш ўтинқираб қолганда муҳаббат ҳақида куйлаш, ғазал ёзиш бироз эриш кўринмасмикан?

Феълим курсин — тўғрилик қиламан деб, домлага малол келишини ўйламабман ҳам. Лекин Чархий домла бу гапимни оғир олмади. Фақат саволга дарров жавоб бермай, бироз ўйланиб қолди. Кейин кўпдан бери бир тўхтамга келган одамдай, камоли ишонч билан салмоқланиб деди:

— Агар чинакам шоир бўлса, унинг кўнгли қаримайди. Шоирлик ёшда эмас, кўнгилда...

Шу гаплар бўлиб ўтганига ҳам анча йил бўлди. Бу орада Чархий домланинг ўзлари ҳам дунёдан кўз юмдилар. Мен ўша учрашувимизни, унда айтилган гапларни ва, айниқса, домланинг ўтиришимиз сўнгида айтган гапни тез-тез эслаб тураман. Бу гап зоҳиран қараганда анчайинки жўн гапга ўхшайди, лекин тузукроқ ўйлаб кўрилса, унинг тагида катта маъно бор. Ахир, яшаш санъатининг энг инжа томонларидан бири ҳам ана шунда — кўнгилни қаритмасдан яшай билишда эмасми? Биз тақдири азалда белгилаб қўйилган муҳлатгача ҳаёт кечирамиз. Лекин, афсуски, кўпларимиз муҳлатидан олдин қариб, мункиллаб қоламиз, ҳаётдан тўйиб кетдим деб ноалалар чекамиз ва бунга сабаб қилиб дунёнинг носозлигини, одамларнинг нобоплигини, покизалик қолмаганини, ҳамма ёқда қинғирлик ва эгрилик ҳукмронлигини кўрсатамиз. Аслида шундаймикин? Бизнинг қариб қолишимизга, ҳамма нарсадан совиб, қўлимизни ювиб қўлтиғимизга уришимизга биринчи навбатда ўзимиз сабабчи эмасмикинми?

Чархий домла том маънода жаннати одам эди — у бу дунёга келиб дунё молларига кўнгил қўймади, ҳасад, фиску фасод, ғийбат ва бўҳтон кўчаларига юрмади, бировнинг оёғидан чалишни ўйламади. У болалардай беғубор ва самимий эди, тўғри ва ҳақпараст эди, шу-

нинг учун ҳам у дунёни, атрофидаги одамларни тўғри ва покиза одамлар деб билиб яшади. Умр бўйи унинг кўнгли гўзалликка муштоқ бўлган, яхшилик ва эзгулик учун очиқ бўлган. Шунинг учун ҳам унинг кўнгли умрининг охиригача, энг сўнгги нафасига қадар қари-маган бўлса не ажаб?!

1999

Музайяна Алавия ҳақида

Музайяна Алавия билан мен эллигинчи йилларнинг охирида танишган эдим. Ўша кезларда ўзим до-рилфунунда ишласам-да, жиндай бўш вақтим бўлиб қолиши билан Тил ва адабиёт институтига югурардим ва у ерда бир-иккита қадрдоним билан бирга ўтириб олиб, адабий ҳаётнинг “ғийбат қозонига” роса ўт қалар-дик. Кўп ўтмай бу ишимиз даҳанаки жангга айланар, бир зумда теварак-атроф найзаларнинг синиқларига тўлиб кетарди. Билмадим, дўстларим бўлар-бўлмас “ил-мий мажлислар”да қадалиб ўтираверганларидан сиқи-либ кетишармиди, ҳар қалай, ўзимизнинг “даҳанаки” жанглардан кўпроқ мароқланишарди. Кунлардан бири-да “жангимиз” авж паллага кўтарилган бир пайтда, эшик очилиб, хонага ўрта ёшлардан ўтинқираган бир аёл кириб қолди, аммо унинг қадди-қомати шамшод-дек тик эканини кўриб, ёшини аниқлашга қийналиб қолардингиз, лекин чехрасидан ёшлик нури бутунлай ариб битмаган бўлса-да, бир-икки оқ оралаган сочи-нинг эскича турмакланиши, расмдан чиқиб қолган ду-малоқ гардишли кўзойнаги, устидаги кўримсизроқ тус-даги либослари ҳақиқий ёшидан кексароқ кўрсатар эди. Бизни таништиришди — Музайяна Алавия экан. Мен унинг номини эшитган эдим албатта. Ҳатто уни ҳеч қачон кўрмаган бўлсамда қиёфасини ўзимча тасаввур ҳам қилардим: ҳар ҳолда, олима аёл ҳам навқирон, ҳам ақлли, ҳам жозибадор, ҳам жасур бир инсон бўлмоғи керак эди. Хуллас, Музайяна опа биринчи учрашувда менинг “олима” ҳақидаги тасаввурларимга унча тўғри келмади — у анча-мунча жўн, тўпори ва ҳатто “леҳқон форма” аёл кўринди. Бунақа аёллар кенг уйнинг келинчаги бўлиб, бағрига бешикни босиб, теша

тегмаган аллаларни янгратиб ўтирса қандоқ ярашиқли!

Музайяна опа яқинда ўзбек халқ маросим қўшиқлари мавзусида диссертация ёқлаган экан. “Ҳа, энди, маросим қўшиқларини ҳам илм қилишипти-да! Тавба, бу даргоҳга кимларнинг ризқи-рўзи сочилмаган!” дея ҳайратланган бўлдим-да, беписандгина манзират юзасидан бир-икки умумий гап айтиш билан чекландим.

Орадан йиллар ўтди. 60-йилларнинг ўртасида тўсатдан бир воқеа рўй берди-ю, менинг Музайяна Алавиёга муносабатимни тубдан ўзгартириб юборди. Йўқ, у менинг назаримда ҳусндорроқ ёхуд жозибадорроқ бўлиб қолгани йўқ, у, умуман, авваллари қандоқ бўлса ўша латофати ва жозибаси билан камтар, камсуқум бир аёл сифатида кўз ўнгимда гавдаланишда давом этарди, лекин айни чоқда, менинг назаримда у бутунлай бошқа томонлари билан, мен ўйлаб, ҳаёлимга ҳам келтирмаган жиҳатлари билан намоён бўлди. Шу пайтга қадар мен Музайяна опани “биламан” деб юраберган эканман-у, унинг ҳақидаги тасаввурим ҳақиқатдан қанча йироқ бўлган бўлса, ҳозир ҳам ўшандоғича қолиб келаётган эди. Ҳолбуки, энди билсам, ана шу оддий, тўпори, камсуқум ва камтар, ҳар бир гапни сизни безовта қилаётганидан хижолат чекаётгандай тортиниб, ийманиб гапирадиган аёл оддийлик либосига бурканган улугликнинг тажассуми экан. Ҳа, жуда иродали, қўрқмас инсон, унинг жасорати ва мардлигидан ҳар қандай эркак ўрناق олса бўлади. У ўз касбини шу қадар севар эканки, бу севги фидокорликнинг энг олий намунасини туғдирган экан. Шунча йил салом-алик қилиб юриб, у билан қанчадан-қанча баҳслашиб, тортишиб унга гап уқдириб ва унинг гапни уқиб, шу мардлиги-ю, фидокорлигини билмаган эканман. Энг қизиги шу бўлдики, мен бу ҳақиқатни Тошкентдаги бирон маърузахонада ёхуд мажлисхонада эмас, пойтахтдан анча нарида, баланд тоғлар орасида йўқолиб кетган кўримсизгина Лашкарак қишлоғида кашф этдим.

Воқеа бундай бўлган эди:

Адашмасам, 1966 йил эди. Ангрен шаҳарида янги ташкил қилинган вилоят педагогика институти мени ўзбек адабиётидан маърузалар ўқишга таклиф қилди. Рози бўлдим. Тўрт томони тоғлар билан ўралган шаҳар жуда баҳаво ва гўзал эди. Ҳар куни эрталаб маърузани

Ўқиб бўлгач, бўш қоламан. Шундан фойдаланиб, ҳар куни машинамни миниб, шаҳарнинг теварак-атрофидаги дараларни, қишлоқларни, дарёларни ўргана бошладим. Ҳар куни бирор йўлни танлардим-да, унинг охиригача ёхуд машина бораоладиган жойгача борардим, хоҳлаган жойда тўхтаб, дам олардим ё табиат манзараларини томоша қилардим. Бир куни йўл бир қишлоққа олиб келди. Унинг ўзи ҳам, номи ҳам жуда чиройлик экан. Қишлоқни Лашкарак деб аташар эканлар. Унинг чойхонасида тўхтадим. Чойхоначи бир зумда бир чойнак чой, бир жуфт нон ва бир сиқим қандиқурс келтириб қўйди. Чойхонада ҳеч ким бўлмагани учун у келиб ёнимга ўтирди. Сезиб турибман — у Лашкарак деган бу авлоқ тоғ қишлоғига нима юмуш билан келганимни, қанақа комиссия эканимни тезроқ билишни истаб, ичи қизиб кетмоқда эди.

— Йўқ, комиссия эмасман, ҳеч қанақа ишим йўқ, қишлоқда таниш-билишларим ҳам йўқ. Ўзим, шундоқ, тамоша қилиб юрибман...

— Шунақа денг? — деди у чўзиб. Ҳозирги замонда бекордан-бекорга шунча йўлга от-улов, бензин, вақт сарфлаб, бекордан-бекорга келиб кетадиган овсар одамнинг бўлишига сира ишона олмаётган эди. Ҳар ҳолда, у мени бирон махфий топшириқ билан келган хуфя деб ўйлаётгани эҳтимолдан холи эмас эди. Ниҳоят, у суриштира-суриштира менинг адабиётга дахлдор эканимни билиб олди ва бунга узул-кесил ишонч ҳосил қилиш учун бу авлоқ дарада ҳаддан ташқари ғалати эшитилган саволини берди:

— Музайяна Алавияни танийсизми?

Ажабланиш навбати менга келди — Музайяна опани бу одам қаёқда танийди — бирон танишими, хешими, қариндош-уруғими?

— Йўқ, — деди мен опани яхши танишимни айтганимда, хурсанд бўлиб. — Қаринош-уруғлигимиз йўқ. Шунчаки, анча йиллар аввал бизнинг қишлоққа келиб кетганди.

Бироз қистаганимдан кейин воқеанинг тафсилотларини айтиб берди:

— Бундан 30-йиллар муқаддам қишлоғимиздан Сафар бахши деган одам чиққан эди (Китобхон мени кечирсин — бу ном тўқима, бахшининг асл номини

эсдан чиқариб қўйганман, ҳозир қайта тиклашнинг иложи бўлмади. — О.Ш.). Бир куни Тошкентдан одам келяпти. Овозингни суғуриб олиб, алланимага ёзиб кетаркан. Ўласан!” Сафар бахши нима деярини, нима қиларини билмай қолди. Ахир, ҳазил гапми — ҳукумат билан олишиб бўладими? Ҳар қалай, қариндошлар билан маслаҳатлашиб, 3—4 кунлик овқатни олиб, бирон четдаги фор-порга бориб турганини маъқул кўришди. Шундай қилишди ҳам. Айтилган куними ё бир кун ўтибми ўша овозни “суғуриб” олиб кетадиган одам келди. Қай кўз билан кўрайликки, у эркак эмас, ёшгина бир жувон эди. Қўлида эмизикли боласи ҳам бор эди. У Сафар бахшининг уйига тушди, унинг хотинига қараб, “барибир поччам келмагунларича ҳеч қаёққа кетмайман! Бу ерларга осонлик билан етиб келганим йўқ!” деб, кўлидаги бўғчасини бир четга қўйиб, айвоннинг соя жойига омонатгина ўтириб, боласини эмиза бошлади. Шу аҳволда тўрт-беш кун ўтди. Қарасак, унақа бировнинг овозини суғуриб оладиганга ўхшамайди, тўппатўғри бир мусулмоннинг фарзанди. Меҳнаткашлигини, киришимлигини айтмайсизми? Бир-икки куннинг ўзидаёқ шу хонадоннинг туғишган фарзандидек бўлиб қолди. Буни кўриб, Сафар бахши ҳам тоғдан қайтиб келди. Ана шунақа гаплар бўлиб ўтган бизнинг қишлоқда!..

Бу ҳикояни эшитиб, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Очиғини айтсам, мен Музайяна опадан бунақа жасорат, бунақа довюраклик, ўз касби-корига бунақа садоқатни сира-сира кутмаган эдим. Бунақа фазилатлар ялтироқ реклама қоғозларидек одамнинг кўринадиган жойларига ёпиштириб қўйилмас экан-да! Улар одамнинг ичида — миясининг аллақайси пучмоғида ёки юрагининг бирон тубида вақти-соати келгунча кўздан нарида яшириниб ётаркан-да! Шу садоқат ва шу фидойилик эмасмикин инсон ҳаётига муайян маъно ато этадиган омиллар! Назаримда, бу гапларни ўқиб, баъзи бир ёшларимиз мийиғида кулаётганга ўхшайди — домласи тушмагур тушовини урган тойчоқдай мақтов бобида жуда олиб қочяптилар-ку! Мақтов ҳам эви билан-да! Ахир, нима бўпти? Фольклорчи мутахассис Тошкентдан бор-йўғи 120—125 чақирим нарида жойлашган бир қишлоққа бориб келипти. Бунинг нимаси жасорат-у, нимаси қаҳрамонлик.

Ҳа, бир қарашда шундай. Лекин бу воқеанинг 30-йилларнинг бошларида содир бўлганини эсланг. У пайтда ҳали умуман, Ангрэн шаҳари таг-туғи билан йўқ эди. Тошкент—Ангрэн йўли ҳам йўқ эди, ҳали у пайтларда бу жойлар дастлабки ваҳшийлигини йўқотмаган бир аҳволда эди. Атоқли адиб Леонид Леоновнинг урушдан аввал ёзилган бир очеркини эсламан — у Ангрэн кўмири ҳавзасига бағишланган. Адибнинг ёзишича, Ангрэн шаҳрининг пойдеворига тош қўйилган замонлар бу ерларда ўтиб бўлмайдиган чангалзорлар бўлган ва унда ҳатто йўлбарсларни ҳам учратиш мумкин бўлган. Мен кейинчалик бу гапларда муболаға ҳам етарли бўлса керак деб, шу ерда туғилиб ўсган маҳаллий одамлардан ҳам сўрадим. 1927-йилда туғилган Четсув қишлоғида истиқомат қилувчи Абдуманноб ака ҳикоя қилади:

— Сиз айтган ёзувчи ёлғон гапирмапти — йўлбарслар ҳам бўлган. Лекин тўнғизлар жуда кўп бўлган. Ҳаммаёқ ўрмон, чангалзор, қамишзор эди. Қамишзорлар орасидаги йўллардан юриш хатарли эди. У пайтларда бозор Облиқда бўларди. Бизнинг жойлардан 20—25 чақирим нарида. Бозорга бориб келиб турмаса бўлмайди. Эсимда бор — шу атрофдаги 5—6 қишлоқдан бозорга борадиганлар отлиқдир, эшакдадир, Чинорга тўпланарди-да, кўпчиликлашиб, чуввос солишиб, теварак атрофни шовқун-суронга тўлдириб, қамишзордан ўтиб олишарди.

Энди тушунгандирсиз — бундай шароитда Тошкентдан Лашкаракка келиб кетиш, бунинг устига аёл кишининг қўлда эмизикли бола билан келиб кетиши чинакам жасорат, жасорат бўлганда ҳам Шонолунгму чўққисини забт этишга баробар келадиган жасорат.

Шундан кейин Музайяна опага бутунлай бошқача кўз билан қарайдиган бўлиб қолдим. Авваламбор, ўзимга ўзим жуда ёқмай кетдим. Ич-ичимдан келган алланечук овоз менга таъналар ёғдира бошлади: “Кўп бетамиз одам экансан-ку! Ким қўйибди сенга олифтагарчиликни? Ҳеч нарсани суриштирмай, ҳеч нарсанинг тагига етмай, бурнингни жийираверасанми? Ахир, фольклорчи бўлиш қайси бир пучмоқларда кўздан пана ётган халқ ижодининг дурдоналарини қидириб топиш, уларга етиб бориш, уларни ёзиб олиб китоб қилиб чиқариш, кейин уларни таҳлил ва тарғиб қилиш — эҳ-ҳа, игна

билан қудуқ қазишнинг айни ўзи-ку!” Кечаги жўн ва камсукум аёл энди кўзимга бошқача кўрина бошлади. Синчиклаб қарасам, унинг гап-сўзларида ҳам ва, айниқса, халқ термаларининг таҳлилида жуда катта маъно бор эди. Маълумки, халқ термаларини ташкил қилувчи тўртликларнинг биринчи байти билан иккинчи байти юзаки қараганда ўзаро сира боғланмагандай кўринади. Масалан, машҳур халқ қўшиғи “оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётганинг қани?” деган саволдан бошланади ва “мен ёмондин айрилиб, яхшини топганинг қани?” дея тамом бўлади. Бир қарашда бу байтлар ўртасида ҳеч қандай ички боғланиш йўқ. Шунингдек, бу тўртлик бошқа тўртлик билан ҳам мазмунан узвий боғланмагандек кўринади. Хуллас, илмий анжуманлардан бирида Музайяна опа ана шундай “боғланмаган”дай кўринган тўртликлар ва байтлар орасидаги боғланишни, поэтик образнинг мантиқий яхлитлигини шу қадар чуқур таҳлил қилиб бердики, қўяверасиз.

Шундан кейин мен бу аёлнинг ҳаёт йўлига яқинроқдан кўз ташлашга аҳд қилдим.

Музайяна опа 1909 йилда Пискент туманининг қишлоқларидан бирида зиёлилар хонадонида таваллуд топган экан. Дастлабки маълумотни уйда олган. Унинг бахтига Пискент қишлоқ жой бўлса ҳамки, уларнинг хонадонидан бир эмас, бир нечта етук зиёли чиққан экан. Шулардан бири Абдулла Алавий. Ўзаро суҳбатларимиздан бирида Музайяна опа Абдулла Алавийни “акам” деб таништирган эди. Яқинда Тил ва адабиёт институтида кўп йиллар давомида илмий ходим бўлган, Музайяна опани 30-йиллардан бери билган Маъсуд Расули “Иқрорнома” деган хотираларида Абдулла Алавийни опанинг “амакиси” деб атайди. Мен бу ўринда Музайяна опанинг илмий биографиясини ёзаётганим йўқ. Шунинг учун худди шу тобда шу ўринда масалага ойдинлик киритишни лозим топмадим. Негаки, гап бунда эмас эди, шунда эдики, Абдулла Алавий Музайянанинг акаси бўлганми, амакисими — бундан қатъи назар, ўзидан салкам ўн ёш кичик бўлган Музайянага жуда катта ғамхўрлик билан қараган. Абдулла Алавий жуда ёрқин, бетакрор истеъдодга эга бўлган ажойиб романтик шоир эди. Афсуски, у ўзининг тўпламини нашр эттиролмади. Лекин мен ўқиган шеърлар унда

шоирона туйгулар ғоятда беғубор ва рангоранг эканидан, шеърӣй техника юксак савияда эгалланганидан далолат беради. Масалан, “Тифлис оқшоми” деган шеърӣ шундай. Афсуски, ана шу истеъдодли йигитнинг умри жуда қисқа экан — у сил касалидан 30 ёшида оламдан ўтади. Бироқ шунга қадар Музайянага меҳрини аямай сочади — уни ўзи ўқитиб — хат саводини чиқаради, мусиқа ўргатади, шеърӣят алифбосидан дарс беради. Алавийнинг ўзи халқ ижодини яхши кўрар ва теварак-атрофидаги қишлоқларда тез-тез фольклор намуналарини ёзиб олиш билан банд бўларди. У бу сафарларига Музайянани ҳам олиб боради ва қизнинг қалбида халқ ижодига, кўшиқлар ва термаларга нисбатан бир умр сўнмайдиган оташин муҳаббат пайдо бўлади. Кейин Музайянани Ўзбекистоннинг ўша пайтдаги пойтахти Самарқандга олиб боради. Шу тариқа Музайяна аввал Инпрос (Институт просвешения — номи “институт” дейишган бўлса-да, аслида “маориф техникуми”)да, кейин Педакадемияда (ҳозирги Самарқанд дорилфунуни) ўқитди. Ҳозир “ўқийди” ёки “ўқиди” деган гаплар оғзимизнинг бир чеккасидан осонгина чиқиб кетаверади ва биронта одамда алланечук фавкулудда нарса сифатида, ўқийдиган толиби илмдан том маънода жасорат ва қаҳрамонлик талаб қиладиган ҳодиса сифатида бирор ҳаяжон ёхуд кечинма туғдирмайди. Аммо Музайянанинг Самарқандда ўқиши 30-йилларнинг бошларига тўғри келган эди. Авваламбор унинг ўқишига уйдагилар қарши чиқишган. Айниқса Абдулла Алавий вафот этгандан кейин қиз боланинг ёлғиз ўзи, уйдан ташқарида, бегона шаҳарда, мусофирчиликда ўқиб юриши сира тўғри келмайдиган ҳодиса-да! Шундай шароитда, уйдагилар унинг қайтишини қатъий талаб қилиб турган, акс ҳолда юзкўрмас бўлиб кетиш билан таҳдид солаётганда ўқишни танламоқ учун, ҳатто туғилиб ўсган хонадонини тарк этишга ҳам тайёр бўлмоқ учун одам, албатта, бошқача бўлмоғи керак. Ахир, Музайяна шу ҳаёт-мамот масаласини ўзи ҳал қилишга мажбур бўлган кезларда бор-йўғи йигирма яшар қизалоқ эди. Афтидан, унинг қалбидаги Абдулла Алавий ёқиб кетган олов шу қадар кучли бўлганки, унинг шуъласи танланаётган йўлнинг тўғрилигига уни узил-кесил ишонтирган. Аф-

тидан, Музайянинг ўзига хос томонлари ўша кезлардаёқ теварак-атрофидагиларнинг эътиборини жалб қила бошлаган. У Чўлпон билан танишади ва Чўлпон Музайянага бир шеър бағишлайди. Афсуски, Чўлпон камалгандан кейин бу шеърни шоир номи билан чиқариш мумкин бўлмаган — уни тадқиқотчилар бошқа шоирнинг бошқа одамга бағишлаган шеъри сифатида эълон қилишган.

Ўқиш йиллари Музайяна учун бекор кетмади — ундаги илмга, тўғрироғи, халқ ижодига, халқ кўшиқларига бўлган муҳаббатни янада кучайтирди. Бора-бора Музайяна “Ўзбек халқ маросим кўшиқлари” деган мавзуда номзодлик диссертациясини ёқлади. 1973 йилда эса бошқа бир қатор фольклорчилар билан бирга “Булбул куйлари” деган китобни нашр этгани учун Беруний мукофоти билан тақдирланганида мендаги эски беписандликлардан асар ҳам қолмагани учун жуда-жуда қувондим, бир ҳамкасамнинг меҳнати муносиб тақдирлангани учун бошим осмонга етди. Ахир, “Булбул куйлари” беш жилддан иборат бўлиб, ўзбек бахшиларининг сарвари, ўша “райони Нурота, тоғлар ораси, қаридимми деса кўнгли қоласи, оти Эргаш Жуманбулбул боласи”нинг асарлари эди-да. Кези келганда шуни айтмоқ керакки, мен турли-туман халқлар ва юртларда бўлиб кўрдимки, айрим халқлар ўз фольклорчиларини, халқ ижодини йиғиб нашр этадиган олимларини ҳаддан зиёд ҳурмат қилар экан. Масалан, руслар уч жилдлик “Рус халқ эртаклари”ни нашр этган Афанасьевни ёки тўрт жилдлик “Рус тилининг изоҳли луғати”ни, “Рус халқ мақоллари”ни тўплаб нашр этган Вл. Дални ҳанузгача ёдлаб, бот-бот эъзозлаб туришади. Бир йили Ригага борсам, унинг марказий кўчаларидан бири “Кр. Барон” номига қўйилган экан. “Барон” унинг унвони десам, фамилия экан. Унинг бутун миллат олдидаги катта хизмати — бир неча жилдлик латиш халқ кўшиқларини тўплаб нашр қилиш бўлган экан. Кейин 70-йилларда бизда ҳам ўзбек халқининг кўп жилдлик ижодини нашр қилиш бошланди. Бу қирқ жилддан иборат бўлмағи керак эди — билмадим — унинг ҳаммаси нашр қилиндими-йўқми, ҳар ҳолда, менда қирқ жилд тўла йиғилган эмас. Ўша пайтларда бу ноёб ва нодир нашрни ким йиғиб олган

бўлса, унга ҳавасим келади, негаки, маърифатли одам учун ўз халқининг қирқта китобга жо қилинган ижод дурдоналаридан кўра қимматлироқ бойлик бўлмайди. Музайяна опа шу хазинани вужудга келтиришда фаол роль ўйнаган инсон.

Пойтахт Тошкентга кўчгандан кейин Музайяна опа ҳам Тошкентга келди ва шу ерда хизматини давом эттира бошлади. Ниҳоят, ўқишлар тугаб, тинч ва хотиржам меҳнат йиллари бошланди. Агар сиз шундай деб ўйласангиз, адашасиз. Аввалига мен ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Кейин билсам, бизнинг шўро жамиятимиз гоётада ўзига хос жамият бўлганини назардан жиндай соқит қилган эканман. У шундай жамият эдики, бировда бўлса кўролмас, йўқ бўлса беролмас эди. Опанинг кейинги тақдирини ўйлаб, бу дунёда бандасининг ишлари нечоғлик фаройиб эканини, ғам-ғусса деган нарса унга ботмонлаб ажратилишини, шоду-хуррамлик, қувонч, бахт эса мисқоллаб берилишини ўйлаб ёқа ушлайман. Ахир, оддий, камсуқум, ўз ишини билиб, бориға қаноат қилиб умр кечириб юрадиган мўмин-юввош бир аёлнинг бошига шунчалар ғам-ғусса тоғини ағдарадимиз тақдир? Ўқишни битиргандан кейин Музайяна опа турмуш кўрди. У Лутфулла Алавий деган қариндошига тегди. Бу йигит ҳам тағли-туғли, меҳнаткаш, эс-ҳуши бутун инсон эди. Авваллари турмушлари яхши кечди. Еб-ичишлари шоҳона бўлма-са-да, орада туғилган гулдай-гулдай фарзандлар уларнинг турмушини безади. Лутфулла Алавий қайси бир аждодидан мерос қолган касбнинг — табибликнинг этагидан тутди. Хуллас, энди оғзим ошга етди деб турганларида... тўсатдан Лутфиллаҳон йўқолиб қолди. У бир кун келмади, икки кун келмади, уч кун ўтди, тўрт кун ҳам ўтдики, ундан дарак бўлмади. Суриштирмаган жойлари қолмади — ҳеч қаердан дарағи чиқмади. Биронта расмий идора “биз биламиз” деган гапни айтмади. Туппа-тузук юрган, ишга бориб-келиб турган одам гоёиб бўлиб қолса қизиқ бўлар экан. Музайяна опа бу синовдан ҳам ўтмоғи керак экан. Бардош қилди, шайтонга ҳай берди, ёруғ кунлардан умидини узмади. Чиндан-да, бир шоир айтганидек, бунақа метин иродали, темир бардошли одамдан мих ясаसा, мангу чиримайдиган мих бўларди. Ниҳоят, адоқсиз кўринган ўн йил

Ўтди ва кунларнинг бирида кўчадан... Лутфуллахон кириб келди. У анча озиб кетган, юзларини ажин босган, сочлари паққос оқариб кетган, кўзларидаги нур ҳам анча сусайиб қолгандай эди. Лутфиллахоннинг сирли ғойиб бўлиши энди маълум бўлди: олис Сибир конларида унинг ҳам ўн йиллик ризқи бор экан. “Нима учун? Нима гуноҳ қилган эдингиз?” деган саволлар ортиқча эди. Бир-бирларининг дийдорларига тўймай, вақт кечга томон оғиб қолди. Ҳали ҳам ўн йиллик ҳижрондан ўзига келолмаган, бироз ётсираб турган Лутфилла ўрнидан кўзғолди. Қайнонаси унинг ниятини сезиб, уришиб берди:

— Уғлим! Сиз ўз уйингизга келдингиз. Музайяна — ўз жуфти ҳалолингиз. Болаларингиз ўз пушти камарингиздан бўлган. Ҳар қанақа ҳардам хаёлларга бориб юрманг.

Бу гапдан кейин яна “қўш ҳўкиз”нинг бири бўлиб, рўзғор аравасини тортишга киришмоқдан ўзга илож қолмаган эди.

Ишлар юришиб кетгандек бўлди, айрилиқ яралари, ҳижрон дардлари унутилаётгандай бўлди, Лутфиллахон ҳам, Музайяна опа ҳам диссертация ёқлаб олишди, болалар аста-аста катта бўла боришди. Фақат ҳамон бу заҳматкаш оила бошидаги қийинчиликлар аригани йўқ эди. Улар Тошкентда яшай бошлашди. Марказда. Бунақа жой отликқа ҳам йўқ эди. Лекин турар хоналари битта эди холос. Маъсуд Расули бу хонани юқорида зикр этилган китобида шундай тасвирлайди: “чор бурчак хонанинг бир томонида Лутфиллахоннинг ёзув столи, қарама-қарши томонда Музайяна опанинг ёзув столи, уларнинг ўрталигида болаларнинг анжомлари, бўлса, яна бир-икки стул бор. Шароит ўта ғарибона”. Ҳа, Тошкент тиббиёт институтининг ётоғидан уларга теккан бу хона ҳар қанча тор бўлмасин, Лутфиллахонга ҳар қанча карцерни эслатиб турмасин, аввалги кўрилган машаққатлар, чекилган азоблар олдида бу ҳолва эди. Улар сабр-қаноатни қалқон қилиб, сўнгги манзилларига етиб бордилар. Музайяна опа 1987 йилда вафот этди. У дардлари, аламларини, орзу ва умидларини ўзи билан олиб кетди. Ундан яхши шеърлар, ўзи тайёрлаган халқ кўшиқлари қолди. Яна — яхши ном.

Яхши ишлар, яхши ибрат қолди. Баъзан ўйланиб қоламан-да, одамларга ҳайқиргим келади: “Ҳой, яхшилар. Теварак-атрофингизга қаранг — оддийлик қиёфасида, камсуқумлик либосида юрган улугларга бефарқ бўлманг! Уларнинг қўлини олиб, суҳбатидан баҳраманд бўлинг!”

2002

Тенгқурларининг сарвари

Сарвар Азимовни онаси тенгқурларининг сарвари бўлмоғи учун туққан бўлса керак. Унинг бутун вужудидан салобат ёғилиб турарди. Абдулла Қаҳҳорнинг бир ҳазил ибораси билан айтсак, бетининг ярми кўздан иборат. Бу кўзлар нафақат чиройли, тимқора, шаҳло кўзлар эди, айти чокда улардан шундай шижоат ва ирода ёғилиб турардики, агар Сарвар ака астойдил тикилиб қараса, бу нигоҳ қаршисида ҳар қандай одам ҳам довдираб қолиши ҳеч гап эмасди.

Сарвар Азимов умри давомида ҳар хил масъулиятли лавозимларда ишлади ва қаерда ишламасин, ўзининг раҳбарлик санъатида ноёб хислатларга эга эканини намойиш қилди. Унинг ташкилотчилик қобилияти ҳам жуда зўр эди. Сарвар Азимов талабчан, бир сўзли, қаттиққўл одам бўлган. Теварагида ҳамини қатъий тартиб бўлишини, ҳамма ишлар саришта бўлмоғини талаб қилган. Айти чоғда, у одамларга яхшилик қилишни ҳаётининг асосий шиори қилиб олган эди. Ҳар ҳолда, мен уни таниган ва билган одамлардан Сарвар ака тўғрисида шикоятмуз гаплар эшитмаганман. Тўғри, баъзи бир ёзувчилар билан унинг ўртасида анча кескин баҳслар бўлганидан, унинг юзига қаттиқ-қаттиқ гаплар айтилганидан хабарим бор. Лекин булар ўткинчи гаплар эди. Яхлит олганда эса у ўз фаолияти билан янги ўзбек адабиёти тарихида чуқур из қолдирди. Ана шу ҳар томонлама тўқис, иқтидорли ва истеъдодли инсоннинг умр йўлини ўйласам, бир нарсага ҳайрон қоламан, ҳатто шундай одамнинг ҳаёти ҳам фақат галабалардан, кўтарилишлардан иборат бўлган эмас, муайян ишлари, муайян хизматлари учун у му-

кофотлар ҳам олган, албатта, лекин одамларнинг бир оғиз мададига муҳтож бўлган кезларда, уларнинг биронтасидан уни ёқловчи сўз эшита олмай, изтиробга ҳам тушган.

Ҳаёт деганлари ана шунақа норасо, нотекис, баланд-паст, адолат ва адолатсизлик, ҳақиқат ва ёлгон тўхтовсиз бир-бирини алмаштириб турадиган жараён бўлар экан.

Мен Сарвар Азимов тўғрисида биографик очерк ёзмоқчи эмасман — бу бор-йўғи бир эссе, холос. Аммо унинг қобилиятининг илдизи қаерда, фазилатлари қаёқдан пайдо бўлиб қолди деган саволларга жавоб топмоқ учун бир қур унинг умр дафтарини варақлаб кўриш фойдадан холи бўлмайди.

Сарвар Азимов Жиззахда туғилган. У она шахрини дил-дилидан яхши кўрарди ва бисотидаги энг сара сўзлари билан уни алқаган эди:

“Жиззах — Она юртим.

Бу минг бир булоқ қайнар тоғу-қирлари, ери, пўрсилдоқ дала-ю боғлари, теп-текис чўл-у биёбонлари ва айниқса, қайроқдай пишиқ одамлари билан машхур, қадимий, кўпни кўрган, эл таниган шаҳар, Сирдарё ила Зарафшон дарёларининг, Тошкент бирла Самарқанд мадиналарининг ўртасида, катта йўл устида жойлашган заҳматкаш, меҳнаткаш, меҳр оламиям бутун бир тарих”.

Сарвар Азимов “меҳр оламиям бутун бир тарих” бўлган шаҳарда илдизлари олис-олис ўтмишларга сингиб кетган тагли-зотли бир оилада 1923 йилда дунёга келган. Унинг Азим гувурга ўхшаган кўпни кўрган донишманд бобоси бўлган, онаси Комила ая эса ўзининг меҳрибонлиги ва ғамхўрлиги билан фарзандларининг улғайишида чуқур из қолдирган. Бу оила халқимизга Ҳамид Олимжондек сара ижодкорни берган. Сарвар ака Ҳамиднинг туғишган укаси эди, тўғри, она бир, ота бошқа эди. Ҳамиднинг отаси тасодифан дарахтдан йиқилиб ҳалок бўлади, Комила ая жўжабирдай фарзандлари билан бева қолади. Азим бобо бошлиқ оила катталари маслаҳатлашиб, Комила аянинг ҳам розилигини олиб, уни Олимжоннинг укаси, Азим бобонинг яна бир ўғли Аҳмаджонга беришади. “Шундан кейин дунёга Роҳат, Сарвар, Сабоҳат ва Муҳаб-

батлар келишади”. Сарваржон болалигиданоқ укувли-қорувли бола бўлади — у зўр ғайрат билан мактабда таҳсил кўришга, китоб билан дўст тутинишга ҳаракат қилади. “Мен ўқишдан, китоб кўришдан қайтган бола бўлмадим. Шўхлигим ўзимга яраша. Ўйнаб чарчамасдим. Тошкентдай катта шаҳарда эса қишлоқ боласини чалғитадиган нарсалар етиб-ортарди. Лекин ўқиш меним тиниқ ҳавасим эди, — деб ёзади Сарвар Азимов “Таржимаи ҳол”ида. — Мураббийларидан бирининг “бу бола ўқишни, ўқиш бу болани яхши кўради” дегани ҳалиям эсимда. Балки ҳазил устида айтилган гапдир бу. Ёки?.. Ким билсин. Мен учун яна бир муҳим мактаб Ҳамид Олимжоннинг саралаб йиғилган, адабиёт ва санъат асарларига чунон бой кутубхонаси бўлди. Унинг ичидан чиқмасам дердим, ҳатто аямлар буюрган иш ҳам малол келарди”.

Кутубхонагина эмас, Ҳамид Олимжоннинг ўзи ҳам болалигиданоқ истеъдод куртаклари ниш уриб турган укаси учун “устози соний” бўлди ва унга адабиёт дунёсининг эшигини ланг очиб берди. Акасининг саяъ-ҳаракатлари билан у улуғ Навоийнинг сеҳру жодуси нимада эканидан воқиф бўлди. Шекспир, Пушкин каби даҳолар ижодига ошно бўлди. Шу тарзда унинг келажакда босиб ўтадиган йўли ҳам аниқ бўлиб қолганди. 1942 йилда Ўрта Осиё давлат дорилфунунида (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) филология факультети очилади. Сарвар Азимов унга ўқишга киради ва 1946 йилда биринчилар қатори уни битириб чиқади. Ўша кезларда уруш туфайли Москвадан ва Ленинграддан кўчириб келтирилган, донғи дунёга кетган А.Якубовский, Е.Бертельс, В.Жирмунский, Д.Благой, Б.Мейлах, А.Боровков каби олимлар янги очилган факультет рейтингини юқори кўтариб юборишган ва унинг энг яхши анъаналарига асос солишган эди. Бундай сарбаланд олимлар ёнида юриб, улардан таҳсил олиб, “мулла” бўлмасликнинг иложи йўқ эди. Айни ўша кезларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида бўлиб турадиган адабий кечалар, баҳс-мунозаралар, янги асарлар муҳокамалари, у ёки бу ёзувчининг ижодий кечалари ҳам Сарвар Азимов учун иккинчи дорилфунун бўлган эди. Уларнинг биронтасини қанда қилмайдиган Сарвар Азимов шу тарзда адабиёт дошқозонида обдан қайна-

ди. Ниҳоят, ўқиш битди, иқтидорли бўлгани учун уни аспирантурада олиб қолишди. У Ҳамид Олимжон ижоди устида илмий иш олиб борар экан, айти чоғда, ўзининг меҳнат фаолиятини ҳам бошлади, у энг оддий ишлардан бошлади — радиокомитетда муҳаррир, кейин адабиёт музейида, Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлди. Тез орада директор муовини даражасига кўтарилди. Лекин бутун вужуди кучга ва ғайратга тўлиб турган жўшқин йигит учун бу ишларнинг ўзи камлик қиларди. У ижод билан ҳам шуғуллана бошлади. Адашмасам, 1948 йил эди. Вақтли матбуотда уч муаллиф — С.Қосимов, С.Азимов ва Убайдуллаевларнинг Парда Турсуннинг “Ҳақ йўл” деган қиссаси тўғрисидаги тақризи босилди. Тақриз катта эмас эди, бироқ шунга қарамай, адабиёт осмонида кўққисдан янграган момогулдуракдай таассурот қолдирди. Негаки, у пайтда бу қадар кескин ва талабчанлик билан ёзиш, адиб олдига, адабиёт олдига мурасасиз талаблар қўйиш расм бўлмаган эди. “Ҳақ йўл” ўртамиёна ҳикоялар ва очерклар ёзиб юрган муаллифнинг биринчи қиссаси бўлиб, чиндан-да ҳали кўп жиҳатдан гўр, бадииятдан маҳрум эди. Унда муаллиф қишлоқда етимликда кечган болалиги тўғрисида ҳикоя қилади. Муаллиф болалигида ўзи кўрган колхоз қурилиши воқеаларини ҳам четда қолдирмаган эди. Тақризда қиссанинг гоёвий мазмуни, яъни қулоқларга қарши синфий кураш бузиб кўрсатилгани аёвсиз танқид қилинган эди. Бундай аёвсизлик ўша пайтда анча-мунча одамни чўчитди, кўнглига гўл-гўла солди, аммо адабиётнинг гоёвийлиги учун курашаётган одамга қарши бирор оғиз гап айтишга ҳеч кимнинг ҳадди сизмас эди. Янги чиққан “уч оғайни танқидчилар” тўлалигича ҳукмрон мафкура чизиб берган йўриқлардан четга чиқмай қалам тебратишган эди. Бунинг устига бутун жамоатчилик ВКП(б) Марказий Комитетининг “Ленинград” ва “Звезда” журналлари ва бошқа мафкуравий қарорлари таъсирида яшарди. Бу қарорларда эса гоёвий заиф асарлар ёзадиган ёзувчиларга нисбатан — уларнинг ёшу қарилigidан, хизматлари ва обрў-эътиборидан қатъи назар — шафқатсиз ва мурасасиз бўлиш лозимligидан сабоқ берилганди. Бу сабоқни тажрибали ёзувчилар ҳам, энди ижод майдонига қадам қўяётган ёшлар ҳам пухта ўзлаштириб

олмоқлари зарур эди. Хуллас, нима бўлганда ҳам, адабиётга янги кучлар кириб келаётганидан далолат берувчи бу мақола тезда одамларнинг тилига тушди. Жамоатчилик уларнинг навбатдаги қадамини кута бошлади. Шундан кейин ёш мунаққидлар яна бир-иккита асар тўғрисида мақолалар эълон қилишди, ўзбек адабиётини ўқитиш ва унинг тарихини ёритиш борасидаги космополитизмга қарши қаратилган мақола ҳам одамлар эсида сақланиб қоладиган мақола бўлди. Шу тариқа бу “учлик” ва айниқса, унинг раҳнамоси Сарвар Азимов адабиётда ғоявийлик учун курашнинг яловбардори бўлиб қолди.

Мен Сарвар ака билан кейинроқ — 1952 йилда Москвада танишгандим. У Тил ва адабиёт институтида ишлар эди. Ўша пайтда кўп йиллардан бери мактабларда ўзбек адабиёти тайинли дастурсиз ва ҳеч қандай дарсликсиз ўқитилар эди. Ўқитувчиларнинг умри материал қидириш билан ўтарди. Қаердаки адабиёт тўғрисида, ёзувчи ҳақида шапалоқдек материал чиққан бўлса, уни қидириб топиб, чатиб-ямаб, олақуроқ ҳолга келтиришар ва ҳар ким ўзбек адабиётини ўзи билганича ўқитарди. Афтидан, мактаблар учун стабил дастур ва дарсликлар яратиш ишини уюштириш Сарвар Азимовга топширилган бўлса керак — у дастурлар лойиҳасини яратди ва уларни бир неча марталаб муҳокамалардан ўтказди, елиб-югуриб, муаллифлар жамоасини тузди. Икки-уч йил ўтмай, ўрта мактаб учун учта дарслик босилиб чиқди. Улар қора муқоваларда босилган қалин-қалин китоблар эди. Уларда адабиёт тарихи ва замонавий адабиёт шунақа батафсил баён қилинган эдики, бу дарсликлардан тез орада олий ўқув юр்தларининг талабалари ҳам фойдалана бошлаганди. Тўғри, дарсликлар бекаму кўст эмасди, уларда, айниқса, адабиётга социологизм нуқтаи назаридан ёндашиш устун турар, эстетик таҳлил, адабиёт нафосатини очиш ўлда-жўлда эди. Бироқ бунинг учун муаллифларни ҳам, уларга раҳбарлик қилган Сарвар Азимовни ҳам айблаб бўлмайди, чунки адабиётшуносликнинг ўзи ҳали тетапоя даврини бошидан кечирмоқда, унинг методологик асослари эндигина шаклланиб келмоқда эди. Бу илк дарсликлар ҳар қанча камчиликларга қарамай, кейинча-

лик анча бақувват ва баркамол дарсликларнинг вужудга келиши учун замин бўлиб хизмат қилди.

Сарвар Азимов ўшанда Жаҳон адабиёти институтига ўзбек адабиёти бўйича дастурни муҳокама учун олиб келганди. Дастур — миллий адабиётлар секторида муҳокама қилинди. Сўзга чиққанлар дастурни назарий мукамаллаштирадиган жўяли фикрлар айтишди. Мен эса ўзбек адабиётидан мутахассис бўлганим учун анча батафсил гапирдим. Менинг мулоҳазаларим Сарвар акага маъқул бўлди шекилли, муҳокамадан кейин мени ёнига чақириб, қаерданлигимни, мавзуим нима эканини, ишим қандай бораётганини суриштирди, аспирантга асқотадиган анча маслаҳатлар берди, муваффақият тилади.

Сарвар ака кўринишидан хийла мутакаббир ва калондимоғ одамга ўхшаб кетарди, лекин аслида одамларга хайрихоҳ, қўлидан келса, яхшилигини аямайдиган инсон эди. Ўқишни битириб, Тошкентга қайтишим билан мен бунга амин бўлдим. Мени дорилфунунга ишга таклиф қилишди. Аммо у ерда ишга ўрнашим учун Маориф вазирлигидан рухсатнома керак экан.

Вазир муовини мени дағдаға билан кутиб олди:

— Қаёқларда юрибсиз. Саккиз ойдан бери қидирамиз. Сиз тақсимот бўйича Қарши институтига бориб, икки йил ишлаб келишингиз керак. Ҳеч қанақа рухсатнома ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Мен тақсимот менсиз ўтказилгани ва мен, умуман, Маориф вазирлигининг пулига эмас, Фанлар академияси маблағига ўқиганимни, шунинг учун вазирлик олдида ўзимни бурчли деб ҳисобламаслигимни айтдим. Эътирозларим муовинга қор қилмади. Унинг олдидан тарвузим қўлтиғимдан тушиб, бўшашиб чиқдим. Эртасига Сарвар аканинг олдига бордим. У энди партия Марказқўмида фан, ўқув юртлари ва мактаблар бўлимининг мудири бўлиб ишларди. У мени дарров қабул қилди, очиқ чехра билан ҳол-аҳвол суриштирди, ҳимоя қилганим билан қутлади. Кейин нима мақсадда келганимни сўради. Мен бўлган гапларни айтдим, дорилфунунда ишлаш хоҳишим борлигини гапирдим. Гапларимни эшитиб, Сарвар ака мийиғида кулди-да:

— Сиз эртага вазирликка бориб учранг, масалангиз ҳал бўлади, — деди.

Эртасига бордим. Вазир муовини бутунлай бошқача кайфиятда кутиб олди. Аввалги димоғдорликдан асар ҳам йўқ. Фақатгина оҳангида менга танбеҳ берди:

— Дарров катта жойга борибсиз-да... Дардингизни ўзимга айтсангиз ҳам бўларди-ку! Мана, рухсатнома — тайёрлаб қўйганман.

Мен нима деб жавоб беришимни билмай, “раҳмат” дедимда, кабинетдан чиқдим.

Шундан сўнг, 1955 йилнинг сентябридан мен ўзим ўқиган дорилфунунда дарс бера бошладим ва бу ерда роса қирқ бир йил меҳнат қилдим.

Сарвар Азимов 1956—1957 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилди. Менимча, бу лавозимда унинг раҳбарлик қобилияти янада очилди. Аввало, айтиш керакки, айти шу йилларда ижодий муҳит анча мураккаб эди. Шундай муаммолар мавжуд эдики, уларни ечмоқ учун раҳбар одам ҳар томонлама балоғатга етган бўлиши талаб қилинарди. 1956 йилда партиянинг XX съезди бўлди ва унда Сталин шахсига сиғиниш кескин танқид қилинди. Бу эса одамларнинг қарашларини ва тафаккурларини алғов-далғов қилиб юборди. Шахсга сиғинишнинг фош қилиниши одамлар онгида ўзига хос инқилоб ясади. Буни идрок этиш, одамлар ўртасидаги ғоявий саросималикка барҳам бериб, уларнинг тушунчаларини тўғри изга солиб юбориш керак эди. Бундан ташқари, сургунлардан, қамоқлардан омон қолган одамлар қайтиб кела бошлади. Уларнинг орасида анча-мунча ўзбек ёзувчилари ҳам бор эди — уларни кутиб олиш, турмушларини йўлга тушириб юбориш, дардларини эшитиб, яраларига малҳам бўлиш керак эди. Айти чоғда, уларнинг ижоди учун ҳам зарур бўлган моддий ва маънавий шароитни яратмоқ лозим эди. Буларнинг бари фавқулудда қийин вазифа — у сабр-бардошни, жабрдийдаларнинг дардини тўғри ва теран англаш қобилиятини талаб қиларди. Иккинчидан эса, 1957 йил — Тошкентда ўтадиган Осиё ва Африка ёзувчиларининг Биринчи конференциясига тайёргарчилик йили эди. Бу соҳада ҳам қисқа муддатда ҳаддан ташқари кўп ишни амалга оширмоқ керак эди. Унлаб мамлакатларга, юзлаб ижодий ташкилотлар билан алоқа боғлаб, хизмат сафарларига бориб, атоқли ёзувчиларнинг конференция ишида қатнашишга рози-

лигини олмоқ, уларнинг кўзига сирли ва кўрқинчли кўринадиган, кўплари “ёвузлик салтанати” деб қарайдиган бир ўлкага келмоққа кўндириш керак эди. Ва яна юзлаб Африка ва Осиё ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига ўгириб, нашр этмоқ зарур эди. Масаланинг яна ўнлаб жиҳатларини айтиб ўтirmайман. Булар бир йилда бажариб бўладиган ишлар эмас эди. Буларни бажариш мутасаддилардан фавқулодда ташкилотчилик қобилиятини талаб қиларди. Бу иш бажарилди, конференция Тошкентда муваффақият билан ўтди ва мамлакатнинг ижтимоий-адабий ҳаётида унутилмас из қолдирди. Бу ишларда Сарвар Азимов ҳам катта роль ўйнаган раҳбарлардан бири бўлди.

Унинг ташкилотчилик қобилияти қанақа эканини кўрсатадиган бир мисол келтирай. Ўша кезларда мени ҳам бир марта Котибият мажлисига таклиф қилишди. Кун тартибининг кўриб юрагим орқага тортиб кетди — унда 20 дан ортиқ масала бор эди. Кечгача мажлис қилганда ҳам лоақал уларнинг ярмини кўриб чиқиш амри маҳол эди. Аммо ҳар бир масала пишиқ-пухта тайёрланган экан. Сарвар Азимов уларнинг ҳаммасини ярим соат ичида мажлисдан ўтказиб бўлди. Уларни муҳокама қилишда биронта ортиқча сўз, бирор дақиқа чайналиш, тараддудланиш бўлмади. Айтилиши мумкин бўлган эътирозлар олдиндан кўриб чиқиб, бартараф қилиб қўйилган эди.

Ана шундай катта ишлар билан бирга Ёзувчилар уюшмаси ижодкорларнинг моддий-маиший шароитларини яхшилаш борасида ҳам анча иш қилди. Сарвар Азимовнинг битта жўн ва шу билан бирга муҳим шиори бор эди — у “ёзувчи ижод қилмоқ учун ҳамма шароитга эга бўлмоғи керак” деб ҳисобларди. Ўшанда ҳам, ундан кейин 80-йилларда ҳам Сарвар Азимов шу шиорга амал қилишга интилди. 1957 йилда ёзувчиларнинг бир қисми уй-жой масаласида анча қийин аҳволда эди. Ўшанда Чилонзор мавзеи энди қурила бошланган, ҳозирги “Чайка” кинотеатри атрофида эндигина 5—6 тўрт қаватли уйлар қад кўтарган. Ёзувчилар уюшмаси Гагарин кўчасидаги биринчи уйдан ёзувчилар учун бир йўла 30 га яқин квартира олди. Ўшанда менга ҳам квартира тегиб қолди, ҳолбуки мен ҳали уюшмага қабул қилинганим йўқ эди.

* * *

Сарвар Азимов 1957 йил охирларида ёзувчиларни таассуф туйғуларига чулғаб, Ёзувчилар уюшмасидан кетди. У аввал бир неча муддат Маданият министри бўлиб, сўнгра ўн йил мобайнида Министрлар Совети Раисининг муовини ва Ташқи ишлар министри бўлиб ишлади. Гарчи бу юксак идоралар бевосита Ёзувчилар уюшмасига дахлдор бўлмаса-да, у ёзувчиларга ғамхўрлик қилишда давом этди. Масалан, шахсан мен ўзим 1963 йилда Сарвар Азимовнинг ёрдами билан “Волга” машинасини олган эдим. Мен уни йигирма йил миндим — у ишларимда жуда қўл келди. Мен бу машинада Ўзбекистонни бир неча марта кезиб чиққан ва халқимиз ҳаёти билан яқиндан танишган эдим.

Сарвар Азимов масъулиятли давлат ишларида хизмат қилиш билан бирга ижодий ишларини бир зум ҳам тўхтатгани йўқ. У мақолалар ва йирик илмий тадқиқотлар яратишда давом этди, докторлик диссертациясини ҳимоя қилди, кейин қиссалар, ҳикоялар, киносценарийлар ёзди ва драма бобида ҳам кучини синаб кўрди. 80-йиллар охирига келганда унинг икки жилдли сайланмаси нашр қилинди. Бу сайланма унинг адабиётимизга қўшган ўзига хос ҳиссаси бўлди.

Сарвар Азимовнинг бир ажойиб хислати бор эди — у албатта, эл қатори, ҳаммага ўхшаган, ҳаммага ўхшаб умргузаронлик қиладиган, оиласи, бола-чақа ташвиши билан яшайдиган одам эди. Айни чоғда у ҳаммага ўхшамасликка, ҳамма ишда ўз йўлидан боришга, ўзига хос қиёфасини йўқотиб қўймасликка ҳаракат қиларди. Ҳарҳолда, унинг эътиқодига мос келадиган, синалган яшаш принциплари бор эдики, баъзан одамларнинг таъна-дашномларига дуч келса-да уларга оғишмай амал қиларди.

Сарвар аканинг докторлик ҳимояси Гоголь кўчасидаги 70-уйда — Фанлар академиясининг конференц-залида бўлди. Ўша куни кенггина зал йиғилганларни сиғдира олмади. Одамлар ичида олимлар ҳам, шунчаки томошаталаблар ҳам кўп эди.

Яширишга ҳожат йўқ — меҳмонлар ичида зиёфат иштиёқида келганлари ҳам етарли эди. Гап шундаки, ўша кезларда диссертация ҳимоясидан кейин дастурхон ёзиш, банкет қилиш, олим бўлганини “ювиш”

борган сари чуқур томир ёймоқда эди. Ўзбекнинг табиатида борми — билмадим — ҳар ҳолда, бу борада ҳам мусобақалашиш, ҳаммадан олдинда бўлиш авж олганди. Оқибатда, баъзи банкетлар 200—300 киши иштирок этадиган, карнай-сурнайларнинг гат-гути тинмайдиган росмана тўйдаё ўтарди. Одамлар “фалончининг диссертациясида нима янгилик бор экан?” деб сўрашмас, “ҳимоядан кейин дастурхон қандоқ бўлди?” деб сўрашарди. Албатта, олий рутбалик олимнинг дастурхонидан баҳраманд бўлиш ҳар куни ҳам насиб бўлаверадиган иш эмас. Ахир, бунақа дастурхоннинг тавсифи таърифга сиғмайди — унда кўзиқориндан тортиб, осетра балиғигача, Франциядан келтирилган винолардан тортиб, Америка вискиси ва арман коньякларигача ҳаммаси муҳайё...

Биз кекса адабиётшунос Порсохон ака Шамсиев билан ёнма-ён ўтириб, ҳимоядаги гапларни чала-ярим тинглаб, олимларнинг эзмалигидан ранжиб ўтирибмиз. Баъзан ҳадемай ёзилажак дастурхоннинг ноёб ва тансиқ таомларини шивирлашиб гаплашиб, бир-биримизнинг иштаҳамизни қитиқлаб кўямиз. Ниҳоят, ҳимоя тугади, ҳисоб комиссияси овоз бериш яқунларини эълон қилди, кенгаш раиси диссертантни табриклади, диссертант миннатдорчилик билдирди. Мана, ҳозир у камтарлик билан ерга қараб туриб, “энди ҳамманглар, марҳамат, бир пиёла чойимизни баҳам кўрасиз” деб илтижо қилади. Лекин диссертант негадир одамларни таклиф қилишга ошиқмаяпти. У стол устидаги қоғозларини йиғиштириб, папкасига жойлади-да, аста ўрнидан туриб, бир-икки одам билан хайр-маъзур қилиб чиқди-кетди. Зиёфат дардида келганлар оғизлари очилганча қолишаверди. Порсохон ака билан икковимиз ҳам бир-биримизга тикилиб, сўлақларимизни юганимизча қолавердик. Кейин Порсохон ака “Ҳе, ўша...” деган маълум сўзлар билан воқеага муносабатини билдирди. Сўнг икковимиз ҳам чўнтақларни қоқиштириб, бор пулимизни санаб кўрдик-да, яқин ўртадаги ресторанга йўл олдик...

Сарвар Азимов эса аллақачон эскириб, бачкана бўлиб қолган, ҳақиқий зиёлиларга сира ярашмайдиган, мечкайлик байрамидан ўзга нарса бўлмаган одат-

дан устун туришини, бу масалада одамларнинг гап-сўзлари-ю, гийбатларидан мутлақо чўчимаслигини намойиш қилиб чиқиб кетганича, гўё ҳеч нарса бўлмагандек ўз фаолиятини давом эттираверди.

Мен Сарвар аканинг ҳаёт йўли ва меҳнат фаолиятини батафсил баён қилиб беришни мақсад қилиб олганим йўқ. Лекин унинг фаолиятини яна бир қирраси борки, бу тўғрида гапирмаса, унинг сиймосини тўла тасаввур қилиш қийин. Бу — унинг халқаро кўламдаги фаолиятидир. У қисқа муддатда Осиё ва Африка халқлари адабий ҳаракатининг пешқадам намояндаларидан бири даражасига кўтарилди, бир неча марта Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотлар минбаридан долзарб мавзуларда нутқлар сўзлади ва ўн йил мобайнида аввал Лубнонда, кейин Покистонда элчи бўлди. Мен Сарвар ака элчи бўлиб юрганида бирикки марта уни турли байрамлар билан табриклаб, откриткалар жўнатган эдим. Шулардан бирига жавоб ҳам олдим. Сарвар ака қисқагина мактубида мусофирчиликнинг нони қийин эканини, Тошкентни, жонажон юртини жуда соғинганини, бу ердаги адабий муҳит ва адабий гурунглари тез-тез эслаб туришини ёзган эди. Айтиб чоғда, унинг ана шундай масъулиятли ва оғир вазифани ишониб топшириб қўйганларидан фахрланиши ҳам яққол сезилиб турарди.

80-йилларнинг бошида у Тошкентга қайтди ва 1982 йилнинг кузида Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасига ишга келди.

* * *

Сарвар Азимов қаерда ишламасин, қайси соҳада фаолият кўрсатмасин, ҳамма жойда сидқидилдан ғайрат билан ишлаган. Бу тоифадаги одамлар, умуман, ёмон ишлашни, “мендан кетгунча, эгасига етгунча” қабилида меҳнат қилишни билмайди. Лекин шундай бўлса-да, назаримда, Ёзувчилар уюшмаси унинг кўнглидаги энг орзу қилган жойи. “Бир жонимни эмас, агар ўн жоним бўлгандаям шундоқ бамаъни ишлар йўлига тикиш, ... адабиёт ва санъат камолотига хайрли ҳисса қўшишга ҳаракат қилиш — менинг эзгу мақсадим” деб ёзган эди Сарвар Азимов. Болалик чоғлариданоқ аввал бобоси Азим гувурнинг саъй-ҳаракатлари

туфайли халқ ижоди сарчашмаларидан, кейин Ҳамид Олимжон туфайли адабиёт ва санъат ҳаволаридан баҳраманд бўлиб улғайган Сарвар Азимов ўзбек адабиёти-ни, унинг намояндаларини жуда яхши кўрар, улар даврасида ўзини жуда эркин ҳис этарди. У уюшмага келгач, жуда зўр иштиёқ билан иш бошлади. Аммо тақдирнинг ўйинини, замона зайлининг тескарилигини қарангки, у бутун ғайрати, шижоати ва қалб кўрини бағишламоқчи бўлган айни ана шу уюшмада кечган ҳаёти умрининг энг драматик саҳифаларини ташкил қилишини, ўша ерда унинг кўёши бота бош-лашини, унинг учун ёруғ кунлар тугаб, қоронғи кун-лар бошланишини хали Сарвар Азимов билмас эди.

У уюшмага келгач, ишни қатъий тартиб-интизом ўрнатишдан бошлади. Уюшмада ишлайдиган ҳар бир ходим, ҳар қайси маслаҳатчи ўз вазифасини сидқидилдан бажармоғи керак эди. Ёзувчилар уюшмаси бекорхўжалар саланглаб юрадиган, гап сотиб валақла-шиб ўтирадиган кўнгил очар гузар эмас. Бошқалардан талаб қилмоқ учун раҳбар, аввало, ўзига талабчан бўлмоғи керак. У ишини шундай уюштирдик, келган-дан кейин унинг бирор дақиқа ҳам бекорчи вақти бўлмас эди. У ҳатто ёзувчиларни қабул қиладиган вақ-тини ҳам аниқ режалаштириб қўйди ва бунга қатъий амал қилди. Котибият мажлислари, секцияларнинг иш-лари ҳам қатъий режа асосида ўтказиладиган бўлди. Аммо замон айланиб, чаппасига кетгандан кейин эса унинг устидан ёзилган думалоқ хатларда бу ишларнинг бари “уюшма ишига бюрократизм унсурларини олиб кириш” деб баҳоланди. “Ёзувчилар уюшмасида тўрачи-лик тартиблари ўрнатилди, ёзувчилар ўз уюшмасига ҳам соатга қараб, рухсат сўраб кирадиган бўлиб қол-ди” деган шикоятлар ёғилди. Аммо Сарвар Азимов бунақа маза-бемаза гапларга аҳамият бермади — уюш-мада ўзи тўғри деб билган тарзда иш юритишда давом этди.

Уюшмада қатъий тартиб ва интизом ўрнатиш би-лан бирга унинг ишига энг яхши кучларни жалб қила бошлади. Жумладан, у истеъдодли шоир Шавкат Раҳ-моннинг ишчанлиги, ўткир зеҳнини кўриб, ўзига ёр-дамчи қилиб олди.

Сарвар Азимов Ёзувчилар уюшмасининг мамлакат-

даги уюшмалар ичида олдинги ўринларидан бирига олиб чиқмоқчи эди ва бу борада бошқаларнинг тажрибаларидан фойдаланиб иш юритди. Масалан, ўша кезларда уюшма мени эстон ёзувчиларининг қурултойига вакил қилиб жўнатадиган бўлди. Мен хурсанд бўлдим, чунки бунақа сафарларнинг ҳеч қанақа масъулияти йўқ, бориб қурултойга икки оғиз салом топшириб, ўзбек ёзувчиларини номидан муборакбод қиламан-у, қолган вақтларни кўнгилхушлик билан ўтказиб, қайтаверасан. Аммо сафарга жўнашдан олдин Сарвар ака мени ҳузурига чақириб, Эстониядаги ишларни ўрганиб қайтишим, жумладан, уларда адабий мукофотлар қай аҳволда эканини билиб келишим кераклигини айтди. Хуллас, бу галги сафар анча жиддий ишлар билан ўтди, мен қайтиб келгач, сафар яқунларини батафсил ёзиб бердим. Орадан кўп ўтмай, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг йиллик мукофотлари жорий қилинди.

Сарвар Азимов ўзбек адабиётини ривожлантиришда, биринчи навбатда, ёш ижодкорларга суянишга ҳаракат қиларди. Нафақат пойтахтдаги, балки вилоятлардаги иқтидорли ёшларни ҳам уюшмага кўплаб аъзо қилиб олди. Ўша пайтларда Ёзувчилар уюшмасида ишлаган шоир Мирпўлат Мирзаевнинг эслашича, Сарвар ака “ёшларимизни жаҳонга учқур тулпорлардек кўйиб юбора олсам, армоним қолмасди” деган экан. Буни қарангки, ана шундай олижаноб ният билан амалга оширилган ишлар ҳам бироз кейинроқ Азимовга қарши уюштирилган думалоқ хатларда унинг энг катта хатоларидан бири сифатида талқин қилинди. Гўё у ёшларга ўзини яхши кўрсатиб, уларни ўзига оғдириб олмоқчи, сохта обрў орттирмоқчи бўлган, ёшлардан ўзига содиқ гуруҳлар тузишни ўйлаган... Бундай бўҳтонларни ўқиганда одамларнинг разиллиги фақат ўтмишда, Шекспирлар замонида қолиб кетмаганига, аксинча, бизнинг давримизда ҳам янада юксакроқ даражага кўтарилиб, инсонга санчиладиган заҳарли найзасини янада ўткирроқ қилиб яшашда давом этаётганига амин бўласан. Ҳа, инсон камолоти чегара билмаганидек, унинг разолати ҳам ақл бовар қилмайдиган тубанликларга тушмоғи мумкин эмас.

Сарвар Азимов ёшларнинг китобларига кенг йўл очиб берди — ўша йилларда бир-икки йил ичида кўпги-

на нашриётларда ёшларнинг юзлаб (!) биринчи китоблари босмадан чиқди. Иш фақат ёшларни уюшмага қабул қилиб, биринчи китобларини чиқариш билан чекланмас эди. Ҳар икки йилда ёшлар семинарини ўтказиб туриш одат тусига кирди. 7 кун давомида Дўрмон богида ёшларнинг қўлэмалари муҳокама қилинар, уларнинг яхшилари нашрга тавсия этилар, тажрибали ёзувчиларнинг маҳорат масалаларига бағишланган суҳбатлари ўтказиларди. Бу семинарлар ёш ижодкорлар учун катта байрамдек ўтар ва уларнинг ҳаётларида бир умрга ўчмас из қолдирар эди.

Сарвар Азимов ҳамон “Ёзувчининг турмуши яхши бўлиши керак. У ҳеч нарсага зориқмаслиги керак, шундагина самарали ижод қилади” деб ҳисобларди. Шу сабабдан муҳтож ёзувчиларни уй-жой билан таъминлашга, уларнинг машина харид қилишларига алоҳида эътибор билан қарарди. Ўша йилларда юзлаб ёзувчилар квартиралари ва машиналари бўлиб қолишди. Сарвар Азимов ёзувчиларнинг халқ билан яқинлигини таъминлашга ҳам ғоятда катта аҳамият берар ва бу борада ҳам катта ишларни амалга оширарди. Бу борада у баъзи бир одамларнинг адабиётга беписанд қарашини, ёзувчини камситадиган қилиқларига дуч келганда, бундай одамлар ҳар қанча катта мансаб эгалари бўлмасин, уларни ўз ўрнига қўйиб қўя олар эди. 80-йилларнинг ўрталарида вилоятларда адабиёт кунлари ўтказиладиган бўлди. Шундай кунлардан бири Бухорода ўтадиган бўлди. У ерга 40 та атоқли ўзбек шоирлари ва носирлари ташриф буюрди. Кейинчалик улар гуруҳларга бўлиниб, вилоятнинг ҳамма туманларида бўлиши ва халқ билан учрашувлар ўтказмоғи лозим эди. Аммо ўша кунлардаёқ Сарвар Азимовнинг бошида қора булутлар айлана бошлаган эди — унинг мустақил иш тутиши, ташаббускорлиги, ҳамма жойда ўз сўзини ўтказа олиш қобилияти, бир сўз билан айтганда “шаккоклиги” “катталар”нинг энсасини қотира бошлаган эди. Шунинг учун марказдаги мафкура мутасаддиси Бухорога қўнғироқ қилиб, ёзувчиларни кутиб олмаслик, умуман, ҳадеб уларни “бошга кўтаравермаслик”ни топширади. Натижада, Бухородаги ўша пайтдаги мутасаддилар ёзувчиларни кутгани аэропортга ҳам чиқишмайди, уларни тузукроқ жойлаштиришни ҳам ўйлашмайди. Натижада, катта бай-

рамдек ўтиши керак бўлган кунлар нохушлик билан совуққина бошланади. Бундан беҳабар Азимов атоқли ижодкорларга бош бўлиб Бухорога етиб келади ва жуда кучли мантиқ билан ёзувчиларга бундай муомала қилиш мумкин эмаслигини, ҳар қандай чириш-у таназзул адабиёт ва санъатга беписанд қарашдан бошланишини уқдиради. Бу гапларни эшитиб мулзам бўлган бухоролик мутасадди тошкентлик катта раҳбарнинг тайинланганларини ҳам унутиб, адабиёт кунларига муносабатини ўзгартиради ва адабиёт кунларининг қолган қисми чинакам байрамдек юқори савияда ўтади.

Сарвар Азимов қисқа муддатда Ёзувчилар уюшмасида катта ишларни амалга оширди ва ўзбек ёзувчиларининг жамият ҳаётида тутган ўрни, элу юрт олдидаги обрў-эътибори тобора мустаҳкамлана борди.

Бу даврга келганда мамлакат турмушида кескин ўзгаришлар вужудга келди. Бутун мамлакат чуқур таназзул ботқоғига ботиб улгурган эди ва ундан қутулмоқ учун мутасаддилар қайта қуриш ва ошкоралик сиёсатини ўйлаб топишди. Бироқ фақат мафкура соҳасидагина амалга оширилган бу сиёсат аҳволни тузатиш ўрнига ҳаётни алғов-далғов қилиб юборди. “Ошкоралик” шиори остида йиллар давомида шаклланган қадриятлар кескин танқид остига олинди ва умуман, босиб ўтилган тарихий йўл ҳам, жамиятнинг кечаги арбоблари ҳам оёқ остига олиниб тепкилана бошлади. Бу жиҳатдан, айниқса, Ўзбекистон компартиясининг XVI пленуми ўзбеклар ҳаётида машъум роль ўйнади. Унда яқин ўтмишдаги республика ҳаётидаги кўпгина нарсаларга қора суртиш билан баробар, атоқли давлат арбоби Шароф Рашидов ҳам кескин танқид остига олинди. Албатта, ҳар қандай жонли инсон каби Шароф Рашидов ҳам ўз фаолиятида муайян нуқсонлар ва хатоларга йўл қўйган бўлиши мумкин. Бинобарин, уни ҳам танқид қилса бўлади. Аммо XVI пленумда бу танқид ҳар қандай чегарадан чиқиб кетди, бунинг учун унинг ҳар қандай ижобий томонларини исботсиз-далилсиз рад қилиш йўлини тутдилар. Ўзбекнинг яқин ўтмишдаги атоқли арбобига нисбатан жуда катта адолатсизликка йўл қўйилди. Бундай муносабат ўзбек халқининг шаънига ҳам ярашмайдиган бир иш эди. Энг ёмони шу бўлдики, зални тўлдириб ўтирган одамларнинг ҳамма-

си Шароф Рашидовни кўрган, шахсан танийдиган, унинг яхшиликларидан баҳраманд бўлган, ҳаётлигида унинг соясига кўрпача ёзиб юрган одамлар эди. Рашидов шаънига ёғдирилган бўҳтонларни кимдир ачиниш ва таассуф туйғуси билан, кимдир лоқайдлик билан, лекин ҳаммалари қўйда юввошлик билан индамай ўтириб эшитишди ва қарсақлар билан қўллаб-қувватлашди ҳам. Залдагилардан биронта одам ўрнидан туриб, мархумнинг ҳимоясига бир оғиз ҳам гап айтишга журъат қилолмади. Фақат бир одамгина бу шармандалик тавқи лаънатини бошқалар билан баҳам кўришга ундади. У сўз олиб, минбардан туриб, Шароф Рашидовга бунақа бир ёқлама муносабатни кескин қоралади. Унинг нутқи Рашидовни фош қилишдек ношойиста ишга бошқош бўлганларнинг юзига урилган қаҳрли тарсаки бўлди. Қизиқ, Сарвар Азимов ўша куни минбарда туриб сўзлаётганда яқин ўртада шунга ўхшаш бошқа бир пленумда ўзи ҳам Шароф Рашидовнинг аҳволига тушажагини ўйлаганмикин, унинг устидан куракда турмайдиган бўҳтонлар сели қўйилганда, унга нисбатан ҳам ўта адолатсизлик қилинганда ҳеч ким ўрнидан туриб, уни ёқлайдиган бирон оғиз ширин гап айтмаслигини хаёлига келтирганмикин? Билмадим... Ҳар ҳолда, ўшанда Сарвар Азимовнинг минбардан туриб айтилган қиличдан ҳам ўткир рост гаплари бир қатор мутасаддиларни тўнини тескари кийиб олишга ундади ва улар Азимовга қарши ялпи ҳужум бошлаш учун баҳона излай бошладилар.

Бу ишни амалга ошириш Марказқўмнинг мафкуравий ишлар бўйича котибига топширилди. Котиба ёш эди, лекин ёш бўлса-да, одамларнинг таъзирини беришда, тавбасига таянтиришда маҳорати зўр эди.

Кўп ўтмай баҳона ҳам топила қолди. Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарларидан бири С.Караматовнинг “Олтин қум” романи босмадан чиқди. Унда олтин қидирувчи геологлар ҳаёти кўрсатилган бўлиб, вилоят партия қўмитасининг котиби танқидий руҳда тасвирланган. Котиба “давримизнинг бош қаҳрамонига бу тухмат!” деб туриб олди ва ҳатто адибни бу ишни эгри қўл билан, қинғир ниятда қилганига шама ҳам қилди. Бу гапини тасдиқлаш учун котиба “акс ҳолда, бир кечада ҳисобингизга қўйилган 20000 сўм қаёқдан

келиб қолди?” деган саволни ҳам беради. Адиб бу пул қонуний йўл билан топилганига ҳужжат кўрсатади. Сарвар Азимов ёзувчини қаттиқ ҳимоя қилади — кимни қандай тасвирлаш ёзувчининг ихтиёрида эканини, бу жараёнга аралашмоққа ҳеч кимнинг ҳаққи йўқлигини котибага ҳижжалаб тушунтиради. Кейин унинг бесўнақай шамаларига ҳам қаттиқ зарба беради. Ўша пайтда уюшмада бошланғич партия ташкилотининг котиби бўлган ёзувчи Худойберди Тўхтабоевнинг эслашига кўра Сарвар Азимов котибага тик қараб шундай деган:

— Қачондан бери Марказий Комитет бу даражада паст кетадиган бўлиб қолди? Катта-катта масалалар турганда, котиблар ёзувчининг чўнтагига қўл солиб ўтирса... Кунимиз шунга қолдими?”

Шундай қилиб, Сарвар Азимовга қарши бошланган жангнинг биринчи қисми натижасиз тамом бўлди — котиба кўпни кўрган одамга шунчаки дўқ-пўписалар билан курашиб енгиб бўлмаслигини тушунди. Энди у ихтиёридаги ҳамма қурооллардан бараварига ўт очди. Бир йилнинг ўзида турли-туман ташкилотларга Азимов устидан 60 дан ортиқ думалоқ хат ёзилди. Бу хатлар натижасида ва котибанинг саъй-ҳаракатлари билан ҳатто Марказдан Бош прокуратурадан комиссия ҳам келди. Бу комиссия қўйган айбларга ҳам Азимов шу даражада кучли мантиқ билан жавоб бердики, бу мантиқ олдида Бош прокуратура вакили ҳам ҳеч нарса деёлмай қолди.

— Бошқа ташкилотлар ўз хизматчиларини етарли уй-жой билан таъминламаган бўлса, укувсизлик туфайли ўзларига ажратилган маблағдан фойдалана олмаган бўлсалар керак. Ёзувчилар уюшмаси ажратилган маблағни тўла сарфлаб, ёзувчиларни уй-жой билан таъминлаган бўлса, бунинг учун уюшма раҳбарини айблаб бўладими? Ҳа, биз уюшмада Ўзбекистон лимитига кирмаган 30 та енгил машина олдик. Болтиқбўйи республикаларида катта машиналар унчалик харидоргир эмас экан. Биз уларга мева-чева бердик, бунинг эвазига улар бизга машиналарини сотишди. Бунинг нимаси гуноҳ?

Бош прокуратура вакили бу гапларга:

— Масала ҳали етарли ўрганилмаган экан, — деб

эътироф этишдан бошқа жавоб тополмади ва шу кўйи марказга қайтиб кетди.

Бу гал ҳам Азимовга қарши қилинган хуружлар кўнглидагидек самара бермади. Шунга қарамай, котиба кимларнингдир оқ фотиҳасини олган бўлса керакки, шошилинч равишда Ёзувчилар уюшмасининг пленумини чақирди ва унда Азимовнинг ишдан олинганини эълон қилди. Зални тўлдириб ўтирган ёзувчилар бу ахборотни миқ этмай эшитишди. 3—4 йил уюшмада ишлаган, ишлаганда ҳам чин юракдан, фидойилик билан ишлаган, уюшмага ҳам, ёзувчиларга ҳам анча-мунча хизматлари сингиб улгурган Сарвар Азимов учун ҳатто бир оғиз “раҳмат” деган сўз ҳам топилмади. Ҳолбуки, у айти шу кўни — ўзига нисбатан мислсиз адолатсизлик содир бўлаётган анжуманда одамларнинг мададига муҳтож, бир оғиз ширин гапига зор эди. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Сарвар Азимов йирик-йирик, лекин анча маъносиз тортиб қолган кўзларини залга тикди-да, маънодор қилиб деди:

— Ҳаммаларингга раҳмат!

Адолат юзасидан айтиш керак — кейинроқ ёш ёзувчилардан 28 киши Горбачевга мактуб йўллаб, бу ишдан норозиликларини изҳор қиладилар ва Сарвар Азимовни ишга қайтаришини талаб қилишади. Чора кўриш учун мактубни Тошкентга — котибага юборишади. Котиба мактуб йўллаган ёшлар билан тўрт соат мобайнида “жанг” қилади. Ёшлар, албатта, ҳеч нарсага эриша олмайдилар.

Бу мағлубият Сарвар Азимовни бутунлай синдирди, ҳатто уни реаллик туйғусидан ҳам маҳрум этди шекилли. Унинг бундан кейинги фаолияти руҳсиз, ўта тушкун кайфиятда ўтди. Умрининг сўнгида у ҳатто ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган коммунист партияни қайта тирилтиришга уриниб ҳам кўрди. Аммо тарих гилдирагини орқага айлантдириб бўлармиди? Унинг бу ишидан ҳеч нарса чиқмади.

Орадан кўп ўтмай, у бетобланиб қолди. Тақдирнинг адолатсизликларидан тўйган, одамларнинг хиёнатидан ва мунофиқлигидан ҳафсаласи пир бўлган Сарвар Азимов бетоблигида кўргани келганларнинг бирортасини қабул қилмай, оламдан кўз юмди. XX аср ўзбек жамиятидаги энг ўзига хос, энг фаол, энг ишчан одамлар-

дан бирининг ҳаёти ана шундай руҳсиз бир ҳолатда сўнди.

Сарвар Азимов — катта инсон эди. Унинг яхши ишлари ҳам, катта ишлари ҳам бор эди. Айни чоғда, хатолари ҳам, қусурлари ҳам ўзига яраша эди. Лекин нима бўлганда ҳам у одамлар ҳаётида муайян из қолдирди ва буни унутиш мумкин эмас. Ҳаётлигида дурустроқ қадрига етмаганимиз инсонни лоақал вафотидан кейин руҳини шод қилайлик.

2003

Шундай шоир ўтган эди

Ҳозирги шеърият мухлисларининг анча-мунчаси Зоҳиджон Обидов деган шоирни тузукроқ билишмаса керак. Ҳа, юртимизда шундай бир шоир ўтган эди. Ўтганда ҳам қадим замонларда, кўздан пана овлоқ жойларда эмас, Тошкентдай шаҳри азимнинг қоқ ўртасида яшаб ўтганди. Унинг бу оламини тарк этганига ҳали унча кўп ҳам бўлгани йўқ. Албатта, Зоҳиджон Обидов шеърият осмонидаги энг ёрқин юлдузлардан бири эди, десак жиндай лоф бўлиши мумкин. Албатта, у истеъдодининг кучи, илҳомининг уфқларига кўра Фафур Фулом эмас эди. Лекин шундай бўлса-да, у ўз кўшигини куйлаб ўтган, ўз овозига, ўз қиёфасига эга бўлган. Адабиёт “домовой”ига исми-шарифини ёздириб кета олган шоир эди.

У йигирмадан ортиқ шеърий тўпламлар чиқарган. Унинг шеърлари ичида лириканинг нодир намуналари ҳам учраб қолади. Бундай шеърлар ўз даврида куйга солинган ва ҳофизлар томонидан муваффақият билан ижро этилган. Бундан ташқари унинг кўплаб шеърлари теран бир ҳажвий руҳ билан суғорилган бўларди.

Тақдир менга ана шу одам билан ўн беш йил девор-дармиён қўшни бўлишни насиб этди. Уни мен ботбот эслар эканман, кўз ўнгимда қувноқ, меҳрибон, бағри кенг, ҳалол бир инсоннинг сиймоси гавдаланади, бўлиб ўтган турли-туман воқеаларни хотирлаб, кўнглим ёришади.

Зоҳиджон Обидов Тошкентнинг Эски шаҳарида Лаб-

зак маҳалласида туғилиб ўсган, шу ерда ўқиган, тупроғи тиззадан келадиган боғ кўчаларда шўхлик қилиб, Кайковуснинг муздек сувларида чўмилиб улғайган эди. У ўрта мактабни битиргандан кейин кўп ўтмай уруш бошланди. Ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган, ҳали бирор қизнинг камалак белидан кучиб, сочини силаб улгурмаган ўн саккиз яшар норғул йигит фронтга жўнайди. Уруш тегирмони шафқатсиз эди — унга тушган одамнинг омон қолиши ёхуд бешикаст чиқиши амри маҳол эди. Олисдаги совуқ ўлкаларда Зоҳиджоннинг навқирон ёшлиги, ёшлиги билан бирга бир оёғи қолди.

Мен Зоҳиджон ака билан илк бор дорилфунунда учрашдим. Мен ўқишга кирган йили Зоҳиджон ака филология факультетини битираётган экан. Кейин Ёзувчилар уюшмасидаги адабиёт тўғарагига қатнаб юрган кезларимизда анча аҳил бўлиб кетдик. Унинг алланечук одамни ўзига тортадиган жозибаси бор эди. Зоҳиджон акани биринчи бор кўрган одам, албатта, даставвал унинг ногиронлигига, қўлтиқтаёқда юришига эътибор берар эди, аммо бир кун-ярим кунлик мулоқотдан сўнг унинг ногиронлигини бутунлай унутиб юборарди. Сочлари жингалак, лекин унинг бир тутами оппоқ, ияги бироз олдинга туртиб чиққан, тишлари йирик-йирик. Лекин булардан ҳам кўра биринчи навбатда унинг кулгиси эса қоларди. У кулганда баланд овозда қаҳ-қаҳ уриб, шарақлаб кулар, оғзи нақд қулоғига етгандай бўлар, бутун вужудлари кулгига монанд силкинар, ҳатто кўзларидан ёш чиқиб кетарди. Зоҳиджон аканинг кулгисини жимгина томоша қилиб туриб бўлмас, бу кулги бир зумда суҳбатдошларига ҳам юқар, бир пасда бутун давра қаҳ-қаҳ уриб кула бошларди. Билмадим, Зоҳиджон ака ўзини умрининг қолган қисмини қиморга ютиб олган одамдай ҳис қилармиди, ҳар ҳолда уни ҳамиша хушчақчақлик билан ўтказишга, хафагарчиликдан олисроқ бўлишга ҳаракат қиларди. Айни чоқда бу одам кундалик турмуш масалаларида жуда камсуқум ва тортинчоқ эди. Ўша кезларда Зоҳиджон ака истаган идоранинг эшигини қўлтиқтаёғи билан очиб киришга ҳадди сиғарди, анчамунча имтиёзлар талаб қилиб, қулайликларга эришиб олса бўларди. Лекин Зоҳиджон ака ундай қилмади. Бунга

гурури йўл қўймади, инсофи, андишаси йўл қўймади. У жонининг ҳузурини ўйлаб, йўлини қилиб, тирикчилигини ўтказиб турса ҳеч ким унинг мушугини пишт демас эди. У буни ҳам қилмади, балки биринчи тоифа ногиронлигига қарамай эл қатори меҳнат қилишни афзал кўрди. Дорилфунуннинг филология факультетини битиргач, Ёзувчилар уюшмасида маслаҳатчи, радиода муҳаррир, нашриётларда масъул ходим, “Шарқ юлдузи” ва “Муштум” журналларида адабий ходим бўлиб ишлади, бир неча муддат Наманганда Ёзувчилар уюшмасининг вилоят бўлимига раҳбарлик қилди. Шу ерда у Зуҳра опа билан учрашди. Мен уларнинг бир-бирлари билан қандай учрашганлари тафсилотини билмайман. Лекин ўйлайманки, уларнинг топишмасликлари мумкин эмас эди. Негаки, уларнинг икковининг лойи бир жойдан олинган бўлиб, Зуҳра опа бениҳоя очиқ кўнгил, қувноқ, бир гапириб ўн куладиган аёл эди. Ҳатто уларнинг кулишлари ҳам бир-бирига ўхшаб кетарди. Зуҳра опа ҳам дил-дилдан, иштаҳа билан қаҳ-қаҳ уриб кулар ва у киши кулганларида фақат чехраларигина эмас, теварак-атрофлари ҳам чарақлаб кетгандек бўларди. Зуҳра опа ҳаётнинг унча-мунча қаттиқликларига бўй беравермас, ғийбатлардан, майда гаплардан ташқарида юрар эди. Бунақа одамларни халқ “бир қоп ёнғоқ” деб таърифлайди. Буни қарангки, ана шу “икки қоп шалдираган ёнғоқ”дан жуда иноқ ва аҳил оила чиқди.

Зоҳиджон ака ҳам турмушда ҳар қадамда учраб турадиган ташвишларни ҳадеганда юрагига олавермасди. У майда-чуйда нарсаларга ўткинчи нарса деб қарар, ҳатто бирон нохуш ишга рўпара келиб қолганида ҳам узоқ қайғуриб юрмасди. Ўша кезларда, яъни 50-йилларнинг ўрталарида турмуш анчагина оғир эди. Билишимча, Зоҳиджон аканинг ҳам топиш-тутишлари унчалик ошиб-тошиб кетган эмасди. Лекин шунга қарамай у пулнинг устида “ўмбалоқ” ошмас, “пул қўлнинг кири” деган доно ақидага амал қилиб яшарди. Ўша кезларда бир қизиқ воқеа рўй берган эди. Зоҳиджон аканинг шеърлари ҳам, қўшиқлари ҳам радиода кўп ўқиларди. Лекин Зоҳиджон ака улар учун бирда қалам ҳақи олар, бирда олмас эди. Қалам ҳақи текканида очилиб кетар, дарҳол бир-икки ўртоғини йиғиб, уни

“ювиш”га киришарди. Қалам ҳақи чиқмай қолса, “яна пул келмади-ку” деб ҳайрон бўларди-ю, радионинг идорасига суриштириб бормас эди.

Бунинг сири тасодифан очилич қолди. Радиода Зоҳиджон Обидов деган созанда ҳам ишларди. У дутор чертар, уни эшитган одам сел бўлиб эрирди. У киши ҳам радиодаги чиқишларига қалам ҳақи олиб турар экан. Ҳисоб бўлимидаги ходимлар эринибми, ё бошқа сабабданми ҳар икковларига ҳам пулни “З.Обидов”га деб жўнатаверишар экан. Радиода ишлагани учун ҳар куни бу ерга келиб турадиган созанда эса ҳеч нарсани ўйламай, пулни олиб кетаверар экан. Сир очилгандан кейин Зоҳиджон ака чала адашига бир оғиз таъна қилмади. Фақат “Яшавор, азамат!” деб бир наъра тортди-ю, баланд овозда қаҳ-қаҳ уриб, бутун гавдасини силки-тиб-силкитиб кулди. Шу билан можаро хотималанди.

Молу дунё, буюм, пул-мул деган нарсалар бу одам учун мутлақо қимматга эга эмаслигига яна бир бор амин бўлганим бор. Адашмасам, 1963 йилда бўлса керак, Зоҳиджон акага уруш ногирони сифатида “Москвич” машинасини бердилар. Зоҳиджон ака гаражи йўқлигидан уни бир танишиникига қўйиб юрди. Бир куни машинани миниб, аллақаяёққа борадиган бўлди. Участкага бордик. Машина ногиронларга аталгани учун қўлда бошқариладиган эди. Зоҳиджон ака уни ўт олдириб, йўлакдан олиб чиқа бошлади. Лекин тажрибасизлиги туфайли чунонам газ бердики, машина бамисоли учиб чиққандай дарвозадан отилиб чиқиб, тўппа-тўғри рўпарадаги дарахтга бориб урилди. Табиийки, яп-янги машина мажақ-мажақ бўлди. Зоҳиджон ака бўлса, орзиқиб-орзиқиб эришган буюмидан ажралиб қолгани учун куйиниш ўрнига, бу гал ҳам бутун можаро яна оламни бузадиган қаҳ-қаҳа билан якунланди. Яна ўша қувноқ кулги, яна ўша ханда! Чиндан ҳам фаройиб бир дарвеш шоир эди Зоҳиджон ака!

Зоҳиджон ака менга катта яхшилик қилган — ҳаётимда жуда чуқур из қолдирган, турмушимни янги изга солиб юборган. Яхшилик қилганда ҳам мутлақо беминнат яхшилик! У ҳатто кейинчалик умрининг охирига қадар ҳам бирон марта яхшилигини писанда қилган эмас, умрбод эсдан чиқмайдиган яхшилик. У менинг уй-жойли бўлишимга сабабчи бўлган эди.

Мен Москвадан қайтганимдан сўнг уй-жой масаласида жуда қийналиб қолдим. Икки фарзандим ва хотиним билан дўстим ака-ука Воҳидовларнинг Бодай маҳалласидаги бир хоналик уйида турардик. Ҳаддан ташқари қийналиб кетганимдан кейин ёрдам сўраб университет ректоратига мурожаат қилдим. Лекин ректор ёрдам бериш ўрнига мени койиб, кабинетидан чиқариб юборди. Тарвузим қўлтигимдан тушди, нима қилишимни билмай гарангсиб қолдим. Бирон ҳовли сотиб олишга ёхуд участка қуришга имкон йўқ, ҳукуматнинг ўзи бировга уй берай демайди. Ошнаоғайнилар тасалли бериб, кўнгил кўтаришдан нарига ўтмайди. Аҳволимдан Зоҳиджон ака ҳам хабардор эди.

Кунларнинг бирида университетнинг Сквердаги биносидан иккинчи қаватда дарс ўтмоқда эдим. Бирдан хиёбон томондан ўтаётган машиналарнинг шовқин-суронини босиб, гулдирак овоз янгради.

— Озоджон! Ҳо-о, Озоджон!

Беихтиёр очиқ дераза олдига келиб ташқарига қарардим. Кўчанинг нариги томонида тоқатсизланиб Зоҳиджон ака турарди. Мени кўриши билан ҳовриқиб хитоб қилди:

— Озоджон! Тез тушинг, зарур гап бор!

— Дарс бўляпти-ку, Зоҳиджон ака! Қандоқ бўларкин!

— Дарсингизни кўя туринг. Дарров тушинг. Жуда зарур гап, — дея қисташини қўймади у.

Ноилож дарсни тўхтатиб пастга тушдим.

— Қани юринг. Ёзувчилар уюшмасига борамиз.

— Уюшмада нима қиламиз? Ҳали яна дарсим бор.

— Дарсни йиғиштиринг. Уюшмада ёзувчиларга уй тақсим қилиняпти.

— Зоҳиджон ака, мен дарсни ташлаб ҳеч қаёққа боролмайман. Бундан ташқари, уюшма аъзоси эмасман. Ўзим ишлаб турган дорилфунун уй бермайди-ю, уюшма берармиди!

Зоҳиджон ака мени қисташда давом этди, мен эса бунақа самарасиз ишнинг кетидан беҳуда овора бўлишни истамасдим. Зоҳиджон ака мени кўндиролмаганига жиғибийрони чиқиб ялинишга тушди.

— Менга қаранг, Озоджон, ўзингиз бормасангиз, икки энликкина ариза ёзиб беринг. Ўзим элтиб берман.

Мен Зоҳиджон аканинг соддалигига кулдим — уюшмадагилар менинг аризамга маҳтал бўлиб ўтиришган экан-да, аризаси келиши билан “уй берамиз” деб тайёр туришган экан-да...

Ҳадеб Зоҳиджон аканинг раъйини қайтараверишга иймандим. Бир варақ қағозга ажи-бужи қилиб ариза ёзиб бердим. Зоҳиджон ака аризани олиб кетди.

Орадан икки-уч ҳафта ўтди. Бу вақт мобайнида мен бирор лаҳза ҳам уй беришларига ишонганим йўқ. Ҳатто бу тўғрида ўйлаганим ҳам йўқ. Кунларнинг бирида мўъжиза рўй берди. Яна кўчанинг нариги томонидан Зоҳиджон аканинг овози янгради. Дераза олдига яқинлашдим.

— Озоджон! Тушинг пастга! Уйингизнинг калитини олинг!

Ана шундай қилиб, Зоҳиджон аканинг қийин-қистови билан ҳали Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси бўлмай туриб, уй илинжида ҳеч қайси идоранинг остонасига бош урмаёқ уйлик бўлиб олдим. Чилонзорнинг қоқ марказида жойлашган уйда Зоҳиджон ака билан девор-дармиён кўшни бўлиб роппа-роса ўн беш йил истиқомат қилдик.

Кейин фарзандлар улғайди, жойлар торлик қилиб қолди. Тошкентда ер қимирлади. Ёзувчилар уюшмаси Баландмасжиднинг орқа томонида олти коттеж қурди. Шулардан бири уруш ногирони сифатида Зоҳиджон акага берилди. Бизга эса Бешёғоч атрофидаги бўшаган уйлардан бири тегди. Турмуш тақозоси билан Зоҳиджон акадан бироз узоқлашиб қолдик. Лекин иноқлигимиз бузилгани йўқ. Кутилмаганда бир воқеа бўлди-ю, муносабатларимизга бироз путур кетди.

Бир куни мени катта идоранинг адабиёт билан шуғулланадиган бўлимига чақирди. У ерда бўлим мудири кўлимга уч-тўрт саҳифа қоғоз тутқазди — бу Абдулла Ориповнинг “Жаннатга йўл” достонига ёзилган тақриз эди. Унда достон жуда қаттиқ танқид қилинган, шоирга ғоявий айблар кўйилган эди. Тақризда асарни очикдан-очик диний асар сифатида таърифлаб, ислом удумлари шаънига ўқилган мадҳиядек ба-

ҳоланган эди. Ўша кезларда Абдулла тез-тез бунақа танқидларга учраб турарди. Уларнинг ташаббускорлари кўпинча ёш шоирнинг парвозини, унинг қанотларини синдиришни истаган ҳасадгўй ҳамкасабалари бўларди. Бундай тақризлар одатда имзосиз бўларди. Бу гал эса унинг остида очиқ имзо турарди. Қай кўз билан кўрайки, бу — Зоҳиджон Обидовнинг имзоси эди. Албатта, бунақа тарафкашлик, бир томонламалик ёш шоир ижодига қора чаплаш истаги кишини ранжитмаслиги, нохуш кайфият туғдирмаслиги мумкин эмас. Лекин мен билган Зоҳиджон Обидов ўзи кўпни кўрган, анчамунча адолатсизликлардан озор чеккан одам эди. Назаримда, бу тақризни Зоҳиджон ака ўзининг ихтиёри билан эмас, биронта адабий ғаламиснинг қийин-қистови билан ёзган эди. Билмадим, бировнинг устидан ёзган ноҳақ гаплар сабаб бўлдими ёхуд бунинг бошқа бир сир-синоати бўлдими — ҳар ҳолда Зоҳиджон аканинг ҳаётида сўнгги йилларда ташвишлар кўпайиб кетди — турмуш ўртоғи Зухра опа оғир хасталикка дучор бўлиб оламдан ўтди, ўғиллар билан ота ўртасида нохушликлар рўй берди. Зоҳиджон аканинг ижодидан ҳам путур кета бошлади. Шу аҳволда бутун умри давомида ҳалол яшаган, умрининг кўп қисмини шеъроятга бағишлаган одам ҳаётини қийинчиликлар ичида яқунлади. Лекин шундай бўлса-да, бу одамни эсласам, барибир, дилим ёришади, руҳим енгил тортади.

2000

- V -

Устозлар ва ҳамкасабалар

Илк муаллимларим ҳақида

Китобларим орасида бичими шапалоқдек келади-ган юпқа муқовали бир китобча бор. Унинг қоғозлари аллақачон сарғайиб кетган, лекин бутун. Бу китобнинг ёши бу йил роппа-роса олтмиш иккига етди. У Шайхзоданинг урушнинг энг оғир йилида — 1942 йилда нашр этилган шеърий тўплами. Унга шоирнинг «Кураш нечун», «Капитан Гастелло», «Йўқ, мен ўлган эмасман», «Берлинда суд бўлғувси» каби шеърлари киритилган бўлиб, ҳозир ҳам бу шеърлардан ўша йилларнинг оловли нафаси уфуриб туради, бу шеърларнинг тафти бугун ҳам юракларни куйдиради. Бу китобча мен учун икки томонлама ардоқли — биринчидан, мен ундаги шеърларнинг бир қисмини ёд олиб, госпиталларда ярадор жангчиларга, маҳаллаларда оддий одамларга ўқиб берардим. Ёд олмаганларимни китобдан ўқиб берардим. Неча марталаб шеърларни ўқиб бўлганимдан кейин тингловчилардан кимдир ошкора, кимдир пинҳона кўз ёшларини артганини, чуқур оҳ тортиб, кўнглидаги андуҳни бўшатганини кўрганман. Китобнинг мен учун ўта ардоқли бўлишига сабаб бўлган иккинчи омил шунда эдики, уни менга мактабимиз-

нинг илмий мудирини, адабиёт ўқитувчимиз, синф раҳбаримиз Қудрат ака Аҳмедов ўз дастхати билан совға қилган эди. Дастхатда «Аълочи ўқувчи Озод Шарафиддиновга эсдалик учун» деб ёзилган жўнгина сўзлар бор эди. Албатта, бугунги кунда ўқитувчининг ўз ўқувчисига китоб совға қилгани жуда жўн ва жуда оддий бир ҳодиса бўлиб кўриниши мумкин. Баъзи одамлар «китоб совға қилган бўлса қилипти-да, бунинг нимасини ёзди», деб бурун жийиришлари мумкин. Лекин бунақа хулоса чиқаришга шошилманг, азиз ўқувчим. Гап, албатта, кичкинагина бир шеърий тўпламнинг шунчаки совға қилинганида эмас. Гап шундаки, Қудрат Аҳмедов бизга — мураббийлик қиладиган ўқувчиларига фақатгина устоз эмас, бамисол туғишган ота, балки ундан ҳам яқинроқ бир инсон эди. У синфдаги ҳар бир болани жуда яхши билар, ҳар бир ўқувчининг уйига неча марта боради, уларнинг ота-оналаригина эмас, ҳатто бувилари ва боболари билан ҳам эринмай гаплашиб ўтирар, фарзандининг мактабдаги аҳволдан, қайсидир кунини дарсга келмаганидан, хулқи бузила бошлаганидан, бетга чопар бўлиб қолганидан, дарсларни тузукроқ тайёрламай қўйганидан, бирга ўтирадиган ўртоғининг қаламини ўғирлаб қўйганидан гурунглашарди. Хуллас, синфдаги болаларнинг феъл-атворигина эмас, бутун ҳаёти, нималар билан нафас олаётгани, чўнтагида қанча пули боридан тортиб, шўхликлари қанақа йўналиш олабошлаганича ҳамма-ҳаммаси унга маълум эди. Боланинг уйида ёки мактабда ўқувчи тўғрисида унинг ота-оналари билан гаплашар экан, бу гурун ҳеч қачон чақимчилик тусини олмас эди. Қудрат ака бундай суҳбатларда боланинг шахсиятига тегадиган ёхуд уни камситадиган бирон оғир гап айтмас, уларга тарбия бобида берилган маслаҳатлари ҳам малол келмайдиган, лекин қилмаса бўлмайдиган маслаҳатлар бўларди. Айни чоғда у жуда талабчан эди, кечикиб қолишга, дарс тайёрламасликка йўл қўймасди. Бирор боланинг дарс қолдириши ёхуд дарсга тайёрланмай келиши фавқулодда воқеа сифатида қаралар ва Қудрат ака бу ишнинг тагига етиб, аҳволни тузатмагунча қўймас эди. Лекин бола халқи, айниқса, ўсмир чоғида, ўтиш даврини бошидан кечиришда жуда шум бўлади. Билмадим, ота-оналарнинг бахтигами, ўқитувчиларнинг бахтига-

ми ёки ўзимизнинг бахтимизгами авжи балоғатга эришадиган чоғимизда қиз болалар билан ўғил болаларни бир-бирдан ажратиб ўқитиш тўғрисида буйруқ чиқди. Ўқитувчилар ҳарна ёвнинг бири кам бўлди, деб хурсанд бўлишди. Бироқ болалар эса бутун кучини бошқа ёққа уришди. Бизнинг мактабимиз Охунгузарда бир қаватлик замонавий бинода жойлашган эди. Шундоққина биқинимизда Пушкин боғи. Боғдаги сайрлар ва сайллар, асосан, кечқурунлари содир бўлса-да, кундуз кунлари ҳам у ерда бемалол кўнгил очса бўладиган от ўйинлар, футбол майдончалари, концерт саҳналари бўларди. Биз 6 соат ўқишимиз керак бўлса-да, тўрт соатдан кейин ҳаммамиз ялпи қочадиган одат чиқардик, дарс қолиб, паркда бутун синф футбол ўйнардик. Уч-тўрт кун бу қилиғимиз жазосиз қолди — ҳеч ким сезмадимми ёки сезишса ҳам арқонни узун ташлашдими, билмайман. Аммо бир куни ҳар қанақа хавотирни йиғиштириб қўйиб, чунонам ўйинга берилиб кетибмизки, асти қўяверасиз. Бирдан кимнинг ҳайқириб сўкингани эшитилди. Умрида сўкинмайдиган Қудрат ака ғазабдан қизариб-бўзариб, кўзлари ёниб, ранги оқариб бизни чапараста сўкмоқда эди. Шу маҳал тўп унинг олдига келиб қолди. Синфимизнинг ифтихори эди — бунақаси ҳеч қайси синфда йўқ эди. Қудрат ака биз сира кутмаган чапдастлик билан тўпни илиб олди-да, чўнтагидан паккисини олиб, коптокни чавақлаб ташлади. Копток «пис-с» этдию, овоз чиқаришга улгурмай бўшашди-қолди. Биз билан бирга Қудрат аканинг жияни Аҳматилла ҳам ўқирди — ўша куни ҳаммамиздан ортиқ у жазоланди — Қудрат ака Аҳматиллани бир тарсаки урди шекилли. Эртаси куни эрталаб синф мажлиси бўлди — Қудрат ака бизнинг шумликларимизни шундай таърифладик, биз чиндан ҳам ич-ичимиздан уялиб кетдик ва одам бўлишга ваъда бердик. Дарсдан қочишлар тўхтади.

Лекин биз, барибир, Қудрат акани жон-дилигимиздан яхши кўрардик, уни ранжитмасликка ҳаракат қилардик, ҳатто унга сирларимизни ҳам ишониб айтиверар эдик. Биз учун бу одамни гапини қайтариб бўлмайдиган устозга айлантирган омил — унинг ўз соҳасини мукамал билладиган мутахассис эканлиги эди. Қудрат ака ўзбек адабиётини билардигина эмас, унинг гўзаллигини юракдан ҳис қиларди ва маъру-

заларида шу ҳисларини бизга ҳам юқтиришга ҳаракат қиларди. Ўзбек классик адабиёти 8-синфда ўқитиларди — ҳозир баъзан 15 ёшли болаларга классик адабиётни тушуниш қийинлик қилади деган гапларни эшитиб қоламан. Мен бунга мутлақо қўшилмайман — ҳамма гап қандай ўқитишда. Ахир биз ўша пайтда эшитган ва ўқитилган «Сенсан севарим, хоҳи инон, хоҳи инонма, қондир жигарим, хоҳи инон, хоҳи инонма», «ул санамким сув ёқасида паритек ўлтирур, гояти нозиклигинин сув билан ютса бўлур», «чархнинг мен кўрмаган дарди-балоси қолдиму, хаста кўнглим чекмаган оҳу фиғони қолдиму» каби шоҳ сатрларни ҳозиргача ёд биламиз.

Қудрат ака адабиётни ўқитишда қолипдан қочар, ҳар хил чекинишларга йўл қўймас эди. Адабиётда унинг билмагани йўқ эди — биз ҳар қандай саволимизга ундан мукамал жавоб олардик.

Бу гапларни ўқиган ҳозирги китобхонлар «нима бўпти, дарсини яхши кўрса, пишиқ-пухта тайёрлайди» деб қўя қолишлари мумкин. Йўқ, азизлар, менимча Қудрат Аҳмедовнинг фазилатлари негизида ётган нарса шу эдики, у туғма педагог эди, унда болаларга нисбатан битмас-туганмас меҳр ва муҳаббат бор эди. Қудрат ака синфдаги ҳар бир боланинг тақдирига ўз фарзандининг тақдирига қарагандек муносабатда бўларди. 8-синфга ўтганда мен Ўқчидаги педагогик техникумга кетдим — у ерда икки йилда диплом олиб, институтга кириш мумкин бўларкан. Мен бир йил ютмоқчи бўлдим. У ерда ўқий бошладим. Бир ой ўқидим ҳам. Бир куни дарсдан кейин уйга қайтаётсам Қудрат ака йўлимни пойлаб турган экан. Уйга етиб боргунча бу қилган ишим чакки эканига мени ишонтирди ва мактабга қайтишга ваъда олди. Мен мактабга қайтдим ва етуклик аттестатини 14-мактабда олдим.

Кейин эса жуда кўп ўйладим — мен Қудрат акага кимман? Унга менинг қаерда ўқишимнинг нима аҳамияти бор эди. Нега у орадан бир ой ўтган бўлса-да мени излаб Эски Жўвадан Ўқчига борди. Бир-икки соат вақтини аямай, мени мактабга қайтишга кўндирди? Вақтлар ўтди — мен Қудрат аканинг бу яхшилигини сира унутолмайман. Қудрат ака кейин катта олим бўлиб етишди, диссертация ёқлади ва Педагогика ин-

ститутида ишлай бошлади, лекин шунда ҳам бизнинг алоқамиз узилмади.

Менинг улғайишимга катта таъсир кўрсатган илк устозларимдан яна бири — Собит ака Комилов эди. 8-синфда ўқиб юрганимизда бир мунча вақт бизда математикадан ўқитувчи бўлмади. Бир куни дарсга қўғироқ чалингандан кейин синфга ўрта бўйли, кулча юзли, ияги кичикроқ, бурни пучуқроқ бир одам кириб келиб, «мен сизларга математикадан дарс бераман» деб ўзини таништирди. Унинг устида уруш йиллари кенг расм бўлган телегрейка. Пахтали шим, оёғида кирза этик. Кўриниши жўнгина эди-ю, лекин кўзларида чақнаб турган аллақандай қувлик учкунлари уни жўн деб қабул қилишга йўл қўймас эди. Биз кейин билдик — Собит ака саккизта боланинг отаси экан, лекин ўшандаги қиёфаси жуда ёш кўринарди. Биз янги ўқитувчига бор хунарларимизни кўрсатиб қўймоқчи бўлдик — кўриб турганига қарамай, бир-биримиз билан бор овозда гаплашишлар, партадан партага кўчиб ўтишлар бошланди. Бироздан кейин латифалар айта бошладик, уларнинг ичида бемазалари ҳам кўп эди. Ҳар гал латифа айтилганда бор овозда кулишар ва ўқитувчининг муносабати қандай бўлаётганини билиш учун унга зимдан қараб кўярдик. Биз ўзимизнинг шумлигимиз, беписандлигимиз билан янги муаллимни биринчи кундананоқ қайириб олмоқчи бўлгандик. Лекин янги ўқитувчи қизиқ одам экан — у бизнинг тўполонимиздан ранжиш ўрнига, жиғибийрон бўлиб бақириб-чақириш, ер тепиниб, бизни тергаш ўрнига латифалар айтилганда бизга қўшилиб хохолаб кулар, энг яқин улфатларининг даврасига тушиб қолгандек ўзини жуда эркин ҳис қилар эди. Бу аҳвол роса бир соат давом этди. Танаффусда унинг «ғалатиноқ» эканини муҳокама қилдик. Кейинги дарс ҳам математика эди. Бизнинг бисотимиздаги шумликлар-у қитмирликлар тугаб қолган эди — энди бу ёғига «нима қилсак экан?» деб ўйланиб турганимизда, у синфга кириб келди-да, гўё биринчи дарсда ҳеч нарса бўлмагандек, бизнинг оғиз очишимизга ҳам имкон бермасдан, «қани, дарсни бошлаймизми, йигитлар?» деди-да, кўлига бўрни олиб, дарсни бошлаб юборди. Унинг маърузаси жуда мароқли эди. Аслини олганда, бизнинг ўша кунги шумликларини

миз янги муаллимга қарши йўналтирилган эмас эди — биз ҳали унинг феъли атворини, қанақа одамлигини билмас эдик, биз математика фанига қарши исён кўтаргандик. Дарҳақиқат, мактабда болаларни математикадан ортиқ қийнамайдиган фан борми. Охир-кети кўринмайдиган рақамлар, рақамлар, рақамлар, юракларинг сиқилиб, уларни қўшасан, айирасан, бўласан, кўпайтирасан. Кошки жўнгина рақамлар бўлса. Беш хонали, олти хонали рақамлар, миллионлар, триллионлар. Яна бунинг устига касрлар — оддий касрлар, яна аллақандай ғайриоддий касрлар. Қаёқдаги масалалар — дарахтга ўрмалаб чиқаётган, лекин ярмигача етмай, сирпаниб тушиб кетадиган қумурсқаларми-ей, ҳовузни сувга тўлдирадиган икки хил қувурми-ей, бу шаҳардан чиққан, нариги шаҳарга қачон етиб бориши маълум бўлмаган поездларми-ей... Хуллас, худо математика фанини бизга ўхшаган шумтакаларни жазолаш учун атайин ўйлаб топган бўлса керак. Ҳар ҳолда, биз математикани ёқтирмас эдик, иложи бўлса ҳамма математика дарсларидан қочишга тайёр эдик. Аммо янги муаллимнинг маърузаси ажойиб бўляпти-ку — гўё у математика устига тўшаб қўйилган аллақандай пардани кўтариб, бизга математиканинг жуда ажойиб бир дунё эканини очиб кўрсатяпти — бу дунё бениҳоя жозибадор, мароқли, унинг кўчаларига кирган одам шунақа саргузаштларни бошидан кечирар эканки, романларда тасвирланган саргузаштлар уларнинг олдида ип эшолмай қолар экан.

Собит ака болаларни ҳеч уришмас эди, ҳатто уй ишларини бажармай келганларни ҳам доскага чиқарарди-да, «майли, кел, икковимиз биргалашиб масалани ечиб кўрайлик» деб ишга соларди. Бироздан кейин маълум бўлардики, муаллим масалани ечишда қатнашаётгани йўқ, у фақат йўлини кўрсатган. Сен эса кечадан бери уриниб тишинг ўтмаган масалани бугун ўзинг ҳал қилганини кўриб жуда хурсанд бўлиб кетардинг, ўзинга ўзинг ҳурматинг ошарди, математикага муносабатинг ўзгарарди. Хуллас, хаш-паш дегунча янги муаллим синфдаги болаларнинг ҳаммасини ашаддий математикапараст қилиб қўйди. Биз кейин амин бўлдик — бизнинг Собит акамиз шаҳар математиклари ичида энг билағони экан, бу ҳам етмагандай билади-

ганларини жуда қизиқарли қилиб ўқувчиларига етказа олиш санъатига ҳам эга экан.

Уруш пайтлари шароит оғир эди. Ўқитувчиларнинг маоши қанча бўлганини аниқ билмайман-у, лекин у бола-чақа боқиш, рўзғор тебратиш учун етмаганидан яхши хабарим бор. Буни мен ўша устозимиз Собит ака мисолидан биламан — у куз пайтлари Кўктерак томонларга чиқиб кетадиган одати бор эди. Ўша пайтларда Кўктерак ва шунга ўхшаш шаҳар теграсидаги анчагина жойлар шаҳарликларнинг боғи бўларди — улар эрта баҳорда у ерга кўчиб бориб, экин-тикин қилишар, турли мевали дарахтларга қарашар, кузда ҳосилни йиғиб олгандан кейин, уйларига қайтишар экан. Бугдойзорда ҳосилни йиғиб олгандан кейин ерда бошоқлар қолганидек, боғларда ҳам, марзаларнинг у ер-бу ерида сабзими, лавлагими, шолғомми, турпми дегандек яккам-дуккам сабзавотлар қолиб кетар экан. Собит ака ана шулардан бир қоп-ярим қоп йиғиб келиб, уйда болачақасининг нафсини қондираар экан. Лекин шунга қарамай, қийналиб кетгани ҳақида, бу адоқсиз машаққатлар жонига теккани ҳақида бирорта одамга бирор оғиз зорланиш, шикоят деган нарсалар бўлмас эди.

Баъзан бир нарсани ўйлаб қоламан — невараларим ҳозир мактабда ўқишади — уларнинг ҳаммаси ҳам бир ўқув йилига неча маргалаб пул сўрашади. «Нима қиласан пулни?» дейилса, «устозимизнинг туғилган кунига совға оламин, комиссия келар экан, байрамга дастурхон тузашмоқчи экан, менга коньяк олиб бориш тушди, имтиҳон олдида пул йиғиб беришимиз керак экан» ва ҳоказо ва ҳоказо. Бу иллат, бу тиланчилик, ҳақалак отган нафсини болалар ҳисобидан қондириш бугун мактабда анча кенг тарқаган. «Нега бундай қиласизлар?» деб сўралса, «нима қилайлик, биз ҳам тирик жон, маош етмайди», деб жавоб беришади. Мен бунақа жавобни эшитганимда дарғазаб бўламан, дарҳол кўз ўнгимга Қудрат ака ёхуд ярим қоп лавлаги орқалаб, эгаси кўчиб кетган боғлардан қайтаётган Собит ака келади. Нима уларнинг маоши етарли бўлганми? Эҳ дўсти нодонлар, дегим келади бугунги ҳаромхўр муаллимларга, улар кўрган қийинчиликларнинг юздан бирини сизлар кўраётганингиз йўқ-ку! Очлик нима экани етти ухлаб сизларнинг тушингизга кирмаган-ку! Гап

маошнинг етишмаслигида эмас, гап одамнинг ўзига кучи етмай қолишида, нафсини тия билмаслигида, қаноат туйғусининг йўқолиб кетганида. Ахир, ўша Собит акалар, Қудрат акалар ҳам болалардан у-бу нарсаларни тилансалар, болалар қийналиб бўлса-да, олиб келиб бермасмидилар? Лекин уларнинг бундай қилишлари мумкинлигини мен сира-сира ақлимга сиғдира олмайман. Бунга уларнинг орияти, номуси, виждони йўл қўймас эди. Ниҳоят, улар ўз касбларини яхши кўришарди, болаларни яхши кўришарди, уларни виждонсизликка, мунофиқликка ўргатишни тасаввур ҳам қила олишмасди.

Улар том маънода фидойи одамлар эди. Албатта, уларнинг ҳам ўзига яраша камчиликлари, қусурлари бўлган бўлиши мумкин. Лекин ўша фидойиликлари қаршисида, ўзларининг инсоний ғурурларини юксак ва пок тутишлари қаршисида бундай қусурлар сезилмай кетар экан. Бугун менда, мен билан бир синфда ўқиган дўстларимда Қудрат Аҳмедовдай, Собит Комиловдай устозлардан ўтган баъзи бир инсоний сифатлар мавжуд бўлса не ажаб! Улар оламдан ўтиб кетишди, лекин мен ҳозирга қадар бу улуғ инсонларнинг, бизга нафақат адабиёт ёки математикадан, балки одамийликдан ҳам сабоқ берган илк устозларнинг хотираси олдида бош эгишда давом этаман.

2002

Одамлар нақши

Ҳаёт оқимида алланечук ички адолат ва қонуният бор — ярамас одамларга дуч келиб, чеккан азиятларинг, тортган изтиробларинг, беадад ўкинчу надоматларинг эвазига сени кўпгина яхши одамларга ҳам рўпара қилади. Улар бениҳоя дилкаш, хушфеъл, ўзининг инсоний қадр-қимматини юқори қўядиган, шунинг учун сени ҳам иззат-ҳурмат қилиб қадрингга етадиган одамлар бўлишади. Сен улар билан суҳбатлашаётганингда гўё бутун жисми жаҳонинг алланечук ўтрикларга тўлаётганини ҳис қиласан, гўё ўзлигингдан бир баҳя ўсгандай бўласан.

Бундай одамлар шунақа баркамол табиатга эга бўла-

дики, уларнинг ёнида беихтиёр кўп нохушликларни унутасан, инсон зотига хос кемтиклар, қусурлар, иллатлар ва ёвузликлар кўз ўнгингдан нари кетади. Бундай ҳолларда ўзингни ана шундай олижаноб, гўзал, баркамол инсонлар тоифасига мансублигингдан гурурланиб кетасан киши. Бундай одамлар қалбингга наврўз кунларининг илиқлигини олиб киради, сенга байрам кайфиятини бахш этади. Шунинг учун бўлса керак, буюк америка ёзувчиси Эрнест Хемингуэй бундай одамлар билан мулоқотни “сени бир умр тарк этмайдиган байрам” деб атаган ва айна шу номда хотиралар китобини эълон қилган эди. Худди шу байрамлар инсон ҳаётига теран маъно бахш этади. Агар бу дунёда “инсон бахти” деган нарса мавжуд бўлса, у ана шундай бўлаклардан таркиб топса керак.

Ҳаётим йўлларида мен кўп яхши одамлар қатори Саъди Ҳасанович Сирождиновга ҳам рўпара келганман, кўп марта у киши билан мулоқотда бўлганман. Ҳозир у киши оламдан ўтиб кетдилар, лекин ҳар гал Саъди акани эсласам, кўнглим чироқ ёққандай ёришиб кетади. Саъди ака мени бир умр тарк этмайдиган байрамларимдан бўлиб қолди.

Саъди ака менинг ҳаётимга бир латифанамо воқеанинг қаҳрамони тарзида кириб келган. Бу 50-йилларнинг бошларида рўй берган эди. Ўшанда мен Москвада аспирантурада ўқир эдим. Биз билан бирга самарқандлик Жўра ака Ҳожиметов ҳам ўқир эдилар. Жўра ака ҳозир Самарқанд дорилфунунининг профессори, республикамизда таниқли одамлардан бири. У киши ўша кезларда ҳам гавдали, думалоқ қоринлари ўзларига ярашган, бошларидан шляпани қўймайдиган, қўйингчи, жуда савлатли, аспирантдан кўра бирор обком секретарига кўпроқ ўхшаб кетадиган одам эдилар. Табиати очиқ, феъли қувноқ, теварагидагилар билан бир зумда тил топишиб кетадиган, дунё-тақдири ҳақида ҳар хил бўлар-бўлмас гаплардан кўра бир жуфт ҳазил-мутойибани, латифани афзал кўрадиганлардан эдилар.

Аспирантуранинг сўнгги йили бўлса керак, Жўра ака поездда Москвадан Тошкентга таътилга йўлга чиқиптилар. Купедаги ҳамроҳлари орасида ўрта бўй, қора қош, қора кўзли, жуда хушмуомала, ғоят одобли бир йигитга дуч келиптилар. Йигит кўзларига ёш кўриниб

кетганми ёхуд унинг хушфёълигини ўзидан улкан илм соҳибига мўтиёна эҳтиром деб қабул қилганларми, ҳар қалай, орадан кўп ўтмай, Жўра ака бояги йигитга иш буюрибдилар:

— Қани, ука, катталарнинг хизматини қилсангиз яхши бўлади. Ажаб эмас, сиз ҳам бир кун эмас, бир кун бизга ўхшаб, илм соҳиби бўлиш даражасига етсангиз. Туринг, битта аччиқ чой дамлаб келингчи.

Йигит чаққон туриб, чой дамлаб келипти. Ундан кейин иккинчи иш буюрилипти, учинчи, тўртинчи... Қўйинг-чи, у пайтларда поезд Тошкентга салкам тўрт суткада етиб келарди — шу муддат мобайнида йигит Жўра аканинг ҳамма хизматини қилиб, роса кўнглини олипти. Ниҳоят, поезд Тошкент вокзалига келиб тўхтабди. Жўра ака қараса, перронда бир тўп машҳур олимлар. Улар тўрт кун давомида Жўра аканинг хизматини қилиб келган ўша ўрта бўй, қора қош, қора кўз, қорамағиз йигитни кутиб олгани чиқишган экан. Бунни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолган Жўра ака аллакимдан — бу ким ўзи, нега уни шунчалик иззат-икром билан қарши олишяпти? деб сўрапти. У киши елкасини қисиб жавоб берипти: “Наҳотки танимасангиз? Дунёга донғи кетган ўзбек олими, математик Саъди Ҳасанович Сирожиддинов-ку. Москвадан докторлик диссертациясини ёқлаб келяпти”.

Йўл-йўлакай илм йўлида нималар қилиш ҳақида унга панд-насихатлар қилиб келган Жўра ака бунни эшитиб дами ичига тушиб кетипти, хижолатдан терга ботиб, тезроқ вокзалдан ғойиб бўлишнинг тадоригини қилипти. Шу-шу кейинчалик яна неча йиллар давомида Сирожиддиновга рўпарама-рўпара келолмай юрипти.

Мен “бу воқеа чиндан ҳам бўлганми-йўқми?” деб кейинчалик Жўра акадан сўрадим. У кула, кула, баъзи тафсилотларини эслаб, чинлигини тасдиқлади. Бир ўрни келганда Саъди акадан ҳам сўраганман. У киши мийиғида кулган-у, “ҳа, энди ўтган ишлар-да” деб қўяқолган эди.

Мен бу воқеани эшитганимдан кейин анча вақтгача Саъди аканинг камсуқумлиги, камтарлигига ҳайрон қолиб юрдим. Ахир, ўзингиз ўйланг, математика соҳасида оламшумул кашфиёт қилиб қўйган, ёш бўлишига

қарамай, докторлик диссертациясини ҳимоя қилган одам бир оғиз бу ҳақда ҳамроҳларига шипшитиб қўймас-я. Бор-йўғи бир аспирантнинг хизматини қилишни ўзига эп кўрса-я. Тўғриси айтсам, авваллари мен бу ишда алланечук ясамаликни ҳам кўрдим. Бу ҳам шуҳрат орттиришнинг бир йўли бўлса керак, деб ўйладим. Бироқ, Саъди Ҳасанович бизнинг дорилфунунга ректор бўлиб келгач, у билан яқинроқдан мулоқотда бўла бошладим. Шунда кўрдим-ки, камтарлик бу одамда тўғма бир хислат экан, янада аниқроқ айтсам, яшаш тарзи экан, бу одам умуман бошқача бўлиши мумкин эмас экан. У домлалар билан ҳам, талабалар билан ҳам бирдай муомала қилар, факультетларга ўзи кириб келаверар, кафедрада ўтириб, домлалар билан бемалол суҳбатга киришиб кетаверарди. Бирон ибора билан ёхуд бирон қилиғи билан “мен ректор, сен менинг измимдаги одамсан” деган маънони билдирмас эди. Айни чоғда, у талабчанлигини қўймас, ишга доир гапларини шундай айтар эдики, уларни адо этмасликнинг сира иложи бўлмас эди.

Саъди Ҳасанович ректорлик қилган кезларда талабаларни пахта теримига олиб чиқиш жуда авж нуқтасига кўтарилган эди. Кўпинча талабалар декабр охиригача далада қолиб кетарди. Баъзан далада пахта қолмас, ҳатто номига бирон оқарган чигитни топиб бўлмасди. Бундай ҳолларда шароит оғирлашгандан-оғирлашиб борарди. Интизом бузила бошларди, норозилик кучаярди. Биз домлалар ҳам бунақа бемаъниликларнинг боисини тузукроқ тушунтиришга ожиз қолиб, кўп хуноб бўлардик. Бунақа пайтларда катта раҳбарлар, асосан, дўқ-пўписага зўр берар, нимаики бўлса, “партбилетинг билан жавоб берасан”, “қўлингдан келмаса, бўшатиб қўй, ўрнингда ишлайдиганлар сон мингта” деб писанда қилишарди. Бу писандалар ҳақоратдан ортиқроқ туюларди.

Мен кўпинча штаб бошлиғи бўлардим. Бирон марта Саъди аканинг бунақа маъмурий қўмондонлик методи билан иш юритганини билмайман. Ҳолбуки, унга осон эмасди. Дорилфунун катта жамоа. Ҳар қалай, яхши ишлар билан бирга кўнгилсиз ишлар ҳам бўлиб туради. Бундай чоғда ректорни райкомга олиб бориб ҳам, горкомга олиб бориб ҳам қисув остига олардилар, ундан

каттароқ жойларда унга ғоят оғир ботадиган гаплар қилишарди. Лекин шунда ҳам Саъди ака аламини сира-сира бошқалардан олмасди, ўзининг камтарона ва инсоний иш усулини сира ўзгатирмасди.

Бир куни, адашмасам Сирдарёдаги Акмал Икромов номли совхозда эдик шекилли, вақт алламаҳал бўлиб қолганди, ташқарида машинанинг гуриллаган овози эшитилди, сал ўтмай, хўжалик ишлари бўйича мутасаддимиз доцент Саттор Ҳайдаров мени туртиб уйғотди.

— Туринг, домла келдилар.

Шоша-пиша ташқарига чиқдим. Саъди ака райком бюросидан чиқиб, тўғри бизнинг олдимизга келаверибдилар.

— Филологларни меҳмондўст деб эшитганмиз. Кеч бўлса ҳам келавердим. Узр.

Домла ўзини яқин олиб келавергани учун бошимиз осмонга етди. Дарров дастурхон ёзди. Ўчоққа олов қаландик. Ҳайдаровнинг бунақа ишларга суяги йўқ эди. Ҳашпаш дегунча нималарнидир жиз-биз қилиб келди. Қўйинг-чи, шу куйи суҳбатимиз 3 ларгача чўзилиб кетди. Мажлисдан хуноб бўлиб келган Саъди ака секин-аста чехраси очилиб, охири жуда дилкаш кайфиятда кетди. Ўшанда гаплашмаган мавзу қолмади ҳисоб. Адабиёт ҳақида ҳам, сиёсат ҳақида ҳам, яна бошқа кўп масалалар ҳақда ҳам хўп мириқиб гаплашдик.

Ўша кезларда муайян доираларда менинг тўғримда ҳар хил гаплар юрарди. Ҳар ҳолда, мен нима сабабдандир “ўзбошимча, тўғри йўлдан озадиган, қуюшқондан чиқиб кетаверадиган, сиёсий жиҳатдан ишончсизроқ” бир одам сифатида шуҳрат топган эдим. Баъзи бир раҳбарлар ҳатто орқаваротдан мени “миллатчи” деб атаганлари ҳам қулоғимга чалинган эди. Афтидан, Саъди акага ҳам менга нисбатан хушёр бўлиш кераклиги кўп уқдирилган эди. Хуллас, Саъди ака ўша тунги суҳбат давомида бу гаплар мутлақо асоссиз, тухмат ва ифвондан иборат бўлганига ишонч ҳосил қилди шекилли. Бундан кейин ҳам мен турлитуман йиғинларда ёхуд мақолаларда кимгадир ёқадиган ёхуд ёқмайдиган гапларни айтиб юбораверишдан ўзимни тийганим йўқ. Афтидан, бундай пайтларда муайян идораларда менинг иштирокимсиз мен

тўғримда жиддий гаплар бўлар, бундай ҳолларда ректорга мени тергаб туриш кераклиги тўғрисида кўрсатмалар ҳам бериларди шекилли. Ҳар қалай, Саъди ака мени бир неча марта “тергаган”.

— Ҳа, яна нима қилиб қўйдингиз? - деб сўрарди Саъди ака мени кабинетига чақириб.

Мен унга бор гапни айтиб берардим. Саъди ака юқорининг “сири”ни очмас эди-ю, “ҳақ, шунга ҳам шунча ваҳимами?” деб энсаси қотгансимон, менга насихат қиларди.

— Ҳеч тўполонни қўймас экансиз-да. Ундай десам, тўполонсиз жуда зерикиб кетса керак одам.

У пайтларда турли-туман “ғоявий хатолар” қилиб Марказий Қўмита қарорларига номи тушган одамнинг бирор куракда турмайдиган баҳона билан ёки, умуман, баҳонасиз, дорилфунундан қисиб чиқарилиши жоиз ҳодиса ҳисобланар ва ҳеч кимда таажжуб уйғотмас эди. Дорилфунунда менинг паттамни кўлимга тутқазишгани йўқ. Бу ишда Саъди Ҳасановичнинг роли бўлганми-йўқми, айта олмайман. Негаки, у киши бунақа масалалар ҳақида менга сира гапирган эмас. Аммо менинг “ёри-биродарларим” теварак атрофимда кўп ивирсиб, мендан “шикоятлари”ни аямай юрган кезларда, Саъди ака “қўйинглар, бунақа гапларни” деб уларнинг попуқларини пасайтириб қўйган бўлсалар ажаб эмас.

Саъди Ҳасановичнинг олим сифатидаги фаолиятига менинг тишим ўтмайди, лекин мен унинг қизиқиш доираси ғоятда кенг бўлганига неча мароталаб ишонч ҳосил қилганман. Айтиш керакки, аниқ фанларнинг вакиллари ўртасида гуманитар илмларга, адабиётга, фалсафага, тарихга мутлақо менсимай қарайдиганлари ҳам тез-тез учраб туради. Уларнинг назарида адабиётга, санъатга қизиқиш, бадий асар ўқиш — хижолатли иш, умрни эса кетказиш билан баробар. Бунга нима дейиш мумкин? Эҳтимол, адабиёт ва санъатнинг ўзида ҳам айб бордир, айрим олимларнинг бунақа муносабати бутунлай асоссиз эмасдир. Аммо, битта-яримта тухум палағда чиқиб қолса, шуни баҳона қилиб, одам бутун умр бўйи қуймоқдан воз кечмайди-ку.

Ҳар ҳолда, мен ҳар қандай олим учун адабиёт ва

санъат сув билан ҳаводек зарур нарса деб ҳисоблайман. Саъди ака адабиётни жуда-жуда суярди. У айниқса, шеърятни яхши кўрарди. Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов шеърларини битта қўймай ўқиб борарди. Учрашиб қолганимизда, албатта, уларнинг кейинги шеърлари ҳақида фикримни сўрар, ўзининг фикрини айтар ва ҳатто баъзи бир ғализликларни танқид ҳам қиларди.

Саъди ака, айниқса, классик шеърятни яхши кўрарди. Унинг столи устида Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур, Абдураҳмон Жомий, Ҳофиз Шерозий асарларини кўп кўрганман. У киши тожик тилини мукамал билганлари учун классикларнинг ғазалларини мағиз-мағизигача англаб, маъно товланишларини ҳис этиб, шарҳлаб берарди. Лекин, назаримда классиклар ичида ҳам баъзи шоирларни Саъди ака ҳаммасидан ортиқроқ кўрарди. Булар Фузулий ва Насимий эди. Фузулий жилдларини мендан олиб ўқигандилар. Насимийни ҳам мендан илтимос қилдилар:

— Факультетингизда домлалардан бирида Насимийнинг девони бор экан. Шунини топиб беринг, бир ўқиб чиқай.

Суриштириб топдим — девон эгаси Саттор Ҳайдаров экан. Раҳматлик қўли очиқ одам эди-ю лекин китобга ўлгудай зикна эди. Бироқ бу гал китобни Саъди Ҳасанович сўраганини билиб тихирлик қилмади. Китоб Саъди Ҳасановичнинг қўлида олти ойча туриб қолди. Сўрашнинг иложи бўлмади. Охири, мен ҳам, Саттор ҳам умидни узиб қўйган эдик. Домла чақириб қолдилар. Китобни узоқ ушлаб қолганига узр айтгач, таассуротини ўртоқлашди:

— Бундаги теранликни қаранг, фалсафани қаранг. Одам зотининг тафаккури ҳам шунчалик юксак бўладими? Айни чоғда, бундаги нафосатдан баданлар жириллаб кетади-я.

Саъди Ҳасанович адабиётга муҳаббатини факультетга ҳам кўчирган эди. У факультетга тез-тез келиб турар, унинг ҳамма ишларидан, ҳамма муаммоларидан хабардор эди. Бирор домла унинг олдида арзи ҳол билан кирса, иши битмай чиқмас эди. Факультетга нима ёрдам керак бўлса, домла қўлидан келса, сира аямас эди.

Яна Саъди Ҳасанович факультетда бўладиган адабий йиғилишларга, учрашувларга, тўй анжуманларига қатнашишни яхши кўрарди. Бунақа ишлардан беҳабар қолдирсак, хафа бўлардилар. Йиғин бошланишидан келиб, баъзан уч-тўрт оғиз гап айтар, баъзан ҳеч нарса демай, нотикларни тинглай-тинглай чиқиб кетарди.

Саъди Ҳасановичнинг яна бир сифатини айтмасам бўлмайди. Мен у кишининг Фанлар академиясидаги фаолиятини чуқур билмайман. Шунини биламанки, дорилфунун у киши учун янги соҳа бўлди. Шунинг учун бўлса керак, Саъди ака ишни дорилфунуннинг ўзига хос томонларини ўрганишдан бошлади. Дорилфунун билан таниша бошлаган сари у кишида бири-биридан улугроқ режалар пайдо бўла бошлади. У киши биринчи навбатда дорилфунунни миллийлаштиришни кучайтиришни ўйлардилар. У кишининг нияти бўйича дорилфунун нафақат юксак малакали кадрлар тайёрлаб бериши керак, айтиш чоқда энг илғор, эркин, халқчил, миллатпарвар тафаккурнинг ҳам маскани бўлмоғи лозим эди.

Аммо, минг афсуски, шу режаларни амалга оширишда Саъди Ҳасановичга имкон беришмади. Ҳар хил даражадаги партия арбоблари, айниқса, Сатинга ўхшаган келгинди одамлар Саъди Ҳасановичга қарши ошқора ҳужум бошлашди. Комиссиялар устига комиссиялар юборилди, қай бир партия йиғилишида дорилфунунга қўйилган айблардан бири шу бўлдики, гўё бу ерда маҳаллий кадрлар 50 фоизни ташкил қилиб қолипти, бошқа миллат вакиллари анча қисилиб қолипти. Шунинг учун бу миллатчилик уясига тезда зарба бермоқ даркор экан. Шунда бир одам топилмадики, туриб айтса: “Эй ўртоқ, маҳаллий миллат вакиллари 50 фоиз бўлса, бу жуда ҳам оз-ку. Ахир, бу дорилфунун маҳаллий миллат вакиллари-дан кадр тайёрлаш учун очилган-ку. Бошқа миллат вакиллари ўқийман деса, бутун мамлакатда юзлаб, балки минглаб дорилфунунлар, институтлар бор, ўқий беради. Аксинча, ҳозирги аҳволда маҳаллий миллат вакиллари қисилиб қоляпти”.

Ҳеч ким бундай демади ва орадан кўп ўтмай Саъди Ҳасанович ишдан олинди. Кейин у оғир касалга чалинди.

Мен Саъди акани сўнгги дафъа ўлимидан икки ҳафтача аввал хастахонада кўрган эдим. Хонада Саъди ака бир ўзлари экан. Жуда озиб кетиптилар. Кўзлари ичига ботиб кетипти. Яноқлар туртиб чиққандай. Ранги бениҳоят сўлғин. Мени кўришлари билан аввал бироз саросимага тушгандай бўдилар — афтидан, мени йўқлаб келади деб сира кутмаган кўринардилар. Бироқ бу саросималик бир лаҳза давом этди, холос. Бир зумда ўринларидан турдилар, чеҳраларидаги ҳорғинлик ифодаси йўқолиб, яна бардамлик ранглари пайдо бўлди. Яна самимий жилмайиб, мени муборакбод қилдилар:

— Келинг, келинг, Озоджон. Қалай, ҳали ҳам ҳамма ёқда тўпалон қилиб юрибсизми?

Анча гаплашиб ўтирдик. Назаримда, Саъди ака кўп ақдли одам бўлгани учун ҳам тузалмас касалга чалинганидан, умридан саноқли кунлар қолганидан хабардор эди. Лекин, шунга қарамай, бирон оғиз шикоят айтгани йўқ, бирон калима ўз аҳволидан норози бўлиб гапиргани йўқ. Суҳбат давомида бу дунёнинг ўткинчилиги, бевафолиги ҳақида гап бўлди холос.

Орадан кўп ўтмай, Саъди ака оламдан кўз юмди. Лекин унинг хотираси ҳамон биз билан яшаяпти.

Ҳа, одамларнинг нақши деса арзийдиган одам эди у.

Олимнинг суврати ва сийрати

Одамки бор, унинг суврати сийрати учун ниқоб вазифасини ўтайди. Одамки бор, унинг суврати ва сийрати бир-бирига монанд, улар ўртасида ажиб бир уйғунлик бор. Бундай одамларни нуроний одамлар деб айтишади — уларнинг чеҳрасидан нур ёғилиб турганга ўхшайди. Бу нур бир қарашда дабдурустан кўзга ташланмайдиган, лекин одамнинг бутун хулқи-атворида, хатти-ҳаракатида, гап-сўзларида сезилиб турадиган фазилатлар нури.

Бу гал шундай инсонлардан бири тўғрисида ҳикоя қилиб бermoқчиман.

Яқинда Шарқнинг буюк мутафаккир шоири Жалолиддин Румийнинг “Маънавий маснавий” деган ажойиб китоби ўзбек тилида босмадан чиқди. Назаримда бу китобнинг чоп этилиши сўнгги йиллардаги адабий-

маданий ҳаётимиздаги катта воқеалардан бири эди. Шундоқ экан, “Жаҳон адабиёти” журналида бу китобга батафсил тақриз бериш керак. Хўш, ким ёзади бу тақризни? Халқимизда “чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин” деган доно гап бор. Ҳайла-ҳайла, кўп йиллик қадрдон дўстим Шоислом Шомуҳамедовга қўнғироқ қилдим. У китоб чиққанини эшитган экан-у, ҳали қўлига олиб кўриб чиқмаган экан. У “аввал китобни ўқиб чиқиб, кейин узул-кесил жавоб беришини” айтди. Мен тақриз ёзилишига комил ишонч билан кунларни санай бошладим. Ниҳоят, бир-икки ҳафта ўтгач, телефон жиринглади. Гўшакни кўтардим.

— Озоджон, китобни топиб ўқиб чиқдим. Бениҳоя зўр китоб экан. Дини исломнинг моҳиятини билмоқчи бўлган одам, албатта, уни ўқиб чиқмоғи керак. Журналингизда китобга тақриз ҳам бериш керак, албатта, фақат... — “фақат”ни эшитиб, юрагим “шиғ” этиб кетди. — Фақат китоб бошдан оёқ тасаввуф масалаларига бағишланган экан. Биласиз, мен тасаввуф билан махсус шуғулланган эмасман. Бу китобга тақриз ёзишга кучим етмайди!

Ана холос! Бир кам саксонга кирган, камида эллик йиллик умрини шарқшунослик илмига, форс адабиётини ўрганишга бағишлаган, бу борада 80 дан ортиқ китоб чиқарган, машҳур профессор, филология фанлари доктори, хизмат кўрсатган фан арбоби, халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати, ўнлаб шогирдларнинг устози, чинакам аллома одам шундоқ деб ўтирса-я! Бу — қандоқ бўлди? Буни нима деб тушунмоқ керак? Шоислом ака қай бир масалаларда билимлари “чалароқ” эканини тан оляптими? Ўзининг ожизлигини эътироф этиптими? Шоислом акани яхши билмаган одам шундай деб ўйлаши мумкин. Ҳолбуки, аҳвол бутунлай аксинча — бу жавобда унинг чинакам олимлиги ҳам, мардлиги ҳам акс этган. Фақат ҳақиқий олимгина илм чўққиларига пояма-поя кўтарилиб борар экан, илм уммонининг ҳақиқатан ҳам ҳудудсиз эканлиги, унинг поёнига етиб бориш амри маҳол эканига амин бўлади. Фақат ҳақиқий олимгина ўзининг билимлари билиши керак бўлганлари олдида кичик бир зарра эканини англаб етади. Буюк файласуф Суқрот кексайиб қолган кезларида “Шунча йил яшаб, мен ҳеч нарса

билмаслигимни билдим, холос” деган экан. Яқинда бир журналист Сукротнинг бу гапига танқидий қараш керак деган фикрни айтди. Йўқ, танқидий қарашнинг ҳожати йўқ. Чунки бу ўринда Сукрот ўзининг билимсизлигидан хабар бераётгани йўқ, балки илм дунёсини тўлалигича кўра олгани сабабли ўзининг билганлари заррадек кўринганини айтяпти, холос. Фақат нодон одамгина, фақат илм тоғининг этагига энди қадам қўйган одамгина ўзини ҳамма илмни тўлалигича ўрганиб олган олим деб ҳисоблайди. Унинг назарида дунёда у “билмаган, билиб таҳқиқини касб қилмаган илм қолмаган”. Ўзида йўқ фазилатни сотиб кун кўришни, мақтанчоқликни, жездан бўлса ҳамки бошида билим тожи ярқираб туришини яхши кўрадиган одам учун “билмайман” деган сўзни айтиш ҳар нарсадан оғирроқ бир фожеа, чунки бундай деса унинг миси чиқиб қолади. Ҳақиқий олим учун эса “биламан” деган сўзни қўллаш қанчалик табиий бўлса, “билмайман” деб айтиш ҳам шунчалик табиийдир.

Менинг Шоислом Шомухамедов билан яқиндан танишувим 1957 йилда содир бўлди. Шу йили Тошкентда ҳозир Фафур Фулом номи билан аталаётган Адабиёт ва санъат нашриёти ташкил қилинди. Нашриёт директори Насрулло Охундий мени адабиётшунослик бўлимида ишлашга таклиф қилди. Мен билан бирга шарқ бўлимида ишлаш учун Шоислом Шомухамедов ҳам таклиф қилинган экан. Биз қисқа муддатда жуда иноқлашиб кетдик. Шоислом ака мендан саккиз ёш катта эди — у урушга бориб келган, кейин университетда ўқиган, бир неча йил амалий ишларда ишлаб дурустгина тажриба орттирган эди. У ҳам мен каби аввал нашриётларда ишлаб кўрмаган бўлса-да, адабиётни яхши кўргани ва яхши билгани учун, ақл-заковати ва идроки юқори бўлгани сабабли биринчи кунлардан бошлабоқ бутун умри нашриётда ўтган одамдек ишга киришиб кетди. Унинг ишчанлиги, қаловини топиб қорни ҳам ёндира олиши, ҳамиша бири биридан яхши ва самарали режаларга, ниятларга тўлиб-тошиб юриши янги нашриётнинг кўпчилик ходимларига ибрат бўлди. Гап шундаки, Шоислом ака ишга келганида кенггина хонада битта ёзув столи-ю, уч-тўртта стул билан кичик муҳаррирдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Бу

бўлимда ҳали биронта китоб чиқарилмаганидан ташқари, захирасида биронта асарнинг қўлёзмаси ҳам йўқ эди. Бинобарин, нашриётнинг шарқ адабиёти бўлимини том маънода йўқдан бор қилмоқ керак эди. Бунинг устига, ҳали йўқ қўлёзмалардан бир йил ичида, яъни 1958 йил мобайнида йигирматача китоб нашр этмоқ зарур эди. Бу шунчаки оддий кундалик вазифа эмас, бажармаса бўлмайдиган, жуда катта маданий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган давлат топшириғи эди. Гап шундаки, 1958 йилда Тошкентда Осиё—Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Биринчи конференциясини ўтказиш ҳақида қарор қабул қилинган ва ўша кезларда ҳамма ижодий уюшмаларнинг ва бир қатор вазирликлар ҳамда давлат қўмиталарининг ҳамма фаолияти шу Конференцияга тайёргарлик ишларига сафарбар қилинган эди. Шоислом аканинг ишчанлиги, ташкилотчилик қобилияти, масъулият туйғусининг ўткирлиги худди шу даврда яққол кўринди. Нашриётда араб, форс, ҳинди, турк, хитой, япон, Африка адабиётлари билан шуғулланадиган мутахассислар йўқ эди. Шоислом ака нафақат нашр қилинадиган асарлар режасини тузиб чиқди, балки бу нашрларни амалга оширадиган таржимонлар ҳамда муҳаррирлар жамоасини ҳам барпо этди. У ҳақиқатан ҳам одамларни яхши билар, ким қандай ишга қобилияти борлигидан яхши хабардор эди. У одамларга ишонар эди. Натижада, шарқ бўлими атрофида Фафур Гулом ва Миртемир каби буюк таржимонлар, Чустий ва Муинзода каби форс-тожик адабиётининг билимдонлари, ҳиндшунос Наби Муҳамедов ва туркшунос Миёд Ҳакимов каби мутахассислар, Рустам Комилов ва Мирзиёд каби тажрибали муҳаррирлар тўпланди. Шоислом ака ҳатто бирон олис жойда адабиётни, тилни биладиган, қўлида қалами бор одамни эшитиб қолса, эринмай ўша жойга қидириб борар ва ўша одамни топиб, ишга олиб келмагунча тинчимас эди. Масалан, Муртазо Ҳайдаров билан шундай бўлганди. Бу одам бақувватгина журналист бўлиб, Ховос газетасида муҳаррирлик қиларди. Шоислом ака уни шу ишидан бўшаб, Тошкентга келишга ва шарқ бўлимида ишлашга кўндира олди. Муртазо ака бу ерда бир неча йил муваффақият билан меҳнат қилди. Шу аснода бу одамнинг адабиётни яхши биладиган мутахассисгина

эмас, одамлар билан тил топишиб кета оладиган дилкаш инсон экани ҳам маълум бўлди. Назаримда, бу жамоа ахил бир оркестр-у, Шоислом ака унинг моҳир дирижёри. Уларнинг меҳнати билан Конференцияга аталган китоблар ўз вақтида нашрдан чиқди — ўзбекларнинг юзи ёруғ бўлди. Икки қитъадан келган Африка ва Осиёнинг шоирлари-ю адиблари ўзбекларнинг лафзли одамлар эканига яна бир қарра ишонч ҳосил қилишди. Шарқ бўлимининг саъй-ҳаракатлари кейинги йилларда ҳам давом этди. Натижада ўзбек китобхони шарқ халқларининг юзлаб ноёб асарлари билан ўз она тилида танишиш имконига эга бўлдилар. Бу ерда ўша кезларда нашр этилган асарларнинг ҳаммасини тилга олишнинг иложи йўқ албатта. Лекин баъзи бирларини эсламай ҳам бўлмайди. Масалан, худди шу йилларда шарқнинг бутун дунёга донг таратган “Минг бир кеча” (арабчадан “Алиф лайло ва лайло”) эртаклари саккиз жилда босилди, буюк ҳинд адиби, ўз маҳорати билан Чўлпонни қойил қолдирган Рабиндранат Тохурнинг етти томлик куллиёти чоп этилди. 200 жиллик “Жаҳон адабиёти кутубхонаси” деб аталган машҳур серияда ижодиға алоҳида жилд бағишланган Абулқосим Фирдавсийнинг буюк “Шоҳнома”си уч жилда ўзбек китобхонига тақдим этилди. Бу китобларнинг барчаси жуда кўплаб нусхаларда босилганига қарамай, бир зумда қўлма-қўл бўлиб кетганди. Бундай дурдона асарларнинг босиб чиқарилиши, шак-шубҳасиз, ўзбек халқининг бадиий тафаккурини бир баҳя оширадиган, унинг маданий ривожига чуқур из қолдирадиган ҳодисалар сирасига киради.

Шоислом ака нафақат бу ишларга бош-қош бўлди, уларни уюштирди, балки ўзи ҳам таржимон сифатида шарқ адабиётини тарғиб қалишга анча ҳисса қўшди. Шуниси ҳам борки, у шарқнинг машҳур асарларини нашр эттиришда ҳар гал қандайдир янгиликка интилар, китобларнинг жозибadorлиги юксак бўлишига, китобхон қўлида чўғдай ёниб туришига эришишга ҳаркат қиларди. Мана, буюк шарқ булбули Ҳофизнинг ғазалларини олайлик. Бу китобнинг ўзбек тилида чиқилишининг ўзи-ку ҳар бир ўзбек учун улуғ бир тухфа. Лекин Шоислом ака бу билан қаноатланмайди. У китобнинг бир бетида ғазалнинг ўзбекча таржимасини

беради-да, иккинчи бетида унинг форсча матнини арабча ҳуснихатда беради. Тиши ўтадиган одам таржимани аслиёт билан таққослаб, керакли хулосани чиқариб олаверади. Ёки Умар Хайём рубойларини олайлик. Аввало айтмоқ керакки, ўзбеклар илгари ҳам бу шоир рубойларини дил-дилдан севиб ўқишган. Тўғри, урушдан аввалги йилларда унинг рубойлари жуда кам миқдорда таржима қилиниб, “Гулистон” журналида эълон қилинганди. Мухлислар уларни чинакам шеърият дурдоналари деб қабул қилишган ва янги таржималарни муштоқлик билан кутишарди. Шоислом ака дадиллик билан Хайём рубойларини таржима қилишга киришди, сўнг уларни бир неча марта нашр қилдирди. Ҳозир аниқ эсимда йўқ, лекин уларнинг умумий тиражи миллион нусхадан ҳам ошиб кетган бўлиши керак. Шу нашрлардан бирида ҳам ўзбекча таржима, ҳам русча таржима, ҳам арабча ҳуснихатда ёзилган форсча асл матн берилган. Бу китобларнинг ҳаммаси бугун кундузи чироқ ёқиб топиб бўлмайдиган нодир нашрларга айланган.

Бу гапларни ўқиган одам “ҳа, нима бўпти? Авжи ишлайдиган навқирон пайти. Ғайрати мўл. Ишласа ишлапти-да” деб қўяқолиши мумкин. Лекин бунақа лоқайдгина қўл силташга шошилманг, дўстим. Гап шундаки, Шоислом ака шу йиллар мобайнида узлуксиз равишда дорилфунунда дарс беришда ҳам давом этган, шогирд аспирантларга раҳбарлик қилган, ўзи номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган, замонавий ва мумтоз Эрон адабиёти тўғрисида ўнлаб йирик-йирик тадқиқотлар, монографиялар эълон қилган, кўплаб халқаро илмий конференциялар ва симпозиумларда маърузалар билан қатнашган. Яна булардан орттириб, оиласида яхши эр ва яхши ота сифатида раҳнамолик қилган, қанча-қанча дўстлари билан қалин муносабатларини бирор кун ҳам сусайтирган эмас. Нима, унинг жони мингтамиди? У ҳам умрининг ярмини сайру сафоларда, роҳату фароғатда ўтказса бўлмасмиди? Мен замондошларимиздан анча-мунчасини биламан. Уларнинг ичида ёшлари ҳам етарли. Жонини койитишни истамайди. Қўлини совуқ сувга ургиси келмайди. Иш соат 9 да бошланса ҳам шошмай, аста-аста соат 11 ларга етиб келади — транспорт ёмон

ишлармиш. 12 да тушликка чиқади. Соат 2 ларда тушликдан қайтиб, соат 4 ларда ишдан кетиш тадоригини кўра бошлайди. Мабодо, вақтлироқ келиб кечроқ кетганда ҳам, тайинли бир иш қилмайди — ўзига ўхшаган битта-яримта бекорчи хўжани топиб олиб, валақлаш билан кунни ўтказади. Мен ҳайрон қоламан, тушунолмамай хуноб бўламан — биродар, ахир, азиз умрингнинг, ҳар дақиқаси олтиндан қиммат умрингнинг кунлари, ойлари, йиллари беҳуда ўтяпти-ку? Улардан ҳеч қанақа из қолмаяпти-ку? Майли, жамият учун ишламаёқ қўй — жамият сенга ўхшаган битта-яримта такасалтангни боқиб олишга кучи етади, лекин шу беҳуда ўтган кунинг ўзингга нима берди? Фикрларингга янги фикр қўшилдими? Ҳисларинг жиндай бўлса-да бойидими? Билиминг уфқлари кенгайдими? Пулингни беҳуда совурсанг ёки йўқотиб қўйсанг алам қилади, лекин пул топиладиган нарса, аммо умр-чи? Ахир шоир айтганидек умрининг ҳар дақиқаси, ҳар сониясини шох сатрлар-ла безаш зиммангдаги энг олижаноб, энг муқаддас вазифанг эмасми? Гап айланиб, яна масъулият масаласига келиб тақалаяпти. Шоислом ака умрини фақат ўйин-кулгига, фақат кайфу сафога бағишлаёлмас эди. У ўзини катта ҳарф билан бошланадиган ИНСОН деб биларди ва инсонлиги учун зиммасига улуғ масъулият юкланганини ҳис қиларди. Билмадим — бу туйғу Шоислом акада қачон пайдо бўлган — болалик йилларидами ёки оловли фронт ҳандақларида жон олиб-жон бериб душман билан олишиб юрган кезларидами? Бу туйғу қалбига китоблардан ўтганми ёхуд ота-оналарининг насиҳатидан, устозларининг тарбиясидан синганми? Ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам унда ўзининг бу дунёдаги ўрни учун, қолдирадиган изи учун масъулият туйғуси кучли эди ва йиллар ўтган сайин бу туйғу кучайгандан кучайиб борди. Яна бир қизиқ гап бор: биз Шоислом ака билан кўп гурунглашар, ҳар хил масалалар тўғрисида баҳслашар, ҳатто баъзан қизишиб тортишиб ҳам кетардик. Орага ҳар хил масалалар тушарди. Лекин Шоислом аканинг бирор марта ҳам “мен бу ишларни халқ учун, ватан учун қиялман” деганини эшитган эмасман — у нимаики қилса ҳаммасини бақириб-чақирмай, кўкрагига уриб мақтанмай, ҳеч кимга писанда қилмай бажарарди. Азим дарёлар шовқин-

суронсиз оқади, ҳақиқий олимлар ҳам баландпарвоз гаплардан, карнай-сурнайларнинг гат-ғутидан узоқроқ юришади. Илмий доираларда баъзан “фалондай китоб яратиш керакмиди” дегандай гап қўзғолиб қолса, айримлар “йўқ, йўқ, бу бир кишининг қўлидан келмайди, буни бутун институтгина бажара олади” дейишади. Бу гапнинг чинлигига ишонадиганлар Шоислом аканинг 60 йил мобайнида қилган ишларини — таржималари, илмий асарлари, бадий ижоди, муҳаррирлиги, ўқиган маърузалари, илмий ишларга раҳбарлиги — бари-барини сарҳисоб қилиб чиқишса нима дейишар эдийкин? Ҳа, Шоислом аканинг шу пайтгача ўтган умрининг мазмунини бир сўз билан таърифлаш лозим бўлса бунга “меҳнат ва яна меҳнат” деган сўздан кўра мосроқ ибора топилмаса керак.

Менинг мулоҳазаларимни ўқиб китобхон “Ие, Шоислом аканинг бутун умри меҳнат азобида ўтган бўлса, унчалик ҳам мақтанадиган жойи йўқ экан-да! Ахир, инсон фақат меҳнат қилиш учунгина бу дунёга келмайди-ку!” дея ажабланишлари мумкин. Йўқ, бундай хулоса чиқарилса, Шоислом акани расмий чопонига бурканиб олиб, ҳаётнинг мафтункор жиҳатларидан ташқарида турадиган бир қуруқ одам сифатида тасаввур қилинса тўғри бўлмас эди. Аксинча, у бутун вужуди билан ҳаётни яхши кўрадиган, унинг рангдор ва гўзал хислатларини нозик ҳис қила оладиган, ҳазил-мутойибани ёқтирадиган, турмушнинг кўпгина икир-чикир муаммоларини қувноқ табассум ва киноя билан енга оладиган, топқирлик ва ақл-заковат билан ўз турмушини жозибаторроқ қила оладиган бир одам. Одамлар одатда тез-тез мураккабликларга учраб турадилар ва уларни енгиб ўтиш чораларини излаш ўрнига тақдирдан ёхуд ўзгалардан шикоят қилишга тушадилар. Шоислом аканинг ҳаёти шундан далолат берадики, одамнинг турмуши, ҳаёт йўли қандай бўлиши биринчи навбатда одамнинг ўзига, унинг ақл-заковатига боғлиқ. Бир-иккита мисол келтираман: Шоислом ака ҳарбий мактабни битириб, кичик командир бўлиб фронтга кетади. Ўшанда у бор-йўғи 20 ёшда бўлган, ҳали тузукроқ тажрибага эга ҳам эмас. Лекин биринчи қадамданоқ взводга командир бўлди, яъни бу взводдаги ўзига ўхшаган ёш жангчиларнинг ҳаёти учун жавобгар.

Аксига олиб, унинг взводига 15—20 чоғлиқ грузинлар тушиб қолган. Уларнинг ҳаммаси қишлоқдан келган, рус тилини чалакам-чатти биладиган йигитлар экан. Уларга бошчилик қилиш учун, биринчи навбатда, уларнинг ишончини, меҳрини қозонмоқ керак. Хўш, қандай қилиб бунга эришиб бўлади? Излаганга омад ёр деган гап бор. Шоислом акага тасодиф ёрдамга келади. У бир вақтлар нима муносабат биландир бир грузинча калимани ёдлаган экан. Бирдан шу калима эсига тушиб қолади: “Бақақи тисқалси ги-ги ноте”. Бу — “ботқоқда бақа қуриллайди” деган шунчаки омади бир гап экан. Лекин грузин йигитлар сира кутилмаган бир вазиятда она тилларида янграган иборани ёшгина ўзбек лейтенантининг оғзидан эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолишади. Бир зумда солдатлар билан командир ўртасида инсоний яқинлик пайдо бўлади — тилни яхши билмайдиган йигитлар ҳамма гапни тушуна бошлайди. Иккинчи воқеа бундай бўлган: фашистлар билан жуда қаттиқ жангда Шоислом акага ўқ тегеди. Уни госпиталга олиб кетишади. Ўқ елкага теккан бўлиб, қўл осилиб қолгандай аҳволда эди. Врачлар қўлни кесиб ташлашга қарор қилишади. Худ-бехуд бўлиб ётган Шоислом ака “ампутация” деган сўзни эшитиб қолади-ю, жон-жаҳди билан “кестирмайман!” деб жанжал қилади. Буни кўриб, врачлардан бири “ҳа, майли, ёш экан, қўли битиб кетар” дейди ва қўлни кесмайдилар. Дарҳақиқат, ёш организм кучини кўрсатади — бир қанча вақтдан кейин яра битиб кетиб, қўл ёнга қолади. Бу воқеада ҳам Шоислом акага тасодиф ёрдамга келган. Лекин болаликданоқ унинг ҳар нарсага қизиқувчанлиги, ҳар нарсанинг тагига етиб, англаб олишга ундайдиган синчковлиги бўлмаганда тасодиф ҳам ёрдам беролмаган бўларди.

Шоислом ака дўстликни яхши кўрадиган, дўстларга садоқатли инсон. У дўстона гурунглари ёқтиради, дўстликдан манфаат изламайди, у оддий одамлар билан ҳам, замонасининг энг етук алломалари, адибу шуаролари билан ҳам бемалол тиллаша олади. Унинг қадрдон дўстлари ичида академик Обид Содиқов, академик Саъди Сирожиддинов, адиблардан Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодировлар бор эди. Асқад Мухтор ва унинг рафиқаси Роза хоним билан Шоислом ака ва

Ҳаёт опалар оилавий борди-келдига эга эди. Шоислом ака жуда дилкаш одам. У дўстларининг кўнглини олишга, меҳрини қозонишга янги-янги имкониятлар ва йўллар қидиради. Унинг Кўкчада тумордеккина ҳовлиси бўлар эди. Ҳовли тор бўлса ҳам, унда ҳамма нарса саришта, жой-жойида эди. Болалар улғайиб, хоналар етишмай қолгач, Шоислом ака бир болхона қурди ва у ерни ўзига “кабинет” қилиб олди. Мен меҳмон бўлиб борганимда шу хонада вақт ўтказар эдик. Чунки бу ерда ҳар хил китоблар, шу жумладан, хорижий шарқ мамлакатларида чиққан бири биридан ноёб ажойиб нашрлар бўларди. Шоислом ака, назаримда, Умар Хайёмни бошқача бир меҳр билан суяр ва шунинг учун иш кабинетида бу буюк инсоннинг руҳини барқарор қилишга интиларди. Китоб жовонларида шоирнинг рус, инглиз, француз, эстон, ҳинд, турк, ўзбек ва форс тилларида чиққан китоблари терилиб турарди. Бир куни Шоислом аканикига бориб, кабинетга кўтарилдим. Ёзув сталининг ёнида ўртачароқ катталиқда бир хум (!) пайдо бўлипти. Унинг усти сирланмаган, лекин арабча чиройли ёзувда Умар Хайёмнинг бир рубойиси ёзиб қўйилипти. Ҳайрон бўлиб, Шоислом акага қарадим.

– Ота-боболаримиз шунақа хумларда шароб ичишган. Биз ҳам шу удумни қилайлик-да...

Шоислом ака хумнинг олдида бориб, унинг ичига қўлини тикди-да, икки шиша оқ мусаллас олди. Хайём рубойиларини ўқий-ўқий мусалласдан нўш қилмоқнинг гашти бошқача бўлар экан.

Хуллас, Шоислом ака ана шунақа шинаванда, дилкаш одам.

Ана, кўрдингизми – “Бу тақризни ёзишга кучим етмади” деган ибора менинг бу ажойиб инсон ҳақидаги ўйларим, мулоҳазаларимни уйғотиб юборди. Мен шунча мулоҳазалар оқибатида битта жўнгина хулосага келаман – Шоислом ака бу ҳаётда кўп нарсага эришди – унвонлар, илмий даражалар, мукофотлар, дўсту ёронлар, фарзандлар, невара-чеваралар... Энг муҳими – элнинг ҳурмати, халқнинг ардоғи. Нималарга эришган бўлса ҳаммасини ўзининг ҳалол меҳнати, ақл-идроки, заковати, тиниб-тинчимаслиги туфайли топди. Албатта, у ҳам ҳаётда мураккабликларга дуч келган, лекин

бундай пайтларда нола чекиб, фиғони фалакка етиб, шикоятлар қилмаган, балки тишини тишига кўйиб чора излаган, имкониятлар топган. Шоислом аканинг ҳаёт йўли — “ҳаётдан ғурбат излаган ғурбат топгусидир, ҳаётдан ҳикмат излаган ҳикмат топгусидир” деган доно бир гапнинг тўғрилигини тасдиқлайди.

Менинг мулоҳазаларим билан танишган одам “Вой-бў! Мақтов жуда кўпайиб кетибди-ку!” дейиши мумкин. Худо ҳаққи ишонаверинг — бу гапларимнинг ичида бирорта ҳам ёлғони йўқ, ҳаммаси чин. Мен Шоислом акани мақтамоқчи эмас эдим, лекин шунга қарамай, мақтов бироз ошиб кетган бўлса на чора? Бунинг унчалик зарари йўқ бўлса керак. Шоислом ака жиндай мақтовга думоғи шишиб кетадиган ёшдан ўтган. У муборак саксон ёшини қораламоқда. Келинг, дўстлар, бу мақолани бизга замондош бўлган буюк бир инсоннинг тўйига аталган арзимас бир тўйхат деб қабул қиларсизлар.

Тил илмининг дарғаси

Қулоқларни қоматга келтириб чинқирган қўнғироқнинг уни ўчмасдан, аудиториянинг эшиги очилиб домла кириб келди. Домла ҳали ёш, борган бўлса энди 30 ларга борган, лекин барваста, қомати тик, икки бети қип-қизил, сочлари тароққа бўй бермай диккайиброқ турипти. У анча-мунча башанг кийинган эди — костюм-шим янги, ҳафсала билан дазмолланган, кўйлаги қордек оппоқ, ёқасига гард юқмаган, бўйнида бежиримгина бўйинбоғ. Унинг ўзига зеб бериб кийиниши яққол сезилиб турарди. Ўша пайтларда уруш эндигина тамом бўлган, ҳамма нарасада уруш туфайли томир ёйган йўқчиликнинг излари. Талабалар бир ёқда турсин, домлаларнинг ҳам усти-боши юпун — ҳамма амаллаб топганини кияди. Шундай шароитда бу домланинг башанг кийингани, устига гард юқтирмаслиги, ўта саришталиги бироз эриш туюлди. Домла синчков нигоҳи билан талабаларни кўздан кечирди, кейин ярим варақ оқ қоғоз олди-да, унга бўрни ўраб, бош ва кўрсаткич бармоқлари билан ушлаганича дарс бошлади.

Бу домла — Аюб Фулом эди. У ҳозирги замон ўзбек тилидан маърузалар ўқирди. Даставвал бу одам ўзига бино кўйган бир олифтадек кўринди, уни “ҳа энди, бу киши ҳам кўпгина тилчиларнинг биттаси-да, нима каромат кўрсатарди” деб беписандроқ кутиб олдик. Бундай қилишимизга бизда маълум даражада асос ҳам бор эди. Бунда гап домлада ҳам эмас эди. Яширадиган жойи йўқ — тилшунослик фанлар ичида энг зерикарлиларидан. Мана бу унли товуш, буниси — унсиз, мана буниси лаблашган-у, буниси лаблашмаган, бу товушни айтаётганда тилнинг ўртаси кўтарилиб, учи чўччаяди, сўз туркумлари қанақа бўлади, содда гап-у қўшма гап, гапнинг бош бўлаги-ю иккинчи даражали бўлаклар, тусловчилар, турловчилар, даражалар, майллар, замонлар ва ҳоказо, ва ҳоказо... Эҳ-ҳэ, айтиб тамом қилиб бўлмайди. Буларни санашнинг ўзида одам нафаси қайтиб, энтикиб кетади. Энди уларни ҳафталар, ойлар мобайнида дарсда, маърузаларда ўрганишни айтинг. Талабаларгина эмас, ҳатто баъзи бир тилшунос домлаларнинг ўзи ҳам баъзан маъруза қилаётиб чуқур хомуза тортар ва кўзини юмиб пинакка кетарди. Биз эса уни бехосдан уйғотиб юбормаслик учун шивиршивиримизни тўхтатиб, тинчиб қолардик.

Аммо ўша куни Аюб Фуломнинг биринчи дарсидаёқ мўъжиза рўй берди — бизнинг тилшунослик илми тўғрисидаги тасаввурларимиз шамолда қолган қоқигулдек тўзиди-кетди. Биз ана шу биринчи дарсдан бошлабоқ бир нарсани гира-шира англай бошладик — гап тилшуносликнинг зерикарли эканида эмас, балки бу фанни қандай ўқитишда экан. Аюб Фуломнинг ҳар бир дарсида тилшунослик тасаввуримиздаги жамики салбий сифатларини йўқотиб, бамисоли чинакам шеъриятга, бетакрор бир гўзал нарсага айланиб кетарди.

Аюб Фулом ўз соҳасини жуда чуқур биларди. Тилшунослик унинг биринчи ва эҳтимолки, бирдан-бир муҳаббати эди. Шу муҳаббат туфайли у ўзбек тилининг ички қонуниятларини кашф этиб, уларни фан тилига кўчирар ва бу билан ҳам чекланмай, ўзбек тилининг нафосатини, жилоларини, бетакрор ранглари, беқиёс бойлигини очишдан толмас эди. Унинг маърузалари туфайли она тилимиз сир-у синоатга тўла жавоҳирлар сандиғидай кўринарди.

Аюб ака бизга синтаксисдан дарс берган, лекин унинг дарслари ҳеч қачон кичкинагина бир соҳа билан чекланиб қолмасди. Зарур бўлиб қолганида у фонетикага ҳам, психологияга ҳам, умумий тилшунослик масалаларига ҳам, этимологияга ҳам бемалол мурожаат қилаверарди. Айниқса унинг турли туркий тиллардан олинган мисолларни қиёслаб таҳлил қилишлари жуда мароқли бўлар эди. Бундай пайтларда биз нафақат тиллар ўртасидаги яқинликни, балки халқлар ўртасидаги тарихий яқинликни ҳам аён белгилар, конкрет фактлар асосида кўрар эдик. Ҳеч эсимдан чиқмайди — бир куни қирғизлар танқидчини “синчи” деб аташларини билиб қолдим. Ҳайрон бўлдим, чунки илгари Гўрўгли ҳақдаги дostonлардан бирида “синчи” сўзини ўқиган эдим — унда тулпорнинг бурнидан қамиш тиқиб, қўлтиғида қаноти борлигини, вояга етса, учар от бўлишини башорат қиладиган одамлар “синчи” деб аталган эди. Бу “синчи” билан қирғизларнинг “синчи”си орасида нима алоқа бор? Ўзим жумбоқни ечолмай, Аюб акага мурожаат қилдим. Аюб ака уни осонгина ечиб берди: “Қозоқлар, қирғизларда ва яна бошқа бир туркий тилларда “синчи” ёхуд “шинчи” деган сўз бор. Бу сўз ўзбек тилида ҳам бор, фақат ўзбекларда у “чинчи” деб юритилади. “Чинчи” “чин” сўзидан олинган бўлиб, “ҳақиқатчи”, “ҳақиқатпарвар” деган маънони билдиради. Демак, қирғизлар танқидчини “синчи” деб атар эканлар, уни адабиёт ҳақидаги ҳақиқатни юзага чиқарувчи одам деб ҳисоблашларини маълум қилишди”. Домланинг ана шу қисқагина қиёси жуда катта ҳақиқатга кўзимни очгандек бўлди. Бунақа мисоллардан кўплаб келтириш мумкин. Домла тилга эҳтиёт билан муносабатда бўлиш кераклигини, акс ҳолда унга жиддий зарар етказиб қўйиш мумкинлигини таъкидлар эдилар. Мисол тариқасида ўша пайтда газеталарда босиладиган бир эълонни келтирар эдилар: “Йўқолган ўрта маълумот тўғрисидаги етуклик аттестати бекор қилинсин”. Табиийки, бошида мен бу иборанинг хатоси нимада эканини англаёлмадим. Домла хуноб бўлди: “Нега англаёлмайсиз? Шу туришда гап йўқолган ўрта маълумот ҳақида кетяпти. Ҳолбуки, ўрта маълумот йўқолмайди, аттестат йўқолади. Иборани “ўрта маълумот ҳақидаги йўқолган аттестат” деб тузатмоқ керак”.

Домланинг ана шунақа нозик кузатишлари гапирадиган гапларимизга, ёзадиган асарларимизга ғоятда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга ўргатди.

Аюб аканинг яна бир томони бизни қойил қолдирар эди — у киши дарсга дафтар ёхуд китоб кўтариб кирмас эди, ҳатто бирор марта лахтак қоғозга гапирадиган гапини ёзиб кирганини билмаймиз. Лекин маърузаларда жуда кўп адабиётлардан матн парчалари келтирар эдилар. Парчани келтириб бўлиб, унинг қайси китобнинг нечанчи саҳифасидан олинганини ҳам айтардилар. Талабалар анча қитмир халқ бўладилар — бир-икки марта домланинг айтганини атайин текшириб кўрдик — китобнинг номи ҳам, парча олинган саҳифа ҳам тўғри чиқди.

Аюб Фулом нафақат ўзбек тилини, балки ўзбек адабиётини ҳам жуда яхши биларди. У маърузаларида ҳам, илмий ишларида ҳам, ўзбек ёзувчиларининг асарларидан кўплаб мисоллар келтирарди. Уларга қараб айтиш мумкинки, лоақал 60-йилларгача яратилган ўзбек асарларидан кўпчилиги Аюб Фуломнинг назаридан четда қолган эмас. У бадий асарда тилнинг грамматик хусусиятларигина эмас, эмоционал таъсир қуввати ҳам қандай намоён бўлишига катта эътибор берар, тилнинг эстетик қимматини ғоятда нозик дид билан таҳлилга тортарди.

Аюб Фуломнинг ажойиб сифатлари кўп эди. Биз унинг яна бир қобилиятига лол қолардик: масалан, ҳозир бирор мавзуни ўтиб турганида дарснинг тугаганини билдириб қўнғироқ чалиб қолса, домла дарҳол маърузани тўхтатарди, янаги дарсда эса — орадан неча кун ўтиб кетган бўлмасин — маърузани айнан узилган жойидан давом эттириб кетаверарди. Ёки унинг яна бир бошқа сифатини эслайлик — умуман олганда, унинг талабаларга муомаласи яхши эди. Лекин ҳар қандай гуруҳда ҳам бўладиган ношуд, жон куйдириб ўқишни истамайдиган бир-иккита “толиби илм” ҳам бор эдики, домла уларни ошкора ёмон кўрар ва бу муносабатини яшириб ўтирмас эди. У баъзан уларни “лоақал доска ўчиришга яраб турунг” деган кесатиқ билан ишга соларди. Аюб Фулом, умуман, аудиторияда дарс тинглаб ўтирган болаларнинг ҳар бири қанақа одам эканини, унинг савияси, билими қай даражада экани-

ни жуда яхши билиб олган эди. Имтиҳонларда домла деярли сўраб ўтирмай, ҳар бир талабага тегишли баҳосини қўйиб берар ва унинг қўйган баҳосига эътироз билдириб талашиб-тортишмасдик.

Мен Аюб Фуломнинг дарсларини эслар эканман, унинг фавкулудда катта маҳоратга эга бўлганига ишончим комил бўлади. Мен аминманки, у дарс беришни чинакам санъат даражасига қўтарган эди. Назаримда, олий ўқув юртларида дарс бериш методикасига бағишланган илмий асар ёзиладиган бўлса унинг марказий бобларидан бири Аюб Фуломнинг педагогик санъатига, унинг маъруза ўқиш услубига бағишланмоғи керак. Мен кейин ҳам бу тўғрида кўп ўйладим ва унинг маҳорат сирларини ўзимча кашф этгандек бўлдим. Менимча, бу сир учта эди. Биринчидан, ўз касбини, ўз соҳасини том маънода фидокорларча севиш, унга садоқат, иккинчидан, бу соҳани миридан сиригача пухта эгаллаганлик, тугал билим, ниҳоят, учинчидан, ўз маърузаларини мукамал бир драматик асардек кўра билиш унинг маҳоратли педагог бўлишини таъминлаган омиллар эди. Унинг ўзбек тилининг ички хусусиятлари, қонуниятлари, ривожланиш тамойилларини билиш, бу соҳада яратган илмий асарларига келсак, бу масалада ҳам комил ишонч билан айтиш мумкинки, у жаҳон туркшунослигига ўзига хос салмоқли ҳисса қўшди. Ҳар ҳолда, бугунги кунда туркология илми билан шуғулланадиган бирор кимса Аюб Фулом асарларини четлаб ўтолмаса керак. Ҳа, Аюб Фулом XX асрнинг иккинчи ярмидаги туркийшунослик илмининг Боровков, Кононов, Баскаков каби атоқли намояндалари билан бир сафда тура оладиган олим ва педагог эди. Лекин бундай бўлмади. Ҳар ҳолда, у ҳаётлиги чоғида расмий доиралар томонидан етарли қадрланмади, нафақат расмий доиралар, ҳатто тилшунос ва адабиётшунос олимларнинг ҳам бир қисми бу инсонга нисбатан ортиқча ишқмуҳаббат алангасида ёниб-ўрганмади. Хўш, нима учун? Менимча, Аюб Фуломнинг ўзи ҳам расмий доираларни кўпда ёқтиравермас эди. Билмадим, нима учун — ҳар ҳолда, уларнинг орасидан қачонлардир ола мушук ўтиб қолган-у кейин бир-бирларига нисбатан кўнгиллари сира илиган эмас. Аюб Фулом сиёсатдан жуда узоқ турар, на маърузаларида, на турли-туман мажлисларда,

на шахсий суҳбатларда дахлдор бирор гап айтишдан ўзини тийиб юрарди. Баъзи бир текширилмаган гап-сўзларга қараганда, Аюб Фулом сиёсат борасида 30-йилларнинг бошида оғзи қаттиқ бир куйган-у, кейин бутун умри давомида совуқ сувни ҳам пуфлаб ичадиган бўлиб қолган. Биз кейинчалик Аюб Фулом билан бирга ишладик. Муносабатларимиз ёмон эмас эди — мен у кишини чинакамига ҳурмат қилардим. Аюб ака ҳам баъзан-баъзан баъзи бир илмий масалаларда мен билан гурунглашиб турарди. Лекин мени ўзига яқинлаштирмас ва ўзи ҳам менга унчалик яқинлашмас эди. Ўзаро муомаламиз қанчалик яхши бўлмасин, у бирон марта кўнглидаги бирон гапни менга ёрилиб гапирмаган. Қайси бир йили қандайдир муносабат билан мен бирга ишлайдиган домлаларни уйга таклиф қилдим. Уларнинг орасида, албатта, Аюб Фулом ҳам бор эди. Домла, албатта, борамиз деб ваъда берди. Лекин келмади. Кейин маълум бўлишича, бормаслик учун тузукроқ важ ҳам йўқ экан. Мен буни орқаваротдан Аюб Фуломга таъна қилиш учун айтаётганим йўқ ёхуд шундай ажойиб педагогнинг бироз одамови эканини унинг катта қусури сифатида таъкидламоқчи ҳам эмасман. Аюб Фулом ҳар қандай истеъдодли одам сингари ўзига хос одам эди, у ўзи маъқул кўрган йўл-йўриқлар, ўзи тўғри деб ҳисоблаган қоидалар асосида ҳаёт кечирар эди. Бу йўл-йўриқ ва қоидалар менга ёқиши ҳам мумкин, ёқмаслиги ҳам. Лекин бу билан домланинг иши йўқ эди — у ўз билганидан қолмасди. Назаримда, Аюб Фулом ўзининг кўнгили уйини мустаҳкам бир истеҳкомга айлантириб олган-у, унинг эшигини бировга очиш у ёқда турсин, бу уйга ҳеч кимни яқин йўлатмасди. Ўзи ҳам, юқорида айтганимиздек, бировнинг кўнгили уйига кираман деб суйкалавермас эди. Хуллас, Аюб Фулом қай бир даражада теварак-атрофидаги дунёдан биқиниб олган ҳолда яшарди. Лекин бу ҳолат унинг худбинлигини, бошқаларнинг манфаатини ҳисобга олмай умр кечирешини билдирмайди. Кундалик ҳаётда ҳеч кимни яқинига йўлатмасида, аудиторияга кириб, оқ қоғозга ўралган бўрни кўлига олиши биланоқ бутунлай бошқача бўлиб қолар, илм толибларининг кўзини очмоқ учун, уларнинг қалбига илм нурларини жо этмоқ учун бутун истеъдодини сарфлашга киришар эди.

Аюб Фулом билан бирга ишлаш жараёнида бир-икки баҳслашишга ҳам тўғри келди. Масалан, 70-йилларнинг ўртасида илмий кенгашда бир масала муҳокама қилинди. Гап ўзбек тилининг ривожланиш йўллари ҳақида борарди. Аюб ака ўзбек тилининг рус тилидан кўпгина сўзларни ўзлаштириши кераклигини айтди, тилимизда эскириб қолган сўзлар кўпайиб кетганини, жумладан, фаввора сўзининг шунақа эканини, унинг ўрнига фонтан сўзини ишлатиш зарурлигини маълум қилди. Табиийки, бу фикрга қўшилиб бўлмасди. Негаки, шундай ҳоллар ҳам бўладики, фонтан сўзини қўллаш мутлақо мумкин бўлмайди. Ахир, “Ҳазрат Навоий ўз боғидаги фонтанларни томоша қилди” деб бўлмайди-ку. Бундан ташқари, тилда ҳар икки сўзнинг ҳам мавжудлиги тилнинг бойлигидан далолат беради, холос. Ахир, тил тарихидан маълум — халқ тили ҳеч кимнинг буйруғи ёхуд тақиқи билан ривожланмайди.

Бундай “даҳанаки” жанглар ташқаридан қараганда жиндай эриш туюлса-да, бизнинг муносабатларимизга кескин таъсир кўрсата олмас, баҳсдан кейин яна аввалгидай иноқ бўлиб кетаверар эдик. Менинг бу масалага атайин тўхтаб ўтаётганимнинг боиси бор, албатта. Кейинги пайтларда баъзи бир мақолаларда илмий мунозаралар вақтидаги фикрий тўқнашувлардан бир томонлама хулосалар чиқариш, шу асосда тарафайнлардан бирига беписанд муносабатда бўлиш, унинг шаънига кинояли, кесатиқ гаплар айтиш расм бўляпти. Жумладан, яқинда “Ўзбекистон овози” газетасида босилган бир мақолада мен билан Аюб Фулом ўртасида бўлиб ўтган бир баҳс тилга олинган-у домлага шунақа қора рангларда таъриф берилган-ки, бу одамнинг олим бўлганига шубҳаланмай қолмайди киши. Ҳолбуки, воқеа бошқача бўлган эди. Тил ва адабиёт институтининг илмий кенгашида Муҳиддинов деган кекса одам “Санглах” луғати бўйича диссертация ёқлади. Ҳимоя вақтида Аюб Фулом диссертация олдига кескинроқ талаблар кўйиб, уни қаттиқ танқид қилди. Мен Муҳиддиновни яхши билардим — у киши бағоят билимдон, форс ва араб тилларини яхши биладиган, кўпгина шарқ классикларининг, шу жумладан, Навоий ва Бедил каби шоирларнинг асарларини шарҳлайдиган иқтидорга эга эди. Шунинг учун бўлса керак, Фафур Фулом у кишига

“пир” деб қўл берган, домланинг Ургутдаги боғига ҳар йили зиёратга бориб турар эди. Хуллас, мен домлани ҳимоя қилиб, Аюб Фуломга қарши гапирдим. Қутбиддин домланинг аллақачон илмга кириб келганини, ўзбек матншунослигида катта олим сифатида ўрин тутишини, бугун диссертация ҳимоя қилиш ҳар қандай таъмадан, моддий манфаатдорликдан узоқ эканини таъкидладим. Илмий кенгаш домлани ёқлаб овоз берди.

Бир замонлар бўлиб ўтган бу воқеада ҳеч қандай фавқулоддалик йўқ. Аюб Фуломнинг танқидий чиқишида бирор ёвуз ниятни кўриш мумкин бўлмаганидай, Қутбиддин домлани ҳимоя қилиб чиқишни ҳам бирон бир афсонавий қаҳрамонлик қаторига қўшиб бўлмайди.

Албатта, бизлар ҳаммамиз — ўтганлар ҳам, ҳозир умргузаронлик қилаётганлар ҳам одаммиз ва одам сифатида нафақат юксак фазилатларга, балки муайян айбларга, гуноҳларга, қусурларга ҳам эгамиз. Албатта, бир-биримизнинг қусуримизни айтиб турганимиз кони фойда. Фақат шу билан бирга, айниқса, ўтганларнинг ҳақиқий сифатларини айтиш ҳам, эслаб туриш ҳам савоб.

Аюб Фулом кимгадир манзурдир, кимгадир хушёқмас. Лекин нима бўлганида ҳам у катта олим эди, олим сифатида миллий онгимизнинг юксалишида, маданиятимиз ривожига катта ўрин тутди. У тилшунослик илмининг инжа заргари сифатида яшашда давом этмоқда.

2000

Зикриё Мирҳожиев жумбоғи

Бизга дорилфунунда ўзбек совет адабиётидан маърузаларни Зикриё Мирҳожиев ўқиган эди. “Ўзбек совет адабиёти” деганимиз 1917 йилдан кейин яратилган адабиёт бўлиб, ўша кезларда бу тарих бор-йўғи 35 йиллик муддатни қамраб оларди: Табиийки, бу тарих ҳам бир нуқтада тўхтатиб қўйилмаган, бир тўлқин отиб, бир сокин ҳаракатланаётган жонли жараён эди. Бундай қисқа муддат ичида яратилган асарлар ҳам бармоқ би-

лан санарли эди, масалан, бор-йўғи тўрт-бешта роман, беш-олтита қисса, тилга олишга арзимайдиган ўн беш-йигирмата ҳикоя, яна ўнтача драма мавжуд эди холос. Бунинг устига бу тарихнинг ўзининг қисқалигига қарамай, у яна сунъий равишда қисқартирилган, ундан кўпгина ёзувчи ва шоирлар халқ душманлари сифатида чиқариб ташланган эди. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Фулом Зафарий, Элбек, Боту, Усмон Носир ва яна шунга ўхшаш ўнлаб адибларнинг номи тарихдан бутунлай ўчириб ташланган, асарларини ўқишгина эмас, қўлга олиш ҳам қатъиян тақиқланган, бунинг устига, жадид ёзувчилари ҳам қувғинда эди. Уларнинг биронтасининг ижоди ҳақида маъруза ўқилмас, биронта асари таҳлил қилинмас эди. Бу китобларни ўқиб кўрмоқчи бўлган одамнинг ҳамма уриниши беҳуда кетарди. Хуллас, таъқиблардан ва қатлиомлардан омон қолган ҳукмрон мафкура талабларига озми-кўпми тўғри келадиган ёзувчилар ижодидангина иборат бўлган адабиёт тарихи — агар уни “адабиёт тарихи” деб аташ мумкин бўлса, бениҳоя ғариб ва ўта чўлтоқ бўларди.

Иккинчидан, “Ўзбек совет адабиёти” деганимиз тарих билан, тўғрироғи, партия тарихи билан чатиштирилган ҳолда ўқитиларди, яъни бевосита адабиётга ўтишдан аввал ижтимоий-сиёсий даврларга тавсиф берилар, натижада, инқилобнинг оламшумул аҳамияти, ҳарбий коммунизм, янги иқтисодий сиёсат, мамлакатни саноатлаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, “сталинча” беш йилликлар ва ниҳоят уруш ҳақидаги гаплар адабиёт ҳақидаги гаплардан бир ярим-икки ҳисса ортиқроқ бўларди. Бундай аҳвол фақат олий ўқув юртларидагина эмас, ўрта мактабларда ҳам, ўша даврнинг атамаси билан айтганда, тўлиқсиз ўрта мактабларда ҳам мавжуд эди. Адабиёт ўқитишдаги бундай схема марказдаги схемадан айнан нусха кўчириш асосида вужудга келган бўлиб, адабиётни ўқитишда учига чиққан вулгар социологизмни туғдирар, бунинг оқибатида эса адабиётда мавжуд бўлган жамики нафосат ва гўзаллик маҳв этилар, у сиёсатнинг бир бўлаги ва маддоҳи сифатидагина талқин қилинарди. Бу ўринда ҳам собиқ шўро тузумининг ақл бовар қилмайдиган ғаройиботларидан бирини кўрамиз — “вулгар социологизм”

30-йилларнинг бошида зарарли, реакцион, гайриилмий метод сифатида қаттиқ қораланган, бу ҳақда қарорлар қабул қилинган, мақолалар ёзилган, мажлислар қилинган бўлса-да, амалда 40-йилларда бемалол яшашда ва адабиёт ҳақидаги тасаввурларни заҳарлашда давом этмоқда эди.

Зикриё Мирҳожиев бизга ана шу фандан дарс берарди. Аммо маърузаларида ўзбек адабиёти ҳақидаги ҳақиқатнинг юздан бирини ҳам айтиш имконига эга эмасди, шўроларнинг адабий сиёсати туфайли бу адабиётнинг чўлтоқ ва ғариб бўлиб қолганини айтолмас эди, аксинча, асл асарлари қувиб чиқарилиб, уларнинг ўрнини ўртамиёна ва ҳатто паст савиядаги, бироқ мафкура чилдирмасига шох ташлаб хиром қилгувчи асарлар билан тўлдирилган адабиётни шўро сиёсатининг “зўр тантанаси” сифатида биз— талабаларнинг онгига сингдирмоғи даркор эди. Зикриё Мирҳожиев жуда хушсуврат одам эди. Биринчи марта дарсга киргандаёқ унинг ташқи қиёфаси, шакли-шамойили ҳаммамизни ром этган эди. У ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшларда бўлиб, бўйи ўртадан баландроқ, қомати тик, жиккаккина эди. Унинг қомати ҳар қанча келишган бўлмасин, спортчиларнинг қоматига унча ўхшамас эди. У алланечук қувватдан, чайирликдан маҳрумдек кўринарди. Боши бироз чўзинчоқроқ, диккайиб турган сочлари қалин ва қора, қошлари ҳам, йирик-йирик кўзлари ҳам тимқора. Кўзларига тикилиброқ қарасангиз, уларда алланечук тубсиз теранлик борлигини, алақандай интиҳосиз гусса уларга соя ташлаб турганини кўрардингиз. Айни чоғда унинг чеҳрасида тажанглик ҳам зуҳур этиб турар, тез-тез нимадандир асабийлашиб, бўлар-бўлмас нарсаларга сиқилаверадиган одамдай кўринарди. Кейинчалик бу тахминимиз тўғри эканига ишонч ҳосил қилдик. Зикриё ака эзмаликни ёқтирмайдиган, анчамунча камгап, ҳуда-беҳудага кулавермайдиган одам экан. Зикриё ака талабаларни хушламас эди десак унча тўғри бўлмас. У ҳар қайси талабага ўзига яраша муомала қилар, лекин ҳеч ким билан оғиз-бурун ўпишиб кетмас, улар билан ўзининг орасида ҳаммаша маълум бир масофани сақлаб туришга ҳаракат қиларди. Умуман, унинг теварагида алақандай ихота

худуди бор эдики, бу худудни домла давлат чегарасидай хушёрлик билан қўриқлар, у ерга бирон бегона одамнинг қадам босишига йўл қўймас эди.

Зикриё ака биринчи дарсни талабалар билан танишишдан бошлади — ҳаммани бир-бир ўрнидан турғазиб исми-шарифини, қайси вилоят ёки шаҳардан эканини, ота-оналари кимлигини сўраб-суриштирди, талабанинг қизиқиш доирасини аниқлайдиган саволлар берди, кейин маърузасини бошлади. Лекин мен кейинчалик бу танишув домлага нима зарури борлигини тушунолмай, анчагача ҳайрон бўлиб юрдим, негаки, домла кейинчалик бирон марта ҳам биронтамизни номимиз ё фамилиямизни айтиб чақирмади, уларни эслаб қолган-қолмаганини ҳам билолмадим. Ҳар ҳолда, Зикриё аканинг бир ажойиб одати бор эди — у ўғил болаларнинг ҳаммасини “Мамадали” деб, қизларни эса “Ойниса” деб чақирарди. Ўша кезларда Ҳамза номидаги театрда бир комедия қўйилган эди, унинг бош қаҳрамонлари Мамадали ва Ойниса деб аталарди. Билмадим, бу қаҳрамонлар Зикриё акага ёқиб қолганми ёки бошқа бирон сабабданми, ҳар қалай, ҳаммани орқасидан ҳам, юзига ҳам шу номни айтиб мурожаат қилаверар эди. Баъзи-баъзида эса ўғил болаларни “Мамадали” дейиш эсидан чиқиб қолиб, тўғридан-тўғри “қора бола” деб чақирарди. Домланинг бунақа муносабати аввал ғалатиноқ туюлган бўлса ҳам, кейинчалик ҳаммамиз ўрганиб кетдик. Унинг бундай муомаласи ҳеч кимга малол келмас эди, чунки биз буни ўзига хос ҳазил, енгил мутойиба деб қабул қилар эдик.

Зикриё ака филология фанлари номзоди эди. Бугун “фалончи фан номзоди” деган гап ҳеч кимни ажаблантирмайди. Аммо у вақтларда, 40-йилларнинг охирида, урушдан кейинги дастлабки йилларда аҳвол бошқача эди. Филология фанлари номзодлари бутун Ўзбекистон бўйича йиғиштириб келганда ё тўртта ёки бешта чиқарди. Бунинг устига, негадир фан номзоди савлатидан от ҳуркадиган ўрта ёшлардаги дуркунгина одам бўлмоғи керак деб ҳисобланарди. Зикриё ака эса ҳали ёш, бунинг устига бақувват от тугул, бирон қирчанғини ҳам хуркита оладиган сиёқи йўқ эди. Умуман, талаба халқи кўп ғалати бўлади — у ўзи билиши керак бўлган фан соҳасини билмаса билмайдики, лекин

ўқитувчи ҳақида у ҳали аудиторияга кириб улгурмасданоқ ҳамма нарсани билиб олган бўлади — ким, неча марта уйланган, бола-чақаси борми-йўқми, чап оёғининг синчалоғи қанақа ўсган, бугун қайси ёнбоши билан турган — шунга ўхшаш маълумотларни истаганча сўранг, талаба жавобни қалаштириб ташлайди. Талабаларнинг симсиз телефонлари берган маълумотларга қараганда, Мирҳожиев энг ёш фан номзодларидангина эмас, у анча иқтидорли, қалами ўткир, фикрлаши ўзига хос, умуман, келажагидан кўп нарса кутса бўладиган умидли ёш олимлардан эди.

Домланинг маърузаларидан, ўзаро мубоҳасаларидан, баъзи бир мулоҳазалари ва луқмаларидан чиндан ҳам иқтидорли экани, бадий адабиётнинг нафосатини, гўзаллигини нозик тушунишини, адабиёт тарихини чуқур билишини пайқаб олиш қийин эмасди. Адабиёт тарихини билмасликнинг иложи ҳам йўқ эди-да, чунки 30 йиллик оловли йилларни қамраб олувчи тарих ўзининг жамики бўронлари, тўфонлари, алғов-далғовлари, ҳалокатли гирдоблари билан бирга бошдан-оёқ унинг кўз ўнгида кечган эди ва ҳатто айрим ҳолларда домланинг ўзи бу тарихнинг фаол иштирокчиси ҳам бўлган эди. Албатта, Мирҳожиевнинг ўзи яхши кўрадиган адиблари, шоирлари ҳам бор эди. У айниқса, Ойбекни яхши кўрар, унинг ижодини ўтганда ҳар қандай беписанд гапларни, кесатиқ ва пичингларни йиғиштириб қўяр, маърузани ҳам роҳатланиб, ёйилиб ўқирди. Унинг севган шоирларидан яна бири Шайхзода эди. Гарчи Шайхзода ижоди у пайтларда дастурларга кирмаган бўлса-да, Зикриё ака турли муносабатлар билан унинг номини тез-тез тилга олиб турар ва шеърларига юксак баҳо берарди. Фафур Фулом ҳам унинг севимли ижодкорлари қаторидан ўрин олганди. Домла Фафур Фуломни Шарқнинг буюк шоирлари сирасига киритар, унинг ижоди тўғрисида гапирганда эса шеърларининг сиёсий йўналишини кенг гапирарди (у пайтларда сиёсатни мадҳ этиш бадийликнинг узвий қисми деб ҳисобланарди). Лекин ҳеч қачон бу билан чекланиб қолмасдан, Фафур Фуломнинг бадий тафаккури тўғрисида кўпроқ гапирар, унинг поэтик образлари дунёси бениҳоя ўзига хос ва турфа хил эканини, айна ана шу ўзига хосликда шоир истеъдодининг қудрати

яққол ифодаланишини уқдирарди. Мирҳожиев Фафур Фулом ижодини жуда яхши билар, ундан кўплаб шеър-ий парчаларни ёддан келтирарди.

Умуман, Мирҳожиев бирон марта маърузасини қоғозга қараб ўқиганини билмайман. У аудиторияга қоғоз кўтариб кирмас, доскадан ҳам фойдаланмас, аҳён-аҳёндагина баъзан ижодкорларнинг 20 ва 30-йилларда нашр этилган ва аллақачон ноёб бўлиб улгурган китобларини талабаларга кўрсатиш учун кўтариб келарди. Кези келганда шуни айтмоқ керакки, Зикриё аканинг жуда бой кутубхонаси бор эди. Кейинчалик бирга ишлаган йилларимизда домла бизни уйига таклиф қилган эди. Ўшанда бир хона кутубхона қилиб қўйилганини, унда замонавий ўзбек адабиётининг кўпгина кутубхоналардан ҳам топиб бўлмайдиган китоблари мавжудлигини кўриб ҳайрон қолган эдим — чунки бизнинг замонамизда муайян китобларни омон сақлаб қолишнинг ўзи жуда хатарли эди — бунинг учун одамдан катта жасорат талаб қилинарди.

Ҳа, Зикриё ака ўзининг иқтидори ва билими билан талабаларнинг ҳурматини қозонган домлалар сирасига кирарди. Аммо шу билан бирга, Зикриё аканинг педагогик фаолияти бир текис, равон кечган, маърузаларида ҳам ҳамма нарса ҳамиша жойида бўлган эди десак, эҳтимол, бу гап ҳақиқатдан бироз йироқроқ бўлар. Домла айрим мавзуларни илҳом билан кўтаринки ҳолда ўқигани ҳолда, баъзи бир мавзуларни ғоятда асабий кайфиятда, тажанглик билан пешонаси тиришиб ўқирди. Бундай пайтларда у гапларини ичидан зўрға сиқиб чиқараётгандай, ўзи гапираётган типлардан ўзининг энсаси қотиб кетаётгандай кўринарди. Масалан, Ҳамза Ҳакимзода ижодини ўтганда унинг ҳаёт йўлини, инқилобдан аввалги ижодини, шеърятини апил-тапил гапирардию драматургиясига ўтганда “Бой ила хизматчи”ни кўрганмисизлар, деб сўрарди. “Кўрганмиз” деб жавоб бердик. “Кўрган бўлсаларинг яхши, кўрмаган бўлсаларинг театрга бориб кўриб қўйинглар ёки китобдан ўқиб олинглар” дерди-да, шу билан маърузага якун ясарди. Домла нима учундир Садриддин Айний ижодини ҳам унча хуш кўрмас эдилар — унинг асарлари тўғрисида мақтов гапларни кўп гапирмас, аксинча, уларга беписандроқ муносабатда экани билиниб қоларди.

Баъзан Айний қаҳрамонларига шунақа антиқа таърифлар берар эдики, бу таърифлар кейинчалик талабалар ўртасида машҳур бўлиб, тилдан тилга ўтиб юрарди. Масалан, “Бухоро жаллодлари” қиссаси ҳақида гапирганда, домла ундаги образлардан бирига ғалати таъриф берганди. Бу — Ҳамраговбоз образи эди. Эсингизда бўлса, у ўғри ва ҳатто ўғрибоши бўлган, кейин жаллодлик қилган. Домла унинг таърифини келтиргандан сўнг, зўр ва абжир ўғри бўлганини кўрсатиш учун “Ҳамраговбоз ҳўкизнинг боласини қўлтиғига қисганича баланд девордан бир сакраб ўтиб кетарди”, деди. Ўзининг одатига кўра, бу қаҳрамоннинг ҳам отини айтмай, уни “қора бола” деб атаган эди. Кейинчалик, “қўлтиғида ҳўкиз билан сакраб девордан ошиб ўтган “қора бола” деган ибора талабалар ўртасида машҳур бўлиб кетди.

Домланинг юраги торлиги, асаблари ўта толиққани, қаноатсизлик унга панд бера бошлагани яна бир воқеада яққол кўринган эди. Ўқув юртида амал қилувчи қоидага биноан курс бўйича маърузалар ўқиб, амалий машғулотлар ўтказиб бўлингач, имтиҳон бўлади. Бизнинг гуруҳимиз ўн бир кишидан иборат эди. Имтиҳон куни етиб келди. Домла имтиҳон билетларини стол устига ёйиб қўйди. Мен оқсоқол сифатида баъзи бир юмушларини қилиб, домлага қарашиб турибман. Ниҳоят, билет олиб, жавобга тайёрланиб ўтирган талабалардан бири “домлажон, жавоб берсам майлими?” дея ижозат сўради. Домла бош ирғаб рухсат берди.

Билетнинг биринчи саволи “Ҳамза Ҳақимзоданинг инқилобдан кейинги ижоди” деган савол экан. Талаба ўша даврнинг таомилига кўра гапни “бисмилло” дея бошлади.

— Улуғ октябрь социалистик революцияси асрлар мобайнида эксплуатация кишанлари остида эзилиб ётган ўзбек халқи учун янги бахтли ҳаёт эшигини очиб берди.

Жавобнинг биринчи сўзларини эшитиши биланоқ домланинг энсаси қотди, пешонасидаги ажинлар чуқурлашиб, қора қошлари чимирилиб кўтарилди бошлади. Ниҳоят, “очиб берди” деган иборагача чидади-да, талабанинг гапини кескин бўлди.

— Қисқароқ гапиринг!

Талаба негадир давом этиш ўрнига, гапини яна такроран бошлади. Бу гал гап “эзилиб ётган” деган иборага етганда домла янада асабийроқ оҳангда “қисқароқ” деди. Талаба учинчи марта гапини “Улуғ Октябрь инқилоби”дан бошлади. Домланинг сабр косаси лиммо-лим тўлиб бўлганди.

— Ҳая, Мамадали, биласанми ўзинг? — деб сўради у. Талаба комил ишонч билан “Биламан” деб жавоб берди.

— Шуни айтмайсанми? Қани, зачеткангни бер, — деб буюрди домла ва зачеткага “аъло” баҳо қўйди. Кейин иккинчи талабани оғиз очишга қўймай, ундан ҳам “биласанми?” деб сўради. У ҳам “биламан” деб жавоб берди ва “аъло” баҳога сазовор бўлди. Тўртинчи талабадан бошлаб, қолганлари домлани ортиқча уринтириб ўтирмай, билетни олишлари биланоқ, ундаги саволни ўқиб ҳам кўрмай, “биламан!” деб хитоб қилишар ва дафтарчаларига “аъло” баҳони ёздириб олардилар. Имтиҳон рўйхатида биргина бола баҳо олмай қолди. “Бу қора бола имтиҳонга келмадими?” — деб сўради домла. Мен унинг хастахонага тушиб қолганини айтдим. “Биладими ўзи?” деб сўради домла. “Ҳа, биледи, ҳаммамиз яхши тайёрланганмиз” деб жавоб бердим мен. “Майли, бундай бўлса унга ҳам аъло” деди-да, имтиҳон рўйхатига имзо чекди у. Имтиҳон тугади, у Гиннеснинг рекордлар китобига кирадиган даражада қисқа муддатда, бор-йўғи 25 минутда бўлиб ўтганди.

Бу фаройиб имтиҳоннинг довуғи дарҳол бутун факультетга тарқади ва ундан чиқиб шаҳар бўйлаб ҳам ҳар хил миш-мишларга сабаб бўлди. Ниҳоят, газеталардан бирида олий ўқув юртларидаги ўқув ишларининг аҳволи тўғрисида бир танқидий мақола чиқди ва унда Мирҳожиевнинг номига ҳам аччиқ-тирсик гаплар айтилди. Лекин у бу галвалардан осон қутулди. Уни ишдан ҳам четлатишмади, бирон ҳайфсан ҳам эълон қилишмади.

Орадан йиллар ўтди. Мен Зикриё ака ҳақида, айниқса, унинг тажанглиги ва айрим маърузаларига “масъулиятсиз” қараб, чала-ярим ҳолда ташлаб кета-бериши тўғрисида жуда кўп ўйладим. Ахир, иқтидорли, ўз соҳасини биладиган бу одам нега шундай қиларди? Бу савол бора-бора мен учун осонликча ҳал қилиб

бўлмайдиган “Зикриё Мирҳожиев жумбоғи”га айланди. Жуда кўп ўйлашлардан кейин ўзимча шундай бир хулосага келдим: Зикриё ақлли одам сифатида ўзи ўқийётган “фан”нинг думи юлинган қушга айлантриб қўйилганини яхши тушунган, унда қатлиомлар туфайли пайдо бўлган бўшлиқлар ҳар хил мафкурабоп, лекин бадииятдан маҳрум асарлар билан тўлдирилганини ҳам яхши билган. Ҳеч шубҳа йўқки, мамлакат тарихидаги фожеалар билан ўтган ва эҳтимолки, у ўз кўзи билан кўрган, шахсан бошидан кечирган даврларнинг бугун оғиз кўпиртириб мақталиши ҳам унга жуда малол келган. У ҳақиқатни гапира олмаган, ёлғон гапиришдан эса ҳазар қилган. Ишни ташлаб кетиш ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки кўп зиёлилар ўқитувчиликдан бошқа ишга ярамайдилар. Мирҳожиев худди Искандарнинг шохи борлигидан хабардор сартарошдай дардини кимга айтишни билмай, аҳволдан оғиз очишдан қўрқиб юраверган, маърузаларида эса ҳақиқатни айтиш истагини пичинглар ва кесатиқлар билан ҳаспўшлашга интилган, бунинг иложи йўқ вақтида эса маърузани чала қолдириб, шартта аудиториядан чиқиб кетаберган. Зикриё ака шахматни жуда яхши кўрар эди. Ўзи ҳам биринчи тоифали шахматчи кучида ўйнарди. У аввалига Ҳамза театрининг баъзи бир шахматчи артистлари билан улфат бўлди, кейин эса Горький боғидаги чойхонада Хўжаев, Ҳожибеков, Улуғбек Элбеков каби шахматчилар билан дона сурадиган бўлди. Менинг назаримда, шахмат Зикриё аканинг ҳамдарди, дил малҳами бўлган — у кўнглидаги айтилмаган гаплар аламини шахматдан олган, сиқилганлари, асабийлашишлари хуморини шахматдан чиқарган. Албатта, шахмат, ундаги киши эркини чекламайдиган имкониятлар, руҳият юксакликларига кўтарилиш, бемалол парвоз қилиш Мирҳожиевнинг безовта кўнглига қай бир даражада малҳам бўлган. Лекин уни бутунлай даволай олган эмас. Зикриё ака авжи қирчиллама ёшида ўпка касалига дучор бўлди. Афсуски, тиббиёт ўша кезларда бу хасталикни даволаш йўлини ўрганиб олганича йўқ эди. Бу ўзига хос идрокли, қобилиятли инсон ўн гулидан бир гули очилмай, бу дунёнинг нашъу намосини ҳеч қанча тотмай оламдан ўтди. Унга Оллоҳнинг раҳматлари ёғилсин.

Тоҳирий ким эди?

Тоҳирий домла педагогика фанидан дарс берар эди. У пакана бўйли, миқти гавдали, боши катта, тепакал одам эди. Вазни бир мунча оғир бўлса-да, ҳаракатлари чаққон, юришлари бардам эди.

У дарсга киргандан кейин кўп ўтмай, ҳаммамизнинг меҳримизни қозониб олди. У ўзбек тилини жуда яхши билар, ҳар бир сўзни чертиб-чертиб, дон-дон қилиб талаффуз этарди. Унинг сўз бойлиги жуда катта, кўпинча жуда мавҳум ва мураккаб тушунчаларни ҳам оддий сўзлар билан тўла-тўкис ифодалаб берарди. У бизни педагогика дунёсига олиб кирди, бу борада кўзимизни очди. Бу дунё ҳам курашларга бой дунё экан, унинг тарихини ҳам кўпгина гоёларнинг драматик тўқнашувлари, айрим мутафаккирларнинг аламли ва фожиона тақдирлари ташкил қилар экан. Биз биргина “педагогика” сўзининг замирида шунча тарих, шунча кураш, шунча тақдирлар ётганини кўриб, лол қолганча бу фаннинг қонун-қоидаларини ўзлаштирдик.

Тоҳирий домла ўз соҳасини мукамал билар эди — ҳар бир маърузаларда унинг айтганидан кўра билгани айтолмай қолиб кетаётган гапидан кўпроқ экани сезилиб турарди. Фақат унинг маърузаларида, тўғрироғи, педагогика фанининг дастурида битта нуқсон бор эди — унда шарқ педагогикасига бир соат ҳам ўрин ажратилмаган эди. Шарқ мутафаккирлари, шоирлари ва файласуфлари инсон тарбияси тўғрисида, комилликка эришиш йўллари ҳақида ўрта асрларда ҳам, ундан кейин ҳам шу қадар кўп мулоҳазалар юритишган, концепциялар яратишган эканки, уларнинг кўпчилиги бугун ҳам заррача қимматини йўқотган эмас. Тоҳирий домла буларни билмаган бўлиши мумкин эмас, аммо улар тўғрисида гапириш имконига эга бўлмаган. Бу гапларга ордан анча йиллар ўтиб, ўзим ҳам педагогик фаолият билан шуғуллана бошлагандан кейингина озми-кўпми ақлим етадиган бўлди.

Талабалик йилларида эса ҳар бир домланинг оғзидан чиққан гапи ҳақ, илм деганлари бундан ортиқ бўлмайди, деб юра берганмиз. Тоҳирий домла жуда зиёли одам эди. Унинг савияси кенг, билимлари нафақат педагогика соҳасида, балки бошқа соҳаларда ҳам

гойтада чуқур эди. У ҳаётнинг кўп томонлари ҳақида бемалол фикр юритар, турли-туман замонавий қарашлар билан баҳслашар ёки уларни маъқуллар эди. Баъзан у бевосита педагогик муаммоларни нарироққа суриб қўйиб бўлса-да, бизга инсон ҳаётининг мазмуни, яшашдан мақсад каби “мангу” масалалар ҳақида гапириб кетар, бу гаплар бизни ўйлантириб қўяр ва биз дарсдан кейин ҳам улар тўғрисида ўзаро жанглари давом эттирар эдик. Хуллас, Тоҳирий домла тафаккуримизнинг пояма-поя ўсиб боришига катта таъсир кўрсатди.

Бир куни домла курсимиздан икки-уч талабани уйига таклиф қилди. У киши ҳозирги Дархон маҳалласининг атрофларида, дабдурустдан топиш анча қийин бўлган бир тор кўчанинг охирида турар эканлар. Эскироқ икки табақали эшикдан ичкарига — ҳовлига кирилади — унда оврўпача тарх асосида қурилган шинамгина уй бор экан. Домла дастурхон ёзди, бизни тансиқ таомлар билан сийлади. Анча вақтгача суҳбатлашиб ўтирди. Албатта, бу уйда бизни ҳаммадан ортиқ қувонтирган нарса китоблар бўлди. Китоб жуда кўп эди. Ҳар хил, ранг-баранг, катта-кичик. Домла китобга қизиқаётганимизни кўриб, жавоннинг аллақаридан бир китоб олди.

— Бир сизларга мақтаниб қўяй — домлаларинг чакана одам эмас! Мана шу китобни аканг қарағай таржима қилган.

Бу Горькийнинг “Артомоновлар иши” деган романи эди. Роман 30-йилларнинг ўрталарида босилганди. Кейин билсак, домла бошқа ҳеч нарса таржима қилган эмас экан, лекин шундай бўлса ҳам, домлага ихлосимиз ортди. Кейин биз ҳам “домламиз роман таржима қилган”, деб мақтаниб юрадиган бўлдик.

Баногоҳ домланинг бошига оғир кулфат тушди. Бу фожиали воқеа ё 1949 ё 1950 йилда рўй берди. Ўша пайтда уруш тугаб, мамлакат аста-секин изга туша борди. Дўконларда ҳар хил буюмлар кўпайиб қолди. Илгари фақат озиқ-овқат билан қизиққан одамлар энди бошқа нарсаларни ҳам харид қила бошлашди. Жумладан, одамларга хусусий мулк сифатида машиналар сотила бошланди. Лекин одамлар ҳали машинанинг маъносини тушуниб етмаган бўлсалар керак, ҳадеганда

уларни харид қилавермадилар. Машиналар дўконларда бемалол туриб қолди. Тоҳирий домла биринчилардан бўлиб машина харид қилди ва уни ўзи ҳайдай бошлади. Бу ҳам қай бир даражада янгилик эди. Унинг машинаси “Победа” русумли ўзимизда янги чиқарила бошлаган машина эди. Ҳар гал бўёқларини ялтиратиб, силлиққана юриб келиб, университет эшиги олдида аста тўхтаганида ва ундан сеvimли домламиз дўмбоққина гавдасини лапанглатиб тушиб келганида, уни кўриб жуда сеvинар ва унинг чапдастлигидан яна бир бор гурурланиб кўярдик.

Фалокат кутилмаганда рўй берди — домла қамалиб қолипти — у машинасида кетаётиб, бир кекса корейс чолни уриб юборибди-ю, чол ўша жойнинг ўзида жон берибди. Тергов ишлари бир-икки ой давом этди. Кейин уни суд қилишадиган бўлишди. Бошқаларга ибрат бўлсин учунми ё ҳуқуқий билимларни тарғиб қилиш учунми — уни дорилфунунга олиб келиб, студентлар иштирокида суд қилмоқчи бўлишди. Белгиланган куни, белгиланган вақтда одамлар ўртасида “Черний ворон” номи билан машҳур бўлган қамоқ машинаси дорилфунун эшиги олдига келиб тўхтади. Бир гуруҳ талабалар уни қарши олди. Милиционер машинанинг орқа томонидаги эшигини очди. Унинг ичида бир метрча нарида ўқлогидек йўғонликдаги темирдан яна панжара ясалган экан. Унинг ҳам эшигига каттагина қулф осилган. Домла ана шу темир қафас ичида ўтирибди. Бир маҳал у бизни кўрди шекилли, ўрнидан турди ва панжара олдига келиб, қулочини икки томонга ёйганча, бизга талпингандай бўлди.

Воқеа авжи ёз фаслида рўй бермоқда эди. Кун жуда иссиқ. Қамоқхона машинасининг устидаги темир қафаснинг биронта ҳам тешиги йўқ. Машинанинг борти ҳам, панжаралари ҳам қўл тегизса куйдирадиган даражада қизиб кетган. Домла қафас ичида яланғоч бўлиб олган — устида кенг ва почалари узун трусикдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Бутун баданидан шаррос тер қуюлади. Бадани мисдек ялт-юлт қилади. Назаримда у темир қафасга қамалган, ноиложликдан ўзини қаерга уришни билмаётган арслонга ўхшарди.

Кейин суд бошланди. Нобуд бўлган чол ичган экан, кўчадан ўтишда қоидани ҳам бузган экан. Аммо суд

буларнинг ҳеч қайсисини инобатга олмади. Чунки машина урмасдан аввал чолгача бўлган масофа зудлик билан тормозни босиб, машинани тўхтатиб олишга етарли экан. Шунинг учун машина ҳайдаган одам, яъни домла тўла айбдор, деб топилди ва беш йил қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Нима бўлганда ҳам, домланинг бошида шу кўргилик бор экан, қамоқнинг қозонига насибаси қўшилган эди — туппа-тузук дарс бериб, кўча-кўйларда кечагина мағрур қадам ташлаб юрган одам кўз очиб юмгунча жиноятчи бўлди-қолди.

Бу орада мен ўқишга кетдим. Қайтиб келганимдан бир-икки йил ўтиб-ўтмай, домлам ҳам ўша борса-келмас жойлардан муддатини ўтаб келди. Келгандан кейин яна дорилфунунга, ўқитувчилик ишига тикланди. Домла қайтиб келгач, яна аввалгидай кўтаринки руҳ ва илҳом билан маърузалар ўқишда давом этдими ёки шашти пасайиб, дарсларидан ҳам путур кетдимийўқми — билмайман. Табиийки, мен домланинг кейинги дарсларига кирганим йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам унинг юриш-туриши, феъл-атвори, авзойига қараб қаноти қайрилганини, аввалги шиддати қолмаганини, ичида, руҳида нимадир ўзгарганини пайқаш қийин эмас эди. Ҳар ҳолда, қамоқ холангизнинг уйи эмас, у ҳар қандай соғлом одамнинг рангини бемалол заъфарон рангга бўяй олади.

Шундан кейин бир неча муддат мобайнида мен ўзим билан ўзим овора бўлиб, домла билан тез-тез учрашиб туриш имкони бўлмади. Йиллар ўтиши билан ҳаёт ҳам ўзгара борди. Ниҳоят, ошкоралик ва қайта қуриш йиллари келди. Мен бир-икки йил ўқитувчилик қилиш билан бирга, факультетда бошланган партия ташкилотининг қотиблиги вазифасини ҳам бажаришимга тўғри келди. Ўзимиз ўтказадиган мажлислар камлик қилганидай менга ўхшаш қотиблар зиммасига ойда икки марта дорилфунун партия қўмитасининг мажлисида ҳам иштирок этиш вазифаси юкланган эди.

Партком мажлислари одатда партияга қабул масаласидан бошланар эди. Навбатдаги мажлислардан бирида домла Тоҳирийни партияга қабул қилиш масаласи кўрилди. Одатда бундай қабуллар расмий тарзда амалга оширилар ва партком аъзолари номигагина бириккита савол бериш билан чекланиб, “қабул қилин-

син”, деб қўя қолар эдилар. Лекин бу гал бошқача бўлди — ҳаммани бир савол қизиқтириб қолди — ахир етмишларни қоралаб қўйибсиз, шу пайтга қадар қаерда эдингиз? Нега ариза бермадингиз?

— Мен шу пайтга қадар ўзимни партиёга нолойиқ, номуносиб деб ҳисоблардим. Шунинг учун ариза берган эмасман.

Домланинг бу жавоби ҳаммани ҳанг-манг қилиб қўйди. Бутун мажлис аҳли шивир-шивир гапларини йиғиштириб, бутун вужудлари кулоққа айланиб, савол-жавобларни тинглай бошлашди.

— Партиёга номуносиб бўлганингиз нимада кўринар эди?

Ўша кезларда партиёвий мунофиқлик ўзининг авж пардаларига кўтарилди. Ахир, партиё аъзоси бўлиш учун тўлдириладиган анкета ҳам очикдан-очик пулга сотиладиган бўлди — бундан ортиқ риёкорликни тасаввур ҳам қилиш мумкин эмас. Домласи тушмагур, билмадим, бу гапларнинг ҳаммасидан беҳабар эканми, ҳали ҳам партиё олдида рост гапириш керак, деган ақидага амал қилар эканлар.

— Партиёга нолойиқлигим шунда бўлган эдики, мен то сўнгги пайтларга қадар миллатчилик ғояларига сиғинар эдим!

Тўсатдан партком мажлисида бомба портлагандай бўлди — ахир, “миллатчилик” деган сўз партиё тилида ёлғиз айтилмас эди, унга албатта, “буржуа” деган сифат қўшиб айтиларди ва “буржуа миллатчилиги” деган гап партиёнинг энг ашаддий душмани ҳисобланарди. Ахир, партиё етмиш йилдан бери ана шу миллатчиликни таг-томиригача, энг сўнгги нухаларигача қизиган омбир билан юлиб ташлашга ҳаракат қилиб келмадими? Орамиздан миллатчилик йўқ бўлсин, мафкурамиз соғлом бўлсин, деб миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритмадими? Энди бўлса, мана оқибат — дорилфунуннинг ишонган домласи “мен миллатчиман” деб ошқора кўкрагига уриб ўтирипти. Бунақаларни дарҳол йўқотиш керак. Аҳвол жиддий тус олди. У ер-бу ердан домлани қораловчи гаплар эшитила бошлади. Мен ҳам сўз олдим:

— Мен студентлик давридан бери домлани билман. Бу одам бизга на дарсда, на дарсдан ташқари, на

кейин бирга ишлаган пайтларда ҳам бирон оғиз миллатчилик руҳида гап айтган эмас. Биз унинг самимийлигини қадрлашимиз керак. Модомики, “мен ўша иллатдан холи бўлганимдан кейин партиёга ариза бердим”, деяётган экан, унга ишониб, сафимизга олишимиз керак.

Яна бир-икки киши шу маънода гапирди. Ниҳоят, партком аъзолари қийинчилик билан бўлса-да, Тоҳирий домлани партиёга олиш ҳақидаги қарорни тасдиқлади.

Можаронинг ҳаммаси кейин — шаҳар партиё кўмитасида бошланди — Тоҳирий домланинг ҳужжатлари етиб келиши билан шаҳар кўмитасидагилар дорилфунун парткомини ўртага олиб талаша бошлашди.

— Ана, кўрдиларингми! Дорилфунун миллатчилар уясига айланиб кетган. Биз хушёрлик қилмаганимизда, партиё сафига ниқобланган душман кириб оларди. Ана унда кўрардингиз! Бу масала жуда жиддий, сиёсий масала. Мафкура билан ҳазиллашиб бўлмайди...

Шунга ўхшаш шаллақилик билан айтилган гаплар ҳар хил катта-кичик партиё ташкилотларида салкам ярим йил давом этди-ёв. Кейин қайси бир амалдорнинг бир аёл билан дон олишувлари тилга тушиб, дорилфунун масаласи бироз унут бўлди.

Тоҳирий домла эса ўшандан кейин ўнгарилмади — бу ажойиб инсон одамлар учун хизмат қилди, улар учун кучини, қалб кўрини аямади, қанча-қанча талабаларнинг қалбини илм нуридан мунаввар қилди. Аммо жамиятда унинг меҳнатлари қадр топмади. Шоир айтганидек, “пешонасини силашга бир меҳрибон қўл... нондек арзанда” бўлди. Бироқ, барибир шундоқ одамларнинг яшагани туфайли бу олам тенгсиз гўзал.

2002.

Хаёллар бандаси

Солиҳ Қосимов дорилфунунда кўз очиб кўрган домлаларимиздан бири эди. Жиккаккина, қорамағиз, чувак юзли, ўткир қирра бурунли бу одам ўша кезларда ёш бўлса ҳам “бўладиган” адабиётшунос сифатида танилган эди. Ўша кезларда, яъни 47—48-йилларда унинг

С.Азимов ва Ubайдуллаев билан биргаликда ёзган бир мақоласи тилларга тушибди. “Звезда” ва “Ленинград” журналлари ҳақида партиянинг қарори чиққан. Адабиётда ва санъатда шафқатсиз синфий кураш ишлари авжига чиққан, “ғоявийлик” учун кураш шиори остида қанчадан-қанча ёзувчи ва шоирларнинг “миси чиқарилиб, беллари синдирилаётган” кезлар эди. Шундай шароитда С.Қосимов ҳам, унинг шериклари ҳам ғоявий курашнинг содиқ солдатлари сифатида майдонга чиқдилар.

Юқорида зикр этилган мақола ёзувчи Парда Турсуннинг “Ҳақ йўл” қиссаси ҳақида эди. Парда Турсун 30-йилларда адабиётга кириб келган бўлиб, гоҳи-гоҳида кичикроқ ҳикоячалар ёхуд репортажга ўхшаган очерклар ёзиб юрар, ҳали бирон бир салмоқли асар билан ўзини кўрсатмаган эди. “Ҳақ йўл” унинг биринчи йирик асари бўлиб, автобиографик жанрда ёзилган гарибгина қисса эди. У етим боланинг саргузаштлари орқали 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошидаги ўзбек қишлоғининг ҳаётини акс эттирганди. Партиянинг “тарихий” қарорида Анна Ахматова ва Михаил Зощенко ижодидаги “ғоясизлик ҳоллари, синфий нуқтаи назарнинг йўқлиги, “буржуа объективизми” позициясига оғиб кетилгани, совет воқелигининг оламшумул ютуқларини тасвирлашга етарлича эътибор йўқлиги” қаттиқ танқид қилинган эди. Ўша пайтнинг таомилига кўра собиқ марказда айтилган бундай гаплар ҳамма миллий республикаларда ҳам кенг акс-садо бермоғи, миллий адабиётлардаги ўшанга ўхшаган иллатларни аямай фош қилиб, ҳар қандай ёзувчининг ҳам таъзирини бериб қўйиш керак эди. Парда Турсун камсуқум, ночоргина, касалванд одам эди — уни урадиган сиёғи йўқ эди, биров ҳазиллашиб “пуф” деса, ростдан қулаб тушиши ҳеч гап эмасди. Лекин начора — қуюннинг ўртасига тушиб қолди — ҳушёрликни қўлдан бермаган, “ғоявийлик” байроғини баланд кўтарган шоввоз танқидчиларимиз уни чунонам урдиларки, бирон соғ жойини қолдирмадилар. Бунақа калтак еган, тавқи лаънатлар юки остида абжағи чиқарилган ёзувчи ёзувчи бўлганигагина эмас, умуман, ондан туғилганига ҳам минг пушаймон бўлса керак.

Орадан кўп ўтмай, бу учта мунаққид Салье деган одамни уришди. Бу ногирон, қўлтиқтаёқда зўрга судралиб юрадиган одам араб, форс тилларини яхши билар, саккиз жилдли “Минг бир кеча”ни рус тилига арабчадан ағдарган ва Шарқ адабиёти ҳақида ҳам анчагина асарлар ёзган одам эди. Ўша кезларда ўзбек классик адабиётидан дарсликлар яратилмаган, катта тадқиқотлар қилинмаган ва ҳатто ўртача мақолалар ҳам анқонинг уруғи эди. Шундай шароитда “Звезда Востока” журналининг учтами-тўртта сониди унинг ўзбек адабиёти тарихига бағишланган катта тадқиқоти эълон қилинди. Бу асар ўша пайтда кўпгина адабиёт мухлисларининг, айниқса адабиёт ўқитувчиларининг жонига ора кирганди. Аммо бу шўринг қурғур муаллиф ҳам жуда “жиддий” ғоявий хатоларга йўл қўйган экан-у ўтмишдаги ўзбек шоирларининг кўпчилиги Ҳофиз, Саъдий, Румий, Фаридиддин Аттор, Жомий, Хайём каби форс-тожик классикларидан таъсирланган депти. Илгари — биз омилар ҳам худди шундай деб ҳисоблаб юрардик. Лекин кейин билсак, бу фирт жиноят экан. Бунинг нақадар оғир иллат, кечирилмас ғоявий хато эканини бизга яна ўша учта шоввоз мунаққидлар очиб беришди. Улар бу гал Сальени космополитизмда. ғарбга сажда қилишда айблаб, жуда кескин танқид қилишди. Шундан кейин кўп йиллар мобайнида Сальенинг номи матбуот саҳифаларидан ўчиб кетди. Бизнинг учта шоввоз мунаққидимиз эса “ўзбек танқидчилигининг “уч оғайни ботирлари” деган лақабни орттиришди. Биз — талабалар эса ўша кезларда ҳали кўзи очилмаган кучук болаларига ўхшардик — ҳаёт ҳодисаларини, теварагимиздаги воқеаларни чуқурроқ таҳлил қилишга, очиқ кўз билан кўришга иқтидоримиз етмасди. Бизнинг назаримизда кимда-ким бировни қанча қаттиқ урса, мажақлаб ўрнидан туролмайдиган қилиб ташласа, ўша одам зўр эди. Шунинг учун ҳам биз кичик жуссали домламизнинг бу қадар шиддаткор, бу қадар фидойи, бу қадар зўр эканига қойил қолиб, ҳамиша унинг теварагида гирди-капалак бўлганимиз бўлган эди.

Лекин эътироф этмоқ керакки, Солиҳ Қосимов фақат шунақа “шов-шувли” мақолалари билангина донг чиқарган эмасди. Унинг жиддий, салмоқли, теран мақолалари ҳам кўп эди. У адабиёт назариясидан анча

хабардор, XX аср ўзбек адабиётини, айниқса, жадидлар ижодини яхши билар, жаҳон адабиётини тузукки-на ўқиган ва уққан одам эди. Ҳар ҳолда унинг билимдонлиги, салмоқлаб ўқийдиган маънодор маърузалари бизга маъқул келар ва биз улардан анча озиқланар эдик. У талабалар билан ака-укадай унчалик яқиндан муомала қилмаса-да, босиқ, оқил, ўзини тутиб олган одам сифатида анча ҳурмат қозонган эди. Эҳтимол, шу сифатлари учун бўлса керак, тезгина кўтарилиб кетди — Тил ва адабиёт институтининг директори бўлди, бу институтда йирик-йирик тадқиқотларга раҳбарлик қилди, муҳаррир бўлди. Шўро даври таҳдидлари шароитида жадид адабиёти, унинг айрим намояндалари ҳақида холис, ижобий гаплар айтишга журъат эта олди.

Лекин ана шу фазилатларнинг ҳаммасига қарамай, домланинг баъзи бир фаройиб, янада аниқроқ айтса, галатироқ томонлари ҳам бор эди. Мен бу “томонлар”ни унинг нуқсони ёхуд бирон бир жиддий кемтиклиги дея олмайман. Бу “томонлар”нинг бошқаларга нафи тегмагандек, зарари ҳам йўқ эди. Лекин нима учун домлада бу хислат пайдо бўлган, унинг манбаи қаерда, сабаблари нимадан деган саволларга жавоб топиш амри-маҳол эди. Аммо ақл-идроки жойида, эсли-хушли, ҳар жиҳатдан соғлом фикр юритадиган одамнинг бирданига ҳавойи хаёллар дунёсига шўнғиб кетишини, хаёлий манзаралар ва муносабатлар асирига айланиб қолишини, кейин эса ярим соат ўтар-ўтмас яна аслига қайтиб, яна ўша-ўша жиддий ва салобатли одам бўлиб қолишини тасаввур қилиб бўлмасди. Шуниси қизиқки, домла ҳавойи гапларни ҳикоя қилар экан, бу гапларнинг чин эканига, ҳаётда худди шундай содир бўлганига унинг ўзи астойдил ишонар, юзидаги бирон ифодадан ёки кўз қарашларидан унинг ёлғон гапираётганини сезиб бўлмасди. Сиз унинг гапларига ишон-япсизми-йўқми — унинг учун барибир эди. Ҳавойи гаплар бошланиши билан у бу гапларнинг сеҳрига маст бўларди-ю, назаримда, бу реал дунёни тарк этиб, ўзи ҳикоя қилаётган воқеалар ва вазиятлар ҳавосидан тўйиб-тўйиб, мириқиб нафас оларди.

Мен ундаги бу хислатни — кейинроқ, мен ҳам талабаликни битириб, ўқитувчилар сафига кўшилганимдан кейин билдим. Чамаси 1955 йил эди шекилли.

Ўқув йилининг бошланиши муносабати билан офицерлар уйининг чоғроқ боғчасида сайл уюштирилди. Вазият жуда тантанали. Боғ яхшилаб безатилган. Чироклар кўзни қамаштириб порлайди. Қандайдир оркестр чалаяпти, ёшлар рақс тушяпти. Қайдадир турли ўйинлар, ҳаваскорларнинг чиқишлари. Кафелар, музқаймоқлар... Биз Солиҳ ака билан бирга ҳар хил гаплардан гурунглаша-гурунглаша хиёбонда аста сайр қилиб юрардик. Шунда тўсатдан Солиҳ ака гурунг мавзусидан чиқди-да, жуда жўн бир воқеани айтаётгандай, хотиржам гапириб қолди:

— Эртага Москвага кетяпман.

Домла шу топда бу гапни нима сабабдан айтди? Мен унга нима жавоб бермоғим керак? Ҳар ҳолда мени огоҳ қилиб қўйиш учун айтмаган бўлса керак. Мен нима дейишимни билмай, бунақа пайтларда айтиладиган бир сўзни айтдим.

— Бахайр... — Бу сўзда савол оҳанги ҳам йўқ эмас эди.

— Вячеслав Михайлович чақиртириптилар.

Мен ҳайрон бўлдим:

— Қайси Вячеслав Михайлович?

— Қайси бўларди? Нечта Вячеслав Михайлович бор ўзи? Молотов-да!

Ҳанг-манг бўлиб қолдим. Молотов-а! Сиёсий бюро аъзоси! Сталиннинг энг яқин сафдоши! Мамлакат раҳбариятида иккинчи ё учинчи ўринда туради. Бу одам, умуман, Тошкентни кўрганми-йўқми — худо билади. Шундоқ экан, бу ердаги дорилфунунда ишлайдиган оддий бир ўқитувчини қаердан билсин? Шу топда домла кеча кўчадан юз минг сўм топиб олдим деса ишоним мумкин эди, лекин Молотовнинг чақираётганига ишониб бўлмасди. Унга ишонмаётганимни ошкор билдириб, кескинроқ оҳангда дедим:

— Молотов сизни нима қилар экан?

Менинг ишонмаётганимга домла парво ҳам қилмади. Яна аввалгидай жуда яқин бир қариндоши ёхуд бир кўрпани тегишиб катта бўлган оғайниси ҳақида гапирётгандай бамайлихотирлик билан давом этди:

— Мени маслаҳатчи қилиб олган. Адабиёт масалаларида консультация олмоқ учун тез-тез чақириб туради. Аслида бир ой олдин боришим керак эди. Боролма-

ганимни, онам бетоб эканини айтдим. Кўп яхши одамда. Дарров тушунди. “Майли-майли, онангизга қаранг! Тузалиб кетганларидан кейин келарсиз. Дори-дармонми, пул-мулми керак бўлса, тортинманг, бемалол кўнғироқ қалаверинг. Врачлар керак бўлса, айтинг, дарҳол юбортираман”, деди. Мен раҳмат дедим. Энди фурсати келди шекилли. Азон туриб кетаётирман.

Домла бу гапларнинг мутлақо ҳақиқат эканига заррача шубҳа қилмай, менинг ҳам унга ишонаётганимга чиппа-чин ишониб, жуда хотиржам гапирарди.

Мен нима ҳам дердим — “Сафарингиз бехатар бўлсин”, дея оқ фотиҳа беришдан ўзга иложим қолмади.

Бу ҳол менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Тўғри, мен авваллари ҳам айрим одамлар ана шунақа хаёл отини орқа-олдиларига қарамай савалаб, хаёлий қасрлар яратишга мойиллигини, ундаги саргузаштларини роҳатланиб ҳикоя қилиб беришларини билардим. Ҳатто бундай одамларни кўрган ва ҳикояларини эшитган ҳам эдим. Масалан, таниқли академик олим Муҳаммадҷон Ўрозбоевнинг отаси шунақа ҳикояларни айтишга ўч эди. Бу одам бир вақтлар Ўзбекистон Марказий ижроия қўмитасининг раиси қилиб сайланган, Москвадаги мажлисларга бот-бот қатнаб турган, худо билсин, ўша мажлислардан бирида Ленинни кўрган бўлса ҳам бордир. Лекин бу воқеани у жуда ҳам рангдор қилиб, соф ўзбекона оҳангларда, гапининг ҳаммаси бошдан-оёқ ёлғон эканига парво ҳам қилмай гапириб берган эди: “Бир куни Ленин катта мажлис қилди. Ленин мажлис аҳлига қараб, “Шарқни қандоқ кўтарамиз” деб савол ташлади. Ҳеч кимдан садо чиқмади? Шунда мен “Ҳой, Ленин болам, тур ўрнингдан” дедим. Ленин “Лаббай, отажон!” деб ўрнидан турди. Мен ҳайъат столини кўрсатиб, “Қани, шу столи кўтар-чи!” дедим. Ленин “хўп бўлади, отажон!” дедию, енг шимариб ишга тушди. У аввал столнинг бир четидан ушлаб кўтарди, стол кўтарилмади. Кейин иккинчи учидан кўтариб кўрди — бўлмади. Ниҳоят, ўртасидан кўтармоқчи бўлди, яна бўлмади. “Шошма!” — дедим унга ва тўғри саҳнага чиқиб, столнинг бир учидан тутдим. “Қани, Ленин болам, нариги учидан ол-чи!”. Баравар кўтардик — стол кўтарилди. “Ана, кўрдингми, Ленин болам. Шунақа! Шарқни бу томонидан сен, нариги томонидан мен кўтарамиз!”.

Бунақа ё соғлом хаёлпарастликнинг, ёхуд алланечук носоғлом хаёллот кучининг самараси бўлмиш ҳикояларни болалик кезларимда Тошкентнинг Эски Жувасида, Чорсусида, Жанггоҳида, катта-кичик бозорларида юрганимда кўп эшитгандим. Лекин уларни айтадиган одамлар ҳар қанча ёқимтой кишилар бўлмасин, чаламуллароқ, ўқимаганроқ одамлар бўларди. Мен Молотов ҳақидаги ҳикояни замонавий мулла одамдан, зиёлидан эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолгандим. Бу гапларни ичимга сиғдиrolмай, бир куни Асқад Мухторга ёрилдим. У ишонмади.

— Кўйинг-е, Озоджон! Бунақа гапларни тўқиманг! Эшитган қулоққа ёмон-а! Шундоқ ўқимишли, зиёли одам бундай бўлиши мумкин эмас.

Мен тилимни тишлаб қолавердим. Бир-икки ойдан кейин Асқад аканинг ўзи гапириб қолди:

— Гапингиз рост экан. Маршал Говоров домлангизнинг энг қалин дўсти экан. Мен ҳайрон бўлдим — нега Жуков эмас ёки Василевский эмасу, айнан Говоров? Албатта, бунақа саволга ҳеч ким жавоб беролмас эди. Бу ёғини суриштирманг. Чидасангиз шу, чидамасангиз, ана, катта кўча.

Говоров ҳақидаги ҳикоя ҳам жуда ғаройиб эди. Улар қачон, қаерда танишиб қолишган, қандай дўст бўлишган — маълум эмас. Лекин домла ҳар гал Москвага борганда ё Қозон вокзалида, ё Внуково аэропортида домлани Говоровнинг ўзи шахсан кутиб оларкан-у, тўғри дала ҳовлисига олиб кетар экан. Дала ҳовли дегани ҳам қандоқ денг — нақ француз президентининг боғидан қолишмас экан. Боғда маршал домлани бир-икки кун роса меҳмон қилиб, юқориларда бўлаётган гаплардан огоҳ қилиб кўяр экан, ҳатто керак бўлиб қолса, баъзи бир мундоқроқ ё эскирганроқ ҳарбий сирларни ҳам айтиб бераверар экан. Хуллас, маршал домланинг кўнглини олиш учун роса унинг атрофида ҳалак бўларкан.

Ниҳоят, домла ҳам маршалнинг яхшиликларига жиндай жавоб бўлсин деб, уни “Ўзбекистон” ресторанига таклиф қилипти. Рестораннинг олдида ичкари кирмоқчи бўлган одамлар тирбанд экан. Эшик ичидан занжирланган. Унинг ойнагига “Жой йўқ” деган эълон осилган. Домла эшикни қоқипти. Анчадан кейин кўзла-

ри қизарган, юзи шишиб кетган, жиякли костюм-шим кийиб олган дарбон эшикни очипти ва навбатда турганларнинг гала-фовурига қарамай, домла билан маршални ичкари олипти. Ресторандаги ўтириш маршалга жуда ёқипти. Айниқса, сомса, лағмон, манти. Ўзбекларнинг пазандалигини мақтаб, жиндай-жиндай ичиб ўтиришиб, анча қизиб ҳам қолишипти. Шу пайт атлас кўйлак кийган бир официантка уларнинг столига келиб, яна бирон нарса хоҳлаш-хоҳламасликларини сўрапти. Бу қиз чиндан ҳам жуда хушрўй бўлган-у, меҳмонларнинг диққатини тортганми ёхуд меҳмонлар ўзлари қизиб қолганлари учун жиндай шўхлик қилишганми — маълум эмас. Хуллас маршал тили тутила-тутила “Солиҳжон, жуда меҳмонбоп қиз экан-да” депти. Буни эшитиб домланинг қаттиқ гаши келипти, ўзбек қизларига тил теккизиш керак эмаслигини писанда қилгандай домла депти:

— Бизнинг қизларга кучингиз етмайди, маршал!

Маршал хижолат чеккандай бўлипти-ю, билдирмапти. Жиндай озурдалик билан депти:

— Шунақами? Майли, бўлмаса. Кетдик. Эрталаб Кримга — менинг дала ҳовлимга жўнаймиз.

Шундай қилишипти. Эртасига маршалнинг самолётида Кримга етиб боришипти. Домла қай кўз билан кўрсинки, улар дала ҳовлининг эшигидан кириб борар экан, ичкаридан ўнта атлас кўйлак кийган, бири биридан гўзал нозанин қизлар чиқиб келиб, уларга таъзим билан салом беришипти. Шунда маршал домлага қараб:

— Қалай? Бизнинг кучимиз етарканми-йўқми? — деб сўрабди.

Домланинг дами ичига тушиб кетипти.

Биз — ҳамкасабалар домланинг бу хислатига бора-бора кўникиб қолдик, унинг фаройиб ҳикояларининг чини қайси, ёлғони қайси эканини таҳлил қилиб, нима мақсадда бунақа қилишини англамай хуноб бўлардик. Лекин эътироф этиш керакки, домла ҳадеганда тилига эрк беравермас, ҳавойи ҳикояларини бошимизга ёғдиравермас эди. Мен билган сўнгги воқеа 1958 йилнинг ёзида бўлди.

Ўша йили Тошкентда Осиё ва Африка ёзувчиларининг биринчи конференцияси ўтадиган бўлди. Унга жуда

қизғин тайёргарлик бормоқда эди. Мен билан Солиҳ Қосимов иккимиз “Ўзбек адабиёти” деган маълумотнома тайёрлашимиз керак эди. Маълумотнома тайёр бўлгач, уни инглиз, немис ва француз тилларида босиб чиқариш учун иккимизни Москвага хизмат сафарига жўнатишди. Бу ишдан Москвада бирон бир натижа чиққани йўқ, биз бир ҳафта меҳмонхонада бир хонада турдик, кейин Солиҳ ака Тошкентга қайтди. Мен уч кун ўтгандан сўнг қайтдим. Бу ерда тил ва адабиёт институтидаги ҳамкасабалар мени ўраб олиб саволга тутишди. “Ростми? Нима воқеа рўй берди?”

Маълум бўлишича, сафардан қайтиб, институтга келгач, домла у ердагиларга эртaroқ қайтганини тушунтириб берипти: “Горький кўчасидан кетиб борардим. Бир маҳал битта машина келиб, ёнгинамда тўхтади. Қарасам, яқинда Москвага КПСС Марказқўмининг котиби бўлиб ишга ўтган Нуриддин Акрамович Муҳиддинов машинадан қараб турипти.

— Ҳа, Солиҳжон! Нима қилиб юрибсиз бу ёқларда? — деб сўрабди. Домла хизмат сафарига келганини айтипти. Муҳиддинов уни машинага ўтқазипти-да, уйига олиб борипти, дастурхон ёзипти. Зиёфат охирига етгач, бироз таъна оҳангида депти: “Тошкентдаги конференция жуда катта воқеа бўлади. Мен сизга ишониб, бу ерга ишга келган эдим. Сиз бўлсангиз, бу ёқларда юрибсиз. Дарҳол изингизга қайтинг. Тошкентга борибоқ, конференцияга раҳбарлик ишини қўлингизга олинг!” Шундай қилиб, домла муддатидан олдин сафардан қайтипти.

Нима дейишим мумкин? Институтдаги дўстларим мендан Москвадаги воқеалар бўлган-бўлмаганини ажрим қилиб беришимни кутиб туришарди. Ахир, мен Солиҳ ака Москвадан қайтгунича ундан бир қадам ҳам ажралганим йўқ. Бирор жойга борсак, бирга бордик, овқатлансак бирга бўлдик — хуллас, унинг мендан ярим кун эмас, ярим соат ажралишга ҳам имкони бўлгани йўқ. Шунинг учун кўчада юксак рутбалик одамнинг машинасига рўпара келиб қолгани, юмшоқ айтганда, ҳақиқатдан узоқ эди.

Кейинчалик ҳам қайси зарурият юзасидан домланинг бундай қилганини ўйлаб тагига етолмадик. Эҳтимол, психологлар бундай ҳолатни инсон психикаси-

нинг бирон жиҳати билан изоҳлаб берар. Биз эса баъзан буни оддий бир маиший ҳолатдан қидирдик. Солиҳ ака камдан-кам учрайдиган бўйдоқлар сирасига мансуб эди. У жуда кеч уйланди. Нима учун шундай қилганини ҳеч ким билмайди. Биз ўзимизча, домланинг ҳавойи орзуларига бандалиги қай бир даражада шу билан изоҳланармикин? — деб ҳам ўйлаганмиз.

Мана, орадан анча йиллар ўтиб кетди. Домла ҳам оламдан кўз юмдилар. Мен бу гапларни эслаётган бўлсам, бу билан домланинг бирор нуқсонини элга ёйиш, одамларни бундан хабардор қилиб қўйиш ниятим йўқ. Мақсад — домлаларнинг ҳам инсон эканини ва инсонга хос бўлган барча фазилатлару нуқсонлар уларга ҳам бегона эмаслигини кўрсатишдир.

2001.

Ҳар инсон бир мўъжиза

Бизнинг кафедрамизда унчалик кўп домла ишламасди, лекин ишлайдиганларнинг ҳар бири ўз феъл-атворига, сиёсатига эга бўлган одамлар эди. Уларнинг ҳар бири билан кўпроқ ҳамсуҳбат бўлиб, яқинроқдан танишсангиз ўзига хос жозобага эга эканига, ҳар қайсиси ўзига яраша бир мўъжиза эканига амин бўлардингиз. Шулардан бири Санжар Содиқ эди — у профессор, филология фанлари доктори, XX аср ўзбек адабиётининг йирик мутахассиси, ўнлаб китоблар, юзлаб мақолаларнинг муаллифи. Аммо ҳозирги замонда нима кўп — фан доктори, профессор кўп. Шунинг учун илмий даражалару унвонлар, ҳатто китоблару мақолалар билан одамларни қойил қолдириб бўлмайди. Санжар Содиқнинг ҳам яна бир бошқа жиҳатлари борки, айти шу жиҳатлари билан унинг бутун туриш-турмуши, босиб ўтган ҳаёт йўли ажойиб мўъжизадек таассурот қолдиради. Бироқ мен Санжар ҳақидаги ҳикоямни бироз олисроқдан, унинг отаси ҳақидаги гаплардан бошламоқчиман. Мен Санжарнинг ўзини кўрмасам-да, анча аввал унинг отаси билан танишган, ҳатто уч йил бир жамоада ёнма-ён меҳнат ҳам қилган эдим.

Воқеа бундай бўлган эди — 1948 йилнинг сентябрида — ҳали III курс талабаси эканимда мени 59-мактабга дарс беришга таклиф қилишди. Мактаб Хадрада — Қоратош маҳалласининг рўпарасида бир-бирига мингашиб кетган катта-кичик лойсувоқ уйлар орасида мағрур қад кўтариб турган уч қаватли бинода жойлашган эди. Бу бино ҳозир ҳам бор, лекин ҳозир унинг теварагига турфа хил кўп қаватли замонавий иморатлар тушиб, уларнинг орасида аввалги салобатини йўқотиб, анча кўримсиз бўлиб қолган.

Мактабга келиб биринчи танишганим ўзбек тилидан дарс берадиган Мириди Содиқов деган домла бўлди. Элликлардан ошиб қолган, аллақачон сочларига оқ оралаган, кўркам чехрали бу одам мактабда тил-адабиётчилар секциясининг бошлиғи эди. Кейинчалик мен у киши ҳақида анча-мунча нарсани билиб олдим. Мактаб жамоаси бу кишини жуда ҳурмат қиларди. Нафақат тилчи ва адабиётчилар, балки бошқа домлалар ҳам ўзларининг ҳар хил муаммоларини у кишига айтар ва унинг маслаҳатлари билан иш юритишарди. Мактабда ҳамма у кишини “Домлажон” деб атар, лекин бу лақабда қандайдир беписандлик эмас, аксинча, у кишига нисбатан теран бир эҳтиром сезилиб турарди. Домлажон чиндан ҳурмат қилса арзийдиган одам экан. Уша пайтларда Тошкент мактабларида фаолиятини инқилобдан олдин бошлаган, камида 20 йиллик педагогик тажрибага эга Тўхтаназар Шермухамедов, Тоҳир Содиқов каби ўзбек тили ўқитувчилари бўларди. Мириди Содиқов ҳам шуларнинг бири экан — у бой тажрибаси, чуқур билими, теран ақл-заковати ва дилкашлиғи билан ўз ҳамкасбларининг меҳрини қозонган экан. Биз жуда тез тил топишиб кетдик. Мен ўқитувчиликни энди бошлаган нўноққина бир шогирдман — Домлажон мени дарров қанотига олди ва аста-аста ўқитувчилик сирларини ўргата бошлади. Жиндай бўш вақтимиз топилди дегунча дарҳол суҳбат бошлар, шунда иш ва турмуш жараёнида пайдо бўладиган ҳамма муаммоларимизни муҳокама қилардик. Домлажон яқинда Кўкчадан жой қилган эканлар, бизнинг уйимиз ҳам уларникига яқин жойда эди. Кўпинча мактабда чала қолган суҳбатимизни уйга кетаётиб, 8-трамвайда давом эттирардик. Айтмоқ керакки, кўпни кўрган Домлажон бағоят бамаъ-

ни, ширин суҳбат одам эди. Лекин баъзан гап айланиб оила, бола-чақа масалаларига тақалиб келса, Домлажон бирдан хомуш тортиб қолар, унинг чехрасини ғусса пардаси қоплаб олгандай бўларди. Бу парда ортида эса Домлажоннинг алланечук адоқсиз ҳасрати, бедаво дарди сезилиб қоларди. Кунлардан бирида Домлажоннинг ўзи ёрилиб қолди:

— Э-э, Озоджон, бу дунё бири кам дунё — унда одамнинг бахти сира бутун бўлмас экан. Одамлар бор — тирноққа зор, битта фарзанд учун жону жаҳонини беришга тайёр, одамлар бор, Яратган унга қўша-қўша фарзандлар ато қилади.

Кейин у ўзининг жуда серфарзандлигини айтди — ҳозирга қадар у ўн битта фарзанд кўрибди, лекин фарзандлари турмас экан. Ҳозир унинг бор йўғи учта фарзанди ҳаёт экан. Лекин ўлим ҳақ, кимдир олдин, кимдир кейин бу оламдан кўз юмади. Унинг ўн бир фарзандидан саккизтаси оламдан кўз юмган экан, бу Оллоҳнинг иродаси, бунга норози бўлиб, исён кўтариб бўлмайди. Аммо Домлажонга тинчлик бермайдиган, доимо чағир тиканакдек ботиб, бутун аъзои баданини зирқиратиб оғритувчи бошқа бир гап бор экан.

— Фарзанд яхши нарса, лекин аёл киши кетмакет туғаверса, унга ҳам оғирлик қилар экан. Хуллас, ўнинчи фарзанд бўйида бўлганида келинойингиз жуда қийналиб кетганидан нолиб қолди. Мени ҳам нима гафлат босибдию, “Ҳа, майли, бир иложини қилақол” дебман. Хотин дори ичди. Лекин ҳаммага таъсир қилган дори бизнинг хотинга заррача кор қилмади. Билмадим, Соҳиби қудратнинг катта китобида бу боланинг албатта, туғилиши ва пешонасига битилган қисмат йўлини ўтиши кераклиги ёзиб қўйилган экан шекилли, ҳомила кун сайин улғая борди ва вақти-соати етганда, хотин кўз ёриди. Лекин буни қарангки, ўша дорининг таъсири ёки бошқа ғойибона кучлар аралашганми, ҳарқалай, туғилган бола ногирон эди — уруғимизда кўзи ожизлар бўлган эмас, аммо чақалоқнинг иккала кўзи ҳам ожиз эди. Бот-бот ўйланаман — нега шундоқ бўлди? Бу ҳам бизга юборилган бир синовмикин? Ёхуд менинг ношукурлигимга жазо тариқасида шундай бўлдиммикин? Нима бўлганда ҳам, ўнинчи фарзандимнинг шундай туғил-

ганига мен ўзимни қай бир даражада айбдор деб биламан ва сира кечиролмайман.

Норасо дунёнинг бу номардлигини кўринг — бир қараганда ҳар жиҳатдан тўқис, еб-ичишда ками-кўсти йўқ, бахтиёр бўлишига ҳеч нарса халақит бермайдигандай одамнинг бошида шунча ғам, шунча ҳасрат, шунда дард! Мен Домлажонга ҳамдардлик билдирдим — кўлимдан бошқа нима ҳам келарди? Кейин эса... Мен Москвага ўқишга кетиб қолдим, ўз ишларим, ўз ташвишларим билан бўлиб, Домлажоннинг ташвишлари хотирамдан кўтарилди.

1960 йилда мен университетга кириш имтиҳонларида иштирок этдим. Филология факультетига кирувчиларнинг иншоларини алоҳида диққат-эътибор билан текширдим. Бир иншо диққатимни жалб қилди — у жуда теран фикрларга бой, адабиётни чуқур ҳис қилиб, бехато ёзилган, бақувват иншо эди. Бунақа иншолар одатда кам учрайди ва унга шак-шубҳасиз “5” баҳо қўйилади. Мен иншо ёзган боланинг исми-фамилиясини аниқладим — Санжар Содиқов эди. Лекин бу исм менга ҳеч нарса дегани йўқ, кейинги имтиҳонларда уни назардан қочирмаслик учун эслаб қолдим, холос.

Бу орада мени бир киши сўраб келганини айтишди. Келган Мириди Содиқов экан. Қуюқ кўришдик, ҳолаҳвол сўрашдик. Кейин Домлажон мақсадини баён этди:

— Ўғлим Санжар Содиқов сизга имтиҳон топширган экан. Шундан хабар олгани келдим.

— Шошманг, Санжар Содиқов сизнинг ўғлингизми? Ўша ўнинчи фарзандингиз-а? Сиз уни ногирон деган эдингиз-ку?

— Ҳа, ҳали ҳам ногирон, лекин жуда қобилиятли. Мактабни олтин медаль билан битирди.

Мен дарҳол Санжарнинг иншосини эсладим, унга “5” баҳо қўйилганини маълум қилдим. Домлажон хурсанд бўлиб уйига қайтди. Кейинги имтиҳон ҳам адабиётдан, оғзаки имтиҳон эди. Шунда мен Санжарни биринчи марта кўрдим. Очигини айтганда уни биринчи марта кўрганда одам беихтиёр сесканиб тушарди, унинг кўзи ожизлигидан ташқари, бўйи ҳам пастроқ, жусса си кичкина, калласи эса гавдасига нисбатан жиндай каттароқ эди. У имтиҳон столи олдига келиб билет олди. Билетни унга ўқиб беришди. У саволларни эши-

тиб бўлиши биланоқ, “Жавоб берсам майлими?” деб рухсат сўради. Сўнг жавоб бера бошлади. Биринчи мўъжиза ўшанда рўй берган эди. Санжар саволларга бурро тил билан шунақа батафсил жавоб бера бошладики, орадан 5 дақиқа ўтар-ўтмас, унинг ногиронлиги ҳам, жиндай кўримсизлиги ҳам паққос эсдан чиқиб кетди. Унинг теранлиги ва зукколиги унга тенг кўриб муомала қилишни тақозо этар эди. Одатда ногиронлар атрофдагилардан ўзлари учун имтиёзлар сўрашади. Санжар бундай қилгани йўқ. Умуман, уни таниганимга қирқ йилдан ошди — лекин бу йиллар мобайнида бирон марта ҳам у ўзининг ожизлигини рўкач қилиб, бирон-бир имтиёз олишга ҳаракат қилганини билмайман. Фақат бир мартагина у бу қуролга мурожаат қилган эди — қайси бир йили университет штатларини қисқартириш керак бўлиб қолди. Шунда келиб-келиб, кўзлари Санжарга тушди. Бизнинг елиб-югурганимиз, “уни ишдан бўшатиш учун ҳеч қандай асос йўқ” деб қилган иддаоларимиз раҳбарларга таъсир ҳам қилгани йўқ. Шунда мен Санжарга юқори ташкилотларга ариза билан мурожаат қилиб, аҳволни тушунтириши кераклигини айтдим. Санжар шундай қилди. Юқоридагилар “ёмоннинг кучи япалоққа етдими?” деган маънода қаттиқ дакки беришди шекилли, шу-шу иккинчи марта Санжарни бўшатиш ҳақида ҳеч ҳам оғиз очишга журъат этмади.

Кириш имтиҳонларига қайтайлик. Мактабларда олтин ва кумуш медаллар бериш биринчи марта 1945 йилда жорий қилинган эди. У пайтларда мактабни медаль билан тугатганлар катта имтиёзга эга эди. Улар истаган олий ўқув юртига имтиҳонсиз қабул қилинарди. Кейин бу масалада суиистеъмоллар кўпайиб кетди шекилли, медалларнинг имтиёзи бекор қилинди. Бу қоида биринчи марта 1960 йилда жорий қилинди. Шундай қилиб, ўн йил мактабда фақат “аъло” баҳоларга ўқиган ва “олтин медаль” олган Санжар адабиётдан ёзма ва оғзаки имтиҳондан ташқари яна тарих, рус тили ва чет тиллардан ҳам имтиҳон топширди ва 25 балл тўплади. Бунинг ўзи фавқулудда ҳодиса эди, негаки, ҳамма фанлардан ҳаминша “5” олишга қурби етадиган болалар, умуман камайиб кетган эди. Ногиронлар ҳақида-ку гапирмай қўяқолса ҳам бўлади.

Шундай қилиб, Санжар Содиқов университет талабаси бўлди. Одатда уни кимдир етаклаб келиб, етаклаб олиб кетарди. Лекин дарс вақтларида муқим ўтирар, дарсларга диққат билан қулоқ солар, махсус дафтарга игна билан қитир-қитир ёзиб, конспектлар оларди. Ҳар бир дарсда маърузадан кейин саволлар берар ва бу саволлар узоқ ўйлашнинг самарасигина бўлиб қолмай ҳаммани, шу жумладан, домлани ҳам узоқ ўйлашга мажбур қиладиган саволлар бўларди. Санжарнинг қандайдир фавқулодда иқтидорга эга эканига, кўп нарсаларни соғлардан яхшироқ кўнгил кўзи билан кўра олишига эътиборимни биринчи марта Абдулла Қаҳҳор жалб қилган эди. Ўшанда Санжар ҳали талабамиди ёки ўқишни тугатганмиди — ҳозир аниқ эсимда йўқ. Кунлардан бирида “Тобутдан товуш” комедиясини жамоа бўлиб томоша қилдик. Кейин асар муаллифи иштирокида муҳокама қилдик. Кўпчилик қатори Санжар ҳам сўз сўради. У асар ҳақида анча жўяли фикрлар айтди ва ролларни ижро этишда айрим артистларнинг маҳоратини мисоллар билан таъкидлади. Жумладан, Сухсуров ролини ижро этган Саъдихон Табибуллаев тўғрисида жуда чиройли гап айтди. Маълумки, Сухсуров порахўр, ҳаром ишлар билан катта бойлик орттирган нопок инсон. Текшир-текширлар бошлангандан кейин у данғиллама участкасини хотинининг укаси Обиджон номига ўтказиб қўйиб жон сақламоқчи. Обиджон оддий меҳнаткаш йигит, дабдабаларга ўрганмаган, ҳалол. Сухсуров унинг шаънига кичикроқ зиёфат уюштириб, унда столнинг тўрида туриб олиб қадаҳ сўзи айтади. Гаплар ҳавойи, баландпарвоз, осмону фалакда. Обиджон “пастроқ тушинг” (яъни “одмироқ гапираверинг одамга ўхшаб”) — деган маънода танбеҳ беради. “Шунда, — деди Санжар муҳокамада, — актёр столнинг тўридан чиқиб ён томонидаги, яъни пастроқдаги стуллардан бирига ўтади”. Санжарнинг бу гапини эшитиб Абдулла Қаҳҳор ёқа ушлади: “Вожаб, мен асарнинг муаллифи бўлиб, тўрт кўз бўлиб спектаклни кузатиб ўтириб актёрнинг бу ҳаракатини сезмабман, Санжар эса сезаяпти. Қойил-ей!”.

Мен ҳам Санжарга яна бир бор тан бердим ва унга бошқачароқ қарай бошладим. Орадан кўп ўтмай, Санжар ўқишни тугатди, табиийки яхши ўқигани учун

аспирантурада олиб қолишди. Мен унга илмий раҳбар бўлдим. Матбуотда унинг мақолалари чиқа бошлади. 1967 йилда “Шарқ юлдузи” журналида менинг мухтасаргина бир тавсияномам билан унинг ўша давр насрига бағишланган каттагина мақоласи чиқди. Мақола жамоатчиликнинг эътиборини тортди — янги мунаққид туғилаётгани тўғрисида гаплар бўлди. Сўнгра Санжар муваффақият билан номзодлик диссертациясини ёқлади ва факультетда ўқитувчи қилиб ишга олиб қолинди. Тўғри, аввалига баъзи бировлар томонидан “қандоқ бўларкин, талабалар ёмон қитмир-да, эплай олармикин?” деган шубҳалар билдирилди. Йўқ, мана ўттиз беш йилдирки, бинойидек эплаб келаяпти. Тўғри, аввалига баъзи бир талабалар турли найранглар ишлатиб кўришди — баъзилари дарсга келмайди, баъзилари имтиҳонга ўзининг ўрнига ошнасини киритади, баъзилари ўқимаган китобини ўқидим дейди, баъзилари шпаргалкадан фойдаланишга ҳаракат қилади. Қўйингчи талаба халқининг ҳам маккора аёлга ўхшаган ҳийланайранги қирқ эшакка юк бўлади. Лекин Санжар қандай бу қалбакиликларни кўради — билмайману, фирибгар талабани бир зумда фош қилади-қўяди. Ҳозир бу йўл билан уни алдамоқчи бўлганлар деярли йўқ. Ҳамма талабалар уни бирдай ҳурмат қилишади. Билим масаласига келсак, айтмоқ керак, унга тенг келадигани йўқ. Адабиётшунослик касбининг энг асосий талаби — кўп китоб ўқиш, матнни билиш, фақат бугунги адабиётдан эмас, кечаги ва ўтмишдаги китоблардан ҳам хабардор бўлмоқдир. Санжар буларнинг ҳаммасини ўқийди. Тўғрироғи, унга ўқиб беришади. Бироқ шунақа китоблар борки, уларни бир-икки ҳафтада ўқиб тамом қилиб бўлмайди. “Анна Каренина”, “Уруш ва тинчлик”, “Тинч Дон”... бу рўйхатнинг охири йўқ. Бундай пайтларда Санжар магнит тасмасига ёзиб олинган ёхуд махсус машиналарда овоз чиқариб ўқиб берадиган воситалардан фойдаланар экан. Чиндан-да, яхши ниятлар билан ҳаракат қилсанг, Соҳиби қудрат қандай йўллар билан бўлмасин сенга мададга келар, сени қўллаб-қувватлар экан. Шу тарзда Санжарнинг ақл бовар қилмайдиган қобилиятлари кўз ўнгимда секин намён бўлаверди. Аввало, унинг фавқуллодда хотираси тўғрисида гапириш керак. Билмадим, Парвардигор

кўздан маҳрум қилишга қилиб қўйиб, ўзи бироз хи-
жонат чекканми — ҳар ҳолда, кўзнинг эвазига унга
бениҳоя ўткир хотира ато этган. У бир эшитган нарса-
сини сира унутмайди, “ўн йил аввал фалон куни нима
бўлганди, фалончи нима деганди ёки фалон роман-
нинг фалон жойида нима бўлади”, деб сўрасангиз,
савол оғзингиздан чиқиб улгурмай, жавобни қалашти-
риб ташлайди. Афтидан, Санжар ўзининг “Хотира” деб
аталган омборининг қайси тоқчасида нима туришини
жуда яхши билса керак.

Санжарнинг ўқиши, ёзиши, билимининг чуқурли-
гини ҳам қўятурайлик — унинг росмана уста эканини
айтмайсизми? Ҳа, у радиоприёмниклар ва магнито-
фонлар тузатади, тузатганда ҳам унча-мунча профес-
сионал усталар унинг олдида ип эшолмай қолишади.
Менинг “Спидола” деб аталган радиоприёмнигим бўлар
эди. Бузилиб қолди. Икки-уч устага олиб бордим —
тузалмади. Бир куни шундан гап очилиб қолган эди
Санжар “олиб келинг, мен кўрай-чи” деди. Ишонқи-
рамай, олиб бордим. Уч-тўрт кундан кейин “олиб ке-
таверинг, тузалди” деди. Дарҳақиқат, ишга ярайдиган
аҳволга келиб қолипти.

У бақувватгина радиожурналист сифатида ҳам
фаолият юритади, бу тўғрида мақолалар ҳам ёзган,
шунинг учун бўлса керак, уни Жаҳон тиллари универ-
ситетига халқаро журналистика факультетига радио-
журналистика курсидан маърузалар ўқишга таклиф
қилишган. Хуллас, Санжарнинг туриш-турмушига разм
солсангиз, унинг ҳеч кимдан кам бўлмаган даражада
ҳаёт кечираётганига, кўп қиррали фаолият билан шу-
ғулланаётганига, чинакам инсон сифатида умргуза-
ронлик қилаётганига ишонч ҳосил қиласиз. Одамларга
нимаики хос бўлса, уларнинг ҳеч қайсиси Санжарга
ҳам ёт эмас. У бир кишичалик шахмат ўйнайди. У ул-
фатчилик қилади, тўй-томошаларга айтилса, қолмай-
ди, маъракаларга бориб туради. Замондан орқада қол-
маслик учун ҳозир компьютер билан ишлашни ўрга-
ниб олган, интернет билан боғланган. Уйланган. Унинг
рафикаси Лобархон ҳамма ўзбек аёллари каби эрининг
атрофида киргиттон, унинг саришта, бадастир бўли-
шини ўйлайди, рўзгорни бошқаради. Уларнинг турмуш
қурганларига салкам ўттиз йил бўлиб қолди, учта бир-

бирдан гўзал қизлари, сухсурдек ўғиллари, неваралари бор. Хуллас, уларга, бу оиладаги шойисталикка ҳар қанча ҳавас қилса арзийди. Ҳавас қилса қилғудекку-я, лекин Санжарни ўйласам, ҳаёлимга яна бошқа фикрлар келади. Бу дунёда одамнинг қандай бўлиши унинг ўзига боғлиқ эмасми? Нима учун баъзан тўрт мучаси соғ девдек-девдек йигитлар алланечук бўлади, нима учун улар ҳаётдан тўйиб кетгандек, ҳамма нарса жонларига теккандек, толиқиб ҳоригандек ҳаёт кечиришади. Санжарни ўйлаганда, одамнинг бардамлиги, тетиклиги фақат жисмоний соғломлигига боғлиқ эканми деб ўйлайман. Ҳа, гап йўқ, саломатлик туман бойлик. Бироқ одамнинг одам бўлмоғи, одамдай тўлақонли ҳаёт кечирмоғи, ҳаётининг мазмунга тўлиқ бўлмоғи учун, биринчи навбатда, руҳий тетиклик муҳим эмасми? Ҳар қанақа кемтикларга қарамай, инсон ўзини чинакам Инсон деб ҳис қилса ва шунга муносиб ҳаёт кечиришига жаҳд қилса, унинг ожизлигию, ногиронлиги билинмай қолиб кетавермайдими? Ўзининг заифликларидан устун келиб, уни енгиб, росмана инсондек тўлақонли ҳаёт кечиришнинг ўзи бир мўъжиза эмасми? Назаримда, Санжар ҳатто тўғри йўлда ҳам йўлини эплаб юра олмайдиган кўзи очиқларга қаратилган ўрناق бўлса керак.

2003

- VI -

Жажжи портретлар, ихчам тақризлар

Уч чўққининг бири

Бу мақола қирқ йилча аввал — “Мирзо Улуғбек” биринчи марта китоб бўлиб чиққанида ёзилмоғи керак эди. Мен кўтаринки кайфият билан ёзишга киришдим, унинг бир қисмини ёзиб тугатдим ҳам. Аммо нечукдир мақолани охирига етказиб бўлмади: биринчи қарашда, кўзимга маъноли ва гўзал кўринган иборалар ғоятда сўник ва руҳсиз эди. Кейин аён бўлдики, қуруқ мақтов, баландпарвоз ҳамд-санолар билан катта асарлар ҳақида дурустроқ нарса ёзиб бўлмас экан. Алишер Навоий айтганидек, керак шер олдида шер жанги... Мен, албатта, шер эмас эдим, Шайхзода эса аллақачон адабиётимизнинг пешқадам намояндасига айланиб улгургани. Буни у “Мирзо Улуғбек” драмаси билан яна бир карра исбот қилган эди. Мен ўшанда драманинг ҳажмига, мазмунининг теранлигига, диалог ва монологларининг маҳорат билан ёзилганига маҳлиё бўлиб, моҳиятини чуқурроқ англамаган эканман. “Мирзо Улуғбек”нинг оддий адабий ҳодисалар қаторидан чиқиб, умуммиллат кўламида муҳим аҳамият касб этишини тушунмоқ учун қирқ йил муҳлат, тўғри-

роғи, бунинг учун юртимизнинг мустақил ривожланиш йўлига ўтмоғи зарур бўлади. Мустақиллик XX аср ўзбек адабиёти ҳодисаларига янги кўз билан қарашга, асарларни қайта ўқиб, чуқурроқ ва холисроқ баҳолашга имкон берди.

Яқинда Ўзбекистон телевидениеси кўп қисмли “Мирзо Улуғбек” телеспектаклини намойиш этиб, томошабинларни хурсанд этди. Лекин, назаримда, томошабинлардан кўра адибнинг руҳи шод бўлди. Негаки, асар ёзилган пайтда на сахнада, на кино экранида уни тўла кўрсатиш имкони йўқ эди, телевидение эса эндигина атак-чечак юриб келаётган бўлиб, унда узундан-узоқ сериаллар ҳали ҳеч кимнинг тушига қирмаганди. Шайхзода буни яхши тушунарди. Мен ўзаро суҳбатлардан бирида: “Асарнинг ҳажми катта-ку! Ҳеч қанақа сахнага сиғмайди” деганимда, домла: “Мен уни сахнада қўйиш учун ёзмаганман”, деган эдилар. Лекин қайси санъаткор минг азобларда яратилган асарининг имкони бор даражада тўлароқ китобхонга ёхуд томошабинга етиб боришини орзу қилмайди? Адибнинг бу эзгу орзуси бизнинг кунларда — республика мустақиллигининг ўн йиллиги нишонланган йили ушалди.

Телеспектаклни истеъдодли режиссёр Тожибой Исроилов сахнага қўйган. Бунга қадар у Шароф Бошбековнинг “Тақдир эшиги” ва Номик Камолнинг Жалолиддин Мангуберди ҳақидаги драмасини, шунингдек, Чингиз Айтматовнинг “Соҳил бўйлаб чопаётган олапар” асарини сахнага қўйиб, томошабин олқишига сазовор бўлган эди. Бу гал ҳам Тожибой Исроилов юксак дидли, ўткир фикрли, талқинида мустақил йўлдан бора оладиган санъаткор эканини намойиш қила олган. “Мирзо Улуғбек” жанрига кўра тарихий фожеа, лекин режиссёр унинг асосида бугунги кун билан чамбарчас боғланиб кетадиган том маънодаги замонавий асар ярата олган.

Спектакль ўтмишда ўзбеклардан буюк мутафаккирлар, адолатпарвар ва маърифатли давлат арбоблари, юртимизни қай бир даражада нурафшон қила олган маънавият юлдузлари етишиб чиққанини ва уларнинг мероси жаҳон цивилизациясига катта ҳисса бўлиб қўшилганини яна бир бор эслатади.

“Мирзо Улуғбек”ни саҳналаштирар экан, режиссёр чинакамига шекспирона кўлам билан ёзилган бу буюк асарнинг ҳамма бойлигини бирваракайига ифодалаб бериш қийин эканини тушуниб, шунинг учун ўзининг санъаткорлик диққатини бир нуқтага жамлашга ҳаракат қилган. У спектаклда Мирзо Улуғбекни қирқ йил ҳукмронлик қилган темурий султон, иродали давлат арбоби сифатида эмас, биринчи навбатда буюк инсон, баркамол олим, бетакрор ақл-заковат эгаси сифатида кўрсатган. Айтмоқ керакки, режиссёр ўзининг ғоявий ниятини спектаклда тўла рўёбга чиқара олган — томошабин кўз ўнгида Улуғбек тўлақонли бетакрор инсон сифатида гавдаланади.

Мирзо Улуғбек образининг таъсирчан ва ёрқин чиқишида актёр Шафқат Зиямухамедовнинг хизмати катта. Бош режиссёр уни Навоий театридан таклиф қилиб адашмапти — унда ёрқин драматик актёрлик иқтидори мавжуд экан. Унинг олдида жуда қийин вазифа турарди, чунки бу асар илгари ҳам саҳналаштирилган, унинг асосида кинофильм ҳам яратилган эди. Театрда ҳам, кинода ҳам Улуғбек ролини буюк актёримиз Шукур Бурҳонов зўр маҳорат билан ижро этган. Санъатнинг ёзилмаган қонунига асосан ҳозирги томошабиннинг кўпчилик қисми Мирзо Улуғбек сиймосини Шукур Бурҳонов яратган образ асосида тасаввур қилган ва бу тасаввур янгича талқинларни қабул қилишга муайян даражада қаршилиқ кўрсатиб туради. Шафқат Зиямухамедов бу қаршилиқни муваффақият билан енгиб ўтган — бир неча дақиқа унинг ижросини кўриб турсангиз актёр сизни ўз жозибаси таъсирига тортиб олади.

Шафқат Зиямухамедов яратган Мирзо Улуғбек катта ҳаётий тажрибага эга, одамлар характерини яхши биладиган, турмушда ҳар қадамда учрайдиган чигал муаммоларнинг моҳиятини теран англайдиган донишманд сифатида гавдаланади. У жуда оғир, босиқ, одамлар билан муомалада ҳам ҳамшира босиқлигича қолади. Мирзо Улуғбек бетакрор донишманд сифатида адолатли бўлишга, ҳар бир масалада инсоф ва диёнат билан иш юритишга ҳаракат қилади. Аммо ҳаётнинг ғаройиб парадоксларидан бири шундаки, адолат учун изчил курашадиган, ҳақиқат йўлида ўзи-

дан кечишга тайёр турадиган, ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам бирдай мурасасизлик билан тўғрилиқ ва ҳалолликни талаб қиладиган одамлар ҳаётда камданкам ҳолларда замондошларининг олқишига сазовор бўладилар. Улар юксак фазилатлари учун мукофотлар олиш ўрнига таъна-дашномларга дучор бўладилар. Бундай одамлар атрофдагиларнинг яшашига, ахлоқ қонунларига чап бериб, енгил-елпи ҳаёт кечиришларига халақит берадилар. Шунинг учун бундай одамлар юксак мансаб эгасими ёхуд мансабсиз, мартабасиз оддий инсонми, бунисидан қатъи назар жуда кўп душманлар қуршовида қолади. Куршаганлар эса зоҳиран кулиб туриши, хушомадгўйлик қилиши мумкин, лекин ҳеч қачон зимдан ниш уриш имконини қўлдан чиқармайди. Тарихда бу ҳақиқатни тасдиқладиган мисоллар жуда кўп. Мирзо Улуғбек ҳам темир султон бўлишига, ҳақиқатни қирқ ёрадиган олим бўлишига қарамай, ўтмишнинг бу балосидан бенаиб қолган эмас. У теварагидаги ёвуз кучлар билан ҳаёт-мамонт жангига киришишга мажбур бўлган. Энг аянчлиси шундаки, бу жангда унга энг яқин суянчиқ бўладиган одамлар унга ошқора душманлик қилганлар. Телеспектаклда бу кучлар Абдуллатиф (актёр Ҳ.Қосимов), Гавҳаршодбегим (М.Исаева), Саид Обид (Халил Абдуқодиров), Қози Мискин (Хайрулла Жўраев), Аббос (Рудакий Алланбоев), Буроқбек (Ҳабибулла Каримов) каби образлар сиймосида намоён бўлишади. Албатта, бу ўринда Шайхзоданинг асарига ҳам, телеспектаклда ҳам Улуғбек билан Абдуллатиф конфликтлари марказий ўринлардан бирини эгаллайди. Ота ва ўғил, подшо ва валиаҳд ўртасидаги шиддатли тўқнашув Шайхзода томонидан том маънода шекспирона иқтидор билан яратилган. Абдуллатиф жўнгина бир қотил ёхуд қора кучлар қўлидаги ўйинчоқ эмас. Унинг ҳам ўзи тўғри деб ҳисоблайдиган ақидалари бор; у ҳаётдан ўз улушини тортиб олиб яшашни истади. Шу маънода у инсониятнинг энг қадимий иллатларидан бирига — худбинлик касалига чалинган, у ўз нафсининг қурбони ва нафс майлларини қондирмоқ учун отага қўл кўтаришдек жиноятдан ҳам қайтмайди. Абдуллатиф ролини ижро этган актёр бу ролни ташқи ҳаракатлар ва эффектлар ёрда-

мида ҳал қилиши мумкин эди — у бундай қилмаган, бу образ ҳам чуқур психологик тағмаънога эга. Худди шунингдек, Улуғбекнинг ўз ўғлига муносабатида ҳам яна бир карра унинг инсоний фазилатлари очилган. Улуғбек тажрибали давлат бошлиғи сифатида султон учун биринчи даражали аҳамиятга молик бўлган нарса салтанатнинг тинчлиги, барқарорлигини сақлаш эканини яхши билади. Бироқ шу тинчликка Абдуллатиф таҳдид солганда уни бартараф этишга ожизлик қилади — ҳар нима қилганда ҳам Абдуллатиф унинг ўғли, пушти камаридан бўлган жигарбанди — Улуғбек ўғлига қўл кўтаролмайди ёки буни истамайди. Энг ачинарлиси шундаки, ана шу ёвуз кучлар Мирзо Улуғбекнинг “куфрона” хуружларидан исломни ҳимоя қилиш ниқоби остида бирлашадилар ва охир-пировардида бу буюк инсонни жисмонан йўқ қилишга эришадилар. Менимча, худди шу нуқтада “Мирзо Улуғбек” телеспектаклининг замонавий руҳи ва замонавий аҳамияти ифодаланган. Биз бу ёвуз кучларнинг Улуғбекка қарши курашида диний фанатизмнинг хунук қиёфаси чуқур очиб берилганини кўрамиз. Улуғ адиб Шайхзода диний фанатизмни ёмон кўрмаслиги ва уни ҳамиша тараққиёт душмани, нурни, ёруғликни кўра олмаган ёвуз куч эканини фош қилмаслиги мумкин эмас эди. Телеспектакль ижодкорлари буни жуда яхши тушунишади ва ўз ижроларида бу фикрни ёрқин ифодалашга ҳаракат қилишади. Беихтиёр ўйланасан — ҳозирги фанатикларнинг бир замонлар юртимизни қонли фожеаларга гарқ қилган “падаркушлар”дан нима фарқи бор? Бугун “халифачилик” деган ўтмас матоҳни кўтариб олиб, элу юрт тинчини бузаётган кучлар ўлкани бир неча асрлар орқага — зулмат қаърига улоқтириб юборишлари мумкинлигини билармикинлар.

Спектаклда Бобо Кайфий (А.Жўраев), Пири Зиндоний (С.Соҳибов), Шайхулисом (С.Раҳимжонов), Саккокий (М.Салимов), Али Қушчи (Д.Узоқов) каби образлар ҳам борки, улар асарда акс эттириляётган тарихий воқеликнинг бетакрор тароватини, ўзига хослигини ифодалашда, унинг ҳаққонийлигини кучайтиришда катта роль ўйнайди. Афсуски, мақоламизнинг

ҳажми улар тўғрисида батафсилроқ тўхташга имкон бермайди. Шундай бўлса-да, спектаклдаги Феруза образига тўхтамасликнинг сира иложи йўқ. Бу образ ҳам асардаги баъзи бир образлар сингари тарихий шахс эмас, балки тўқима образдир. Тарихий манбаларда Мирзо Улуғбек билан Феруза муносабатлари тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин шундай бўлса-да, бу тўқима образнинг асарга киритилиши, шубҳасиз, унинг ҳаққонийлигини оширган ва Улуғбек характери янада тўлақонли очишга хизмат қилган. Шу важдан биз улуғ олим ва маҳобатли султоннинг оиладаги ҳаётини ҳам, ахлоқ, севги-муҳаббат масалаларидаги қарашларини ҳам янада чуқурроқ билиб оламиз. Спектаклда бу ролни институтнинг 2-курс талабаси Камола Умархўжаева ўйнаган. Камола биринчи марта катта экранда кўринаётган бўлса-да, ўз ролини катта ҳарорат билан ижро этган. У гулгунчадай беғубор, покиза, самимиятга тўла. Унинг ўзи гўзал ва атрофидаги дунёни ҳам бениҳоя гўзал деб билади. У Улуғбекни чин юракдан севади ва ҳурмат қилади. Айни чоқда, унга ҳар жиҳатдан суянчиқ бўлишга, қўлидан келганича унинг ишларини енгиллатишга ҳаракат қилади. Лекин киборлар дунёси, сарой муҳити ўзгаларнинг бахтли бўлишини кўра олмайди — Улуғбекнинг душманлари унга Феруза туфайли ҳам зарба беришга интилиб, бу покиза аёл ҳақида гийбатлар тарқатади. Пьесада бу масалада Улуғбекнинг кечирган изтироблари жуда зўр драматизм билан очиб берилган. Мирзо Улуғбек Ферузанинг покизалигини билади, унга ишонади, лекин “сева-сева талоқ беришга” мажбур бўлади. Негаки, унинг султонлиги бир қатор шафқатсиз ва мантиқсиз талабларга бўйсунитишни тақозо қилади.

Мен телевизор экранда шуларнинг ҳаммасини ҳаяжон билан кўриб ўтирар эканман, яна бир бора — билмадим, “Мирзо Улуғбек” асари билан танишганимдан бери буниси нечанчи марта экан — асарнинг бениҳоя юксак маҳорат билан ёзилганини ўйлаб кетдим. Ундаги тасвирланган ҳаёт драматизми жиҳатидан энг машҳур трагедиялардагидан заррача кам эмас, асардаги етакчи характерлар ҳар жиҳатдан баркамол, қаҳрамонларнинг гапларини айтмайсизми — аксарияти пурмаъно, ҳикматга бой. Албатта, ҳаётда Мирзо Улуғбек

чинакамига донишманд одам ўтган бўлса керак — Шайхзода асарни ёзиш жараёнида шу даражага кўтарила олган, унинг қиёфасига кириб туриб, ички дунёсини тугал ўзлаштириб туриб қалам тебратган. Хуллас, “Мирзо Улуғбек” драмасини ҳеч бир иккиланмаган ҳолда жаҳон адабиётининг энг ёрқин намуналари билан бир қаторга қўйса бўлади. Агар бу фикрга қўшилмайдиган бирор одам бўлса, марҳамат, ўртага чиқсин — мен у билан ҳар қанча баҳс қилишга тайёрман.

Мен бу фикрни айтишдан аввал узоқ ўйладим. Афтидан, шўро муҳотида биз ўз адабиётимиз, ўз адибларимиз, ўз миллий маданиятимизга камситиб қарашга ўрганиб қолган бўлсак керак — “Ҳа, энди, ўзбекнинг қўлидан нима келарди?” деган беписанд қараш бизни олдимиздан оққан сувни қадрламасликка ўргатиб қўйганди. Биз даҳо санъаткорларни олис шимолдан, кўздан нари ғарбдан ва яна дунёнинг аллақерларидан қидираб эдигу, ўзимиздан бундай санъаткорлар етишиб чиқишига гумон билан қарардик. Ҳолбуки, XX асрда бизда жаҳоннинг ҳар қандай юксак талабларига жавоб бера оладиган юксак адабиёт яратилди деб баралла айтишимиз мумкин. Ҳикоячилик, қиссачилик, романнависликда ҳам, шеърятда ҳам, драматургияда ҳам бунинг исботини ўнлаб учратиш мумкин. Назаримда, ҳаёт XX асрдаги ўзбек адабиётини жуда қаттиқ синовдан — балоғат имтиҳонидан ўтказган. Бунинг учун ўзбек адиблари учта чўққини эгалламоғи лозим бўлган. Бу чўққиларни эгаллаш Ҳимолай чўққиларини забт этишдан қийин бўлган бўлса бўлганки, осон бўлмаган. Бу вазифа адабиётда буюк Алишер Навоий образини, Мирзо Улуғбек образини ва улуғ соҳибқирон бобокалонимиз Амир Темур образини яратиш билан боғлиқ эди. Ойбек “Навоий” романини, Уйғун ва Иззат Султон “Алишер Навоий” драмасини, Шайхзода “Мирзо Улуғбек” тарихий фожеасини, Одил Ёкубов “Улуғбек хазинаси” романини яратиб, бу оғир ишни шараф билан уддаладилар.

Тўғри, Амир Темур образини буюк бобомизга муносиб тарзда бутун теранлиги ва қўлами билан яратишнинг шўролар замонида мутлақо иложи йўқ эди. Лекин энди мустақиллик йилларида ўзбек ёзувчилари бу вазифани ҳам уддалашга ҳаракат қилмоқдалар. Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон” драмаси ана шу ижо-

дий изланиш йўлидаги жиддий ютуқ сифатида қайд этилгани фикримга далил бўлади, деб ўйлайман. Бунга ҳеч қандай шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бу мулоҳазаларим ва биринчи навбатда, яқин кунларда телевидение экранларида намойиш қилинган кўп қисмли “Мирзо Улуғбек” тарихий фожеаси бизда ўтган асрда балоғат юксакликларини забт этган адабиёт яратилган эди деб айтишга тўла асос беради. Энди ҳамма гап ана шу тенгсиз бойликни авайлаб асрай билишда, уни турлитуман чаламуллаларнинг хуружларидан ҳимоя қилишда ва бу бойликлар қаторини кенгайтиришга қўлдан келганича ёрдам беришдадир.

2001.

Қуёшга ошиқ шоир

50-йилларнинг ўртасида ёшларнинг кўплаб босилган биринчи китоблари орасида “Ниҳоллар” деган одмигина тўплам эътиборимни тортди. Гарчи, ундаги шеърларда эндигина машқ қила бошлаган одамга хос паст-баландликлар мавжуд бўлса-да, ўзига хос, бақувватгина шеърини истеъдоднинг ҳам муҳри яққол билиниб турарди. Ўша кезлари ўзбек шеърлятида бир неча ўн йиллардан бери давом этиб келаётган бир нохуш жараён ўзининг энг юксак нуқтасига кўтарилган эди. Шеърлятни оддий назмбозликдан фарқламай қўйишган, риторика, шиорбозлик, дабдаба, маддоҳлик поэзиянинг зарур белгилари деб ҳисобланарди. Ана шу риторика денгизидан жонли одамларнинг ҳис-туйғуларини, ёрқин фикрларни, ҳаётини воқеалар нафасини ўзида мужассам эттирган ҳар қандай асар кўзга оловдай кўринар ва дарров эътиборни жалб қиларди. “Ниҳоллар” ана шундай тўплам эди. Унда бирон-бир фавқулодда сифатга эга бўлмаган оддий одамлар қаҳрамон қилиб олинган, уларнинг жўнгина, оддий ҳаётлари тўғрисида ҳам оддий инсоний тилда ҳикоя қилиб берилганди. Китоб қаҳрамонлари оддий деҳқонлар, боғбонлар, қишлоқ одамлари бўлиб, ўзларининг чинлиги, ҳаётининг билан ажралиб, бир жозиба касб этган эди. Маълум бўлдики, “Ниҳоллар” наманганлик ёш шоирнинг қаламига мансуб экан. Мен унинг ижодини

кузата бошладим. Орадан кўп ўтмай, бирин-кетин унинг “Кўнгул буюргани”, “Куёшга ошиқман”, “Тупроққа қасида”, “Ернинг қалби”, “Мен сизга айтсам” каби китоблари чиқди. Қарабсизки, ёш шоир ўз овози, ўз мавзуи, ўз қахрамонлари ва айниқса, ўзининг бетакрор юмор туйғуси, шеърларида ифодаланган меҳр-муҳаббатнинг мўллиги билан ўзбек шоирларининг олдинги сафларидан ўз ўрнини эгаллай бошлади. Кейин шоир билан шахсан танишиб, дўстлашиб қолдик. Понда туғилиб, шу ерда илк болалиги ўтган Ҳусниддин кейин Наманганда ўсиб-улғайган экан. У бировнинг маслаҳати биланми ёки кўнглининг буюрганига кўрами — қишлоқ хўжалиги институтига кириб ўқиган, шу соҳанинг инженери бўлиб чиққан, лекин кейинчалик киши руҳининг инженери бўлиш иштиёқи устун келиб, бутунлай адабиёт соҳасига ўтиб кетган экан. Биз танишган кезлари Ҳусниддин “Ўзбекистон маданияти” (ҳозирги “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”) газетасида адабий ходим бўлиб ишлаётган экан. Хипчагина, қиррабурун, ҳазил-мутуйибага мойил, доим ўзига хос тарзда фикрлашга интиладиган бу йигит менга маъқул тушиб қолди. У чиндан ҳам шоирона табиатга эга эди, кўп нарсаларга тасаввуфона тарзда беписанд қарар, табиатидаги риндона хислатлар унга алланечук ўзига хослик бағишлаб турарди.

Ҳусниддиннинг шоирона нигоҳи ниҳоятда ўткир эди. У ҳаётнинг тубида эмас, шундайгина юзасида, сатҳида ётган воқеалардан ҳам ҳеч ким пайқаманган, ҳеч ким тилга олманган ҳақиқатларни кашф эта оларди. Натижада, баъзан шундай шеърлар пайдо бўлардики, улар ҳатто икки мисрадан иборат бўлса-да, катта-катта асарлардай тугалланган бўлиб, бир умрга юракка муҳрланиб қоларди. Масалан, унинг “Балиқ фалсафаси” деган икки мисрадан иборат шеъри бор. Унда одамлар табиатидаги мангу қусурлардан бири жуда яхши очилган.

Думингни ликиллатасан, олға кетасан.

Думингни ликиллатасан, олға кетасан...

Кейин Ҳусниддиннинг яна баъзи-бир ғаройиб хислатлари билан танишдим. У шахматни яхши кўрар ва яхшигина тушунар экан. Тошкентда ўтадиган катта-кичик турнирларнинг ҳаммасида Ҳусниддинни учра-

тиш мумкин. У аста залга кириб келади-да, бир чеккага ўтириб, соатлаб “миқ” этмай, тахтадаги жангларни томоша қилади. Лекин унинг ўзи шахмат ўйнаганини кўрган эмасман. Ҳусниддин пивони яхши кўради — Тошкентда уни танимайдиган пивофуруш йўқ, деса бўлади. Уларнинг ҳар қайсиси ҳозир шу дақиқада шоир шаҳардаги қайси пивохонада қўлида кружка билан навбатда турганини айтиб беради. Бир куни “Пивога бунча ружу қўймасангиз?”, деб сўрадим ундан. “Э-э, ширакайф бўлмасанг қувноқ, хушхол шеърларни қандай ёзасан?”, деб жавоб берди Ҳусниддин. Мен бу гапнинг маъносини унча тушунмадим. Фақат бирмунча вақт ўтгач, бир турк шоирининг шеърини ўқибгина гап нимада эканини тушунгандай бўлдим. Турк шоирининг шеъри кичкинагина эди. Баъзан уйингда ўтириб, анави сабилдан жиндай нўш айласанг, — дейди шоир, — кўнглинг ёришади, ширакайф ҳолда аллақандай қувноқ, шўхчан куйларни ўзингча минғирлаб хиргойи қиласан. Шу пайт тўсатдан деразанг ташқарисидан, кўчадан одамларнинг нола-фарёди эшитилади. Булар ичмаганларнинг қўшиғи — дейди шоир.

Ўша кезлари ҳукмрон шўро мафқураси “Бизнинг мамлакатимизда нола-фигоннинг бўлиши мумкин эмас”, деган баҳона билан бадиий адабиётга оху зорлар, нола-фигонларни куйлашни чеклаб қўйган эди. Афтидан, шоиримиз пивонинг кучи билан қувноқ оҳанглар ва бахтиёр чехраларни тасвирлаш имконини қидирган бўлса ажаб эмас. Аммо бу гаплар Ҳусниддиннинг бутун ижодидан пивонинг ўткир ачимсиқ ҳиди келиб туради деган маънони билдирмайди. Биронта одам умр бўйи ишшайиб, тишининг оқини кўрсатиб юролмаганидек, шеърият ҳам фақат хандон отиб кулишдан, бахтиёр ҳаётга мадҳия ўқишдангина иборат бўлолмайди. Инсоннинг бутун бўйи-бастини, ички ва ташқи зиддиятларини, кайфиятининг қарама-қарши қутбларидан ташкил топувчи руҳий дунёсини ҳаққоний кўрсатиш ҳар қандай адабиётнинг мавжудлиги ва боқийлигини таъминлайдиган бирламчи шартдир. Ҳусниддин Шарипов бу даврда ҳам, ундан кейинги йиллари ҳам лирика бобида бу принципга қатъий амал қилди. Натижада унинг шеърлари мухлислар ўртасида катта шуҳрат қозонди ва кўплари қўшиқ бўлиб кетди.

Хусниддиннинг адабиётдаги ўрни ҳақида гапирганда, унинг ўзбек дostonчилигига катта ҳисса қўшганини алоҳида таъкидлаш лозим. Ҳозирга қадар у каттакич ўн саккизта дoston эълон қилди. Булар “Бир савол”, “Боғқўча болалари”, “Тановар”, “Шоир ҳақида”, “Қилмиш — қидирмиш”, “Инсоф диёри”, “Соҳиллар”, “Сотиболдидан салом” каби дostonлар ва 80-йиллари яратилган “Ҳаяжонли дақиқалар”, “Оҳ, гўзал “Хирмон”, “Яна висол” каби тўпламлардир. Афсуски, улар тўғрисида батафсилроқ тўхташнинг сира иложи йўқ. Шундай бўлса-да, иккита асар тўғрисида бир-икки оғиз гапирмаса бўлмайди.

“Бир савол” жанрига кўра шеърый роман бўлиб, ҳукмрон мафқуранинг совуқ изғиринлари забтига олган 70-йилларнинг бошларида ёзилган эди. Шунга қарамай, шоир ўз замондошлари ҳаётини бўяб-безаб, енгил-елпи тасвирлаш йўлидан бормади. Асар қаҳрамони Аброр ўз ҳаёти давомида жуда кўп қийинчиликлар кўради, адолатсизликларга учрайди. Сибирга сургун қилинади, сеvimли ўғлидан ажрайди. Бу мушкулотларга чидаёлмаган Аброр жамиятга қарши, унинг риёкорлик билан йўғрилган шиорларига қарши исён кўтаради. “Бир савол” — бошдан-оёқ драматизмга тўла ва ҳатто айрим саҳифалари чинакам фожиали руҳ билан суғорилган.

“Сотиболдидан салом” эса бутунлай бошқача характерга эга бўлган дostonдир. Унинг бош қаҳрамони ўзбек деҳқони. Уни том маънода Кўкан батракнинг қариндоши деса бўлади — уларнинг иккови ҳам фидо-корона меҳнатлари билан жамиятни елкаларида кўтариб турган одамлар. Некбин умидсизлик, ношукурлик уларга ёт. Сотиболди оддий деҳқон бўлса-да, анча-мунча қув, ўз ишига пишиқ, унча-мунча шляпалик, галстук таққан домлалардан донороқ ва ёқимлироқ. Асар жуда кучли юмор туйғуси билан йўғрилган — шоир Сотиболдини ўзининг энг яқин одамидай севади ва ҳадди сиғиб, унга ҳазил-мутойибалар қилади. Унинг фаолиятини тасвирлаганда ҳам қувликда Сотиболдидан қолишмайдиган муаллиф қаҳрамоннинг елкаси оша мийиғида кулиб, унинг хатти-ҳаракатларини кузатиб турганга ўхшайди. Менинг назаримда, Сотиболди ўзбек дostonларида яратилган заҳматкаш ўзбек пахтакорларининг

энг ёрқин образларидан биридир. Бугун ҳам уни ҳеч иккиланмай замондошларимиз қаторига қўшиб қўйишимиз мумкин.

Бошқа кўпгина истеъдод эгалари сингари, Ҳусниддин Шарипов фақат шеър ва дostonлар ёзиш билан чеклангани йўқ. У драмалар, комедиялар ёзиш бобида ҳам ўз кучини синаб кўрди ва катта муваффақиятларга эришди. Ҳусниддин қаламига мансуб “Сени севаман”, “Афсона”, “Чоллар ва кампирлар”, “Ёр истаб” каби пьесалар Тошкент театрларида ҳам, вилоят театрларида ҳам муваффақият билан саҳналаштирилди. Диққатга сазовор жойи шундаки, Ҳусниддин Шариповнинг драматик асарлари бир неча марта республика танловларида ва бошқа танловларда голиб чиққан.

Мустақиллик йиллари Ҳусниддин учун янги куч ва янги илҳом билан ижод қилиш йиллари бўлди. Бу даврда унинг “Минг иккинчи кеча”, “Қалтис юриш” каби дostonлари нашр этилди, “Онанинг кўнгли болада ёхуд Тошкентча қўйди-чиқди” комедияси “Ўзбектеатр” эълон қилган танловда голиб бўлди. Сўнгги йиллари шоир “Инсофнома” драмасини ҳам яратди.

Ҳусниддин Шарипов бадиий таржима соҳасида ҳам самарали меҳнат билан банд. Шоир Лафонтен, Уитмен, Брехт, П.Неруда каби атоқли ижодкорларнинг шеърларини, Е.Юрандотнинг “Тўққизинчи покиза”, Р.Ҳамзатовнинг “Тоғ қизи”, С.Ескин ва М.Крикорянининг “Кавказлик келин” пьесаларини ўзбек тилига таржима қилди. Сўнгги пайтлари у таржима бобида “Жаҳон адабиёти” журналининг яқин ҳамкорларидан бири бўлиб қолди.

Ҳусниддин Шарипов камсуқум, камтар ижодкор. Мана эллик йилдан ошибдики, у тинимсиз равишда ижод заҳматини тортади. Бу йиллар мобайнида у чиройли икки жилдди танланган асарларини эълон қилди. Аммо, мен ўйлайманки, унинг яхши асарларини жамласа бемалол тўрт-беш жилдлик мажмуа бўлади ва бу тўплам қай бир жиҳатдан ҳозирги ўзбек адабиётини бойитиши турган гап. Ҳа, адабиётга 60-йиллар вакили сифатида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжонлар билан олдинма-кейин кириб келган Ҳусниддин XX аср ўртасидаги ўзбек шеърляти ривожига ўз ҳиссасини қўша олди ва шунинг учун ҳам бу давр

Ўзбек шоирлари қаторида олдинги ўринлардан бирини эгаллади.

Бугун Ҳусниддин Шарипов 70 ёшга тўлди. Албатта, унинг оила аъзолари, қариндош-уруғлари, дўст-биродарлари дастурхон теварагига тўпланиб, қўлларида пиво тўлдирилган қадаҳлар билан уни муборакбод қилишади.

— Қадрли Ҳусниддин ака! — дейишса керак улар, — Сиз бутун умрингиз давомида ҳалол меҳнат қилиб анчагина асарлар яратдингиз. Шу пайтга қадар яшаган йилларингиз бекор ўтмади. Бундан кейинги умрингиз ҳам шундай мазмундор бўлсин. Юзга кириңг!

Гарчи кўлимда пиволи қадаҳ бўлмаса ҳамки, мен астойдил, чин юракдан бу тилакка қўшиламан.

2003

Балоғат

60 ёш инсон учун балоғат ёшидир. 60 га кирган одам анча-мунча кўйлақларни кийиб тўзитган бўлади, анча-мунча иссиқ-совуқларни бошидан кечирган, ҳаёт қозонида қайнаб, пишган бўлади. Энди унинг ақли анча пешланган, турмушнинг паст-баландларига, довонлари ва тақир-чўнқирларига етадиган қудрат касб этади. Кўзларида қариликнинг илк нишонлари пайдо бўлса-да, нигоҳи янада ўткирроқ бўлиб қолади — энди у одамларнинг ҳам, воқеа ва ҳодисаларнинг ҳам нафақат сувратини, балки уларнинг сийратини ҳам бемалол кўра оладиган қудрат касб этади. Энди у ўз фикр-мулоҳазаларида кўрган-кечирганларини, юриб ўтилган йўлларни математик формулалардай ихчам ва лўнда ҳикматларда умумлаштиришга мойиллик сезади. Бу ҳикматлар эса теранлиги ва донолиги билан одамларнинг эътиборини ўзига жалб этади, уларнинг ҳаёт сўқмоқларида туртинмай, равон юришларига кўмак беради. Хуллас, 60 га кирганда инсон теранлик ва камолот юксакликларини забт этади, шунинг учун ҳам 60 ёш кексаликнинг илк фасли ҳисобланса-да, шу фазилатлари билан ҳар қандай одам учун ҳам ғоят ардоқли ва тансиқ туюладиган қутлуғ ёшидир.

Дўстимиз, укамиз, ҳамкасбимиз Иброҳимжон Гофуров олтмишга тўлипти. Унинг сочларидаги оқлар кўпайиброқ қолипти, пешонасидаги ажинлар жиндай чуқурлашипти, ҳамиша ўйчан боқадиган кўзларидаги маънодорлик ортипти. Бугун унинг ҳар бир асариди, гапирадиган гапларида, хатти-ҳаракатларида теранлик ва камолот, саришталик ва ҳикматга мойиллик барқ уриб турипти. Лекин бир нарса қизиқ — биз кексаликнинг илк фаслига хос деб таърифлаган бу фазилатлар Иброҳимжонда кеча ёхуд бугун пайдо бўлиб қолгани йўқ — йигирма йил аввал ҳам, йўқ, ўттиз йил аввал ҳам, кўйингчи, ижод майдонига кўйилган биринчи қадамлариданоқ Иброҳимжон худди шу сифатлари билан танилган ва обрў қозонган эди. Агар бугун Иброҳимжоннинг ижод майдонида жавлон ураётганига қирқ йил тўлган бўлса, бинобарин, қирқ йилдан бери унинг ана шу фазилатлари ўсиб, улғайиб, қаймоқ боғлаб келяпти.

Мен Иброҳимжоннинг босиб ўтган йўллари ҳақида ўйлар эканман, яна бир нарса мени ҳайратга солади ва ҳаваслантиради — у шу пайтга қадар жуда ҳалол ва жуда покиза ҳаёт кечирди. Ахир, биз ҳаётни ҳар қанча мақтаб улуғламайлик унинг жозибадор томонларини айтиб алқамайлик, унинг ўта шафқатсиз томонлари, дош бериш қийин бўлган синовлари ҳам бор. Инсон умри узун йўлга ўхшайди, бироқ бу йўл чаман-чаман очилган гулзорлардан иборат эмас, унинг паст-баландликлари, ўнқир-чўнқирлари, лойқалари ва ҳатто нопокликлари бор. Бу лойқалар оёғингизга чирмашишга, баданингизга ёпишишга, юзингизда бир умрга кетмайдиган шармандалик доғи бўлиб муҳрланиб қолишга интилади. Бу йўллардан кирланмай ўтишнинг ўзи катта фазилатдир. Иброҳимжон бирон жойини лойга булғатмай, покизалигини сақлаб ўта олди. Йўқ, мен Иброҳимжонни бутун умрида бирон марта ҳам хато қилмаган, адашмаган, бенуқсон, бекаму кўст инсон деб айтмоқчи эмасман. Негаки, адашмаслик, нуқсонсизлик фақат Аллоҳнинг маҳрига тушган. Беайб — Парвардигор. Бандасики бор, албатта, адашади. Аммо адашишда адашиш бор. Иброҳимжон эсини таниб, улғайиб одамлар жамиятига қадам кўйганидан бери шу пайтга қадар бирор одамнинг тагига сув кўйгани йўқ, бирор одам-

нинг гийбатини қилиб, уни тухмат ва бўхтонларга қўйгани йўқ, бировнинг молини тортиб олгани, бировнинг оғзидаги луқмасини еб қўйгани, бировни қонқора қақшатгани йўқ, ҳасад ва бахиллик кўчасига кирмади. Дўстларига хиёнат қилиб, уларни чоҳга итармади. Яқинларига, шогирдларига, ёрдамга муҳтож одамларга ёрдам берса бердики, ҳеч кимга ёмонлик қилгани йўқ. Ҳалоллик деганлари, поклик деганлари шунинг ўзи эмасмикин? Унинг чеҳрасида барқ уриб турадиган доимий нуронийлик шундан эмасми? Қизиқ, мен ҳар гал Иброҳимжон билан кўришганимда унинг кўзларидаги алланечук таъна аралаш кинояли нигоҳ қаршисида, ундаги сўз билан ифодаланмаган, лекин яққол сезилиб турадиган талабчанлик қаршисида сал-пал доддираб қоламан, қилган ишларимни, гапирган гапларимни бирма-бир хаёлдан ўтказиб, боримдан кўра яхшироқ бўлишга чоғланаман. Иброҳимжоннинг нигоҳигина эмас, асарларида ҳам шу хислат бор — уларни ўқиганимда шу талабчанликни яққол ҳис қиласан ва бўйингни Иброҳимжон белгилаган юксаклик билан ўлчашга интиласан. Унинг асарлари бошқа сифатларидан ташқари ўқийётган одамни покизалик ва ҳалоллик синовидан ҳам ўтказаетгандай бўлади. Шунинг учун Иброҳимжонни ҳеч иккиланмай адабиётимизнинг виждони деб атасак хато бўлмас.

Аллоҳ “бераман” деган одамга қўш қўллаб берар экан. Иброҳимжонга Аллоҳ ўз неъматларини қўш қўллаб тутган. Мен бу ўринда унинг кўп қиррали истеъдод эгаси эканини назарда тутяпман — мунаққид, таржимон, шоир, публицист, журналист, зўр ташкилотчи, депутат... Қизиғи шундаки, бу соҳаларнинг биронтасида Иброҳимжон зиммасидаги ишларни чала қилгани йўқ, ҳар бир соҳада шундай салмоқли ва мазмундор ишлар қилдики, улар умуммаданиятимизнинг ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Масалан, у кўп йиллар мобайнида нашриётда ишлади, ўнлаб китобларнинг туғилишига доялик қилди, анча вақт адабиёт газетасига раҳнамолик қилганлардан бири бўлди. Сўнгги йилларда эса “Миллий тикланиш” газетасига бош муҳаррир бўлди. Бу газета аслида йўқ эди, у янги ташкил қилинди. Иброҳимжон уни йўқдан бор қилди. Бу ишнинг нақадар машаққат эканини, кичикроқ бир тоғни

ўрнидан силжитишдек гап эканини фақат бош муҳаррир бўлган одам билади. Иброҳимжон бу ишнинг уддасидан чиқди — қисқа вақт ичида бу газета ўзбек зиёлиларининг сеvimли газеталаридан бирига айланди. Унда босиладиган мақолаларнинг кўпчилиги ҳам назарий жиҳатдан, ҳам маърифий жиҳатдан юқори савияда. Газетада тез-тез бош муҳаррир қаламига мансуб шарҳлар, қайдлар, мақолалар ҳам босилиб туради. Улар ҳажман кичкина бўлсалар-да, ҳар бирида бир янгилик, бир янги фикр, ўткир мулоҳаза бўлади. Улар эса бугунги ўзбек жамиятининг фикрий улғайишига, “жаҳон стандарти” даражасига кўтарилишига ёрдам беради.

Иброҳимжоннинг шоирлиги-чи? Мансуралари-чи? Китоб бўлиб босилганидан бери қўлма-қўл юрган “Илтижо”си-чи. Иброҳимжон мумтоз адабиётимиз анъаналарини яхши билади — у унутилиб кетаётган мансура жанрини меросимиз сандиқларидан кавлаб топди ва уларга янгидан жон ато қилди. Иброҳимжоннинг мансуралари ҳам чинакам шеърий дурдоналар каби юракнинг энг теран пучмоқларидан чиқиб келган ғоятда самимий гапларгина эмас, ғоятда мукамал шаклга эга бўлган, ихчам, мухтасар, гапнинг пўсткаласини ифодалайдиган ажойиб ҳикматлар ҳамдир. Бундай юксак асарлар фақат зукко ва фикрлайдиган одамнинг қаламидангина тўкилмоғи мумкин. Бугун мансуралар қанчадан-қанча ёшларимиз маънавиятини бойитяпти, ҳатто уларга ижодда илҳом ҳам бермоқда.

Иброҳимжоннинг таржималари-чи! Билмадим, ҳозир мендан унинг таржималари бирма-бир санашни талаб қилинса, эҳтимол, бунинг уддасидан чиқолмасман. Лекин гап таржималарнинг саноғида эмас, сифатида. Иброҳимжон бу ишни ҳам шу даражада юксак савияда бажардики, унинг хизматлари туфайли ўзга адабиётларнинг анча-мунча намуналари ўзбек китобхонининг кўнгил мулкига айланиб қолди. Таржимонлик фаолиятида ҳам Иброҳимжоннинг олижаноб инсоний фазилатлари ярқ этиб кўриниб туради. Авваламбор, у жуда танлаб таржима қилади, китобхонга керакли асарларни, унга маънавий ва эстетик жиҳатдан бой озуқа берадиганларини ўзбек тилига ағдаради. Хемингуэй, Мопассан, Фолкнер... Шунда ҳам таржимаси осон асарларни эмас, услуби мураккаб, чуқур фалсафий мазмунга эга,

мавҳумият соҳасини кенгроқ қамраб олган асарларни танлайди. Достоевский, Айтматов романларини эсланг. Уларни таржима қилиш таржимонга ҳузур бағишлашидан ташқари кони машаққат ҳамдир. Бу романларда шундай жумлалар, шундай иборалар борки, улар баъзан ярим саҳифани ёки бир саҳифани ташкил қилади. Жумла эмас, яхлит бир гранит тош! Аввало унинг маъносини ўзингиз чақиб олмоғингиз керак. Кейин эса шу гранит — жумлани ўзбек китобхони тушунадиган қилибгина эмас, унинг жилоларидан ҳузурланадиган ҳам қилиш, ағдариш лозим. Бунинг ўзи бўлмайди.

Шу ўринда яна бир мулоҳазани айтиб ўтай. Баркамол таржимон бўлмоқ учун оригинал тилини билишнинг ўзи кифоя қилмайди, балки ўзининг она тилини билмоқ ҳам зарурдир. Бу оддий ҳақиқатни таъкидлаётганимнинг боиси бор албатта. Афсуски, йиллар ўтган сайин, ҳатто ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганидан кейин ҳам зиёлиларимиз ўртасида ўзбек тилини биладиганлари, она тилида фикрини ифодалаб беришга қурби етадиганлар борган сари камайиб кетяпти. Телевидениени кўриб ўтириб, турли-туман шифокорлар, олимлар, давлат арбоблари, муҳандислар, молиячилар, солиқ идорасининг ходимлари ва ҳоказо, ҳоказоларгина эмас, ҳатто сухандонлар, муҳаррирлар ва бошқаларнинг ҳам пойинтар-сойинтар жумлаларини эшитиб, эга-кесимини мувофиқлаштира олмаётгани, жумланинг боши билан охирини қовуштира олмаётганига гувоҳ бўлиб, сочинг тикка бўлиб кетади. Буларнинг бари элу юртнинг кўз ўнгида она тилимизни таҳқирлашдан ўзга нарса эмас-ку! Тилни менсимаслик миллатни менсимаслик, ватанни менсимасликни кўрсатадиган ўта нохуш бир ҳолдир. Бундай шароитда асар тили устида заргардек қунт билан ишлайдиган, шу билан тилимизнинг имкониятлари нақадар чексиз эканини намоён қиладиган ҳар бир ижодкорнинг фаолияти таҳсинга сазовордир. Шу маънода Иброҳимжоннинг таржимонлик фаолияти жуда ибратли ва самарали эканини кўрсатадиган битта мисол келтираман.

Бир-икки йил аввал у “Тафаккур” журналида буюк файласуф Фридрих Ницшенинг асаридан парча эълон қилди. Асар “Так говорил Заратустра” деб аталади. Хўш, қани, бунинг ўзбекчага нима деб ағдарар эдингиз? Мен

бўлсам “Зардушт шундай дейди” деб кўя қолардим. Бунда, албатта, қай бир даражада маъно ифодаланган, лекин жумла тўмтоқ, ўзбекча эмас, нафосатдан маҳрум! Иброҳимжон эса бошқача йўл тутган — у “Зардуштнинг таваллоси” деб ўгириптики, бу ҳам маънодор, ҳам тагдор, ҳам рангдор. Билмадим, буни топгунча Иброҳимжон неча кун эмас, неча ойлар изланди экан? Ёхуд ўша китобда “Сверхчеловек” деган атама бор. Хўш, буни нима дейсиз? Умуман, ўзбекчада бундай ибора борми. Наҳотки, Навоийлар тили, Абдулла Қодирийлар, Абдулла Қаҳҳорлар тили шу иборани муносиб ифодалашга ожиз бўлса? Иброҳимжон уни “Аъло Инсон” деб ўгирипти. Бу ибора бировга ёқиши, бировга ёқмаслиги мумкин, лекин нима бўлганда ҳам “сверхчеловек” мавҳумини тўла ифодалаб берган-ку! Иброҳимжоннинг таржимонлик фаолияти ана шундай кашфиётларга бой — у таржима жараёнида ўзининг хаёлот оламига ҳам тўла эрк бериб кўяди ва бу фақат яхши самаралар беради.

Албатта, Иброҳимжоннинг шоирлиги, таржимонлиги, журналистлиги жуда муҳим, у адабиётимизга мунаққид сифатида кириб келган эди ва мунаққид сифатида унинг адабий ҳаётда ўйнаган роли беқиёсдир. У 60-йиллар ўртасида ижод қила бошлади, ўшандан бери ўнлаб китоблар, юзлаб мақолалар ёзди. Албатта, бизнинг адабиётимизда танқидчи кўп. Айниқса, 60—70-йилларда танқидчилик ҳаракатига бош-қош бўладиган куч қолмагани шекилли, унинг ланг очиб қўйилган дарвозасидан танқидчиликни даъво қилган одамлар тўда-тўда бўлиб кириб келишаверган эдилар. Албатта, Иброҳимжон улардан ажралиб турарди — у туғма танқидчи, у танқидда адабиётнинг тўла ҳуқуқли бир бўлагига айлантиришдагина эмас, унинг иззат-эътиборини, қадрини юксак сақлаб қолишда, социалистик реализм хуружи авж олган йилларда танқиддаги профессионал юксакликни таъминлашда жонбозлик қилганлардан бири. Бу ўринда, албатта, Иброҳимжоннинг танқидчи сифатидаги ҳамма хислатларига батафсил тўхташ имкони йўқ. Шунинг учун айримлари ҳақидагина гапираман. Авваламбор, у адабиётни чуқур биладигина эмас, жуда яхши ҳис этади ҳам. У наср ҳақида гапирадими, шеърят ёхуд драма тўғрисида фикр юри-

тадими, ҳар гал адабиётнинг санъат эканига, унда гўзаллик ва нафосат мужассам эканига алоҳида урғу беради. Мақолаларида асарлардаги ана шу гўзаллик нуқраларини қидиради, топади ва ўз кашфиётларини китобхонга тақдим этади. Китобхон ҳам ўз ақлини пеш қилмай, панароқда туриб, адабиёт гўзаллигидан баҳра олишга ундаётган мунаққиддан миннатдор бўлиб, унинг кашфиёти билан мароқланиб танишади.

Иброҳимжоннинг танқидий асарларида ҳамиша янги фикрлар бўлади. Маълумки, зиёлилар ўртасида дунёни идрок этишда “одам ҳақиқатлари” деб аталган нарсани қабул қилишда икки хил йўл бор. Биринчи йўл шуки, ҳаёт қандай бўлса шундайлигича қабул қилинади, ҳаёт ҳақиқати қандай тушунтирилса, айнан шунинг ўзи қабул қилинади. Иккинчи йўл эса бошқачароқ — айтилган нарсаларнинг ҳаммаси ақл тарозусига солиб кўрилади, таҳлил чиғиригидан ўтказилади, турли-туман синовларга солиб кўрилади, кейин хулоса чиқарилади. Бундай хулосалар илмийроқ, бинобарин, тўғрироқ бўлади ва кўпинча илмий муомалада ўрнашиб қолган хатоларни тузатишга йўл очади. Биргина мисол. Кўп йиллар мобайнида Ойбек ҳақида гапирганда “унинг илк ижоди ғоявий чекланган, миллатчилик руҳидаги ижод, анчадан кейингина у “ўроқ-болғалар сафида” боришга жазм қилган”, деган қараш мақолалардан мақолаларга, китоблардан китобларга кўчиб юрарди. Иброҳимжон биринчи бўлиб “Юрак—аланга” деган китобида бу фикрнинг нотўғрилигини ва Ойбекнинг 20-йиллардаги шеърояти инжа лириканинг ёрқин намуналари эканини исбот қилди.

Афсуски, қайта қуришлар замони бўлиб, кўп нарсалар алғов-далғов бўлиб кетди. Бу жараёнда баъзан биз кўп қийинчиликлар, машаққатлар эвазига эришган бойликларимиздан ҳам кечиб юбора бошладик. Жумладан, танқидчиликка муносабатимизда ҳам шу ҳол бот-бот кўриниб келмоқда. Бунда баъзан шундай бир мантиқ асосида фикр юритилади: бадий ижод учун истеъдод керак. Истеъдод эса туғма бўлади. Ҳеч қандай мунаққид йўқ истеъдодни бор қилиб беролмайди. Бинобарин, мунаққиднинг кераги йўқ, у — ортиқча нарса. Бу гап умуман олганда тўғрига ўхшайди. Ҳақиқатан, танқидчи йўқ истеъдодни яратиб беролмайди, аммо

бор истъёдоддан фойдаланиш йўлларини, истъёдодни парваришлаш имконларини, уни жувонмарг қилиб қўймаслик чораларини ўргатади. Иброҳим Фафуровнинг китоблари ва мақолалари ҳам шу жиҳати билан ардоқли.

Иброҳим Фафуров ижодидан чиқиб келадиган яна бир ибратли сабоқ бор — ижодкор ҳамиша жуда бақувват ички гурурга эга бўлмоғи лозим. Ялтоқлик билан, ҳар қадамда таъзим келтириш билан ижодда бирон маррани эгаллаб бўлмайди. Фақат қаддини ғоз тутадиган, бошини тик тутадиган ижодкоргина олис-олисларга назар ташлаши, уфқларни кўра олиши мумкин. Шундагина у сўз орқали Инсон маънавиятининг чарогон соҳилларини кашф қилмоғи мумкин. Шундагина унинг Сўзи бошқалар қалбида садо бериб, уларни олға чорлаши мумкин.

Азиз дўстим, муҳтарам ҳамкасбим Иброҳимжон! Олтмишбойлар даврасига хуш келибсиз!

Сизга даврамизнинг тўридан жой олиб қўйганмиз. Келинг, жиндай дам олинг. Бир-икки қўл шахмат суришайлик. Тўйиб бўлмаса ҳамки, миртемирона тарзда анави сабилдан чойга қўшиб жиндай олайлик. Кейин эса яна кўп йиллар қатордан хато бўлмай, халқимиз учун, Ватанимизнинг фаровонлиги учун енг шимариб ишлашда давом этайлик.

1997

Олим ҳаётининг саҳифалари

Наим Каримов нима учун бошқа бирон соҳани эмас, айнан адабиёт соҳасини танлаган, унинг қалбида бу соҳага меҳр қачон ва қандай пайдо бўлиб қолган — буни аниқ билмайман. Лекин ўйлайманки, унинг бу йўлни танлашида отасининг таъсири катта бўлиши керак.

Мен Наимжондан олдинроқ унинг отаси билан танишган эдим. Уруш йиллари, адашмасам, 6-синфда ўқиб юрган кезларим. Бирдан шеър ёзгим қистаб кетди, бир-икки кун ўтириб, уч-тўртта шеърни қоралаб ҳам ташладим. Кейин уларни чиқариш ҳаракатига

тушиб қолдим. Бу борадаги изланишларим мени Маориф халқ комиссарлигига олиб келди — у ерда аллақайси бўлимнинг бошлиғи бор экан. Ўзи хипча бўлсада, қадди-қомати келишган, чувак юзли, очиқ чеҳрали, ўзига ярашган кўзойнак таққан бўлим бошлиғи жуда бағри очиқ, ғамхўр, хушфеъл одам экан. Унинг фамилияси Фотиҳ Каримий эканини, у адабиётчи эмас, физик эканини кейин билиб олдим. Менга ижод бобидаги илк маслаҳатларни шу одам берган эди. Буни қарангки, кўпгина эски зиёлилар сингари бу одам жуда кенг маданий савияга эга эди. У ўзи физика ўқитувчиси бўлса-да адабиётни яхши билар, кўп ўқиган, кўп ёзувчилар ва шоирлар билан шахсан таниш эди. Эҳтимол, ана шу меҳрибон одам ўғли Наимжонни адабиётшунослик соҳасига йўллаган, болалигиданоқ унга адабиёт ишқини юқтирган бўлса ажаб эмас.

Хар ҳолда нима бўлганда ҳам, Наимжон дорилфунунда ўқиб юрган кезларидаёқ жуда синчков, илмга ташна, қизиққан нарсасининг тагига етмагунча қўймайдиган бир талаба сифатида танилди. Наим Каримов 1955 йили дорилфунунни битирди. Шундан бери Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида хизмат қилиб келмоқда. У ўнлаб китоблар, юзлаб мақолалар яратди, турли конференциялар ва симпозиумларда маърузалар қилди, ёрқин илмий фаолияти учун Беруний номидаги республика давлат мукофоти билан тақдирланди, филология фанлари доктори, профессор бўлди. Хуллас, салкам ярим асрлик ижодий фаолияти натижасида Наим Каримов ўзбек адабиётшунослигининг ўзига хос, бетакрор намояндаларидан бирига айланди. Менимча, биринчи навбатда унинг матншунослик соҳасига қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаш керак. Бу ўринда мен XX асрдаги ўзбек ёзувчиларининг асарларини тайёрлаш ва нашр қилиш ишини кўзда тутяпман. Маълумки, кейинги йилларда Ойбекнинг 20 жилдли, Ҳамид Олимжоннинг 10 жилдли, Фафур Фуломнинг 12 жилдли мукаммал асарлар тўпламлари нашр этилди. Уларнинг ёнига Ҳамза Ҳакимзоданинг 5 жилдли асарлар тўпламини қўшиб қўймоқ керак. Бу ишларнинг ҳаммасида Наим Каримов ё илмий раҳбар сифатида ёхуд фаол иштирокчи сифатида қатнашган.

Ёки бўлмаса, Наим Каримовнинг ёзувчилар ҳақидаги монографияларини олайлик. Маълумки, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом каби ёзувчилар ҳақида Наимдан аввал ҳам монографиялар ёзилган эди. Бу ўринда, масалан, раҳматли домламиз Ҳомил Ёқубовнинг Ойбек, Фафур Фулом ҳақидаги китобларини эслаш мумкин. Шунга қарамай Наимжон бу ижодкорлар тўғрисида яна ёзишга журъат этди ва ўз сўзини айтишга муваффақ бўлди. Масалан, у Ҳамид Олимжон маҳоратини зукколик билан тадқиқ қилади ва унинг шеърий соҳаси тўғрисида жуда кўп ўринли кузатишлар ҳамда мулоҳазаларни ўртага ташлайди. Олимнинг Ойбек ҳақидаги китоби ҳам илмий кузатишларга бойлигидан ташқари, жуда эмоционал кўтаринкиликка эга. Наимжон бу муаллифларни жуда яхши кўради ва муҳаббатини китобхондан яширмайди, балки, аксинча, улар яратган чинакам санъат асарларидан олган эстетик завқларини бошқалар билан баҳам кўришга ошиқади.

Наим Каримов ким тўғрисида ёзмасин, китобида, рисоласида ва ҳатто мақолаларида, албатта, бирон янги гап айтишга, ёзувчининг ижоди билан боғлиқ биронта муҳим тафсилотларни баён этишга уринади. Масалан, унинг Ҳамза Ҳакимзода вафотига бағишланган кичкина мақоласида илмий жиҳатдан анча кенг ёритилган бу ҳодисага бутунлай янгича ёндашади ва унинг ўлими тасодифий бўлмагани тўғрисидаги тахминни олдинга суради. Ёки олимнинг Усмон Носир ҳақидаги иккита рисоласи ҳам янги материаллар асосида ёзилган.

Наим Каримов Чўлпон тўғрисида ҳам анча юксак савияда рисола яратди. Бу илк рисоладан бири эди. Мен ҳам “Чўлпон” деган танқидий-биографик очерк ёзган эдим. Наимжоннинг китобида меникидан фарқ қилароқ, шоирнинг туғилган жойи Андижон эмас, Ёрқишлоқ экани тўғрисидаги тахмин олдинга сурилади ёки унинг яқин қариндош-уруғларининг (жумладан, Фоиқа аянинг) хотираларидан кенг фойдаланади. Уларнинг бари китобга ўзига хос ранг берган ва уни Чўлпон ижодини ўрганишдаги қимматли манбалардан бирига айлантирган.

Мустақиллик йилларида олим истеъдодининг янги қирралари намоён бўла бошлади. Унинг профессор

У.Норматов, академик Б.Назаровлар билан бирга яратган 9-синф ўқувчилари учун “Адабиёт” китоби танловда голиб чиқди ва нашр қилинди. Айни чоғда олий ўқув юрглари учун яратилган “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” деган китоби ҳам (бошқа муаллифлар билан бирга) бу соҳадаги тадқиқотларни умумлаштирувчи асар бўлди.

Мустақиллик йилларида Наим Каримов ижодида жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган янги бир мавзу пайдо бўлди. Бу шўро замонидаги оммавий қатағон мавзуси бўлиб, Наим Каримов унинг адабиёт билан боғлиқ жиҳатларини ёритишга ва шу билан яқин тарихимизнинг ўқилмай қолган ёхуд нотўғри ўқилган саҳифаларини қайта тиклашга ҳаракат қилди. Бу интилиш унинг ижодида, айниқса, 1991 йилдан бошлаб жуда кенг кўламда кўрина бошлади. Масалан, ўша кезларда оммавий бўлган “Фан ва турмуш” журналида “Наркомпросс иши”, “Чўлпон учун кишан”, “Ассалому алайкум дорнинг оғочи”, “Қодирийнинг боши — янги йил совғаси”, “Тош экан бу бошим” каби мақолалари босилдики, улардан анча ихчам шаклда бўлса ҳам, адабиётимизнинг шу пайтгача мутлақо тилга олинмай келинган жиҳатлари очилди. Шунингдек, Наимжон сўнги бир неча йиллар мобайнида “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси ва бошқа газеталарда ҳам адабиёт, санъат ва маданиятимизнинг ёрқин намояндалари тўғрисида кўпгина жажжи портретлар эълон қилди.

Наим Каримов бир неча йилдан бери мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш комиссиясининг раиси сифатида ишлаб келмоқда. У, айниқса, “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуини бунёд этишда, шунингдек, “Қатағон қурбонлари хотираси” музейини ташкил этишда катта жонбозлик кўрсатди.

Ўйлайманки, юқорида айтилганлар гарчи Наим Каримов фаолиятини тўла ёритишга жуда-жуда ожиз бўлса-да, унинг бутун умри адабиёт воситасида эл-юртга хизмат қилиш билан ўтганидан далолат беради. Шунинг учун ҳам унинг кўксини “Эл-юрт ҳурмати” ордени безаб турибди.

2002

Ҳожиакбарнинг сирли олами

Китобхонлар оммасига ўзининг ҳикоялари, қиссалари, романлари билан кўпдан бери танилиб қолган Ҳожиакбар Шайховни ўзбек илмий-фантастик адабиётининг қалдирғочларидан бири деб атаса бўлади. Бу гапни ўқиган одам таажжуб қилиши мумкин. Наҳотки фантастика Ҳожиакбар Шайховдан бошланса? Ўзбек адабиётида ундан аввал фантастика бўлмаганми? Бунда таажжубга жавобан айтишимиз мумкинки, албатта, фантастика Ҳожиакбар Шайхов дунёга келмасдан аввал ҳам бор эди. «Фантастика»ни бир сўз билан «хаёлот» деб аташ мумкин. «Хаёлот» эса инсон тафаккурининг мангу ҳамроҳи. Адабиёт, қолаверса, ижод фантастика билан, хаёлот билан бирга туғилади ва у билан қадам-бақадам, ҳамнафас тараққий этади. Бундан неча ўн минг йиллар аввал яратилган, ибтидоий ажлодларимиз форларнинг деворларига қинғир-қийшиқ қилиб чизиб кетган расмларда ҳам фантастика бор. Халқ оғзаки ижоди-чи? Ўзиучар гиламлар, қанотли отлар, уч бошли аждарлар, бир кўзли девлар ва яна алланималар... Булар ҳам фантастиканинг ижод билан узвий биргаликда қадам ташлашини кўрсатади. Шуниси ҳам борки, бу ҳодиса фақат ўзбекларгагина хос эмас. Машҳур ҳинд эпослари «Махабхарата», «Рамаёна», «Шукаспатати», «Калила ва Димна», араб эртаклари «Минг бир кеча» асосан ривоят ва афсоналар ҳамда «хаёлот» меваси. Ёзма адабиётда ҳам шундоқ — Фирдавсийнинг ўлмас «Шоҳнома»сида фантастика қанчалик кучли бўлса, Алишер Навоий дostonларида ҳам шунчалик кенг ўрин эгаллайди. Оврупо адабиётидаги Гулливерлар, Мюнхгаузенлар, Фаустлар ва бошқа яна ўнлаб-юзлаб образлар, буюк Гоголнинг ижоди, рус фольклори фантастиканинг жуда қадимий ва барқарор ҳодиса эканини яққол исбот этиб турибди. Хуллас, адабиёт фантастикасиз, хаёлотсиз бир қадам ҳам олға силжиёлмайди.

Ҳўп, шундоқ экан, нега энди ХХ асрнинг иккинчи ярмида ижод қилган бир ёзувчини ўзбек илмий фантастикасини бошлаб берган қалдирғочлардан бири деб аташ керак? Бунинг боиси шундаки, авваллари фантастика ижоднинг бир унсури сифатида кўринган бўлса, энди у ижоднинг тўлақонли, мустақил бир бўлаги, ўз

мавзу доирасига, ўз тасвир воситаларига, ўз поэтикасига эга бўлган алоҳида жанр сифатида шакллана бошлади. Бу жараён, айниқса, XX асрда жуда кучайиб кетди. Негаки, бу асрга келиб, илм-фаннинг жамият ҳаётидаги ўрни беқиёс кенгайди. Фаннинг ҳамма соҳаларида ақл бовар қилмайдиган оламшумул кашфиётлар юзага келди. Улар жамият ҳаётига жуда катта таъсир кўрсатди, одамларнинг турмуш тарзини ўзгартирибгина қолмай, тафаккурини ҳам янги изга солиб юборди. Илмий кашфиётлар мислсиз қулайликлар туғдириши билан бирга, таҳликали хавф-хатарлар ҳам олиб келди. Натижада инсоният янги-янги чигал муаммоларга рўпара келиб, уларни ҳал қилолмай, боши берк кўчаларга кириб қола бошлади. Буларнинг бари жамиятда илмга, унинг кашфиётларига қизиқишни кучайтирди, одамлар фақат бугунги кунга эмас, эртанги кунга ҳам, ўз тақдирларига ҳам тез-тез назар ташлай бошладилар. Буларнинг бари бутун жаҳон миқёсида илмий фантастикага мислсиз қизиқишни вужудга келтирди. Шу тариқа, XX аср ўрталарига келганда, бутун дунёда фантастик адабиёт гуриллаб авж ола бошлади.

Шуниси кишини мамнун қиладики, ўзбек адабиёти ҳам бу жараёндан четда қолгани йўқ. Бир оз кечикиб бўлса-да, яъни 60-йилларнинг охири ва 70-йиллардан бошлаб, илмий фантастика жанри ўзбек адабиётида ҳам ўз қонуниятларига, ўз хусусиятларига эга бўлган мустақил жанр сифатида шакллана бошлади. Бошқача айтганда, худди шу кезларда ўзбек адабиётида илмий фантастика жанрининг баҳори бошланган эди. Шу баҳорни етаклаб келган қалдирғочлардан бири Ҳожиакбар Шайхов бўлди. 1972 йилда «Ёш гвардия» нашриётида ёш ёзувчининг «7-СЭР» деган китоби босилиб чиқди. Бу китобнинг номи нечукдир бадий асар номига ўхшамас, кўпроқ механика ёхуд физикага мансуб китобнинг номига ўхшаб кетарди. Бироқ унинг ўта «илмий» номидан чўчимай, қўлга олиб варақлаганлар китобдан ҳикоялар ўрин олганини кўриб ҳайрон бўлишди. Уни ўқиганлар эса, бу ўзбек адабиётида бутунлай янги ҳодиса эканига, илм муаммолари ҳақида бадий шаклда мулоҳаза юритувчи, уларни бадий воситалар орқали гавдалантиришга уринувчи асарлар эканига ишонч ҳосил қилишди.

Орадан кўп ўтмай, муаллифнинг «Ажиб юлдузлар» деган янги китоби чоп этилди. Бу китоб ҳам фантастик ҳикоялар ва илмий-бадий очерклардан таркиб топган бўлиб, ёш адибнинг илмий фантастикага қизиқиши ўткинчи ҳавас эмас, балки бутун умрга кетадиган астойдил майл эканидан гувоҳлик берарди. Қолаверса, китобга кирган асарлар Ҳожиакбар Шайхоннинг қалами асардан асарга ўткирлашиб бораётганини, ёзувчи ўз устида астойдил ишлаб, жаҳон фантастикасининг ижодий тажрибаларини ўзлаштириб бораётганини кўрсатарди. Шундан кейин Ҳожиакбарнинг ўз китобхонлари пайдо бўла бошлади. Улар адиб асарларини қидириб топиб ўқиш билан бирга унинг шахсиятига, қандай ҳаёт йўлини босиб ўтганига, эътиқодларига, ижодий ниятларига ҳам қизиқа бошлашди. Шунда маълум бўлдики, Ҳожиакбар ҳали ёш бўлса-да, ҳаётда анча-мунча жиддий синовларга рўпара келган, турли-туман қийинчиликларни кўриб пишган, ҳаёт қозонида озми-кўпми қайнаб, тажриба орттирган йигит экан.

Ҳожиакбарнинг ота-боболари асли тошкентлик, лекин тақдир уларни она юртдан олисларга кетишга мажбур қилди. Улар большевикларнинг «қулоқларни синф сифатида тугатиш» сиёсатидан қочиб, Шарқий Туркистонга кетишади. Шу сабабдан Ҳожиакбар 1945 йилда Хитой Халқ Республикасига қарашли Шинжон ўлкасида Чугучак шаҳрида туғилади. Ҳожиакбар ўн ёшга кирганидагина замонлар ўзгариб, уларнинг ватанга қайтишига йўл очилади. Ҳожиакбар Тошкентда мактабни тугатади ва Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент Политехника институтининг энергетика факультетига ўқишга киради. 1971 йилда уни муваффақият билан битиргач, ҳар хил ташкилотларда муҳандис бўлиб ишлайди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Электроника институтида хизмат қилади. Бу пайтларга келиб, Ҳожиакбар 5—6 та китоб чиқариб, истеъдодли ёзувчи сифатида танилиб қолган эди. Шунинг учун у муҳандисликни кўйиб, ижодга яқин соҳаларда ишлай бошлади. Чунончи, у бир неча йил мобайнида «Ёш гвардия» нашриётида бўлим мудири бўлиб ишлади, кейин Ёзувчилар уюшмаси биринчи котибининг ижодий ишлар бўйича муовини бўлди. Бу вақт мобайнида Ҳожиакбар икки марта Бутуниттифоқ ёш ёзувчилар кенга-

шида иштирок этди. Бу фактни таъкидлаётганимизнинг боиси бор, албатта кенгашга қуруқ қўл билан борилмайди, ҳар ким унга янги асар олиб бориши керак. Бу асарлар жуда талабчанлик билан муҳокама қилинади ва кўпчиликка маъқул бўлса ёш ёзувчи учун катта истиқбол йўли очилади. Ҳожиакбар учун ҳам шундай бўлди — унинг асарлари тез-тез марказий матбуотда кўрина бошлади, ҳар хил нуфузли тўпламларда, альманахларда, мажмуаларда босила бошлади. Шундай қилиб, Ҳожиакбар фантаст ёзувчилар армиясининг олдинги сафларидан ўрин ола бошлади. Унинг «Ажиб юлдузлар», «Еттинчи операция», «Ренэ жумбоғи», «Фаройиб кўланка», «Аждодлар хотираси», «Олмос жилоси», «Телба дунё» деган асарлари фантастик адабиёт соҳасида сезиларли ҳодиса бўлди. Унинг айрим ҳикоялари, қиссалари Россия, Франция, Чехословакия, Булгария, Олмония, Испания, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларда турли тўпламларда нашр этилди. Бу ҳаммамизни қувонтирмай қолмайди албатта, чунки ҳар бир ёзувчининг асари ватанимиз сарҳадларидан ташқарида шуҳрат топар экан, бу ўзбек халқининг донғини оламга ёйишга хизмат қилади, айтиб чоғда бу турли маданиятларнинг яқинлашишига, халқларнинг ўзаро ҳамкорлигига йўл очади.

Хўш, Ҳожиакбар Шайхов асарларининг ўзига хослиги нимада? У фантаст ёзувчи сифатида нималарга эътибор беради? Қандай муҳим гапларни кўтариб чиқади? Бу саволга қониқарли жавоб бериш учун унинг бутун ижодини таҳлил қилиш керак. Афсуски, биз мухтасар мақолада бу имконга эга эмасмиз. Шунинг учун бу ҳақда қисқача тўхталишимиз мумкин, Ҳожиакбар асарларида ҳозирги фантастик адабиётнинг ҳамма зарур белгилари мавжуд, яъни улардаги воқеалар Ердагина эмас, бутун Коинотда, кўшни Галактикаларда содир бўлади. Ҳожиакбарнинг қаҳрамонлари турфа-туман роботлар, ўзга сайёраликлар, одамларга ўхшаган ёхуд ўхшамаган махлуқотлар. Бироқ воқеалар силсиласи қанчалик ғайритабиий кечмасин, қаҳрамонлар қанчалик ғаройиб бўлмасин, улар охир-оқибатда қай бир томонлари билан Ердаги одамларнинг бугунги ҳаётига, бугунги ташвишларига боғланиб кетади. Адиб бирибиридан қизиқ, мароқли саргузаштлар тўқиб, китоб-

хон хаёлини банд қилишни эмас, балки инсоннинг мангу муаммоларини ўртага қўйиб, инсон виждонига мурожаат қилиб, уни ғафлат уйқусидан уйғотиш ва баркамолроқ қилишни ўйлайди. Шунинг учун Ҳожиакбар асарларининг замирида инсон ҳаётининг маъноси, эътиқоди, ҳалоллик, поклик масалалари ётади. Адиб илмий-фантастик шаклларда эзгулик ва ёвузлик, тўғрилик ва эгрилик, бағрикенглик ва худбинлик ўртасидаги курашни кўрсатади. Худди шу жиҳатлари билан Ҳожиакбарнинг асарлари адабиётга, санъат ҳодисасига айланади ва китобхонларнинг юрагини забт этади.

Худди шу маънода муаллифнинг «Туташ оламлар» ва «Икки жаҳон овораси» романлари эътиборга сазовор. Бу асарлар бугунги адабиётимиз учун янгилик — 6—7 йил аввал бундай асарларнинг пайдо бўлиши мумкин эмас, ҳатто уларни ёзишни ўйлаш ҳам душвор эди. Уларнинг янгилиги шундаки, бу асарлар ўзбек нашридаги биринчи мистик-фантастик романлардир. Улар энг мунозарали ва энг қизиқарли муаммолардан бирига бағишланган. Инсоннинг табиати, ҳаёти қанақа — инсон вафот этиши билан унинг ҳаёти тугайдими ёхуд у бошқа шаклларда, бошқа тарзда қайта туғилиб, яшашда давом этадими? Инсон жисми билан руҳияти ўртасида қандай муносабатлар бор? Умуман, моддий дунё билан руҳият дунёси ўртасидаги алоқалар қанақа? Арвоҳлар, Иблис ва унинг малайлари, турли-туман ажинаю алвастилар бор нарсами ё фақат ҳаёлот мевасими? Эҳтимол, моддиюнчилик суяк-суякларигача сингиб кетган баъзи бировларга бундай саволлар жуда жўн ва ҳатто ноўрин кўриниши мумкин. Лекин жаҳон адабиётида бундай муаммолар кўп асарлардан бери диққатни жалб этиб келади. Ҳатто Данте ва Гётега ўхшаш даҳо санъаткорлар ҳам бу масала атрофида умр бўйи бош қотирганлар. Собиқ совет адабиётида эса бу масалалар ҳақида ёзиш қатъиян тақиқланган эди. Мана, мустақиллик шарофати билан бундай чеклашлар бекор бўлди ва биринчи илмий-фантастик ва мистик романлар қўлимизга етиб келди.

«Туташ оламлар» романининг бош қаҳрамонлари уч опа-сингил Назира, Наргиза, Нафисалардир. Улар ўта ажойиб қобилиятга эга — келажакка назар ташлай оладилар, уларга руҳият дунёсининг энг зўр кучлари

ҳомийлик қилади. Романда реал одамлар билан бирга Ғавсул Аъзам, ҳазрат Шайхон Тоҳур каби азиз авлиёлар, Иблис ва унинг хизматкорлари, турли-туман олижаноб ва пок одамлар билан бирга ўғри, муттаҳам одамлар, бугунги мафия кучлари ҳам бор. Асарни ўқиш давомида «ҳаёт» деб аталмиш улуғ неъматнинг битмас-туганмас бир уммон эканлигига, унинг сиру асрори ҳадсиз, жумбоқлари мўл эканига, тагига етиб бўлмаслигига ва айна шу хислати билан ҳаёт инсон учун ғоят қадрли ва азиз эканига амин бўласиз. Биз бутун умримизни бебақо деб аталмиш моддий дунёда яшаб ўтамиз, аммо бу дунё билан ёнма-ён унга туташиб кетган бошқа бир дунё — боқий дунё, руҳият дунёси йўқ эканига ким кафил бўлади?

Ҳожиакбар Шайхоннинг ушбу туркумга кирган иккинчи романи — «Икки жаҳон овораси» ҳам ҳозирги куннинг долзарб муаммолари, умуминсоний руҳий-маънавий масалаларга бағишланган. Муаллиф уларда фантастика, мистика, баъзан детектив жанрларининг шиддатли ривожланувчи сюжетлари, усул ва унсурларидан моҳирона фойдаланган ҳолда яна ўша бадиий адабиётнинг мангу муаммолари — нур ва зулмат кучлари ўртасидаги кураш, ҳаёт ва ўлим масалаларини бадиий тадқиқ этар экан, бу оламда ҳеч нарса — яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам изсиз йўқ бўлиб кетмайди, инсоннинг ҳар қандай қилмиши (ваҳшийлик, қотиллик, маҳдудлик, маънавиятсизликнинг жами кўринишлари ва ҳоказо) ҳеч қачон жазосиз қолмайди, дея таъкидлайди. Гуноҳкор одамни қисмат ёзмиши унинг ўлимидан кейин ҳам вақт ва фазонинг ақл бовар қилмас ўлчамларида таъқиб ва тазйиқ этаверади. Бугина эмас, пировардида бу қисмат унинг авлодлари — фарзандлари, невара-чевараларига ҳам тинчлик бермай, уларни ҳам турли азоб-уқубатлар, ғам-ғусса ва руҳий хасталикларга гирифтор қилади. Бундай фалсафий дунёқарашни ёзувчи ирсият ва биология фанининг энг сўнгги ютуқлари, кўҳна Шарқ илоҳиёт илмлари ва диний таълимотларнинг энг эзгу ақидаларига таянган ҳолда мантиқан теран, ҳаётий далолатлар орқали ишонарли асослаб беради.

Ҳозирги даврда кўз олдимизда фан мистик тус олиб, мистика фанний йўналишга кираяпти. Чунки фаннинг ҳам, диннинг ҳам, жумладан, мистиканинг ҳам охир-

оқибат мақсади бир: яъни дунёни ва инсоннинг ўз-ўзлигини англаш. Улар бу оламшумул мақсад йўлида биргалашиб, ҳамкорликда хизмат қилишса, бундан бани башар фақат ютади.

Фоний ва боқий дунё, Коинот, Галактика ва Инсон ҳаёти шу даражада туташиб-чирмашиб кетганки, бу бизда осмон қадар ҳайрат туйғуси уйғотади, холос. Ҳаётимизда кечадиган ҳар бир яхши-ёмон ҳодиса замирида биз ҳали тагига етмаган қандайдир илоҳий қонуниятлар мавжуд. Бу қонуниятларни билиш учун биз ана шу туташ оламлар, туташ тақдирлар билан боғлиқ сир-синоатларни англаб етмоғимиз керак. Бунга эса, ўйлашимча, одамлар ўзаро меҳр-оқибат, эзгулик, юксак маънавият ва маърифат орқалигина эришишлари мумкин.

Ҳожиакбар Шайховнинг ушбу китобига кирган романларида ана шу мураккаб ижтимоий-фалсафий масалалар хусусида теран пардаларда фикр-мулоҳаза юритиладики, улар оҳанграбодай ўқувчи қалбини ром этади, ана шулар ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Ҳақиқатан ҳам, бу дунё — сирли дунё!

Ҳожиакбар ўзбек адабиёти уммонида кеч пайдо бўлганига қарамай, у дарғалик қилаётган кема бу уммонда жуда дадил суза бошлаган кезде, қолаверса, Ҳожиакбар Шайхов ижодининг авжи ёз палласига қадам қўйганда адабиётимиз катта йўқотишга учради. У ўзининг учар кемалари билан сирли оламни кашф эта туриб, боқий оламга қайтмас сафарга кетди ва фантастик адабиётимиз аллақандай ғариблашиб қолганини сезиб турибмиз. Адибнинг чинакам қадри энди билинмоқда.

2003

«Олтин девор» тирқишидан кўринган манзара

Дадахон Нурийнинг биринчи «Оқшом кўшиқлари» лирик қиссаси босилиб чиққанда у эндигина ўн саккиз ёшли талаба эди. Китоб кўпчилик диққатини тортиб, айниқса, ёшлар орасида шов-шув бўлганини яхши эслайман. Худо бераман деган бандасига кўшқўллаб бераркан — ўшандан бери Дадахоннинг ёзган ҳар бир асари ўз ўқувчиларини топиб, кўпчиликни ром этиб келмоқда. Шу билан бирга адиб ҳинди, урду тилларининг яхши билимдонидир. Рассом сифатида эса, Ўзбекистоннинг Чингиз Ахмардай буюк мўйқалам устаси назарига тушганлардан.

Дадахон Нурий ўзининг шу фазилатлари билан кўпларнинг диққатини жалб қилди, тилларга тушди. Унинг шахсиятига қизиқиб қолган кишилар ичида ўзбек адабиётининг ўша пайтдаги атоқли намояндаларидан бири Абдулла Қаҳҳор ҳам бор эди. Ҳамиша ёш ижодкорлар тақдирига чуқур қизиқиш билан қараган бу улуғ адиб Дадахонни ҳузурига чақиради, унинг серқирра ижоди билан танишади, ҳикоя ва қиссаларини ўқиб, уларни таҳрир қилади, ёш адибга сўз санъати сирларини ўргатади. Албатта, атоқли адибнинг ўғитлари катта сабоқ бўлди. Бирин-кетин унинг «Бегона», «Боғларда баҳор», «Машина Кашмирга боради», «Осмон устун», «Шаҳар тегирмони» каби қатор китоблари майдонга келди. Бу асарларда Дадахон нафақат бадиий тасвирнинг устаси сифатида, балки инсонлар қалбининг чуқур билимдони сифатида ҳам ўз истеъдодини намоён этди.

Унинг ижод намуналари ҳар хил мавзуларга бағишланган бўлса-да, ягона муштарак фазилат — Она юртга муҳаббат яққол кўриниб туради, адиб ўз халқининг садоқатли фарзанди сифатида унинг дардларини, қувончу ташвишларини кўрсатишга интилади. Шунинг учун ўқувчилар Дадахоннинг қисса ва романларини иштиёқ билан кутиб олишади, асарларидаги самимият ва лиризмни, услубидаги майинликни қадрлашади. Шу тарзда Дадахон Нурий бугунги ўзбек насрининг кўзга кўринган вакилларида бири бўлиб қолди.

Аmmo Дадахонни элга ардоқли қилган нарса фақат бу эмас. У ўрта бўй, жуссаси келишган, сочлари жингалак, кўзлари ҳамиша чақнаб турадиган чиройли инсон. Лекин мен уни ҳеч иккиланмай энг доворак паҳлавонлар қаторига қўшмоғим мумкин. Негаки у табиатан курашчан ижодкор. Аслида-ку, ҳар қандай виждонли ёзувчи ёзувчилик қисматини бўйнига олгандан кейин адолат ва эрк учун, ҳақиқат ва диёнат учун курашмоғи, хўрланганлар ва ҳақоратланганларнинг ҳимоячиси бўлмоғи керак.

Лекин бу айтишга осон, ҳаётда эса ҳамма вақт ҳам одам ўйлаганидек бўлавермайди. Айниқса инсоннинг ҳуқуқи топталган, адолат ва диёнат, ҳақиқат ва инсоф деган тушунчалар оёқости қилинган, бу тўғрида оғиз очишга журъат этган ҳар қандай одам қувғин қилинган, кўп ҳолларда ҳибсга олинган, қамоқхоналарга ташланган, замонамизнинг буюк адиби Чингиз Айтматов таъбири билан айтганда «Социалистик жаннат деб аталмиш улкан жиннихона» — Шўролар замонида ҳақиқатни ёқлаб чиқмоқ учун ўзлигидан, ҳузур-ҳаловатидан кечган, доворак инсон бўлмоқ керак эди. Дадахон шундай фидойи сифатида саксонинчи йилларда ўнлаб изтиробли публицистик мақолалар ёзди. Уларнинг асосий мавзуи — табиатни муҳофаза қилиш, ноҳақ эзилганларни ҳимоя қилиш, бюрократияни фош этиш, ҳаётдаги нохуш ҳодисаларни, бемаъни тартибларни танқид қилишдан иборат эди. Аввало, бу мақолаларнинг ҳар биттасини матбуотда чиқаришнинг ўзи жуда азобли, машаққатли иш эди, турли тўсиқларни енгиб ўтишнинг ўзи бўлмасди. Мақола босилиб чиққандан кейинги ғалвалар, турли ташкилотларнинг таъна-дашномларига чидаш учун ҳам катта матонат ва ирода керак эди.

«Шаҳарга бомба керакми?» деган ном билан чуқур таҳлилий мақолалар туркуми эълон қилиб, пойтахт шаҳар мэрининг дашному таъқибларига чидашнинг ўзи бўладими!

Шу ерда яна бир мисол келтирай: Тошкентдан эллик чақиримча нарида Бўстонлиқ деган тоғли, гўзал маскан бор. У ерни шаҳарнинг «ўпкаси» деб бежиз айтишмайди. Чунки обиҳаёт — сув, ҳаво айнан ўша ердан келади. Худди шуни билиб, атайин қилгандай масковли ҳарбийлар тоғлар орасида сув, ҳавони бул-

говчи энг зарарли корхоналар қуришга киришдилар. Бўстонликни «ёпиқ» ҳарбий зонага айлантирмоқчи бўлдилар. Шунда Дадахон биринчилардан бўлиб «қурилиш»дан кўпчиликни огоҳ этди, унинг ёмон оқибатларини халққа тушунтирди. Бу дунёни «титратиб» турган «СССР» деган мамлакат Ҳарбий вазирлиги билан олишиб, қутурган буқанинг думига пақир боғлаш билан баробар эди. Шунга қарамай адиб чекинмади. Унинг оташин руҳдаги мақолалари таъсирида Бўстонлиқ асраб қолинди. Бу ижодкорнинг паҳлавонона қудрат эгаси эканлигининг исботи эмасми!

Дадахон Нурийнинг мен учун ардоқли бўлган яна бир ажойиб фазилати бор — у дўстга содиқ, жуда вафодор одам. Ҳинд-Пок мамлакатларидан ўзига ўхшаш кўп содиқ дўстлар орттирган. Қачон қарасангиз ёнида ё ҳиндистонли, ё покистонли дўстини кўрасиз. Уйидан меҳмон аримайди.

Айниқса, кейинги йилларда Дадахон Покистонда тез-тез ижодий сафарда бўладиган, у ердан орттирган ёзувчи, олим, санъаткор ва оддий дўстлари билан бўлган учрашувлардан бир олам таассуротлар билан қайтадиган, матбуот, радио, телевидение орқали дўст Покистон ҳақида қизиқарли чиқишлар қиладиган бўлди.

Ниҳоят, мана шу сафарлар, учрашувлар асосида ҳам жиддий, ҳам ҳазил-мутоибаларга бой, мароқ билан ўқиладиган китоб ёзди. Ўзбекистоннинг кўпчилик матбуоти ундан боблар эълон қилди. Анча салмоқдор, жиддий журнал «Жаҳон адабиёти» саҳифаларида «Даричам рўпарасидаги Покистон» («Покистон «Олтин девор» тирқишидан»)ни босиб чиқарилиши жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди.

Аллома Файз Аҳмад Файз «Одамларни бир-бирига китоблар яқинлаштиради» деганди. Уйлайманки, ёзувчимиз Дадахон Нурийнинг ушбу китоби ҳам дўст Покистон мамлакатига қарата очилган нурафшон бир дарича бўлиб, халқларимиз бир-бирини янада яқиндан таниб олиши, қадим-қадимдан мавжуд ришталарнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

*Тошкент,
27 апрел, 1998 йил*

**Дадахон Нурийнинг «Олтин девор»
тирқишидан» китоби тақдимотида ўқиб
берилган нутқ**

Муҳтарам хонимлар ва жаноблар!

Бетоблигим туфайли бу қутлуғ йиғинда шахсан иштирок эта олмаётганимдан таассуфдаман.

Дадахон Нурийнинг Исломободда ўзбек ва урду тилларида нашр этилган «Даричам рўпарасидаги Покистон» — («Покистон «Олтин девор тирқишидан») китобининг тақдимоти Ўзбекистоннинг бугунги адабий ҳаётида катта ҳодисадир. Негаки, адабиётлар ҳаммиша халқлар ўртасида дўстлик элчиси бўлиб келган. Дадахон Нурий фидойилик билан ўз ижодида шу анъанани давом эттираётган бу йўлда катта хизматлар қилаётган ўзбек ёзувчисидир. Унинг асари алоҳида китоб қилиб босилишидан аввал янги ташкил этилган ўзбек журнали — «Жаҳон адабиёти»да эълон қилинди ва ўқувчилар томонидан жуда илиқ кутиб олинди. Мана энди эса, у алоҳида китоб сифатида минглаб покистонликлар ва ўзбекистонликлар хонадонларига кириб боради. Менга қолса, у шунчаки оддий китоб эмас, балки икки мамлакат халқлари хонадонига экилган бир навниҳолдирки, кўп ўтмай дўстлик боғида тотли ва хушбўй ҳосил беради. Бу китоб нафақат ўзбекнинг бугунги Покистон ҳақидаги тасаввурини бойитади, балки шу муборак ўлкада яшовчи меҳнатқаш ва мушфиқ халққа нисбатан муҳаббат ва эҳтиром туйғуларини ҳам тарбиялайди.

Мен бир адабиётшунос сифатида шундай китобнинг дунёга келишида жиндай ҳисса қўша олганимдан гоятда мамнунман.

Мен бу китобда номим XX асрнинг энг буюк намояндаларидан бири бўлмиш доктор Абдул Қодир Хоннинг номи билан ёнма-ён тургани билан ифтихор қиламан.

Доктор Абдул Қодир Хон бугун мусулмон дунёсининг илмий заковати битмас-туганмас эканини, Шарқ одами бугун ҳам жаҳон фанининг энг юксак чўққиларини забт этишга қодир эканини намойиш этаётган улуг олимдир.

Доктор Абдул Қодир Хоннинг адабиётни чуқур билиши, ғоятда инжа диди ҳам кишини лол қолдиради.

Муҳтарам дўстлар!

Биз ғоятда мураккаб, ғоятда сершовқин, сермаш-маша бир дунёда яшаяпмиз. Баъзан бу дунё меҳваридан чиқиб кетгандек, бир томонга оғиб кетаётгандек туюлади.

Ўйлайманки, бундай дунёда омон ҳаёт кечирининг бирдан-бир йўли дўстлик ва муҳаббатдир. Шу қутлуғ ишга жиндай бўлса-да ҳисса қўша олган одам ўзини бахтиёр ҳисоблаши мумкин.

Қалбимизга яқин олима

Олмон адабиётшуноси Ингеборг Балдауф илк бор Тошкентга келганида дорилфунун талабалари билан учрашган эди. Мен уни аудиторияга бошлаб кириб, таништирдим. Балдауф хоним кенг ва ёруғ хонани тўлдириб ўтирган талабаларни кўздан кечирди-да, маърузасини бошлади. Мен унинг XX аср бошидаги ўзбек адабиёти билан ва, айниқса, жадидлар ижоди билан шуғулланишидан хабардор эдим, лекин олима гапни қадимий ривоятдан бошлади.

Эмишки, Оллоҳ Арши-аълодаги жамики малоика ва фаришталарига дўзахни томоша қилдирипти. Дўзахдаги бир жой уларни ҳайрон қолдирипти — бу ердаги гулхан каттароқ, олов янада гуриллаган, дўзахилар дучор бўладиган қийноқлар минг чандон даҳшатлироқ экан.

— Бу жой кимга аталган, Парвардигори олам? — деб сўрашипти малоикалар.

— Чала муллаларга! — деб жавоб берипти Оллоҳ. — Негаки, чаламуллалик гуноҳлар ичида энг баттаридир. Бу чала мулланинг касри минглаб одамларга уради.

Ривоятни эшитиб, бошимдан ҳушим учиб, ҳангманг бўлиб қолдим. Аввало шуки, мен шунча йил адабиётшунослик қилиб юриб, бу гўзал ҳикояни сира

эшитмаган эдим. Иккинчидан, Ингеборг ривоятни соф ўзбек тилида, бирон жойида тутилмай, эзмаланмай ҳикоя қилиб берди. Унинг талаффузи шу қадар тиниқ ва тоза эдики, кўзингизни юмиб тингласангиз, гапирётган одамнинг ўзбек эмас, бутунлай бошқа миллатга мансуб эканига сира ишонмас эдингиз. Ривоятдан сўнг олима ҳар бир инсон учун билимнинг нақадар зарур экани, билим маънавий камолот эшигини очиб берадиган бирламчи калитлиги тўғрисида гапирди.

Шундан кейингина у ўзининг асосий мавзусига ўтди. У жадидлар тўғрисида тўлқинланиб гапирди. У Мунаввар қори тўғрисида гапирадими, Авлонийдан баҳс юритадими, Беҳбудийни тилга оладими, барибир, уларнинг шахсиятига, қолдирган асарларига, миллат манфаатлари йўлида кўрсатган жасоратлари ва фидокорликларига нисбатан теран бир ҳурмат билан гапирарди. Бу ҳурмат замирида эса, шу буюк сиймоларни берган халққа, унинг маданиятига, иқтидорига муҳаббат жўш ураётганини сезмаслик мумкин эмас эди. Шуларни ўйлаб ўтирар эканман, беихтиёр ана шу ўрта бўй, истараси иссиқ, юзидан маъюс табассум армайдиган, кўнғир кўзларидан теранлик ила жиндай кинояомуз нигоҳ уфуриб турган олимага меҳрим товланиб кетди.

Тўғри, Ингеборгдан аввал ҳам ўзбек адабиётини ўрганган хорихлик олимлар кўп бўлган, лекин уларнинг орасида ўзбек шоирлари ва адiblари, алломалари ва мутафаккирлари ҳақида билганларини ўзбек халқига, ўзбеклар диёрига бўлган муҳаббат туйғусига ўраб бера билганлари кўп эмасди. Беихтиёр Чўлпоннинг «совуқ эллардан муз кийиб келганлар» шаънига айтган гиналари эсга тушади. Ахир, бўлар экан-ку... Мутлақо бошқа бир минтақада туғилиб ўсган, мутлақо бошқа бир ирққа, миллатга мансуб, мутлақо бошқа бир маданият сарчашмасидан сув ичган одам ўзбек тилидаги китобларни ўқиш учун эски араб ёзувини ўрганипти. Ва бунинг оқибатида ўзбек халқига, унинг расм-русумларига, маданиятига нисбатан қалбида теран бир муҳаббат туйғуси жўш урипти. Шундоқ экан, бу ажойиб олимага, бу гўзал инсонга қалбимиз тўридан жой бермаслигимиз мумкинми? Ундан меҳримизни дариф тутмоғимиз ўринлими?

Лекин гап фақат бундагина эмас. Ингеборг Балдауфнинг олима сифатидаги яна баъзи бир сифатларини айтмасликнинг иложи йўқ.

Ингеборг хоним Тошкентга қилган илк сафаридан юртига қайтар экан, менга Беҳбудийнинг «Саёҳат хотиралари» мақоласининг немис тилига қилинган таржимасини ва унга ёзган шарҳларини туҳфа этди. Мен улар билан танишиб чиқдим. Кейинчалик мен унинг бошқа мақолаларини ҳам ўқиш шарафига муяссар бўлдим. Улар билан танишиш жараёнида Ингеборгнинг чинакам олимлигига тан бердим. Чиндан ҳам, чала муллаглик ҳақида тасодифан гапирмаган экан. Унинг мақолаларида ҳақиқий илмий тадқиқотларга хос бўлган теранлик ва салмоқ бор. Олиманинг фикрлари осмондан тушган ёхуд тасодифан эсга келиб қолган ҳавойи фикрлар эмас — уларнинг бари биринчи манбаларни чуқур ўрганиш асосида, асар матнини атрофлича тадқиқ қилиш оқибатида пайдо бўлган. Унинг асарларида қандай факт тилга олинмасин, қандай ҳодиса тавсиф қилинмасин, олима бу факт ва ҳодисаларни қаердан олганини, қайси матнга асосланганини аниқ кўрсатади. Унинг асарларидаги саналар қайта-қайта текширувдан ўтказилган, жойлар, одамлар, асарларнинг номлари синчковлик билан аниқлаштирилган.

Хуллас, олима бирон мақоласида чаламуллагликка, билиб-билмай гапиришга, оддий ҳаёт ҳақиқатини баландпарвоз гаплар, рангли бўёқлар билан алмаштиришга йўл қўймайди. Буларнинг бари чинакам илмийликнинг бирламчи шартидир. Мен бу сифатларни Ингеборг услубининг фавқулодда хусусиятлари сифатида кўрсатмоқчи эмасман, лекин шунга қарамай, уларни таъкидлаётган эканман, бунинг сабаби бор албатта. Биз, собиқ шўро адабиётшунослари, ўзимизни «адабиётшунос олим» деб атаб, гердайиб юраверган эканмизу, олимлик учун энг зарур сифатлар нимадан иборат эканини ўйлаб ҳам кўрмаган эканмиз. Ўзимдан қиёс: мен, албатта, Беҳбудийнинг номини мактабда ўқиб юрган кезларимдаёқ эшитган, ҳатто унинг «Падаркуш»ини урушдан аввал нашр қилинган аллақайси адабиёт дарслигидан ўқиган ҳам эдим. (Бу ўринда дарсликнинг муаллифию, қачон, қайси нашриётда чиққанини аниқ айтмаётганим учун узр, 30-йилларда чиққан тўрт-бешта

адабиёт дарслиги ва хрестоматияларни Асқар Зуннун докторлик диссертациясини ёзаётганда минг таваллолар билан ялиниб-ёлвориб, иши битиши билан қайтариб беришга ваъдалар қилиб, олиб кетганча ҳали қайтариб беради!) Кейинчалик унинг биографиясига оид баъзи материаллар билан танишдим, айрим узук-юлуқ хотиралар эшитдим ва шуларнинг ўзи билан қониқдим. Буни қарангки, салкам ярим аср мобайнида на Самарқандга бориб, на Тошкент кутубхоналарида Беҳбудийнинг «Ойна» журнали ва Самарқандда нашр этган газетаси билан танишиб чиқишга кунт қилибман. Ҳолбуки, бу журнал ва газетанинг нусхаларидан суратга олиб Америкага жўнатишган ва у ердан бошқа мамлакатларга тарқалган экан. Боя тилга олганим «Саёҳат хотиралари» билан ҳам мен немис олимасининг асарлари туфайли танишдим. Шунинг учун Ингеборгнинг талабалар билан учрашувда айтган ривоятининг бир учи келиб менга ҳам текканди.

Ингеборгнинг илмийлик принципига қатъий амал қилишини, ўзининг олимлигига жуда юксак талаблар қўйишини кўрсатадиган мисоллар келтириш мумкин.

Учрашувларимизда мен Ингеборг хонимдан сўрадим:

— Ингеборг хоним, нечундир сизнинг жадидлар ва жадидчилик ҳақидаги мақолаларингизда Боймирза Ҳайит асарларига кам мурожаат қиласиз. Сиз у кишининг асарларидан хабардормасмисиз?

Олима бу саволга хушламайгина жавоб қилди:

— Биласизми, у кишининг асарларини ўқиганман, албатта. Лекин у киши кўпгина фактларнинг манбаларини кўрсатмайди. Шунинг учун айрим гапларига ишонолмай қоламан.

Бошқа бир учрашганимизда бугунги Германиядаги немис туркийшунослари ҳақида «Жаҳон адабиёти» учун мақола ёзиб беришни сўрадим. Бу илтимосим ҳам олимага маъқул тушмади.

— Бунақа мақоланинг кимга кераги бор? Бундай мақола қуруқ ахборотдан иборат бўлади.

Хуллас, бу гал ҳам у ўзининг синалган меъёрларидан чекинмади, яна ўша жиддийлигини сақлаб қолди.

Ингеборг Балдауф ҳозирча фақат 20-асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод қилган ёзувчилар фаолиятини тадқиқ этаяпти. Унинг Фитрат, Беҳбудий, Чўлпон

ҳақидаги мақолалари бугунги жадидшунослиқда сезиларли воқеа бўлди. Олима нафақат салмоққа интилади, балки ҳар бир мақолада ижтимоий тафаккур ривожига босқичлар ҳақида, ўзбек адабиётининг ўзига хос томонлари тўғрисида жуда теран ва самарали фикрлар айтади. Масалан, «Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда» деган мақоласида Беҳбудийнинг Исмоил Гаспиралидан таъсирланганини айтиб, айтиб, айни чоқда унга айрим масалаларда шарҳ қилганини ҳам, ўз йўлида собит турганини ҳам таъкидлайди. Олима ёзади: «Маҳмудхўжа Исмоилбей Гаспиралини ҳар қанча ҳурмат қилмасин ва ислом дунёсига қанчалар умид боғламасин, барибир, Гаспиралининг исломий қарашларини, мақсадларини маъқулламайди. Аксинча, у бутунлай бошқа, жадидча принципларга садоқат ила риоя қилади. Беҳбудийнинг «Саёҳат хотиралари»да унинг асосан дунё билан ҳамжиҳатлик, маърифатга юз буриш, маданий муассасаларни кенгайтириш, хўжалик юритишда илғор фан ютуқларидан фойдаланишга алоҳида эътибор берганлиги яққол кўзга ташланади».

Ингеборг хонимнинг ўзбек халқига меҳри, ўзбек диёрига муҳаббати шунчаки бир мавҳум туйғу эмас. У деярли йил оралаб юртимизга келади, ҳар келганида Самарқанд ва Бухоро каби қадимий масканларни зиёрат қилади, конференция ёхуд симпозиумларда иштирок этади, талабаларга маърузалар ўқийди. Ўзбек адабиётшунослари билан гурунглашади, суҳбатлар қуради, илмий режаларини ўртоқлашади. Унинг ўзбек зиёлилари билан дўстлиги йил сайин мустаҳкамланиб борапти. Бегали Қосимов, Суннатилла Аҳмедов каби олимлар Ингеборгнинг таклифи билан бир неча мартаб Германияга боришганда Ингеборг хоним олмон олимнинг меҳмондўстлиги ўзбекларникидан сира қолишмаслигини намойиш этишга ҳаракат қилади. У энг майда нарсаларда ҳам меҳмоннинг кўнглини олишга, беҳосдан ранжитиб қўймасликка интилади. Бу интилишда унинг ақл-заковати ҳам, зийраклиги ҳам, фаҳм-фаросати ҳам яққол намоён бўлади.

Яқинда Берлинга бориб келган Суннатилла Аҳмедов ҳикоя қилади:

— Бир куни Ингеборг бизни уйига меҳмонга айтди. Бордик. Эри билан бирга кутиб олди. Шинам хонасида

тўкин дастурхон ёзипти. Авваллари немисларнинг тежамкорлиги, немисча ҳисоб-китоб тўғрисида ҳар хил ривоят ҳикояларни кўп эшитган эдик. Лекин бу гал унақа «ҳисоб-китоблар» кўринмади. Аксинча, дастурхон устида ҳар хил тансиқ овқатлар шу даражада бисёр эдики, столнинг бели майишиб кетай, дерди. Бир маҳал лаганда хушбўй ҳидларини таратиб қовурилган гўшт келди. Ўзингиздан қолар гап йўқ — Овруро томонларда қўй гўшtidан маъқулроқ кўриладиган гўшtlар ҳам бор. Иштаҳа жунбушга келган бўлсада, ҳеч кимга билдирмай гўштга зимдан қараб қўйдим. Ингеборг буни сезипти-ми — дарҳол мени тинчлантирди: «Хавотир олманг, Суннатилла Аҳмедович, қўй гўшти, бисмилло, деб сўйилган. Мусулмон қассобдан олганман!» Ана шунақа, Балдауф хоним нафақат илмда, балки кундалик турмушда ҳам ўта зийрак аёл!

Суннатилланинг гапларига нима қўшимча қилиш мумкин? Дарҳақиқат, бу баркамол олима, олижаноб инсон, бекаму кўст беканинг фазилатлари унинг ҳар бир ҳаракатида, ҳар бир ишида яққол сезилиб туради. Унинг яқинда нашрдан чиққан китобчаси ҳам Ингеборг хонимнинг илмий фаолияти ҳақида муайян тасаввур берувчи мақолалардан таркиб топган. Аминманки, бу мақолалар нафақат бугунги ўзбек китобхонига катта фойда келтиради, унинг тасаввурларини бойитади, балки муаллифга унинг меҳрини ҳам уйғотади, яна аминмизки, шу китобчаси туфайли Ингеборг Балдауф ўзбек китобхонининг юрагига янада яқинроқ бўлиб қолади.

2001

Бойсунча уйланиш

Тошкентга бу фильмдан олдин доврўғи етиб келди: “Бойсунда бир кино қўйилганмиш. Кўпдан бери бу ерда бунақа катта талотум бўлмаган экан. Кино кўришни истаганлар гурас-гурас келаверипти. Одамлар ҳеч қарерга сиғмай кетипти. Одам сиғмаганидан залнинг эшиклари синиб кетипти. Кинони уч марта қўйиптилар, камлик қилипти. Кўролмай қолганлар кино тасмалари солинган тунока қутиларни билдирмай олиб кетиб, шаҳар кинотеатрида яна бир марта қўйишипти...”

Ниҳоят, фильм Тошкентга ҳам етиб келди. Бориб кўрдим. Кўпдан бери катта экранда фильм кўрмаган эдим. “Дилхирож”нинг жозибаси бўлакча бўлди. Уни бошдан охиригача сусаймаган бир қизиқиш билан томоша қилдим ва бойсунликларни бунчалик мафтун қилган нарса нимада эканини англаб етгандай бўлдим.

Албатта, фильм муаллифларидан бири Бойсундан чиққан, гўзал асарлари билан элу юртга танилган адиб Эркин Аъзам экани ҳеч кимни лоқайд қолдирмаган эди. Албатта, фильмнинг Бойсунда суратга олингани, унда анча-мунча бойсунликлар иштирок этгани, Бойсуннинг бетакрор манзаралари ёрқин кўрсатилгани ҳам унга қизиқишни ғоят кучайтирган эди. Лекин фильмда бошқа бир жиҳатлар ҳам бор эдики, улар “Дилхирож”нинг жозибадор чиқишига, ҳақиқий санъат асари даражасига кўтарилишига асосий сабаб бўлган. Биз кейинги 15—20-йиллар ичида жуда кўп хорижий фильмларни кўрдик. Аввалига қизиқиб, энтикиб, юракларимизни ҳовучлаб ўтириб, кўзимизни бир зум ҳам экрандан узмасдан кўрдик. Жангари фильмлар, ковбой фильмлари, тарихий фильмлар. Ҳаммасида ҳам ур-сур, мушглашиш, сўкишиш, қувди-қувди, чучмал севги можаролари, яланғоч баданлар, давомли бўсалар... Бора-бора булар меъдамызга тега бошлади, бугун уларни, асосан, болалар кўради, катталарнинг эса аллақачон ихлоси қайтган. Лекин ўшандай фильмлар айрим тоифалар ўртасида дидни бузиб кетди, муайян бир киномодаларни вужудга келтирди. Негадир ур-йиқитсиз, қувди-қувдисиз, олди-қочдисиз фильм қилиб бўлмайди, яланғоч жойлари йўқ фильмларни томошабинлар кўрмайди деган қолип-қарашлар шаклланди.

Менинг назаримда, “Дилхирож”нинг энг муҳим томонларидан бири шундаки, у киночиликда юзага келиб қолган қолиплардан ташқарида туради, сунъийликка, ясамаликка ўрин қолдирмайди. Дарҳақиқат, кинонинг бошидан охиригача биронта ҳам фавқулодда воқеа йўқ, бир қишлоқ аҳлининг оддий ҳаёти, икки ёш ўртасидаги муҳаббат тарихи. Лекин буни қарангки, ана шу оддий воқеалар, кинода умргузаронлик қилувчи оддий одамлар жуда катта жозиблага эга экан. Шу оддий одамларнинг оддий ва табиий ҳаёти минглаб

томошабинни ҳар қандай олди-қочдилардан, ур-йиқитлардан ортиқроқ ўзига маҳлиё этадиган кучга эга экан.

“Дилхирож”ни қўйган режиссёр (ҳам сценарий муаллифларидан бири) “Воиз”, “Сардор”, “Домла”, “Остона” каби фильмлари билан яхши танилиб қолган истеъдодли санъаткор Юсуф Розиковдир. Афтидан, табиийликка интилиш, оддий одамлар ҳаётининг замиридаги чуқур маънони кашф этишга интилиш, “кичкина” одамларга меҳр-шафқат ва муҳаббат уйғотишга интилиш бу санъаткорнинг асосий принципи бўлса керак. Шу жиҳати билан унинг “Дилхирож”и менга “Итальянча никоҳ”, “Ушалмаган орзулар” каби бир вақтлар жуда машҳур бўлган итальян фильмларини эслатди, унинг иш услуби ҳам баъзи бир итальян режиссёрларининг иш услубига ўхшаб кетади, шекилли.

“Дилхирож”нинг мазмунини икки оғиз қилиб айтиб бериш керак бўлса, бу икки ёш ўртасидаги муҳаббат тарихидан иборат. Санам (Севинч Мўминова) ва Тоштемир (Алишер Ҳамроев) болалиқдан бирга ўсишган ва уларнинг беғубор муносабатлари секин-аста муҳаббатга айланади. Улар анча-мунча интиқликлардан сўнг фотиҳа қилинадилар, лекин ҳар хил сабаблар билан никоҳ чўзилаверади. Ўзбекча расм-русумлар, отабоболардан қолган анъаналар, ўзбекча андиша, ўзбекча тортинчоқлик Тоштемирга оврўпочасига шартга Санамни уйига олиб келиб олишга йўл қўймайди. Лекин тўйнинг чўзилиши улар ўртасида фарзанд туғилишига халақит бермайди. Санам ва Тоштемир фильмнинг бош қаҳрамонлари бўлса-да, улар кўп гапирмайдилар, бунинг ўрнига уларда ички изтироблар, ички кечинмалар кучли. Ёш актёрлар — Алишер Ҳамроев билан Севинч Мўминова ўз қаҳрамонларининг кўнгил туғёнларини, ички дардларини яхши ифодалаганлар. Биз бойсунча уйланиш эпизодлари замирида инсоннинг бахт сари йўли анча машаққатли бўлишини кўрамыз, ҳатто бирон рақиб ёхуд бирон ғаламис уларнинг йўлларига ошқора тўғаноқ бўлмаганда ҳам, Санам билан Тоштемир анча машаққатлар эвазига висол бахтига эришади. Албатта, бу икки ёш ҳамқишлоқлари, яқин-узоқ қариндош-уруғлари муҳитида яшайди, улардан маънавий озиқ олади, улар туфайли ҳар хил кечинмаларни бошидан

кечиради. Муаллифлар шу муҳитни кўрсатар эканлар, бир қатор ўзига хос, бетакрор одамлар характерини яратганлар ва улар орқали ўзбекларга хос миллий рангларни, халқнинг мардлигини, меҳр-мурувватини, дилкашлигини очиб берганлар.

Масалан, фильмни безаб турган образлардан бири Момо образидир. Уни ижро этган Тўти Юсупова кўпни кўрган, донишманд, фарзандларига меҳрибон, маслаҳатгўй, ғамхўр инсонни жуда ёрқин кўрсатиб бера олган. Айниқса, унинг ҳали никоҳи ўқилмай ҳомиладор бўлиб қолган Санамга муносабатида, уни авайлаб-асрашларида донишманд кампирнинг бағрикенглиги, чуқур инсоний қиёфаси ёрқин очилган. Зикир Муҳаммаджонов ижро этган Бобо образи ҳам ғоятда жонли, эсда қоғарли чиққан. Моҳир актёр бир-икки детал биланоқ ўз қаҳрамонининг қиёфаси ва ҳатто ички дунёсини очиб берган (масалан, глобусни тепиб синдириши).

Фильмдаги энг ёрқин образлардан бири Файзи пиён образидир. Уни ижро этган Фарҳод Абдуллаев ҳамиша ширакайф бўлса-да, ғоятда қувноқ, хафаликнинг кўчасидан ўтмаган, қариндош-уруғларига ва айниқса, жиянига меҳрибон тоға образини маҳорат билан яратган. Фильмда ҳатто эпизодик образлар ёрдамида миллий чизгиларни ифодалашга, унга алланечук бетакрорлик бахш этишга муваффақ бўлинган. Масалан, момолар, ачалар, янгалар мажлисини олайлик Улар гурунг қилишганда ҳар бири бир-икки оғизгина гапиради, холос. Лекин шундай оз материал билан ҳам қишлоқ аёлларининг бир-биридан фарқланувчи характерлари кўрсатиб берилган. Қизиқ, фильм муаллифлари Бойсун ва бойсунликларнинг фотографиясини беришга интилган эмас, лекин шунга қарамай, мен Бойсунга қилган бир неча сафарим давомида танишиб қолган реал одамлар сиймосини ана шу образларда кўргандек бўлдим.

Режиссёрнинг маҳорати шундаки, у ўзи топган деталлар ёрдамида миллий чизгиларни ёрқин ифодалаб беради. Бу жиҳатдан ғоятда жозибали чиққан эпизод кураш эпизодидир. Собир полвон — зўр полвон. Тоштемир, албатта, ундан заиф. Лекин Санам қаттиқ шарт қўйган — агар Тоштемир Собир полвондан енгилса,

ундан юз ўгиради. Собир полвон буни билади, албатта, ҳамқишлоғи ва балки яқин жўрасининг севгилисидан айрилиб қолишини истамайди. Аини чоқда, атайин йиқилиб беришга орияти йўл қўймайди. Оқибатда, кураш ярим кечагача, ҳатто ёмғир қуйиб юбориб, оёқ тагидаги лой тизза бўйига чиққанда ҳам кураш давом этаверади. Ўзбекнинг мардлиги ҳам тантилиги ҳам шунақа...

“Дилхирож” фильмининг муваффақиятли чиқишида бош рассом Бобур Исмоилов ва бош оператор Ҳотам Файзиевларнинг ҳам хизмати катта. Ҳотам Файзиев Бойсуннинг ҳам, Бойсун тоғларининг ҳам бетақрор манзарасини чиза олган, рассом эса либослар, декорациялар, қиёфалар ифодасида уйғунликка эришган.

“Дилхирож” фильми оддий одамларга ҳурмат ва муҳаббат билан суғорилган асар. У шундан далолат берадики, санъаткор — киночи бўладими, ёзувчи бўладими, инсоний фазилатларни самолардан изламасдан ёхуд ўзи тўқиб-бичмасдан, уларни бугун теварак-атрофимизда умргузаронлик қилаётган меҳнаткаш, дилкаш, заҳматкаш одамлардан олмоғи керак. Одамларнинг турфа хиллиги битмас-туганмасдир. Бинобарин, ана шу мангу манбадан озиқланадиган санъат ҳам ҳамиша барҳаёт бўлади.

“Қайдасан, Марико?”

Яқинда Ёзувчилар уюшмасида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубовнинг “Қайдасан, Марико?” деган китобининг тақдимоти ё муҳокамасими бўлиб ўтипти. Мен бу анжуманда қатнашиб, дўстим Одил тўғрисида, унинг адабиётимиздаги ярим асрлик улкан хизматлари тўғрисида, ундан ҳам кўра адабиёт, унинг ҳамиша барҳаётлиги ва навқиронлиги, айрим китобхонларнинг адабиётга билиб-билмай беписанд қарашлари ҳақида уч-тўрт оғиз кўнгилдаги гапларимни айтмоқчи эдим.

Афсуслар бўлғайким, соғлиғим туфайли бу ниятимни амалга оширолмадим. Шу важдан айтмоқчи бўлган гапларимни қоғозга тушириб, матбуот саҳифаларида изҳор этишга жаҳд қилдим.

“Шарқ” нашриёти томонидан 2002 йилда чоп этилган “Қайдасан, Мориго?” китоби ўтган йилги адабий ҳаётимизда сезиларли воқеа бўлди, десам буни муболағага йўймасалар керак. Ёзувчилар уюшмасидаги анжуман иштирокчилари ҳам яқдиллик билан шу фикрни айтишипти.

Китоб “қиссалар”, “пъесалар”, “ҳикоялар”, “этюдлар” ва “мақолалар” деган бўлимлардан иборат бўлиб, бир жиҳатдан танланган асарларга ўхшаб кетади. Лекин у танланган асарлар эмас — китобга муаллифнинг мустақиллик йилларида ёзилган бир қатор асарлари билан бир қаторда, ижодининг илк босқичларида яратилган, эҳтимолки, унинг учун энг ардоқли бўлган айрим асарлари ҳам киритилган. Менимча, шундай қилиб ёзувчи тўғри қилган, негаки, унинг “эски” асарлари ҳам янгилари билан бирлашиб, адибнинг ярим асрдан бери адабиёт соҳасида самарали меҳнат қилиб келаётганидан, адабиётимиз хазинасини бақувват ва ёрқин асарлар билан бойитиб, ўзбек насрининг ривожига йўналиш бериб келганидан далолат беради.

Китобга киритилган “эски” асарлар тўғрисида ўз вақтида кўп гапирилган ва кўп ёзилган. Танқидчилар қизғин баҳслар юритиб, роса уларнинг авра-астарини ағдаришган. Шу жумладан, менинг ўзим ҳам улар тўғрисида катта-кичик тақризлар ва мақолалар эълон қилиб, бу баҳсларга бақадри имкон ҳисса қўшганман. Шунинг учун бугун улар тўғрисида махсус тўхталиб ўтирмаса ҳам бўлаверади, деб ўйлайман. Лекин мен китобхонлар ўртасида анча кенг тарқалган бир кайфиятга дуч келдимки, бу мени “эски” асарларга жиндай бўлса-да, тўхталиб ўтишга даъват қилди.

Бугун мактаблар, лицейлар, коллежларда ўқиётган ёшлардан баъзан, “Нега китобни кам ўқияпсишлар?” деб сўралса, “Янги китоблар йўқ, ёзувчилар ёзиб беришмаяпти, эскиларини эса ўқигимиз келмайди”, деб жавоб беришади. Бундай жавобдан ёшларимизнинг адабиётга истеъмол молларига қарагандек муносабатда экани сезилиб қолади — э, бунинг муддати ўтиб кетипти, у ташлаб юборишдан бошқага ярамайди. Адабиёт ва санъатга бунақа чала ва бир томонлама қарашдан кўра хатороқ қараш бўлмайди. Бу соҳанинг жуда қадимий ва ўзгармас бир қонунияти бор: ҳақиқий

санъат асари қайси жанрга мансублигидан қатъий-назар сира эскимайди, ўзининг қувватини йўқотмайди. Агар бошқача бўлганда, бугун биз на Алишер Навоийни, на Румийни, на Гётени, на Пушкинни ўқир эдик, жаҳон адабиёти буюк маънавият дурдоналарининг хазинаси эмас, ҳеч кимга кераги йўқ, эски лашлушларнинг омборидан иборат бўлиб қоларди. Бахтимизга ундай эмас — эски асарлар — агар улар чинакам санъат даражасида ёзилган бўлсалар — мангу яшайдилар, ҳатто уларда ўз даврининг ўткинчи руҳи муҳрланиб қолган бўлса-да, бу асарлар кейинги авлодларга маънавий озиқа беришда, уларнинг эстетик эҳтиёжларини қондиришда давом этаверадилар. Мен чексиз мамнуният билан таъкидлашим мумкинки, дўстим Одил Ёқубов ҳам ўз ижоди давомида бир қанча эскирмайдиган, вақт-соати ўтгандай кўринса-да, китобхоннинг корига ярай берадиган асарлар яратиш бахтига муяссар бўлган адибдир. Шундай асарларидан бири “Муқаддас” қиссасидир. Бу қисса ёзилганига ярим аср бўлиб қолди. Адиб уни ҳозирги китобига киритиб, жуда тўғри қилипти Негаки, бу асар бизнинг жўшқин ёшлигимизни эсга тушириб турадиган ёрқин юлдузлардан бири бўлган эди. Жуда яхши эсимда — қисса босилиб чиқиши билан қўлма-қўл бўлиб кетди, оғизга тушди — кўчада ҳам, ишда ҳам, мактабларда ҳам, институтларда ҳам, қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам тўртта одам тўпланса, албатта, “Муқаддас” тўғрисида гурунг бошланарди. Ўшанда ёзувчи қисса тўғрисида китобхонлардан бир неча қоп мактуб олгани жуда яхши эсимда. Хўш, келажак ҳақида ёрқин орзулар билан ўқишга келган, лекин ҳаётдаги биринчи мустақил қадамиданоқ қаттиқ туртилган, ўқишга киролмай, орзулари чил-чил бўлган оддий бир қизалоқ Муқаддаснинг тақдири ўшанда нимаси билан ўн минглаб китобхонларни ром қилган эди? Қандай кучки бугун ҳам жозибасини йўқотган эмас? Бунинг сирини шундаки, қисса ўша кезларда анча кенг тарқалган қолиплардан чекиниб, инсон ҳаётининг азалги қадриятларини, инсонни инсон қиладиган мезонларни улуғлаб ёзилганди. Муқаддас кириш имтиҳонлари жараёнида Шариф билан танишади. Уларнинг ўртасида дўстона муносабатлар шакллана бошлайди. Бу муно-

сабатлар муҳаббатга айланса ҳам ажаб эмас. Эҳтимол, улар қўлни қўлга бериб, бир-бирларига суюнчиқ ва мадаккор бўлиб, катта ҳаёт йўлидан дадил одимлаб кетишар. Лекин, афсуски, бундай бўлиб чиқмайди. Шариф билибми-билмайми Муқаддасга хиёнат қиладди — таниши ёрдамида ўқишга кириб олади, шу ваддан жой бўлмай, ҳар жиҳатдан муносиб бўлган Муқаддас ўқишга киролмай қолади. Шариф — одамларнинг инсон сифатида яшамоғи учун зарур бўлган энг муқаддас нарсага хиёнат қилган эди. Бу муқаддас нарса — инсоний садоқат, вафо, муҳаббат, ҳалоллик эдики, бу қадриятларга жиндай хиёнат қилган жойда инсон ҳаётида ўнгарилмас кулфатлар ва мусибатлар пайдо бўлмоғи муқаррар эди. Ёш адиб (ўшанда Одил ўттизга ҳам тўлмаган навқирон йигитча эди) адабиётдаги анча-мунча совуқ муҳитга қарамай, чуқур инсоний мазмун ва жозиба билан суғорилган ажойиб асар яратган ва Асқад Мухтор лутф қилганидек, ўзбек адибларини туртиб-итариб, носирларнинг олдинги сафига бенавбат ўтиб олганди.

Одил Ёкубов кейин ҳам самарали ижод қилишда давом этди. Унинг “Улуғбек хазинаси” ва “Диёнат” каби романлари ўзбек адабиётининг ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Бу асарлар кўпдан бери Ўзбекистон ҳудудларидан ошиб ўтиб, бир қатор хорижий мамлакатларда ҳам ўз китобхонларини топган. Нафақат бу, ҳатто унинг баъзи бир кичик асарлари ҳам адабиётимиз хазинасидан мустаҳкам ўрин олди. Масалан, “Музқаймоқ” ҳикоясини эсланг. Ярим хотира, ярим ҳикоя тарзида ёзилган бу асарда бутун умри давомида шўрога ҳалол хизмат қилган ва бунинг эвазига “халқ душмани” деган унвон олган отанинг унутилмас сиймоси чизилган. Бу одам ўз ишига шу қадар фидойилик билан берилганки, ҳатто неча марталаб сеvimли фарзандига музқаймоқ олиб беришга ҳам фурсат топа олган эмас. У қатлиом қурбони бўлади, юрагида фарзандининг кўнглини ололмагани ҳақдаги армон билан бу дунёни тарк этади. Бир ажойиб инсоннинг бундай аламли тақдири ҳақидаги саҳифаларни аъзои баданингиз жимирламасдан ўқий олмайсиз.

Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”и ҳақидаги эссе ҳам шундай баланд руҳ билан суғорилган.

Адибнинг булар ва буларга ўхшаган яна бир қанча асарлари бизга бир муҳим сабоқ беради. Биз бугун компьютерлару бошқа ихтиролар билан ҳар қанча қуролланган бўлмайлик, ақли калламиздан ҳар қанча ошибтошиб чиқиб кетаётган бўлмасин, ўз-ўзимизга ҳурматимиз ҳарчанд тўлқин уриб, жилоланаётган бўлмасин, ўтган кунларда яратилган ҳақиқий санъат асарларига, ҳақиқий адабиёт намуналарига калондимоғлик билан беписанд қарамаслигимиз керак, аксинча, уларни қадрлашимиз, ноёб маънавий бойлигимиз сифатида авайлаб-асрашимиз, ўқтин-ўқтин қайта ўқиб, уларнинг гўзалликларидан баҳраманд бўлиб турмоғимиз зарур.

Энди уч-тўрт оғиз гап мазкур китобга кирган янги асарлар тўғрисида. Улар ҳам ҳар хил жанрларга мансуб бўлса-да, уларни бирлаштириб турадиган бир хусусият бор — уларнинг барчаси мустақиллик йилларида ёзилган, уларнинг ҳаммасида истиқлол мафкурасининг муҳрини, истиқлол берган, кўтарилган руҳнинг изларини кўришимиз мумкин.

Масалан, “Авлодларга васиятим” пьесасида буюк бобокалонимиз соҳибқирон Амир Темурнинг салобатли қиёфаси яратилган бўлса, “Бир кошона сирлари” пьесасида бозор муносабатига кўчаётган жамиятнинг зиддиятлари, бу жараённинг одамлар характерида, руҳиятида, турмуш тарзида қолдираётган зиддиятли таъсирлари ғоятда таъсирли очиб берилган. Бугунги кунга бағишланган сахна асарлари ичида “Бир кошона сирлари” ўзининг салмоғи, мазмунан теранлиги, ҳар қанақа бачкана ва саёз олди-қочдилардан узоқлиги ва айни чоғда жозибатор юморга бойлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам бу асар томошабинлар ўртасида катта қизиқиш билан кутиб олинди.

Китобдаги янги асарлар фақат хронологик жиҳатдангина истиқлол адабиётига кирадиган асарлар эмас — улар биринчи навбатда, фикрларининг теранлиги ва эркинлиги билан, ҳаётга ёндашишнинг янгилиги билан ажралиб туради. Шўро замонида адибнинг тафаккурида, ички дунёсида шундай қатламлар бўлардики, улар кўнглидаги туйғуларни рўйи-рост ошкора айтишга имкон бермасди. Адиб истаса-истамаса қаламини ҳар гал даъватга ботириб олишдан олдин теварак-атрофига бир неча бор олазарак нигоҳ ташлаб олишга мажбур эди.

Одил Ёқубовнинг мазкур китобидаги янги асарлар, жумладан, “Қайдасан, Мориго?” қиссаси адибнинг борган сари эски қолиплардан қутилиб, ички эркинлик касб этиб бораётганидан далолат беради.

“Қайдасан, Мориго?” қиссаси, аввало, ўзбек адабиёти учун мавзу жиҳатидан янги асар. Гап шундаки, шўро замонида ҳар хил, соғлом мантиқдан холи бўлган ва шу туфайли айрим ҳолларда одамларни қийнаб қўядиган қонунлар, қоидалар, тартиблар кўп бўларди. Шулардан бири — совет кишиси билан хорижий одамлар ўртасида ҳар хил ишқий муносабатларга мутлақо йўл қўйилмас ва уларнинг қонуний никоҳдан ўтишларига ҳам ижозат берилмасди. Лекин инсон юраги ғалати нарса — у баъзан қонун-қоидаларни тан олмайди, баъзан, эса ҳатто мантиққа хилоф ҳам бориши мумкин. Шундай ҳолларда — туйғулар қонунлар билан тўқнашган жойларда турли-туман инсоний драмалар ва ҳатто фожеалар вужудга келарди. Одил Ёқубовнинг қиссасида шунга яқин воқеа ҳикоя қилинади. Тўғри, ҳали унда ёшлар ўртасидаги алоқа ҳали муҳаббат даражасига етиб борган эмас, балки нурли туйғулар навқирон қалбларда эндигина барг ёза бошлаган. Бу муносабатларни адиб ғоятда усталик билан тасвирлайди, бирон ўринда бачканаликка берилмайди, меъёрни бузмайди. Натижада, армияда хизмат қилаётган ёш ўзбек йигити ҳам, бокира япон қизи ҳам ғоятда покиза, ғоятда олижаноб одамлар сифатида кўринади ва китобхон уларни севиб қолади. Қиссада дунёдаги одамлар диний ётқиқоди-ю миллий мансублигидан қатъий назар, жуда кўп муштарак томонларга эга экани, расмий қолиплар эса кўпинча уларнинг инсоний моҳиятларининг рўйи-рост намоён бўлишига халақит бериши ҳақидаги гоё олға сурилган. Инсоний туйғулар тасвиридаги тиниқлик, меъёрга қатъий амал қилиш бу асарга ўзгача латофат бағишлаган, уни жуда жозибали асарга айлантирган. Бу қиссани ўқиганда, адибнинг тафаккури балоғат чўққиларига кўтарилганини, қаламидан бетакрор туйғулар ва ҳисларгина эмас, донолик нуқралари ҳам тўкила бошлаганини кўраимиз.

Китобнинг сўнгги қисмига публицистик мақолалар киритилган бўлиб, улар тўғрисида ҳам алоҳида тўхтамоқ керак. Аввало шуни айтмоқ керакки, Одил Ёқубов

ижодида публицистика ҳамиша бадиий асарлар билан ёнма-ён келади. У шўро замонида ҳам халқ дардига йўғрилган, жуда жиддий муаммоларни кўтариб чиқарди. Буларнинг баъзи бирлари ниҳоятда қайноқ эҳтирос билан ёзилган бўлиб, ўзбек публицистикасининг классик намуналарига айланиб қолган. (Мен “Нутқ” деган эссе-имда шундайлардан бири тўғрисида ёзгандим).

Одил Ёқубов сўнгги йилларда ҳам истиқлол руҳидан илҳомланиб, юртимизда содир бўлаётган тарихий ўзгаришларни қаламга олишдан тўхтамаяпти. Уни, аynиқса, бугунги замондошларимиз – юртимиздаги қаҳрамонлар қизиқтиради. Адиб юртимизнинг турли вилоятларини кезиб, у ерда меҳнати билан янги жамиятимиз пойдеворини қураётган одамлар образини яратади. Бу жиҳатдан “Қашқадарё гурунглари”, “Замонамиз қаҳрамонлари” каби очерклари алоҳида ажралиб туради. Адиб юртимизга истиқлол келтирган ўзгаришлар ҳақида тўлқинланиб ёзар экан, бу ютуқларнинг илҳомчиси Юртбошимиз Ислом Каримовнинг ҳам ғоят инсоний образини яратишга алоҳида эътибор беради. Шу сабабдан Ислом Каримов шунчаки Президент эмас, ҳар бир ўзбекнинг юрагига яқин турадиган олижаноб, тeран фикрли, қайноқ қалбли инсон сифатида ҳам ёрқин очилади.

Ҳа, аynи шу сифатлари билан “Қайдасан, Морикo?” китоби истиқлол адабиётининг ажойиб намуналаридан бири бўлиб қолди.

Одил Ёқубовнинг адабиёт майдонига кириб келганига ярим асрдан ошди. Табиийки, бу йиллардаги ижод ноғора-карнайлар садоси остидаги ғолибона юришдан иборат бўлгани йўқ. Унда хатоликлар ҳам, пасайишлар ҳам бўлди, баъзан эса асарларида ҳукмрон мафкура тазйиқида йўл қўйилган нуқсонлар ҳам мавжуд. Албатта, бундай нуқсонларни пеш қилиб тўйдан кейин ноғора чалиб, хиналар қўйиб, Одилнинг нечоғлик “ёмон” бўлгани тўғрисида яйраб гапириш ҳам мумкин. Лекин мен бахил одам эмасман — бировнинг кемтигидан яйраб, семириб юриш одатим йўқ. Бундан ташқари, ўзим фааришта эмасманки, бошқаларни чангитиб ураверсам. Йўқ, мен бошқа бир нарсага гувоҳман — Одил Ёқубов энг оғир шўро йилларида ҳам халқ дарди билан яшаганини, она юртининг келажаги ва бахтини

орзу қилганини, имкон қадар шу йўлда қалам тебратганининг гувоҳиман.

Унинг “Қайдасан, Мориго?” деган китоби ҳам шундан далолат бериб турипти. Кекса адиб ҳамон ўз халқи, ўз Ватанининг хизматида!

2002.

Тугалланмаган портрет

Абдуқаҳҳор Иброҳимов адабиётга 60-йилларда драматург сифатида кириб келган эди. У йигирмадан ортиқ драматик асарлар ёзди — уларнинг кўпчилиги ҳажвий йўналишга эга бўлиб, шўро воқелигининг турлитуман нуқсонларини кескин танқид қилишга бағишланган эди. Бу асарларнинг деярли ҳаммаси ўзбек театрларида қўйилган ва томошабинлар ўртасида анча-мунча муваффақият қозонган эди. Уларнинг бир қисми босилиб ҳам чиққанди, ҳатто Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг бир жилдлик драматик асарлари тўплами Москвада ҳам чоп этилган эдики, жуда катта муваффақият ҳисобланар эди. Хуллас, Абдуқаҳҳор Иброҳимов ўзининг истеъдоди ва самарали ижоди билан ўзбек драматургларининг пешқадамларидан бирига айланганди.

Кейинчалик эса — бунинг сабаби нимада эканини билмайман — драмалар ёзмай қўйди. Насрда ҳам қаламини синаб кўра бошлади, ҳатто битта-иккита ҳикоялар тўплами ҳам эълон қилинди. Мустақиллик йилларидан бошлаб эса Абдуқаҳҳор публицистика соҳасига ўтди — вақтли матбуотда унинг долзарб мавзуларда ёзилган кўплаб ҳароратли мақолалари пайдо бўла бошлади. Улар жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди — бу мақолаларда мустақиллигимизнинг моҳияти тўғрисида, чинакам озодлик халққа қандай неъматлар бериши тўғрисида баҳс қиларди. У маънавий масалаларига бир қатор эсселар ва мақолалар бағишлади, ўзбек халқининг “титилиб ўқилмас бўлган” тарихи тўғрисида ҳам теран мазмунга эга бўлган таъсирчан мақолалар ёзди.

Хуллас, мустақиллик йилларида фаоллик билан ижод қилган Абдуқаҳҳор публицистиканинг ривожига салмоқли ҳисса қўшди, унинг мазмундор мақолалари

миллий тафаккурнинг ўсишида, миллатнинг ўзлигини танишида муҳим рол ўйнади ва шу йўл билан мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ишига салмоқли ҳисса қўшди. Бу ўринда, айниқса, “Бизким ўзбеклар” китобини алоҳида таъкидлаш лозим.

Китобда халқимизнинг олис ва яқин тарихига кенг назар ташланган, шўро замонида ўзбек тарихининг бузиб талқин қилинган саҳифаларини қайта ёзишга, адолат ва ҳақиқат нуқтаи назаридан қайта таҳрир қилишга уринган. Бу китобда Ўзбекистоннинг бетакрор миллий қиёфаси, ҳозирги тил билан айтганда менталитети ҳақида ёрқин фактлар асосида чуқур фикрлар айтилган. Хуллас, Абдуқаҳҳор Иброҳимов баркамол рассом янглиғ ўзбек халқининг бетакрор портретини чизишга интилиб, унинг, фазилатларининг тарихий илдизларини очган. Бу китоб жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди.

Мана энди қўлимизда Абдуқаҳҳорнинг янги китоби. “Миллат овози” деб аталган бу китобни “Шарқ” нашриёти 2002 йил январда чоп этган. Китоб 5000 нусхада босилган — бугунги кунда бундай адад анчагина катта ҳисобланади. Китобдан юз ўгириб ўзини пулга урган одамлар ўртасида китобнинг мунча миқдорда босилиши катта гап — шунча китобнинг тарқалмоғи учун муаллифнинг китобхонлар ўртасидаги обрўйи катта бўлмоғи керак.

“Миллат овози” Ўзбекистон Мустақиллиги тўғрисида баҳс юритадиган асар. Маълумки, мустақиллик ҳақида баҳс юритмоқ — ўзбек халқи ҳақида, унинг мустақиллик йўлидаги мардона курашлари ва бугунги фидокорона меҳнати ҳақида баҳс юритишидир. Бу тўғрида ёзмоқ — ўн-ўн бир йил ичида ўлкамиз қиёфасининг муттасил ўзгариб бораётгани, бу юртнинг навқирон тус олаётгани, мислсиз қурилишлар, осмон-ўпар бинолар, турли ўқув юртлари, фаровон турмуш учун зарур бўлган иншоотлар ҳақида ёзмоқдир. Бу ўзгаришлар ҳақида ёзмоқ эса муқаррар тарзда Президентимиз Ислом Каримовни тилга олмоқ, унинг серқирра, жўшқин ва фидойи меҳнати, кураши ҳақида ҳикоя қилмоқ демакдир. Негаки, шу қисқа муддат халқимиз, юртимиз нимагаки эришган бўлса, Юртбошимиз раҳнамолигида, унинг ташаббуси ва шижоати, ғайрати ва

толмаслиги билан эришди. Шунинг учун ҳам халқимиз чуқур бир эҳтиром ва ифтихор билан И.Каримовни “истиқлолимиз меъмори”, деб атайди.

Табиийки, ватанимиз, халқимиз, Президентимиз ҳақида қалам тебратмак бағоят шарафли ва олижаноб иш, айна чоғда ўта масъулиятли ҳамдир. Бундай асарда ҳар жумла пухта ўйланган, ҳар бир фикр қиёмига етказилган, услуб жарангдор ва тиниқ бўлмоғи керак.

Унда, айниқса, меъёрга алоҳида аҳамият бермоқ лозим. Унинг жиндайгина бузилиши ҳам китобхон қалбида қониқмаслик туйғуларини уйғотиши мумкин. Айтмоқ керакки, Абдуқаҳҳор Иброҳимов китобида бу масъулиятни тўла тушунган ҳолда қалам тебратган, шу улук мавзуларга муносиб асар яратишга интилган. Бу интилиш эса кўпгина ҳолларда муваффақиятли чиққан.

Китоб йигирма бир бобдан иборат. Уларнинг ҳар бири истиқлол мавзунинг бирор қиррасини мароқли тарзда очиб беради. Масалан, “Башорат” деб аталган иккинчи бобда мустақилликдан салкам 30 йил аввал Тошкент маҳаллаларида бўлиб ўтган йиғин ҳақида ҳикоя қилинди. Унда таниқли арбоб Алихонтўра Соғуний иштирокчилардан бирининг саволига жавоб бериб, рамзий тарзда вақти-соати келиб Ўзбекистоннинг мустақилликка эришишини башорат қилган экан. Шу воқеани ҳикоя қилиш йўли билан Абдуқаҳҳор Иброҳимов халқимиз қалбида озодлик иштиёқи, мустақиллик орзуси кўпдан бери яшаб келаётганини, мустақиллик кўп замонлардан бери халқнинг энг ардоқли орзуси бўлиб қолганини кўрсатади.

Худди шунингдек, бошқа ўринларда ҳам бобнинг кириш қисмида мавзу билан боғлиқ тарихий чекинлишлар қилади. Мулоҳазалар юритади. Бугунги воқеанинг илдизини очиб беришга интилади. Жумладан, унинг Тошкент тарихи билан боғлиқ мулоҳазалари, тошкентлик айрим хонадонлар ва машҳур кишилар тарихи билан боғлиқ гаплари катта қизиқиш билан ҳикоя қилинади. Баъзан эса тарихга оид баъзи бир ғаройиб фактлар ҳам келтириладики, улар ўзининг янгилиги билан муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, маънавий масалалар билан боғлиқ равишда мулоҳазалар юритади экан, муаллиф уламо Жалолиддин Румийнинг ота-боболари Туркистон билан, Хоразм билан боғлиқ бўлга-

нини ишонарли кўрсатиб беради. Китобга ўқувчига янгилик берадиган, уни ўз халқининг ўтмишидаги ёрқин миллий анъаналари учун ифтихор руҳида тарбия қилишга хизмат қиладиган саҳифалар кўп. Бундай чекинишлар ва мулоҳазалардан олдин муаллиф бугунги кунга — мустақиллигимизни мустаҳкамлаш йўлида қилинаётган ишларга ўтади ва бу ишларнинг ҳам ҳаммасида Президентимиз раҳнамо ва ташаббускор эканини очади.

Муаллиф фақат ички ҳаётда — янги жамиятнинг ижтимоий томонларини аниқлашда, халқ ҳўжалиги соҳасида зарурий ислоҳотларни амалга оширишда, таълим-тарбия, маърифат ишларини авж олдиришда, ҳақиқат ва адолатни барқарор қилишда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда Президентимиз ғояларининг аҳамиятини кўрсатиш билан чегараланмайди, балки Ўзбекистоннинг халқаро миқёсда обрў-эътиборини оширишда унинг хизматларини ҳам алоҳида таъкидлайди. Президентимиз қайси мамлакатга бормасин, қайси халқ билан яқиндан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатиш йўлида жонбозлик қилмасин ҳамма жойда ўзбек халқининг раҳбари ва вакили сифатида теран бир ғурур билан иш тутишини, ўзбекнинг ҳеч кимдан кам эмаслиги, тили қисқлиги йўқлигини намоиш қилиши ҳам ёрқин кўрсатилган. Шу тарзда бу китобни ўқиб чиққан одамнинг кўз ўнгида истиқлол йилларида амалга оширилган буюк ишларнинг улуғворлиги ҳам намоён бўлади ва Юртбошимизнинг кўп қиррали фаолияти, фидокорлиги, халқимизга садоқати, юртга муҳаббати ҳам рўй-рост кўринади. Ҳеч шубҳасиз китоб одамларга катта фойда келтиради, бой маънавий озуқа беради.

Тақризни шу жойда нуқта қўйиб тугатсак ҳам бўлаверар эди, аммо юқорида айтганимиз масъулият ҳақидаги гаплар бизни яна бир неча оғиз мулоҳаза айтишга ундайди. Авваламбор шуни айтиш лозимки, бу китоб қандай китобхонга мўлжаллангани унча аниқ эмас. Негаки, малакали, маълумотли, ҳар қандай мураккаб ва номураккаб китобни бир зумда ўқиб оладиган китобхонлар тоифаси бор — уларга китоб ўзига хос услубда ёзилмоғи керак. Кенг китобхонлар оммаси бор — уларнинг савияси турлича, уларга бошқа услубда ёзган маъ-

қул. Ўқувчилар тоифаси бор — уларга китобдаги ҳар бир атама, ҳар бир ҳодисани ҳижжалаб баён қилиб бермоқ керак.

Муаллиф китобидаги биринчи нуқсон шундайки, у ўзининг лирик чекинишларида кўпинча асосий мақолани бир чеккага суриб қўяди-да, кўпдан бери ҳаммага маълум нарсаларни баён қилиб кетади, исбот талаб қилмайдиган нарсаларни исботлашга киришиб кетади. Бундай саҳифаларни ўқиш одамга малол келади. Улар китоб ҳажмини оширишдан бошқа нарсага ярамайди. Китобда муаллиф мулоҳазалари ичида кишини унчалик ишонтирмайдиган, баҳсга ундайдиган ўринлар ҳам бор, баъзан эса тўғридан-тўғри қўшилиб бўлмайдиган фикрлар ҳам олға сурилади. Албатта, ҳар қандай муаллифнинг мулоҳазаларида баҳсли ўринлар ёки нотўғри фикрлар ҳам бўлиши мумкин — буни қусур деб бўлмайди. Қусур шундаки, аллақачон ҳал бўлган, бугун ҳеч кимда заррача шубҳа туғдирмайдиган масалаларда муаллиф баҳсли ёхуд бир томонлама фикр айтади.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов китобида яна бир таассуф туғдирадиган жиддий етишмовчилик бор. Гап шундаки, асар мустақиллигимизнинг биринчи ўн йили тўғрисидаги энг жиддий, энг салмоқли, бинобарин, энг фойдали таҳлилий асарлардан бири бўлмоғи керак эди. Бунинг учун жамият ҳаётидаги жараёнлар фақат бир жиҳатдан эмас, ҳар томонлама таҳлилга тортилиши лозим эди. Маълумки, биз ўн бир йил ичида эришган ютуқларимиз ҳар қанча улуғвор бўлмасин, ҳали кўзланган манзилга етиб борганимиз йўқ. Ҳозирча бу йўлда, эҳтимол, ярмидадирмиз, эҳтимолки, фақат чорагини ўтгандирмиз. Ислоҳотлар баъзан тўсиқларга рўпара келаётгани, ташкилий-раҳбарлик ишлари кўнгилдагидек эмаслиги, ҳали ҳам ҳаётимизда расмиятчилик ва манфаатпарастлик етарли экани, адолат ҳамма жойда қарор топмаётгани, мўл-қўлчиликка эришиш қийин бўлаётгани тўғрисида Президентимиз кўп йиғинларда, суҳбатларда, маърузаларда очиқ гапириб, очиқ ёзишга ундайдилар. Афсуски, бу даъват, айниқса, бизнинг — қалам эгаларининг бир қулоғидан кириб, иккинчи қулоғидан чиқиб кетяпти. Президентнинг куйиб-ёниб гапирганлари ҳали ҳаммамизнинг ҳам юрагимизга етиб боргани йўқ. Нега шунақа? Наҳотки, ҳозир ҳам ҳақиқат-

ни ёзиш йўлида муҳаррирлар ва айрим раҳбарлар томонидан тўсиқ қўйилаётган бўлса?! Ёки гап ўзимиздамикин, ичимиздаги “муҳаррир”дамикин? Мураккаб масалаларга чап бериш кўникмаси бизга ҳадиксирамай, тиззамиз қалтирамай ёзишга имкон бермаётганмикин? Ахир, “Миллат овози”дек ҳажми катта асарларда биз ана шу муаммоларни чуқурроқ таҳлил қилсак, ҳаёт олдинга сураётган ўткир саволларга жавоб изласак яхши бўлармиди? Нима учун шитоб билан олдинга кетиш ўрнига ҳамон бир жойда депсинишлар кўп бўляпти? Нима учун ҳозир ҳам гап-сўзларимиз билан реал ишларимиз ҳамма вақт ҳам бир-бирига мос келаётгани йўқ? Бунинг туб моҳияти нимада?

Ана шунга ўхшаш саволларга жавоб берсак, бу ривожимизга реал ёрдам бермасмиди? Афсуски, “Миллат овози” китобида кўп нарсалар силлиқ, ялтироқ тарзда, жуда осойишта ва сокин кўринишда намоён бўлади. Ҳолбуки, бу унча тўғри эмас-ку? Қолаверса, биз юртимиз тарихидаги энг драматик босқичлардан, энг зилзилали даврлардан бирини кечиряпмизку?

“Миллат овози” тўғрисида айтиладиган яна бир мулоҳаза бу асарда ва нафақат бу, балки бунга ўхшаш бошқа асарларда ҳам Президент сиймосига хос бўлган хислатларни, тўғрироқ айтганда, унинг инсоний жозибасини тўлароқ очиб беришнинг зарурлиги ҳақидадир. Тўғри, бу китобда Президентнинг ижтимоий фаолияти, сиёсий арбоб сифатида қилган ишлари, Юртбоши сифатидаги фазилатлари анча тўлиқ очиб берилган. Лекин одамлар унинг инсоний сифатларини, оилада, дўст-биродарлар орасида ўзини қандай тутишини, турли мураккаб вазиятларда қандай йўл тутишини, ҳазил-мутойибага мойиллигини билишни истайди, уни инсон сифатида ўзларига яқинроқ кўришни истайдилар. Баъзан шу характердаги биронта эпизод катта-катта асарлардан кўра унинг қиёфасини тўлароқ очиб беради. Бир мисол келтираман — яқинда Давлат ва жамият қурилиши академиясининг ректори А.Азизхўжаев телевизор орқали суҳбатида бир воқеани айтиб берди.

Бу шўронинг сўнгги йилида — Ислом Каримов Марказкўмга биринчи котиб бўлиб келган дастлабки кунларида рўй берган экан. Ислом Каримов Гдлян билан Ивановни республикадан қувиб, Греков, Сатин каби

котибларнинг ҳам жавобини бериб улгурган экан. Шундай кунлардан бирида Туркистон ҳарбий округининг қўмондони бир масалада Каримовнинг ҳузурига кирмоқчи бўлипти. Авваллари ТуркВО қўмондони ўзига маъқул вақтида биринчи котибнинг олдига огоҳлантириб ўтирмай келаверар экан — котиблар эшиги унинг учун ҳамма вақт очиқ бўларкан. Бу гал Ислом Каримов: “Қўмондон олдин ҳарбий вазир билан, сўнг ҳарбий маслаҳатчи билан учрашсин. Иши битмаса, кейин қабул қиламан” депти. Қўмондон сувга тушган бўлкадай, бўшашиб қайтиб кетаверибди.

Бир қарашда оддийгина, жўнгина воқеа, бироқ аслини суриштирсангиз, бу мустамлакачиликка қарши шиддатли исёнди! Шу учрашувга “йўқ” демоқ учун қўмондоннинг райини қайтармоқ учун нақадар жасоратли, нақадар ғурурли ва ўзига ишонган бўлмоғи керак одам! Бу воқеа Ислом Каримовнинг шижоаткорлиги ва жасурлигини ҳар нарсадан яхшироқ тасвирлайди.

Мен бу мулоҳазаларимни айтар эканман, фақат Абдуқаҳҳорнинг китобига хос нуқсонни айтаётганим йўқ — биз қаламкашлар одамни мақтаб кўкка кўтариш санъатини яхши эгаллаганмиз-у, одамнинг инсоний жозибасини юракларни жазиллатадиган даражада кўрсатишга нўноқмиз.

Тақризга “Тугалланмаган портрет” деб сарлавҳа қўйган эканман, бу билан китобни камситишни, муаллифни ранжитишни мутлақо кўзда тутганим йўқ. Мустақиллигимиз энди қанот ёзаяпти, у юксалишда, ҳаракатда. Халқимиз ҳам ўзини таниш, миллий менталитетини ривожлантириш йўлидаги ҳаракатини давом эттирмоқда. Президентимизнинг юртимиз бахт-саодати, истиқлолнинг юксалиши, буюк келажакни яқинлаштириш борасидаги фидойи ҳаракатлари давом этяпти. Бинобарин, жараён ҳали тўхтагани йўқ. Бинобарин, юртимизнинг ҳам, халқимизнинг ҳам Юртбошимизнинг ҳам сувратлари ҳали янги чизгилар билан тўлади. Ана шунда тарихимизни ёритиб беришда Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг “Миллат овози” каби асарлари жуда-жуда асқотади.

2003.

Мусулмон депутатлар

Улар Думада қандай ишлашган эди?

Бу китоб 1998 йилда Уфада босиб чиқарилган. Албатта, босилганига беш йил бўлган китоб тўғрисида бугун тақриз ёзиш унча маъқул эмас. Бироқ бу менинг кўлимга эндигина етиб келди. Иккинчидан, у жуда қимматли, илмий ходимларга ҳам, оддий китобхонларга ҳам жуда керакли китоб. Шунинг учун яхши ишнинг кечи йўқ, деган ҳикмат эсимга тушди-ю, шундай бир ажойиб китобнинг дунёга келганидан афкор оммани хабардор қилиб қўйсам, фойдадан холи бўлмас, деган умид билан кўлимга қалам олдим.

Китобни Россия Фанлар академияси Уфа илмий марказига қарашли Тарих, тил ва адабиёт институти нашрга тайёрлаган. У “Россия Давлат Думасидаги мусулмон депутатлар” деб аталади. Сирасини айтганда, бу китоб мазмунига кўра маълумотномадан ўзга нарса эмас. Аммо бирон илмий иш қилмоқ учун, айниқса, гуманитар фанларнинг муаммолари тўғрисидаги мулоҳаза юритмоқ ҳамда хулосалар чиқармоқ учун турли стенографик ҳисоботлар, статистик тўпламлар, архив материаллари мажмуалари, хронологик ва библиографик кўрсаткичлар нақадар катта аҳамиятга эгаллиги бу соҳада ишлайдиган ҳар бир ходимга жуда яхши маълум. Бундай асарлар илмий ходимнинг ишини жуда енгиллаштиради, уни фактлар ва ҳужжатларни излашдек оғир ишдан халос этади. Шунинг учун ҳам мен ҳамиша турли кўрсаткичлар ва маълумотларни яратиш учун кунт билан оғир меҳнат қилишдан қочмаган муаллифларга миннатдорчилик туйғуси билан уларнинг асарларини қўлга оламан. Ҳозирги китоб ҳам бундан мустасно эмас. Мен тарихшунос бўлмасам-да, бу китобни зўр қизиқиш билан қўлга олдим ва синчиклаб танишиб чиқдим.

Бу китоб XX аср бошидаги Россия империясидаги ижтимоий-сиёсий воқеликнинг бир жиҳати ҳақида тасаввур берувчи асардир. Унда 1906—1917-йилларда Россия Давлат Думасига сайланган ва иш олиб борган мусулмон депутатлари ҳақида батафсил маълумотлар берилади. Китоб ҳужжатлар ва материаллар мажмуаси

бўлиб, уч қисмдан иборат. Унинг биринчи қисмида ўша даврдаги стенографик ҳисоботлар асосида бир қатор мусулмон депутатларининг думадаги нутқлари ва ахборотлари берилган. Булардан ташқари, мамлакатдаги турли воқеалар муносабати билан, шунингдек, Думада муҳокама қилинган масалалар бўйича мусулмон депутатларининг баёнотлари, қайдлари, мурожаатномалари ва ҳатто ўша давр газеталарида босилган мақоалардан парчалар ҳам китобдан ўрин олган.

Китоб ҳажман унча катта бўлмаса-да, Думадаги мусулмон депутатларининг фаолияти анча мукамал ёритилган. Уларга қараб жуда муҳим бир хулосага келиш мумкин — Думадаги мусулмон депутатлари шунчаки расмий учун сайлаб қўйилган, мажлисларда қуруқ суратга ўхшаб ўтиришдан бошқасини билмайдиган, фақат овоз беришларда қўлини кўтариб-тушириб турган одамлар бўлган эмас. Аксинча, уларнинг кўпчилиги мусулмонлар дунёси номидан гапириб, унинг манфаатларини ҳимоя қилиб, инсоний ҳақ-ҳуқуқлари учун фаол кураш олиб борганлар. Уларнинг нутқларида ўша даврдаги меҳнатқаш халқ оммасининг ҳаётига доир энг муҳим ва энг ўткир масалалар қўйилган, мамлакатда меҳнат аҳлига нисбатан йўл қўйилаётган адолатсизликлар, зулм қаттиқ қораланган. Бир қатор депутатлар миллий ва диний камситишларни қаттиқ қоралаб чиққанлар. Бундай материалларни, ҳатто бугун, яъни ордан салкам бир аср вақт ўтиб кетгандан кейин ҳам ҳаяжонга тушмай, лоқайдгина ўқиб бўлмайди. Расмий ёки ғайрирасмий асарлару ҳужжатларда бир замонлар қолюқ, нодон, саводсиз, ярим ваҳший, маданиятсиз ва ҳоказолар деб камситилган мусулмон дунёсидан ўша кезларда ҳам ўз хулқи учун жон фидо қила оладиган юксак ақл эгалари, курашчилар, том маънодаги зиёлилар чиққанига ғурурланасан киши.

Китобнинг иккинчи қисмида мусулмон депутатларнинг фотосуратлари ва таржимаи ҳолларига доир маълумотлар берилган. Улардан маълум бўлишича, энг кўп мусулмон депутатлар Татаристон, Бошқирдистон ва Кавказ ўлкаларидан сайланган экан. Улар ичида ўша даврдаги тадбиркорлар, бадавлат одамлар, зиёлилар, уламолар ҳам бор бўлган. Табиийки, мени биринчи навбатда Туркистон ўлкасидан сайланган депутатлар

қизиқтирди. Улар сон жиҳатдан унча кўп эмас, лекин барибир улар билан танишганда кўнглингизда турли хил фикрлар туғилади. Мана, масалан, 1863 йилда туғилган, вафот қилган йили номаълум бўлган Тошпўлат Абдужалилов деган депутатни олайлик. У самарқандлик катта савдогар бўлиб, хонаки таҳсил кўрган. Рус-Хитой банки Самарқанд бўлимида ҳисоб-китоб комитетининг аъзоси бўлган экан. Бу одам Иккинчи Думага сайлангандан кейин, Думада аграр комиссиянинг аъзоси сифатида иш юритган.

Яна бир мисол. 1855 йилда туғилган Аллабергенов ҳам Иккинчи Думага Сирдарё вилоятидан сайланган экан. У ибтидоий мактабда таҳсил кўрган. Минг бошдан ортиқ қора мол ва қўйга эга бўлган чорвадор экан. Думада мусулмон фракциясининг аъзоси бўлган. Дума депутатлари ичида яна икки киши диққатимни ўзига тортди. Улардан бири Муҳаммаджон Танишпаев эди. Мен авваллари унинг асарларидан баъзи бирларини ўқиган эдим. Айниқса, қозоқ уруғларининг тарихига бағишланган рисоласи менга жуда катта фойда келтирган эди. У Кўкон Мухториятининг атоқли намояндаларидан бўлган. 20-йилларда илмий фаолият билан шуғулланган, 1937 йилда эса 57 ёшида халқ душмани сифатида отиб ташланган. Мен бу ажойиб инсоннинг Дума депутати бўлганидан беҳабар эдим. Қардош қозоқ халқининг асл фарзанди, қозоқлар ичида биринчи олий маълумотли муҳандис бўлган Муҳаммаджон Танишпаев Думада бир неча марта нутқ сўзлаб, унда жуда қимматли таклифларни ўртага ташлаган. Такриз қилинаётган китобда унинг ҳаётига доир материаллар анча кенг ёритилган. Мени қизиқтирган ва ўйлайманки, китобхонлар оммаси учун ҳам қизиқарли бўладиган яна бир инсон Абдувоҳид қори Абдурауф бўлди. Мен бу одамнинг исми шарифини биринчи марта 60-йилларда учратган эдим. Ўшанда қайсидир манбада Абдувоҳид қорининг Тулада Лев Николаевич Толстой билан учрашгани ҳақида жуда қисқа бир маълумотни ўқиган эдим. Бу ҳодиса менга жуда фавқулудда бўлиб кўринган эди. Анча йиллар излангандан кейин Толстойнинг котиби бўлиб ишлаган Булгаковнинг “Толстой ҳаётининг сўнгги йиллари” деган китобида 1908 йилнинг ёзларида (адиб бу кезларда 80 ёшда бўлган) Ясная

Полянага Абдувоҳид қори деган одам келганини, у рус тилини яхши билганини, Толстой билан бир неча соат суҳбатлашганини ёзади. Афсуски, у суҳбат мазмуни тўғрисида гапирмайди. Лекин юқоридаги маълумотнинг ўзи аср бошидаги ўзбек зиёлиларининг умумий савияси ва қизиқиш доираси қандай бўлгани тўғрисида яхши тасаввур беради. Кейинчалик адиб Асқад Мухтор шу фактга асосланиб, “Чинор” романида ўзбек зиёлисининг Толстой билан учрашувини бир бобда анча муфассал тасвирлаб берган. Буни қарангки, бу ажойиб инсон Иккинчи Думанинг депутати бўлган экан. Тақриз қилинаётган китобда унинг 1859 йилда туғилгани, вафот этган йили номаълумлиги, Тошкентдан сайлангани, мадрасада ўқигани, ўзбек эканлиги ва ибтидоий мактабда домла бўлганлиги ҳақида қисқача маълумот берилган. Шундай материалларни ўқигач, ҳали тарихимизнинг аллақанча саҳифалари бугунги авлод назаридан четда қолиб ётганини ўйлаб ачинасан киши.

Китобнинг учинчи қисми изоҳлардан иборат бўлиб, уларда XX аср бошларидаги мусулмон дунёсининг вақтли матбуот, уларнинг номлари, уларда босилган айрим мақолалар тўғрисида ғоятда қимматли маълумотлар берилган.

Бу китоб билан танишгач, кўнглимда яна бир таассуф туғилди. Маълумки, Дума ўша пайтда Санкт-Петербургда бўлган, архивлар ҳам ўша ерда бўлган. Лекин уфалик олимлар “Петербург биздан олис-ку”, деб қўлларини қовуштириб ўтиришмаган. Бизда эса на Фанлар академиясининг институтларида, на олий ўқув юртидаги кафедраларда ана шундай маълумотларни ва бошқа ҳужжатлар ҳамда материалларни ўз ичига олган мажмуаларни нашр этишга иштиёқ йўқ. Ахир, мустақиллик йўлига кирганимизга ҳам 12 йил бўлди — халқимизнинг, ўлкамизнинг нафақат бугунги, балки кечаги, шу жумладан, яқин ўтмишдаги шаклу шамойилини тўла, холисанлилло, мукамал кўрсатиб берадиган қимматли китоблар чиқаришнинг фурсати келди.

2003.

«Мағзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч»

Баҳслашмоғим лозим бўлган мақолани қўлга олдим, унинг муаллифларини кўриб, юрагим шув этиб кетди. Уларнинг бири дорилфунундаги курсдошим, ярим асрлик қадрдоним, иккинчиси ўз соҳасининг моҳир устаси, таниқли файласуф олим. Бунинг устига, телевидениеда Бўрибой Аҳмедов, Абдуқодир Ҳайитметов ва бошқа олимлар бу гал баҳсга сабаб бўлиб турган асар ҳақида бирам яхши гапларни — беҳад зўр мақтовларни айтишдики, қўяверасиз... Ахир, улар академик, фан доктори, қўш-қўш мукофотлар соҳиби. Уларнинг олдида мен ким бўлибман — бор-йўғи бир фан номзоди?.. Бундан ташқари, бизда баҳслашиш маданияти ҳам талаб даражасида эмас. Баъзан ҳар қандай яқин дўстинг ҳам оғзингдан бирон танқидий гап чиқиб кетса, сени душмани қаторига қўшиши ҳеч гап эмас. Ундан кўра, баҳсу мунозараларга аралашмай, тинчгина ўзимнинг аравамни судраб юраверсам бўлади-ку! Қулоқнинг тинч бўлгани ҳар нарсадан яхши эмасми?

Албатта, яхши! Лекин дунёда шунақа нарсалар борки, улар сени, ҳатто хотиржамлигингни ҳам йиғиштириб қўйиб, майдонга тушишга ундайди. Мана, бу гал ҳам, гарчи биз бир шоирнинг бир асари ҳақида баҳслашаётгандек кўринсак-да, аслида баҳс каттароқ, жиддийроқ масала устида кетяпти — гап чинакам санъат даражасидаги адабиётни яратиш, бинобарин, мустақил юртимизнинг мустақил адабиёти тўғрисида боряпти. Албатта, ҳеч қайси ёзувчига янги замонда «фалондай жанрда, писмадондай мавзуда ёз», деган маънода фармойишлар ёки кўрсатмалар бериб бўлмайди — бу масалада мустақиллик туфайли ҳамма ижодкорлар эркинликка эришди. Бироқ, мен юз фоиз аминманки, мустақил юртнинг адабиёти, албатта, битта хусусиятга эга бўлмоғи шарт. Шартгина эмас, мажбур! Истасангиз буни талаб денг, истасангиз қонун деб атанг — ихтиёр сизда. Лекин нима десангиз ҳам, шуниси аниқки, мустақиллик адабиёти бадий жиҳатдан жуда юксак даражада турмоғи, у том маънодаги санъат бўлмоғи, бетакрор нафосат ва тенгсиз гўзаллик унинг етакчи белгиси бўлмоғи керак. Токи бизнинг адабиётимизга мурожаат қилган, унинг намуналарини қўлига олиб ўқийдиган китобхон

кимлигидан, ёшу қарилигидан, дунёнинг қайси бурчагида яшаётганидан қатъий назар, бу адабиётдан чексиз эстетик завқ ола билсин; бу асарлардан нафақат унинг шуури, ақли, балки қалби, туйғулари ҳам баҳра олсин. Мен яна шунга астойдил аминманки, бундай адабиётни яратиш жуда қийин иш. Шоирми, адибми, мунаққидми ёхуд бошқа ижодкорми, барибир, «мана, мен мустақиллик адабиётини яратдим. Мана, менинг асарим истиқлол гоёларини куйловчи асар», деб ҳарчанд кўрагига ургани билан, ҳатто кўпгина одамлар бундай асарларни кўқларга кўтариб мақтагани билан, улар «истиқлол адабиёти» деган юксак ва муқаддас номга муносиб бўлмашликлари мумкин. Хом-хатала, саёз, пала-партиш ёзилган асарлар ҳеч қачон санъат асари бўла олмайди, бинобарин, «истиқлол адабиёти»ни барпо эта олмайди. Бу гаплар «икки карра икки — тўрт» дегандай жуда оддий, исбот талаб қилмайдиган гаплар. Лекин газетхоннинг энсаси қотиши мумкинлигига қарамай, уларни тақорлаётган эканман, бунинг боиси бор, албатта. Сўнгги йилларда муқаддас тушунчалар атрофида чайқовчилик қилаётганлар кўпайиб кетгандек туюлмоқда, назаримда. Жуда кўплаб шеърлар эълон қилинмоқда, ашула қилиб айтилмоқда, телевизор орқали ўқилмоқда — уларда «истиқлол», «мустақиллик», «ватан» деган сўзлар, «халқим», «элим», «юртбошим» деганга ўхшаш хитоблар ҳар мисрада бор. Лекин бу билан улар ўртамиёналикдан халос бўлиб қолаётгани йўқ.

Бир вақтлар Эргаш Каримов «жўқичилик» шеърятини ҳажв остига олган эди. Бугунги кунда «жўқичилик» ҳатто ҳажвсиз, ҳазил-мутойибасиз янги шеърятнинг намунаси сифатида тақдим этиляпти. Кейинги пайтларда тўйиб селитра еган тарвуздай шишиб кетган хомсемиз асарлар, шеърый романлар кўпайиб кетмоқда. Бир йилнинг ўзида учта-тўртталаб «шеърый роман»ни дўндириб ташлайдиган «чаққон» шоирлар пайдо бўлган. Қизиғи шундаки, бунақа асарларни кўқларга кўтариб мақтайдиган маддоҳлар ҳам топилиб турибди. Хуллас, «истиқлол адабиётини яратиш» ниқоби остида ўртамиёна, саёз, сийқа асарлар, қалбаки пулга ўхшаган суврати ялтироқ, сийрати сохта шеърлар кўпайиб кетди. Бу китобхоннинг дидини ўтмаслаштиради, адабиётдан ихлосини қайтаради, шеърнинг қадрини туширади.

Мен бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда ҳамма нарса арзон бўлсин дейман, фақат шеърятнинг боғи битта бўлмасин. Адабиётни ташкил қилувчи ҳар битта асарнинг баҳоси тиллоларга тенг бўлсин. Хўш, бунга қандай эришмоқ мумкин? Бунга эришмоқнинг биргина йўли бор, холос — бунинг учун ҳар бир ижодкор «истиқлол адабиёти» деган ҳодисани ўзи учун энг муқаддас нарса, деб ҳисоблаши, унга муносиб асарлар яратмоқни эса зиммасидаги энг шарафли масъулият, деб ҳис қилмоғи лозим. Албатта, бунинг «лозимлиги»ни ҳамма тушунадию, лекин ҳамма ҳам бунга амал қилавермайди. Масъулиятнинг бир қисми кўра-била туриб ҳам асарларни чоп этувчи ноширлар зиммасига, адабиёт рўзгорини қаровсиз ташлаб қўйган адабиётшунослар устига тушади. Қолаверса, ўзини маънавият, маърифат ва мафкура ишларига дахлдор, деб билган, унинг нонини еяётган ҳар бир зиёли одам истиқлол адабиётининг шон-шавкатини юксак сақлаш тўғрисида муттасил қайғурмоғи керак. Модомики, ана шундай муҳим масала ҳақида мустақиллик йўлига қадам қўйган халқнинг янги адабиётини барпо қилиш тўғрисида гап кетар экан, ҳар қандай паст-баланд андишаларни йиғиштириб қўйиб, ўз мулоҳазаларини ошкора айтмоқ ҳам фарз, ҳам қарз!

Шундай қилиб, баҳс шоир Барот Бойқобиловнинг «Ўзбекнома» деб аталган янги асари тўғрисида бормоқда. Аввало, шуни айтмоғим керакки, мен ҳам Барот Бойқобиловни ўзбек шеърятида ўз ўрнига эга бўлган, ўнлаб катта-кичик шеърый тўпламлар ва дostonлар эълон қилган, шеърят соҳасида изланувчи, янги шаклларда кучини синаб кўришдан толиқмайдиган тажрибали ижодкор, деб ҳисоблайман. Айниқса, ўз вақтида унинг сонетлар бобидаги машқлари жамоатчилик этиборини жалб қилган эди. Бугун баҳсга сабаб бўлаётган асари ҳам шоирнинг ижод майдонининг чекка-чеккаларида пусиб-биқиниб юрганидан эмас, балки шон-шуҳратнинг янги чўққиларини забт этмоқ учун дадил ва фаол ижод қилаётганидан далолат беради. Ҳа, «Ўзбекнома»ни қўлга олган ҳар қандай одам ҳам унинг вазминлигидан, улғуворлигидан, ҳашамидан лол қолмай иложи йўқ. Назаримда, Ўзбекистоннинг матбаа тарихида ҳали бунақа китоб босилган эмас — унинг муқоваси, қоғозининг асил-

лиги, ҳар саҳифасидаги чиройли нақшлар, миниатюра услубида ишланган расмлар ақлни шошириб қўяди. Бу китоб яна бир карра ўзбек матбаачиларининг маҳорати кўп юксак эканини исбот қилади.

«Ўзбекнома»нинг ташқи безаклари, бетакрор зеб-зийнатигина эмас, ҳажми ҳам сизни лол қолдиради. Ўн минглаб мисрадан ташкил топган бу китоб — шоирнинг ўзи «Қомуси ўзбекнома» деб атаган асар етти фаслга бўлинган бўлиб, унинг таркибида олтмишта нома, еттита дoston ва яна қанчадан-қанча лирик чекинишлар, сонетлар, манзумалар, бағишловлар бор. Билмадим, бундай улкан китоб нафақахўрларга аталганми — ҳар ҳолда қарилик гаштини суриб истироҳатда юрган одамларда вақт бемалолроқ бўлади — улардан энг бардошлилари китобни қўлга олиб, бир неча ой деганда хатм қилиб тугатса ажаб эмас. Бироқ, бугунги — жиндай ўйинқароқ, жиндай китобга лоқайд-роқ ёшларимиз-чи? Кун бўйи далада кетмон чопиб келган ёхуд кун бўйи машинанинг рулини қўлдан қўймай узоқ йўл юриб келган йигит, фабрикада саккиз соат станок ёнида ишлаб қайтган тўқувчи ёхуд ўн соат хастахонада навбатчилик қилиб келган ҳамшира бундай улкан китобни бемалол ўқиб чиқармикан? Тўғриси айтганда, ўзим ҳам жуда қийналиб, ўзимни қайта-қайта мажбурлаб, ҳар саҳифадан шоир ваъда қилган неъматларни излай-излай китобнинг охирига зўрға етдим. Шунда ҳам китобдаги еттита дostonни ва яна бир қанча шеърларни аввал кўрганим учун бу гал ўқимадим, янги ёзилган номаларнинг эса айрим парчалари мазмунан равшан бўлиб қолгани учун ҳар сатрини синчиклаб кўздан ўтказмадим. Бироқ қийналганимнинг боиси фақат асарнинг ҳажмидангина бўлмади. Гап шундаки, бу асар бошиданоқ — ўн-ўн беш саҳифа ўқишим биланоқ менга жуда чўзилиб кетган, эскиргандай кўринаверди. Ўқиш давомида тез-тез ўзбекнинг бир мақоли хаёлимда қайталанаверди — арқоннинг узун, гапнинг қисқаси яхши дейди ўзбек. Мен хаёлим пучмоқларини кўп титкиладим — ўтмишдаги ёки ҳозирги донолардан бирортаси «асаринг қанча семиз бўлса, шунча бадий юксак бўлади», деган маънода бирон гап айтиб кетган бўлса, эслаيمانми, дедим — бўлмади. Аксинча, адабий лақмалик, эзмалик

бор жойда санъатдан путур кетиши тўғрисида айтилган экан. Ҳақиқий ёзувчи китобхонни аямоғи кераклиги, олди-қочди гаплар билан уни гаранг қилмаслиги лозимлигини айтишган экан. Яна бир доно гап эсимга тушди — ёзувчилик санъатининг ярмидан кўпи нимани ёзиш кераклигини билишдан эмас, нимани ёзиш керак эмаслигини билишдан иборат экан. Шоир «Ўзбекнома»да жуда юксак, жуда масъул мавзуларга қўл урипти — унинг довюраклигига тан берган ҳолда, яна ўйлайманки, ўзбекнинг тарихи ҳақида, ўз халқингга битмас-туганмас муҳаббатинг ҳақида, унга фарзандлик туйғуларинг, қонуний ифтихоринг ҳақида кўпчиликни мафтун эта оладиган, бир эмас, бир неча авлодларнинг тилидан тушмайдиган ихчам-ихчам шеърӣ асарлар, қисқа-қисқа фахриялар ҳам ёзиш мумкин-ку!

Мен яна шоирнинг бардошига қойил қолдим — у мазкур асарини «150 кун кечаю-кундуз узлуксиз ижодий меҳнат» қилиб яратипти. Фақат бир нарсани билолмай қолдим — шу муддат давомида жиндай ухлаганмикин ёки асарни тезроқ тугатиш иштиёқида уйқуни тарк этиб, баъзан эса уйқусираб ўтириб ҳам ёзаверганмикин? Ҳар ҳолда Гиннес китобига ёзиб қўйса арзийдиган жасорат бу!

«Ўзбекнома»га ижобий баҳо бераётган файласуф жаноблар унинг асосий фазилати сифатида тарихийлиги, ўзбек тарихини янгича ёритганини ва шу тарзда тарих илмига салмоқли ҳисса қўшганини таъкидлашмоқда. Мен бу фикрга қўшилолмадим. Албатта, тарихчиларимиз бир нарсани билиб гапирсалар керак. Тўғри, асарда ўтмишга кўп мурожаат қилинади — ўзбекнинг тарихи қадимий экани ҳам, буюк султонлар ва саркардалар ўтгани ҳам, муҳаддислар, файласуфлар, тарихчилар ва шоирлар бой мерос қолдиргани, дунёга донғи кетган шаҳарларимиз, мустақиллик учун кураш, бугунги ютуқлар ва яна аллақанча ҳодисалар тилга олинган. Лекин улар негадир аралаш-қуралашроқ қилиб, изчилликдан маҳрумроқ тарзда берилган. Бундан ташқари, шоирнинг тарихга муносабати менга қозончи устанинг ишини эслатди. Маълумки, қозончининг ихтиёри ўзида, қайдан қулоқ чиқарса... Лекин тарихчи ёхуд ижодкор тарих қозонининг қулоғини ўзи истаган жойдан чиқаришга ҳақли эмас. Асарда ўзбекни кўклар-

га кўтариш иштиёқи шунчалар зўрки, шоир тарихни ўз измидаги аравадек истаган томонга бураверади. Масалан, ўзбекнинг тарихини тўрт ярим минг йил деб белгилайди — ҳолбуки ҳар қандай халқ ўз ривожининг муайян давридагина халқ бўлиб шаклланади, шунинг учун ҳудудидан тўрт минг йиллик ёхуд ўн минг йиллик археологик ёдгорликлар топилган бўлса, бу ерда яшайдиган одамлар ўша даврдаёқ халқ бўлиб улгурган эди, деган маъно чиқмайди. Ёки «Авесто» масаласини олайлик. Исломдан аввал Ўрта Осиё халқларининг бир қисми буддавий, яна бир қисми зардуштий бўлгани маълум. Лекин бундан «Авесто»нинг айрим қисмлари қадимги Хоразмда яратилган ёхуд кўчирилгани илмий асосда исбот қилинган тақдирда ҳам, «Авесто»га бугунги ўзбекни ҳаммуаллиф қилмоқ учун жуда катта асос керак. Яна бир масала бор — мен бу гапга 70 йиллик умримда биринчи марта дуч келиб, ҳангу манг бўлиб қолдим. Бунни қарантки, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ўзбекни тилга олган эканлар. Бу гап китобда аввал эпиграф тарзида «Ўзбекка тил теккизган киши осий булади. Муҳаммад пайғамбар», шаклида берилган. Сўнг китобнинг охирироғида муаллиф бу иборани қайси бир тарихий асардан олганини айтади ва ҳатто бу асарнинг номини ҳам келтиради. Ё алҳазар! Китоб босилиб чиққанига анчагина бўлиб қолди — нима учун ҳеч ким — на бир тарихчи, на бир уламо, на бир адабиётшунос бу тўғрида бутун дунёни ларзага солиб ҳайқирмади? Агар бу гап тўғри бўлса, пайғамбаримиз «ўзбек» деган сўзни чиндан ҳам тилга олган бўлсалар, бу Шлиманнинг қадимги Трояни топгандек ёки Картернинг Тутанхамон мақбарасини очгандек оламшумул кашфиёт бўлади-ку? Ёки бу муаллифнинг шунчаки бир беозор шўхлигимикан? Эҳтироси ҳаддан зиёд жўшиб кетганидан беихтиёр муболаға қилиб юбордимикан? Албатта, шоир деган «эркароқ» бўлади, лекин ҳар қандай шўхлик қилганда ҳам улуғ зотларнинг номига эҳтиётроқ бўлган маъқул.

Хўш, бу кўламли асар қайси адабий услуб асосида яратилган — реализмми, романтизмми? Албатта, китобхон учун бунақа «изм»ларнинг аҳамияти йўқ. Лекин бунга эътибор бериб, янги «изм»ни тилга олмоқчи эканман, бунга адабиётшунослик атамалари бобида каш-

фиёт қилмоқчи бўлиб айтаётганим йўқ. Қолаверса, мен айтмоқчи бўлган «изм» умуман йўқ бир нарса. Лекин шунга қарамай, мен бу ўринда шоир адабиёт бобида ҳам янги бир ижодий методга асос солди деб, айтган бўлардим. Бу — маддоҳизм методидир. Албатта, мадҳия адабиётда бутунлай янги нарса эмас — шоирлар ўтмишда ҳам, XX асрда ҳам бу жанрда юзлаб, балки минглаб асарлар яратган. Лекин Барот Бойқобилов бу методни тарихда мисли кўрилмаган юксакликка етказди, уни универсал метод даражасига кўтарди. Мен бу ўринда «Ўзбекнома»да кенг учрайдиган мақтовларни, ўтмишдаги ёхуд бугунги одамлар шаънига айтилган алёрларнигина кўзда тутаётганим йўқ. Мен умуман шоирни воқеликка ёндашиши, уни идрок этиш принципини айтяпман. У аввалдан бир фикрни маҳкам ушлаб олади-да, бутун асарни шу фикрга бўйсундириш асосига куради. Бу — ўзбек халқи буюк халқ, у ўтмишида буюк қадриятлар яратган, буюк шаҳарлар қурган, унинг ичидан буюк зотлар етишиб чиққан, бугун унинг буюк юртбошиси бор, бугун ўзбек халқи ана шу раҳбари бошчилигида буюк келажак сари одимламоқда, деган фикрдир. Асарнинг қайси бўлагини, қайси қисмини олиб кўрманг, баёнларнинг ҳаммаси ана шу фикрни исбот қилиш учун ёзилгандек туюлади. Албатта, бу фикр жуда тўғри фикр. Лекин санъатнинг санъатлиги шундаки, ҳар қандай тўғри фикр ундаги тасвирда, асарнинг бадиий тўқимасидан ўзи мустақил келиб чиқмоғи зарур, ташқаридан ёпиштирилиши керак эмас. Афсуски, «Ўзбекнома»да бу фикр ҳали шеърий ғоя даражасига ўсиб чиққан эмас!

«Ўзбекнома»дай асар ёзиб, бугунги китобхонга бу фикрни тавсифлаб беришнинг ўзи ғалати — шоир воқитчи бўлмаса-да, ҳар битта одам бунинг шундай эканини яхши тушунади. Шоир эса ана шу фикр доирасидан чиқолмай, ҳаётга маддоҳлик кўзи билан қараган, маддоҳлик тафаккури билан фикрлаган. Шу ҳолат асарни семиртириб ҳам юборган, уни ўқишни, ҳатто қабул қилишни ҳам қийинлаштирган. Ахир, асал жуда яхши, жуда зарур шифобахш нарса, лекин кўп бўлганда-чи? Масалан, ўзингизни бир бочка асал ичида ўтиргандек ҳис қилинг. Худди шунга ўхшаш меъёрсиз, ўлчовсиз, охир-кети йўқ мадҳия ҳам тескари натижа беради —

одамни энтиктириб, дамани қайтаради. Китобнинг бир жойида мадҳиябозликни оқлаш учун ҳадисдан шундай далил келтиради: «Одил подшони ҳурматлаш Тангри-ни улуғлаш билан баробардир». Жуда доно гап. Лекин ҳурматлаш бошқа, мадҳия ўқиш бошқа. Менимча, одил подшо ҳар қандай мадҳиядан кўра адолат йўлида қўйилган битта амалий қадамни афзал кўради.

Маддоҳликнинг ножоиз томонларидан яна бири шундаки, ҳамиша унинг замирида манфаатпарастлик, таъма яшириниб ётади.

Хуллас, мен «Ўзбекнома»га катта умидлар билан ёндашиб, ундан кутган нарсамни топа олмадим. Лекин шу билан бирга, асардан ҳеч қандай фойда олмадим десам тўғри бўлмас. Асардан, айниқса, Баротнинг ҳаёти ва ижодига тааллуқли янги гапларни билиб олдим. Шунингдек, қачон, қаерда туғилган, қаерда ўқиган, хотини ким, эр-хотин ўртасидаги севги-муҳаббат ва ижодий ҳамкорлик қандай аҳволда, фарзандлари ким, нима ишлар қилишди, шоир невараларини нечоғди яхши кўради ва шунга ўхшаш гаплардан ҳам хабардор бўлдим. Бундан ташқари муаллиф «Ўзбекнома»да ўзининг ўзбек шеърляти ва адабиётига қўшган ҳиссаси нақадар буюк эканини ҳам сира тортинмасдан, сохта камтарликни йиғиштириб қўйиб, баралла айтган. Устозлари, шоирлар, адабиётшунослар унинг тўғрисида нималар деганини ҳам қолдирмаган. Шунингдек, Барот «Ўзбекнома»дан олдин, «Янги Хамса» («Хамсаи панж») яратганини, бу асар Навоий асаридан кейинги энг зўр, энг буюк асар бўлганини, «Ўзбекнома» эса унинг давоми ўлароқ янада юқорироқ даражага кўтарилгани ҳақида ахборот олдим.

«Ўзбекнома»да ҳамма байтлар ҳам ғариб, ҳамма қофиялар ҳам бўш десак адолатдан бўлмайди. Асарда:

*Даҳоман деб элга кўп қилманг даъво,
Даҳолар сўзида бўлади маъно! —*

деганга ўхшаш ҳикматларни ўқиб мамнун бўлдим. «Ўзбекнома»нинг сўнгги саҳифасини ёпар эканман, ундаги яна бир ҳикматни ўзим учун дастуриламал қилиб олишга жад қилдим. Мағзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч!

2000

Ошиқ қалбнинг дардманд кўшиғи

Рамз Бобожон ҳозирги ўзбек шеърляти вакиллари-нинг кекса авлодига мансуб — буткул ижоди мобайнида кўплаб тўпламлар, жилд-жилд сайланмалар эълон қилган. Бироқ унинг ўтган йили Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган “Сурайё юлдузидан шуълалар” тўплами уларнинг ҳаммасидан ажралиб туради. Ҳажми унча катта бўлмаган бу тўплам яна бир бор эски ва лекин эскирмайдиган бир ҳақиқатни исбот қилди — дард бор жойда шеърлят бор. Асл шеърлят шунчаки чечанлик эмас, шунчаки чиройли ташбеҳлару, маржон мисол тизилган садафдек сўзлар эмас. У биринчи навбатда ошиқ қалбнинг дардманд кўшиғи, ҳислар тугёни...

“Сурайё юлдузидан шуълалар” китобига шоирнинг Сурайё хоним ҳаётдан кўз юмгандан кейин ёзган шеърляри киритилган. Лекин шоир бу билангина чегараланган эмас. У бутун умри давомида севги-муҳаббат тўғрисида ёзган аввалги шеърляридан ҳам саралаб ўзига маъқулларини китобхонга янгидан тортиқ қилган. Натижада, бу китоб икки инсон умрининг илк даврида туғилган, кейин ўсиб, кенгайиб, қанот ёзиб улғайиб борган, бир-бирига ҳамдард, ҳамнафас бўлиб қолган икки инсон ҳаётига мазмун ва маъно бахш этган буюк бир муҳаббатнинг поэтик тарихи даражасига кўтарилган. Шоир ёши бир жойга бориб қолганига қарамай, бу муҳаббати тўғрисида гапиришдан истиҳола қилмайди, аксинча, севгиси тўғрисида, ошиқ қалби ҳақида ошкора ғурур билан куйлайди. Негаки, унинг муҳаббати ёшликдан жўш урган ҳислар жунбуши, юракларни энтиктирувчи висол онлари “оқ-оппоқ олмадай жонона” табассум қилиб тургандаги бўсалар лаззатигина эмас. Йўқ, бу тўпламда куйланган севги йиллар мобайнида оҳори тўкилмаган бирон-бир гарди-ғубор юкмаган, қари-маган, ўзининг бокира поклигини сақлаб қолган муҳаббат. У ҳамиша олдинга чорлайди, юксакликка интилади, икки қалбни, икки инсон ҳаётини нурга тўлдиради, уларга ажиб бир тиниқлик бахш этади. Бу ишқнинг хитоби: “Эй юрак, ортгамас, фақат олға бос” деган хитобдир. Шунинг учун ҳам шоир “Мен

муҳаббат қулиман!” деб эътироф этишдан ҳижолат чекмайди, шунинг учун ҳам унинг муҳаббати шеър бўлиб қоғоз бетига тўкилади...

“Сурайё юлдузидан шуғлалар”ни ўқиб чиққан китобхон яна бир карра амин бўладики, тозалик бор жойда ҳамма нарса ҳам тоза. Ҳақиқий муҳаббат нафақат икки қалбни бир-бирига пайванд қилгувчи олтин занжир, балки у шоир қаламига қувват ҳам бағишлайди, илҳом париси бўлиб, унинг сара сатрларининг тугилишида доялик қилади. Қизиқ, агар шоир қалбида чинакам севги жўш урса, унинг туйғулари чин бўлса, ҳисларини бировлардан қарз олган бўлмаса, сатрлари ҳам қуйма бўлиб бораверар экан. Натижада, шеърларда ҳам табиийлик ва самимият кучаяр экан ва у осонлик билан ўзгалар қалбига йўл очабилар экан.

Шоирнинг севгилиси қора кўзойнак тақади. Бу шоир қалбида ажойиб ўхшатишлар туғдиради:

*Шунча яширсанг ҳам кўзингни мендан,
Тун яшира олмаган юлдуздай ёниқ.*

Ёки ёри бетоб бўлиб қолганда бутун олам ошиқнинг кўзига шу бетоблик пардаси орқали кўринади:

*Кўкда на юлдуз бор, на бир табассум,
Табиат ингерди, йиғларди юм-юм...*

Севгига ошуфта қалб нафақат муҳаббат тўғрисида ўз сўзлари билан қуйлайди, балки бутун олам, бутун ҳаёт унинг кўзига бошқача кўринади. У табиат манзараларини ҳам ўзига хос тарзда бетакроп деталлар орқали кўз олдига келтиради. Энг муҳими — бу тасвирда сунъийлик ва мураккабликнинг йўқлигидир.

*Қош қорайиб, уфқ қизарди,
Ой хилватда, нурсиз чироқдай.
Юлдуз учиб чизик чизарди,
Янги кунга эски жумбоқдай.*

Юқорида айтилганидай, китобга шоирнинг сўнги йилда ёзган шеърлари ҳам кирган. Бу шеърларда кутилмаган айрилиқ дарди, ҳижрон туйғулари жуда зўр куч билан ифодаланган. Бу ифодалар ҳам гоятда табиий. Шоир фарёд чекади, лекин унинг фарёди шунчаки ўз жуфтини йўқотган қалбнинг адоқсиз ҳайқириги эмас,

балки гўзал тимсоллар, яна муҳаббатга йўғрилган поэтик образларда тажассум топган иборалардир.

*Хиёбон бағрига эгилдинг гулдай
Ва ўзинг ногаҳон гул бўлиб қолдинг, —*

дейди муаллиф.

Шоир айрилиқ изтиробини ифодалашга ҳам жуда ишонтирадиган, юракка санчиладиган ифодаларни топа олган:

*Лекин татимайди, сенсиз севгилим,
Неки бор ортиқдай туюлар менга.
Бир шарпа эртақдай туюлар менга —
Бу сенми ё менинг талпинган кўнглим...*

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Улардаги тиниқлик китобхон қалбида ҳам алланечук илиқлик уйғотади ва инсон бошига мусибат тушган энг оғир дамларда ҳам муҳаббатга суянади, деган ишонч туғдиради.

Тўпلامдаги шеърларда шоир инсон ҳаёти, унинг мазмуни, умр фасллари, кексалик ва ёшлик ҳақида кўп фикр юритади, бу фикрларини кўпинча ёрқин ташбеҳларда ифодалайди. Табиийки, у айрим ўринларда ёшлик даврини ҳам қўмсайди ва ҳатто ёшлик ҳали ўтиб кетмаганини ҳам таъкидлайди. Негаки:

*Ёшлик ўтди десанг, бол ташир ари,
Қапалак қаноти алвон-алвон ранг.
Ёшлик ўтди десанг кўнгул дафтари
Булбул чаҳ-чаҳига нечун ҳамоҳанг?*

Ҳа, ана шундай покиза ва тиниқ туйғуларни куйлай оладиган, ёшликдаги муҳаббатини ҳамон гард юқтирмай сақлаб келаётган, бу дунёни тарк этган севгилисининг ёрқин хотирасидан, ёдидан таскин топаётган шоирни кекса, деб бўлармиди? Фақат, бутун умрлари давомида Сурайёхоним билан бирга тўқиган муҳаббат қўшиқларини куйлаб, охирига етказиб қўйиш Рамз Бобожоннинг ўзига қолди.

Меҳр толасидан эшилган шеърят

Бундан тахминан 25—30 йиллар аввал ижодкор қизлар Кибриё опанинг суҳбатини олмоқ, доно ҳикматларини тингламоқ учун, мумтоз шоирларнинг ўлмас шеърларини тинглаб, улар тўғрисида баҳслашмоқ учун бот-бот у кишининг ҳовлисида йиғилиб қолишарди. Бир-икки шунақа йиғинда мен ҳам тасодифан қатнашиб қолганман. Даврадаги қизларни таништирар экан, бир гал Кибриё опа ўрта бўй, кулча юзли, қорамағиз бир қизга диққатимни тортди. У худди кекса аёллардек бошига кўк хошиялик рўмол ташлаб олган эди.

— Бу кишининг Бухоро поездидан тушганига бир соат бўлди. Танишинг, Ойдин Ҳожиева.

Афтидан, Кибриё опа Ойдинхоннинг камсуқумлигини, ҳадеб гапга аралашаверишдан кўра бошқаларнинг гапларини тинглаб ўтиришни маъқул кўришини, тортинчоқлигини назарда тутиб, ҳазил қилган эди, шекилли. Лекин мен бу тортинчоқ қизни танирдим — у билан авваллари суҳбатлашиб, ипидан игнасиғача биллиб олган бўлмасам-да, лекин хар қалай, унчалик содда ва анойи эмаслигини, камгап кўрингани билан ўрни келганда жуда бийрон бўлиб кетишини, ҳаққини бериб қўйиб, индамай кетаверадиғанлардан эмаслигини яхши билардим. Мен Ойдинхонни биринчи марта 60-йилларнинг бошида — университетнинг филология факультетига имтиҳон топширганида кўргандим. Минг афсуслар билан айтмоқ керакки, ўша кезларда ўқишга киргани келадиган болаларнинг аксари, айниқса, вилоятлардан келадиганлари кўпинча ашаддий даражада чаласавод бўларди — улар ёзган иншоларга кўп ҳолларда ижобий баҳо қўйишининг имкони бўлмас, “беш”га арзийдиган иншолар-ку анқонинг уруғи эди. Шундай ишлар чиқиб қолса, уни имтиҳонда қатнашаётган ҳамма домлалар ноёб гавҳарга рўпага келгандек, қўлларига олиб бир-бир кўриб чиқар эдилар. Ўшанда шунақа бир ишга “беш” қўйдик. Кейин фамилиялар ошкор қилингандан сўнг қарасак, бу ишни бухоролик абитуриент Ойдин Ҳожиева ёзган экан. Ундан оғзаки имтиҳонни янада синчковлик билан олдик. Биласизми, университетда 40 йилдан ошиқ ишлаганман, энг ёмон кўрганим — имтиҳон олиш. Лекин аҳён-аҳёнда имтиҳон ҳам домла

учун байрамга айланиб кетади. Имтиҳон топшираётганнинг билими пухта бўлса, оғзингдан савол чиқиб улгурмай, жавобини ёпиштириб турса, ўзининг ҳақлиги учун талашиб-тортишса, тилига чиқаролмай ичида қолиб кетган билими кўплиги сезилиб турса, “олти”, “етти” деган баҳолар йўқлигидан хафа бўласан ҳатто. Бундай ёшлар эсингизда қолади, беихтиёр уларнинг тақдирини кузата бошлайсиз. Ойдинхон учта кириш имтиҳонини “беш”га топширди, талаба бўлди. Кўп ўтмай, паталак сочли бу тўпоригина қиз баҳор гунчасидек очилди — у шоира экан, шоира бўлганда ҳам, нафаси ўткир, ўзига хос нигоҳга эга, оламни ғоятда нафис туядиган шоира экан. Унинг шеърлари дугоналари ўртасида ҳам, кейинчалик бошқа шеърият мухлислари ўртасида ҳам маъқул бўлди. Ёзувчилар уюшмасида бошқа адабий давраларда, матбуот саҳифаларида унинг шеърлари тез-тез кўрина бошлади. Бирин-кетин шеърлари китоб бўлиб чиқди. Шунда билдикки, камсуқумлиги, тортинчоқлиги ижодига алоқадор эмас экан, аксинча. унинг қалами ўта югурик. Инжа туйгулар ва теран фикрларни ифодалашда ғоятда дадил экан.

Ойдин Ҳожиева адабиётга кириб келган 60-йилларнинг боши ва ўрталарида ижод соҳасида ялпи кўтарилиш кузатилмоқда эди. Бу, айниқса, шеърият бобида яққол кўринарди, гўё қандайдир қудратли куч шеърият булоқларининг кўзини тўсиб ётган тўсиқларни кўтариб ташлаган-у, бу булоқлар навқирон бир жўшқинлик ила қайнаб тоша бошлаганди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон ва яна бошқа кўпгина ёшлар нафақат янги шеъриятга асос солдилар, улар умуман, ижод, маҳорат даражасини шу мақомга кўтариб юбордиларки, унинг билан бўйлашиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермас эди. Бундан ташқари, ўша кезларда, агар таъбир жоиз бўлса, аёллар шеърияти ҳам анча-мунча юксалди. Мен Зулфия опа ва Саида Зуннунова шеъриятинигина айтаётганим йўқ, мен шеърият майдонига дадил кириб келган Гулчеҳраларни, Зулфияю Нодираларни, кейинроқ эса Шарифаю Хосиятларни назарда тутмоқдаман. Шеъриятда рақобат жуда кучайган ва унга бардош бериш анча мураккаб-лашган чоғлар эди. Бундай шароитда шеърият хонадо-нида ўз ўрнини эгаллаш ҳам, унда муқим туриб қолиш

ҳам жуда мушкул эди. Ойдин Ҳожиева бу майдонга дадил кирмоқдан ва шеърят арслонларининг панжаларига панжа урмоқдан заррача ҳайиқмади. Шоирларнинг зич сафларида унинг бўйи-басти кўринмай кетмади, умумий хорда ҳам овози — ўзига хос майин ва ҳазин най куйини эслатадиган овози йўқолиб кетмади. Ойдинхон ўқишни тугатди, меҳнат фаолиятини бошлади ва қаерда ишлашидан қатъи назар, шеър ёзиш, шеър тафаккурни, шеър билан яшашни бир зум ҳам тўхтатмади. Натижада. Бирин-кетин “Шабнам”, “Тароват”, “Ишонч юлдузлари”, “Наво”, “Бўзтўрғай”, “Тамал тоши”, “Кўзимнинг оку қораси” каби шеър тўпламлари майдонга келди. Албатта, бу тўпламларга кирган шеърларнинг ҳаммасининг ҳам умри бирдай узоқ эмасдир, ҳаммаси ҳам бирдай олий санъат намунаси бўлавермас, лекин ишончим комилки, бирор олим XX аср ўзбек шеърятининг тарихини ёритмоқчи бўлса, у Ойдинхоннинг ижодини эътибордан соқит қила олмайди. Албатта, кичкина бир мақолада Ойдин Ҳожиева ижодининг барча қирраларини очиб бериш, у босиб ўтган йўлларни босқичма-босқич таҳлил қилиш қийин (лекин, албатта, шундай таҳлил керак — шу маънода адабиётшунос олимларимиз, умуман, ўзбек шеърятидан қарздор бўлганларидек, бевосита Ойдин Ҳожиевадан ҳам қарздордирлар, аслида, бу шоирамиз ижодига махсус тадқиқотлар бағишланса арзир эди). Шундай бўлса-да, шоиранинг шеърятга олиб кирган бойлиги, овозининг ўзига хослиги нимада, деган саволга жавоб бермоқ керак. У замонавий ўзбек шеърятига бухороча нафасни олиб кирди — унинг шеърлари ҳам бошқа шоирларнинг лирикаси каби инсонга, инсон дардлари ва севинчларига, ҳасратларига бағишланган, у ҳам инсон руҳиятининг ва биринчи навбатда, XX аср ўрталарида яшаган ўзбек аёлининг руҳият манзараларини чизади. Лекин бу манзараларда бухороча тароват, бухороча ўзига хослик ва Ойдинхоннинг ўзига хос назокати, инжалиги ҳам сезилиб туради. Назаримда, унинг лирикасида Бухоро зардўзининг жиллари, Бухоро кимхобининг товланишлари, Бухоро қорақўлининг жозибадор қўнғироқчалари, Бухоро торкўчаларининг бетакрорлиги, Бухоро майдонларининг муаззамлиги уфуриб тургандай бўлади. Энг муҳими,

унинг шеърларида Бухородай буюк ва қадимий шаҳарда яшаган, унинг маънавий ва руҳий бойликларини эмиб улғайган, ўз юрти, ўз авлод-аждоди, ўз маънавияти ва маданияти учун чексиз гурур туйғусини ҳис қилувчи қалбнинг уришлари сезилиб туради. Менимча, буларнинг бари унинг шеърларида аёл қалбига хос назокат билан, ибо ва ҳаё билан ифодаланган ва айни чоғда, Бухоро шеърини мактабига хос теранлик ҳам яққол кўриниб туради. Шу айтилганларга қараб, Ойдинни “бир вилоят шоири экан-да” деб қараш мутлақо хато бўларди — менга қолса, унинг меҳр толаларидан эшилган шеърятининг ўзбек поэзияси хазинасига олиб келган бухорча нафаси тўғрисида гапириш маъқул бўларди. Ҳар ҳолда, унинг шеърятдаги ўзига хослик шу даражадаки, бу шеърятнинг ҳам Бухоро поездидан тушиб келганига атиги бир соат бўлган деб ўйлайсан киши. Бу шеърларнинг ҳаммамиз учун тансиқ жиҳати шундаки, улар Бухоро заминидан парвоз қилган бўлсалар-да бутун халқимизнинг қалбига ҳам-оҳанг шеърлардир. Масалан, аёл кишининг қалби, унинг қувончлари ва ҳасратлари тўғрисида куйлаганида ҳам, жонажон халқининг бир шайдо қизи бўлиб оҳ урганида ҳам Ойдинхон ўз нигоҳи ва ўз овозини сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Шу жиҳатдан, унинг юртимиз мустақилликка қадам қўйиш арафасида ёзган бир туркум шеърлари диққатга сазовордир. Шоира халқининг буюк сифатларидан фахрланади, халқи учун ифтихор туйғуларини баралла куйлашга ҳаракат қилади ва айни чоғда унинг оёғига кишан бўлаётган, шаънига ярашмаган қилиқлар ва сифатлар тўғрисида ҳаяжон билан ёзади. Бундай шеърлар тўғри келса-келмаса маддоҳлик карнайидан пуфлаб чиқарилган оҳанглар эмас, балки дардчил ўйлардир, садоқатли фарзанднинг кўнглини ўртаётган ҳасратдир. “Илтижо” шеърини олиб кўрайлик — у руҳсиз ва ўйсиз мадҳиялардан қанчалик фарқ қилади. У ниҳоятда дардчил шеър:

*Дарё десам, балиқлари йўқ экан,
Тоғ дегандим, кийиклари йўқ экан,
Атмишнинг ўқ-ёйини занг босмиш,
Кўтармоққи лойиқлари йўқ экан,
Бул қавмни ўзинг асра, худойим!*

Шеърнинг сўнгги банди ҳам юракдан отилиб чиққан ўтли ҳайқириқ! Унинг мустақилликдан икки йилгина аввал айтилганини инобатга олсак, шоиранинг фиғону ҳасратлари ўшанда авж нуқтага кўтарилганига ишонч ҳосил қилмай илож йўқ:

*Қизил юзи сарғайса эл қул бўлар!
Ўз кўрғонин кўрғамаса қул бўлар!
Фурур деган ўти ўчиб, қул босса,
То ўлгунча оёғида гул бўлар!
Бундай қавмдан ўзинг асра, худойим!*

Шоира ўша кезларда ёзилган яна бир “Ўзбек” деган шеърда халқига таъриф бериб, ундаги олижаноблик пардаси остида зуҳур этадиган ювошлик, қуллик сифатларини санайди. Бу халқ “Қишда эчки-уловини сизлайди, кучугининг ялоғини сизлайди, бешикдаги гўдагини сизлайди, гўдагининг сумагини сизлайди”. Шунинг учун шоира агар йўлиқиб қолса, Хизир бободан ўзи учун нон, ҳузур-ҳаловат, бойлик эмас, халқи учун икки “дарди буюк” тилаш орзусида яшайди:

*Фурур беринг, мунис дил беринг,
Умр беринг ҳар бир боламга!
Бир ўтинчим: узун тир беринг
Ўзбекистон деган онамга!*

Шеърдаги самимият ва теранлик далолат бериб турибдики, бу оташин мисралар муайян кунлар тўлқинида туғилган бўлса-да, ўша куннинг ўзида умри тугайдиган енгил-елпи сатрлар эмас — улар боқийликка дахлдор байтлардир.

Мен Ойдинхоннинг атиги бир-икки шеъри тўғрисидагина бироз тўхтаб ўтдим. Ҳолбуки, қирқ йилдан ортиқ давом этган ижодий фаолияти давомида у бундай жозибатор, теран инсоний дард билан суғорилган шеърларни кўплаб яратди — уларни бир жойга жамлаसा, бемалол тўрт жилдга жойлашадиган китоб бўлади.

Ойдинхон нафақат шоира, балки иқтидорли адиба ҳам экан. Албатта, мен унинг наср ёзишидан ҳам хабардор эдим — авваллари ҳар хил матбуот саҳифаларида унинг ҳикоялари, лавҳалари, очеркларини бот-бот учратиб туриш мумкин эди. Мана, у яқинда “Паноҳим” деган китобда уларнинг ҳаммасини эмас, атиги бир

қисмини бўлса-да, бир жойга тўплаб, нашр қилдирди. Уларни кўриб чиқиб, бир нарсага тан бердим — ҳа, Ойдинхон адиба сифатида ҳам пишиб қолипти — унинг насрда ҳам бемалол қалам тебратиши учун етарли асос бор: биринчидан, у бугун ҳар қандай асарга материал бера оладиган етарли ҳаётий тажрибага эга; иккинчидан, Ойдинхоннинг насрбоп тили бор экан, у рангларни, оҳангларни, қиёфаларни аниқ кўради ва уларнинг аниқ тасвирини қоғозга туширади. Ниҳоят, учинчидан, унинг услубида шунақа бир ёқимли самимият ва табиийлик мавжудки, бу хислатлар ижодда муваффақиятнинг биринчи гаровидир. Шундоқ экан, биз бундан буён Ойдинхондан нафақат ҳикоялар, балки қиссалар ва романлар кутишга ҳам ҳақлимиз. Фақат улар майда-чуйда гаплардан юқори бўлмоғи, мардона қалб ва мардона қалам билан ёзилмоғи керак.

Ойдинхоннинг қутлуғ таваллуд куни муносабати билан ёзилаётган бу мақолага шу ерда нуқта қўйилса ҳам бўларди, лекин унинг фаолиятининг яна бир қирраси борки, бу тўғрида ҳам жиндай тўхтаб ўтмоқ жоиз. Истиқлолдан кейин Ойдинхон бевосита журналистик фаолият билан ҳам шуғуллана бошлади. У “Саодат” журналига бош муҳаррир бўлиб ўтганда, бир вақтлар донг таратиб, шон-шавкатга бурканиб яшаган “Саодат” маълум сабабларга кўра реанимация бўлимига тушиб қолган беморга менгзарди. Унга янгидан жон ато қилиш учун жуда катта жонбозлик кўрсатиш талаб қилинарди. Албатта, ҳали журнал аввалгидай миллион-миллион нафар ўқувчиларини қайтадан топганича йўқ, лекин у бугун яна ўзининг аввалги мавқеини янги асосларда тиклай бошлади, десак хато бўлмас. Бугунги “Саодат” журнали кўз ўнгимизда яшариб бормоқда — қийинчилик йилларида у икки ойлик журналга айланиб қолган эди — ҳозир аста-секин аввалги мақомига эришмоқда. Журнал муқоваси рангли ва жозибадор бўлиб қолди, қоғози ҳам нисбатан яхши. Журналдаги фотосувратлар, ҳар ҳолда, муштарийни ўзига жалб қила олади. Лекин энг муҳими — журналда эълон қилинадиган лавҳалар, мақолалар, очерклар, эсселарнинг савияси. Хўш, улар бугунги ўзбек аёлининг турмушини тўғри акс эттиряптими? Уни қизиқтирган асосий масала-

ларни, муаммоларни ёритиб беряптими? Менимча, бу саволга ижобий жавоб бериш керак.

Ойдин Ҳожиёвнинг кўп кучи журнални вақтида сифатли қилиб чиқаришга кетяпти. Бу ҳам унинг фаолияти бесамар ўтмаётганига бир далил! Бундай қутлуғ саналарга бағишланган тўйхатлар одатда юксак оҳангларда, тантанали айтилган хитоблар ва тилаклар билан тамом бўлади. Лекин мен ҳарчанд уринмай, баландпарвоз гап тополмадим. Шунинг учун жўнгина тугатишга аҳд қилдим. Ойдинхон, қизим, биласизми, сиз менга жуда яқин одамсиз, сиз — менинг келинимсиз. Нечук дейсизми? Сизнинг турмуш ўртоғингиз Иброҳимжон шунчаки менинг шогирдим ёхуд ҳамкасбим эмас, у менинг тутинган укам ҳам. Лекин бу гапларни қулоғингизга айтаётган эканман — мени қайноғонгиз сифатида ҳурмат қилиб, ҳар пиёла чойни ўрнингиздан туриб, қўл учида назокат билан узатмоғингиз учун айтаётганим йўқ. Фақат бир тилак айтиш учун айтяпман, холос: қўша қаринглар ва бахтли бўлинглар! Адабиётимизнинг ҳали ҳал қилинмаган муаммолари кўп — уларни самарали ҳал қилмоқ учун қўлни-қўлга бериб, аҳиллик билан меҳнат қилишда давом этаверинглар. Қачон тўхташ кераклигини бирор 20 йиллардан кейин ўзим айтарман!

2003.

Гамлетнинг қайтиши

Куни кеча Ўзбекистон Миллий театри саҳнасида “Гамлет”нинг янги премьераси бўлди. Театрнинг муҳташам залини тўлдириб ўтирган томошабинлар эски қадрдонларини кўргандек, Гамлетнинг қайтишини чин юракдан, қизгин олқишлар билан муборақбод этдилар. Мен саҳнадаги ҳаракатларни, актёрлар ижросини, монологларни томоша қилиб, тинглаб ўтирар эканман, санъатнинг ажойиб сиру синоатларига яна бир бор ҳайрат билан таң бердим. Ахир, асарнинг муаллифи Вильям Шекспир Ўзбекистондан жуда олисда, туманли Албион юртида салкам беш аср аввал туғилиб, яшаб ўтиб кетган бир ижодкор бўлса, унинг қаҳрамони Гам-

лет эса салкам минг йиллик тарихга эга бўлса, у ҳақдаги ривоятлар минг йил аввал одамлар ўртасида оғиздан оғизга ўтиб юрган бўлса, уларнинг бугунги, яъни ХХІ аср бошларидаги ўзбек томошабинига нима алоқаси бор? Бу қандай сеҳрли қудратки, ярим минг йил аввал айтилган сўзга боқийлик бахш этган — бошқа бир замонларда, бошқа бир халқ ўртасида, бошқа бир маданий анъаналар замирида яратилган асар бугунги томошабинни ҳам мафтун этишда, ҳаяжонга солишда давом этса, уни фикрлашга ундашдан тўхтамаса? Ҳа, Шекспир даҳо санъаткор эди — у ўз асарларида инсониятнинг мангу муаммоларини, жамиятни жамият қилиб тутиб турадиган асосий устунларни яхши илғаб олган ва ҳар бир асарида уларни бетакрор самимият ва фавқуллодда маҳорат билан ифодалаб бера олган. Шунинг учун бўлса керакки, Шекспир кўпдан бери ўзбек миллий театрининг “ўз муаллифи”га айланиб қолган — ахир, биронта маҳаллий муаллиф асарлари бу саҳнада Шекспир асарларичалик кўп қўйилган эмас. Шекспир қаҳрамонлари ҳам ўзбек томошабинларининг сеvimли қаҳрамонларига айланиб қолган, улар билан ҳар галги янги учрашув томошабин учун орзиқиб қутилган ҳодисага, чинакам руҳият байрамига айланади. Табиийки, “Гамлет” асари ҳам бундан мустасно эмас. “Гамлет” кўпдан бери театр учун ўз маҳоратини, етуклик даражасини синаб кўрадиган бир кўзгу бўлиб қолган.

Бу гал “Гамлет”ни таниқли актёр, турли-туман унвонлар ва мукофотлар соҳиби Турғун Азизов саҳнага қўйган. Шу пайтга қадар у ўндан ортиқ асарни саҳналаштириб, ўзининг иқтидорли режиссёр ҳам эканини аллақачон намойиш этиб улгурган. Бу қўйилган асарлар ичида Шекспирнинг “Қирол Лир”и ҳам бор эдики, бу фақат Турғун Азизовга “Гамлет”дай мураккаб асарни қўлга олишга маънавий ҳуқуқ беради. Ҳар ҳолда, режиссёр “Гамлет”ни янги кўз билан, янги тафаккур билан қайта ўқий олган ва унинг бугунги кун учун ҳам ардоқли томонларини биринчи ўринга чиқариб кўрсата олган. Турғун Азизов талқинида асардаги воқеалар шунчаки бир жиноят эмас, Гамлет ҳам шунчаки бир қасоскор шаҳзода эмас. Тўғри, у амакисидан ўч олишни ўзининг асосий вазифаси деб билади, лекин бу интиқом замирида топталган адолатни қайта тиклаш зару-

рияти ётади. Ҳа, бу оқил, доно, файласуф, андишали, инсофли шахзода, қонуний тахт вориси ўз ҳоқимиятини қайтариш учун эмас, балки “издан чиқиб кетган давр”ни қайтариб изга солиб юбориш учун курашади. Клавдий қилган мудҳиш жиноят жуда ёмон, лекин унинг ёмонлиги қиролнинг ўлиб кетганида ёки ҳоқимиятни қонуний эгасидан тортиб олинганида эмас. Шекспирнинг даҳолиги шундаки, у одамлар қаерда, қандай жамиятда яшашларидан, миллатлари, ирқлари, савияларидан қатъий назар, уларнинг жамиятига барқарорлик бахш этадиган, ҳаётларини шойиста қиладиган асосий омил бор — булар маънавий-ахлоқий ақидалар. Одамларни одам қиладиган, жамиятни жамият қиладиган қудрат (истасангиз — “илоҳий қудрат”) виждон, инсоф, диёнат, адолат ва ҳақиқатнинг барқарорлиги. Қаердаки, уларга путур етса, қаердаки, бу омиллар пул, молу дунё иштиёқи билан, шахсий манфаат, худбинлик туйғулари билан алмаштирилса, унда муқаррар тарзда чириш бошланади, ўнгарилмас таназул юзага келади. Бу эса муқаррар тарзда маънавий ҳалокатга олиб келади. Шекспирдан анча олдин ҳам, Шекспир даврида ҳам, бугун ҳам шундай. На иқтисодий фаровонликлар, на техникавий ютуқлар виждонсиз ва ахлоқсиз жамиятни ҳалокатдан қутқариб қола олади. Гамлет бу ҳақиқатни жуда теран тушунади — амакиси қилган жиноятнинг мудҳишлиги унинг учун биринчи навбатда шундаки, бундай жиноятлар жамиятдаги маънавий устунларни ағдариб, хаосга, бош-бошдоқликка, ваҳший инстинктлар салтанатига йўл олади. Менинг назаримда, Турғун Азизов талқинидаги янгилик ҳам шунда, худди ана шу қараш беш аср аввал яратилган асарга ҳайрат қиларли даражада замонавий руҳ бағишлаган, уни XXI аср одамлари учун ҳам ардоқли асарга айлантирган. Шунинг учун ҳам зални тўлдириб ўтирган талабалар, хизматчилар, йигитлар, қизлар саҳнадаги Гамлетнинг ҳар сўзини жон қулоғи билан тинглаб, ҳар бир ҳаракатини синчиклаб кузатиб ўтиришди.

Ўз-ўзидан маълумки, ёлғиз янгича талқиннинг ўзи спектаклни спектакл қила олмайди — бунинг учун актёрлар жамоасининг ҳам саъй-ҳаракати, баҳамжиҳат илҳоми, эмоционал кўтаринкилиги ва юксак интелектуал иқтидори керак.

Гамлет ролини аллақачон саҳнада ва телефилмларда бир қатор роллари билан томошабиннинг эътиборини ўзига жалб қила билган иқтидорли актёр Тоҳир Саидов ўйнаган. Албатта, унинг олдида жуда катта психологик қийинчиликлар туради — агарда у чинакам санъаткор бўлса, ўзи яратган Гамлетнинг шу пайтга қадар яратилган ва одамлар тасаввурига ўрнашиб қолган образидан фарқ қиладиган томонларини очиб бермоғи керак эди. Дастлабки саҳналарда у негадир сустроқ ҳаракат қилди, унинг нутқига ҳам бардамлик ва шиддат етишмаётгандай бўлди, лекин у аста-секин тезлигини ошириб бориб, ролга бутунлай сингишиб кетди ва Гамлетни чуқур идрок этганини намойиш қилди. Биз унинг сиймосида “издан чиқиб кетган давр”ни яна қайтариб изига солиб қўйиш учун курашга маънавий ҳаққи бор бир инсонни кўрдик. Яхлит олиб айтадиган бўлсак, Тоҳир Саидов яратган Гамлет аввалги Гамлетлардан ажралиб туради. У ўзининг мулоҳазакорлиги, масъулиятни чуқур ҳис қилиши билан эсда қолади. Гамлетдаги мулоҳазакорлик уни ҳаракатчанликдан маҳрум этмайди — у керак ўринларда шиддаткор ва қатъиятли инсон. Шу билан бирга, Тоҳир Саидовга бироз кўлам етишмаётгандек туюлади. Менинг назаримда, Гамлет бошқа кўпгина сифатлари билан бирга, айнаи чоғда теран бир файласуф, зўр ақл-заковат эгаси. Эҳтимолки, бугун жаҳон адабиётида кенг расм бўлган интеллектуал қаҳрамон образини илк бор Шекспир яратган бўлса, ажаб эмас. Унинг файласуфлиги Гамлетнинг бир-икки монологиди, баъзи бир диалогларида ёрқин ифодаланган. Назаримда, айнаи шундай ўринларда актёр сохта пафосдан қочиш учун бўлса керак, бироз преддатни сусайтиради, натижада, қанчадан бери минглаб томошабинларни ларзага солиб келаётган шоҳ-монолог — “Ё ўлиш, ё қолиш” жўнроқ бир гапдай, ҳар доим эшитиб юриб, кўникиб қолинган хонаки гурунгдай туюлади.

Асарда жуда муваффақиятли ижро этилган образлардан яна бири — Полоний. Актёр Шуҳрат Нуралиев эсда қоладиган жуда ёрқин образ яратган — унинг шаклу шамойилида, қилпанглаб юришларида, ҳар гапида икки букилишларида, шу билан бирга Лаэрт ёки Офелия билан гаплашгандаги ҳокимона оҳанглирида

ўта муғомбир, иккиюзламачиликни, хушомадни яшаш тарзига айлантирган одамнинг сиймоси кўринади. Буларнинг бари Ш.Нуралиев ижросида ғоятда табиий ва самимий чиққанки, бу ёш актёрнинг келажагига катта умид билан қарашга имкон беради. Асардаги асосий образлардан яна Клавдий (Ўзбекистон халқ артисти М.Абдуқундузов) ва Гертруда (хизмат кўрсатган артист С.Юнусова) тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим.

Гертруда қиролича бўлса-да, ақли ноқис, нафсини тизгинлаб ола билмаган, гаплари ва ҳаракатларининг оқибатини кўра олмайдиган, ҳатто оналик меҳрини ҳам тилда кўпроқ намойиш этадиган аёл. Гамлет кўзгу тутиб, унинг ҳақиқий қиёфасини ўзига намойиш этганда, Гертруда жиндай саросимага тушиб, виждон азобиди қийналгандай кўринади-ю, кейин яна аслига қайтади, яна нафс йўлида тожу тахт манфаатларидан ҳам кечидан тоймайдиган аёл сифатида кўринади. Сайёра Юнусова бу аёл характеридаги ички драматизмни дуруст ифодалаган.

Клавдий образи ҳам ижро учун мураккаб роллардан. Шекспир Клавдийда инсонга хос бўлган жамики разиллик ва тубанлик, шахсий манфаатлари йўлида ҳар қандай жиноятдан қайтмайдиган ёвузлик мужассам эканини кўрсатади. Мудҳиш жиноятни амалга оширган, виждонсизларча келинойисини ўз хотинига айлантирган, ҳокимиятни сақлаб қолиш учун Гамлетни ҳам қурбон қилишга тайёр бўлган Клавдийда зигирча инсонийлик белгиси йўқ. Лекин у ўзига астойдил ишонади ва мақсади сари йўлидаги ҳар қандай ғовни шиддат билан енгиб боради. М.Абдуқундузов яратган Клавдий образи томошабинни ишонтиради ва спектаклнинг умумий руҳини таъминлашда катта рол ўйнайди.

Спектаклдаги бошқа образлар ҳам унинг яхлит ва тугал, ўзига хос асар бўлишига эришиш учун анча хизмат қилишган. Бироқ Офелия менинг назаримда, қиёмига етган эмас. Негадир, унинг авжи паст. У жуда маъсума, пок, ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган гунча, бироқ теварак-атрофидаги муҳит уни ҳам нобуд қилади. Назаримда, асарда бу образ буткул ички дардлардан тўқилган, муаллиф унда табиий маъсумаликнинг ҳаёт зиддиятлари билан тўқнашувидаги ҳолат-

ни кўрсатган. Афсуски, Гулчеҳра Эшонкулова ижросида Офелиядаги ички драматизм, руҳий фожеанинг илдизлари етарли очилган эмас. Лекин шунга қарамай, мен Гулчеҳрахонни академик театримиз саҳнасидаги биринчи чиқиши билан табриклайман. Ўйлайманки, ҳали келажакда бу қизимиз томошабинларга анча ранг-баранг образлар тақдим этажак.

Билмадим, бугунги “Гамлет” спектакли аввалги “Гамлет”лар силсиласида қандай ўрин тутар экан? Бу қийин саволга аниқ жавоб беришни бўйнимга олмаган ҳолда, айтаманки, спектакль бугунги томошабиннинг эътиборини тортадиган жозибага эга, уни ўйлантиради, қандайдир инсоний қадриятлар ва муносабатларни таҳлил қилиб кўришга ундайди. Хуллас, томошабини лоқайд қолдирмайди. Шундоқ экан, Гамлетнинг академик театр саҳнасига қайтишини чин юракдан табрикламоқ керак. Бугунги қадамнинг қутлуғ бўлсин, Гамлет!

2003.

Сермашаққат ижод йўлида

Катта ҳаёт йўлига қадам қўйишга шайланиб турган ёшлардан: «Ким бўлмоқчисан?» деб сўрасангиз, кўпчилиги сира иккиланмай: «Журналист бўламан» деб жавоб беради. Билмадим, агар улар бугунги дунёда журналистнинг ижод йўли нақадар машаққатли эканини, журналистнинг ейдиган нони ҳамма вақт ҳам тотли бўлавермаслигини, баъзан аччиқ ва тахир бўлишини билганларида, эҳтимол, бу ниятларини қўйиб, бошқа бирон беғалва ва беташвиш ишнинг бошини тутган бўлишармиди? Бундай десам, бу дунёда беғалва ва беташвиш ишнинг ўзи бормикин? Йўқ, бу ўринда ажабланидиган бошқа нарса бор — баъзан кўринишидан нимжонгина, нозик-ниҳол, баайни бир гунчага ўхшайдиган, ҳаётнинг шафқатсиз қуюнларига бардош бера олмай, чирпирак бўлиб кетадигандай туюлган бирор кимса шунақа иродали, шунақа бардошли, шунақа фидойи бўлиб чиқадики, унинг тиришқоқлигига, яшовчанлигига тан бермай иложингиз йўқ.

Муҳаббат Ҳамроева телевидениега биринчи бор келганида, у эндигина дорилфунун даргоҳига қадам қўйган,

ҳали сочларини жамалак қилиб ўриб юрадиган қизалоқ эди. Ўшанда университетда дарс берадиган Бегали Қосимов ТВда «Унутилмас сатрлар» деган кўрсатув ташкил қилди-ю, бунга талабалардан уч-тўрт қизни жалб этди. Улар мумтоз шоирларнинг ғазалларини ўқиб бермоқлари керак эди. Албатта, бу ёшлар ўша пайтда кенг шуҳрат қозонган Насиба Қамбаровага, эҳтимол, на ҳуснда, на ғазал ўқиш санъатида тенг келолмаган бўлишлари мумкин, лекин, барибир, уларнинг ҳам ўзига яраша бетакрор жозибаси бўларди. Айниқса, Муҳаббатхон мумтоз адабиётимизни жуда яхши кўрганиданми, Алишер Навоийнинг юзлаб сатрларини ёд билгани учунми, ёхуд ўзи ҳам бинойидек шеърлар машқ қилиб тургани учунми, ғазални жуда яхши ўқирди — у ғазалдаги ҳар бир сўзга керакли урғуни бера олар, уларни шундай теран ҳис қилиб ўқирдики, ғазалнинг ботиний маънолари ҳам кўз ўнгимизда намоён бўларди. Кейин бу кўрсатув тўхтаб қолди. Лекин шу қисқа муддатдаёқ Муҳаббатнинг ёш қалбида тележурналистикага муҳаббат гуркираб ўт олиб бўлганди — уни энди ҳеч нарса бу йўлдан қайтара олмас эди. Ҳар нима деганингизда ҳам, бу дунёда яхши одамлар кўп — Муҳаббатнинг илк қадамларини атоқли санъаткор Мақсуд Юнусов зимдан кузатиб юрган экан. У Муҳаббатни қанотига олди, унга телевидение санъатидан сабоқлар бера бошлади, режиссёрлик, сценарийнавислик ва ҳатто актёрлик маҳоратининг сирларини очди. Муҳаббатхон дорилфунун сабоқлари билан бир қаторда бу улкан санъаткорнинг амалий сабоқларидан кўп нарса олди ва аста-секин унинг қобилияти намоён бўла бошлади.

У «Эрта сўнган юлдузлар» деган туркум кўрсатувлари билан тилга тушди. ТВ экранларида бирин-кетин Шавкат Раҳмон, Тилак Жўра, Чори Аваз, Аъзам Ўктам, Муҳаммад Юсуф, Охунжон Мадалиев, Равшан Файз ҳақидаги кўрсатувлар пайдо бўлди. Албатта, бу кўрсатувлар «Муаллифлик кўрсатуви» деган жанрнинг ҳамма талабаларига тўла жавоб бермаган бўлиши мумкин. Улар техник жиҳатдан ҳам мукамал эмасдирлар, балки бу эрта сўнган юлдузлар ҳақидаги ҳақиқатлар ҳамма ўринда ҳам баралла айтилмай қолгандир. Агар шундай бўлса, бунга Муҳаббатнинг ёлғиз ўзи айбдор эмас. Бизда, умуман, ҳақиқат ҳеч қачон тўрдан жой олган эмас, ўзига

муносиб тарзда иззат-икром кўрган эмас. Ҳақиқатга садоқатимиз тўғрисида ҳар қанча оғиз тўлдириб мақтанмайлик, барибир, у эшик қоқиб келса, тиланчига садақа бергандай, қўлига бир нарса тутқазиб, остонадан қайтариб юборар эдик. Эҳтимол, ана шундай кемтикларга қарамай, бу кўрсатувлар одамларга манзур бўлди — уларни зориқиб кутадиغان, томоша қилгач, улар тўғрисида қизғин баҳслар юритадиغان бўлиб қолди. Аммо бу кўрсатувларнинг қиммати фақат шундагина эмас. Уларда қандайдир инсонийлик сезилиб турар, алланечук беғараз, олижаноб ниятнинг томири гупиллаб уриб тургани сезиларди. Одамзод хотирасиз яшаёлмайди, лекин унинг хотираси шу қадар мўрт ва шу қадар заифки, унга ортиқча ишониб ҳам бўлмайди. Эрта сўнган юлдузлар ҳали ўзларининг имкониятларини тўла рўёбга чиқармай оламдан кўз юмишган эди. Лекин шундоқ бўлсада, улар ҳаётлигида одамлар учун нималардир қилиб улгурган, қай бир даражада умумий маданиятимизга хизматлари сингган эди. Бироқ улар вафот этгандан сўнг, одамлар — уларни кечагина алқаб, бошига кўтариб юрган яқинлари аста-секин уларни унута бошлашди ёки мабодо унутишмаган бўлсалар, уларнинг сиймоси ҳар хил катта-кичик ташвишлар соясида қолиб, хира торта бошлади. Муҳаббатхон кўрсатувларини тайёрлаш жараёнларида уларнинг баъзи бирларининг уйларига бориб, ҳатто тузукроқ расмларини ҳам топа олмади. Бундай адолатсизлик, лоқайдлик, бепарволик Муҳаббатни ларзага солди — уларнинг вафотига ҳали беш-ўн йил бўлмай туриб, хотиралари шунчалик сўна бошлаган бўлса, кейинроқ нима бўлади? Улар бутунлай йўқлик бағрига сингиб кетадими? Муҳаббат бақадри имкон юлдузлар хотирасини қайта ёритишга жаҳд қилди.

Аммо ТВ дунёси кўп ғаройиб дунё — унинг кўпгина ўзига хос қоидалари, парадокслари борки, сиз билан бизга ўхшаган оддий одамларнинг бунга ақли етмайди. Масалан, ТВ қуёш, ой, юлдуз деган нарсаларни билмайди, тан ҳам олмайди, уларнинг ўрнида ТВда катта-кичик чироқлар бор. ТВ мутасаддилари ҳушига келса, бу чироқларни ёқиб қўйишади, ҳушларига келмаса, «чарқ» этиб ўчириб қўя қолишади. ТВ шунақа муассасаки, у истеъдодли ижодкорларсиз кун кўра ол-

майди, лекин биронта истеъдод эгасининг ўзлигини тўла, бемалол, эркин намоён қилишга йўл ҳам қўймайди. Бунда кўпчиликнинг фикри, муносабати, баҳоси умуман инобатга олинмайди. Бир вақтлар «Баҳс» деган кўрсатув бўларди. Одамларга анча маъқул бўлган эди. Ўз-ўзидан ғойиб бўлди-кетди. Эшқобил Шукур яхшигина муаллифлик кўрсатувларини бошлаган эди — кутилмаганда у ҳам ғойиб бўлди. Раҳмон Кўчқорнинг бир қатор кўрсатувлари жонли фикрларга бойлиги, кишини ҳаяжонга сола билиши билан эътибор қозонди. Қозонди-ю, шу заҳоти бу чироқ ҳам ўчирилди. Буларнинг бари учун, биз — оддий томошабинлар ТВнинг «ката»ларидан миннатдор бўлмоғимиз керак, негаки уларнинг бизга кўрсатган ана шу ғамхўрликлари вазидан, ҳозирга қадар айнамай, содиқ фуқаролик сифатларимизни сақлаб келяпмиз.

Мана, ажойиб кунлардан бирида «Эрта сўнган юлдузлар» туркумининг ҳам тўхтатилганини эшитиб қолдим. Эшитишимча, кимдир: «Халқни кўп йиғлатманглар», деган эмиш. Буни эшитиб, ёқа ушладим. Нақадар мутакаббирлик, нақадар ўзига-ўзи маҳлиё бўлиш, наҳотки, ТВдаги мутасаддилар ўзларини халқни йиғлатишга қодир, деб ҳисобласалар. Йўқ, бунчалик эмас, халқ йиғласа, ТВсиз ҳам йиғлайверади...

Яхши ният билан ўша туркумни бошлаган Муҳаббатхон бу ишлари учун ҳеч бўлмаса «Баракалла» деган бир таҳсин эшитаманми, деб ўйлаган эди, йўқ, ҳар галгидай бунинг акси бўлиб чиқди. Албатта, унинг ҳафсаласи пир бўлиши, қўлтиғидан тарвузи тушиши мумкин эди. Лекин у чидади, негаки, ҳали рўёбга чиқмаган ниятлари кўп эди, ҳали ўз касбига, ўз масъулиятига ҳурмати кўп эди. У энг шимариб янги туркум кўрсатувларини бошлаб юборди. «Илдиз ва япроқ» деб аталувчи бу кўрсатувлар адабиёт ва фан намояндаларига, санъат арбобларига бағишланган. Одил Ёқубов, Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қаюмов, Азим Ҳожиёв, Суюма Фаниева, Саодат Қобулова, Фароғат Раҳматова, Гавҳар Раҳимова, Клара Жалилова, Обид Юнус ва яна бошқа кўпгина ажойиб инсонлар ҳақидаги кўрсатувлар шулар жумласидан. Бундай кўрсатувлар ҳозирга қадар 41(!) тага етди. Билмадим, қиёслаб бўлармикан-йўқми, бу бирор ёзувчининг беш жилдлик эпопеяси-

дан қолишмаса керак. Муҳаббатхон ўз қаҳрамонлари ҳақида ҳаяжонланмасдан гапира олмайди. Уларнинг ҳар бири шундай катта ишлар қилишганки, бу ишлари учун одамлар улардан ҳар қанча миннатдор бўлса арзийди. «Масалан, — дейди у, — Гавҳар опани олайлик. Бир арман оиласида дунёга келган қизалоқ ўзбек санъатининг равнақида шу қадар катта ҳисса қўшган». Муҳаббатнинг бу гапларини эшитиб, раҳматли Гавҳар опага бағишланган кўрсатувни эсладим. Юлдуз Усмонова бу санъаткорни ўзининг устози деб ҳисоблар экан. Кўрсатувда Юлдуз шунақа тўлиб-тошиб гапирдики, кўздан оққан ёшларини яшира олмади.

Мен бу кўрсатувларнинг кўп қисмини кўрганман. Ўйлайманки, улар жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга — улар ортиқча дабдабасиз, панд-насиҳатларсиз, беҳуда даъват-чақириқларсиз бизни бир-биримизни қадрлашга, олдимиздан оққан сувни эъзозлашга, фақат олис ўтмишдаги қадриятларимизнигина эмас, кечаги ва бугунги қадриятларимизни ҳам авайлаб-асрашга ўргатади. Бу кўрсатувлар бизнинг қалбларимизга ҳам меҳр қуяди. Ҳозир Муҳаббатхон шу кўрсатувлари асосида китоб тайёрляпти. Ўйлайманки, бу китоби ҳам ҳаммамиз учун керакли ва ардоқли бўлади.

Умрнинг ўтишини қаранг — Муҳаббатнинг ТВ даргоҳига келганига ҳам чорак асрдан ошибди. Бу йиллар изланишларга, қувончларга, машаққатларга тўла бўлди. Лекин ҳар қанча қийин бўлмасин, улар Муҳаббатга бой билим ва тажриба ато этди.

Машаққатли катта йўлда ҳорманг, синглим!

ХОТИМА ЎРНИДА:

Танқидчилик касби ҳақида

Сўнгги йилларда газета ва журналларни мунтазам кузатиб борган одам бир ҳодисадан бағоят мамнун бўлмай иложи йўқ: йил сайин адабиётимизга дадил қадамлар билан кириб келаётган ёш ижодкорларнинг сафи кенгайиб бормоқда. Дастлабки асарлари биланок жамоатчиликнинг эътиборини қозонган, келажакга умид билан қараса бўладиган шоирлар, прозаиклар ва драматурглар қаторида анча-мунча ёш танқидчилар ҳам бор. Улар фақат тақризлар ва обзорлар ёзиш билан чекланмасдан, проблематик мақола ва адабий портрет каби мураккаб жанрларда ҳам кучларини синаб кўрмоқдалар. Шуниси қувонарлики, уларнинг кўпгина асарларида ёшларга хос бўлган ғайрат ва шижоат, фикрлашда дадиллик, адабий ҳодисалар ва фактларни ҳаққоний ва адолатли баҳолашга интилиш сезилиб турипти. Лекин шундай бўлса-да, адабий танқидчилигимизнинг бугунги аҳволидан тўла қониқиш ҳосил қилиш қийин. Танқидчилигимизда кўп ишлар қилинди ва қилинмоқда, аммо уларни ҳали қилиниши керак бўлган ишлар билан таққосласак, ривожланиш суръати унча кўнгилдагидек эмаслиги аён бўлади. Танқиднинг халқимиз олдидаги, адабиётимиз олдидаги қарзи ҳали катта. Мен мазкур мақолада бугунги адабий танқидчиликдаги ютуқ ва камчиликларни номма-ном санаб, мукамал таҳлил қилиб бермоқчи эмасман. Мени бу мақолани ёзишга ундаган сабаб бошқа нарса: ёш танқидчиларнинг асарларини ўқиганимда баъзан қувонсам, баъзан ранжийман. Негаки, айрим ёш танқидчиларнинг мақола ва тақризларида катта танқидчилар ижодида ҳам учраб турадиган заифликлар ва қусурларни кўраман. Мени энг кўп ранжитадиган нарса шуки, баъзан ёш танқидчи зиммасидаги улкан масъулиятни мутлақо ҳис этмаган ҳолда кўлига қалам олади. Мақоласида эса асар ҳақида ҳам, ёзувчи ҳақида ҳам дабдурустдан эсига келиб қолган гапларни мулоҳаза қилиб ўтирмай, ёзиб ташлайверади. Ҳолбуки, энг кичкина тақриз ҳам босилиб чиққандан кейин минглаб, баъзан юз минглаб

нусхада тарқайди. Демак, сиз минглаб одамга гап айтасиз, уларни бошқа ишдан ажратиб олиб, оғзингизга қаратасиз. Шундоқ экан, бирон мақола ёзишдан ва эълон қилишдан аввал, «шунча одамга айтаётган гапим арзийдиган гапми, у етарли даражада салмоқлими, китобхон қалбида бирон из қолдира оладими» деган андишалар диққат марказингизда туриши керак. Танқидчилик соҳасига ёшларнинг кўплаб кириб келаётгани жуда яхши, албатта. Лекин баъзи мақолаларни ўқиганда «айрим ёшлар танқидчилик касбини энг осон касблардан деб ўйлайди шекилли» деган хулосага келмай иложинг йўқ. Шу ҳол мени қалам олишга ва танқидчилик касби ҳақидаги баъзи мулоҳазалар билан ўртоқлашишга ундади. Менинг назаримда, адабий танқид лирика ва драма, қисса ва роман каби адабиётнинг, сўз санъатининг тенг ҳуқуқли жанрларидан биридир. Бинобарин адабий танқид ҳам ғоят мураккаб, ғоят масъулиятли жанрдир. Шоирлик ёки романнависликни даъво қилувчи ҳар қандай одам ҳам шоир ёхуд романнавис бўлавермаганидек, тақриз ёки мақола эълон қилган ҳар қандай одамни ҳам танқидчи деб эътироф этиш жоиз бўлмаса керак. Мен йигирма йилдан бери танқидчилик билан шуғулланаман. Шу йиллар мобайнида кўпгина китоб ўқидим, неча юзлаб танқидий мақолаларни кўздан кечирдим, қанчадан-қанча танқидчилар билан танишдим, суҳбатлашдим, адабий танқидчилигимизнинг ўсиш жараёнини муттасил кузатиб бордим. Шунинг оқибатида мен учун бир ҳақиқат аён бўлди — бугун унинг ҳақиқат эканига астойдил ишонаман. Бу ҳақиқат шундан иборатки, танқидчи бўлиш учун, албатта, истеъдод керак, шоир, драматург ёхуд носир бўлиш учун истеъдод, талант қанчалик зарур бўлса, танқидчи бўлиш учун ҳам шунчалик зарур. Истеъдодсиз, талантсиз ёзилган танқидий мақоладан фойладан кўра кўпроқ зарар келади. Бу ўринда табиий савол туғилади: хўш, танқидчининг истеъдодини қандай тушуниш керак? Танқидчилик таланти нима дегани? Бу саволга жавоб бериш унча мушкул эмас. Менимча, танқидчилик таланти уч элементдан ташкил топади. Буларнинг биринчиси — адабиётдаги гўзалликни, ғоявий ва бадиий бойликни

ҳис қила билишдир. Бошқача қилиб айтганда, танқидчи бўлишни истаган одамда, биринчи навбатда, эстетик туйғу ниҳоятда ўткир бўлиши лозим, у санъат гўзаллигини нозик ҳис қила билиши, бадиий адабиётдан чинакамига завқлана олиши шарт. Танқидчи санъатдаги гўзалликни фарқлаёлмас, адабиётнинг бадиийлигини қадрлай олмас, асар ўқишдан завқланиб, шу завқни бошқаларда қайта кўзгай олмас, унинг танқидчилик билан шуғулланмай қўя қолгани маъқул. Мақолалардан бирида танқидга берилган қуйидаги таърифни учратган эдим: «Танқид бадиий асарни эмоционал қабул қилиш жараёнини идрок этиш санъатидир». Бу таърифда, менимча, катта ҳақиқат бор. Танқидчи эмоционал туйғулари бой одам бўлмас, у санъатнинг гўзаллигини тушуна олмайди. Ундай одам учун том маънодаги санъат асарининг оддий газета хабаридан фарқи қолмайди. Бу эса танқидда жуда ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Эстетик туйғунинг заифлиги, санъатдаги гўзалликни пайқай билмаслик санъатни бир томонлама тушунишга, уни фақат гоълар йиғиндисидангина иборат нарса деб талқин қилишга, санъатни сиёсатга югурдак қилиб қўйишга, танқидчини эса асарда тасвирланган воқеалар ва характерларни «яхши ёхуд ёмон» деб баҳоловчи қозига айлантириб қўйишга сабаб бўлади. Бу фикрни биргина мисол билан изоҳлай. Лев Толстойнинг «Тирик мурда» драмаси, албатта, ёдингизда бўлса керак. Унинг бош қаҳрамони — Федор Протасов деган одам. Агар биз санъатнинг эстетик бойлигини назардан соқит қилиб, унга қандай одамларни тасвирлаши нуқтаи назаридангина ёндошадиган бўлсак, Федор Протасовни, шак-шубҳасиз, қоралашимиз керак. Негаки, у оиласини ташлаб кетган, қўлидан тайинли бир иш келмайдиган, умидсизлик ботқоғига фарқ бўлган, бутун аламини ароқдан оладиган пиёниста бир кимса. Бу ҳаммаси ҳақиқат, Толстой ўз қаҳрамонини шундай тасвирлаган. Аммо Федор Протасовни шундай деб баҳолашга кимнинг тили боради? Санъатнинг буюк мўъжизакор кучи шундаки, Толстой тубанликка юз тутган одамнинг маънавий гўзаллигини, қалби поклигини кўрсатиб, унинг фожиали тақдирига ижтимоий муҳит сабаб эканлигини очиб беради.

Санъатдаги эстетик бойликни мукамал ҳис қилгандагина санъат асарини тўғри баҳолай олиш мумкин.

Танқидчилик талантининг таркибига кирувчи яна бир элемент фикрлаш қобилиятидир. Танқидчи ўқиган нарсаларни чуқур таҳлил қила билиши, асардаги воқеа ва ҳодисаларни, характерларни ҳаёт ҳодисалари билан, ҳаётдаги жонли одамлар билан таққослай билиши ва бу таққослардан жамият ҳаёти учун зарур ҳамда фойдали хулосалар, умумлашмалар чиқара олиши керак. Танқидчи фақат бадиий асарнинг шарҳловчисигина бўлиб қолиши мумкин эмас. Шундай бўлса, унинг ёзгани китобхон учун ҳам, ёзувчи учун ҳам заррача наф келтирмайди. Танқидчи учун бадиий адабиёт, биринчи навбатда, ҳаёт ҳақида чуқур мулоҳазалар юритишга имкон берадиган, илғор қарашларни олга суришга ундайдиган восита бўлиши керак. Ниҳоят, танқидчилик талантининг учинчи элементи сифатида сўз санъатига нисбатан эҳтиросли, оташин муҳаббатни айтиш мумкин. Танқидчи бўлишни истаган одам адабиётни бутун вужуди билан севиши, унга сидқидилдан, фидойилик билан хизмат қилиши лозим. Чинакам сўз санъати танқидчи учун оламдаги энг муқаддас, энг мўътабар, энг қутлуғ нарса бўлмоғи даркор. Албатта, ҳар қандай муҳаббат каби, танқидчи сўз санъатига муҳаббати тўғрисида лоф уриши, ҳар муюлишда кўкрагига муштлаб чуввос солиши, маҳбубаси қошида тиз чўкиб, унга садоқат ҳақида қасамёдлар қилиши шарт эмас. Аммо танқидчининг ҳар бир мақоласида, ҳар жумласида, ҳар сўзида сўз санъатига эҳтиром сингиб кетмоғи, уларни ич-ичидан нурлантириб турмоғи шарт. Танқидчининг адабиётга муҳаббати унинг адабиёт ютуқларидан қувона билишида, адабиёт учун ифтихор туйғусида, унинг қусурларидан изтиробида, адабий асарга эҳтиромли муносабатида, санъаткорга нисбатан ички иззат-икромида намоён бўлади. Фақат шундагина танқидчи мақола ёзар экан, ўзини ёзувчига ҳам, китобхонга ҳам ақл ўргатувчи кимса янглиф тутмайди, ҳар бир жумласини, ҳар бир ақидасини ҳамма эътироф этиши лозим бўлган ҳақиқат нуқралари деб даъво қилмайди. Сўз санъатига муҳаббат

танқидчининг асарларига қанот бағишлайди, уларга шундай бир жон ато қиладики, шу туйғайли уларни ўқиган китобхон қалбида ҳам нурли туйғулар, мусаффо ҳислар пайдо бўлади.

Танқидчилик касбининг мураккаблиги шундаки, бу касбда бирон-бир сезиларли муваффақиятга эришмоқ учун истеъдоднинг ўзи мутлақо кифоя эмас. Истеъдод бўлса, бутун умр давомида уни авайлаб, парваришлаб, уни озиклантириб туриш лозим. Бунинг маъноси нима? Маъноси шуки, ҳар қандай талант каби, танқидчилик таланти ҳам тўқсон тўққиз фойизи меҳнатдан таркиб топади. Танқидчилик истеъдодининг озукаси, қаноти билимдир. Баъзи одамларга адабиёт ёхуд танқидчининг меҳнати физик ёки математик олимнинг меҳнатидан осонроқ, жўнроқ туюлади. Чунки адабиётда формула йўқ, жонни ҳалқумга келтирадиган, мияни сиқиб, сувини ичадиган теоремалар йўқ. Менинг назаримда, бундай фикрлайдиган одамлар жиддий янглишадилар. Тўғри, адабиётнинг формула-теоремалари йўқ, лекин унинг бошқа мураккабликлари бор. Маълумки, танқидчининг кучи, танқидчининг қадри унинг адабий жараёнга кўрсатувчи таъсири билан белгиланади. Адабий жараёнга таъсир кўрсатиш учун танқидчи ғоят чуқур, ғоят салмоқли, далилли фикрлар, муаммолар, мулоҳазаларни ўртага ташлаши керак. Фикр эса ғойибдан ҳосил бўлмайди. Фикр билимнинг ҳосиласи. Танқидчи учун эса ғоят кенг доирадаги билим запаси керак. Мана, ўзингиз қиёс қилинг. Ҳозирги замон ўзбек адабиёти билан шуғулланадиган танқидчи янги ўзбек адабиётининг 60 йиллик тараққиёт йўлини, ҳамма йирик ёзувчиларнинг ижодини беш қўлидай билмоғи керак. Бундан ташқари, у ўзбек классик адабиётини ва халқ оғзаки ижодини яхши билмоғи шарт. Бугунги адабиётимиз ҳақида қардош халқлар адабиётидан ажралган ҳолда фикр юритиб бўлмайди. Бинобарин, қардош республикалардаги адабий жараёндан ҳам воқиф бўлиш, ҳар қайси республикада яратилаётган етук асарларни ўқишгина эмас, қиммати ва аҳамиятини ҳам пухта билиш лозим. Ҳозирги замон рус адабиётини мукамал билиш зарурлигини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Яхши адабиётшунос ёхуд танқидчи

бўлиш учун буларнинг ўзи ҳам кифоя эмас. Булардан ташқари яна рус классикасини, туркий халқлар классикасини, жаҳон классикасини яхши билиш керак. Дарҳақиқат, Шота Руставели ёхуд Фирдавсийни, Пушкин ёки Шевченкони, Шекспир ёхуд Бальзакни, Хемингуэй ёхуд Нозим Ҳикматни билмай туриб, адабиёт ҳақида фикрлашга, ёзишга журъат қилиб бўладими? Ўз-ўзидан аёнки, бу номлар рўйхати анча қатта ва салобатли. Танқидчи жаҳон адабиётининг буюк асарлари билан таниш бўлишдан ташқари, яна адабиёт назариясидан ҳам, бугунги адабий жараёндан ҳам, бугун жаҳоннинг мафкура фронтларида кетётган аёвсиз шиддатли жанглардан ҳам воқиф бўлиши шарт. Буларнинг барчаси яхши танқидчи бўлиш учун зарур бўлган билимларнинг биринчи даврасинигина ташкил қилади. Иккинчи давра ҳам бор. Булар — фалсафа, тарих, социология, психология, бугунги илмий-техник инқилоб каби соҳаларки, уларсиз адабий танқидда бирор қадам олға силжиб бўлмаслигини махсус исбот қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Кўриб турибсизки, танқидчи билиши зарур бўлган билимларни бир жойга тўпласа, улар олдида Ҳимолай ҳам ип эшолмай қолади. Табиий савол туғилади: бир одам бутун умри давомида шунча билимни ўзлаштира оладими? Билмадим. «Йўқ» деб жавоб берай десам, мен танийдиган танқидчилар ичида бениҳоя билимдонлари, бу ерда айтилганлардан ташқари, яна уч-тўртталаб ажнабий тилларни мукамал ўзлаштирганлари ҳам кўп. Ҳар ҳолда шунга интилиш керак. Танқид соҳасига қадам қўйган одам биринчи қадамиданоқ шуни билсинки, у ўзини умрбод машаққатли, тинимсиз, ором билмайдиган меҳнатга маҳкум этади. Бусиз танқидда бирор салмоқли муваффақиятга эришиб бўлмаслигига аминман. Мен анча-мунча нарса ўқиганман, лекин шундай бўлса ҳам, ҳар гал бирор мақола ёзишга чоғланиб, айтadиган гапларимни саралай бошлашим билан, билимларим жуда-жуда камлик қилаётганини ҳис этиб, изтиробга тушаман. Бундай пайтларда ўтган умрнинг қадрига ета бошлайсан, беҳуда исроф бўлган вақтларингга ачинасан киши. Кўриб турибсизки, фақат тинимсиз ўқиш, ишлаш, меҳнат қилиш орқасидаги-

на танқидчи ўз истеъдодига жило бериши, ёзадиган асарларини давр талабига жавоб берадиган даражага етказиши мумкин. Ниҳоят танқидчи учун зарур бўлган яна бир сифат борки, уни мен ҳалоллик деб атар эдим. Гап шундаки, адабий жараён ҳаммавақт, ҳамма даврларда ҳам ғоят мураккаб кечади. Адабиёт олами ички зиддиятларга, кўз илғамас пинҳона оқимларга сероб олам. Адабий ҳаётда тез-тез шундай вазиятлар учраб турадики, улар танқидчини бир томонлама гап айтишга, баъзан талабчанликни бўшаштиришга ундагандай бўлади. Баъзан эса айрим танқидчилар очиқдан-очиқ танқидни ўз шахсий манфаатларига бўйсундириб оладилар, танқиддан таъмагирлик ниятларини рўёбга чиқаришда фойдаланадилар. Очиғини айтганда, бундай мақолаларни ўқиганда, уларнинг замиридаги таъмани кўриб, шу мақолани ёзган ҳамкасабам учун хижолатга тушиб кетаман. Танқидни обрўсизлантирадиган, уни ёзувчи олдида ҳам, китобхон олдида ҳам бевурд қиладиган таъмагирликдан ортиқ нарса йўқ.

Кўриб турибсизки, танқидчилик касби ғоят сермашаққат, умрбод давом этадиган меҳнатни талаб қилувчи, ҳаётнинг кўпгина ҳузур-ҳаловатидан маҳрум қилувчи касб. Лекин бу касбнинг машаққатларидан чўчимаслик керак. Негаки, жамики машаққатингиз, меҳнатингиз эвазига сизни улуғ мукофот ҳам кутади — бу мукофот ёзган танқидий асарларингиз халққа манзур бўлса, улардан адабиётга бирон-бир арзирли наф етса, шунинг оқибатида қалбингизни чулғаб оладиган қониқиш, мамнуният туйғусидир.

1976

МУНДАРИЖА

У. Норматов. Ижод ва шижоат. (*Сўз боши ўрнида*)..... 5

I. Истиқлол нурларида эврилаётган адабиёт

Чулпонни англаш.....	14
«Адабиёт яшаса — миллат яшар».....	62
Абдурауф Фитрат ва унинг «Ҳинд сайёҳи» асари.....	96
Истиқлол қурбони ёхуд узлигидан маҳрум этилган шоир.....	131
20—30-йилларда жадид адабиёти.....	152

II. Истиқлол ўйлари

Муқаддас бурч.....	166
Буюкларимиз бағримизга қайтди.....	172
Адабиётда диний оҳанглар.....	179
Ғаройиб ҳақиқатни кашф этдим.....	186

III. Адабий суҳбатлар

Истиқлол адабиёти энг илғор адабиётдир.....	191
Боқий муъжиза.....	196
Истеъдод билан учрашиш — байрам.....	208
Адабий танқид ва янги тафаккур.....	226
Модернизм — жун ҳодиса... эмас.....	237
Адабиёт андозаларга сигмайди.....	246
Кулги муҳаббат каби зарур.....	250

IV. Қадрдон чехралар

Ижодни англаш бахти.....	259
Ғафур Ғуломнинг кулгиси.....	266

Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги этюдлар

<i>Чинорлардан бири</i>	274
<i>Бу уйнинг чироғи ҳамisha ёниқ</i>	282
<i>Қалбида истиқлол ёлқини бор эди</i>	287
<i>Бир нутқ тарихи</i>	292
<i>Бир асар муҳокамаси</i>	304
<i>Кибриё опанинг ҳолваси</i>	313
Адабиётимиз фидойиси.....	339

Саид Аҳмад ҳақида этюдлар

<i>Саид Аҳмаднинг санъати</i>	349
<i>Бардош ва садоқат</i>	355
<i>Умрнинг мунаввар кунлари</i>	362
Сизни соғиндим, Зулфия опа.....	367
Мувашшаҳ.....	374

Нутқ ёхуд адиб ҳаётининг юлдузли онлари.....	410
Ғайратий ҳақида сўз.....	424
Жаннати одам эди.....	435
Музайяна Алавия ҳақида.....	444
Тенгқурларининг сарвари.....	454
Шундай шоир утган эди.....	472

V. Устозлар ва ҳамкасабалар

Илк муаллимларим ҳақида.....	479
Одамлар нақши.....	486
Олимнинг суврати ва сийрати.....	494
Тил илмининг даргаси.....	504
Зикриё Мирҳожиев жумбоғи.....	511
Тоҳирий ким эди?.....	520
Хаёллар бандаси.....	525
Ҳар бир инсон бир мўъжиза.....	534

VI. Жажжи портретлар, ихчам тақризлар

Уч чўққининг бири.....	543
Кўёшга ошиқ шоир.....	550
Балогат.....	555
Олим ҳаётининг саҳифалари.....	562
Ҳожиакбарнинг сирли олами.....	566
«Олтин девор» тирқишидан кўринган манзара.....	573
Қалбимизга яқин олима.....	577
Бойсунча уйланиш.....	582
Қайдасан, Морико.....	586
Тугалланмаган портрет.....	593
Мусулмон депутатлар.....	600
Мағзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч.....	604
Ошиқ қалбнинг дардманд кушиғи.....	612
Меҳр толасидан эшилган шеърят.....	615
«Гамлет»нинг қайтиши.....	621
Сермашаққат ижод йулида.....	626
<i>Хотима ўрнида:</i>	
Танқидчилик касби ҳақида.....	631

Озод Шарафиддинов

Ижодни англаш бахти

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

Муҳаррир *Р. Иноғомов*
Бадий муҳаррир *Г. Шоабдурахимова*
Рассом *А. Нуруллаев*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусаҳҳиҳлар *Ю. Бизаатова, Ш. Хуррамова*
Саҳифаловчи *Л. Цой*

Теришга берилди 22.12.2003. Босишга рухсат этилди 1.03.2004.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитура. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 32,8. Нашриёт-ҳисоб табоғи 32,4. Адади 5000.
Буюртма № 5744. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.